

ΒΟΛΟΣ

22-25 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2007

Το τέλος των γιγάντων

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΩΝ
ΠΟΛΕΩΝ

5^η Πανελλήνια Επιστημονική Συνάντηση ΤΙCCIH

Βόλος, 22-25 Νοεμβρίου 2007

Το τέλος των γιγάντων

Βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων

Διοργάνωση:

Διεθνής Επιτροπή για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς

ΤΙCCIH-Ελληνικό Τμήμα

Δήμος Βόλου

ΤΕΕ Νομού Μαγνησίας

Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Πανεπιστήμιο

Θεσσαλίας

Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου

Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς

Ηλεκτρονική έκδοση των Πρακτικών της 5^{ης} Πανελλήνιας Επιστημονικής
Συνάντησης ΤΙCΣΙΗ
Επιμέλεια έκδοσης: Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου
Σχεδιασμός: Γιώργος Σουλακούδης

Βόλος, Δεκέμβριος 2010

Περιεχόμενα

ΕΝΟΤΗΤΑ 1: ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΕΣ ΖΩΝΕΣ: ΠΑΡΕΛΘΟΝ, ΠΑΡΟΝ, ΜΕΛΛΟΝ.

Ιωάννης Ν. Κατσίκης, Κων/νος Α. Τσαγκαράκης, «Η Βιομηχανία ως Αστική Πολιτιστική Κληρονομιά: Σε Αναζήτηση της Νέας Χρήσης», **σελ. 11**

Κορνηλία Ζαρκιά, «Οι κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας», **σελ. 37**

Χρίστος Λάνδρος, «Βυρσοδεψεία και καπνεργοστάσια στη Σάμο (19ος - 21ος αιώνες)», **σελ. 51**

Βάσω Ρόκου, Δώρος Παύλου, «Τα βυρσοδεψεία της Αθήνας. Η περιοχή και τα εργοστάσια», **σελ. 61**

Αναστασία Μαργιέ, Φωτεινή Χαλβαντζή, «Ιταλικά Βιομηχανικά συγκροτήματα στο νησί της Ρόδου και η σύγχρονη οπτική τους», **σελ. 75**

Ηράκλειτος Αντωνιάδης, «Το Εργοστάσιο Καλαμάρη και η Επάνω Σκάλα Μυτιλήνης», **σελ. 91**

Γιώργος Πατρίκιος, Ιορδάνης Σιναμίδης, «Καπναποθήκες, καπνομάγαζα και χάνια στην Ξάνθη. Ταυτότητα σε αποδιάρθρωση», **σελ. 105**

Νατάσα Κεφαλληνού, Ιουλία Λυμπεροπούλου, Άκης Παλαιολόγος, «Βιομηχανική ανάπτυξη, αποβιομηχάνιση και τουρισμός: το Νεώριο της Σύρου», **σελ. 115**

Σοφία Ματθαίου, «Εντοπισμός και καταγραφή Βιομηχανικών δραστηριοτήτων στην πόλη της Κέρκυρας. Παρουσίαση στοιχείων ενός ερευνητικού έργου», **σελ. 125**

ΕΝΟΤΗΤΑ 2: ΑΝΑΚΤΗΣΗ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΖΩΝΩΝ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Αθηνά Βιτοπούλου, Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Ανάκτηση των χώρων της αποβιομηχάνισης: Πολεοδομικές προσεγγίσεις και ζητήματα υλοποίησης», **σελ. 133**

Ειρήνη Σ. Κλαμπατσέα, «Βιομηχανική κληρονομιά: "Πλεονάζοντες χώροι" και υπολειπόμενη πολιτική», **σελ. 151**

Κωνσταντίνος Παναγόπουλος, Μαριλένα Μαρμάνη, «Το συνεχές της τεχνολογίας», **σελ. 163**

Κωνσταντίνος Αδαμάκης, «Κριτική αξιολόγηση της επανάχρησης των Βιομηχανικών κτιρίων στο Βόλο. Προτάσεις για την επόμενη μέρα», **σελ. 179**

Σοφία Τσάδαρη, Δήμητρα Κανελλοπούλου, «Εμπειρία Ευρωπαϊκών Προσεγγίσεων (Τα παραδείγματα των Docklands στον Τάμεση και της Rive Gauche στον Σηκουάνα)», **σελ. 201**

Εύη Παπαγιαννοπούλου, «Η αποκατάσταση και η επανάχρηση μνημείων της Βιομηχανικής κληρονομιάς στο Βέλγιο και στις Κάτω Χώρες», **σελ. 221**

Νίκος Ρέρρας, «Εργοστάσιο Βαλιάδη στο Χαλάνδρι», **σελ. 237**

ΕΝΟΤΗΤΑ 3: ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΔΙΑΣΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗΣ. ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Μάρω Αδάμη, «Η μετεμψύχωση των γιγάντων», **σελ. 251**

Μέλπω Δάνου, Ελεάννα Κοτσίκου, «Ανάκτηση ιστορικών ορυχείων στις νέες συνθήκες. Παραδείγματα μεταλλευτικών πάρκων και ο σχεδιασμός του μεταλλευτικού μουσείου στο Μέγα Λειβάδι Σερίφου», **σελ. 259**

Νίκος Μπελαβίλας, Φερενίκη Βαταβάλη, «Οδός Πειραιώς - Ο νέος χαρακτήρας του δρόμου στις αρχές του 21ου αιώνα», **σελ. 277**

Κορνηλία Τρακοσοπουλου-Τζήμου, «Η επανάχρηση των Βιομηχανικών μνημείων: αρχές και μεθοδολογία επέμβασης για την αξιοποίηση των καπναποθηκών στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», **σελ. 287**

Κωνσταντίνος Κανάβας, «Ανάπλαση λιμενικών Βιομηχανικών ζωνών. Η περίπτωση των αποθηκών καφέ στο "ελεύθερο λιμάνι" του Αμβούργου», **σελ. 303**

Τζούλια Θ. Κωστάκη, «Νομικό Πλαίσιο και Πρακτικές Επανάχρησης Βιομηχανικών και Βιοτεχνικών κτιρίων στη Μ. Βρετανία - Δυνατότητες υιοθέτησης επιλεγμένων καλών πρακτικών στον Ελλαδικό χώρο», **σελ. 315**

Κωνσταντίνος Σερράος, «Ο αστικός σχεδιασμός μετά την αποβιομηχάνιση στην κεντρική Ευρώπη. Η περίπτωση του Gasometer στη Βιέννη», **σελ. 333**

Γιάννης Βλάχος, Νίκος Μπάρκας, «Αξιοποίηση Βιομηχανικών κελυφών για πολιτιστικές δραστηριότητες: η ανάπλαση των αποθηκών της προβλήτας του Λιμένα Θεσσαλονίκης», **σελ. 351**

Μαρία Δούση, Μιχάλης Ε. Νομικός, «Μεθοδολογική προσέγγιση για την αρχιτεκτονική ανάλυση και τεκμηρίωση των ιστορικών βιομηχανικών συγκροτημάτων. Η περίπτωση των Μυλών Αλλατίνη στη Θεσσαλονίκη», **σελ. 369**

Φλώρα Αναστασίου, «Το λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου και τα αρχεία του», **σελ. 389**

Μαρία Μαυροειδή, «Λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου: Ένα Βιομηχανικό μνημείο στις παρυφές μιας πόλης», **σελ. 397**

Παπαγεωργίου Ειρήνη, Τόγια Αγγελική, Φανίδου Ελευθερία, «Μελέτη αποκατάστασης του Βιομηχανικού συγκροτήματος Φιξ στη Θεσσαλονίκη», **σελ. 405**

ΕΝΟΤΗΤΑ 4: ΚΤΗΜΑΤΑΓΟΡΑ, ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ, ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΩΝ

Ελένη Πορτάλιου, «Η διατήρηση του ιστορικού εργοστασίου της Columbia. Κοινωνική παρέμβαση και εκπαιδευτική θεώρηση», **σελ. 419**

Νικόλας Καραχάλης, «Νέες πολιτιστικές χρήσεις σε πρώην Βιομηχανικούς χώρους και περιοχές: Ο ρόλος των Ο.Τ.Α. και του εθελοντικού τομέα», **σελ. 429**

Νίκος Τζαφλέρης, «Η αποβιομηχάνιση στο Βόλο. Διεκδίκηση του αστικού χώρου ανάμεσα σε "ιστορικά" μηχανουργία και στους περιοίκους (1950-1970)», **σελ. 447**

Ευάγγελος Δ. Κυριαζόπουλος, «Η καταστροφή της λιμενικής και πάρα-λιμενικής

Βιομηχανικής κληρονομιάς του Πειραιά και ο μετασχηματισμός της πόλης. Η περίπτωση της ευρύτερης περιοχής από τον ΗΣΑΠ έως και τα Λιπάσματα» , **σελ. 463**

Ευαγγελία Αθανασίου, «Το "δυτικό σύνορο" της Θεσσαλονίκης» , **σελ. 485**

Παντελής Προμπονάς, «Μεταξύ "μνημειοποίησης" και "αξιοποίησης" Προτάσεις χρήσεις ενός Βιομηχανικού κτιρίου. Μια εθνογραφική προσέγγιση» , **σελ. 495**

Κατερίνα Αντωνίου, Ιωάννα Μπαρκουτα, «Από την καπνοβιομηχανία Ματσάγγου στην κατάληψη Ματσάγγου. Ο χώρος ως επίδικο αντικείμενο» , **σελ. 509**

ΕΝΟΤΗΤΑ 5: ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΥΑΙΣΘΗΤΟΠΟΙΗΣΗ

Μαρία Μπαλοδήμου, «Η Βιομηχανική Κληρονομιά στα Μεταπτυχιακά του ΕΜΠ.» , **σελ. 517**

Λιάνα Στυλιανού, «Εθνικό δίκτυο σχολείων -Βιομηχανική κληρονομιά» , **σελ. 525**

Στάθης Γκότσης, «Βιομηχανικά μνημεία και σχολική εκπαίδευση: σκέψεις με αφορμή μια πειραματική εφαρμογή στο Εργοστάσιο Παραγωγής Φωταερίου της Αθήνας (Γκάζι)» , **σελ. 539**

Μοίρα Πολυξένη, Σπυρίδων Παρθένης, «Παραστάσεις και αντιλήψεις της Βιομηχανικής κληρονομιάς στην Τριτοβάθμια Τεχνολογική Εκπαίδευση» , **σελ. 555**

Σπυριδουλα Αράθυμου, «Ελληνικά ιστορικά Βιομηχανικά αρχεία: Ο εκπαιδευτικός τους ρόλος και η δυναμική τους» , **σελ. 569**

ΕΝΟΤΗΤΑ 1:

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΕΣ ΖΩΝΕΣ: ΠΑΡΕΛΘΟΝ, ΠΑΡΟΝ, ΜΕΛΛΟΝ

Η Βιομηχανία ως Αστική Πολιτιστική Κληρονομιά: Σε Αναζήτηση της Νέας Χρήσης

Εισαγωγή

Η εργασία αυτή εισηγείται μια νέα κριτική προσέγγιση στη διαδικασία επανανοηματοδότησης και χρησιμοποίησης των βιομηχανικών χώρων στα όρια του αστικού τοπίου. Βιομηχανικά συγκροτήματα, βιομηχανικές συνοικίες, κτίρια και άλλοι χώροι που αναπτύχθηκαν στην τομή της πόλης και της βιομηχανίας κατά το παρελθόν σημασιόδοτησαν χρήσεις και περιοχές. Σήμερα, αποτελούν στοιχεία μνήμης, τεκμήρια της ιστορίας και αναπόσπαστα (;) μέρη του αστικού πολιτισμικού τοπίου. Παράλληλα, με την αποβιομηχάνιση των τελευταίων δεκαετιών, τις νέες επεκτάσεις των αστικών κέντρων ή την έξοδο των οχλουσών δραστηριοτήτων από το πολεοδομικό συνεχές, οι χώροι αυτοί επανα-σημασιοδοτούνται ενώ συχνά αποτελούν επίδικα αντικείμενα για την λειτουργική τοποθέτησή τους στον σύγχρονο αστικό ιστό. Ανάμεσα στην ιδιωτική βιομηχανική ιδιοκτησία και τη δημόσια πολιτισμική κληρονομιά οι χώροι αυτοί αποκτούν νέες χρήσεις, μορφές και λειτουργίες που μέσα από τις ασυνέχειες του χώρου και του χρόνου συμβάλλουν στη συγκρότηση της σύγχρονης αστικής εμπειρίας.

Στο θεωρητικό μέρος αυτής της εργασίας συζητείται το θέμα της μετάβασης και διαδοχής της βιομηχανικής ιδιοκτησίας από την ιδιωτική, κατά παράδοση, στη δημόσια σφαίρα, προσεγγίζοντάς την ως πόρο πολιτιστικό και κληρονομιά, ενώ το εμπειρικό μέρος χαρτογραφεί τις νέες χρήσεις βιομηχανικών χώρων σε τέσσερις μεγάλες ελληνικές πόλεις με σημαντική βιομηχανική παράδοση (Θεσσαλονίκη, Βόλος, Αθήνα και Ηράκλειο). Χρησιμοποιώντας μια μεικτή μεθοδολογική προσέγγιση, με τη χρήση τόσο ποιοτικών όσο και ποσοτικών εργαλείων αποκαλύπτουμε σχέσεις και συσχετίσεις. Η διαχρονική αυτή μελέτη της εξέλιξης και της δυναμικής των χώρων αυτών προσφέρει μια χρήσιμη οπτική για τη μελέτη της αλλαγής των χρήσεων που οδηγεί στη συγκρότηση μιας νέας αστικής γεωγραφίας ενώ αποτελεί ένδειξη του τρόπου συγκρότησης και παραγωγής της σύγχρονης αστικής εμπειρίας.

1. Αστικό Τοπίο και Πολιτισμική Κληρονομιά

1.1. Πολιτισμική Κληρονομιά

Η "πολιτιστική κληρονομιά" ενσωματώνει κάθε έκφανση του πολιτισμού από το παρελθόν η οποία έχει ενσωματωθεί στο σημερινό κοινωνικό γίνεσθαι. Boehler *et al.*, 2001, σελ.:2). Μπορεί να έχει υλική υπόσταση όπως π.χ. ένα κτήριο, ένα συγκρότημα κτηρίων, μια περιοχή ή μια κατασκευή εν γένει, ή να είναι άυλη όπως π.χ.: τεχνογνωσίες, τρόποι ζωής, μύθοι, αφηγήσεις, έθιμα κ.α. Η πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου αποτελείται από πολιτιστικά χαρακτηριστικά (π.χ.: κτήρια, εκκλησίες, σιντριβάνια, αγάλματα, κ.α.), παραδοσιακά και τοπικά κτίσματα, χρηστικά αντικείμενα, παραδόσεις, γαστρονομία, γεγονότα και εκδηλώσεις. Αντίστοιχα, ως αστική πολιτιστική κληρονομιά κατά συνθήκη, νοούνται οι πόροι εκείνοι που βρίσκονται ενταγμένοι σε κάποια αστική συγκρότηση. Οι πολιτιστικοί πόροι χωρίζονται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

1. *Ανθρώπινη δραστηριότητα σε τοπία*: σε αυτή τη κατηγορία υπάγονται οι κήποι και τα πάρκα που κατασκευάζονται για αισθητικούς λόγους. Συχνά σε αυτήν την κατηγορία συμπεριλαμβάνονται και κτήρια.

2. *Τοπία που εξελίχθηκαν με την πάροδο του χρόνου λόγω ανθρώπινης δραστηριότητας*: Πολλές περιοχές άλλαξαν μορφή λόγω των κρατούσων θρησκευτικών, κοινωνικών ή / και οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν στην περιοχή αυτή. Τα ανθρώπινα δημιουργήματα των περιοχών αυτών ήταν εξαρτημένα από το ήδη υπάρχον φυσικό τοπίο. Τα τοπία αυτά είτε δεν εξελίσσονται πια, π.χ. αρχαίες πόλεις και κοινότητες, είτε συνεχίζουν να αναπτύσσονται και είναι ακόμα κατοικήσιμοι τόποι, καθώς και:

3. *Τοπία που συσχετίζονται με σημαντικά γεγονότα*: πολλά τοπία ενώ δεν έχουν ανθρώπινα κατασκευάσματα ή γενικά δε καταμαρτυρούν ανθρώπινη παρουσία, συνδέονται με σημαντικά πολιτιστικά ή ιστορικά γεγονότα. π.χ. υπάρχουν ιερές περιοχές για πολλές θρησκείες καθώς και περιοχές στις οποίες έγιναν σημαντικά ιστορικά γεγονότα όπως π.χ.: μάχες κ.α. (Boehler *et al.*, 2001, σελ.:2).

1.2. Διατήρηση και Διαχείριση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Όπως αναφέρθηκε, οι πολιτιστικοί και φυσικοί πόροι μίας περιοχής είναι αναντικατάστατοι και απαραίτητοι για την μελλοντική ανάπτυξη του κάθε τόπου. Άλλα χαρακτηριστικά των πολιτιστικών πόρων είναι ότι είναι *μη μονοπωλιακοί* και *χωρίς ανταγωνιστές*. Λέγοντας μη-μονοπωλιακοί πόροι εννοείται ότι όλοι οι πολιτιστικοί πόροι δεν είναι μοναδικοί στο είδος τους, αλλά υπάρχουν εξίσου ποιοτικοί και ελκυστικοί πολιτιστικοί πόροι και σε άλλες περιοχές εξίσου υψηλού πολιτιστικού ενδιαφέροντος. Σημαντικά ακόμα χαρακτηριστικά των πολιτιστικών πόρων είναι ότι αυτά διαθέτουν:

- *Πολλές διαστάσεις*, διότι θεωρούνται δημόσια και κοινωφελή αγαθά των οποίων η αξία ερμηνεύεται και αποτιμάται από πολλές θεωρίες και πρακτικές της οικονομικής επιστήμης,
- *Πολλές ιδιότητες* διότι απευθύνονται σε αγορές πολιτιστικού ενδιαφέροντος που συγκροτούνται από ετερογενή στοιχεία,
- *Πολλές "σημασίες"* λόγω του ότι απευθύνονται σε ένα ευρύ φάσμα προσωπικών και διαπροσωπικών αξιών και η σημασία τους ποικίλει ανάλογα με το κοινό στο οποίο απευθύνονται (Mazzanti, 2002: 531).

Η διαχείριση πολιτιστικών πόρων (*Cultural Heritage Management*) προβάλλει κατά τον τρόπο αυτό ως μια συνεχής διαδικασία που δεν καθιερώνει απλά στρατηγικές και στόχους για κάθε πόρο αλλά και τις πολιτικές για την επίτευξή τους, ενώ παράλληλα ελέγχει την αποτελεσματικότητα ή όχι αυτών των στρατηγικών και τις προσαρμόζει ανάλογα με τις υπάρχουσες ανάγκες. Παρακάτω, αναπτύσσονται τα ειδικά χαρακτηριστικά των πόρων πολιτιστικής κληρονομιάς:

- *Οι πολιτιστικοί πόροι δεν παράγονται*: οι πολιτιστικοί πόροι υπάρχουν ως αποτέλεσμα της γεωγραφίας και της ιστορίας κάθε μέρους και βραχυπρόθεσμα δεν μπορούν να δημιουργηθούν. Αυτό σημαίνει ότι οι προορισμοί αυτοί πρέπει να αξιοποιήσουν τους ήδη υπάρχοντες πόρους. Αν οι υπάρχοντες πόροι δεν είναι υψηλής ιστορικής και γενικά πολιτισμικής αξίας ή αν προβληθούν προορισμοί χαμηλής πολιτισμικής αξίας τότε δύσκολα θα αποκτήσει η περιοχή το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που χρειάζεται έναντι των ανταγωνιστικών περιοχών.
- *Οι πολιτιστικοί πόροι είναι κυρίως δημόσια αγαθά*: πολύ σπάνια θα ζητηθεί από τους τουρίστες-επισκέπτες χρηματικό αντίτιμο για να δουν ένα πολιτιστικό πόρο. Οπότε επαφίεται στην επιχειρηματική πρωτοβουλία του επιχειρηματία του η ανάπτυξη ενός ολοκληρωμένου προϊόντος το οποίο ο επισκέπτης θα επισκέπτεται καταβάλλοντας χρηματικό αντίτιμο. Ακόμα, μέρος αυτών των χρημάτων είναι λογικό να επανατοποθετούνται στον πόρο *per se* για λόγους συντήρησης και επαύξησης της ιστορικής αξίας του. Αυτή μπορεί να είναι αρμοδιότητα των οργάνων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.
- *Το μέγεθος της ζημιάς των πολιτιστικών πόρων είναι δύσκολο να καταμετρηθεί*: η κάθε χρήση των πόρων αυτών αναγκαστικά προξενεί φθορά στους τόπους υποδοχής επισκεπτών αλλά είναι δύσκολο να βρεθεί η ακριβής σχέση μεταξύ τοπικής ανάπτυξης και υποβάθμισης του πόρου. Δεν υπάρχει παγκόσμια αποδεκτή μέθοδος σχετικά με τη μέτρηση της *φέρουσας ικανότητας* (*carrying capacity*) ενός τόπου, δηλ. του καθορισμού του αριθμού των επισκεπτών ενός πόρου χωρίς πρόκληση σημαντικής φθοράς σε αυτό, διότι αυτό εξαρτάται από τις συνθήκες της εκάστοτε περιοχής.

1.3. Η Βιομηχανική Κληρονομιά ως Πολιτισμική Κληρονομιά

Σήμερα, ως "Βιομηχανία" ονομάζουμε το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων οι οποίες παράγουν υλικά αγαθά μέσα από μετάλλαξη και την

αξιοποίηση πρώτων υλών (Ρεπούση, 2005). Συνειρμικά, βιομηχανία καλείται κάθε μορφή δραστηριοτήτων οργανωμένων σε μεγάλη κλίμακα (π.χ.: βιομηχανία θεάματος, τουριστική βιομηχανία κ.α.), (Ρεπούση, 2005). Σύμφωνα με τη Χάρτα του Nizhny Tagil, (TICCIH, 2003:2) ως βιομηχανική κληρονομιά ορίζονται "τα κατάλοιπα του βιομηχανικού πολιτισμού που έχουν ιστορική, τεχνολογική, κοινωνική, αρχιτεκτονική ή επιστημονική αξία. Αυτά τα κατάλοιπα αποτελούνται από κτίρια και μηχανήματα, εργαστήρια, μύλους και εργοστάσια, μεταλλεία, χώρους μεταποίησης και διύλισης, χώρους φύλαξης και αποθήκευσης, τόπους όπου παράγεται, μεταφέρεται και χρησιμοποιείται ενέργεια, μεταφορές με όλη την υποδομή τους, καθώς και χώρους που χρησιμοποιούνταν για κοινωνικές δραστηριότητες σχετικές με τη βιομηχανία, όπως η στέγαση, η θρησκευτική λατρεία και η εκπαίδευση" (TICCIH, 2003:2).

Στο απώτερο παρελθόν η έννοια της *Πολιτιστικής Κληρονομιάς* συνδέονταν κυρίως με κτίσματα – κατοικίες αλλά πλέον περιλαμβάνει θέματα Βιομηχανικής Κληρονομιάς, εσωτερικά κτηρίων καθώς και μέρη που αποτελούνται από τη χλωρίδα ή/και την πανίδα μίας περιοχής αλλά τοποθετήθηκε με ανθρώπινη παρέμβαση, π.χ: κήποι (Klamer and Zuifof, 1998). Ακόμα, σύμφωνα με τις τελευταίες εξελίξεις στον τομέα της *Διαχείρισης της Πολιτιστικής Κληρονομιάς* εκτός των πόρων που δημιουργήθηκαν στο απώτερο παρελθόν και χαρακτηρίζονται για το αισθητικό τους κάλλος, (ή διότι αποτελούν έργα κάποιου σημαντικού καλλιτέχνη), πολιτιστική αξία πλέον έχουν και πόροι οι οποίο θεωρούνται αισθητικά αδιάφοροι και προξενούν άσχημα συναισθήματα στον θεατή. Πολιτιστική αξία αναγνωρίζεται πλέον σε πόρους οι οποίοι αντανακλούν τοπική πολιτιστική διαφοροποίηση (π.χ.: έργα εθνικών μειονοτήτων), παρά εθνική ομοιογένεια. Συγκεκριμένα, μέρη πολιτιστικής κληρονομιάς θεωρούνται βιομηχανικά κτήρια τα οποία χρονολογούνται πριν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο καθώς και η Βιομηχανική Κληρονομιά ολόκληρων περιοχών (Clark, 2001).

Ένας εξαιρετικά σημαντικός λόγος για τον οποίο η βιομηχανική κληρονομιά είναι και πρέπει να θεωρείται ως μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι διότι είχε σημαντικό αντίκτυπο στη διαμόρφωση του σύγχρονου ανθρώπινου πολιτισμού. Πιο συγκεκριμένα, η βιομηχανία ως παραγωγική διαδικασία και τρόπος οργάνωσης της παραγωγής συνέβαλε θετικά:

- Στη *δημιουργία νέων τομέων παραγωγής*. Πριν την είσοδο στη βιομηχανική εποχή κυριαρχούσε ο πρωτογενής τομέας παραγωγής ο οποίος περιλαμβάνει την εξαγωγή και κατανάλωση προϊόντων τα οποία παράγονται από τη χλωρίδα και τη πανίδα ενός τόπου (εντόπια ή ενδημική), δηλαδή τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Με την επικράτηση της βιομηχανίας ενισχύθηκε αμετάκλητα και βαθμηδόν ο τομέας της μεταποίησης ο οποίος αποτελούνταν μέχρι πρότινος από μικρές βιοτεχνίες και απασχολούσε κατά συνθήκη μικρό αριθμό εργαζομένων.
- Στη *δημιουργία ζωνών βιομηχανικής παραγωγής* σε εθνικό επίπεδο και τις τεράστιες αλλαγές τόσο στις νεότευκτες βιομηχανικές περιοχές μίας χώρας (αλλαγή χρήσης γης εκτάσεων, επαγγελματική κινητικότητα μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων, συγκρότηση εργατικής τάξης, ανάγκη

μεγαλύτερων υποδομών βιομηχανικών πόλεων και δημιουργία “εργατικών” συνοικιών”, καθώς και ανάγκες για εργατικό δυναμικό διαφόρων ειδικοτήτων και τεχνικού -εκπαιδευτικού επιπέδου με συνέπεια την επαναδιαπραγμάτευση των συστημάτων εκπαίδευσης σε μορφή και περιεχόμενο, κ.α.) όσο και στις περιοχές οι οποίες παρέμειναν αγροτικές (εσωτερική μετανάστευση πληθυσμών και κατά συνέπεια μεταβολή της ανθρωπογεωγραφίας αγροτικών περιοχών, δημιουργία νέων αγορών αγροτικών προϊόντων των οποίων πλέον ο τόπος παραγωγής και κατανάλωσης δεν συμπίπτουν καθώς και χρήση βιομηχανικών προϊόντων στη γεωργική παραγωγή, Από την βιομηχανική επανάσταση και έπειτα παρατηρείται εξάλλου και η εκβιομηχάνιση και εντατικοποίηση της γεωργικής παραγωγής με χρήση π.χ. φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων χημικής προέλευσης, θεριζοαλωνιστικών μηχανημάτων κ.α. Αυτό έχει ως συνέπεια τη δημιουργία βιομηχανικών τοπίων τόσο σε αστική όσο και σε μη αστική κλίμακα.

- Στον *καθοριστικό κοινωνικό αντίκτυπο* τον οποίο η βιομηχανική παραγωγή επέφερε: ρήξη των παραδοσιακών παραγωγικών μοντέλων και κρίση των κοινωνικών αξιών της αγροτικής οικογένειας (χάσμα γενεών και καθιέρωση του κέδρους ως κοινωνική αξία), αποδοχή της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, φαινόμενα αστυφιλίας και ερήμωσης της υπαίθρου,

- Στην *καθοριστική και ραγδαία επαγγελματική κινητικότητα* η οποία είχε ως συνέπεια τη καθιέρωση της μισθωτής εργασίας με τη σημερινή της μορφή και νέων εργασιακών σχέσεων, την απαρχή του εργατικού κινήματος, και τέλος,

- Στη *δημιουργία νέου “λαϊκού” πολιτισμού* ο οποίος ήταν τελείως αυτόνομος σε σχέση με τους ήδη υπάρχοντες: αγροτικό-παραδοσιακό (των αγροτικών περιοχών) και μεγαλοαστικό (των μεγάλων πόλεων). Ο πολιτισμός είχε αντίκτυπο σε όλα σχεδόν τα είδη καλλιτεχνικής δημιουργίας και η αποδοχή του ήταν καθολική από τα μέλη της εργατικής τάξης.

1.4. Αξίες της Βιομηχανικής Κληρονομιάς

Η Βιομηχανική Κληρονομιά, ως μέρος της ευρύτερης πολιτιστικής κληρονομιάς ενός τόπου εμπεριέχει κάποιες αξίες. Αυτές είναι:

- Η βιομηχανική κληρονομιά έχει *ιστορική αξία*. Αποτελεί τεκμήρια δραστηριοτήτων που είχαν και συνεχίζουν να έχουν σοβαρές ιστορικές συνέπειες. Τα κίνητρα προστασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς βασίζονται στην οικουμενική αξία αυτών των τεκμηρίων και όχι αποκλειστικά στην ιδιαιτερότητα μεμονωμένων χώρων.

- Η βιομηχανική κληρονομιά έχει σημαντική *κοινωνική αξία* ως τμήμα των καταλοίπων της καθημερινής ζωής συνηθισμένων ανδρών και

γυναικών και, με αυτή την ιδιότητα, προσδίδει μια σημαντική αίσθηση ταυτότητας.

- Έχει *τεχνολογική και επιστημονική αξία* στην ιστορία της μεταποίησης, της μηχανικής, των κατασκευών,
- Παράλληλα, μπορεί να έχει και σημαντική *αισθητική αξία* για την ποιότητα της αρχιτεκτονικής, της μελέτης και του σχεδιασμού.
- Η *σπανιότητα*, ως προς την επιβίωση συγκεκριμένων διαδικασιών, την τυπολογία των χώρων και τοπίων, προσθέτει ιδιαίτερη αξία και πρέπει να αξιολογείται προσεκτικά. Τα πρώιμα ή πρωτοποριακά παραδείγματα έχουν ιδιαίτερη αξία (TICCIH, 2003).

Αυτές οι αξίες είναι εγγενείς στον ίδιο το χώρο, στον ιστό του, στα συστατικά του, τα μηχανήματα και το πλαίσιο, στο βιομηχανικό τοπίο, στα γραπτά τεκμήρια και επίσης στα άυλα ίχνη της βιομηχανίας που περιέχονται ή αναφέρονται στις ανθρώπινες αναμνήσεις, τις κοινωνικές σχέσεις, τις βιωματικές εμπειρίες καθώς και στα τοπικά ήθη και συνήθειες.

2. Η Βιομηχανία στη πόλη: Η Αστική Συγκρότηση: Σύμβαση και Δυναμική

Η συγκρότηση του αστικού τοπίου σήμερα αποτελεί μια διαδοχή εκείνου της βιομηχανικής εποχής. Η συγκρότηση των σύγχρονων αστικών κέντρων αποτέλεσε και αποτέλεσμα της εκμηχάνισης και της βιομηχανοποίησης της παραγωγής. Όπως υπογραμμίζει η Λεοντίδου (1985) "Η διαδικασία της εκβιομηχάνισης στον ελλαδικό χώρο δεν ξεκινά, λοιπόν, από τις αγροτικές περιοχές, όπως στη Δυτική Ευρώπη. Ακολουθεί τις πόλεις." (Λεοντίδου, 1989). Η εκβιομηχάνιση των ελληνικών πόλεων – λιμανιών συντελέστηκε κυρίως κατά τη δεκαετία του 1910. Παράλληλα με την εγκατάσταση της μείζονος βιομηχανίας στα λιμάνια, ήδη γύρω στα 1900, θα γίνει εμφανής μια διαδικασία *γεωγραφικής πόλωσης*. Σύμφωνα με την ίδια συγγραφέα, τα μεγάλα εργοστάσια τείνουν πια να συγκεντρώνονται στην Αθήνα και τον Πειραιά και η κυριαρχία της πρωτεύουσας στη γεωγραφία της νέας ελληνικής βιομηχανίας γίνεται απόλυτη. Η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα άρχισε από τον Πειραιά ήδη από το 1837 με τη λειτουργία του πρώτου ατμοκίνητου αλευρόμυλου (του Α. Μπόνη) και του πρώτου ατμοκίνητου μεταξουργείου (του Λ. Ράλλη στα 1844), (Μοσκόφ, 1972). Η βιομηχανική ανάπτυξη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα είναι ακόμη πιο εντυπωσιακή στην Αθήνα, ακριβώς επειδή αυτό το διοικητικό και εμπορικό κέντρο ποτέ δεν είχε στηριχθεί ή δεν είχε προσεγγίσει τη βιομηχανία.

Από το 1880 η Αθήνα μετατρέπεται, με αργούς ρυθμούς στην αρχή, σε σημαντικό κέντρο. Αρχίζει να συγκεντρώνεται εδώ το χρηματιστικό και εμπορικό κεφάλαιο των Ελλήνων αστών της διασποράς και των ξένων που προσελκύεται από

την προϋπάρχουσα συγκέντρωση των κρατικών υπηρεσιών, με αποτέλεσμα να γίνει η Αθήνα το κέντρο εγκατάστασης των τραπεζών και των εμπορικών οίκων. Με τη γενική τάση αστικοποίησης που κάνει την εμφάνισή της από το 1860, ενώ οι μεγαλύτερες πόλεις αυξάνουν σχετικά τον πληθυσμό τους, η Αθήνα γίνεται ο κεντρικός δημογραφικός πόλος της εσωτερικής μετανάστευσης από τον αγροτικό χώρο, φτάνοντας έτσι να έχει 453.042 κατοίκους το 1920.

Στα υπόλοιπα μεγαλύτερα αστικά κέντρα η αύξηση του πληθυσμού από το 1881 έως το 1920 είναι για τη Θεσσαλονίκη από 150.000 σε 174.000, για την Πάτρα από 26.000 σε 52.174, για το Βόλο από 4.987 σε 30.064, για τα Τρίκαλα από 5.563 σε 20.194. Αντίθετα, τα νησιώτικα κέντρα παρακμάζουν και η Ερμούπολη από το 1880 αρχίζει να χάνει τον πληθυσμό της (Νικολινάκος, 1976: 30, 42). Εκτός από τη συγκέντρωση του πληθυσμού η Αθήνα μετατρέπεται επίσης σε παραγωγικό κέντρο, συγκεντρώνοντας στην περιοχή της τις περισσότερες εγκαταστάσεις των μικρών βιομηχανιών που ιδρύονται τότε^α.

Από τα παραπάνω φαίνεται πως στη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου (προς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής) αρχίζει να ξεχωρίζει το αστικό κέντρο της Αθήνας, που συγκεντρώνει και διαμορφώνει τις συνθήκες για το ξεκίνημα της διαδικασίας συσσώρευσης του εμπορικού κεφαλαίου στον ελληνικό χώρο. Παράλληλα με την αλλαγή του τρόπου παραγωγής, οι άλλες πόλεις, ισοδύναμες ή με σημαντικότερες οικονομικές δραστηριότητες μέχρι τότε από την Αθήνα, χάνουν την σπουδαιότητά τους, άλλες παρακμάζουν, όπως η Ερμούπολη, άλλες μένοντας στάσιμες, όπως η Καλαμάτα, και άλλες με μικρή εξέλιξη όπως η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα και η Λάρισα (Burgel, 1976). Το πέρασμα από έναν αριθμό αστικών πόλεων στη συγκεντροποιημένη ανάπτυξη της Αθήνας οφείλεται στις καινούριες ανάγκες συσσώρευσης του κεφαλαίου με την μετατροπή των συνθηκών της παραγωγής, στις μεταβολές των κοινωνικών σχέσεων με την άνοδο της ελληνικής αστικής τάξης, στην ανάγκη επιτάχυνσης της κυκλοφορίας των ελληνικών εμπορευμάτων, στην εμπορευματοποίηση των αγροτικών προϊόντων, και στην εγκατάλειψη των παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων της περιφέρειας, τη χειροτεχνία και το διαμετακομιστικό εμπόριο.

Τα κύρια χαρακτηριστικά του μεσοπόλεμου (1920-1940), είναι το ξεκίνημα της διαδικασίας της εκβιομηχάνισης, η αγροτική μεταρρύθμιση και η άφιξη των προσφύγων από την Μικρά Ασία. Το τελευταίο γεγονός επιτάχυνε την καπιταλιστική ανάπτυξη, διότι αφενός έγινε απαραίτητη η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και η κατασκευή κατοικιών για την εγκατάστασή τους, ενώ αφετέρου ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων με την προηγούμενη επαγγελματική τους εμπειρία, είτε σαν εργάτες είτε σαν επιχειρηματίες, συνετέλεσαν στη δημιουργία ειδικευμένης αγοράς εργασίας και νέων επιχειρήσεων. Πολλοί πρόσφυγες, έμποροι και βιομήχανοι στη Μικρά Ασία, με την άφιξή τους στην

^α Η εμφάνιση της βιομηχανίας και η βιομηχανική συγκέντρωση γίνεται στην Αθήνα και στον Πειραιά. Από τις 137 νέες βιομηχανίες που ιδρύονται στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια 1910-1921, οι 120 εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα και οι 37 στον Πειραιά. Στα 1920 η περιφέρεια πρωτεύουσας αντιπροσωπεύει το 12.65% του ελληνικού πληθυσμού και το 27.36% της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα. Βλ. Λεοντίδου (1985)

Ελλάδα. συνέχισαν τις προηγούμενες δραστηριότητές τους ιδρύοντας νέες επιχειρήσεις στην Ελλάδα μεταφέροντας τα κεφάλαιά τους (Komninos and Sefertzi, 1984).

Μετά την αγροτική μεταρρύθμιση νέες καλλιέργειες εισάγονται στη γεωργία, με αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη εμπορευματοποίηση των αγροτικών προϊόντων και η εμπορική δραστηριότητα ανανεώθηκε, η μεταποίηση αρχίζει να παίρνει σημαντικές διαστάσεις με τη μετατροπή του εμπορικού κεφαλαίου σε βιομηχανικό. Η ανάλυση των διαθέσιμων στατιστικών δεδομένων δείχνει πως την εποχή αυτή, παρόλο που συμπίπτει με την παγκόσμια οικονομική κρίση, η οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα επέτρεψε το διπλασιασμό του εθνικού εισοδήματός της μέσα σε δεκατρία χρόνια και της βιομηχανικής παραγωγής μέσα σε ένδεκα χρόνια. Σημειώνουμε, πως η βιομηχανική παραγωγή το 1938 αντιστοιχούσε σε 17,5% του Καθαρού Εθνικού Προϊόντος, ενώ το 1971 φθάνει το 32%. Το ετήσιο ποσοστό ανάπτυξης της βιομηχανικής παραγωγής στη διάρκεια 1928-1934 υπολογίζεται σε 2,7% και στη διάρκεια 1935-1938 σε 6,6% (Βερνίκος, 1975:106). Η αύξηση των μεταποιητικών εγκαταστάσεων παρουσιάζεται στον ακόλουθο πίνακα.

Πίνακας 1: Μεταποιητικές Εγκαταστάσεις στην Ελλάδα 1900-1940

Έτος	1900	1900	1917	1920	1930	1940
Αριθμός Εγκαταστάσεων	400	1.213	2.213	33.853	65.404	54.806

Πηγή: Leontidou L. (1981)

Η ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συμβαδίζει με τον παραπέρα σχηματισμό του εθνικού μητροπολιτικού συστήματος. Εκτός από την ένταση της αστικοποίησης που παρατηρείται στην περιοχή της πρωτεύουσας, αρχίζει να εμφανίζεται σαν εθνικό κέντρο συγκέντρωσης πληθυσμού και οικονομικών δραστηριοτήτων το πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης. Η διαδικασία αστικοποίησης προχώρησε ακόμα περισσότερο στις σημαντικότερες πόλεις της Ελλάδας που ελκύουν πληθυσμό από τον αγροτικό γύρω τους χώρο. Παράλληλα, η Αθήνα κατά κύριο λόγο, και η Θεσσαλονίκη κατά δεύτερο, συγκεντρώνουν ήδη το μεγαλύτερο ποσοστό όλου του αστικού πληθυσμού. Η ανάπτυξη της αστικοποίησης στηρίχθηκε αυτήν την εποχή στην εγκατάσταση του μισού πληθυσμού των προσφύγων στα μεγάλα αστικά κέντρα (Χαριτάκης, 1927). Στην Αθήνα και στην Θεσσαλονίκη η εγκατάσταση των προσφύγων γίνεται σε προσφυγικούς συνοικισμούς στα περίχωρά τους. Οι πρόσφυγες καθώς και η εσωτερική μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού, που αρχίζει τώρα να εγκαταλείπει μαζικά τον αγροτικό χώρο, δημιουργούν στην Αθήνα και στην Θεσσαλονίκη μια σημαντική σε μέγεθος εργατική τάξη και αλλάζουν ριζικά τη διάρθρωση της απασχόλησης. Τα αστικά αυτά κέντρα αποτελούν μ' αυτό τον τρόπο τους κύριους πόλους παροχής παραγωγικής εργασίας, ενώ παράλληλα, διευρύνεται η εσωτερική τους αγορά. Οι συνθήκες αυτές δημιουργούν το έναυσμα, όχι μόνο για

την προσέλκυση αλλά και για τη δημιουργία νέων παραγωγικών επενδύσεων στην περιοχή της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Η Αθήνα και ο Πειραιάς συγκεντρώνουν το 47% των εργατών, το 62% των επιχειρήσεων και το 60% της παραγωγής. Γίνεται πια φανερό πως στο διάστημα 1920-40 η συσσώρευση του βιομηχανικού κεφαλαίου, με την μετατροπή του εμπορικού σε βιομηχανικό κεφάλαιο, πραγματοποιείται αποκλειστικά στα μητροπολιτικά κέντρα της χώρας.

3. Μεθοδολογία Έρευνας

3.1. Σχεδιασμός και Υλοποίηση της Έρευνας Πεδίου

Στα πλαίσια αυτής της εργασίας υιοθετήθηκε μια μεικτή μεθοδολογική προσέγγιση (*Mixed Methodology*) που βασίζεται στον συνδυασμό ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας. (Tashakkori and Teddlie, 1998). Για τις ανάγκες της έρευνας επιλέχθηκαν τέσσερις κατεξοχήν βιομηχανικές πόλεις στις οποίες παρατηρήθηκαν όλα τα προαναφερθέντα φαινόμενα εκβιομηχάνισης αλλά και αποβιομηχανοποίησης της παραγωγής. Η παρούσα καταλογογράφηση έχει ως σκοπό τη συνοπτική παρουσίαση των κυριότερων εγκαταστάσεων βιομηχανικής κληρονομιάς στις πόλεις: Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Βόλος και Ηράκλειο. Για την τεκμηρίωση των χώρων χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο η καρτέλα που σχεδιάστηκε από το Ελληνικό τμήμα του TICCIH και η οποία είναι συμβατή με αυτές του ΥΠΠΟ. Σε αυτή συμπληρώνονταν οι πληροφορίες που συλλέγονταν. Η καταλογογράφηση που διεξήχθη στα πλαίσια αυτής της έρευνας δεν αποσκοπεί στο να προσφέρει μια εξαντλητική παρουσίαση των βιομηχανικών χώρων ή κτισμάτων που είναι ή μπορούν να θεωρηθούν ως μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς. Αντίθετα, παρουσιάζονται 46 περιπτώσεις βιομηχανικών κτηρίων, συγκροτημάτων ή βιομηχανικών συνοικιών που έχουν χαρακτηριστεί ως Μνημεία Βιομηχανικής Κληρονομιάς από το Υπουργείο Πολιτισμού. Πηγές άντλησης στοιχείων υπήρξαν το Εθνικό Αρχείο Μνημείων και οι Εφορείες Νεωτέρων Μνημείων Θεσσαλονίκης και Ηρακλείου Κρήτης του Υπουργείου Πολιτισμού και το Κέντρο Ιστορίας του Δήμου Βόλου. Κατά κανόνα η συλλογή του υλικού βασίστηκε στον προσωπικό ρόλο των ανθρώπων των παραπάνω οργανισμών παρά στις οργανωσιακές υποδομές τις κάθε υπηρεσίας.

Η συλλογή του υλικού βασίστηκε κυρίως στον προσωπικό ρόλο των ανθρώπων των παραπάνω οργανισμών παρά στις οργανωσιακές υποδομές τις κάθε υπηρεσίας. Αναφορικά με τη μελέτη των νέων χρήσεων των παλαιών βιομηχανικών συγκροτημάτων ή κτηρίων διεξήχθη επιτόπια έρευνα πεδίου σε όλες τις πόλεις της μελέτης. Επιπλέον, πληροφορίες σχετικά με την αρχική χρήση των βιομηχανικών μονάδων αντλήθηκαν και από έντυπο και ηλεκτρονικό υλικό ενώ πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με αρμόδιους διοικητικούς υπαλλήλους δημόσιων, δημοτικών ή νομαρχιακών αρχών καθώς και με εργαζόμενους στους χώρους αυτούς, όπου κατέστη δυνατόν. Ακόμα, μελετήθηκαν γραπτές πηγές,

βιομηχανικά αρχεία, ιδιωτικά έγγραφα, προφορικές μαρτυρίες εργατών, στατιστικές, φωτογραφίες, εργαλεία, σχέδια και άλλα στοιχεία.

3.2. Προβλήματα και Περιορισμοί

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι κατά την υλοποίηση της εμπειρικής έρευνας για αυτή την εργασία παρουσιάστηκαν σημαντικά προβλήματα κυρίως αναφορικά με τον εντοπισμό των και την τεκμηρίωση των χώρων που έχουν χαρακτηριστεί ως μνημεία βιομηχανικής κληρονομιάς. Ο κατακερματισμός των ευθυνών στο Υπουργείο Πολιτισμού αλλά και ο συγκεντρωτισμός τους ταυτόχρονα (αρμοδιότητα του Κεντρικού Συμβουλίου Μνημείων) παράγει ένα ασαφές τοπίο αρμοδιοτήτων και των ορίων τους. Πρόσθετα θέματα αντίστοιχου περιεχομένου φαίνεται να παράγει η ανάμιξη του ΥΠΕΧΩΔΕ στον χαρακτηρισμό ενός μνημείου ως διατηρητέου. Το ερώτημα για τον αποτελεσματικό καταμερισμό αρμοδιοτήτων και τη βέλτιστη μορφή λειτουργίας των παραπάνω υπηρεσιών παραμένει ανοικτό.

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα και περιορισμούς αυτής της έρευνας, κυρίως αναφορικά με το ποσοτικό της σκέλος, είναι η δυνατότητα για αναγωγή και γενίκευση των συμπερασμάτων. Δεδομένου ότι δεν κατέστη δυνατόν, εξαιτίας των παραπάνω προβλημάτων, να οριστικοποιηθεί με βεβαιότητα ο πληθυσμός των βιομηχανικών κτηρίων στις πόλεις της μελέτης μας, δεν κατέστη δυνατόν να διαμορφωθεί μια σαφής εικόνα αναφορικά με τη σχέση του δείγματός μας (κτήρια που μελετήθηκαν) ως προς αυτά που δεν μελετήθηκαν. Δεδομένου όμως το ότι καλύπτονται οι σημαντικότερες περιπτώσεις και ότι το τελικό δείγμα της έρευνά μας δεν φαίνεται να απέχει αριθμητικά πολύ από τον πληθυσμό των χαρακτηρισμένων κτηρίων, θεωρούμε ότι τα αποτελέσματα του εμπειρικού μέρους είναι ενδεικτικά των τάσεων που επικρατούν και άρα γενικεύσιμα.

4. Η Αναλυτική της Εξέλιξης

4.1. Ποιοτικά Χαρακτηριστικά

Παρακάτω επιχειρείται η ανάλυση με βάση τη χρονική ίδρυση, τον κλαδικό προσανατολισμό, την παύση της λειτουργίας, καθώς την επαναχρησιμοποίηση των χώρων με κριτήρια τον χρόνο και το περιεχόμενο της. Η Ανάλυση των στοιχείων που συνέλεξε η έρευνα πεδίου διεξήχθη με βάση τη χρονική ίδρυση, τον κλαδικό προσανατολισμό, την παύση, την επαναχρησιμοποίηση, τον χρόνο της και το περιεχόμενο της. Τα ποιοτικά αυτά χαρακτηριστικά αποτέλεσαν τις μεταβλητές που στο δεύτερο μέρος της έρευνας κατηγοριοποιήθηκαν σε κατηγορικές μεταβλητές και χρησιμοποιήθηκαν στην ποσοτική ανάλυση. Ο παρακάτω πίνακας (Πίνακας 2) συνοψίζει τις μεταβλητές αυτές.

Πίνακας 2: Οι μεταβλητές της ανάλυσης

Μεταβλητή	Είδος	Περιεχόμενο / Κλίμακα
Επωνυμία Βιομηχανίας	Δημογραφική	Δημογραφικά στοιχεία
Διεύθυνση	Δημογραφική	Δημογραφικά στοιχεία
Πόλη	Κατηγορική Τέσσερις Πόλεις	1. Αθήνα, 2. Θεσσαλονίκη, 3. Βόλος, 4. Ηράκλειο.
ΦΕΚ	Συνεχής	Ημερολογιακό έτος
Αντικείμενο Κλάδος δραστηριότητας	Κατηγορική 15 Κατηγορίες κλάδων δραστηριότητας	1. Κλωστοϋφαντουργία, 2. Μεταξουργείο, 3. Πιλοποιία, 4. Μεταλλουργεία, 5. Ζυθοποιεία, 6. Αποθήκες, 7. Σφαγεία, 8. Υπηρεσίες Κοινής Ωφέλειας, 9. Μεταφορές, 10. Κεραμοποιεία, 11. Αλευροποιία, 12. Φαρμακοβιομηχανία, 13. Καπνοβιομηχανία, 14. Βυρσοδεψείο, 15. Αγορά
Έτος ίδρυσης	Συνεχής	Ημερολογιακό έτος
Λήξης δραστηριότητας	Συνεχής	Ημερολογιακό έτος
Νέα χρήση	Κατηγορική Εννέα Κατηγορίες χρήσεων	1. Χώροι μη χρησιμοποιούμενοι, 2. Χώροι σε αναμονή χρήσης, 3. Χώροι σε Πολιτιστική Χρήση, 4. Ιδιωτικές Χρήσεις, 5. Χώροι σε Επιστημονική χρήση, 6. Χώροι Διασκέδασης, 7. Χώροι υπό Κατάληψη, 8. Χώροι σε χρήση από το Δημόσιο, 9. Συνεχή χρήση αρχική ή μεταγενέστερη
Έτος έναρξης νέας χρήσης	Συνεχής	Ημερολογιακό έτος

Στις επόμενες παραγράφους μελετάται ξεχωριστά η περίπτωση της κάθε πόλης ξεχωριστά.

4.2. Αθήνα

Το φαινόμενο της γιγάντωσης της μικρής κωμόπολης των Αθηνών (19^{ος} αιώνας) σε μεγαλούπολη (20^{ος} αιώνας) έχει τις ρίζες του και στο τρόπο εκβιομηχάνισής της και στη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού βιομηχανικών μονάδων στο κέντρο και την ευρύτερη περιοχή της. Η συστηματική οργάνωση της πόλης των Αθηνών αρχίζει το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα με τα πρώτα κοινωφελή έργα σχετικά προηγμένης τεχνολογίας. Στα μετέπειτα χρόνια η Αθήνα μετασηματίστηκε από απλή αστική κωμόπολη σε μια σημαντική μεταπρατική πρωτεύουσα (Λεοντίδου, 1989) και σε αυτό συνέβαλε αμετάκλητα η εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών οι οποίοι αποτέλεσαν τη βάση του εργατικού δυναμικού της εποχής (Λεοντίδου, 1989). Η βιομηχανική δραστηριότητα δημιουργεί πυρήνες συγκέντρωσης του πληθυσμού που εντοπίζονται πυκνώνονται χωρικά σε περιοχές όπως το Μεταξουργείο, Γκαζοχώρι (Γκάζι), στον άξονα της οδού Πειραιώς (Ρουφ, Λαχαναγορά και στον ποταμό Κηφισό (περιοχές Μοσχάτο και Νέο Φάληρο). Τα

βιομηχανικά κτίρια στεγάζαν κυρίως κλωστοϋφαντουργικές μονάδες εριουργίας, μεταξουργίας, κ.α. Από τη περίοδο του μεσοπολέμου έως τη δεκαετία του 1970 αναπτύχθηκαν βαριές βιομηχανίες στο τομέα της μεταλλουργίας κοντά στους προσφυγικούς συνοικισμούς Ταύρο, Καλλιθέα, Άγιο Ιωάννη Ρέντη κ.α.) η σημαντικότερη από τις οποίες ήταν η ΒΙΟΣΩΛ (1947) η οποία πλέον (από το 1998) στεγάζει το Πολιτιστικό Κέντρο “Ελληνικός Κόσμος” του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού.

Άλλος κλάδος παραγωγής ο οποίος γνώρισε ταχεία εκβιομηχάνιση ήταν η υφαντουργία. Το σημαντικότερο εργοστάσιο άνηκε στην εταιρία “Ελληνικά Πλεκτήρια” Α.Ε. Πρόκειται για συγκρότημα μονώροφων και διώροφων βιομηχανικών συγκροτημάτων η κατασκευή των οποίων έγινε σε δύο φάσεις: τα κτήρια της πρώτης φάσης έχουν νεοκλασικό χαρακτήρα και της δεύτερης έχουν σαφώς πιο σύγχρονη όψη που ολοκληρώθηκε τον 20^ο αιώνα. Σήμερα, ο χώρος στεγάζει την Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, που απέκτησε το χώρο το 1992 και εγκαταστάθηκε το 1997. Σημαντική ήταν επίσης η παρουσία εργοστασίων μεταξουργίας. Το 1833 άρχισε η κατασκευή του εργοστασίου μεταξουργίας “Καντακουζηνού” στη περιοχή η οποία ονομάστηκε από το εργοστάσιο “Μεταξουργείο”. Η ονομασία της περιοχής δηλώνει πως το εργοστάσιο υπήρξε ορόσημο της εποχής εκείνης. Το οικοδόμημα ολοκληρώθηκε το 1853 έως το 1875. Αργότερα μετατράπηκε σε σύνολο διώροφων κατοικιών με εμφανή στοιχεία νεοκλασικιστικής τεχνοτροπίας. Σήμερα πραγματοποιούνται έργα αποκατάστασης και αξιοποίησης του κτηρίου. Κατά το ‘Β. Π.Π. χρησιμοποιήθηκε ως πολεμικό καταφύγιο, επαναλειτούργησε μεταπολεμικά αλλά έπαυσε τη λειτουργία του οριστικά τη δεκαετία του ‘50. Το κτήριο λειτουργεί ως πολυχώρος ψυχαγωγίας και εκθεσιακός χώρος “Αθηναίς” (Ι.Μ.Ε. & Δ.Α., 2005). Στο χώρο λειτουργεί το μουσείο Αρχαίας Κυπριακής Τεχνης “Πιερίδη”.

Στη περιοχή του Θησείου, άλλοτε υποβαθμισμένη συνοικία, υπήρχε το εργοστάσιο πιλοποιίας “Πουλόπουλος”. Εργοστάσιο πιλοποιίας για πολλά χρόνια. Σήμερα στο κτήριο στεγάζεται το Πολιτιστικό Ίδρυμα “Μελίνα Μερκούρη” το οποίο αποτελεί συναυλιακό και εκθεσιακό χώρο. Το εργοστάσιο του Γκαζιού ιδρύθηκε το 1857. Λειτουργήσε το 1862 και έκλεισε τους φούρνους του τον Αύγουστο του 1984. Ήταν το τελευταίο εργοστάσιο στην Ευρώπη που λειτούργησε παραδοσιακά μέχρι που έκλεισε. Το συγκρότημα έχει αποκατασταθεί στο σύνολο του από τον Δήμο Αθηναίων. Σήμερα ο χώρος του Γκαζιού είναι βιομηχανικό πάρκο και χρησιμοποιείται ως πολιτιστικό κέντρο. Στον παρακάτω πίνακα (Πίνακας 3) παρουσιάζονται τα κτήρια, ή οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις που μελετήθηκαν στα πλαίσια αυτής της έρευνας.

Πίνακας 3: Βιομηχανία & πόλη: Βιομηχανική Κληρονομιά στην Αθήνα

Επωνυμία Βιομηχανίας	Διεύθυνση	Αντικείμενο Δραστηριότητας	Νέα Χρήση
Ζυθοποιεία ΦΙΞ	Λεωφόρος Συγγρού	Ζυθοποιεία	αναμένεται
Κτίριο INEZ TZΟΥ ΑΕ	Σαλαμίνας 2, Ρούφ		
Ελληνική Εριουργία	Οδός Κιλικίας	Κλωστοϋφαντουργία	
Βιομηχανικό Συγκρότημα ΚΟΠΕΡ	Οδός Αλκμήνης 64		
Βιομηχανικό Συγκρότημα Χαράκογλου	Λεωφόρος Αθηνών 73		
Βιομηχανικό Συγκρότημα Αθηναϊκά Πλεκτήρια Αφών Τζιροζίδη ΑΕ	Οδός Κύπρου 19-21	Κλωστοϋφαντουργία	Κτήριο γραφείων ομίλου Eurobank.
Βιομηχανικό Συγκρότημα ΒΙΟΧΑΛΚΟ	Οδός Πειραιώς 272	Μεταλλουργία	Ελληνικό Κέντρο Έρευνας Μετάλλων (ΕΛΚΕΜΕ)
Βιομηχανικό Συγκρότημα "ΓΚΑΖΙ"	Οδός Πειραιώς		Τεχνόπολις Πολιτιστικό Πάρκο
Εργοστάσιο "Καντακουζηνού"	Περιοχή «Μεταξουργείο»	Μεταξουργείο	-
Εργοστάσιο Μεταξουργίας Βοτανικού	Οδός Καστοριάς 34-36	Μεταξουργείο	Πολυχώρος Πολιτισμού και Τεχνών "Αθηναίς"
Εργοστάσιο "Πουλόπουλου"	Περιοχή «Θησείο»	Πιλοποιία	Πολιτιστικό Κέντρο "Μελίνα Μερκούρη"
Εργοστάσιο ΒΙΟΣΩΛ	Οδός Πειραιώς 254	Μεταλλουργεία	Πολιτιστικό Κέντρο "Ελληνικός Κόσμος"
Εργοστασιακό Συγκρότημα "Ελληνικά Υφαντήρια"	Οδός Πειραιώς 256	Υφαντουργεία	Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών
Βιομηχανικό Συγκρότημα "ΒΟΤΡΥΣ"	Γέφυρα Ροσινιολ-Κηφισός	Οινοποιία	Οργανισμός Σχολικών Κτιρίων

4.3. Θεσσαλονίκη

Η εκβιομηχάνιση της Θεσσαλονίκης άρχισε την περίοδο 1870-1912 και συμβάδισε με την ανάπτυξη του σιδηροδρόμου στη Βαλκανική χερσόνησο. Κατά την περίοδο αυτή κατασκευάστηκαν νέες λιμενικές εγκαταστάσεις, καθώς και υποδομές φωταερίου, ύδρευσης, ηλεκτρισμού κ.α. Οι τομείς παραγωγής που πρώτοι βιομηχανοποιήθηκαν ήταν η νηματουργεία, η υφαντουργεία, η παρασκευή ειδών διατροφής και οικοδομικών υλών. Ύστερα από την απελευθέρωση της πόλης (1912), η βιομηχανοποίηση της παραγωγής συνεχίστηκε χάρη της ίδρυσης βιομηχανικού επιμελητηρίου (1918), και ενισχύθηκε από την θεσμοθέτηση της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης (1926), (Μοσκόφ, 1974). Το 1930 στη

Θεσσαλονίκη εγκαταστάθηκαν τα πρώτα εργοστάσια με χρήση ηλεκτρισμού. Αυτά είναι: το εργοστάσιο φωταερίου, ο παλιός εμπορικός σιδηροδρομικός σταθμός, το βιομηχανικό συγκρότημα "Φιξ", τα "Λαδάδικα", το βιομηχανικό συγκρότημα "ΥΦΑΝΕΤ", οι μύλοι "Αλλατίνη" η μετατροπή ενός μνημείου -μοναδικού για την βιομηχανική ιστορία της περιοχής, σύμβολο της βιομηχανικής ταυτότητας της πόλης και το Κεντρικό Αντλιοστάσιο του Οργανισμού Ύδρευσης Θεσσαλονίκης. Στον πίνακα που ακολουθεί (Πίνακας 4) παρουσιάζονται τα κτήρια, ή οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Θεσσαλονίκης που μελετήθηκαν στα πλαίσια αυτής της έρευνας.

Πίνακας 4: Βιομηχανία & πόλη: Παλαιές και νέες χρήσεις στη πόλη της Θεσσαλονίκης

Επωνυμία Βιομηχανίας	Διεύθυνση	Αντικείμενο Δραστηριότητας	Νέα Χρήση
Εργοστάσιο Φωταερίου	26 ^{ης} Οκτωβρίου	Παραγωγή φωταερίου	Μερική χρήση. Υπηρεσία Εγγείων Βελτιώσεων Νομαρχία Θεσσαλονίκης
Παλιός Σιδηροδρομικός Σταθμός	26 ^{ης} Οκτωβρίου	Σιδηροδρομικός Σταθμός	Εμπορικός Σταθμός
Βυρσοδεψείο Γ. Μαμαδά	26 ^{ης} Οκτωβρίου 65	Βυρσοδεψείο	Porto Palace Hotel
Βυρσοδεψείο Αφών Μπενή	26 ^{ης} Οκτωβρίου	Βυρσοδεψείο	Κέντρο Διασκέδασης
Βυρσοδεψείο Χαραλαμπίδη - Αφών Ν. & Μ. Νούσια	26 ^{ης} Οκτωβρίου	Βυρσοδεψείο	Υδρόγειος
Μακεδονική Μεταξοϋφαντουργία ΗΛΙΟΣ Κ.Σ. Κωνσταντινίδης	Οδός Λαγκαδά 134	Παραγωγή Μεταξωτών, Βελούδων, Πλουσών	7 ^ο και 9 ^ο Δημ. Σχολεία Νεάπολης
Μύλοι "Χατζηγιαννάκης και Αλτιναμάζης"	Ανδρέου Γεωργίου 56	Αλευροποιία	Πολυχώρος Τέχνης Μύλος
Βιομηχανικό Κτίριο "Ψυγεία Χαριλάου ΑΕ"	26 ^{ης} Οκτωβρίου 51	Ψυγεία	Πειραιώς Development ΑΕ
Δημοτικά Σφαγεία Θεσσαλονίκης	26 ^{ης} Οκτωβρίου	Σφαγεία	Αθλητικό Κέντρο Δήμου Θεσσαλονίκης
Εγκαταστάσεις Εταιρείας Τροchioδρόμων και Ηλεκτροφωτισμού	Περιοχή Ντεπώ	Μεταφορές	Δημόσιο Ελληνική Αστυνομία
Βιομηχανικό Συγκρότημα Ζυθοποιίας "Φιξ"	26 ^{ης} Οκτωβρίου	Ζυθοποιεία	Μερική χρήση: Χώρος Συναυλιών και Νυχτερινό Κέντρο "FIX"
Περιοχή "Λαδάδικα"	Περιοχή Τσιμισκή, Ίωνος Δραγούμη, Κουντουριώτη	Παλαιά Αγορά	Κέντρα Διασκέδασης, Εστιατόρια

Λιμάνι Α΄ Προβλήτα εντός του Ιστορικού Κέντρου Θεσσαλονίκης	Ιστορικό Κέντρο Θεσσαλονίκης	Αποθηκευτικοί Χώροι	Φεστιβάλ Κινηματογράφου
Βιομηχανικό Συγκρότημα Αλευρόμυλοι Αλλατίνη	Περιοχή Αλλατίνη	Αλευροποιία	Πολιτεία Αλλατίνη
Βιομηχανικό συγκρότημα "ΥΦΑΝΕΤ"	Παπάφη & Ομήρου	Υφαντουργεία	Κατάληψη
Κεντρικό Αντλιοστάσιο του Οργανισμού Ύδρευσης Θεσσαλονίκης	26 ^{ης} Οκτωβρίου	Ύδρευση-Άρδευση Θεσσαλονίκης	Μουσείο Ύδρευσης Θεσσαλονίκης
Καπναποθήκη	Δωδεκανήσου 6	57133/1448/22-7-2005 Ν.3028/02	Γεωργίου Γαβριήλογλου & Σοφίας Βορεάδη
Τέσσερα (4) Κτίρια Στάβλων	Λιμάνι Θεσσαλονίκη	Χώροι Σταβλισμού Ζώων	Χώροι Σταβλισμού Ζώων

4.4. Βόλος

Κατά τη τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) αναπτύχθηκαν μια σειρά από βιομηχανικές δραστηριότητες στη Θεσσαλία με σκοπό την εξαγωγή καλής ποιότητας προϊόντων στην κεντρική Ευρώπη. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας στη Θεσσαλία εντάθηκε αμέσως μετά την απελευθέρωσή της, το 1881, με επίκεντρο τα μεγάλα αστικά κέντρα της περιοχής, όπως τα Τρίκαλα, η Λάρισα και κυρίως ο Βόλος, από το λιμάνι του οποίου διεξάγονταν το εξαγωγικό εμπόριο της περιοχής. Στον Βόλο από το 1881 ως το 1912 δημιουργούνται σημαντικές επιχειρήσεις στους τομείς της μεταλλουργίας (Γκλαβάνης, Σταματόπουλος), της κλωστοϋφαντουργίας (Παπαγεωργίου) και της καπνοβιομηχανίας (Ματσάγκος) (Sivignon, 1985: 515, Λεοντίδου, 1989). Εντός και γύρω από την πόλη του Βόλου έδρευαν το εργοστάσιο Αλευροποιίας Παντή-Καπουρνιώτη, τα εργοστάσια Σιδηρο-μεταλλευμάτων Σταματοπούλου και Γκλαβανή-Κακάζη, η Υφαντουργία Παπαγεωργίου και Μουρτζούκου, η ποτοποιεία Κούτσικου, Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου και Παπαστράτου, Πλινθοκεραμοποιία Τσαλαπάτα καθώς και η Τσιμεντοβιομηχανία Όλυμπος (Υπουργείο Πολιτισμού, 1999). Στον παρακάτω πίνακα (Πίνακας 5) παρουσιάζονται τα κτήρια, ή οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις του Βόλου που μελετήθηκαν στα πλαίσια αυτής της έρευνας.

Πίνακας 5: Βιομηχανία & πόλη: Παλαιές και νέες χρήσεις στη πόλη του Βόλου

Επωνυμία Βιομηχανίας	Διεύθυνση	Αντικείμενο Δραστηριότητας	Νέα Χρήση
Εργοστάσιο "Ματσάγγου"	Ερμού – Παύλου Μελά-28 ^η Οκτωβρίου	Καπνοβιομηχανία	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Κατάληψη
Εργοστάσιο "Παπαστράτου"	Οδός Αργοναυτών	Καπναποθήκη	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Εργοστάσιο "Τσαλαπάτα"	Παληά	Πλινθοκεραμοποιία	Εμπορικός και Πολιτιστικός Χώρος Μουσείο. Ανήκει στον

			Δήμο Βόλου. Έχει παραχωρηθεί στο ΠΙΟΠ και την ΙΩΛΚΟΣ Α.Ε
Κτίρια Αποθηκών Τελωνείου	Λιμάνι του Βόλου	Αποθηκευτικοί Χώροι	Δήμος Βόλου
Κίτρινη Αποθήκη	Οδός Ανθ. Γαζή και Βασάνη	Καπναποθήκη	Δήμος Βόλου: Οι χρήσεις είναι σε διαδικασία διαβούλευσης
Κτίρια Καπναποθηκών Σπίρερ	Οδοί Βασάνη, Μικρασιατών και Μακρυνίτσας	Καπναποθήκη	Πολιτιστική και Διοικητική Χρήση - Δήμος Βόλου
Κτιριακό Συγκρότημα Σ. Παπαγιαννοπούλου	Οδοί Κουντρουριώτου και 2ας Νοεμβρίου	Χαλβαδοποιία και Ζαχαρώδη προϊόντα	Ιδιωτικό
Εργοστάσιο Μουρτζούκου		Υφαντουργείο	Ελληνικό Δημόσιο Κέντρο Δια Βίου Εκπαίδευσης
Συγκρότημα Παλιάς Ηλεκτρικής Εταιρείας Βόλου	Οδός Κουταρέλια, Ρ. Φεραίου & Χατζηαργύρη	Ηλεκτρική Εταιρεία	Δήμος Βόλου Κέντρο Μουσικού Θεάτρου Βόλου
Σιδηροδρομικός Σταθμός Βόλου	Οδός Βυζαντίου	Σιδηροδρομικός Σταθμός	Συνεχής χρήση

Από τις πόλεις που μελετώνται σε αυτή την εργασία η πόλη του Βόλου αποτελεί ένα μοναδικό παράδειγμα, όχι μόνο για τον μεγάλο αριθμό σημαντικών βιομηχανικών μονάδων που διαθέτει αλλά και για το ότι αυτές βρίσκονται συγκεντρωμένες εντός του σύγχρονου αστικού κέντρου της. Η πλούσια αυτή βιομηχανική κληρονομιά αλλά και η χωροθέτηση αυτών των δραστηριοτήτων στο κέντρο της σύγχρονης πόλης είναι ιδιαίτερα σημαντική και για τη σύγχρονη χρήση τους. Τα κτήρια αυτά λειτουργούν ως νέα σημεία αναφοράς, τοπόσημα αλλά σύμβολα τη ιστορίας και της μνήμης μιας πόλης που όπως υποστηρίζει ο Αδαμάκης (2006) κατά τις δεκαετίες του '60 και '70 αστικοποιήθηκε με έντονους ρυθμούς και με ιδιαίτερα πυκνή δόμηση που έχει αφήσει λίγους ελεύθερους χώρους, ιδιαίτερα στο κέντρο της.

4.5. Ηράκλειο

Η οικονομία της Κρήτης γενικά στηρίχτηκε κυρίως στον πρωτογενή κλάδο, την αγροτική παραγωγή και (πλέον) στη παροχή τουριστικών υπηρεσιών. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η βιομηχανική ανάπτυξη υπήρξε μάλλον μεμονωμένη, περιπτώσιολογική ενώ ως προς το περιεχόμενό της περιορίστηκε σε είδη των οποίων η μεταφορά από την υπόλοιπη Ελλάδα καθίστατο οικονομικά ασύμφορη (σαπωνοποιεία, παρασκευή πάγου για βιομηχανική και οικιακή χρήση) ή στη μεταποίηση αγροτικών προϊόντων (οινοποιεία, ελαιουργία κ.α.). Συγκεκριμένα στο Ηράκλειο λειτούργησαν το βιομηχανικό συγκρότημα "Αθηνά" αντικείμενο του οποίου ήταν η σαπωνοποιεία και δευτερευόντως η παρασκευή και συσκευασία άλατος και το εργοστάσιο "Καβάλλη" (κεραμουργεία). Στον πίνακα που ακολουθεί

(Πίνακας 6) παρουσιάζονται τα κτήρια, ή οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις του Ηρακλείου που μελετήθηκαν στα πλαίσια αυτής της έρευνας.

Πίνακας 6: Βιομηχανία & πόλη: Παλιές και νέες χρήσεις στη πόλη του Ηρακλείου

Επωνυμία Βιομηχανίας	Διεύθυνση	Αντικείμενο Δραστηριότητας	Νέα Χρήση
Βιομηχανικό Συγκρότημα "Αθηνά"	Λεωφόρος Ικάρου και Εθνικής Αντίστασης	Σαπωνοποιεία (δευτερευόντως συσκευασία αλατιού)	Μερική χρήση. Χώροι Διασκέδασης
Εργαστήριο Καστρινογιάννη	Οδός Καλοκαιρινού Ιδομενέως 17 & Αριάδνης	Υφαντήριο	κενό
Βιομηχανικό Συγκρότημα Κυλινδρόμυλων Καστρινάκη	Λεωφόρος Ικάρου	Κυλινδρόμυλοι	κενό
Εργοστάσιο «Ηλεκτρικής Εταιρίας»	Λεωφόρος Σοφοκλή Βενιζέλου	Παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος	Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης
Βιομηχανικό Συγκρότημα Παραγωγής Άρτου (Άρτοποιείο)	Λεωφόρος Σοφοκλή Βενιζέλου 89-90	Άρτοποιείο	Αποθήκες Καθαρισμού Χαλιών

Το σημαντικότερο ίσως βιομηχανικό οικοδόμημα του Ηρακλείου είναι το συγκρότημα "Αθηνά". Το "Αθηνά" υπήρξε ίσως το μεγαλύτερο πυρηνελαιουργείο-σαπωνοποιείο και ραφιναρία για τις βαλκανικές χώρες, ένα εργοστάσιο το οποίο λειτούργησε εύρυθμα, με παραγωγή ποιότητας για δεκαετίες, μέχρι τις αρχές του 1980, οπότε αλλάζει η χρήση του. Στο χώρο των 8.755 τ.μ. διαμορφώνονται χώροι αναψυχής μέχρι και σήμερα. Η προμελέτη για το ανατολικό πολεοδομικό κέντρο προβλέπει σε αυτό την εγκατάσταση δημοτικών υπηρεσιών, ωστόσο, από το καλοκαίρι του 2006 το υπουργείο Πολιτισμού έχει δηλώσει την πρόθεσή του να στεγάσει εκεί πτέρυγα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου. Διακριτό στοιχείο και άκρως εντυπωσιακό είναι η πλινθόκτιστη, υψηλή καπνοδόχος, επιμελημένης κατασκευής, η οποία -όπως τα αρχικά κτίρια του συγκροτήματος- έχουν χαρακτηριστεί διατηρητέα. Άλλο σημαντικό βιομηχανικό οικοδόμημα είναι το κτήριο της "Ηλεκτρικής Εταιρίας", εταιρία προδρομική της ΔΕΗ τη σχεδίασή του οποίου είχε αναλάβει ο γνωστός αρχιτέκτονας Νίκος Κιτσίκης. Το κτήριο αυτό, αν και κηρύχθηκε διατηρητέο κατεδαφίστηκε μερικώς λόγω της ανέγερσης νέου κτηρίου του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας του πανεπιστημίου Κρήτης. Ακόμα, σημαντικό μνημείο βιομηχανική κληρονομιάς της πόλης του Ηρακλείου είναι το εργαστήριο Καστρινογιάννη το οποίο αποτέλεσε το σημαντικότερο κέντρο παραγωγής υφασμάτων και δαντέλας της πόλης του Ηρακλείου. Το μνημείο χτίστηκε επί Τουρκοκρατίας και ονομάζονταν "το κονάκι του Σάμη Μπέη", παίρνοντας το όνομα του Τούρκου αξιωματούχου ο οποίος διέμενε σε αυτό.

4.6. Ποσοτικά Χαρακτηριστικά

Σε αυτή την ενότητα παρουσιάζονται τα ποσοτικά χαρακτηριστικά του δείγματος των κτηρίων που μελετήθηκαν. Ενώ η καταλογογράφηση που επιχειρήθηκε αντιμετωπίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κτηρίων ως ξεχωριστές περιπτώσεις εδώ οι καταχωρήσεις αυτές χρησιμοποιούνται προκειμένου να διαμορφώσουν ένα ενιαίο σύνολο που θα αποτελέσει το δείγμα για τις ανάγκες της ποσοτικής έρευνάς μας. Η ποιοτική πληροφορία που συγκεντρώθηκε στην προηγούμενη ενότητα κατ' αρχήν κατηγοριοποιείται σε κατηγορικές μεταβλητές για τη ποσοτική επεξεργασία της (Tashakkori and Teddlie, 1998). Στον παρακάτω πίνακα (Πίνακας 7) απεικονίζονται οι κατηγορίες στις οποίες εντάχθηκε το σύνολο των βιομηχανικών μνημείων από πλευράς αρχικού αντικειμένου δραστηριότητας. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία που παρατίθενται το 20% των κτισμάτων που μελετήθηκαν ήταν αποθήκες, η πλειονότητα των οποίων καπιναποθήκες. Ακολουθούν χώροι κλωστοϋφαντουργίας και έπονται αλευροποιίες και κτίρια που παρείχαν υπηρεσίες κοινής ωφέλειας όπως (γκάζι, ηλεκτρικό ή αντλιοστάσια).

Πίνακας 7: Αρχικό Αντικείμενο δραστηριότητας ανά πόλη

Αντικείμενο	Αθήνα	Θεσ/νίκη	Βόλος	Ηράκλειο	Σύνολο	%
Κλωστοϋφαντουργία	3	2	1	1	7	15%
Μεταξουργείο	2				2	4%
Πιλοποιία	1				1	2%
Μεταλλουργεία	2				2	4%
Ζυθοποιεία	2	1			3	7%
Αποθήκες	1	4	4		9	20%
Σφαγεία		1			1	2%
Υπηρεσίες Κοινής Ωφέλειας	1	2	1	1	5	11%
Μεταφορές		2	1		3	7%
Κεραμοποιεία			1		1	2%
Αλευροποιία		2	1	2	5	11%
Φαρμακοβιομηχανία	1			1	2	4%
Καπινοβιομηχανία			1		1	2%
Βυρσοδεψείο		3			3	7%
Αγορά		1			1	2%
Σύνολο	13	18	10	5	46	100%

Ο πίνακας που ακολουθεί (Πίνακας 8) αποκαλύπτει τις τρέχουσες – νέες χρήσεις των χώρων βιομηχανικής κληρονομιάς. Κάτι που υπήρξε και ο

πρωταρχικός στόχος αυτής της εργασίας. Οι νέες αυτές χρήσεις των διατηρητέων βιομηχανικών χώρων παρουσιάζονται εδώ ανά πόλη. Όπως φαίνεται στο 22% των περιπτώσεων οι χρήσεις αυτές αναφέρονται στη δημιουργία χώρων πολιτισμού, το 15% είναι χώροι που χρησιμοποιούνται από Δημόσιους οργανισμούς ή δημοτικές αρχές. Αντίστοιχα, σημαντικά ποσοστά όπως το 13% αναλογούν σε χώρους με εγκαταστάσεις διασκέδασης ή μη χρησιμοποιούμενους, ενώ από 11% έχουν χώροι που βρίσκονται σε επιστημονική χρήση (ανήκουν σε ερευνητικά κέντρα ή πανεπιστήμια) είτε σε ιδιωτική, (γραφεία και εγκαταστάσεις ιδιωτικών επιχειρήσεων). Σε κάθε περίπτωση μόνο το 9% των χώρων του δείγματός μας είχε συνεχή χρήση από την αρχή της δημιουργίας τους μέχρι σήμερα χωρίς να υποστεί την τομή της διακοπής της αρχικής χρήσης και την αμηχανία της επαναχρησιμοποίησης.

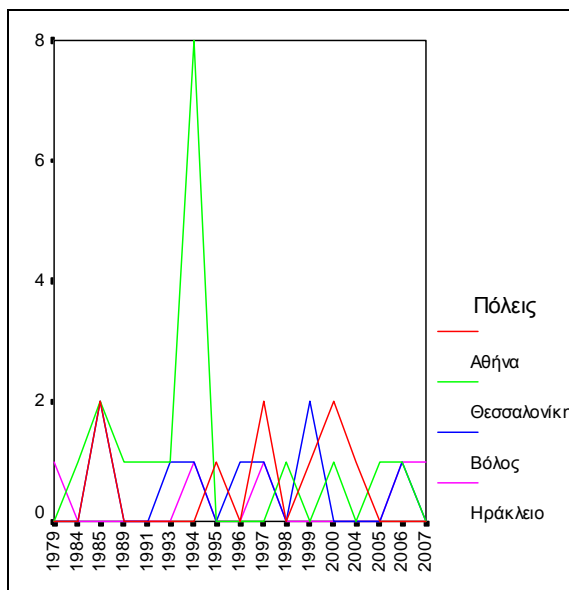
Επιπλέον, στους μη χρησιμοποιούμενους χώρους μπορούν να προστεθούν οι χώροι που βρίσκονται σε αναμονή χρήσης, για τους οποίους έχουν ληφθεί σχετικές αποφάσεις αλλά δεν έχουν ακόμη υλοποιηθεί. Πρόσθετα, και συμπληρώνοντας τον παρακάτω πίνακα μπορούμε να υπολογίζουμε τουλάχιστον τέσσερις χώρους που αποτελούν επίδικα αντικείμενα. Τέτοιοι χώροι είναι τα κτήρια ΥΦΑΝΕΤ, στη Θεσσαλονίκη και Ματσάγγου στον Βόλο τα οποία σήμερα (Νοέμβριος, 2007) βρίσκονται υπό κατάληψη και το κτήριο του Εργοστασίου "Καντακουζηνού" καθώς και το συγκρότημα Αλλατίνη η χρήση του οποίου έχει προκαλέσει σημαντικές αντιδράσεις.

Πίνακας 8: Νέες Χρήσεις των βιομηχανικών χώρων ανά πόλη

Νέα Χρήση	Αθήνα	Θεσ/νίκη	Βόλος	Ηράκλειο	Σύνολο	%
Χώροι μη χρησιμοποιούμενοι	3	1		2	6	13%
Χώροι σε αναμονή χρήσης		1			1	2%
Χώροι σε Πολιτιστική Χρήση	5	3	1	1	10	22%
Ιδιωτικές Χρήσεις	1	2	1	1	5	11%
Χώροι σε Επιστημονική χρήση	2	1	2		5	11%
Χώροι Διασκέδασης		5		1	6	13%
Χώροι υπό Κατάληψη		1	1		2	4%
Χώροι σε χρήση από το Δημόσιο	1	2	4		7	15%
Συνεχή χρήση αρχική ή μεταγενέστερη	1	2	1		4	9%
Σύνολο	13	18	10	5	46	100%
Επίδικοι Χώροι	1	2	1		4	9%

Από τη συγκριτική μελέτη των δυο πινάκων είναι προφανές ότι οι χρήσεις των κτηρίων έχουν μεταβληθεί πλήρως ενώ είναι έντονα εμφανής η στροφή από τη δευτερογενή και την έντονα εξαρτώμενη από τον πρωτογενή τομέα μεταποιητική δραστηριότητα (καπνοβιομηχανίες, βυρσοδεψεία, αλευροποιία) στον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών.

Τέλος, για τα διατηρητέα κτήρια του δείγματός μας για τα οποία έχει δημοσιευθεί η πράξη χαρακτηρισμού τους ως διατηρητέα σε ΦΕΚ διεξήχθησαν μια σειρά επιπλέον αναλύσεων. Στο παρακάτω σχήμα (Σχήμα 1) απεικονίζονται γραφικά τα έτη δημοσίευσης των ΦΕΚ ανά πόλη. Η κατανομή δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά για τις πόλεις με εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη κατά για το έτος 1994, έτος κατά το οποίο υπήρξε η ομαδική δημοσίευση οκτώ χαρακτηρισμών κτηρίων. Το ίδιο έτος δεν ήταν εξίσου καλό για τις υπόλοιπες πόλεις.

Σχήμα 1: Έτη έκδοσης ΦΕΚ χαρακτηρισμού ανά πόλη

4.7. Ποσοτική Ανάλυση

Βασισμένοι στην παραπάνω περιγραφική ανάλυση των κατηγορικών δεδομένων που διαμορφώσαμε για τις ανάγκες της έρευνας, προχωρήσαμε στον έλεγχο για την ύπαρξη συσχετίσεων μεταξύ των μεταβλητών. Ο έλεγχος αυτός βασίστηκε στην εμπειρική διερεύνηση ερευνητικών υποθέσεων που αναπτύχθηκαν ad hoc. Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ποσοτικής ανάλυσης. Μιας ανάλυσης που βασίστηκε στην μελέτη διμερών συσχετίσεων (bivariate correlations) ενώ παράλληλα δοκιμάστηκαν μοντέλα παλινδρόμησης (linear and logistic regression).

Αρχικά, εξετάσαμε εάν το αντικείμενο της αρχικής χρήσης συνδέεται με την πόλη εγκατάστασης. Τα αποτελέσματα δείχνουν πως υπάρχει θετική συσχέτιση, στατιστικά σημαντική (Beta 0,329; Sig.0,026). Άρα συγκεκριμένες βιομηχανίες προτιμούν συγκεκριμένες πόλεις για την εγκατάστασή τους. Το ποιες βιομηχανίες επιλέγουν ποιες πόλεις μπορεί να φανεί από μια περαιτέρω μελέτη του Πίνακα 6. Αντίθετα με τη παραπάνω σχέση, το έτος ίδρυσης δεν φαίνεται να συνδέεται με τη πόλη καθώς μια τέτοια συσχέτιση αποδεικνύεται στατιστικά μη σημαντική (Beta 0,31; Sig. 0,846).

Μια ενδιαφέρουσα σχέση που εξετάσαμε αναφέρεται στην υπόθεση ύπαρξης συσχέτισης ανάμεσα στο έτος λήξης της αρχικής δραστηριότητας σε συνάρτηση με την έδρα της βιομηχανίας και τον κλάδο στον οποίο αναπτύσσει τη δραστηριότητά της. Τα μοντέλα παλινδρόμησης που εφαρμόστηκαν δεν έδειξαν στατιστικά σημαντική σχέση, ικανή να υποστηρίξει αυτό το απλοποιημένο μοντέλο υπόθεσης. Το έτος λήξης της αρχικής δραστηριότητας της βιομηχανίας από μόνο του φαίνεται να συσχετίζεται με το αντικείμενο της δραστηριότητας με τρόπο έντονα στατιστικά σημαντικό (Beta 0,379, Sig. 0,014). Αντίθετα, το έτος λήξης της αρχικής δραστηριότητας της βιομηχανίας δεν φαίνεται να συνδέονται με την έδρα της βιομηχανίας με τρόπο στατιστικά σημαντικό (Beta 0,086, Sig. 0,592). Τα δυο αυτά στοιχεία συνηγορούν υπέρ της διαμόρφωσης μιας άποψης που υποστηρίζει ότι το φαινόμενο της αποβιομηχάνισης που παρατηρείται φαίνεται να έχει κατ' αρχήν κλαδική παρά χωρική διάσταση.

Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από την ανάλυση που πραγματοποιήθηκε είναι ότι ενώ το τέλος της αρχικής δραστηριότητας συνδέεται με τον κλάδο και όχι με τον τόπο εγκατάστασης, η νέα χρήση των κτηρίων δεν παρουσιάζει καμία συσχέτιση με τις μεταβλητές που εξετάστηκαν. Έτσι, η νέα χρήση δεν φαίνεται να συνδέεται με την πόλη (Beta -0,049; Sig. 0,748) ούτε με το έτος έναρξής (Beta 0,185; Sig. 0,259) της, με τρόπο στατιστικά σημαντικό. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει πως είτε οι νέες αυτές χρήσεις ερμηνεύονται από κάποιες άλλες εξωγενείς μεταβλητές, που δεν εξετάστηκαν στα πλαίσια αυτής της έρευνας. Τέτοιες μεταβλητές μπορεί να είναι η επιχειρηματικότητα, η διαθεσιμότητα των χώρων, η θέση τους, κα. Τέλος, το έτος χαρακτηρισμού των κτηρίων (μεταβλητή ΦΕΚ) ως διατηρητέων δεν φαίνεται να συνδέεται με τη λήξη της χρήσης τους (Beta 0,051, Sig. 0,769).

Συμπεράσματα και Συζήτηση

Η εργασία αυτή εισηγείται μια νέα κριτική και μεθοδολογική προσέγγιση στη διαδικασία επανα-νοηματοδότησης και χρησιμοποίησης των βιομηχανικών χώρων στα όρια του αστικού τοπίου. Βιομηχανικά συγκροτήματα, βιομηχανικές συνοικίες, κτίρια και άλλοι χώροι που αναπτύχθηκαν στην τομή της πόλης και της βιομηχανίας κατά το παρελθόν σημασιοδότησαν χρήσεις και περιοχές. Σήμερα, αποτελούν στοιχεία μνήμης, τεκμήρια της ιστορίας και αναπόσπαστα (;) μέρη του αστικού πολιτισμικού τοπίου. Εδώ, συζητήθηκε το θέμα της μετάβασης και διαδοχής της βιομηχανικής ιδιοκτησίας από την ιδιωτική, κατά παράδοση, στη δημόσια σφαίρα, προσεγγίζοντάς την ως πολιτιστικό πόρο και αστική κληρονομιά.

Στο εμπειρικό μέρος χαρτογραφήθηκαν οι νέες χρήσεις βιομηχανικών χώρων σε τέσσερις μεγάλες ελληνικές πόλεις με σημαντική βιομηχανική παράδοση (Θεσσαλονίκη, Βόλος, Αθήνα και Ηράκλειο). Ανάμεσα στην ιδιωτική βιομηχανική

ιδιοκτησία και τη δημόσια πολιτισμική κληρονομιά οι υποκείμενοι χώροι μένουν ίδιοι τη στιγμή που τα κλαδικά αντικείμενα αλλάζουν. Έτσι, οι χώροι αυτοί αποκτούν νέες χρήσεις, μορφές και λειτουργίες που μέσα από τις ασυνέχειες του χώρου και του χρόνου συμβάλλουν στη συγκρότηση της σύγχρονης αστικής εμπειρίας. Όπως προκύπτει από την έρευνα που διεξήχθη, είναι προφανές ότι οι χρήσεις των κτηρίων έχουν μεταβληθεί πλήρως ενώ είναι έντονα εμφανής η στροφή από τη δευτερογενή και την έντονα εξαρτώμενη από τον πρωτογενή τομέα μεταποιητική δραστηριότητα (καπνοβιομηχανίες, βυρσοδεψεία, αλευροποιία) στον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών. Συγκεκριμένα, στο 22% του δείγματος των κτηρίων που μελετήθηκαν οι νέες χρήσεις που προέκυψαν αναφέρονται στη δημιουργία χώρων πολιτισμού, το 15% είναι χώροι που χρησιμοποιούνται από Δημόσιους οργανισμούς ή δημοτικές αρχές. Αντίστοιχα, σημαντικά ποσοστά όπως το 13% αναλογούν σε χώρους με εγκαταστάσεις διασκέδασης ή μη χρησιμοποιούμενους, ενώ από 11% αντιστοιχεί σε χώρους που βρίσκονται σε επιστημονική χρήση (ανήκουν σε ερευνητικά κέντρα ή πανεπιστήμια) είτε σε ιδιωτική, (γραφεία και εγκαταστάσεις ιδιωτικών επιχειρήσεων). Σε κάθε περίπτωση μόνο το 9% των χώρων του δείγματός μας είχε συνεχή χρήση από την αρχή της δημιουργίας τους μέχρι σήμερα χωρίς να υποστεί την τομή της διακοπής της αρχικής χρήσης και την αμηχανία της επανά-χρησιμοποίησης. Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από την ανάλυση που πραγματοποιήθηκε είναι ότι ενώ το τέλος της αρχικής δραστηριότητας συνδέεται με τον κλάδο και όχι με τον τόπο εγκατάστασης, η νέα χρήση των κτηρίων δεν παρουσιάζει καμία συσχέτιση με τις μεταβλητές που εξετάστηκαν. Έτσι, η νέα χρήση δεν φαίνεται να συνδέεται με την πόλη ούτε με το έτος έναρξής

Περαιτέρω έρευνα θα μπορούσε να βασιστεί στη χρήση μεγαλύτερου δείγματος κτηρίων ώστε να αναπαρίσταται καλύτερα ο πληθυσμός, περισσότερων πόλεων της χώρας καθώς και στη τη μελέτη μεγαλύτερου και περισσότερο σύνθετων μεταβλητών. Η λογική αυτή θα έπρεπε τη διατύπωση αρχικών υποθέσεων βασισμένων σε ένα θεωρητικό πλαίσιο έρευνας (conceptual model) το οποίο θα επέτρεπε την άνετη χρήση ποσοτικών μεθόδων στη διαδικασία μελέτης των θεμάτων που ενδιαφέρουν, είτε πρόκειται για τη μελέτη της βιομηχανικής ιστορίας, μάρτυρες της οποίας αποτελούν τα κτήρια αυτά, είτε για τη διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς. Η διαχρονική αυτή μελέτη της εξέλιξης των χρήσεων τους και της δυναμικής των χώρων αυτών προσφέρει μια χρήσιμη οπτική για τη μελέτη της αλλαγής των χρήσεων που οδηγεί στη συγκρότηση μιας νέας αστικής γεωγραφίας ενώ αποτελεί ένδειξη του τρόπου συγκρότησης και παραγωγής της σύγχρονης αστικής εμπειρίας.

Ιωάννης Ν. Κατσίκης, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και Τμήμα Διοικητικής Επιστήμης και Τεχνολογίας, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κωνσταντίνος Α. Τσαγκαράκης, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ευχαριστίες

Οι συγγραφείς θα ήθελαν να ευχαριστήσουν για την πολύτιμη βοήθειά τους, την κα Λιάννα Στυλιανού από το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Νάουσας και το Εθνικό Δίκτυο Σχολείων "Βιομηχανική Κληρονομιά". Το Εθνικό Αρχείο Μνημείων και την Διεύθυνση Νεώτερης και Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού, την κα Αλίκη Δημόγλου, Προϊσταμένη του Κέντρου Ιστορίας και Τεκμηρίωσης του Δήμου Βόλου καθώς και την Όλγα Δεληγιάννη από την Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας του Υπουργείου Πολιτισμού.

Περίληψη

Η εργασία αυτή συνιστά μια νέα κριτική και μεθοδολογική προσέγγιση στη διαδικασία επανα-νοηματοδότησης και χρησιμοποίησης των βιομηχανικών χώρων στα όρια του αστικού τοπίου. Βιομηχανικά συγκροτήματα, βιομηχανικές συνοικίες, κτίρια και άλλοι χώροι που αναπτύχθηκαν στην τομή της πόλης και της βιομηχανίας κατά το παρελθόν σημασιοδότησαν χρήσεις και περιοχές. Σήμερα, αποτελούν στοιχεία μνήμης και αναπόσπαστα (;) μέρη του αστικού πολιτισμικού τοπίου. Με την αποβιομηχάνιση ή την έξοδο των οχλουσών δραστηριοτήτων από το πολεοδομικό συνεχές οι χώροι αυτοί επανα-σημασιοδοτούνται ενώ συχνά αποτελούν επίδικα αντικείμενα για την λειτουργική τοποθέτησή τους στον σύγχρονο αστικό ιστό. Ανάμεσα στην ιδιωτική βιομηχανική ιδιοκτησία και τη δημόσια πολιτισμική κληρονομιά οι χώροι αποκτούν νέες χρήσεις, μορφές και λειτουργίες. Η εργασία αυτή, στο θεωρητικό της μέρος συζητά το θέμα της μετάβασης της βιομηχανικής ιδιοκτησίας στη δημόσια σφαίρα, προσεγγίζοντάς την ως πολιτιστικό πόρο και κληρονομιά, ενώ στο εμπειρικό μέρος χαρτογραφεί τις νέες χρήσεις βιομηχανικών χώρων σε τέσσερις μεγάλες ελληνικές πόλεις με σημαντική βιομηχανική παράδοση (Θεσσαλονίκη, Βόλος, Αθήνα και Ηράκλειο). Σκοπός είναι η διαχρονική μελέτη της εξέλιξης των χρήσεων των χώρων αυτών που οδηγεί στη συγκρότηση μιας νέας αστικής γεωγραφίας.

Λέξεις κλειδιά: Βιομηχανική κληρονομιά, αστικό πολιτισμικό τοπίο.

Industry as an Urban Cultural Heritage: In Quest of Contemporary Use^a

Ioannis N. Katsikis^{1b}, Konstantinos A. Tsagkarakis²

¹School of Architecture, National Technical University of Athens and
Department of Management Science and Technology, Athens University of
Economics and Business

²Department of Geography, Harokopion University of Athens

Abstract

This paper develops a sceptical approach on the process of re-essence giving for the use of industrial spaces within the urban landscape. Industrial complexes, districts, buildings and other spaces developed during the past on the edge of the city and the industry gave meaning to both areas and uses. Today, they rest as elements of memory and embodied (?) parts of the modern urban cultural landscape. Following de-industrialisation and the exodus of bothering activities out of the urban complex, these areas receive new uses and meanings. At the same time they often became objects of dispute considering they functional re-location within the contemporary urban complex. In-between private industrial ownership and public cultural heritage these spaces obtain new uses, forms and functions. In the theoretical part of this essay, we discuss the issue of industrial ownership transition from the private sphere to the public domain based on the cultural heritage literature. In the empirical part, we map the new uses of those spaces in the context of four large cities of Greece (Thessaloniki, Volos, Athens and Irakleio) with a significant industrial tradition. The objective of this research is to retrospectively study the perpetual evolution in the use of those spaces and thus underline their contribution in the formation of a new urban geography.

Key words: industrial heritage, urban cultural landscape.

^a Paper presented at Conference of the Hellenic Dept. of the International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage – TICCIH, “The End of Titans” 22-25 November 2007, Volos, Greece. (in Greek).

^b Contact person: Mr Ioannis N. Katsikis, Management Science Laboratory, Department of Management Science and Technology, Athens University of Economic and Business, MSL Room 204, 47^A Evelpidon str, 11632, Athens, Greece. T.: (+30) 2108203862, F.: (+30) 2108828078, E.: ioannis@aueb.gr

Βιβλιογραφία

- Boehler, W. Heinz, G. Scherer, Y. and Siebold, M. (2001) Topographic Information in Cultural and Natural Visualisation and Animation, *Institute for Spatial Information and Surveying Technology*, University of Applied Sciences, FH Mainz, Germany.
- Burgel G., (1976) Αθήνα. Η Ανάπτυξη μιας Μεσογειακής Πρωτεύουσας, Αθήνα, Εξάντας.
- Clark K., (2001), *From Regulation to Participation: Cultural Heritage, Sustainable Development and Citizenship*, in Forward Planning: The Function of Cultural Heritage in a Changing Europe, Council of Europe.
- Klamer A. and Zuifof P.-W., (1998), *The Values of Cultural Heritage: Merging Economic and Cultural Appraisals in Economics and Heritage Conservation*, Getty Conservation Institute, Los Angeles, USA.
- Mazzanti M., (2002), Cultural Heritage as a Multi-Dimensional, Multi-Value and Multi-Attribute Economic Resource. *Journal of Socio-Economics* 31 5 (2002), pp. 1–31.
- Sefertzi E., (1982), *La Classe Bourgeoise en Grèce: Etude de sa Transformation*, Thèse de Doctorat, EHESS, Paris.
- Komninou N., Sefertzi E., (1984), Processus de Développement et Différenciation Spatiale, in *Culture -Action et Groupes Domines*, P.H. Chombart de Lauwe (ed.), Paris, R.C.I. Centre d' Ethnologie Sociale.
- Tashakkori A. and Teddlie C., (1998), Mixed Methodology. Combining Qualitative and Quantitative Approaches, Applied Social Research Methods Series, Sage Publ., USA.
- TICCIH, (2003), *Χάρτα του Nizhny Tagil για τη Βιομηχανική Κληρονομιά*. (επιμ.) Αγριαντώνη Χ. και Μπελαβίλα Ν., Ελληνικό Τμήμα TICCIH.
- Αδαμάκης Κ., (2006), Η Αξιοποίηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς ως Μοχλός Ανάπτυξης ως της περιοχής, άρθρο στο *Εν Βόλω*, Τεύχος 23, Οκτώβριος- Δεκέμβριος 2006.
- Βερνίκος Ν., (1975), Η Ελλάδα Μπροστά στη Δεκαετία του '80, Αθήνα, Εκδ.: Εξάντας.
- Ί.Μ.Ε. & Δ.Α., (Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Δήμος Αθηναίων), (2005), *Διαδρομή στην Ιστορία της Αθήνας-Από την Αρχαιότητα στο Σήμερα-Ιστορία, Πολεοδομία, Αρχιτεκτονική, Μουσεία*. Εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα.
- Κομνηνός Ν. (1986) *Θεωρία της Αστικότητας, Τόμος Ι - Κρίση, Μητροπολιτική Αναδιάρθρωση, Νέα Πολεοδομία*. Εκδ. Σύγχρονα Θέματα.
- Λεοντίδου Λ., (1989), *Πόλεις της Σιωπής, Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Εκδ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα.
- Μοσκόφ Κ., (1972), *Η Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909: Ιδεολογία του Μεταπρατικού Χώρου*, Θεσσαλονίκη.
- Μοσκόφ Κ., (1974), *Τομή της Μεταπρατικής Πόλεως*, Εκδ. Στοχαστής, Αθήνα
- Νικολινάκος Μ., (1976), *Μελέτες Πάνω στον Ελληνικό Καπιταλισμό*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- Χαριτάκης Γ., (1927), *Η Ελληνική Βιομηχανία*, Αθήναι.

Οι κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας

Εισαγωγή: Η πόλη και η βιομηχανία

Στη νεώτερη ιστορία της η Καλαμάτα πρωταγωνιστεί στην Πελοπόννησο, μετά την Πάτρα, ως βιομηχανική πόλη. Τη σημερινή οικιστική της ανάπτυξη και μορφή έχει αποκτήσει ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, όταν ξεκινούσε δυναμικά την παρουσία της στη βιομηχανία και το εξαγωγικό εμπόριο. Τα μεσσηνιακά προϊόντα σύκα, σταφίδα, λάδι και μετάξι, τα οποία με τη μεγάλη και σταθερή τους ζήτηση στις αγορές του εξωτερικού τονώνουν και σταθεροποιούν την τοπική οικονομία κατά το 19^ο αι., αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία στηρίζονται οι πρώτες βιομηχανικές απόπειρες. Το πέρασμα δηλαδή από τον πρωτογενή στο δευτερογενή τομέα βασίζεται στους ίδιους γεωργικούς πόρους, που ευδοκίμουν στη μεσσηνιακή γη. Από το μέσο του 19^{ου} αι. κ.ε. η πόλη της Καλαμάτας και η ευρύτερη περιοχή της αναπτύσσουν πλήθος βιοτεχνικών επιχειρήσεων, μερικές από τις οποίες εξελίσσονται αργότερα σε βιομηχανίες.

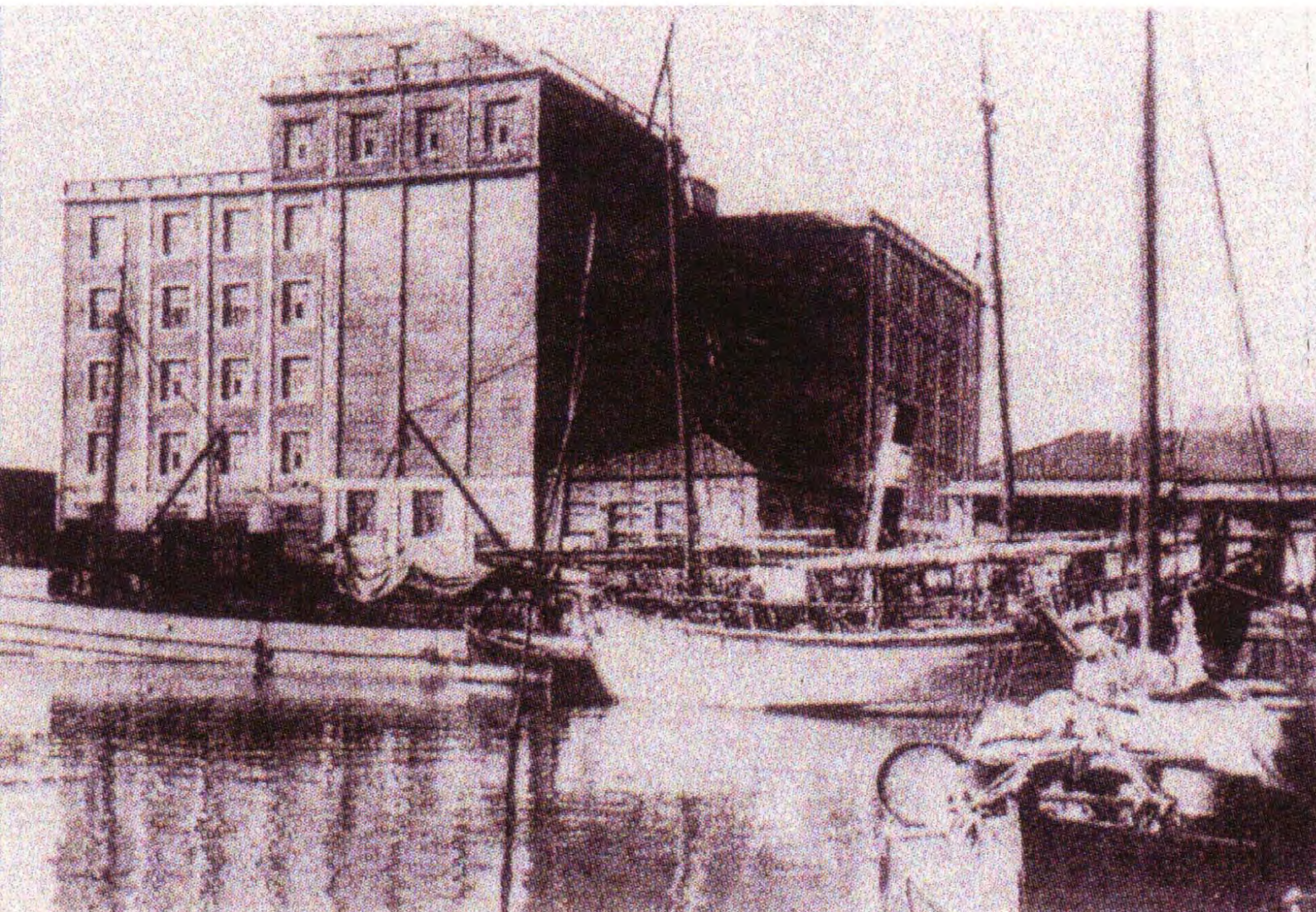
Η ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα, προικίζει την πόλη με υποδομές που καθορίζουν τη μέχρι σήμερα πολεοδομική μορφή της. Αποκτά πολεοδομικό σχέδιο το 1860 για το συνοικισμό της παραλίας Νέαι Καλάμαι και το 1867 αποκτά σχέδιο για όλη την πόλη, με έμφαση στο εμπορικό κέντρο όπου δημιουργούνται τοξωτές στοές κατά τα δυτικά πρότυπα.

Νωρίς, από το 1890, αποκτά σιδηρόδρομο ο οποίος σχεδιάζεται σε πολλά σημεία έτσι ώστε να εξυπηρετεί τη βιομηχανία. Το 1910 αποκτά γραμμή τραμ, ενώ η ανάπτυξη της βιομηχανικής κίνησης αποτυπώνεται στις υποδομές και την κίνηση του λιμανιού το οποίο ιδρύεται το 1882 σε σχέδια του μηχανικού Pascal. Πριν την κατασκευή του λιμένα της Καλαμάτας οι εισαγωγές πρώτων υλών και εξαγωγές προϊόντων εξυπηρετούνται στο νοτιότερο λιμάνι- σκάλα του Αλμυρού και στο ποταμίσιο λιμάνι της γειτονικής Μεσσήνης στις εκβολές του Παμίσου.

Το 1918 ιδρύεται το βιομηχανικό και εμπορικό Επιμελητήριο στην Καλαμάτα για τους νομούς Μεσσηνίας και Λακωνίας. Το 1920 η Μεσσηνία έχει ήδη 1024

επιχειρήσεις καταγεγραμμένες και περίπου 6.000 εργαζόμενους στη βιομηχανία σε συνολικό πληθυσμό 217 χιλ. κατοίκων.

Οι βιομηχανίες που αναφέρονται ως εύρωστες είναι μεταξουργεία, ελαιουργεία, σαπωνοποιεία, παγοποιεία, οινοπνευματοποιία και ποτοποιία, κονσερβοποιία, βυρσοδεψεία, αβεστοποιία, αλευρόμυλοι - κυλινδρόμυλοι, καρφοβελονοποιία και καπνοβιομηχανίες. Οι πρωτοβιομηχανίες αυτές είναι συγκεντρωμένες στις εκβολές του Νέδοντα και το Λιμάνι, στις γειτονιές Ποταμιά και Ανάληψη (Παλιά Ντουάνα). Το νερό του ποταμού είναι απαραίτητο για τη λειτουργία των εργοστασίων και το Λιμάνι γρήγορα μεταμορφώνεται σε κόμβο επικοινωνιών. Επίσης στην περιοχή της Μεσσήνης υπάρχει ικανός αριθμός βιοτεχνιών και προβιομηχανικών εγκαταστάσεων, όπως βυρσοδεψεία και μεταξουργεία, με πιο χαρακτηριστικούς τους ορυζώνες (καλλιεργούνται 3000 στρέμματα) και τους ορυζόμυλους.

Φωτογραφία του συγκροτήματος Κυλινδρόμυλοι «Ευαγγελίστρια» (circa 1926). Το σιλό της γωνίας δεν έχει ακόμη κατασκευαστεί. Διακρίνεται η αρχική μορφή του τελευταίου ορόφου

Η βιομηχανική παραγωγή στην Καλαμάτα γνώρισε επιτυχίες στις Διεθνείς εκθέσεις και με την έλευση των προσφύγων γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη και νέες τεχνογνωσίες. Η κίνηση αυτή και η συνεπαγόμενη οικονομική ευρωστία, χαρίζει στην πόλη πολλές κομψές επαύλεις και σημαντικά κτίρια εκλεκτικιστικού και νεοκλασσικού ρυθμού.

Τα σημαντικότερα βιομηχανικά κτίρια στην πόλη ήταν το μεταξουργείο του Στασινόπουλου (1882, ατμοκίνητο με 160 εργάτριες), το εργοστάσιο (μεταξοϋφαντουργείο) του Αρ. Χριστόπουλου στην οδό Αρτέμιδος, το ελαιουργείο – σαπωνοποιείο και παγοποιείο Λιναρδάκη – Στρούμπου(1909), η Ηλεκτρική Εταιρεία συστήματος Θόμσον – Χούστον, το «οινοπνευματοποιείον Ζαν και Ρως», ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός, η Συκική, η Καπνοβιομηχανία Καρέλια (1888), ο κυλινδρόμυλος Φεραδούρος -Αποστολάκης (1928) και οι κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας Ευαγγελίστρια (1926) και μικρότερης σημασίας κτίρια αλλά όχι μικρότερης σημασίας επιχειρήσεις, όπως η οινοπνευματοποιεία Στεφανούρη, το ποτοποιείο Καλλικούνη (1850) και πολλά άλλα. Όσο για τα μεταξουργεία αναφέρονται δεκάδες μικρές και μεγαλύτερες μονάδες, με τη Μονή Καλογραιών Κωνσταντίνου και Ελένης να πρωτοστατεί σε μεγέθη παραγωγής και ποιότητας.

Η Καλαμάτα σήμερα είναι μια πόλη 50.000 κατοίκων που είχε την τύχη να προικιστεί με ένα Μοντέρνο Πολεοδομικό Σχέδιο μετά τους σεισμούς του 1986. Για το σχέδιο αυτό και την πετυχημένη εφαρμογή του, για την οργάνωση και την πολεοδομική ανάπτυξη βραβεύτηκε το 1991 με το Ευρωπαϊκό Βραβείο Αστικού και Περιφερειακού Σχεδιασμού. Η πρωτοποριακή επιτυχημένη ιδέα στο σχέδιο αυτό ήταν η ένταξη μεγάλων ελεύθερων χώρων μέσα στον ιστό για κοινωφελείς εξυπηρετήσεις, και η αξιοποίηση του πολιτιστικού πλούτου με αναβάθμιση του ιστορικού κέντρου, με κήρυξη και επανάχρηση δεκάδων σημαντικών ιστορικά και αρχιτεκτονικά κτιρίων, με τη δημιουργία του θεματικού πάρκου των σιδηροδρόμων μέσα στην πόλη.

Από το πετυχημένο αυτό σχέδιο ανάπτυξης της σεισμόπληκτης πόλης εξαιρέθηκαν τα μεγάλα βιομηχανικά κτίρια, των οποίων το κτιριακό απόθεμα ήταν σημαντικό σε μέγεθος για την κλίμακα της πόλης. Ένα ένα τα συγκροτήματα που με κόπο και δυσκολίες στήθηκαν και λειτούργησαν αφέθηκαν αμήχανα στην αρχή, με μια ελπίδα επαναλειτουργίας, για να φθαρούν ανεπανόρθωτα και στη συντριπτική τους πλειοψηφία να κατεδαφιστούν.

Η ανάκτηση των μεγάλων ελεύθερων χώρων που προέκυψαν από τις κατεδαφίσεις των «γιγάντων» αντιμετωπίστηκε κατά περίπτωση. Ορισμένες φορές, ίσως τις περισσότερες, οι ιδιοκτησίες που προέκυψαν από συνενώσεις για να δημιουργήσουν τα μεγάλα ενιαία οικόπεδα των βιομηχανικών συγκροτημάτων, κατατμήθηκαν εις τα εξ' ων συνετέθησαν, για να αποτελέσουν εκ νέου οικόπεδα προς αξιοποίηση. Τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση είναι τα οικοδομικά τετράγωνα που στέγαζαν τη «φάμπρικα», δηλ. το μεταξουργείο του Στασινόπουλου και το μεταξουργείο του Γκόνου και τα δύο στο κέντρο της πόλης. Στην επιλογή αυτή κύρια αιτία είναι η θέση των βιομηχανικών συγκροτημάτων σε περιοχές που σήμερα χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα υψηλή αξία γης. Το

μέγεθος της Καλαμάτας ήταν τέτοιο που γρήγορα ενέταξε τους χώρους αυτούς μέσα στον κεντρικό ιστό της, αν και αρχικά βρισκόνταν περιφερειακά.

Η Τοπική Αυτοδιοίκηση, ευαισθητοποιημένη γενικότερα σε θέματα πολιτισμού και πολιτιστικής κληρονομιάς, τήρησε απέναντι στη σημαντικότητα αυτή πτυχή της ιστορίας της αμφιταλαντευόμενη στάση. Ανέκτησε και αξιοποίησε για παράδειγμα ένα τμήμα του κτιρίου της Ηλεκτρικής Εταιρείας για να στεγάσει το Δημοτικό Περιφερειακό Θέατρο, όμως δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει την αναστήλωση και να αποδώσει χρήση στο υπόλοιπο. Ζητά, το 2002 με Απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου την κήρυξη ως διατηρητέου των «Κυλινδρόμυλων Ευαγγελίστρια», αλλά κατεδαφίζει το εργοστάσιο «Γεωργική» του Λιναρδάκη (πρώην Σταματελάκη) για να κτίσει στη θέση του το Μέγαρο Χορού. Κατεδαφίζει το ελαιουργείο- παγοποιείο Λιναρδάκη και αναγείρει το 1^ο λύκειο. Στη θέση του εργοστασίου Οίνων Και Οινοπνευμάτων Ζαν και Ρως, υπάρχει σήμερα το πάρκο σιδηροδρόμων.

Σήμερα από τα μεγάλα εργοστάσια σώζονται το παλαιό εργοστάσιο Καρέλια, και οι δύο Κυλινδρόμυλοι, ο Φεραδούρος – Αποστολάκης, που στεγάζει το εμπορικό ΕΝΑ και η Ευαγγελίστρια.

Ορισμένα από τα μικρότερα προβιομηχανικά κτίρια αναστηλώθηκαν και απέκτησαν νέες χρήσεις, όπως το ποτοποιείο του Καλλικούνη στο κέντρο της πόλης και το κτίριο του ΑΣΟ στο Λιμάνι.

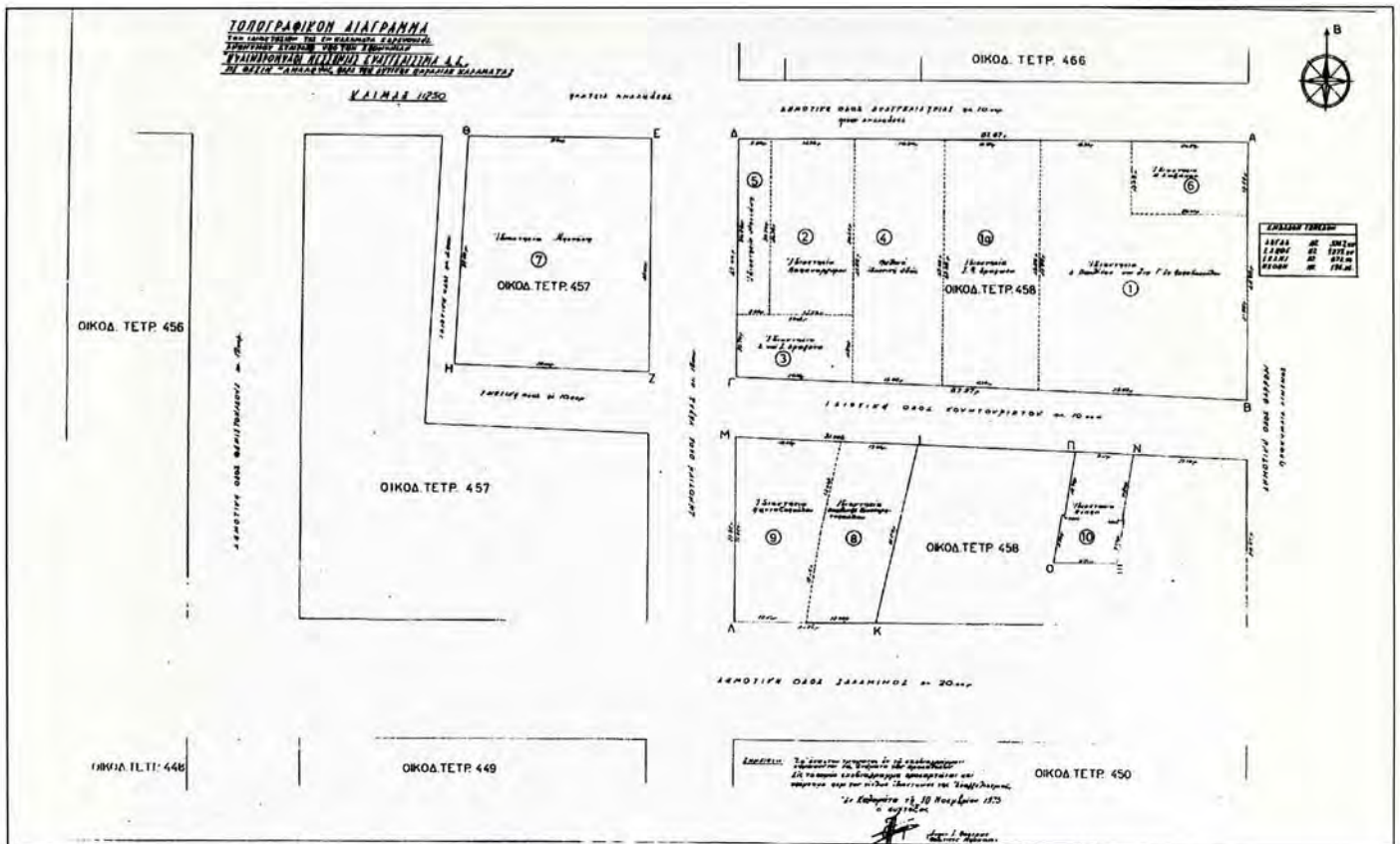
Έτσι λοιπόν σήμερα μπορούμε ουσιαστικά να διαπραγματευτούμε μόνο το μέλλον των Κυλινδρόμυλων Ευαγγελίστρια, εφόσον η Καπνοβιομηχανία Καρέλια, που είναι και η μόνη επιβιώσασα εύρωστη βιομηχανία κρατά το παλαιό της κτίριο κλειστό, με άγνωστο προορισμό.

Οι Κυλινδρόμυλοι Ευαγγελίστρια Α.Ε.: Ιστορικό

Η περιγραφή που ακολουθεί βασίζεται κατά μεγάλο ποσοστό στην αρχαιακή έρευνα που πραγματοποίησαν η κ. Αναστασία Μηλίτση – Νίκα και η κ. Χρ. Θεοφιλοπούλου – Στεφανούρη, στα ΓΑΚ Μεσσηνίας. (Αναστασία Μηλίτση – Νίκα και Χρ. Θεοφιλοπούλου – Στεφανούρη, Κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας «Ευαγγελίστρια» Α.Ε., ΓΑΚ Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2002)

Ο Κυλινδρόμυλος ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑ ιδρύθηκε ως επιχείρηση το 1925. Στην πόλη υπήρχε ήδη από το 1919 ο αλευρόμυλος «Φεραδούρος – Αποστολάκης», με ένα μεγάλο ακίνητο στην καρδιά της πόλης. Λειτουργούσαν και άλλοι μικρότεροι μύλοι σιτηρών και γενικά στην πόλη υπήρχε μια παράδοση στη συγκεκριμένη παραγωγή. Παράλληλα, με την έλευση των προσφύγων το 1922, ένα νέο κίνητρο δόθηκε στη βιομηχανία της περιοχής καθώς υπήρχε φθηνή προσφορά εργασίας. Είναι γνωστό ότι οι μικρασιάτες πρόσφυγες συνέβαλαν και με την εργατική τους δύναμη και με την τεχνογνωσία στην ανάπτυξη της μεσσηνιακής βιομηχανίας, όπως και στις άλλες περιοχές που εγκαταστάθηκαν.

Τον Ιανουάριο του 1925 ο Γεώργιος Παπαδόπουλος αγόρασε και συνένωσε πέντε οικόπεδα με εργαστήριο επάνω στο λιμάνι της Καλαμάτας (βλ. σχέδιο, το οικόπεδο 1).

Τοπογραφικό διάγραμμα των αρχικών οικόπεδων του Κυλινδρόμυλου «Ευαγγελίστρια». ΓΑΚ Ν. Μεσσηνίας.

Το ακίνητο μεταβιβάστηκε στη νεοσύστατη εταιρεία «Στασινόπουλος-Παπαδόπουλος». Αμέσως μετά, το Φεβρουάριο, αγοράστηκε το γειτονικό οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Π. Δραγώνα (οικοπ. 1^α). Το πρώτο τετραόροφο κτίριο του μύλου κτίστηκε αμέσως, και έως το Δεκέμβριο του 1925 μπήκε σε λειτουργία. Εκεί εγκαταστάθηκαν το Α και το Β αλεστικό συγκρότημα BUHLER. Το Φεβρουάριο του επόμενου έτους μεταβιβάστηκε στην Ανώνυμη πλέον Εταιρεία Ευαγγελίστρια, που ιδρύθηκε το Δεκέμβριο του 1925 το παράπλευρο οικόπεδο 2 (ιδιοκτησίας Παπαναργύρου), ενώ το 3 που ήταν μια κομψή κατοικία με εργαστήριο και κλίβανο, ιδιοκτ. Δ. και Ι. Δραγώνα αποκτήθηκε τον Απρίλιο του 1926. Το οικόπεδο 5, αποκτήθηκε σταδιακά στο διάστημα από το 1926 έως το 1930, το 1929 αποκτήθηκε το οικόπεδο Μπενάκη και το Μάιο του 1930 η γωνιακή αποθήκη του Ξωξάκου. Ανάμεσα από τα οικόπεδα 1^α και 2 υπάρχει μια ιδιωτική οδός, που σύμφωνα με τον ΓΟΚ, «περιήλθε στους παρόδιους». Εκεί κτίστηκε το τετραόροφο κτίριο όπου το 1928 αγοράστηκε και εγκαταστάθηκε το Γ αλεστικό συγκρότημα BUHLER. Μεταξύ αυτού και του πενταόροφου παραλιακού μύλου σχεδιάστηκε ένα passage. Επάνω από αυτό επεκτάθηκε το κτίριο και προστέθηκαν «αποχωρητήρια και ουρητήρια δια τας ανάγκας του προσωπικού»,

με σχέδια του μηχανικού Αργυρόπουλου. Μέχρι το 1930 η εταιρεία αποκτούσε κι άλλα οικόπεδα σε παράπλευρα οικοδομικά τετράγωνα για τις ανάγκες της, τα οποία χρησιμοποίησε ως αποθήκες και σιλό.

Εν τω μεταξύ κατασκευάζονται ήδη από το 1933 υπόγειες σήραγγες μεταφοράς σίτου με μηχανήματα απορροφήσεως κάτω από την προκυμαία, οι οποίες συνέχισαν να επεκτείνονται έως τη δεκαετία του 1970. Έτσι κι αλλιώς η συνεργασία της Εταιρείας με τη Λιμενική Επιτροπή ήταν πάντα στενή, χωρίς να λείπουν οι δυσαρέσκειες εκ μέρους της εταιρείας για τα υψηλά τέλη που τους επιβάλλει το Λιμενικό Ταμείο για τη χρήση της προκυμαίας.

Παράλληλα αναπτυσσόταν και ο αλευρόμυλος «Φεραδούρος – Αποστολάκης», ο οποίος αποκτά νέο κτίριο το 1928 σε ένα «πρώην μωρεοπερίβολο και νυν οικότοπο» τρία στρέμματα περίπου, που προκύπτει πάλι από συνένωση 6-7 μικρότερων ιδιοκτησιών. Το κτίριο είναι πενταόροφο και η στατική του μελέτη έχει υπογραφή Λ. Μπόμπολα και Σία και χρονολογία 1928.

Ο Μύλος Φεραδούρου- Αποστολάκη, όπως είναι σήμερα

Το 1931, οικοδομήθηκε και μία αποθήκη, ενώ το ίδιο έτος η εταιρεία έκανε τις απαραίτητες ενέργειες για την παράκαμψη της σιδηροδρομικής γραμμής για να εξυπηρετηθεί το εργοστάσιο.

Από το 1934 ξεκίνησαν οι εργασίες συγχώνευσης των δύο μύλων. Εις το εξής αποτελούν μία ενιαία Ανώνυμη Εταιρεία, με δύο κτιριακά συγκροτήματα, τον Επάνω ή Χερσαίο μύλο ή Φεραδούρος –Αποστολάκης και τον Κάτω ή Επιλιμένιο ή Μεγάλο ή Ευαγγελίστρια.

Το συγκρότημα της «Ευαγγελίστριας» όπως είναι σήμερα.

Την ίδια χρονιά η «Ευαγγελίστρια» μετατρέπεται σε θέατρο διεκδικήσεων στα τραγικά γεγονότα του Λιμενεργατικού ζητήματος στην Καλαμάτα. Οι φορτοεκφορτωτές του λιμανιού βλέποντας να χάνουν τη δουλειά τους με τα νέα απορροφητικά μηχανήματα, ζήτησαν εφ'άπαξ αποζημίωση την οποία η Εταιρεία αρνήθηκε και αποφάσισε να τους αποζημιώνει με τον τόνο. Η ένταση στις συνεννοήσεις και διεκδικήσεις εκ μέρους των δύο πλευρών κορυφώθηκε το Μάιο του 1934, οπότε και έχασαν τη ζωή τους 9 άτομα.

Το 1939 κατασκευάστηκε «καταφύγιο κατά του εναερίου κινδύνου» και ο μύλος λειτουργούσε έως τους βομβαρδισμούς της Καλαμάτας τον Απρίλιο 1941. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής από το 1941 έως 1944 το εργοστάσιο επιτάχθηκε από τους Ιταλούς και τότε υπέστη μεγάλες ζημιές, λεηλατήσεις και καταστροφές στα μηχανήματα.

Μετά τον πόλεμο και με το σχέδιο Μάρσαλ επισκευάστηκε και ξαναλειτούργησε «υπό το καθεστώς κρατικής επίταξης». Η πορεία της επιχείρησης έκτοτε ήταν εξαιρετικά δύσκολη κυρίως εξ αιτίας του μεγάλου ανταγωνισμού των μύλων του Πειραιά και του κρατικού παρεμβατισμού. Το ιστορικό της επιχείρησης όπως έχει καταγραφεί μέσω των Πρακτικών του Δ. Συμβουλίου της εταιρείας, από τις ερευνήτριες που προανέφερα, αποδεικνύει τον καίριο ρόλο που έπαιξαν οι κυλινδρόμυλοι τις δύσκολες δεκαετίες του '40 και του '50 προσφέροντας ουσιαστικά κοινωνικό έργο στην πόλη. Εν τω μεταξύ, τόσο η οικονομική δυσπραγία της εποχής όσο και η ανάγκη επένδυσης εκ νέου κεφαλαίων για την ανανέωση των μηχανημάτων μείωναν διαρκώς το όφελος και την ευρωστία της επιχείρησης. Μόνο μια μικρή ανάκαμψη διαφάνηκε κατά τη δεκαετία του '70 με ένα άνοιγμα στις εξαγωγές αλεύρων.

Το μέλλον της εταιρείας ήταν δυστυχώς μικρό, παρά το ότι κατά το αισιόδοξο έτος 1977 είχε ανανεωθεί η διάρκεια λειτουργίας για 50 ακόμη χρόνια. Το τέλος της επιχείρησης ξεκίνησε με τους σεισμούς του 1986, οπότε και διακόπηκε απότομα η λειτουργία του, απολύθηκε το προσωπικό και οι Τεχνικές Υπηρεσίες του Νομού το χαρακτήρισαν τα κτίρια επικίνδυνα. Ουσιαστικά όμως, το κόστος επισκευών και επαναλειτουργίας με μηχανήματα νέας γενιάς ήταν απαγορευτικό, κυρίως γιατί δεν διαφαινόταν στην αγορά αντίστοιχο κέρδος. Η πολιτεία στην περίπτωση της Καλαμάτας ενίσχυσε με υποδειγματικό τρόπο τους σεισμόπληκτους και προίκισε την πόλη με πολεοδομικό σχέδιο, δεν επιφύλαξε όμως την ίδια μεταχείριση για τη βιομηχανία. Το εργοστάσιο και τα ακίνητά του αγοράστηκαν με πλειστηριασμό από την Εθνική Τράπεζα το 1991. Σύμφωνα με το νέο ιδιοκτήτη, ο αρχικός σκοπός της αγοράς ήταν η επαναλειτουργία του εργοστασίου, κρίθηκε όμως ασύμφορη και αφέθηκε κλειστό σε αχρηστία επί 20 και πλέον χρόνια.

Τα ζητήματα σήμερα

Η γειτνίαση με τη θάλασσα ήταν για την περίοδο της βιομηχανικής ακμής της Καλαμάτας το βασικό πλεονέκτημα της πόλης. Το λιμάνι και η προβλήτα της ήταν για την προβιομηχανική και βιομηχανική εποχή κόμβοι επικοινωνίας με σημαντικό ρόλο στη διεκπεραίωση του εμπορίου, της προμήθειας και διάθεσης των βιομηχανικών προϊόντων.

Σήμερα στην εποχή της αποβιομηχάνισης και του περάσματος στον τριτογενή τομέα, οι παλαιές χρήσεις του λιμανιού εμφανίζονται οχληρές σε μια πόλη που αλλάζει μορφή και βασίζει την αλλαγή της και πάλι στη γειτνίαση με τη θάλασσα. Ο τουρισμός και η αναψυχή, οι νέοι ρόλοι της πόλης, πιέζουν για αλλαγές στη διαχείριση του χώρου. Οι γειτονιές της παραλίας Ποταμιά και Ανάληψη, έχουν ήδη μεταμορφωθεί με ιδιωτική πρωτοβουλία και η αξία της γης έχει εκτιναχθεί.

Στις μνήμες των Καλαματιανών το συγκρότημα της Ευαγγελίστριας είναι σημαντικό ιστορικά, καθώς συνδέεται με τη ζωή πολλών οικογενειών για περίπου ένα αιώνα. Οι ίδιοι επιθυμούν τη διατήρησή του, ειδικότερα μετά την εξαφάνιση και των τελευταίων μεγάλων βιομηχανιών. Η Τοπική Αυτοδιοίκηση επιθυμεί την αναμόρφωση όλης της περιοχής, την ανάκτηση του λιμανιού και τη μετατροπή του σε μαρίνα και αναμένει την πρώτη κίνηση από την ιδιωτική πρωτοβουλία.

Το συγκρότημα έχει συνολική επιφάνεια περίπου 14.000 τ.μ. Με ενέργειες του Δήμου, ζητήθηκε το 2002 η κήρυξή του από το ΥΠΠΟ. Σήμερα, πέντε χρόνια μετά, η κήρυξη δεν έχει ολοκληρωθεί, προκαλώντας δυσφορία τόσο για τα διαφυγόντα κέρδη στην ιδιοκτήτρια εταιρεία, όσο και για την επικινδυνότητα του κτιρίου στο Λιμενικό Ταμείο που έχει την ευθύνη της περιοχής. Όσο παραμένει σε αχρηστία αποτελεί εστία μυρίων κακών ως εστία παράνομων συναλλαγών και με επανειλημμένες λεηλατήσεις του κτιρίου και του εξοπλισμού του.

Το εσωτερικό του παραλιακού πενταόροφου μύλου, ληλατημένου σήμερα.

Η κήρυξη ενός τέτοιου συγκροτήματος ως διατηρητέου σύμφωνα με τον αρχαιολογικό νόμο 3028/2002 θέτει ορισμένα ερωτηματικά.

Τα κτίρια αυτά έχουν ιδιαιτερότητες, συνήθως υπέρβαση καθ' ύψος και κατά συντελεστή δόμησης, σε ορισμένα τμήματα δεν έχουν ανοίγματα, όπως στην περίπτωση των σιλό του κυλινδρόμυλου, έχουν μεγάλα ύψη μεταξύ των ορόφων ή σε άλλες περιπτώσεις μικρά, εν πάσει περιπτώσει οι ιδιαιτερότητες αυτές που αποσκοπούσαν στη στέγαση των μηχανημάτων και της παραγωγικής διαδικασίας καθιστούν τα βιομηχανικά κτίρια δύσκολα στο χειρισμό και τη διαρρύθμιση για στέγαση άλλων χρήσεων και λειτουργιών. Άλλα έχουν αρχιτεκτονική αξία και άλλα όχι, όλα όμως φέρουν μνήμες και αποτελούν τοπόσημα στις πόλεις που έζησαν για περισσότερο από μισόν αιώνα. Η σημερινή νομοθεσία, έτσι όπως έχει, οδηγεί τα συγκροτήματα αυτά σε έναν πολύ δύσκολο δρόμο. Αν τα κτίρια αυτά κηρυχθούν ιστορικά μνημεία από το ΥΠΠΟ, αντιμετωπίζονται, σύμφωνα με τον Ν . 3028/2002 όπως όλα ανεξαιρέτως τα υπόλοιπα ακίνητα μνημεία, ανεξαρτήτως χρήσεων. Εάν δεν επιτρέπεται κανενός είδους επέμβαση και προσαρμογή των χώρων και των όψεων στις νέες χρήσεις, τότε το κτίριο δύσκολα θα μπορέσει να καταστεί βιώσιμο και καταδικάζεται σε αργό θάνατο υποβαθμίζοντας με την ερειπωμένη παρουσία του όλη τη γειτόνα περιοχή. Αν η νέα χρήση δεν είναι ανταποδοτική, το κόστος επισκευής γίνεται απαγορευτικό.

Η πλάγια όψη της Ευαγγελίστριας δείχνει φανερά τα σημάδια της εγκατάλειψης

Το προς χαρακτηρισμό τμήμα έχει επιφάνεια περίπου 10.500 τ.μ. Καταλαβαίνουμε ότι το κόστος αναστήλωσης θα υπερβεί τα 15 εκ. ευρώ. Αν προσθέσουμε και την αξία του οικοπέδου «φιλέτου», αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για μια μεγάλης τάξης επένδυση για την κλίμακα της πόλης.

Η επιλογή της νέας χρήσης για το κολοσσιαίο σε μέγεθος συγκρότημα είναι σχεδόν μονόδρομος στην περίπτωση αυτή. Καθώς το κόστος αναστήλωσης είναι μεγάλο, ο ιδιώτης επενδυτής θα πρέπει να εξασφαλίσει υψηλές αποδόσεις στο κεφάλαιο που επενδύει. Η αναψυχή και ο τουρισμός είναι οι μόνες σημαντικά ανταποδοτικές χρήσεις.

Το να μην υπαχθεί σε κανενός είδους θεσμική προστασία από την άλλη, σημαίνει ότι η διατήρησή του επαφίεται στην καλή θέληση και ευαισθησία των ιδιοκτητών, με αμφίβολο όμως αποτέλεσμα, καθώς έχει υψηλό κόστος χωρίς τη συμμετοχή του Δημοσίου. Ο αρχαιολογικός νόμος ορίζει ότι ο ιδιοκτήτης μπορεί να ζητήσει αποζημίωση αν επιβληθεί περιορισμός στη χρήση του ακινήτου (αρθ. 19), δηλαδή αν δεν μπορεί πλέον να το χρησιμοποιήσει. Δεν ορίζει όμως αν λόγω της κήρυξης και της υποχρέωσης διατήρησης προκύπτει περιορισμός στις επιλογές των χρήσεων. Τότε ποιος αποζημιώνει τον ιδιοκτήτη;

Τα συγκροτήματα αυτά πιστεύω ότι θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται με ιδιαίτερο τρόπο, με κύριο γνώμονα την επιβίωσή τους στα πραγματικά δεδομένα της εποχής. Έχοντας υπόψη ότι αντιμετωπίζονται ως «φιλέτα» και δέχονται συνεχείς πιέσεις για κατεδάφιση και κατάτμηση σε μικρά οικοπέδα, πιστεύω ότι στις επιτροπές και τα Συμβούλια του ΥΠΠΟ (ΚΣΝΜ) θα έπρεπε να συμμετέχουν

Οικονομολόγοι ή εκπρόσωποι του Υπουργείου Οικονομίας και Οικονομικών ώστε να γνωμοδοτούν σε πραγματική βάση για το κόστος διαχείρισης και τις πραγματικές δυνατότητες του κράτους για χρηματοδότηση.

Η Καλαμάτα ετοιμάζεται να γίνει συγκοινωνιακός κόμβος τα επόμενα χρόνια στη νότια και δυτική Ελλάδα με δύο μεγάλους οδικούς άξονες, αεροδρόμιο και λιμάνι, και με μια ενδοχώρα πλούσια από άποψη γεωργικής παραγωγής, φυσικού κάλλους των τοπίων αλλά και πολιτιστικού αποθέματος. Πύλος, Μεσσήνη, Κορώνη και Μεθώνη, Πεταλίδι και Μεσσηνιακή Μάνη, είναι το σημερινό της κεφάλαιο που ετοιμάζεται να επενδύσει στην πολυεθνική βιομηχανία του τουρισμού. Τα τελευταία βιομηχανικά κτίρια θα συμμετέχουν κι αυτά στη νέα στροφή της οικονομίας;

Κορνηλία Ζαρκιά, Αρχιτέκτονας Μηχανικός, Δρ Εθνολόγος

Βιβλιογραφία

Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, 19^{ος} αι.*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπεζής Ελλάδος, Αθήνα, 1986

Αναστασόπουλος Γ., *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας 1840-1940*, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα 1947

Καράμπελα Γ. «Το Μάη του 1934», εφ. Καλαμάτας *ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ*, 17, 24 και 31 Μαΐου 1980

Μηλίτση –Νίκα Αναστ. και Θεοφιλοπούλου – Στεφανούρη Χρ., *Κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας «Ευαγγελίστρια» Α.Ε.*, ΓΑΚ Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2002

Μηλίτση –Νίκα Αναστ., *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1833-1910)*, ΓΑΚ Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2004

Σαραντόπουλος Μ.Α. *Εμπορικός και Βιομηχανικός οδηγός της πόλεως των Καλαμών*, Καλαμάτα 1939

ΓΑΚ Ν. Μεσσηνίας, Αρχείο δικηγόρου Π. Παπαθεοδώρου

Εφημερίδα Καλαμάτας ΣΗΜΑΙΑ, 10/12/2003

Εφημερίδα Καλαμάτας ΘΑΡΡΟΣ

Καθημερινή 7 ημέρες, αφιέρωμα στην Καλαμάτα, 18/11/2001

Βυρσοδεψία και καπνεργοστάσια στη Σάμο (19^{ος} – 21^{ος} αι.)

Περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αναπτύχθηκαν στη Σάμο δυο δυναμικοί κλάδοι βιομηχανίας, η βυρσοδεψία και η καπνοβιομηχανία, που διατηρήθηκαν σχεδόν σε ακμή μέχρι τον 2^ο παγκόσμιο πόλεμο. Η εξέλιξη των βιομηχανικών αυτών δραστηριοτήτων ευνοήθηκε από ποικίλους παράγοντες. Είναι γνωστό πως η βιομηχανική ανάπτυξη στην ευρύτερη περιοχή στην οποία ανήκε η Σάμος, δηλαδή στο ανατολικό Αιγαίο, δεν είχε καμιά σχέση με το ανάλογο φαινόμενο εκβιομηχάνισης στην Ευρώπη, όπου συνέβη «ο μετασχηματισμός μιας προϋπάρχουσας βιομηχανίας» κατά την έκφραση του Francois Crouzet, αλλά ήταν δημιουργία μιας βιομηχανίας «εκ του μηδενός». Η διαπίστωση αυτή ισχύει και για την Ελλάδα, την οθωμανική αυτοκρατορία και τις λοιπές χώρες της Βαλκανικής.¹ Τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, πλην της Σάμου, η οποία ήταν αυτόνομη ηγεμονία, αποτελούσαν επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξή τους συνδέεται εκτός των άλλων και με τις μεταρρυθμίσεις (τανζιμάτ) της αυτοκρατορίας που διευκόλυναν την προσαρμογή στις νέες εξελίξεις και έδωσαν αρκετές ευκαιρίες για επιχειρηματικές δραστηριότητες.²

Στη Σάμο η εκβιομηχάνιση άρχισε από την περίοδο της αυτονομίας και συνέχισε και μετά την ενσωμάτωση του νησιού στο ελληνικό κράτος.³ Παρόλο που τα κύρια αγροτικά προϊόντα του νησιού ήταν και παραμένουν το κρασί και το λάδι, εντούτοις η βιομηχανική δραστηριότητα στράφηκε προς την επεξεργασία των δερμάτων και του καπνού. Ο καπνός άρχισε να καλλιεργείται αρκετά νωρίς, αλλά μόλις στη δεκαετία του 1880 μπόρεσε να τροφοδοτήσει και να ενισχύσει μικρές βιοτεχνίες στην αρχή και στη συνέχεια εργοστάσια για την κατασκευή

¹ Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 105

² Χρ. Λάνδρος, «Εμπόριο και βιομηχανία στη Σάμο 1851-1912. Αρχείο Ηγεμονικού Διοικητικού Γραφείου», *Αρχαιακός Δεσμός, Περιοδική έκδοση των ΓΑΚ*, Αθήνα, 2004, τχ.1, σ.167-176

³ Να σημειώσουμε ότι η Σάμος με την επέμβαση των ευρωπαϊκών δυνάμεων ανακηρύχτηκε σε αυτόνομη ηγεμονία το 1832, υποτελής στην Υψηλή Πύλη με δική της εσωτερική διοίκηση, ναυτική και χερσαία σημαία και υποκείμενη σε φόρο υποτέλειας προς την Αυτοκρατορία ύψους 400.000 γροσίων. Το καθεστώς όμως της Ηγεμονίας επιβλήθηκε διά της βίας το 1834 και διήρκεσε μέχρι το 1912. Βλ. Χ. Λάνδρος *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια, Το πρώτο πρωτόκολλο αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834 -1835*, έκδ. Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Ν. Δημητρίου», Αθήνα 2001

σιγαρέτων τα οποία και εξαγόταν σε διάφορες χώρες του εξωτερικού.⁴ Η καλλιέργεια καπνού στη Σάμο ευνοήθηκε από την φυλλοξήρα, ασθένεια η οποία κατέστρεψε τα περισσότερα αμπέλια του νησιού στις αρχές της δεκαετίας του 1890.⁵ Τότε πολλοί αγρότες στράφηκαν στην καλλιέργεια καπνού και κατάφεραν να επιτύχουν καλές ποιότητες καπνών ανταγωνιστικών προς τα καλύτερα καπνά της εποχής Σμύρνης και Αιγύπτου. Η ετήσια παραγωγή της Σάμου το 1889 ανερχόταν σε 120-130000 οκάδες καπνού, ενώ τα επόμενα χρόνια πολλαπλασιάστηκε, παρά τις δυσχέρειες που αντιμετώπισαν οι Σαμιώτες από την εταιρία του Οθωμανικού Μονοπωλίου Καπνών Regie.⁶ Πάντως στις αρχές του 20ού αιώνα λειτουργούσαν αρκετά καπνεργοστάσια που εμπορεύονταν τα τσιγάρα τους ακόμα και σε μακρινές χώρες, όπως η Κίνα και Ιαπωνία. Από το 1908 εισήγαγαν και μηχανές για την παραγωγή τσιγάρων. Ήδη είχαν βελτιώσει κατά πολύ το προϊόν τους με ανώτερης ποιότητας χαρμάνια με αρωματικά καπνά που εισήγαγαν από άλλες χώρες. Αμέσως μετά τη μικρασιατική καταστροφή κτίστηκαν και νέα καπνεργοστάσια στα οποία βρήκαν δουλειά πολλοί μικρασιάτες πρόσφυγες.⁷ Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου όπως καταδεικνύεται μέσα από τις σελίδες του *Δελτίου Καπνού*, η καπνοπαραγωγή και εμπορία της Σάμου βρισκόταν σε ακμή.⁸ Η καπνοκαλλιέργεια και καπνοβιομηχανία αναπτύχθηκαν περισσότερο στις ανατολικές περιοχές της Σάμου όπου και η πρωτεύουσα του νησιού και λιγότερο στο Καρλόβασι που όμως εξελίχθηκε σε αξιόλογο βιομηχανικό και εμπορικό κέντρο λόγω της βυρσοδεψίας. Στην πρωτεύουσα του νησιού έχουν διασωθεί μερικά κτίρια καπνεργοστασίων τα οποία σήμερα έχουν διαφορετική χρήση, χωρίς να διαφαίνεται κάποια άλλη στο άμεσο μέλλον. Το εργοστάσιο Σούτου είναι αποθήκη, μέγα μέρος της οποίας είναι απροσπέλαστο. Το εργοστάσιο αδελφών Νικολαρεΐζη έχει επισκευασθεί με πολλές εσωτερικές και εξωτερικές αλλοιώσεις και στεγάζει σήμερα την Αστυνομική Διεύθυνση Σάμου. Το Δημόσιο Καπνοκοπήριο κτισμένο το 1924 στεγάζει τη Λέσχη Ερασιτεχνών Σάμου και άλλους πολιτιστικούς συλλόγους της πόλης στο ένα μέρος του, ενώ ένα τμήμα του χρησιμοποιείται ως χώρος

⁴ ΓΑΚ Σάμου, Αρχείο ΗΔΓ, σειρά 2/1 Βιομηχανία – Εμπόριον, φάκ. 1880-1912. Μάνος Χαριτάτος-Πηνελόπη Γιακουμάκη, *Η ιστορία του ελληνικού τσιγάρου*, έκδ. ΕΛΙΑ, Αθήνα 1998 (2η έκδοση), σελ. 225 – 237. Μ. Νικολαΐδης, *Ο Αλέξανδρος Πασχάλης και το πολύπλευρο έργο του*, Αθήνα 1992

⁵ Θεόδ. Σαρρηγιάννης, «Η κρίση στη γεωργία της Σάμου το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, αφετηρία οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων», *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, Πρακτικά συνεδρίου τόμ. Β΄, Π.Ι.Σ.Ν.Δ., Αθήνα 1998, σ. 231-254. Νικόλας Βερνίκος, «Αγροτική πολιτική της Ηγεμονίας της Σάμου την εποχή της φυλλοξήρας», *Καρλόβασι Σάμου. Ένα νησιωτικό, εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο στο ανατολικό Αιγαίο. Πρακτικά συνεδρίου*. Δήμος Καρλοβασίων/ΓΑΚ Σάμου, Αθήνα 2007, σ. 197-221

⁶ Χρ. Λάνδρος, «Το λαθρεμπόριο καπνού στη Σάμο και η εταιρεία του οθωμανικού Μονοπωλίου Régie 1880-1895», *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17^{ος} – 20^{ός} αιώνας)* Πρακτικά Συμποσίου, έκδ. Αδελφότητα Σαμίων, Αθήνα 2002, σ. 111-128

⁷ Γιώργος Διακογιάννης, «Καπνεργοστάσια και η συμμετοχή τους στην οικονομική ζωή του δήμου Σαμίων», *Η πόλη της Σάμου Φυσιογνωμία και εξέλιξη- Πρακτικά συνεδρίου*, ΓΑΚ – Δήμος Σαμίων, Αθήνα 1998 σελ.324-330. Πηνελόπη Γιακουμάκη, «Καπνά και σιγαρέτα», *Η Καθημερινή- Επτά ημέρες* σελ.23

⁸ Νίκος Καραγιαννακίδης, «Στοιχεία για την παραγωγή, πώληση, μεταταποίηση και εξαγωγή καπνών από το Καρλόβασι στα χρόνια μετά το μεσοπολεμικό «Κράχ» (1934-1940), μέσα από τις σελίδες του *Δελτίου Καπνού*», *Καρλόβασι Σάμου. Ένα νησιωτικό, εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο στο ανατολικό Αιγαίο. Πρακτικά συνεδρίου*. Δήμος Καρλοβασίων/ΓΑΚ Σάμου, Αθήνα 2007, σ.223-261

εγκλεισμού λαθρομεταναστών και προσφύγων. Στο κτίριο αυτό, όπου στεγάζονταν παλιότερα οι δημόσιες οικονομικές υπηρεσίες και η διοίκηση Χωροφυλακής, δεν έχουν γίνει σοβαρές επεμβάσεις και επισκευές ενώ σήμερα βρίσκεται σε πολύ κακή ή μάλλον άθλια κατάσταση, αφού σ'αυτό στοιβάζονται 300-350 λαθρομετανάστες –πρόσφυγες.. Είναι δημόσιο κτήριο και μόλις πρόσφατα έχει παραχωρηθεί στη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση, που ήδη έχει εκπονήσει αρχιτεκτονική μελέτη, ώστε να γίνει πολιτιστικό κέντρο πολλαπλών χρήσεων με την επωνυμία «Επικούρειο «Συνεδριακό Κέντρο». Η αποθήκη -καπνεργοστάσιο του άγγλου προξένου στη Σάμο Λουί Μάρκ, κτισμένη την ίδια περίοδο (τη δεκαετία 1920), κτίριο που είχε χρησιμοποιηθεί ως φυλακή κατά τη διάρκεια της Κατοχής, καταστράφηκε από τον βομβαρδισμό της Σάμου το 1943, και μόλις πριν από μερικά χρόνια επισκευάστηκε και χρησιμοποιείται ο κάτω όροφος ως σουπερ μάρκετ της αλυσίδας «Γαληνός» και οι άνω όροφοι, αφού υπέστησαν πολλές εσωτερικές επεμβάσεις και αλλοιώσεις, στεγάζουν σήμερα ένα ιδιωτικό γυμναστήριο και καταστήματα «Κωτσόβολος». Το μεγαλοπρεπές κτίριο αποθηκών του Έρμαν Σπίρερ στέγαζε στη διάρκεια της επταετίας τις υπηρεσίες της Νομαρχίας, κάηκε όμως πριν από λίγα χρόνια και παραμένει ανεκμετάλλευτο. Το εργοστάσιο του Στεφάνου στην πλατεία έχει αλλάξει ιδιοκτήτη, παραμένει εν αχρηστία, μάλλον επειδή έχει κηρυχθεί διατηρητέο, και απαιτούνται πολλά έξοδα για την επισκευή του. Τα κτίρια της καπνοβιομηχανίας Καραθανάση επίσης χρησιμοποιούνται ως αποθήκες, ενώ το μεγαλόπρεπο εργοστάσιο του Αλέξανδρου Πασχάλη⁹ στεγάζει τουριστικά γραφεία.

Τα μνημειώδη λοιπόν καπνεργοστάσια στην πρωτεύουσα της Σάμου είτε έχουν παραμείνει χωρίς επεμβάσεις είτε τα τελευταία χρόνια άλλαξαν χρήσεις προσαρμοζόμενα στις ευκαιριακές λογικές «αξιοποίησης», στεγάζοντας υπηρεσίες τουρισμού ή αποθήκες και καταστήματα, των οποίων τα ενοίκια αποτελούν ένα καλό εισόδημα για τους ιδιοκτήτες.

Η βυρσοδεψία, αν και ξεκίνησε από την πρωτεύουσα του νησιού, τον Λιμένα Βαθέος, όπου οικοδομήθηκαν μικρές βυρσοδεψικές μονάδες στις παρυφές της πόλης, δεν παρουσίασε αξιόλογη ανάπτυξη, ούτε αντίστοιχη προς την καπνοβιομηχανία.. Ίσως να μην ευνόησε η τοποθεσία της πόλης με τον κλειστό κόλπο στον οποίο η δυσσομία των ταμπάκιων προκαλούσε δυσφορία στους κατοίκους της πρωτεύουσας και στις αρχές της Ηγεμονίας.¹⁰ Αντίθετα, στο Καρλόβασι, με την ανοιχτή θάλασσα και τη μεγάλη παραλιακή ζώνη, η βυρσοδεψία αναπτύχθηκε, κυριάρχησε και αναδείχθηκε ένας πολύ δυναμικός κλάδος που επέδρασε στην οικονομική και κοινωνική ζωή του νησιού.¹¹ Τα βυρσοδεψεία του Καρλοβάσου συγκρότησαν ιδιαίτερη βιομηχανική ζώνη σε

⁹ Μ. Νικολαΐδης, ό.π.

¹⁰ Χρ. Λάνδρος, «Λιμνή Βαθέος Σάμου: Γέννηση και εξέλιξη ενός διοικητικού κέντρου (19^{ος}-20^{ος} αιώνες)», *Η πόλη της Σάμου Φυσιογνωμία και εξέλιξη – Πρακτικά συνεδρίου*, ΓΑΚ/Δήμος Σαμίων, Αθήνα 1998 σελ.15-40

¹¹ Δημήτρης Κροκίδης, «Η παραδοσιακή βιομηχανία της βυρσοδεψίας στα Καρλοβάσια Σάμου», *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα, Πρακτικά συνεδρίου Β΄*, Π.Ι.Σ.Ν.Δ., Αθήνα 1998, σ. 43-67. Χρ. Λάνδρος, «Βιομηχανία και εμπόριο στη Σάμο τον 19^ο αιώνα. Η περίπτωση του Καρλοβάσου», *Καρλόβασι Σάμου. Ένα νησιωτικό, εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο στο ανατολικό Αιγαίο. Πρακτικά συνεδρίου*.Δήμος Καρλοβασίων/ΓΑΚ Σάμου, Αθήνα 2007, σ. 185-196

μεγάλο τμήμα της παράλιας περιοχής και συνδέθηκαν με το λιμάνι με ιππήλατο τράμ από το 1905.¹²

Τόσο η καπνοβιομηχανία στο Βαθύ όσο και η βυρσοδεψία στο Καρλόβασι, κατέλιπαν εντυπωσιακά κτίρια, πολλά των οποίων μετά την παρακμή των δύο αυτών κλάδων άλλαξαν χρήση ενώ άλλα εγκαταλείφθηκαν ερημώθηκαν και κατέληξαν εντυπωσιακά ή μνημειώδη ερείπια. Στα ανωτέρω αν προστεθούν και οι πολλές κρασαποθήκες που επίσης έχουν εγκαταλειφθεί μετά την ίδρυση των εργοστασίων της ΕΟΣΣάμου, συγκεντρώνεται ένας μεγάλος αριθμός κτιρίων τα οποία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για τους ιστορικούς όσο και για τους αρχιτέκτονες και μηχανικούς.

Οι κρασαποθήκες στον Λιμένα Βαθέος, στην όμορφη περιοχή Μαλαγαρίου, που λειτουργούσαν και ως οινοποιεία, εντάχθηκαν στο συγκρότημα του νεότερου εργοστασίου της ΕΟΣΣ (1934-36), αρχικά ως βοηθητικοί χώροι π.χ. βαρελοποιεία, και στη συνέχεια ως αποθήκες. Τα μη ενταγμένα, εγκαταλείφθηκαν, άλλα ερημώθηκαν κι άλλα μετατράπηκαν σε αποθήκες πάλι ή σε κάποιο κατάστημα ή νυχτερινό κέντρο. Ένα από τα κτίρια, πρώην βαρελοποιείο της ΕΟΣΣ, ύστερα από ειδική μουσειολογική μελέτη και κατάλληλη επισκευή, στεγάζει σήμερα το Μουσείο Οίνου Σάμου, μια χρήση που μπορεί να γίνει αφενός μεν προσοδοφόρος λόγω των πολλών επισκεπτών, αφετέρου δε μπορεί να προσφέρει πολλά στον πολιτισμό. Στον χώρο του Μουσείου ήδη έχουν οργανωθεί με επιτυχία εκθέσεις, διαλέξεις, συναυλίες, συνέδρια και άλλες εκδηλώσεις.

Τα κτίρια βυρσοδεψιών που υπάρχουν σήμερα στο Καρλόβασι ξεπερνούν τα 60, σύμφωνα με μια καταγραφή του 1999.¹³ Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στην περιοχή όπου βρίσκονται, είχε σχηματισθεί μια βιομηχανική ζώνη βόρεια της πόλης του Νέου Καρλοβάσου παράλληλα προς τη θάλασσα με εύκολη επικοινωνία προς το λιμάνι, του οποίου η κατασκευή είχε τότε ολοκληρωθεί. Η ενότητα αυτών των κτιρίων κατά μήκος της παραλίας και ανάμεσα στα δυο ρέματα ανατολικά και δυτικά της πόλης θεωρείται ότι αποτελεί το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο του Καρλοβάσου. Να σημειωθεί ότι η βυρσοδεψία στο Καρλόβασι, αν και υπέστη σοβαρό πλήγμα από την οικονομική κρίση του 1929 και τις συνακόλουθες επιπτώσεις της στην παγκόσμια οικονομία, από την ιταλική κατοχή στο 2^ο παγκόσμιο πόλεμο και τον εμφύλιο στη συνέχεια, εξακολούθησε τις επιχειρηματικές της δραστηριότητες και μεταπολεμικά· όμως, δεν μπορούσε πια να ανταποκριθεί στο μεγάλο ανταγωνισμό άλλων επιχειρήσεων του ελλαδικού χώρου. Μπορεί μεταπολεμικά πολλοί από τους εργοστασιάρχες να έκλεισαν τα βυρσοδεψεία τους, άλλοι ωστόσο προσπάθησαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των καιρών και επιχειρήσαν να εκσυγχρονίσουν τις βιομηχανίες

¹² Ντίνος Κόγιας, «Τροχιόδρομος Καρλοβασίων Σάμου (1905-1939)», *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17^{ος} – 20^{ος} αιώνας) Πρακτικά Συμποσίου*, έκδ. Αδελφότητα Σαμίων, Αθήνα 2002, σ. 191-206

¹³ Η καταγραφή έγινε το 1999 από τους αρχιτέκτονες Σοφία Εμμανουηλίδου, Γιάννη Καρανίκα και Βασ. Μπακογιάννη για λογαριασμό του πανεπιστημίου Αιγαίου. Στην καταγραφή αυτή έχουν σημειωθεί πολλές και χρήσιμες πληροφορίες, όπως τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των κτιρίων, η γενική κατάστασή τους, οι αλλοιώσεις τους και οι μετατροπές που έχουν υποστεί ο εσωτερικός εξοπλισμός τους και άλλα.

τους με πιο σύγχρονα μηχανήματα και μεθόδους.¹⁴ Παρά τη γενική παρακμή, μερικά εργοστάσια επιβίωσαν μέχρι τις μέρες μας. Κάποια διαθέτουν ακόμη τα μηχανήματα και τα εργαλεία τους έτοιμα «για δράση» και μόνον ένα πολύ μικρό λειτουργεί με δυο αδελφούς ιδιοκτήτες και εργάτες συνάμα.

Ορισμένα από τα πρώην βυρσοδεψεία έχουν μετατραπεί σε κατοικίες, άλλα σε αποθήκες ή συνεργεία αυτοκινήτων. Τα περισσότερα δεν χρησιμοποιούνται. Τα εργοστάσια που είχαν κτισθεί προς την πλευρά του αιγιαλού έχουν υποστεί ανήκεστες βλάβες από τις επιθέσεις της θάλασσας.¹⁵ Η θάλασσα έχει κατακαλύψει τον αιγιαλό και μέρος των κτιρίων, ενώ έχει καταβροχθίσει τους κατακρημνισμένους βόρειους τοίχους. Αντίθετα, όσα βρίσκονται λίγα μέτρα νοτιότερα, πάνω από τον ευθύγραμμο δρόμο τον παράλληλο προς την παραλία, είναι σε καλύτερη κατάσταση. Από αυτά, όσα χρησιμοποιήθηκαν ως αποθήκες, υπέστησαν αλλοιώσεις για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των νέων ιδιοκτητών ή χρηστών, ενώ όσα εγκαταλείφθηκαν, κλειδώθηκαν, υπέστησαν μεν τις φθορές του χρόνου, αλλά και διέσωσαν μέγα μέρος του εξοπλισμού τους. Σε ένα εντοπίστηκε και αξιόλογο μέρος του αρχείου της επιχείρησης¹⁶.

Ευτυχής συγκυρία για το μέλλον σημαντικού τμήματος των βιομηχανικών κτιρίων του Καρλοβάσου υπήρξε η εγκατάσταση του πανεπιστημίου Αιγαίου, δηλαδή του Μαθηματικού Τμήματος, και η πολιτική που ακολούθησε όσον αφορά τη στέγασή του.¹⁷ Το πανεπιστήμιο αρχικά επέλεξε να στεγασθεί σε κτίρια του 19^{ου} αιώνα ή των αρχών του 20ού, νεοκλασικά της ηγεμονικής περιόδου της Σάμου, δημόσια (Ηγεμονικό Μέγαρο, Εμπορική Σχολή, Χατζηγιάννειο Παρθεναγωγείο). Στη συνέχεια επεκτάθηκε και σε άλλα που αγόρασε από ιδιώτες όπως οι αποθήκες Καλατζή στο Λιμάνι, ενώ από χρόνια είχε ξεκινήσει τις διαπραγματεύσεις και διαδικασίες για αγορά με απαλλοτρίωση ενός σημαντικού τμήματος των βυρσοδεψείων, προκειμένου να εξυπηρετήσει μεσοπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες κτιριακές ανάγκες των τμημάτων Μαθηματικών, Πληροφοριακών και επικοινωνιακών συστημάτων και Στατιστικής που συγκροτούν ήδη τη Σχολή Θετικών Επιστημών. Θεωρήθηκε ως ο πλέον κατάλληλος χώρος για την ανάπτυξη του πανεπιστημίου αυτή η οργανωμένη βιομηχανική ζώνη του 19^{ου} αιώνα με τον πολύπλοκο πολεοδομικό της ιστό και τα χαρακτηριστικά της κτίρια και η οποία βρίσκεται υπό μερική εγκατάλειψη.¹⁸

¹⁴ Στη δεκαετία του 1969 η βυρσοδεψία στη Σάμο «είχε πρακτικά εξαφανιστεί». Χρ. Αγριαντώνη, «Η βυρσοδεψική βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940» στο Ζαρκιά Κ., *Η προβιομηχανική βυρσοδεψία στην Ελλάδα*. ΠΤΙΕΤΒΑ, Αθήνα 1997

¹⁵ Για παράδειγμα το βυρσοδεψείο του Νικολάου με τα μεγαλειώδη πια ερείπιά του αλλά την θαυμαστή λιθοδομή και την αρχιτεκτονική του. Βλ. Δ. Κροκίδης, ό.π.

¹⁶ Στρατής Βασιλένας, «Βιομηχανία Καρακούδα. Μια πτυχή της καρλοβασίτικης βυρσοδεψίας στον 20ό αιώνα», *Καρλόβασι Σάμου. Ένα νησιωτικό, εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο στο ανατολικό Αιγαίο. Πρακτικά συνεδρίου*. Δήμος Καρλοβασίων/ΓΑΚ Σάμου, Αθήνα 2007, σ. 263-272

¹⁷ Το πανεπιστήμιο Αιγαίου έχει διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο για το παρόν και το μέλλον πολλών κτιρίων στο Καρλόβασι, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και τα βυρσοδεψεία. Βλ. Κ. Σοφούλης, «Η εγκατάσταση του πανεπιστημίου Αιγαίου στο Καρλόβασι: η αληθινή ιστορία, τα κοινωνικά διδάγματα και οι προοπτικές», *Καρλόβασι Σάμου. Ένα νησιωτικό, εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο στο ανατολικό Αιγαίο. Πρακτικά συνεδρίου*. Δήμος Καρλοβασίων/ΓΑΚ Σάμου, Αθήνα 2007, σ. 171

¹⁸ Δημήτρης Κροκίδης, «Η επαναχρησιμοποίηση των παλαιών βυρσοδεψείων για το Πανεπιστήμιο του Αιγαίου», *Σαμιακές Μελέτες*, τ. 2, ΠΙΣΝΔ, Αθήνα 1996, σ. 371-395. Ο Δ. Κροκίδης

Η περιοχή των βυρσοδεψείων που απαλλοτριώθηκε τελικά υπέρ του πανεπιστημίου περιλαμβάνει ένα σύνολο κτιρίων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά προβολής που επηρεάζονται από νεοκλασικές μορφές (γείσα, κορνίζες, αετώματα), και εκλεκτιστικές αναφορές (υπέρθυρα). Τα κτίρια είναι ισόγεια, μεγάλων ανοιγμάτων και ύψους, επιμήκη με ενιαίους εσωτερικούς χώρους. Η κατασκευή τους είναι επιμελημένη, με εξαιρετικής αντοχής λιθοδομή και ξύλινες στέγες στηριγμένες σε σιδηροδοκούς.

Το στρατηγικό σχέδιο του πανεπιστημίου είναι ο χώρος των βυρσοδεψείων να γίνει ένα σύγχρονο χωριό έρευνας και μάθησης που θα ενσωματώνει όλες τις σύγχρονες και μελλοντικές τεχνολογικές εξελίξεις και οραματισμούς αποκτώντας ευρωπαϊκή και παγκόσμια εμβέλεια. Με την υλοποίηση αυτού του οράματος προβλέπεται ότι η αλλαγή χρήσης των κτιρίων αφενός μεν θα τα διασώσει και αφετέρου θα τους προσδώσει ιδιαίτερη αίγλη με λαμπρό το μέλλον τους εξαιτίας της νέας τους λειτουργίας.¹⁹ Το πανεπιστήμιο με την πολιτική που ακολουθεί εγγυάται να διατηρήσει τον χαρακτήρα του συγκροτήματος με ευέλικτη αποκατάσταση των κτιρίων ως προς τη μορφή τους και με υλικά προσαρμοσμένα στις παραδοσιακές ποιότητες. Στα σχέδια αποκατάστασης προβλέπονται η ενσωμάτωση νέων σύγχρονων κτιρίων στο συγκρότημα, χώροι πρασίνου, η επίλυση του προβλήματος κυκλοφορίας –στάθμευσης με δυο πλατείες στο κέντρο του συγκροτήματος, με χώρους στάθμευσης στους ακάλυπτους χώρους, με άμεση είσοδο-έξοδο από τις περιμετρικές οδούς.

Παράλληλα ο δήμος Καρλοβασιών έχει προχωρήσει στη μελέτη, εφαρμογή²⁰ και υλοποίηση ενός σχεδίου δημιουργίας Μουσείου Βυρσοδεψείας. Το μουσείο έχει σχεδιασθεί στα όρια των κτιρίων που προορίζονται για τη στέγαση του πανεπιστημίου. Επιλέχτηκε για το σκοπό αυτό το εγκαταλελειμμένο βυρσοδεψείο Ταλαμπέκου – Συναδινού. Η μελέτη προβλέπει επισκευή και αποκατάσταση του υπάρχοντος κτιρίου καθώς και την κατασκευή νέου με κοινό υπαίθριο χώρο ώστε να οργανωθεί αποτελεσματικότερα η νέα του χρήση. Η επιλογή του συγκεκριμένου κτιρίου υπαγορεύθηκε από διάφορους λόγους, μερικοί από τους οποίους είναι: 1. η οργανική ένταξή του στη συγκεκριμένη βιομηχανική περιοχή, όπου τα σωζόμενα κτίρια διατηρούν έκδηλα τα χαρακτηριστικά της λειτουργίας τους ως βυρσοδεψεία. 2. η εύκολη προσπέλαση για τους μελλοντικούς επισκέπτες, 3. η διαθεσιμότητα του κτιρίου και 4 η γειτνίαση με άλλο μεγαλύτερο βυρσοδεψείο (Ταλαμπέκου) που διατηρείται σχεδόν ανέπαφο και υπάρχει

στο ανωτέρω άρθρο του είχε υποστηρίξει την εγκατάσταση των πανεπιστημιακών τμημάτων στον χώρο. Τότε προβλεπόταν ότι η Σχολή Θετικών Επιστημών θα περιελάμβανε τα τμήματα Μαθηματικών με κατεύθυνση την τεχνολογία ηλεκτρονικών υπολογιστών και Χημείας με κατεύθυνση εφαρμογών στο περιβάλλον. Η διαδικασία απαλλοτρίωσης υπήρξε πολύ χρονοβόρος.

¹⁹ Θα πρέπει να τονισθεί ότι κανένα από τα βυρσοδεψεία δεν έχει κηρυχθεί διατηρητέο, αν και πληρούν τις προϋποθέσεις. Το γενικό πολεοδομικό σχέδιο Καρλοβασιών (ΦΕΚ 192Δ/11-3-1987) προβλέπει τη συνέχιση της περιοχής ως βιομηχανικής ζώνης με τρεις επιμέρους ζώνες: α. Ζώνη ανάπτυξης, β. Αναπτυξιακή ζώνη εμπορίου και γ. Αναπτυξιακή ζώνη πάρκου βιοτεχνίας. Βλ. Αρχείο δήμου Καρλοβασιών

²⁰ Η αρχιτεκτονική μελέτη εκπονήθηκε τον Ιούλιο 2006 από ομάδα αρχιτεκτόνων αποτελούμενη από τους Γιάννη Κίζη αναπλ. καθηγητή ΕΜΠ, Γιάννη Παπαγιαννάκη και Πόπη Καλτέκη αρχιτέκτονες, ενώ η μουσειολογική μελέτη από τους Σόνια Χαραλαμπίδου – Διβάνη, αρχιτέκτονα, καθ. ΕΜΠ και Ειρήνη Χαραλαμπίδου, Κριστιάν Λασκαρίδη, Ζωή Λάγγη, αρχιτέκτονες

δυνατότητα αποκατάστασής του. Στο υφιστάμενο κτίριο έχει διατηρηθεί η μορφή και η λειτουργική του δομή με εμφανή τα στοιχεία σταδιακής επεξεργασίας δερμάτων²¹, ενώ ο εξοπλισμός και τα εργαλεία έχουν χαθεί. Πρόκειται για μονώροφο κτίριο 23Χ10 μ. με δίριχτη στέγη, κεραμοσκεπή, εισόδους στις στενές πλευρές και μεγάλα παράθυρα περιμετρικά. Υπολογίζεται ότι όπως κατά τη διάρκεια λειτουργίας βυρσοδεψείων είχε αναπτυχθεί ένα δίκτυο με άλλα βυρσοδεψικά - βιομηχανικά κέντρα (Βόλου, Πάτρας, Χίου, Μυτιλήνης κλπ.) έτσι και με τη νέα χρήση το μουσείο βυρσοδεψίας Καρλοβάσου θα μπορεί να ενταχθεί σε δίκτυο άλλων μουσείων, π.χ. της Δημητσάνας (υδροκίνησης) Σπάρτης, Μυτιλήνης (ελαιοτριβείων), Σύρου ((βιομηχανικό), Σάμου (οίνου) Σουφλίου (μεταξιού).

Το Μουσείο Καρλοβάσου εντάσσεται στα θεματικά μουσεία που αποτελούν κομβικά σημεία τοπικών, εθνικών και υπερεθνικών δικτύων και φιλοδοξεί να αποτελεί αφετηρία πολιτισμικών διαδρομών στον φυσικό χώρο ή στο διαδίκτυο. Στο στενό τοπικό περιβάλλον το μουσείο θα είναι η αφετηρία διαδρομών προς τα βιομηχανικά κτίρια, στις οικίες των ιδιοκτητών, στη διαδρομή του τροchioδρόμου.²²

Η θεματική οργάνωση του μουσείου θα αφορά την τεχνολογική, κοινωνικο—οικονομική και πολιτισμική διάσταση της βυρσοδεψίας στο Καρλόβασι²³. Θεωρείται ότι η ύπαρξη ανέπαφου εξοπλισμού σε παρακείμενα βυρσοδεψεία θα δώσει τη δυνατότητα αναπαράστασης μιας μονάδας όπως το «ηλεκτροκίνητον» βυρσοδεψείο Ταλαμπέκου. Οι θεματολογικές ενότητες που σχεδιάζονται αντιστοιχούν και στα εκθέματα τα οποία εντάσσονται στις εξής κατηγορίες υλικού: αντικείμενα (μηχανήματα – εργαλεία), μοντέλα, μακέτες, διαδικασίες σε προσομοίωση, ψηφιακά μοντέλα, πληροφοριακό και τεκμηριωτικό υλικό.²⁴

Το Μουσείο βυρσοδεψίας βρίσκεται στο στάδιο της επισκευής και διαρρύθμισης του υφισταμένου κτιρίου. Προβλέπεται, σύμφωνα με τη μελέτη, να κτισθεί πρόσθετο κτίριο κάθετα προς το υπάρχον και να διαμορφωθεί ο υπαίθριος χώρος για την ευκολότερη πρόσβαση στο Μουσείο. Στο κτιριακό συγκρότημα θα υπάρχουν εκτός από τον κύριο εκθεσιακό χώρο και άλλοι που είναι απαραίτητοι για τη λειτουργία ενός σύγχρονου μουσείου: χώροι υποδοχής, ταμείου, πληροφόρησης, χώροι υγιεινής, αποθήκευσης, γραφείο υπεύθυνου, γραφείο συναντήσεων –συζητήσεων, μικρός χώρος προβολών. Γενικά, οι αρχές αποκατάστασης του κτιρίου και της μουσειακής οργάνωσης στοχεύουν στη

²¹ Έχουν διατηρηθεί οι βάσεις, λίμπες, πάγκος κατεργασίας, κλειστός βοηθητικός χώρος κλπ.

²² Ντίνος Κόγιας, ό.π.

²³ Οι θεματολογικές ενότητες του συγκεκριμένου μουσείου είναι: 1. η βυρσοδεψία ως σημαντικός βιομηχανικός κλάδος 2. ανάπτυξη βυρσοδεψίας στο Καρλόβασι. 3. Διαδικασία παραγωγής, φάσεις επεξεργασίας δέρματος, μέθοδοι και τεχνικές, εργασίες, απόβλητα. 4. Μηχανήματα, εξαρτήματα, εργαλεία, όργανα 5. Τύποι-είδη δερμάτων, κατεργασμένα προϊόντα 6. Διακίνηση πρώτων υλών και επεξεργασμένων προϊόντων, εμπορικές σχέσεις, συναλλαγές 7. εργασία , εργατικό - συνδικαλιστικό κίνημα.

²⁴ Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη μουσειολογική μελέτη τα εκθέματα θα περιλαμβάνουν: 1. χάρτες, εποπτικό υλικό, διαγράμματα και πίνακες. 2. Αρχαιακό υλικό (έγγραφα, σχέδια, φωτογραφίες) 3. οπτικοακουστικό υλικό –προφορικές μαρτυρίες (μαγνητοφωνήσεις, βιντεοσκοπήσεις, προσομοιώσεις) 4. Μοντέλα και μακέτες 5. Μηχανήματα, εξαρτήματα, εργαλεία. 6. Όργανα – χημικές διεργασίες , πρώτες ύλες κλπ. 7. δέρματα.

διατήρηση της ενότητας και διάταξης του χώρου, στη διατήρηση του κτιρίου και στη διαφύλαξη όσο είναι δυνατόν περισσότερων στοιχείων από τη λειτουργία των βυρσοδεψείων. Μόνον οι οσμές και τα απόβλητα θα απουσιάζουν.

Η βυρσοδεψία στο Καρλόβασι υπήρξε ασφαλώς ένας πολύ σημαντικός οικονομικός και αναπτυξιακός παράγοντας που επηρέασε την κοινωνική και πολιτισμική ζωή του τόπου. Το μουσείο πιστεύω ότι θα διατηρήσει και θα εμπλουτίσει τη ιστορική μνήμη εστιάζοντας σε ποικίλες όψεις της βιομηχανικής αυτής δραστηριότητας, όπως για παράδειγμα στις εμπορικές σχέσεις και συναλλαγές στα διάφορα επαγγέλματα που αναπτύχθηκαν σε συνάρτηση με τα δέρματα, στις εργασιακές σχέσεις, στο εργατικό κίνημα, στους κοινωνικούς και ιδεολογικούς αγώνες. Ανάλογος υπήρξε ο ρόλος της καπνοβιομηχανίας στο Βαθύ. Τα καπνεργοστάσια όμως δεν συγκρότησαν μια ενιαία βιομηχανική ζώνη, και το εργατικό δυναμικό τους δεν εξελίχθηκε συνδικαλιστικά στον ίδιο βαθμό με τους βυρσοδεψεργάτες. Στις μέρες μας, καθώς σταδιακά εκλείπουν οι μεγάλοι αρχικοί ιδιοκτήτες, τα κτίρια αλλάζουν χρήσεις και εξυπηρετούν τις νέες ανάγκες της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Στην ανατολική Σάμο εξυπηρετούν τον τουρισμό και άλλες υπηρεσίες. Στο Καρλόβασι εκτός από τις ιδιωτικές χρήσεις ένα μεγάλο τμήμα της βιομηχανικής ζώνης θα υπηρετήσει πνευματικές και πολιτισμικές δραστηριότητες μέσω του πανεπιστημίου και του Μουσείου Βυρσοδεψίας.

Χρήστος Λάνδρος, Προϊστάμενος ΓΑΚ Σάμου-Ικαρίας

Τα βυρσοδεψεία της Αθήνας

Η περιοχή και τα εργοστάσια

Η σημερινή ανακοίνωση αποτελεί την πρώτη παρουσίαση μιας εκκολαπτόμενης δ.δ. στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Η συνεργασία που εμφανίζεται στον τίτλο έχει τη σημασία της κατάθεσης τόσο του θέματος όσο και της παρουσίας στο χώρο της διάσωσης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και της ιστορίας της βυρσοδεψιάς.

Είναι μια πρώτη παρουσίαση που μας προϊδεάζει για τις διαστάσεις, τη σημασία και τη σπουδαιότητα, για το βαθμό της εκβιομηχάνισης των παραδοσιακών εργαστηρίων βύρσεψης δερμάτων της Αττικής και προαναγγέλλει τον όγκο της εργασίας που θα πραγματοποιηθεί, σχετικά με την περίοδο του μετασχηματισμού της δραστηριότητας, που παρουσίαζε διακυμάνσεις και μετατροπές και ανταποκρινόταν στις μεσοπολεμικές αγωνίες και τις μεταπολεμικές βεβαιότητες των συνθηκών της ελληνικής οικονομίας, στην προδιαγραφή δηλαδή της ανάπτυξης και του τέλους της βυρσοδεψιάς.

Η ιστορία της ελληνικής βυρσοδεψιάς και η ανάδειξη των βιομηχανικών ζωνών της Ελλάδας, ακολούθησαν την εξέλιξη των προδιαγραφών της μεταποιητικής οικονομίας ως τμήμα μιας ευρύτερης βαλκανικής ανάπτυξης, που στο πλαίσιο της περιφερειακής ευρωπαϊκής ανάπτυξης του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα, εμφάνισε έναν ενιαίο μεταποιητικό χώρο, εκείνον του υφάσματος και εκείνον του δέρματος, στον οποίο οι έμποροι και οι τεχνίτες (βιοτέχνες, βιομήχανοι), διακινήθηκαν αρχικά στο πλαίσιο της μετανάστευσης και αναζήτησης εργασίας, και επιχειρηματικά στο πλαίσιο της εκβιομηχάνισης, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συγγενικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν κυρίως με την ενδογαμία των οικογενειών των βυρσοδεψιών.

Θα αντιληφθούμε αυτή την ιστορία παρακολουθώντας τον τόπο και το χρόνο της ίδρυσης και τις ιστορίες των πρωταγωνιστών τους, με τις μετακινήσεις και την επιχειρηματική συνείδηση των βυρσοδεψιών, να αναδύεται, να ακμάζει και να βυθίζεται.

Την έρευνά μας απασχόλησαν τα βυρσοδεψεία που ιδρύθηκαν στην ελληνική περιφέρεια τον 19^ο αλλά εμφανίστηκαν στην Αττική την περίοδο του μεσοπολέμου, γύρω στο 1930, όταν αυτά συγκρότησαν τον τομέα της ελληνικής εκβιομηχάνισης. Τα περισσότερα ιδρύθηκαν από τεχνίτες- επιχειρηματίες που μετανάστευσαν στην Αθήνα μετά το 1922. Όλα αρχίζουν από την περιφέρεια και καταλήγουν στην Αθήνα. Οι περισσότεροι βυρσοδέψες της περιοχής της Αθήνας, κατάγονται από την νησιωτική Ελλάδα (Κυκλάδες, Δωδεκάνησα, Κρήτη, Επτάνησα), ενώ οι ρίζες ορισμένων μας οδηγούν στα Μικρασιατικά παράλια. Συνέχισαν το επιτήδευμα των οικογενειών τους, μετέφεραν τις επιχειρήσεις στην Αθήνα, όπου με τη βοήθεια των μηχανημάτων συστηματοποίησαν την παραγωγική διαδικασία.

Σ' αυτό το ταξίδι των επιχειρήσεων τεκμηριώνεται η τεχνογνωσία και η τεχνική ιδιαιτερότητα, η ταυτότητα της επιχείρησης και της αγοράς. Τη χρονική περίοδο που άρχισε στο μεσοπόλεμο, ο κλάδος των βυρσοδεψών της Αθήνας, με εκσυγχρονισμένες εγκαταστάσεις, νέα τεχνολογία και υλικά δέψης, απασχόλησε πολλούς εργαζόμενους, αύξησε την εξαγωγική του δραστηριότητα και κατέκτησε σημαντική θέση στην οικονομική ζωή της χώρας. Η αρχιτεκτονική μορφή, η τεχνολογική υποδομή και η παραγωγική διαδικασία, είναι από τα χαρακτηριστικά που στοιχειοθέτησαν τον βιομηχανικό ή όχι χαρακτήρα τους.

Η έρευνα

Η προσέγγιση άρχισε με τον προσδιορισμό της βιοτεχνικής- βιομηχανικής ζώνης και της χωροταξικής εξάπλωσης, της πολεοδομικής πραγματικότητας και της αρχιτεκτονικής εικόνας. Η διαμόρφωση του χάρτη των επιχειρήσεων των βυρσοδεψείων, εργαστηρίων και επιχειρήσεων, πραγματοποιήθηκε με επισκέψεις, χαρτογραφήσεις, φωτογραφήσεις κτιρίων, συλλογή υλικού όπως άδειες οικοδομής και έναρξης εργασιών, στοιχείων που συγκροτούν την ιστορία των εργοστασίων της βυρσοδεψείας. Ο χάρτης της Αττικής μας δίνει την εικόνα των εγκαταστάσεων των βυρσοδεψείων που εμφανίστηκαν κοντά στα ποτάμια και τους παραπόταμους, αλλά και κοντά στα πολυάριθμα πηγάδια του λεκανοπεδίου.

Πριν δυο χρόνια, το 2005, που ξεκίνησα αυτή τη μελέτη στο Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων (με την εποπτεία της κας Ρόκου), κατέγραψα 54 εν λειτουργία βυρσοδεψεία στο λεκανοπέδιο της Αθήνας. Επτά στον Ασπρόπυργο, τέσσερα στα Καμίνια, δύο στο Μοσχάτο, εικοσιεφτά στον Ρέντη, τέσσερα στο Ρουφ και δέκα στον Ταύρο. Σήμερα λειτουργούν 45. Από αυτά περίπου δεκαπέντε έχουν εργοστασιακό χαρακτήρα, τα περισσότερα έχουν βιοτεχνικό και λίγα θα χαρακτηρίζονταν ως οικοτεχνίες.

Οι προφορικές μαρτυρίες των βυρσοδεψών στάθηκαν αποκαλυπτικές και ενδεικτικές για την οικονομική ιστορία της μεταπολεμικής Ελλάδας, την κρατική πολιτική και τις δυνατότητες ανάπτυξης του κλάδου των βυρσοδεψών. Πληροφορίες που αντλούνται από τις προφορικές καταθέσεις που έκαναν οι εναπομείναντες βυρσοδέψες και ταυτίζονται με τις γραπτές μαρτυρίες από τα μητρώα του σωματείου, ανεβάζουν το 1955 τον αριθμό των βυρσοδεψείων στα εκατόν εξήντα. Από τις συνεντεύξεις προκύπτει το **συμπέρασμα** ότι πριν μια εικοσαετία περίπου ο αριθμός

των βυρσοδεψείων της Αττικής ήταν περίπου διπλάσιος, ενώ ο αριθμός των εργαζομένων στον κλάδο υπερπενταπλάσιος.

Με τη βοήθεια του μέχρι πρότινος προέδρου του σωματείου των βυρσοδεψών και Νίκου Στρατή (που τον ευχαριστώ ιδιαίτερα), γνώρισα τους βυρσοδέψες που φιλικά με ξενάγησαν στα εργοστάσια-εργαστήρια τους. Σχεδόν όλοι τους αναφέρθηκαν στο μεγάλο εργοστάσιο που έκλεισε σχετικά πρόσφατα, « τον γίγαντα Τρίπο » όπως άκουσα χαρακτηριστικά.

Η χαρτογράφηση των βυρσοδεψείων μας έδωσε την ακόλουθη εικόνα.

A. ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

1. ΑΣΠΡΟΠΥΡΓΟΣ (ΔΗΜΟΣ ΑΣΠΡΟΠΥΡΓΟΥ) (7)
2. ΚΑΜΙΝΙΑ (ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΑ) (4)
3. ΜΟΣΧΑΤΟ (ΔΗΜΟΣ ΜΟΣΧΑΤΟΥ) (2)
4. ΡΕΝΤΗΣ (ΔΗΜΟΣ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΡΕΝΤΗ) (27)
 - α. περιοχή Αγίας Άννης (10)
 - β. περιοχή Κηφισσού-Πειραιώς (5)
 - γ. περιοχή Παλιάς Κοκκινιάς (12)
5. ΡΟΥΦ (ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ) (4)
6. ΤΑΥΡΟΣ (ΔΗΜΟΣ ΤΑΥΡΟΥ) (10)

B. ΟΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ

1. ΑΣΠΡΟΠΥΡΓΟΣ

- α. ΑΡΓΥΡΟΣ Α. ΚΑΙ ΣΙΑ Ο. Ε (θέση Ποταμιά)
- β. ΓΚΟΓΚΟΛΑΚΗΣ Μ. ΚΑΙ Ν. Ο. Ε (θέση Ποταμιά)
- γ. ΔΑΜΒΑΚΕΡΑΚΗΣ Ι. Α ΚΑΙ ΣΙΑ Ε. Ε (θέση Ζαμπακτίλι)
- δ. ΔΕΡΜΑ ΕΛΛΑΣ Ε. Π. Ε (θέση Ποταμιά)
- ε. ΤΡΙΠΟΛΙΤΣΙΩΤΗ Ι. ΥΙΟΙ Ο. Ε (θέση Ποταμιά)
- στ. ΤΣΙΚΑΛΟΥΔΑΚΗ Δ. -ΣΟΥΤΣΟΣ Κ. Ο. Ε (θέση Ποταμιά)
- ζ. ΤΣΙΛΙΒΑΚΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (θέση Ποταμιά)

2. ΚΑΜΙΝΙΑ

- α. ΒΕΛΙΣΚΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ (Δ. Μουτσοπούλου 103-Πειραιάς)
- β. ΚΟΛΟΒΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙ ΣΙΑ Ο. Ε (Δ. Μουτσοπούλου 91-Πειραιάς)
- γ. ΣΟΥΠΙΩΝΗΣ ΚΩΝ/ΟΣ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο. Ε (Δ. Μουτσοπούλου 89-Πειραιάς)
- δ. ΤΣΑΚΙΡΗ ΑΦΟΙ (Δ. Μουτσοπούλου 103-Πειραιάς)

3. ΜΟΣΧΑΤΟ

- α. ΑΛΕΞΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (Πύργου και Πρέσπας-Μοσχάτο)
- β. ΣΙΤΑΡΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (Λευκάδος και Ύδρας 11-Μοσχάτο)

4. ΡΕΝΤΗΣ

α. Περιοχή Αγίας Άννης

- 1. ΓΙΑΟΥΝΤΖΗ ΒΑΣ. ΥΙΟΙ Ο. Ε (Καρύστου 12-Ελαιώνας)
- 2. ΓΕΡΜΑΝΑΚΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΙ ΣΙΑ Ο. Ε (Ψαρών 3-Ελαιώνας)
- 3. ΓΡΙΜΠΙΛΑΚΟΣ ΠΕΤΡΟΣ (Καρύστου 6-Ελαιώνας)
- 4. ΙΣΤΟΡΙΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ (Καρύστου 10-Ελαιώνας)
- 5. ΚΑΤΕΒΑΙΝΗ ΔΗΜ. ΥΙΟΙ Ο. Ε (Αλαμάνας 5-Ελαιώνας)
- 6. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (Αλαμάνας 7-Ελαιώνας)
- 7. ΞΕΝΟΥΔΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (Ψαρών 3-Ελαιώνας)
- 8. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΙ ΣΙΑ Ο. Ε (Ψαρών 3-Ελαιώνας)
- 9. ΠΕΛΕΚΑΝΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ (Καρύστου 8-Ελαιώνας)
- 10. ΣΤΡΑΤΗ ΑΦΟΙ Ο. Ε (Ψαρών 7-Ελαιώνας)

β. Περιοχή Κηφισσού-Πειραιώς

- 1. ΚΑΡΑΠΙΠΕΡΗΣ ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ (Μπιζανίου 4 – Ελαιώνας)
- 2. ΜΗΤΚΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (Μπιζανίου 3- Ελαιώνας)
- 3. ΜΠΑΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (Μπιζανίου 3- Ελαιώνας)
- 4. ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ (Σπύρου Πολυκράτη 6)
- 5. ΧΡΗΣΤΑΚΟΣ ΑΝΑΡΓΥΡΟΣ (Μπιζανίου 6- Ελαιώνας)

γ. Περιοχή Παλιάς Κοκκινιάς

- 1. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ. ΚΑΙ ΣΙΑ Ο. Ε (Κανάρη 16)
- 2. ΑΡΓΥΡΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (Κανάρη 11)
- 3. ΑΦΟΙ ΒΑΡΤ- ΑΡΘ. ΑΖΙΛΑΖΙΑΝ Ο. Ε. (Νικηταρά 1)
- 4. ΒΙΓΛΗΣ Δ. ΚΑΙ ΥΙΟΙ Ο. Ε (Ιθάκης 32)
- 5. ΓΑΛΑΝΗΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ (Νικηταρά 7)
- 6. ΚΟΚΚΑΛΙΔΗΣ ΔΗΜ. ΚΑΙ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (Πάροδος Κανάρη –κτήμα Κουμούση)
- 7. ΜΟΛΔΟΒΑΝΙΔΗ ΑΦΟΙ Ο. Ε (Ιθάκης 36)
- 8. ΜΩΡΟΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ (Ιθάκης 38)
- 9. ΠΟΥΝΑΡΤΖΙΑΝ ΣΑΧΑΚ ΤΟΥ ΒΑΧΑΝ (Κανάρη 9)
- 10. ΣΑΡΙΦΩΤΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (Πάροδος Κανάρη-κτήμα Κουμούση)
- 11. ΤΑΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (κτήμα Κουμούση)

12. ΧΛΙΑΟΥΤΑΚΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΙ ΥΙΟΣ (κτήμα Κουμούση)

5. ΡΟΥΦ

1. ΑΘΗΝΑΙΚΗ ΒΥΡΣΟΔΕΨΙΑ Α. Ε (ΟΡΦΕΩΣ 97-Ελαιώνας)
2. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ ΔΗΜ. ΚΑΙ ΣΙΑ Ο. Ε (Δημαράκη 21-Ελαιώνας)
3. ΠΑΛΑΤΙΑΝΟΥ ΑΦΟΙ Ο. Ε (Ορφέως 133-Ελαιώνας)
4. ΠΑΤΟΥΝΑΣ Ε. –ΜΠΛΟΥΤΣΟΣ Χ. Ο. Ε (Σαλαμινίας 2-Ελαιώνας)

6. ΤΑΥΡΟΣ

1. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (Προφήτου Δανιήλ 6-Ελαιώνας)
2. ΓΚΟΓΚΟΛΑΚΗΣ Ι. ΚΑΙ Ε. Ο. Ε (Πέτρου Ράλλη 7-Ελαιώνας)
3. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ (Λεωφόρος Ειρήνης 52-Ελαιώνας)
4. ΚΟΤΟΓΛΙΔΗ ΑΦΟΙ ΚΑΙ ΣΙΑ Ο. Ε (Προφήτου Δανιήλ 8 –Ελαιώνας)
5. ΚΟΥΤΣΟΣ ΧΑΡ. ΚΑΙ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (Ταύρου 30-Ελαιώνας)
6. ΚΟΥΤΣΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ (Ταύρου 30 –Ελαιώνας)
7. ΜΙΛΗΛΗΣ Α. ΑΒΕΕ (Προφ. Δανιήλ14 - Ελαιώνας)
8. ΠΑΛΛΗΣ ΜΙΧΑΗΛ (Λεωφ. Ειρήνης 47-Ελαιώνας)
9. ΣΜΥΡΛΗΣ ΙΩΑΝ. –ΚΕΛΠΑΝΗΓΥΡΗΣ ΒΑΣ. (Λεωφ. Ειρήνης 47- Ελαιώνας)
10. ΤΟΥΦΕΚΤΖΙΑΝ ΛΕΒΟΝ ΚΑΙ ΣΙΑ Ο. Ε (Προφ. Δανιήλ 12 –Ελαιώνας)

Η βιογραφία της επιχείρησης

Η επιλογή του χώρου, εκτός από την παρουσία του νερού, έγινε με βάση την παραγωγική πραγματικότητα, τη ζήτηση και τις οικονομικές συνθήκες που εμφάνισαν τη βυρσοδεψία ως μια αστική δραστηριότητα με προοπτικές βιωσιμότητας και ανάπτυξης. Η διάταξη των βυρσοδεψείων, των κτιρίων κατεργασίας και των επιχειρήσεων, αποτυπώθηκε στο χάρτη.

Η βιογραφία της επιχείρησης διαμορφώθηκε με βάση την πρώτη εμφάνιση, την ίδρυση του βυρσοδεψείου, όπως ανιχνεύεται στο αρχείο του επιμελητηρίου και αποτυπώνεται στο καταστατικό. Έτσι διαπιστώνεται η επιλογή του χώρου, η προϊστορία και η σχέση με την ιστορία του δέρματος αλλά και με την ιστορία της εκβιομηχάνισης, η σύσταση και η συνέχεια της επιχείρησης, η οργάνωση, τα μέλη. Η εργασία, η ιδιαιτερότητα, η δύναμη εργασίας, οι εργάτες, οι βοηθοί. Η παραγωγή και η κλίμακα παραγωγής, η διάθεση, ο προορισμός των δερμάτων στα αντικείμενα κοκ.

Η μελέτη της αρχιτεκτονικής των εργοστασίων, αναδεικνύει τα μεγέθη και την ανταπόκρισή τους στην παραγωγή και τη ζήτηση και το βαθμό της ανάπτυξης, τα μεγέθη της επιχείρησης. Τα οικονομικά μεγέθη και οι επιχειρήσεις που αναδείχθηκαν ως βιοτεχνίες και ως εργοστάσια, οι διαδοχικές φάσεις της αναπτυγμένης βυρσοδεψίας

των Τρίπων, τα οικοδομήματα και οι χρήσεις τους, αντανακλούν το φάσμα της ανάπτυξης.

Αναλυτικότερα, μερικά παραδείγματα είναι ενδεικτικά των μεγεθών:

Εξαιρετικά αρχιτεκτονημένο και συγκροτημένο το Βυρσοδεψείο Χατζηδημητρίου στο Μοσχάτο με το μνημειακό αρτεσιανό πηγάδι, που πολλές φορές υδροδοτεί όλη την περιοχή, παράγει και εξάγει μεγάλες ποσότητες σολοδερμάτων, όπως και το επίσης στο Μοσχάτο εργοστάσιο των αδελφών Σίμου.

Το μεγάλο εργοστάσιο του Καλουτά στην Πειραιώς εγκαινιάστηκε το 1936 από τον Μεταξά. Εργαζόμενοι στον Καλουτά φαίνεται να είναι κάτοχοι των πρώτων βιβλιαρίων του Ι.Κ.Α στη χώρα. Προς αυτή την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού φαίνεται να κινήθηκαν αρκετοί επιχειρηματίες- βυρσοδέψες ακολουθώντας και το παράδειγμα Καλουτά.

Το ιστορικό Βυρσοδεψείο του Ρουσάκη στο Ρουφ, εγκαινιασμένο το 1840, ανανεώνεται και αυξάνει την παραγωγή του.

Τμήμα του Βυρσοδεψείου Ρουσάκη

Στα Καμίνια το βυρσοδεψείο Παλαμούρδα, μεγάλη εγκατάσταση με μεγάλη παραγωγή, εξοπλίζεται με μηχανήματα, για να μπορεί να ανταπεξέλθει στην αύξηση της ζήτησης.

Λίγα χρόνια αργότερα οργανώνεται στην Άγια Άννα του Ρέντη, το δεύτερο μεγαλύτερο σε παραγωγή βυρσοδεψείο της Αθήνας, των αδελφών Γερμανάκου, οικογένειας με παράδοση στο χώρο της βυρσοδεψιάς.

Παραδείγματα ενδεικτικά της πορείας από την περιφέρεια στην Αθήνα

Γιαουτζή: Σάμος>>>Αθήνα

Από την αφήγηση προκύπτει η εικόνα ενός αιώνα και η ιστορία μιας οικογένειας που αρχίζει από την Σάμο και με την εγκατάσταση στην Αθήνα **το 1922**, καταλήγει στην επιχείρηση του 1980, με την αρχιτεκτονική μορφή και την εξειδίκευση στα βοοειδή.

Αργυρού: Κέρκυρα>>> Αθήνα

Από την Κέρκυρα, η μαθητεία από την παιδική ηλικία, στην οικογενειακή επιχείρηση, στην Αθήνα το 1955, πέρασε στην εξειδικευμένη βύρσεψη του αδιάβροχου, με χημικές ουσίες, το 1994 αγόρασε και να εκσυγχρόνισε το βυρσοδεψείο Σεργάκη στον Ασπρόπυργο, ενώ ένα από τα αδέρφια του ο Χρήστος Αργυρός έγινε ιδιοκτήτης εργοστασίου υποδημάτων στο Μενίδι (Πάρνηθος 10), της Target, που απασχολούσε 110 άτομα, και ο αδερφός του Σπύρος (γεν.1931) διατηρούσε βυρσοδεψείο στην Παλιά Κοκκινιά (κτήμα Κουμούση-Κανάρη 11), φτιάχνοντας κυρίως καστόρια.

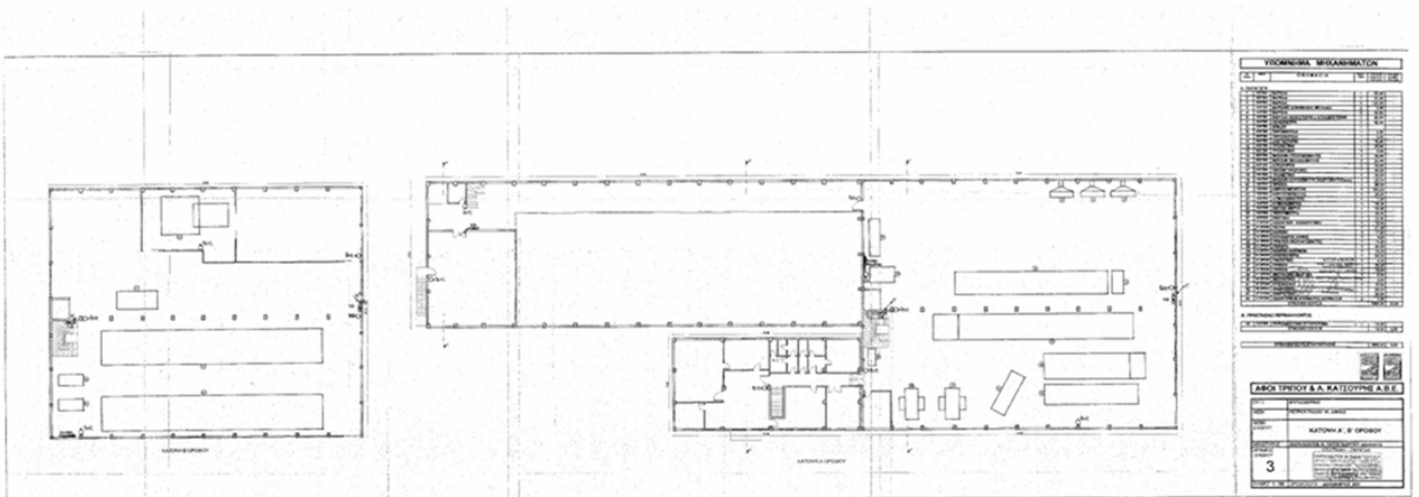
Παλατιανός, Αστυπάλεια >>> Αθήνα

Το 1956 ήρθε στην Αθήνα. Νοίκιασε έναν χώρο στον Αη Γιάννη του Ρέντη το 1957 και εδώ έστησε το πρώτο του βυρσοδεψείο στην Αθήνα. Εκεί δούλεψε, εκεί έμενε και όταν ο Ρέντης πλημμύρισε (19 ``) από τα νερά του Κηφισσού. Έτσι άνοιξε το δεύτερο βυρσοδεψείο του στο Μοσχάτο (λαχαναγορά) στην οδό Κύπρου. Δούλεψε εκεί σκληρά μέχρι το 1967. Ο Μύρων Στρατής από την Άνδρο εργαζόταν στην Αθήνα σαν τεχνίτης.

Η περίπτωση της ανώνυμης βυρσοδεψικής εταιρείας Αφοι Τρίπου και Λ. Κατσούρης

Η περίπτωση της επιχείρησης της οικογένειας Τρίπου είναι το αντιπροσωπευτικό παράδειγμα βυρσοδεψείου που αναπτύχθηκε, λειτούργησε και έφτασε να αποτελεί βιομηχανική μονάδα στο χώρο του δέρματος. Στο Βοτανικό αρχικά και στη συνέχεια στο Ρουφ οργανώνεται το μεγαλύτερο παραγωγικά εργοστάσιο βυρσοδεψιάς που έγινε ποτέ στην Ελλάδα, η Ανώνυμη Βυρσοδεψική Εταιρία Αφοι Τρίπου και Λ. Κατσούρης.

Με καταγωγή από τη Χίο, προ του 1922 η οικογένεια Τρίπου διατηρούσε Βυρσοδεψείο στην Κων/πολη, που εξακολούθησε να λειτουργεί στην Πόλη, και μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Σ' αυτό το βυρσοδεψείο παρέμεινε ο πατέρας, ενώ ο γιος του Στέλιος ίδρυσε μεγάλο βυρσοδεψείο στο Γαλάτσι της Ρουμανίας, γύρω στο 1930, το οποίο λειτούργησε παράλληλα με εκείνο της Κων/πολης, υπό τη διεύθυνση του γιου του και απασχολούσε εβδομήντα εργαζόμενους Έλληνες και Ρουμάνους. Μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο και την καθεστωτική αλλαγή, το εργοστάσιο κρατικοποιήθηκε αλλά συνέχισε να λειτουργεί ως βυρσοδεψείο και τότε, εργάτες του εργοστασίου βοήθησαν την οικογένεια για κάποιο χρονικό διάστημα. Ο Κων/νος και Ο Δημήτρης Τρίπος είχαν γεννηθεί στην Ρουμανία. Όταν πέθανε ο πατέρας τους Στέλιος, ο Κων/νος ήταν δεκάξι χρονών.

Κάτοψη του Α' και Β' ορόφου

Η οικογένεια επέστρεψε στην Ελλάδα και λίγα χρόνια αργότερα στράφηκε εκ νέου στη δουλειά που γνώριζε καλά. Το άλλο μέλος της εταιρείας ο Λέανδρος Κατσοούρης, που γεννήθηκε το 1923 στο Κάιρο της Αιγύπτου, παντρεύτηκε κόρη του γνωστού υποδηματοποιού Μούγερ και με την παρότρυνση της οικογένειάς της, που ήθελε να καθετοποιήσει την παραγωγή (δέρμα-υπόδημα), βρέθηκε να σπουδάζει χημικός βυρσοδέψης στο Βέλγιο. Εκεί γνωρίστηκε με τον συμφοιτητή του Κων/νο Τρίπο, που η οικογένεια τον είχε στείλει να σπουδάσει επίσης χημικός βυρσοδέψης. Η φιλική τους σχέση, όταν αργότερα βρέθηκαν στην Αθήνα, εξελίχθηκε σε μια θαυμάσια

επαγγελματική συνεργασία με βασικότερο χαρακτηριστικό την μέχρι τέλους απεριόριστη εμπιστοσύνη που διέθετε ο ένας για τον άλλο.

Το 1954 ιδρύθηκε η πρώτη εταιρεία των αδελφών Τρίπου με τον Λέανδρο Κατσούρη. Το Βυρσοδεψείο λειτούργησε στην οδό Ορφέως στον Βοτανικό με επιτυχία, για μια δεκαετία, σύντομα ξεπέρασε τα όρια της βιοτεχνίας και έτσι το 1964 η εταιρεία έγινε Ανώνυμη με την μέχρι πρότινος γνωστή της επωνυμία «Αφοί Τρίπου και Λ. Κατσούρης Α.Β.Ε. ».

Η δραστηριότητα του εργοστασίου μεταφέρθηκε σε εργοστάσιο περίπου 1000 τ.μ. που αγοράστηκε από τους εταίρους στην οδό Πέτρου Ράλλη 16 στο Ρουφ.

Τα κτίρια της οδού Πέτρου Ράλλη

Το εργοστάσιο αυτό, σε έκταση 4,5 στρεμμάτων, παρέμεινε μέχρι τέλους το κεντρικό εργοστάσιο της επιχείρησης, αφού βέβαια σύντομα στεγάστηκαν 2000 τ.μ. Η εταιρεία συνεργάστηκε τα τελευταία χρόνια της λειτουργίας της στην Ορφέως και τα

πρώτα χρόνια της λειτουργίας της Π. Ράλλη με τους αδερφούς Λύκη και Ρούλη Ντούλο, βυρσοδέψες που κατάγονταν από την Κων/πολη.

Το 1970 η εταιρεία φτάνει να έχει ιδιόκτητους και ενοικιασμένους στεγασμένους χώρους συνολικού εμβαδού 6.5 στρεμμάτων που βρίσκονται στο Ρουφ, την Αγία Άννα του Ρέντη και στον Κηφισσό. Εκεί σε έκταση 10 στρεμμάτων χτίζεται μονάδα παραγωγής 2500 τ.μ. Οι ανάγκες Αποθήκευσης οδηγούν την εταιρεία σε αγορά αποθηκών. Έτσι δημιουργείται και η αποθήκη στην οδό Χατζηανέστη στον Ρέντη εμβαδού 4000 τ.μ. Εκεί αποθηκεύονται οι κρούτες. Πέραν των ιδιοκτητών της η εταιρεία αναγκάζεται να ενοικιάζει και άλλους παραγωγικούς εργοστασιακούς χώρους όπως το παρακείμενο στην Πέτρου Ράλλη 16 Βυρσοδεψείο Νικολόπουλου ή το Βυρσοδεψείο Γιαννόπουλου-Βιδάλη στον Βοτανικό από το 1990 μέχρι το 1995.

Στον εξοπλισμό του εργοστασίου της Π. Ράλλη μόνο, χρησιμοποιούνται 44 μηχανήματα με συνολική κινητήρια ισχύ εγκατάστασης 1098 ίππους ενώ η συνολική θερμική ισχύς τους ανέρχεται σε 33 κιλοβατώρες. Η πηγή ενέργειας που χρησιμοποιεί το εργοστάσιο είναι το φωταέριο. Επεξεργάζεται κατά κανόνα βοοειδή. Διαθέτει την τεχνολογία σχισίματος των βοοειδών για την λήψη 2 λεπτότερων στρώσεων δέρματος (κρούτες).

Ανάμεσα στο 1970 και το 1990 η ετήσια παραγωγή ανέρχεται σε 650.000 τ.μ. δέρμα. Από αυτά τα 300.000 τ.μ. είναι κρούτες. Ο τζίρος το 1990 φτάνει τα 4,5 δις. δραχμές ενώ τα καθαρά κέρδη ανέρχονται στο ποσό των 650 εκ. δραχμών. Κατατάσσεται στις 100 πλέον κερδοφόρες Βιομηχανίες της χώρας. Απασχολεί μόνιμα 186 εργαζόμενους την δεκαετία 1985-1995. Οι συνθήκες απασχόλησής τους είναι εξαιρετικές.

Η εταιρεία πολλές φορές χρηματοδοτεί εργαζομένους της σε θέματα εξειδίκευσης στη δουλειά. Έχει την δυνατότητα και την διάθεση να ενισχύει τους εργαζομένους της, όταν αυτοί το χρειάζονται. Ο μέχρι και σήμερα χημικός Βυρσοδέψης Δημήτρης Κόντος, που εργάζεται σε εταιρεία εισαγωγής χημικών επεξεργασίας, δηλώνει ότι σπούδασε χημικός Βυρσοδέψης στην Γερμανία με την παρότρυνση και την χρηματοδότηση του Κου Κων/νου Τρίπου.

Ο Λέανδρος Κατσούρης έστειλε και τα δυο του παιδιά στην Αγγλία να σπουδάσουν Βυρσοδεψία. Από αυτά ο Στράτος Κατσούρης ήταν ενεργός μέχρι το 2000 στο εργοστάσιο.

Τα παιδιά του Κων/νου Τρίπου επίσης σπούδασαν. Η Μαρίκα οικονομικά και κρατούσε το λογιστήριο της επιχείρησης. Η Αθηνά χημικός, υπεύθυνη στην παραγωγή.

Μετά το 1995 τα κέρδη της εταιρείας αρχίζουν να μειώνονται. Το 1998 είναι η χρονιά που η εταιρεία έχει την πρώτη ζημιογόνα χρήση της με απώλειες της τάξης των 300 εκατομμυρίων δραχμών.

Η ζήτηση είχε αρχίσει να μειώνεται αρκετά χρόνια πριν. Μετά το 1985 οι υποδηματοποιοί έπαυσαν να επιδοτούνται με το 30% για τις εξαγωγές. Πολλά «τσαγκαράδικα» έκλεισαν μετά από αυτό. Όσα άντεξαν μέχρι το 1985 κρατήθηκαν, όταν άνοιξαν οι εισαγωγές προς την Ρωσία. Έτσι την δεκαετία του 1985-1995 κρατήθηκαν και τα βυρσοδεψεία. Όμως σύμφωνα με τις κυρίες Αθηνά και Μαρίκα Τρίπου, οι επιταγές που έπαιρνε το εργοστάσιο από τους υποδηματοποιούς είχαν κατά μέσο όρο 11μηνη διάρκεια εξόφλησης. Πολλές φορές δεν πληρώθηκαν δέρματα που

είχαν παραδοθεί από το εργοστάσιο σε πελάτες. Το 1999 το νοικιασμένο διπλανό κτίριο του Νικολόπουλου με στεγασμένα 1200 τ.μ. κρίθηκε ακατάλληλο μετά τον μεγάλο σεισμό. Έτσι το διοικητικό συμβούλιο της Α.Β.Ε. αποφάσισε την διακοπή της παραγωγής.

Το Σεπτέμβριο του 1999 ανακοινώθηκε στους εργαζόμενους ότι το εργοστάσιο θα παύσει την λειτουργία του εντός των επόμενων μηνών. Το τέλος του 1999 οι εργαζόμενοι αποζημιώθηκαν και απολύθηκαν.

Τους πρώτους μήνες του 2000 αποχώρησε από την εταιρεία ο Λέανδρος Κατσούρης διατηρώντας πάντα την καλή του σχέση με τους αδερφούς Τρίπου. Η εταιρεία κράτησε την επωνυμία της και προσπάθησε να οργανώσει εκ νέου την παραγωγή, προσλαμβάνοντας 40 εργαζόμενους. Αυτή τη φορά η πελατεία ήταν επιλεγμένη.

Οργανώθηκε μια μικρότερη παραγωγή της τάξης των 100.000 τ.μ. δέρματος. Το εργοστάσιο ξαναλειτούργησε από το 2000 μέχρι το Μάρτιο του 2004. Οι χρήσεις του δεν ήταν ζημιογόνες, τα κέρδη όμως ήταν περιορισμένα. Οι προοπτικές φαίνονταν αρκετά δυσόιωνες. Έτσι προκειμένου να κρατήσει τα κτίρια και τα οικόπεδά της στο λεκανοπέδιο, εξοφλώντας όλες τις υποχρεώσεις της, αποφάσισε την οριστική παύση λειτουργίας του εργοστασίου. Τα περισσότερα από τα αξιόλογα μηχανήματα της εταιρείας πουλήθηκαν στην Αίγυπτο. Λίγα μεταφέρθηκαν σε βυρσοδεψεία της Αθήνας.

Σήμερα όποιον βυρσοδέψη και να ρωτήσεις για τις προοπτικές του κλάδου, θα ακούσεις, « Άμα έκλεισε ο Τρίπος τι περιμένεις; ».

Μεγάλες μονάδες, όπως αυτή της οικογένειας Τρίπου που απασχολούσε 180 εργαζόμενους, δεν λειτουργούν. Σταδιακά ο αριθμός των εργαζομένων μειώνεται και ενδεχόμενα σήμερα κάποια από τα βυρσοδεψεία που αναφέρω, δεν λειτουργούν ή πρόκειται να πάψουν σύντομα. Εικόνες υπό διάλυση εργαστηρίων, από εγκαταλειμμένα βυρσοδεψεία, το αποδεικνύουν.

Τα περισσότερα από τα προαναφερθέντα μεγάλα εργοστάσια έκλεισαν την τελευταία δεκαετία, κάποια υπολειπούνται. Πέρα από τους λόγους που σχετίζονται με την κατάσταση της βιομηχανίας μας γενικότερα, φαίνεται πως συντρέχουν και ειδικότεροι λόγοι όπως π.χ η αβεβαιότητα από την έλλειψη αδειών λειτουργίας, η πολυσυζητημένη μετεγκατάσταση, η απαξίωση της δουλειάς του βυρσοδέψη, η απουσία πολιτικής προστασίας για ένα παραδοσιακό επάγγελμα που χάνεται.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από την απομαγνητοφώνηση των πληροφοριών, είναι πως τα περισσότερα βυρσοδεψεία μετά το 1993 λειτουργούν παράνομα, αφού πολλές άδειες δεν έχουν ανανεωθεί.

Τρίτο συμπέρασμα αποτελεί το γεγονός, ότι αρκετά παλιά βυρσοδεψεία έχουν μετατραπεί σε μεταποιητικές μονάδες, δουλεύουν με ήδη επεξεργασμένα δέρματα που εισάγουν σε μορφή wet blue ή crashed. Αν αποφασίσουμε να εντάξουμε στην μελέτη και αυτές τις μονάδες, θα γινόμασταν πιο κατανοητοί ίσως αν αφιερώναμε ένα μικρό κεφάλαιο στις τεχνικές επεξεργασίας, ένα είδος βυρσοδεψικού λεξικού. Παράδειγμα τέτοιας επιχείρησης αποτελεί το βυρσοδεψείο Γερμανάκου, ενώ σήμερα ο Γιάννης Γερμανάκος φτιάχνει δερμάτινα χαλιά.

Γενικότερα φαίνεται πως αρκετές επιχειρήσεις προκειμένου να ξεπεράσουν τον ανταγωνισμό της παραγωγής, στρέφονται προς τον χώρο της μόδας.

Τα μεγέθη των επιχειρήσεων στο χρόνο και στη διάρκεια αυτής της αγωνιώδους ζωής των βυρσοδεψών, φαίνεται να αναδεικνύονται ως άλλες δομές, **γιγαντιαίες** τελικά, και από την άποψη του αγώνα μέσα στο χρόνο υπήρξαν πραγματικά οι γίγαντες της οικονομίας, υπηρέτες της εργασίας, της παραγωγής και του εμπορίου. Η εξάπλωση, η μεγέθυνση, η διεύρυνση, ήταν μια διαδικασία που διέθετε την λογική αρχή του καπιταλισμού, με μέσα ακόμα παραδοσιακά, σε εφαρμογές τόσο χρηστικές όσο και πολυτέλειας.

Βάσω Ρόκου, Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Δώρος Παύλου, Υπ. Διδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ιταλικά βιομηχανικά συγκροτήματα στο νησί της Ρόδου και η σύγχρονη οπτική τους

Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση προέκυψε από την εκπόνηση εργασίας, με θέμα την «Καταγραφή της Βιομηχανικής Κληρονομιάς της Ρόδου κατά την περίοδο της Ιταλικής Κατοχής», στα πλαίσια του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. και από την εργασιακή εμπειρία στην Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δωδεκανήσου.

Στην εισήγηση παρουσιάζεται το ιστορικό πλαίσιο και οι κοινωνικό – οικονομικές συνθήκες υπό τις οποίες αναπτύχθηκε η βιομηχανία κατά τη διάρκεια της Ιταλικής Κυριαρχίας και καταγράφονται συνοπτικά τα σημαντικότερα κτήρια που χωροθετούνται στη περιοχή Κόβα. Στη συνέχεια, παραθέτονται τα σύγχρονα δεδομένα και η δυναμική της περιοχής, όπως αυτή προδιαγράφεται από την αποβιομηχάνισή της.

Πρόθεση της εισήγησης είναι η συμβολή στην καταγραφή της βιομηχανικής κληρονομιάς της Ρόδου, με έμφαση στη βιομηχανική ζώνη Κόβα, καθώς και η προβληματική που απορρέει από το σύγχρονο μετασχηματισμό της.

Ιστορική τεκμηρίωση

Στη Δωδεκάνησο έως το 1912 δεν υπήρξαν σημαντικές βιομηχανικές εγκαταστάσεις, ενώ αυτές που δημιουργήθηκαν κατά την πρώτη περίοδο της Ιταλικής Κυριαρχίας (1912-1923) δεν είχαν ιδιαίτερα μεγάλη παραγωγική δύναμη. Ο χαρακτήρας τους ήταν περισσότερο βιοτεχνικός παρά βιομηχανικός. Τα εργαστήρια και οι μύλοι είχαν οργάνωση οικογενειακής μορφής, κάλυπταν τις τοπικές ανάγκες και, κατά το

μεγαλύτερο ποσοστό, επικεντρώνονταν στην κατεργασία προϊόντων τοπικής παραγωγής.

Με την εδραίωση της Ιταλικής Κυριαρχίας στα Δωδεκάνησα το 1923, ξεκινά μια νέα περίοδος, η οποία χαρακτηρίζεται από μεγαλόπνοες πολεοδομικές και κτηριακές επεμβάσεις και ολοκληρώνεται το 1936. Έμφαση δόθηκε κυρίως στο νησί της Ρόδου, με την κατασκευή αξιόλογων βιομηχανικών κτηρίων, που βασίζονταν σε μελέτες της Διεύθυνσης Δημοσίων Έργων. Οι επιχειρήσεις που άκμασαν ήταν αυτές της αγγειοπλαστικής, της αρωματοποιίας, της βυρσοδεψίας, της ελαιουργίας, της οινοποιίας, της σαπωνοποιίας, των σιδηρουργιών, της ταπητουργίας, της αλευροβιομηχανίας και της επεξεργασίας σπόγγου και καπνού.

Η ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα ήταν πρωταρχικός στόχος των Ιταλών κατακτητών, ως μέσο επικράτησης του ιταλικού στοιχείου στην οικονομική ζωή των νησιών. Οι παράγοντες που συνετέλεσαν στην έντονη βιομηχανική δραστηριότητα ήταν οι χρηματοδοτήσεις των ιταλικών βιομηχανικών επιχειρήσεων των Δωδεκανήσων από τις ιταλικές τράπεζες, (Τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα: Banca di Roma, Banca d'Italia, Banca di Sicilia και η Cassa di Credito Agrario) οι ειδικές φορολογικές διατάξεις -απαλλαγές και κίνητρα-, τα μονοπωλιακά προνόμια, η μετακίνηση από την Ιταλία ειδικευμένων εργατών (Οι Ιταλοί έποικοι διέθεταν πλούσια τεχνική εμπειρία, σε αντίθεση με τους Δωδεκανήσιους εργάτες) και η ταυτόχρονη μέριμνα της ιταλικής διοίκησης για την απασχόλησή τους σε βιομηχανίες τόσο της ελληνικής αγοράς, όσο και άλλων χωρών. Καθοριστική ήταν επίσης η δημιουργία κατάλληλης ενεργειακής υποδομής που εξασφαλίστηκε με την ίδρυση της Ηλεκτρικής Εταιρείας S.I.E.R. (Società Industrie Elettriche Rodi) το 1921 (Νικολάου 1998, 91).

Τα προνομιακά μέτρα προς όφελος των ιταλικών βιομηχανικών επιχειρήσεων είχαν ως αποτέλεσμα την υπολειτουργία και τη διακοπή τελικά της δραστηριότητας αρκετών βιοτεχνιών. Όσες από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις κατάφεραν να ανταπεξέλθουν στις άνισες συνθήκες ανταγωνισμού, υπήρξαν ισχυρές με έντονη παρουσία στην οικονομική ζωή των νησιών της Δωδεκανήσου. Σημαντικότερες από αυτές που διατηρήθηκαν στη Ρόδο ήταν η επιχείρηση οινοποιίας Φώκιαλη (1861), οι επιχειρήσεις σαπωνοποιίας και αρωματοποιίας των υιών Αγιακάτσικα (1875) και των αδελφών Μαλτέζου (1924), τα βυρσοδεψεία Βιτώρια (1897) και Μπόνη (1909), (Οι πρωτοπόροι του Δωδεκανησιακού Εμπορίου 1968, 21) οι μακαρονοποιίες του Ε.Τσιμέτσα και του Π.Καλημέρη, η παγοποιία, καθώς και οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις αγγειοπλαστικής και κεραμοποιίας, αλιείας και σπογγαλιείας.

Οι ευνοϊκές συνθήκες, σε συνδυασμό με τα χαμηλά ημερομίσθια των εργατών αποτέλεσαν για τους Ιταλούς επιχειρηματίες σημαντικό κίνητρο για τη δημιουργία νέων βιομηχανικών συγκροτημάτων, τα οποία εξοπλίστηκαν με σύγχρονες, για την εποχή, μηχανολογικές εγκαταστάσεις. Όλες οι βιοτεχνικές και βιομηχανικές μονάδες απασχολούσαν μεγάλο αριθμό εργατών και απέκτησαν σημαντική θέση στην οικονομική δραστηριότητα και ανάπτυξη του τόπου.

Η συγκέντρωση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων στην πόλη της Ρόδου, που συντελέστηκε κυρίως κατά τη δεύτερη περίοδο της Ιταλικής Κυριαρχίας, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Από τη βιβλιογραφική έρευνα, εντοπίζονται μέχρι στιγμής δεκαοκτώ βιομηχανικά συγκροτήματα που ανεγέρθηκαν με πρωτοβουλία Ιταλών επιχειρηματιών. Την εκτέλεση των έργων αναλάμβαναν συχνά επώνυμοι αρχιτέκτονες, σε

συνεργασία με τεχνικές κατασκευαστικές εταιρείες και με επιβλέπουσα αρχή το Υπουργείο Δημοσίων Έργων της Ρώμης.

Η βιομηχανική ζώνη οριοθετήθηκε βάσει του ιταλικού ρυθμιστικού σχεδίου το 1926 στην περιοχή Κόβα, και εκτείνεται από το λιμάνι της Ακαντιάς μέχρι την περιοχή Ζέφυρος. Συνολικά περιλάμβανε πέντε βιομηχανικές εγκαταστάσεις με κτήρια συνοδείας, όπως είναι οι τράπεζες και οι αποθήκες που υποστήριζαν τη λειτουργία τους.

Αρχιτεκτονική ανάλυση

Το Μάιο του 1923, κατά τη δεύτερη περίοδο της Ιταλικής Κυριαρχίας, ανατίθεται από τον Ιταλό διοικητή Mario Lago, στον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto το «Ρυθμιστικό σχέδιο αναβίωσης και επέκτασης της πόλης της Ρόδου», σε συνεργασία με πολεοδόμους, οι οποίοι κλήθηκαν από την Ιταλία. Το σχέδιο εγκρίθηκε στις 29 Ιανουαρίου του 1926 (Τσιρπανλής 1998, 216) και τέθηκε σε εφαρμογή, ενώ ρυθμιστικές βελτιώσεις στο σχεδιασμό συνεχίστηκαν μέχρι το 1939. Οι επεμβάσεις, αφορούσαν κυρίως την πόλη της Ρόδου και χαρακτηρίζονται από ορθολογισμό και δυναμισμό.

Ο προγραμματισμός, η πληρότητα και ο όγκος των έργων που τελικά πραγματοποιήθηκαν ήταν εντυπωσιακός. Αρκετά από τα βιομηχανικά κτήρια αυτής της περιόδου διατηρούν τα αρχικά τυπολογικά και μορφολογικά τους χαρακτηριστικά, γεγονός το οποίο συντελεί στην καλύτερη ανάγνωση της αρχιτεκτονικής τους. Η οργάνωση των χώρων συνδέεται άμεσα με τη λειτουργία τους και χαρακτηρίζεται από απλότητα και σαφήνεια. Δυστυχώς, είναι μεγάλος ο αριθμός των κτηρίων που έχουν καταστραφεί είτε εξαιτίας της φθοράς του χρόνου είτε εξαιτίας έλλειψης έργων συντήρησης και αποκατάστασης.

Σε μορφολογικό επίπεδο, τα πρώτα βιομηχανικά κτήρια απηχούν τις επιρροές του Εκλεκτικισμού, που ήταν το κυρίαρχο ρεύμα στην αρχιτεκτονική της εποχής. Συνδυάζονται χαρακτηριστικά της Ιπποτικής αρχιτεκτονικής, της αρχιτεκτονικής της βόρειας Ιταλίας και της ανατολικής Μεσογείου με αραβουργικά θέματα.

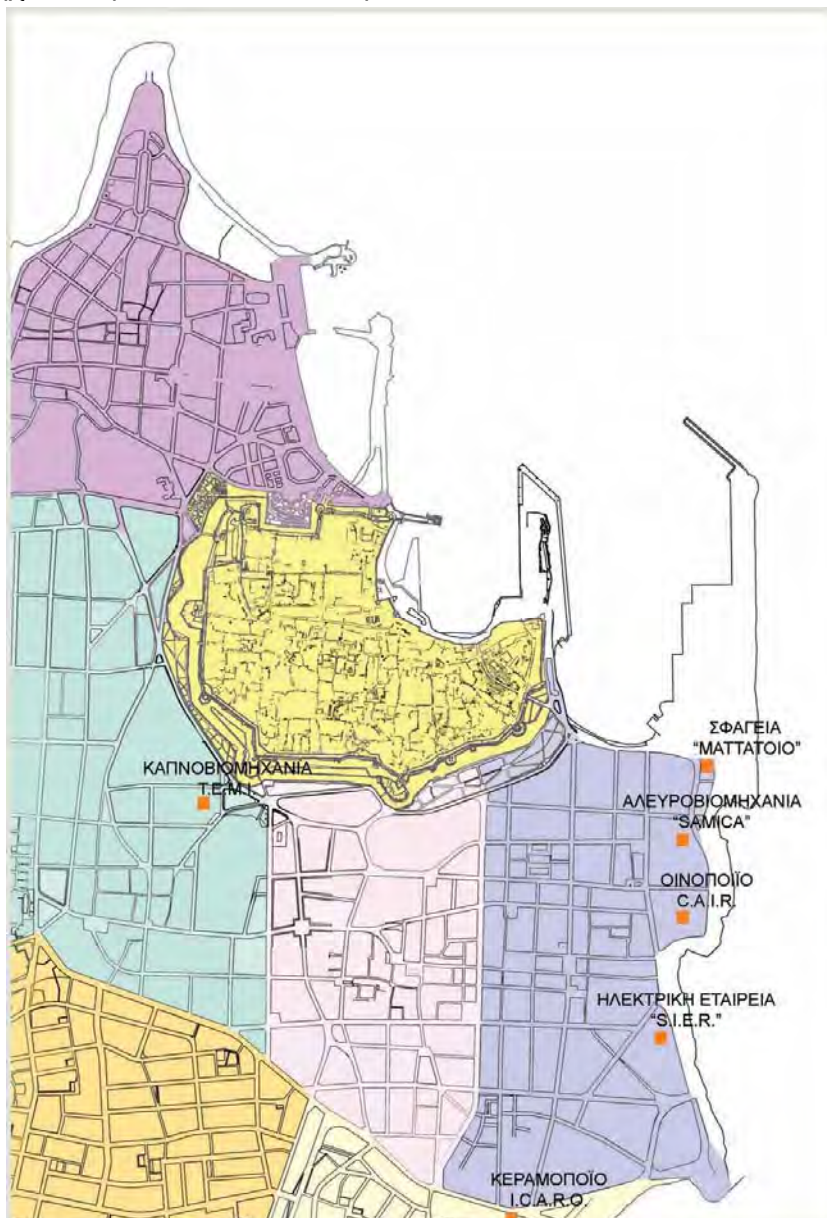
Κυρίαρχο αρχιτεκτονικό ρεύμα της δεύτερης περιόδου ήταν το «Διεθνές Στυλ» ή μοντέρνα αρχιτεκτονική. Η μορφολογική έκφραση του «Διεθνούς Στυλ», του σύγχρονου αυτού κινήματος, είναι γνωστή και ως «αρχιτεκτονική της νέας αντικειμενικότητας» και «αρχιτεκτονική του Ιταλικού ορθολογισμού». Πρόκειται για κτήρια που κατασκευάστηκαν από το 1924 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1930 και παρουσιάζουν ποικιλία όσον αφορά στην ογκοπλασία. Στη μορφή τους είναι έκδηλη η αποστροφή προς το μορφολογικό ιστορισμό, ενώ διατηρείται η αρμονία των αναλογιών. Διακρίνονται από λειτουργικότητα και σαφήνεια στην οργάνωση της κάτοψης, ασυμμετρία στις όψεις και εξαιρετική γλυπτική ευαισθησία στη σύνθεση των καμπύλων γωνιακών όγκων.

Η τελευταία περίοδος της Ιταλικής Κυριαρχίας στα Δωδεκάνησα ξεκινά το 1936 και ολοκληρώνεται το 1946. Η περίοδος αυτή, με διοικητή τον Cesare Maria De Vecchi, διακρίνεται για την προσπάθεια επιβολής της φασιστικής ιδεολογίας, μέσω των κοινωνικοπολιτικών μέτρων και την επιβολή των αρχών της «Ρασιοναλιστικής» αρχιτεκτονικής.

Η ομοιομορφία στην κατασκευαστική τεχνολογία, την τυπολογική διάρθρωση και τη μορφολογία είναι χαρακτηριστική. Εντυπωσιακός παραμένει τόσο ο όγκος τους όσο και η πληρότητα των έργων που παραπέμπουν στον ρασιοναλισμό. Η μορφολογία των κτηρίων χαρακτηρίζεται από εξαιρετική λιτότητα και γεωμετρικότητα, και με διάκοσμο που παραπέμπει στην ιδεολογία και στα σύμβολα του φασισμού, δημιουργώντας το αίσθημα του απρόσιτου και του επιβλητικού. Πρόκειται για επιμήκη κτήρια με ορθολογική οργάνωση και αυστηρή πειθαρχία των όψεων, όπου η επαναλαμβανόμενη διάταξη των ανοιγμάτων ανταποκρίνεται στον εσωτερικό καταμερισμό των λειτουργικών ενότητων.

Ιταλικά βιομηχανικά κτήρια-Ανάλυση

Σήμερα, τα διασωθέντα βιομηχανικά κτήρια αυτής της περιόδου στο νησί της Ρόδου ανέρχονται στα εννέα, εκ των οποίων τα πέντε εντοπίζονται στην πόλη (Εικ.1). Τα περισσότερα έχουν εγκαταλειφθεί, ενώ όσα από αυτά βρίσκονται σε λειτουργία, είτε διατηρούν την αρχική τους χρήση είτε φιλοξενούν νέες. Γενικά, η κατάσταση διατήρησής τους κρίνεται ικανοποιητική, με τέσσερα από αυτά να διασώζουν μεγάλο μέρος του μηχανολογικού τους εξοπλισμού (Πίνακας 1).

Εικόνα 1

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΑ ΚΤΗΡΙΑ	Χρονολογία Κατασκευής	Μελετητής - Κατασκευαστής	Τοποθεσία	Κατασταση Διατήρησης	Σημερινή Χρήση	Σημερινή ιδιοκτησία
Ηλεκτρική Εταιρεία S.I.E.R. (Società Industrie Electriche Rodi)	1921	πιθανολογείται ο αρχιτέκτονας Petracco	Κόβα - Ρόδος	καλή έως μέτρια	Έχει εγκαταληφθεί και διατηρεί ελάχιστο από τον αρχικό του μηχανολογικό εξοπλισμό.	Ανήκει στο δημόσιο
Δημοτικά Σφαγεία "Mattatoio"	1925	αρχιτέκτονας Florestano Di Fausto και κατασκευαστική εταιρεία Spaini & Co	Κόβα - Ρόδος	καλή έως μέτρια	Έχει εγκαταληφθεί και διατηρεί αρκετό από τον αρχικό του μηχανολογικό εξοπλισμό.	Ανήκει στην ιδιοκτησία του Δήμου Ροδίων,
Καπνοβιομηχανία T.E.M.I. (Tabacchi Egei Manifattura Italiana)	1927	---	Κοιμητών Ι. & Αγ. Αναργύρων	καλή έως μέτρια	Στεγάζει το 1ο Γυμνάσιο Ρόδου σε ορισμένους χώρους του.	ανήκει στην ιδιοκτησία του Δήμου Ροδίων και στεγάζει το 1ο Γυμνάσιο Ρόδου
Αγροτική Βιομηχανική Εταιρεία C.A.I.R. (Compagnia Agricola Industriale Rodi)	1928	---	Φάνες	καλή έως μέτρια	Εγκαταλελειμμένο και διατηρεί μερικό από τον αρχικό του μηχανολογικό εξοπλισμό.	εγκαταλελειμμένο και διατηρεί ελάχιστο από τον αρχικό του μηχανολογικό εξοπλισμό.
Αγροτική Βιομηχανική Εταιρεία Ρόδου C.A.I.R. (Compagnia Agricola Industriale Rodi)	1928	---	Κόβα - Ρόδος	καλή	Λειτουργεί ακόμα μικρός αριθμός δεξαμενών και ο μηχανολογικός του εξοπλισμός σώζεται.	Ανήκει σε ιδιώτη
Κεραμοποιείο I.C.A.R.O. (Industria Ceramiche Artistiche Rodio-Orientali)	1928	αρχιτέκτονας Ar. Bernabiti	Κόβα - Ρόδος	---	Σήμερα έχει κατεδαφιστεί.	---
Πλινθοκεραμοποιείο S.A.I.C.A.	1929	μηχανικός Mario Bonetti	Γεννάδι	κακή	Παραμένει μερικώς εγκαταλελειμμένο,	Ανήκει σε ιδιώτη
Σαπωνοποιία και Ελαιουργία "RODIA"	1934	---	Villamarina, οδός Νικηφόρου Λύτρα	κακή έως μέτρια	Παραμένει μερικώς εγκαταλελειμμένο και σε ορισμένες κτηριακές εγκαταστάσεις του στεγάζεται κέντρο αναψυχής.	Ανήκει σε ιδιώτη
Ταπητουργείο S.A.I.T.I.R. (Società Anonima Italiana Tappeti Industria Rodi)	1935	---	---	---	---	---
Ταπητουργείο T.I.R.S.A. (Tappeti Italiani Rodi, Società Anonima)	1936	---	---	---	---	---
Αλευροβιομηχανία S.A.M.I.C.A. (Società Anonima Molitoria Industriale Commerci Affini)	1938	---	Κόβα - Ρόδος	κακή έως μέτρια	εγκαταλελειμμένο και διατηρεί αέριο τον αρχικό του μηχανολογικό εξοπλισμό.	Ανήκει στην ιδιοκτησία του Ροδίου επιχειρηματία Ι. Κυπριάδη
Μεταξουργείο "Rodiseta"	1939	---	Ιξιά	---	---	---
Μεταξουργείο	1925 - 1935	---	Καταβιά	κακή έως μέτρια	εγκαταλελειμμένο	---
Μακαρονοποιία "Girassole"	---	---	---	---	---	---
Βιομηχανία Επεξεργασίας Ξηρών Καρπών S.A.I.F.E. (Società Anonima Italiana Fruttindustria Egea)	1938	---	---	---	---	---
C.R.I.E., εταιρεία εξαγωγής και επεξεργασίας ρεσινώδ. (ρητίνης)	1939	---	---	---	---	---
S.A.B.A. η αγροτική βιομηχανία	1939	---	Τσαίρι - Ρόδου	---	---	---
Υποκαταστήματα της Αποικιακής Σιδηροδρομίας	1937	---	Κόβα - Ρόδου	καλή έως μέτρια	---	---

Πίνακας 1

Εντοπισμός των σημαντικότερων βιομηχανικών κτηρίων στην πόλη της Ρόδου

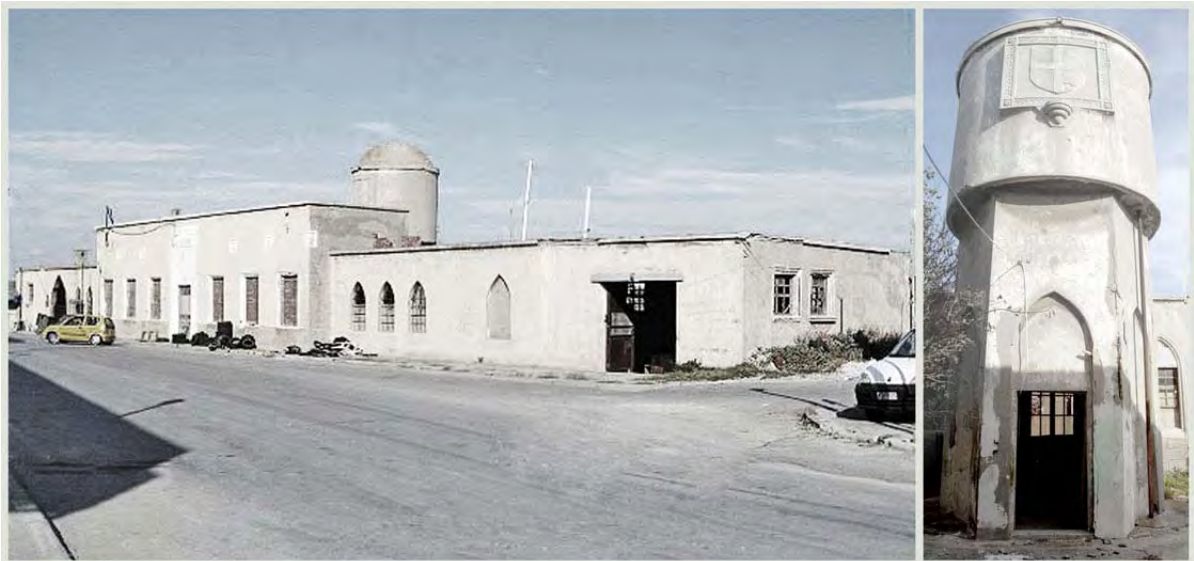
Η Ηλεκτρική Βιομηχανία S.I.E.R. (Società Industrie Electriche Rodi), βρίσκεται σήμερα επί της οδού Αυστραλίας, στην περιοχή Κόβα (Εικ.2). Ιδρύθηκε το 1921 και τα αρχιτεκτονικά σχέδια αποδίδονται πιθανότατα στον αρχιτέκτονα Rodolfo Petracco (Livadiotti & Rocco 1996, 310). Πρόκειται για ισόγειο μονόχωρο κτήριο, μεγάλου ύψους, του οποίου η όψη οργανώνεται καθ' ύψος με τριπλή σειρά ανοιγμάτων. Η επικάλυψη γίνεται με καμπυλόμορφη στέγη, της οποίας το κεντρικό τμήμα υπερυψώνεται, εξασφαλίζοντας φυσικό φωτισμό στο εσωτερικό του κτηρίου. Η μορφή αυτή απαντάται και σε αντίστοιχες βιομηχανικές μονάδες της ίδιας περιόδου στη βόρεια Ιταλία. Η αρχική μορφολογική και τυπολογική υπόσταση του κτηρίου διατηρείται, με μοναδική αλλοίωση

τη μεταγενέστερη προσθήκη στη νότια όψη. Η βιομηχανία διέκοψε τη λειτουργία της το 1997 και έκτοτε παραμένει χωρίς χρήση, σώζοντας ελάχιστο μηχανολογικό εξοπλισμό.

Εικόνα 2

Το κτηριακό συγκρότημα των Δημοτικών Σφαγείων «Mattatoio» εντοπίζεται επί της οδού Αυστραλίας στην περιοχή Κόβα και τέθηκε σε λειτουργία στις 22 Ιουνίου 1925 (Εικ.3) . Η κατασκευή του βασίστηκε στα σχέδια του αρχιτέκτονα Florestano Di Fausto και εκτελέστηκε από την κατασκευαστική εταιρεία Spaini & Co. Το συγκρότημα είναι λιτό, με σαφείς αποικιοκρατικές αναφορές και αποτελείται από ένα υπερυψωμένο κεντρικό κτήριο, γύρω από το οποίο διατάσσονται επιμήκεις πτέρυγες μικρότερου ύψους. Στον αύλειο χώρο ορθώνεται μία θολωτή δεξαμενή νερού, διακοσμημένη με το θυρεό του οίκου της Σαβοΐας. Χαρακτηριστική είναι η κεντρική είσοδος, η οποία είναι οξυκόρυφη και συνδυάζει μορφολογικά στοιχεία της οθωμανικής αρχιτεκτονικής με παραδοσιακά ανάγλυφα που συναντώνται στη Λίνδο. Το βιομηχανικό συγκρότημα χαρακτηρίστηκε ως Διατηρητέο Μνημείο από το Υπουργείο Πολιτισμού το 2006 και ανήκει στην ιδιοκτησία του Δήμου Ροδίων. Σήμερα, είναι εγκαταλελειμμένο και διατηρεί αρκετό από τον αρχικό του εξοπλισμό.

Εικόνα 3

Οι οινολογικές εγκαταστάσεις της Αγροτικής Βιομηχανικής Εταιρείας Ρόδου C.A.I.R. (Compagnia Agricola Industriale Rodi) βρίσκονται στη συμβολή των οδών Καποδιστρίου και Αυστραλίας, στην περιοχή Κόβα (Εικ.4). Το βιομηχανικό συγκρότημα κατασκευάστηκε το 1928, σε συνεργασία με τις ελαιουργικές εταιρίες Società Anonima Oleificio Italiano και Fossati & Co. Αποτέλεσε την πιο σημαντική οινοποιία της ευρύτερης περιοχής των Δωδεκανήσων λόγω της αποκλειστικής διάθεσης των προϊόντων της στη τοπική και διεθνή αγορά. Η εταιρεία, εκτός από την πόλη της Ρόδου, διατηρούσε δευτερεύουσας σημασίας κτηριακές εγκαταστάσεις στην περιοχή Φάνες και στο νησί της Κω, και απασχολούσε ως εργατικό δυναμικό Ιταλούς εποίκους. Αποτελεί δείγμα αποικιακής αρχιτεκτονικής και αντικατοπτρίζει την αγροτική οικονομική πολιτική της εποχής. Το συγκρότημα οργανώνεται γύρω από έναν αύλειο χώρο και το κεντρικό του κτήριο χαρακτηρίζεται από μια επιμήκη στοά με τοξωτά ανοίγματα. Όσον αφορά στη μορφολογία, συνδυάζει στοιχεία της Ιπποτικής αρχιτεκτονικής με αραβουργήματα. Σήμερα, οι εγκαταστάσεις έχουν μεταφερθεί εκτός της πόλης της Ρόδου και το αρχικό συγκρότημα έχει εγκαταλειφθεί. Σε αυτό λειτουργεί ακόμα μικρός αριθμός δεξαμενών και ο μηχανολογικός του εξοπλισμός σώζεται in situ. Πρόθεση της C.A.I.R. είναι η μεταφορά του σωζόμενου εξοπλισμού της στις Φάνες και η οργάνωση μουσειακού χώρου στις εκεί εγκαταστάσεις της.

Εικόνα 4

Το συγκρότημα αλευροβιομηχανίας S.A.M.I.C.A. (Società Anonima Molitoria Industriale Commerci Affini) επί της οδού Αυστραλίας, στην περιοχή Κόβα, ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1938 από τον Ιταλό επιχειρηματία Enrico Allioti (Εικ.5). Πρόκειται για ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα Ρασιονολιστικής αρχιτεκτονικής της Ιταλικής περιόδου, που χαρακτηρίζεται από λιτότητα και καθαρές γεωμετρικές φόρμες. Το συγκρότημα αποτελείται από ένα κεντρικό πενταώροφο κτήριο, εξαιρετικά μεγάλων διαστάσεων για τα δεδομένα της εποχής, συντιθέμενο από δύο παραλληλεπίπεδους όγκους και από βοηθητικά κτήρια μικρότερου ύψους.

Εικόνα 5

Τον Απρίλιο του 2006 η Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δωδεκανήσου, ξεκίνησε τη διαδικασία για το χαρακτηρισμό του κεντρικού κτηρίου ως Διατηρητέο Μνημείο με τον μηχανολογικό εξοπλισμό in situ. Σήμερα σώζεται μόνο το κεντρικό κτήριο, καθώς τα βοηθητικά κτήρια κατεδαφίστηκαν στις 10 Ιουλίου του 2006. Παρά το γεγονός της εγκατάλειψης, διατηρείται η αρχική του μορφή και τυπολογία, αλλά και ο μηχανολογικός του εξοπλισμός, ο οποίος καθιστά το κτήριο ως ένα από τα σημαντικότερα βιομηχανικά μνημεία της Ρόδου. Σύμφωνα με τις προθέσεις του νέου ιδιοκτήτη, το κτήριο πρόκειται να μετατραπεί σε ξενοδοχειακή μονάδα.

Η καπνοβιομηχανία T.E.M.I. (Tabacchi Egei Manifattura Italiana), ήταν το Ιταλικό Εργοστάσιο Καπνών του Αιγαίου και οι κτηριακές της εγκαταστάσεις βρίσκονται στη συνοικία του Αγίου Ιωάννη (Εικ.6). Η ανέγερσή τους ξεκίνησε το 1926 και το εργοστάσιο τέθηκε σε λειτουργία το 1927. Αποτελούσε ένα από τα πρώτα σημαντικά επιτεύγματα στον τομέα της αγροτικής και οικονομικής ανασυγκρότησης του νησιού. Το 1938 απέκτησε το μονοπώλιο επεξεργασίας, παραγωγής, πώλησης και εξαγωγής προϊόντων καπνού.

Εικόνα 6

Το αρχικό κτήριο είναι διώροφο και διαθέτει χαρακτηριστική καμπύλη στη συμβολή των δύο επιμήκων πλευρών του. Το 1928 και στη συνέχεια το 1941 προστέθηκαν βοηθητικά κτήρια. Το συγκρότημα διακρίνεται από λιτές γραμμές και μεγάλα ανοίγματα και οι όψεις του έχουν επενδυθεί με *finta pietra*. Το κτήριο χαρακτηρίστηκε ως Διατηρητέο Μνημείο από το Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ. το 1991, ενώ σήμερα ανήκει στην ιδιοκτησία του Δήμου Ροδίων και στεγάζει το 1^ο Γυμνάσιο Ρόδου.

Το βιομηχανικό συγκρότημα σαπωνοποιίας και ελαιουργίας RODIA χωροθετείται έξω από τον αστικό ιστό της πόλης της Ρόδου, στην τοποθεσία Villamarina, επί της οδού Νικηφόρου Λύτρα. Ιδρύθηκε στις 16 Οκτωβρίου 1934 από την οικογένεια των βαρόνων Ricazzoli και διατήρησε την αρχική του χρήση ως τις 31 Οκτωβρίου του 1958. Το συγκρότημα αποτελείται από τρεις κτηριακούς όγκους. Η οργάνωση του συνδέεται άμεσα με τη λειτουργία του και χαρακτηρίζεται από απλότητα και σαφήνεια και ο κύριος χώρος παραγωγής παρουσιάζει συμμετρία και γεωμετρικότητα. Οι όψεις των κτηρίων διαμορφώνονται με μικρά ανοίγματα και η κάλυψή τους γίνεται με δίρριχτη στέγη. Σήμερα το κτηριακό συγκρότημα, όσον αφορά στη μορφολογία και την τυπολογία του, λόγω των καταστροφικών επεμβάσεων που έχει δεχθεί, δε φανερώνει την αρχική του χρήση. Παραμένει μερικώς εγκαταλελειμμένο, ενώ σε ορισμένους κτηριακούς όγκους του στεγάζεται κέντρο αναψυχής.

Το βιομηχανικό συγκρότημα καλλιτεχνικής Ρόδιο-Ανατολίτικης Κεραμουργίας I.C.A.R.O (La Società Industria Ceramiche Artistiche Rodio-Orientali), κατατάσσεται στις επιχειρήσεις «καλλιτεχνικής» βιομηχανίας. Ιδρύθηκε στις 19 Δεκεμβρίου του 1928 και βρισκόταν στην περιοχή Κόβα. Η παραγωγική του δραστηριότητα διήρκησε συνολικά είκοσι χρόνια και στις 5 Ιουνίου του 1947 πέρασε στην ιδιοκτησία του Ρόδιου επιχειρηματία Κωνσταντίνου Δ. Χατζηκωνσταντή (Τσαλαχούρης, 327). Σήμερα το κεραμουργείο έχει κατεδαφιστεί.

Καθεστώς προστασίας

Από τα έξι βιομηχανικά κτήρια που σώζονται σήμερα στην πόλη της Ρόδου, έχουν κηρυχθεί δύο ως Διατηρητέα Μνημεία από το ΥΠ.ΠΟ. και το Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ., και για δύο ακόμα έχει δρομολογηθεί η κήρυξή τους. Η Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δωδεκανήσου (ΥΠ.ΠΟ.) ενόψει της τροποποίησης του ισχύοντος

Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Ρόδου, που προέβλεπε την εγκατάσταση νέων χρήσεων στη βιομηχανική ζώνη Κόβα, ξεκίνησε τη διαδικασία κήρυξης των βιομηχανικών κτηρίων με σκοπό τη διάσωση της βιομηχανικής κληρονομιάς. Μέχρι στιγμής έχουν κηρυχθεί τα Δημοτικά Σφαγεία (ΦΕΚ 138/Α.Α.Π./24-11-2006) ως Διατηρητέο Μνημείο, ενώ η διαδικασία κήρυξης της ηλεκτρικής βιομηχανίας S.I.E.R. και της αλευρομηχανίας S.A.M.I.C.A. με το μηχανολογικό της εξοπλισμό in situ βρίσκονται σε εξέλιξη. Επίσης, το Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ. έχει κηρύξει την καπνοβιομηχανία T.E.M.I. (ΦΕΚ 75/Δ/15-2-91) ως Διατηρητέο Μνημείο και, ταυτόχρονα με το ΥΠ.ΠΟ., επιχειρεί την κήρυξη της αλευροβιομηχανίας S.A.M.I.C.A. Πρέπει να αναφερθεί ότι η διαδικασία κήρυξης συχνά συναντά ενστάσεις από τους ιδιοκτήτες. Η διατήρηση των κελυφών και του μηχανολογικού εξοπλισμού θεωρείται τροχοπέδη για την εκμετάλλευση των ακινήτων, καθώς οι αντικειμενικές τους αξίες εκτοξεύονται στα ύψη, λόγω της χωροθέτησης των κτηρίων κατά μήκος της ανατολικής παραλιακής ζώνης που πρόκειται να αναβαθμιστεί.

Μετασχηματισμός της βιομηχανικής ζώνης Κόβα – Σύγχρονα κοινωνικά, οικονομικά και πολεοδομικά δεδομένα

Η τροποποίηση του ισχύοντος Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Ρόδου, προβλέπει την κατασκευή μεγάλων έργων με σκοπό την οικονομική και τουριστική ανάπτυξη του νησιού. Τα σημαντικότερα από αυτά είναι το λιμάνι της Ακαντιάς, ο περιμετρικός δρόμος της πόλης και η νέα μαρίνα. Οι επεμβάσεις εντοπίζονται στο μέτωπο της ανατολικής ακτογραμμής, από το λιμάνι της Ακαντιάς μέχρι το Ζέφυρο στην περιοχή Κόβα, της οποίας η φυσιογνωμία είναι σήμερα ιδιαίτερα αρνητική, καθώς οι υπάρχουσες βιομηχανικές εγκαταστάσεις έχουν εγκαταλειφθεί, η παραλιακή ζώνη παραμένει αδιαμόρφωτη και η κατοικία αναμιγνύεται με ιδιαίτερα οχλούσες δραστηριότητες (συνεργεία αυτοκινήτων, μηχανουργία, βιοτεχνίες).

Η πιο σημαντική βιομηχανική μονάδα που εξακολουθεί να λειτουργεί είναι η βιομηχανία C.A.I.R. Ο δευτερογενής τομέας και ειδικότερα η βιομηχανία-βιοτεχνία βρίσκονται σε συρρίκνωση, ενώ το εμπόριο βρίσκεται σε συνεχή ανάπτυξη. Οι βιομηχανικές δραστηριότητες μεταφέρονται γύρω από την περιοχή Ασγούρου και κατά μήκος του οδικού άξονα Ρόδου – Λίνδου, σε μεγαλύτερους χώρους για λόγους εκσυγχρονισμού και επέκτασης των δραστηριοτήτων τους.

Πιο συγκεκριμένα στα πλαίσια της ανάπτυξης του νέου περιφερειακού άξονα, προτείνεται η εγκατάσταση κτηριακών υποδομών, διοίκησης, αναψυχής, πολιτισμού, τουρισμού και εμπορίου, καθώς και η ανάπλαση της περιοχής Κόβα. Επίσης, στα προτεινόμενα μέτρα προβλέπεται η απομάκρυνση των οχλουσών δραστηριοτήτων και η αποκατάσταση της κτηριακής υποδομής, ώστε να συμβαδίζει με τις νέες χρήσεις. Έμφαση δίνεται στη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού μονάδων αναψυχής, που σήμερα βρίσκονται σε ζώνες κατοικίας και προκαλούν την αντίδραση των μόνιμων κατοίκων. Προβλέπεται ακόμα η δημιουργία του νέου υπεραστικού σταθμού λεωφορείων δίπλα στο συγκρότημα των Δημοτικών Σφαγείων.

Προοπτική εξέλιξης της βιομηχανικής ζώνης Κόβα

Όπως φανερώνουν οι εξελίξεις, η περιοχή Κόβα με την πλούσια βιομηχανική κληρονομιά πρόκειται να αλλάξει χαρακτήρα. Οι αλλαγές που συντελούνται απορρέουν από τη χάραξη μιας στρατηγικής ανάπτυξης που φιλοδοξεί να μετασχηματίσει την περιοχή από ανενεργή και υποβαθμισμένη νησίδα σε νέο ισχυρό οικονομικό-τουριστικό άξονα της πόλης της Ρόδου. Ασφαλώς, η διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς δε θα πρέπει να σταθεί τροχοπέδη στην ανάπτυξη της περιοχής. Αντίθετα, τα μνημεία αυτά επιβάλλεται να συμμετέχουν ενεργά στη νέα εικόνα της περιοχής, υπό προϋποθέσεις βεβαίως που θα διασφαλίζουν την ύπαρξή τους και τις αξίες που αυτά πρεσβεύουν.

Η ανασυγκρότηση της περιοχής θα οδηγήσει σε θετικά αποτελέσματα αν οι αλλαγές γίνουν με σεβασμό στο φυσικό περιβάλλον, στην τοπική κοινωνία και στην πολιτιστική κληρονομιά και όχι με μοναδικό γνώμονα το οικονομικό συμφέρον.

Ένα θετικό σενάριο για την έκβαση του επικείμενου μετασχηματισμού της περιοχής Κόβα, όσον αφορά στα βιομηχανικά κτήρια, θα προέβλεπε την επανάχρησή τους και το άνοιγμα τους στο κοινό. Για το κάθε κτήριο ξεχωριστά, το αισιόδοξο σενάριο, βασισμένο σε πραγματικά δεδομένα, θα προέβλεπε αρχικά για την αλευροβιομηχανία S.A.M.I.C.A. τη μετατροπή της σε μία σύγχρονη πολυτελή ξενοδοχειακή μονάδα διατηρώντας τα αρχικά τυπολογικά χαρακτηριστικά και μεγάλο μέρος του μηχανολογικού της εξοπλισμού. Η απρόσκοπτη θέα από τους πέντε ορόφους του, αλλά και η ύπαρξη του μηχανολογικού εξοπλισμού στους χώρους lounge-εστίασης θα καθιστά το κτήριο το μοναδικό ξενοδοχείο στη Ρόδο με βιομηχανική ιστορία. Για τα διώροφα κτήρια που πρόκειται να χτιστούν πίσω από το διατηρητέο όγκο, στον υπόλοιπο χώρο του συγκροτήματος, οι λιτές και ουδέτερες γραμμές ενδείκνυνται ώστε να εναρμονίζονται με το υπάρχον ρασιοναλιστικό κτήριο. Επίσης, κρίνεται σκόπιμη η διατήρηση και ανάδειξη των αρχαιολογικών ευρημάτων που εντοπίστηκαν στον περιβάλλοντα χώρο του κτηρίου.

Η μελλοντική χρήση για το κτήριο της Ηλεκτρικής Βιομηχανίας S.I.E.R. δεν έχει προδιαγραφεί. Ωστόσο, δεδομένου ότι το κτήριο ανήκει ιδιοκτησιακά στο δημόσιο, θα είχε μεγάλο ενδιαφέρον αν φιλοξενούσε την ιχθυαγορά ή τη λαχαναγορά της Ρόδου, εφόσον το μεγάλο εσωτερικό του ύψος προσφέρεται για τη συγκεκριμένη χρήση.

Η C.A.I.R. σύμφωνα με τις προθέσεις της εταιρείας, θα διατηρήσει μόνο το αρχικό ιταλικό κτήριο και ενδεχομένως, το κτήριο μαζί με την υπόλοιπη έκταση του συγκροτήματος για να στεγάσει εμπορικούς χώρους ή γραφεία. Σε αυτήν την περίπτωση, το βέλτιστο θα ήταν να δημιουργηθεί ένας πολυχώρος με όσο το δυνατόν περισσότερο μηχανολογικό εξοπλισμό στα σημεία που δεν εμποδίζουν τη νέα χρήση και οι δεξαμενές να μετετραπούν σε καταστήματα ή γραφεία, έπειτα από σύγχρονες αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις στο εσωτερικό του.

Τα Δημοτικά Σφαγεία «Mattatoio» προβλέπεται να γειτνιάσουν και να συλλειτουργήσουν με το σταθμό υπεραστικών λεωφορείων της Ρόδου. Ο Δήμος Ροδίων προτίθεται να φιλοξενήσει στο συγκρότημα χρήσεις που θα εξυπηρετούν το νέο σταθμό, όπως για παράδειγμα τον κλειστό χώρο αναμονής επιβατών, γραφεία διοίκησης, εμπορικά καταστήματα κ.ά. Το συγκρότημα θα είναι προσβάσιμο στο επιβατικό κοινό και αν οι εγκαταστάσεις του σταθμού (παγκάκια, στέγαστρα, πορείες) έχουν λιτές

γραμμές οι οποίες θα σέβονται το παρακείμενο μνημείο, τότε αυτό θα αποτελεί ξανά ένα ζωντανό κύτταρο της πόλης.

Τέλος, πέρα από την επανάχρηση του κάθε κτηρίου ξεχωριστά θα ήταν χρήσιμο να σχεδιαστεί ένας περίπατος ανάδειξης της βιομηχανικής κληρονομιάς που θα διέρχεται από κτήρια που σφύζουν από ζωή και μαρτυρούν την ιστορία τους.

Αναστασία Μαργιέ, Αρχιτέκτων Μηχανικός Α.Π.Θ., Μεταπτυχιακή φοιτήτρια Α.Π.Θ.

Φωτεινή Χαλθαντζή, Αρχιτέκτων Μηχανικός Ε.Μ.Π. - Msc Αναστηλώτρια, Υπάλληλος Υπουργείου Πολιτισμού στη Διεύθυνση Αναστήλωσης Νεώτερων και Σύγχρονων Μνημείων

Περίληψη

Η παρουσία των Ιταλών κατακτητών στα Δωδεκάνησα στις αρχές του 20ού αιώνα ήταν καθοριστική για την ανάπτυξη της βιομηχανίας στην ευρύτερη περιοχή. Ειδικότερα στην πόλη της Ρόδου, κατά τις δεκαετίες '20 και '30, σημειώθηκε βιομηχανική έκρηξη, καθώς κατασκευάστηκαν αξιόλογα βιομηχανικά κτήρια, που συχνά έφεραν την υπογραφή επώνυμων Ιταλών αρχιτεκτόνων. Δεσπόζουσες επιχειρήσεις ήταν αυτές της αλευροβιομηχανίας, ελαιουργίας, κεραμοποιίας, οινοποιίας, σαπωνοποιίας και ταπητουργίας. Παράγοντες που συνετέλεσαν στη βιομηχανική ανάπτυξη ήταν οι χρηματοδοτήσεις από τις ιταλικές τράπεζες, οι ειδικές φορολογικές διατάξεις και η μετακίνηση από την Ιταλία ειδικευμένων εργατών. Εντός της πόλης, η βιομηχανική ζώνη οριοθετήθηκε βάσει του ιταλικού ρυθμιστικού σχεδίου του 1926 στην περιοχή Κόβα και περιλάμβανε πέντε βιομηχανικά κτήρια, καθώς και κτήρια συνοδείας που υποστήριζαν τη λειτουργία τους. Η παρακμή τους ξεκίνησε μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ολοκληρώθηκε στο τέλος της δεκαετίας του '80. Σήμερα, όσες βιομηχανικές εγκαταστάσεις σώζονται διατηρούν τα μορφολογικά, τυπολογικά και δομικά χαρακτηριστικά τους, ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζουν και πολεοδομικό ενδιαφέρον. Ωστόσο, παρά την αρχιτεκτονική τους αξία, αποτελούν ανενεργές νησίδες στη σύγχρονη πόλη με έκδηλα τα σημάδια της εγκατάλειψης και της φθοράς του χρόνου. Τα συμπεράσματα της έρευνας αποτελούν σύνθεση βιβλιογραφικής και αρχαιακής έρευνας, καθώς και επιτόπιων παρατηρήσεων.

Βιβλιογραφία

- Αγαπητίδης 1946: Σωτ. Ι. Αγαπητίδη, *Η κατάσταση εις την Δωδεκάνησον*, εν Αθήναις εκ του εθνικού τυπογραφείου.
- Δοξιάδης 1947: Κ. Α. Δοξιάδης, «*Δωδεκάνησος*», Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, Α΄ Τόμος: Γενική Περιγραφή, Αθήναι, εκδόσεις Υπουργείου Ανοικοδομήσεων.
- Νικολάου 1998: Ν. Μ. Νικολάου, *Οδοιπορικό στην ιστορία της πόλης της Ρόδου μέσα από τα ονόματα των δρόμων της*, εκδόσεις Δήμου Ροδίων.
- Τσαλαχούρης 2000: Κώστας Τσαλαχούρης, *Η οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα*, εκδόσεις Τροχαλία.
- Τσιρπανλής 1998: Ζαχαρίας Τσιρπανλής, *Η Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα (1912 – 1943) Αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος*, Έκδοση Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠ.ΠΟ.– ΤΑΠΑ – Δήμου Ρόδου, Ρόδος.
- Χριστοφυλάκης 1997: Στέλιος Χριστοφυλάκης, «Οι επεμβάσεις σε παλαιά κτίρια και η ανοικοδόμηση νέων απηχούσαν την ιταλική αποικιοκρατική πολιτική», *Η Καθημερινή Επτά Ημέρες, Δωδεκάνησα, Ιταλοκρατία – Ενσωμάτωση*, 14-17.
- Χριστοφυλάκης 2004: Στέλιος Χριστοφυλάκης, «Η αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα επί Ιταλοκρατίας 1912 - 1945», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τόμος ΙΗ΄, Ρόδος.
- Χριστοφυλάκης 1988 – 1989: Στέλιος Χριστοφυλάκης, «Οργάνωση του χώρου και αρχιτεκτονική έκφραση στο Δωδεκάνησα την περίοδο της Ιταλοκρατίας», *Λεριακά Νέα*.
- ΥΠ.ΠΟ. 2005: ΥΠ.ΠΟ., *Ρόδος, η πόλη εκτός των τειχών 1522–1947 Αρχιτεκτονική - Πολεοδομία*, Τεχνικό Επιμελητήριο Δωδεκανήσου, Ρόδος.
- Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο Ρόδου 2005, Πολεοδομία Ρόδου.
- Οικονομική Βιβλιοθήκη Εμπορικού & Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Ρόδου 1968: *Οι πρωτοπόροι του Δωδεκανησιακού Εμπορίου*, Αθήνα.
- Martinoli & Perotti 1999: Martinoli Simona & Perotti Eliana, *Architettura Coloniale italiana nel Dodecaneso 1912-1943*. Fondazione Giovanni Agnelli edizioni, Torino.
- Livadiotti & Rocco 1996: Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, edizioni Prisma, Catania.

Το Εργοστάσιο Καλαμάρη και η Επάνω Σκάλα Μυτιλήνης

1. Εισαγωγή

Στα βόρεια της Μυτιλήνης, στο παλιό λιμάνι της πόλης, γνωστό και ως Επάνω Σκάλα, εκεί που τελειώνουν οι κατοικίες και αρχίζει η βιομηχανική ζώνη, δεσπόζουν τα κτήρια του εργοστασίου Καλαμάρη, ενός από τα μεγαλύτερα παλαιά βιομηχανικά συγκροτήματα της Λέσβου.

Το εργοστάσιο ιδρύθηκε τη δεκαετία του 1880 από τον Σταμάτιο Γεωργιάδη και αρχικά λεγόταν *εργοστάσιο Γεωργιάδη*, σε μια περίοδο που σηματοδοτείται από τη ραγδαία οικονομική ανάπτυξη του ελληνικού πληθυσμού στη Μυτιλήνη και στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Σήμερα αποτελεί σημείο αναφοράς για την περιοχή της Επάνω Σκάλας και είναι άμεσα συνδεδεμένο με την σύγχρονη ιστορία της πόλης.

Η παρούσα εισήγηση περιλαμβάνει την προσέγγιση του πολεοδομικού πλαισίου του εργοστασίου με έμφαση στους κοινωνικοοικονομικούς λόγους που οδήγησαν στην ίδρυσή του την δεδομένη εποχή στο συγκεκριμένο σημείο και την αλληλεπίδρασή του με την ευρύτερη περιοχή.

Στη συνέχεια, την ιστορική τεκμηρίωση του εργοστασίου, που πραγματεύεται τις φάσεις ανάπτυξης της επιχείρησης και την ανάλυση των γραμμών παραγωγής.

Και τέλος μία διερεύνηση για τις δυνατότητες αξιοποίησης του συγκροτήματος.

2. Γενική περιγραφή του εργοστασίου

Η συνολική έκταση του γηπέδου που καταλαμβάνει το εργοστάσιο είναι εμβαδού 17.000 τ.μ. Το συγκρότημα χωρίζεται από τον παραλιακό δρόμο του Βορείου Λιμανιού της πόλης, την οδό Ναυμαχίας Έλλης, σε δύο τμήματα :

Το τμήμα στο δυτικό μέρος του δρόμου, έκτασης 9.500 τ.μ. περίπου, περιέχει 42 κτήρια που περιλαμβάνουν τις κύριες μονάδες παραγωγής και το ανατολικό τμήμα, προς την παραλία, που έχει εμβαδόν 7.500 τ.μ. περίπου και περιέχει 12 κτήρια, κυρίως αποθήκες.

Το συγκρότημα απαρτίζεται από ένα σύνολο αυτοτελών κτηρίων που είναι λειτουργικά συνδεδεμένα μεταξύ τους με έντονο εσωστρεφή χαρακτήρα. Τα βοηθητικά κτήρια είναι περιμετρικά τοποθετημένα ενώ οι κατ' εξοχήν βιομηχανικές μονάδες έχουν κεντρική θέση και υπάρχει μόνο μία κύρια είσοδος επί της οδού Ναυμαχίας Έλλης.

Τα περισσότερα κτίσματα του εργοστασίου Καλαμάρη αποτελούν προσθήκες μέσα στο πέρασμα πάνω από ενός αιώνα λειτουργίας και για αυτό το λόγο το συγκρότημα χαρακτηρίζεται από μία οργανική δόμηση που εμφανίζεται ακατάστατη και πολυποίκιλη, διατηρώντας την ανθρώπινη κλίμακα παρόλο το μεγάλο ύψος και όγκο ορισμένων κτηρίων.

Το εργοστάσιο είναι μοναδικό γιατί συνδύαζε στο ίδιο συγκρότημα επεξεργασία αλεύρων και μακαρονοποιία με επεξεργασία βάμβακας και νημάτων ως κύριες χρήσεις. Ο Κυλινδρόμυλος και το Νηματουργείο είναι τα βασικά κτήρια που εκτελούνταν η κάθε μια από τις διαδικασίες και αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα εξελιγμένης βιομηχανικής αρχιτεκτονικής του 19ου αιώνα. Ακόμη, δευτερεύουσες εμπορικές χρήσεις ήταν το Ελαιοτριβείο και το Ξυλουργείο.

Από την στιγμή που η επιχείρηση έπαυσε ουσιαστικά να λειτουργεί, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, λόγω χρεών προς την Εθνική Τράπεζα, το Υπουργείο Αιγαίου και η Διεύθυνση Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού ενδιαφέρθηκαν για την διάσωση του συγκροτήματος.

Το 1993 χαρακτηρίστηκαν με ΦΕΚ¹ ως διατηρητέα τα σημαντικότερα κτήρια του συγκροτήματος και καθορίστηκαν περιορισμοί δόμησης μετά από απόφαση του τότε υφυπουργού Αιγαίου κ. Μισαηλίδη. Αργότερα, στα τέλη του 1999, χαρακτηρίστηκε ως ιστορικά διατηρητέο μνημείο που χρειάζεται ειδική προστασία και ο μηχανολογικός εξοπλισμός in situ, μετά από απόφαση της τότε Υπουργού Πολιτισμού κ. Ελισάβετ Παπαζώη.

Έκτοτε πολλοί φορείς ενδιαφέρθηκαν για την αξιοποίηση των χώρων αλλά καμία ενέργεια δεν έχει προχωρήσει λόγω κυρίως των προβλημάτων με το ιδιοκτησιακό καθεστώς.

¹ ΦΕΚ Δ' /216/12.3.93

3. Η οικονομική ανάπτυξη του νησιού και η δημιουργία των εργοστασίων

Η τύχη του νησιού της Λέσβου ήταν πάντα άρρηκτα συνδεδεμένη με εκείνη των παραλίων της Μικράς Ασίας όπου το νησί διατηρούσε, και σε ένα βαθμό ακόμα διατηρεί, εμπορικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές σχέσεις - με λίγα λόγια σχέσεις συγγένειας που είναι δύσκολο να εξαλειφθούν.

Η Λέσβος γνώρισε αξιοσημείωτη οικονομική άνθηση στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι μεγάλες οικογένειες του νησιού απέκτησαν σημαντικό πλούτο από το εμπόριο με τα λιμάνια της Μικράς Ασίας, της Αιγύπτου και της Ανατολικής Μεσογείου και ασχολήθηκαν με την βιομηχανική δραστηριότητα στα πρότυπα της ακμάζουσας Βιομηχανικής Επανάστασης της Δυτικής Ευρώπης. Εκείνη την εποχή ιδρύθηκαν τα περισσότερα μεγάλα Βιομηχανικά Συγκροτήματα της Λέσβου και πολυάριθμα κοινοτικά ελαιοτριβεία. Ενδεικτικά, εκτός από το εργοστάσιο Καλαμάρη¹, στην ίδια περιοχή της Μυτιλήνης ιδρύονται το εργοστάσιο Μουζάλα², τα λουτρά Κουρτζή³, το εργοστάσιο Κριτσίνη⁴.

Η οικονομική ευημερία συνοδεύτηκε από αξιόλογη πολιτιστική ανάπτυξη στα γράμματα και τις τέχνες. Η Μυτιλήνη αποτέλεσε για ένα διάστημα το σταυροδρόμι ταξιδιωτών, εμπόρων και τυχοδιωκτών, από όλη την Μεσόγειο, όπως Γάλλων, Εβραίων, Αιγυπτίων, ορισμένοι από τους οποίους εγκαταστάθηκαν στην πόλη. Αντιθέτως, οι μουσουλμάνοι κάτοικοι παρέμειναν στο περιθώριο, σε χαμηλά επίπεδα διαβίωσης. Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα ήταν το τουρκικό στοιχείο ολοένα να εκφυλίζεται μέχρι να εξαλειφθεί τελείως μετά την κατάληψη του νησιού από τα ελληνικά στρατεύματα το 1912.

Όμως, το κοσμοπολίτικο κλίμα που υπήρξε τα τελευταία χρόνια της τουρκικής κυριαρχίας στο νησί, αντιστράφηκε με την ελληνική επικράτηση. Η Λέσβος πλέον, από σημαντικό εμπορικό κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετατρέπεται σε ένα περιφερειακό – επαρχιακό νησί της ελληνικής επικράτειας, απομακρυσμένο από την Αθήνα και τα κέντρα των αποφάσεων.

Μετά από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα περισσότερα από τα εργοστάσια της πόλης κλείνουν σταδιακά και εγκαταλείπονται. Σήμερα τα κτήριά τους είναι σε ερειπιώδη κατάσταση ή χρησιμοποιούνται για ξένες χρήσεις έχοντας υποστεί σημαντικές μετατροπές.

Το εργοστάσιο Καλαμάρη ήταν το τελευταίο από τα παλαιά εργοστάσια που λειτουργούσε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990. Ωστόσο ένα τμήμα του λειτουργεί ακόμα, διατηρώντας μεγάλο μέρος της κτιριακής και μηχανολογικής του

¹ Παραγωγικές Δραστηριότητες : Κυλινδρόμυλος, Νηματοουργείο, Μακαρονοποιείο, Υφαντουργείο, Ελαιοτριβείο, Ξυλουργείο.

² Παραγωγικές Δραστηριότητες : Μύλος, Ελαιοτριβείο.

³ Παραγωγικές Δραστηριότητες : Λουτρά, Υδροθεραπεία, Κινησιοθεραπεία, Ξενοδοχείο.

⁴ Παραγωγικές Δραστηριότητες : Μύλος, Ελαιοτριβείο.

υποδομής, κάτι που αποτέλεσε και ένα από τα κίνητρα για το ξεκίνημα της παρούσας μελέτης.

4. Τα μνημεία της Επάνω Σκάλας

Η Μυτιλήνη είναι μια πόλη γεμάτη από μνημεία όλων των εποχών του ανθρώπινου πολιτισμού. Μνημεία που περιμένουν την αξιοποίηση και την ένταξή τους σε ένα συνολικό δίκτυο επίσκεψης. Ακόμα και σε μια τυχαία διαδρομή, από το Νότιο Λιμάνι που είναι το διοικητικό και εμπορικό κέντρο της πόλης έως το Βόρειο - αρχαίο- Λιμάνι ή αλλιώς Επάνω Σκάλα, όπου είναι οι λαϊκές συνοικίες, έχει κανείς ταυτόχρονη αντίληψη όλων των διαστρωματώσεων της ιστορίας της πόλης, από την προϊστορική ακόμα μέχρι και την πιο σύγχρονη.

Από τη μία πλευρά του Βορείου Λιμανιού, υπάρχει το Κάστρο και τα περίκλειστα τείχη του. Ακριβώς απέναντι ο όγκος του βιομηχανικού συγκροτήματος Καλαμάρη, αποτελεί μια πλούσια κοιτίδα ευρημάτων για την βιομηχανική αρχαιολογία και εκφράζει τους εμπορικούς δρόμους και την επικοινωνία των πολιτισμών. Ανάμεσα στους δύο πόλους βρίσκονται τα σπίτια των προσφυγικών συνοικιών της Επάνω Σκάλας με διασπαρμένα ευρήματα, ενάλια, υπόγεια και επίγεια, από τους Κλασικούς, Ρωμαϊκούς, Βυζαντινούς χρόνους και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σπαράγματα από τείχη, στοές, επαύλεις, εκκλησίες, χαμάμ και τζαμιά.

Το πρόσφατο παρελθόν της πόλης της Μυτιλήνης εικονογραφείται από τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες της Επάνω Σκάλας, τις προσφυγικές κατοικίες του Συνοικισμού, τα αρχοντικά - κατοικίες των ιδιοκτητών. Είναι ένα πλαίσιο που η ιστορικότητα του βιομηχανικού μνημείου αναδεικνύεται ως μαρτυρία των συνθηκών ζωής της εργατικής τάξης της Μυτιλήνης. Το συγκρότημα του Καλαμάρη, με τις δικές του αρχιτεκτονικές ποιότητες, δεν στέκεται αυτόνομα αλλά ως μάρτυρας της ιστορίας των ανθρώπων που δούλεψαν σε αυτό, πολλοί από τους οποίους ακόμα ζούνε. Με άλλα λόγια είναι ο βασικός μάρτυρας της σύγχρονης ιστορίας της πόλης.

5. Η χωροθέτηση των εργοστασίων στην Επάνω Σκάλα

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η βόρεια περιοχή της πόλης ήταν άκτιστη εκτός από τις φτωχικές γειτονίες των μουσουλμάνων και ορισμένες επαύλεις Οθωμανών προυχόντων οι οποίες είχαν μείνει από παλιά. Τα πρώτα κτήρια του εργοστασίου Καλαμάρη άρχισαν να κατασκευάζονται το 1880 σε ένα γήπεδο εκτός σχεδίου, μακριά από τα τελευταία κτήρια προς Βορρά της Μυτιλήνης, ιδιοκτησίας του Σταμάτιου Γεωργιάδη.

Αν παρατηρηθεί η μορφολογία του εδάφους της Μυτιλήνης, είναι φανερό ότι από τα Δυτικά περιβάλλεται από ψηλούς λόφους και από τα Ανατολικά από την θάλασσα. Επομένως η πόλη είχε την δυνατότητα να αναπτυχθεί είτε προς την νότια ακτή είτε προς Βορρά. Στο μεν Νότο η επιφάνεια του εδάφους είναι πιο ομαλή, ενώ στο Βορρά τα βουνά φτάνουν σχεδόν έως την θάλασσα αφήνοντας μόνο στενές λωρίδες γης ανάμεσα στις σχηματιζόμενες κοιλάδες.

Η χωροθέτηση των εργοστασίων επιλέχθηκε να γίνει στη βόρεια αδόμητη περιοχή διότι ήταν μακριά από τις ευημερείς αστικές γειτονιές των ελλήνων, που αναπτύσσονταν κυρίως προς τα Νότια. Ταυτόχρονα εξασφάλιζε την πρόσβαση από την θάλασσα για την διακίνηση των εμπορευμάτων και την πρόσβαση από ξηρά, προς τα Βόρεια όπου υπήρχαν δρόμοι σύνδεσης με τα χωριά και την ύπαιθρο του υπόλοιπου νησιού. Αντίθετα, προς το Νότο δεν υπάρχει διέξοδος προς το νησί ούτε και άλλοι οικισμοί. Επίσης οι χείμαρροι που κατέβαιναν από τις κοιλάδες των βουνών στον Βορρά βοηθούσαν την βιομηχανική δραστηριότητα για την απομάκρυνση των λυμάτων.

Ακόμη, οι ισχυροί βόρειοι άνεμοι που πνέουν σχεδόν συνεχώς και ο περιορισμένος ηλιασμός της βόρειας περιοχής εξαιτίας των ορεινών όγκων, κατέστησαν αυτό το τμήμα της πόλης σημαντικά πιο υποβαθμισμένο από το νότιο, διάκριση που ισχύει μέχρι και σήμερα. Η σύγχρονη πόλη αναπτύσσεται επίσης προς Νότο, αρχικά με τα αρχοντικά των πλούσιων οικογενειών και πρόσφατα με τις σύγχρονες πολυκατοικίες. Αντίθετα ο βορράς φιλοξένησε τα υπόλοιπα τμήματα του πληθυσμού, αρχικά τους φτωχούς μουσουλμάνους και αργότερα τους πρόσφυγες του 1922 και τους απόγονούς τους, δηλαδή τις εργατικές τάξεις της Μυτιλήνης όπου δούλευαν στα εργοστάσια.

Το γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής επέδρασε καταλυτικά στην κοινωνία της Μυτιλήνης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο συνοικισμός των μικρασιατών προσφύγων ξεκίνησε να κτίζεται το 1933 σε απαλλοτριωμένη αδόμητη έκταση του εργοστασίου Καλαμάρη. Σε αυτά τα οικοπέδα κτίστηκαν προσφυγικά κτήρια ακολουθώντας αντίστοιχες τυπολογίες που συναντώνται σε όλες τις ελληνικές πόλεις που φιλοξένησαν πρόσφυγες. Η περιοχή αυτή είναι γνωστή με το όνομα *Συνοικισμός* και αποτέλεσε ουσιαστικά τις κατοικίες των εργατών, αφού ένα μεγάλο ποσοστό των προσφύγων, άντρες και γυναίκες, απασχολήθηκαν στο Καλαμάρη και τα άλλα εργοστάσια, παράμετρος που δεν μπορεί να μην είχε ληφθεί υπόψη στη χωροθέτηση του προσφυγικού Συνοικισμού στο συγκεκριμένο σημείο.

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται η ανοικοδόμηση της Επάνω Σκάλας με την κατεδάφιση των παλιών κατοικιών και την περιστασιακή ανέγερση πολυώροφων οικοδομών. Ποτέ όμως η πόλη δεν έχει ξεπεράσει το όριο του εργοστασίου Καλαμάρη προς Βορρά όπου πραγματοποιείται ομαλά η μετάβαση από την μικρή κλίμακα των γύρω γειτονιών σε εκείνη των βιομηχανικών κτηρίων εκτός πόλης.

Οι δύο βασικές προσβάσεις στο συγκρότημα είναι η μία από τον παραλιακό δρόμο της οδού Ναυμαχίας Έλλης, που ξεκινά από το τέλος της Αγοράς, την οδό Ερμού, περνάει μπροστά από το Κάστρο και διασχίζει όλο το Βόρειο Λιμάνι. Η άλλη

περνάει μέσα από το Συνοικισμό, την οδό Κυδωνιών¹ και τις προεκτάσεις της, που ξεκινάν από το κέντρο της πόλης περνώντας κοντά από το ύψωμα του Αρχαίου Θεάτρου και καταλήγοντας πάνω ακριβώς από το εργοστάσιο.

Ένα τελευταίο στοιχείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη σχετικά με την τοποθεσία του εργοστασίου είναι η ταύτισή του με την Βόρεια Πύλη του τείχους της πόλης. Εάν εναποτεθεί ο χάρτης της Μυτιλήνης κατά την κλασική εποχή στον σημερινό χάρτη, θα δούμε ότι το αρχαίο τείχος περνάει ακριβώς κάτω από το εργοστάσιο. Δηλαδή στα θεμέλια του εργοστασίου πιθανών να βρίσκεται η Βόρεια Πύλη του αρχαίου τείχους που ξανακτίστηκε επί τουρκοκρατίας.

Από αυτή τη πύλη ξεκινούσε το τείχος και ανέβαινε το λόφο της Αγίας Κυριακής για να γυρίσει μετά πάνω από το Αρχαίο Θέατρο προς τη πόλη. Σήμερα, το μόνο τμήμα της οχύρωσης που είναι εμφανές είναι τα υπολείμματα του αρχαίου λιμενοβραχίονα στην ακτή του εργοστασίου. Την περίοδο 2000-2001, όπου γινόντουσαν τα έργα βιολογικού καθαρισμού και σκάφτηκε η οδός Ναυμαχίας Έλλης, βρέθηκαν ευρήματα του αρχαίου τείχους μπροστά στο εργοστάσιο.

Από τα παραπάνω γίνεται αμέσως αντιληπτή η μεγάλη σημασία που έχει το συγκεκριμένο βιομηχανικό συγκρότημα, όχι μόνο λόγω των δικών του ποιοτικών χαρακτηριστικών, αλλά απλά και μόνο λόγω της θέσης του, και πόσο μεγάλη απώλεια θα ήταν για την πόλη εάν για κάποιο λόγο εξαφανιζόταν - κατεδαφιζόταν ή ακόμα εάν παραμένει για καιρό αναξιοποίητο.

Ακόμα και στην περίπτωση που η Μυτιλήνη επεκταθεί και πέραν του συγκροτήματος, όταν και εάν απομακρυνθεί το οχληρό εργοστάσιο της ΔΕΗ, το συγκρότημα Καλαμάρη πρέπει να παραμείνει για να μην καταργηθεί ένα όριο της πόλης διακριτό ακόμα και από τους πρώτους αιώνες της ιστορίας της.

6. Η λειτουργία του εργοστασίου

Το εργοστάσιο Καλαμάρη, ως χαρακτηριστική μονάδα μεταποίησης, ανήκε στην ελαφρά βιομηχανία, όπου ζητούμενο ήταν η κάθαρση της πρώτης ύλης από προσμίξεις και η περαιτέρω επεξεργασία της για την παραγωγή του επιθυμητού προϊόντος.

Η συγκέντρωση σε ένα συγκρότημα διαφορετικών βιομηχανικών κλάδων, όπως σε αυτή τη περίπτωση Κυλινδρόμυλου, Μακαρονοποιείου, Νηματοργείου, Υφαντουργείου, Βαφείου, Ελαιοτριβείου και Ξυλουργείου, βοηθούσε στην οικονομία της καύσιμης ύλης, διότι όλες οι μονάδες κινούνταν αρχικά μέσω μίας κινητήριας μηχανής. Επιπλέον, και πιο σημαντικό, συντελούσε στην οικονομία των εξόδων της διαχείρισης και του προσωπικού, όπως γραμματέων, επιστατών, μηχανικών,

¹ Κυδωνιές : ελληνική ονομασία της πόλης Αϊβαλί. Η πλειονότητα των δρόμων της Επάνω Σκάλας έχουν ονόματα προερχόμενα από την Μικρά Ασία, γεγονός που συναντάται σε κάθε περιοχή εγκατάστασης μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα.

θερμαστών, εφ' όσων όλοι οι κλάδοι λειτουργούσαν σε συνδυασμό, υπό μία ενιαία διεύθυνση.

Η πρακτική αυτή, προσέδιδε αυτονομία και ευελιξία στην επιχείρηση με δεδομένο ότι κάποιοι κλάδοι, όπως για παράδειγμα το Ελαιοτριβείο, λειτουργούσαν εποχικά και ανάλογα με την ζήτηση της αγοράς.

Το εργοστάσιο Καλαμάρη αποτελεί τυπικό παράδειγμα εξέλιξης βιομηχανικής μονάδας του 20ου αιώνα και η ιστορία του καλύπτει όλες τις φάσεις εξέλιξης της βιομηχανίας στην Ελλάδα. Η τυπολογία και η αρχιτεκτονική έκφραση των κτηρίων ήταν πάντα άρρηκτα συνδεδεμένες με τις χρήσεις που φιλοξενούσαν και εξαρτιόταν άμεσα από τη διαδικασία παραγωγής, από την κινητήρια δύναμη κάθε εποχής καθώς και από τις τεχνικές εξελίξεις των μηχανών. Στα πάνω από 100 χρόνια λειτουργίας του κτίσθηκαν πολλά και διαφορετικά κτήρια, χαρακτηριστικά της κάθε εποχής τα οποία όμως αναδιαμορφώθηκαν πολλές φορές για να εξυπηρετήσουν τις λειτουργικές ανάγκες και φιλοξένησαν μία ποικιλία χρήσεων. Το αποτέλεσμα είναι να έχει χρησιμοποιηθεί ένα πλήθος κατασκευαστικών υλικών συνθέτοντας ποικίλα στατικά μορφώματα. Την ίδια περίπλοκη εικόνα δίνουν και οι λύσεις που έχουν βρεθεί για τις μηχανολογικές εγκαταστάσεις παραγωγής.

7. Α΄ Περίοδος – η δημιουργία από τον Στ. Γεωργιάδη

Ο Σταμάτης Ιωάννου Γεωργιάδης ίδρυσε το 1880 το εργοστάσιο χτίζοντας τον Κυλινδρόμυλο, το Ελαιοτριβείο, Αποθήκες, κτήρια Διοίκησης και ένα διώροφο κτήριο κατοικίας των ανώτερων εργατών στην παραλία, από το οποίο σήμερα σώζονται μόνον ορισμένοι τοίχοι. Πολύ κοντά χτίζει και ένα επιβλητικό αρχοντικό ως τόπο κατοικίας του.

Η επιχείρηση πάει καλά και σιγά σιγά εξαπλώνεται. Την δεκαετία 1890, κατασκευάζει και το Νηματουργείο. Ονομάζεται *Ετερόρρυθμος Εταιρεία* υπό την επωνυμία «*Σταμάτιος Ι. Γεωργιάδης και Σία*» και έδρα την Μυτιλήνη. Ετερόρρυθμα ήταν άλλα 14 μέλη μεταξύ των οποίων και ο μετέπειτα ιδιοκτήτης Ιωάννης Καλαμάρης.

Με την προσάρτηση της Λέσβου στο ελληνικό κράτος το 1912, επήλθε ύφεση της εμπορικής δραστηριότητας με τα λιμάνια της Μικράς Ασίας. Με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η επιχείρηση κηρύχθηκε σε κατάσταση πτώχευσης το 1914 και το 1915 διενεργήθηκε πλειστηριασμός όπου ο Ιωάννης Καλαμάρης έλαβε υπό την κυριότητά του την κινητή και ακίνητη περιουσία της Εταιρείας. Το συγκρότημα παρέμεινε κλειστό μία δεκαετία, μέχρι το 1923.

Β΄ Περίοδος Μεσοπόλεμος – η ανασυγκρότηση υπό τον Ι. Καλαμάρη

Το 1924 ο Ιωάννης Καλαμάρης συστήνει Ανώνυμη Εταιρεία με έδρα τον Πειραιά και παράρτημα στη Μυτιλήνη και έκτοτε πολλαπλασίασε τις βιομηχανικές δραστηριότητες και την παραγωγική ισχύ του συγκροτήματος. Η οικογένειά του λειτούργησε το εργοστάσιο μέχρι τις αρχές την δεκαετία του 1990, ενώ μπορούμε να πούμε ότι το λειτουργεί μέχρι και σήμερα ενοικιάζοντας κάποιους χώρους και τον Κυλινδρόμυλο σε μία βιοτεχνία Ζωοτροφών.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου είναι μια εποχή που συντελέστηκαν μεγάλες αλλαγές και επεμβάσεις στο συγκρότημα. Ουσιαστικά τότε έγιναν οργανωμένες και σοβαρές ενέργειες για την ανάπτυξη του εργοστασίου, την βελτίωση και επέκταση των κτηρίων και τον εκσυγχρονισμό των μηχανολογικών εγκαταστάσεων. Το εργατικό δυναμικό πολλαπλασιάζεται με την έλευση των προσφύγων που δίνουν ώθηση στον κλωστοϋφαντουργικό τομέα, τα κτήρια επεκτείνονται προς την άδεια αυλή στα δυτικά του συγκροτήματος, ενώ το εξάωροφο Νηματοουργείο σταδιακά εγκαταλείπεται και χρησιμοποιείται ως αποθήκη. Σε μεγάλο βαθμό η εικόνα που έχουμε σήμερα οφείλεται στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Στα μετέπειτα χρόνια έγιναν μόνο πρόχειρες μετατροπές ή ευτελής προσθήκες που μπορεί να οφείλονταν σε λειτουργικούς λόγους αλλά ουσιαστικά έβλαψαν τα σημαντικά κτήρια του εργοστασίου.

Η οικοδομική φάση του συγκροτήματος που ίσως θα έπρεπε να αναδειχθεί σε μια μελλοντική επέμβαση είναι ακριβώς εκείνη της περιόδου του Μεσοπολέμου.

Από τα στοιχεία των εκθέσεων ισολογισμών του εργοστασίου που έχουμε για εκείνη την περίοδο, παρατηρείται μια σχετικά σταθερή πορεία σε χαμηλή απόδοση μέχρι το 1940 όπου η επιχείρηση είχε ακόμα περιορισμένες δυνατότητες παραγωγής και προσπαθούσε συνεχώς να βελτιώσει την ποιότητα των μηχανημάτων και των κτηρίων της.

8. Γ΄ Περίοδος – ακμή & παρακμή

Τις χρονιές 1941-42, με το ξέσπασμα του πολέμου, η παραγωγή πέφτει κατακόρυφα και σχεδόν μηδενίζεται. Ακολούθως η επιχείρηση ανακάμπτει αμέσως μετά την λήξη του πολέμου, στα χρόνια 1946 με 1952, δηλαδή στα χρόνια του εμφυλίου και πιθανών λόγω των χρηματοδοτήσεων από το σχέδιο Μάρσαλ. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις αντίστοιχες ιστορικές μαρτυρίες που αναφέρουν ότι η

μεγαλύτερη ακμή της επιχείρησης ήταν περί τα 1947 – 1948 όπου απασχολούσε και το μεγαλύτερο ανθρώπινο δυναμικό, γύρω στα 780 άτομα, σε δύο βάρδιες.¹

Στα τέλη του 1980 και το 1990, με την ύφεση που επήλθε στο βιομηχανικό τομέα και σε συνδυασμό με την ύφεση της αγροτικής παραγωγής και την έλλειψη πρώτων υλών όπως σιτάρι και βαμβάκι, οι βιομηχανίες της περιφέρειας κλείνουν κάτω από το βάρος των τραπεζικών δανείων.

Γύρω στο 1991 η λειτουργία του εργοστασίου περιοριζόταν σε βαφείο, νηματοουργείο και κυλινδρόμυλο. Το 1996 σε νηματοουργείο και σήμερα σε αποθήκες ζωοτροφών και εν μέρει σε κυλινδρόμυλο για την σύνθλιψη αραβοσίτου.

9. Οι αλυσίδες παραγωγής του εργοστασίου

Οι δύο βασικές γραμμές παραγωγής του εργοστασίου Καλαμάρη ήταν πλήρως διαχωρισμένες και ακολουθούσαν μία κυκλική κίνηση. Η πρώτη ήταν η επεξεργασία των δημητριακών, που κατείχε τα κτήρια που βρίσκονται εκατέρωθεν της οδού Ναυμαχίας Έλλης, στον κεντρικό πυρήνα του εργοστασίου και η δεύτερη η επεξεργασία βάμβακος που αναπτυσσόταν περιφερειακά αυτού του πυρήνα.

Το γεγονός αυτό είναι δικαιολογημένο εφ' όσον η πρώτη χρονικά λειτουργία του εργοστασίου ήταν ο Κυλινδρόμυλος και ό,τι είχε σχέση με αυτόν, και κατόπιν αναπτύχθηκε η Κλωστούφαντουργία καταλαμβάνοντας σταδιακά της αδόμητες εκτάσεις της επιχείρησης πίσω από το εργοστάσιο.

Επίσης υπήρχαν περιφερειακά κτήρια στο συγκρότημα που αφορούσαν δευτερεύουσες και βοηθητικές χρήσεις. Ήταν τοποθετημένα κυρίως στην αυλή, σε απόσταση από τα κτήρια παραγωγής και περιλάμβαναν εργαστήρια επισκευών και συντήρησης των μηχανημάτων και του εξοπλισμού. Τέλος, στο κέντρο ήταν χωροθετημένα τα κτήρια Διοίκησης, πάνω στις κεντρικές εισόδους του συγκροτήματος για τον καλύτερο έλεγχο προσωπικού και προϊόντων.

Στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του εργοστασίου ευνοούνταν αρχιτεκτονικές λύσεις όπου τα κτήρια ήταν ανεπτυγμένα καθ' ύψος. Ο κτιριακός όγκος του Κυλινδρόμυλου και του Νηματοουργείου είναι απλός και ορθογωνικός και οι κατόψεις επίπεδες, διάτρητες από τα εν σειρά ανοίγματα. Σύμφωνα και με τα αντίστοιχα παραδείγματα της εποχής στην Δυτική Ευρώπη, στους εξελιγμένους κυλινδρόμυλους επεξεργασίας σιτηρών, καλαμποκιού και γενικότερα δημητριακών, η ενέργεια μεταφερόταν σε κάθε μηχανή από ένα κεντρικό σύστημα μετάδοσης κίνησης μέσω ενός συστήματος εναέριων αξόνων που περιελάμβανε σφονδύλους και μάντες και

¹ ΑΙΟΛΙΚΑ ΝΕΑ, Ημερήσια Εφημερίδα Μυτιλήνης, Κυριακή 8 Μαΐου 1994, Ρεπορτάζ : *Το εργοστάσιο «του Καλαμάρη» στη Μυτιλήνη, Όταν η παλιά πόλη φεύγει*, ανυπόγραφο, σελ. 13 και Υπουργείο Πολιτισμού, 8η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, Εισήγηση για τον χαρακτηρισμό του κτιριακού συγκροτήματος "Καλαμάρη" ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο και έργο τέχνης

έπαιρνε τη κινητήρια δύναμη από ατμομηχανές που βρίσκονταν σε ανεξάρτητο χώρο.¹

Η διαφορά ανάμεσα στον Κυλινδρόμυλο και το Νηματουργείο είναι ότι στο πρώτο η διαδικασία είναι πλήρως αυτοματοποιημένη, είναι δηλαδή ένα κτήριο – μηχανή. Οι εργάτες, πρέπει να είναι εξειδικευμένοι, θέτουν σε λειτουργία τα μηχανήματα και έπειτα επιτηρούν τις συνεχείς εναλλαγές και διαδοχικές φάσεις της επεξεργασίμης ύλης. Στο Νηματουργείο έχουμε λειτουργίες αυστηρά διαχωρισμένες ανά όροφο και απλά τα μηχανήματα συνδέονται με κοινό σύστημα μετάδοσης κίνησης. Τα προϊόντα μεταφέρονται από τους εργάτες σε κάθε όροφο για να περάσουν στο επόμενο στάδιο επεξεργασίας με άλλους εργάτες που δουλεύουν μπροστά στις μηχανές.

Η διάκριση αυτή είναι ένας από τους λόγους που ο Κυλινδρόμυλος διασώζει τα μηχανήματά του, γιατί είναι αδύνατον να δουλέψουν σε διαφορετική διάταξη από εκείνη της κατακόρυφης ανάπτυξης. Αντίθετα, το Νηματουργείο που είχε διαχωρισμένες διαδικασίες ανά όροφο, εκκενώθηκε από τα μηχανήματα στην πρώτη ανάγκη επέκτασης της παραγωγής.

Σήμερα, είναι ευτύχημα που λειτουργούν έστω και ένας μικρός αριθμός μηχανημάτων για μία διαδικασία παραπλήσια της αρχικής του Κυλινδρόμυλου γιατί έτσι έγινε εφικτό να καταγραφούν εν μέρει ο χώρος και η διαδικασία εν λειτουργία.

Στο γειτονικό κτήριο που τα τελευταία χρόνια λειτούργησε ως Συσκευαστήριο ήταν αρχικά τοποθετημένες οι ατμομηχανές. Δυστυχώς το κτήριο υπέστη μεγάλη καταστροφή από πυρκαγιά το καλοκαίρι του 2002.

Τα μηχανήματα του Κυλινδρόμυλου είχαν προέλευση κυρίως από την Αγγλία και την Ελβετία σε ό,τι αφορά τις κυλινδρομηχανές και την Γερμανία για τα συνοδευτικά μηχανήματα καθαρισμού του καρπού. Τα μηχανήματα του κλωστοϋφαντουργείου είχαν προέλευση την Αγγλία και την Γερμανία. Αντίθετα η τεχνογνωσία κατασκευής και συναρμολόγησης του Κυλινδρόμυλου, κατά την βασική του επισκευή το 1928, φαίνεται να είναι γαλλική, σύμφωνα με τα σχέδια που βρέθηκαν.

Το εργοστάσιο Καλαμάρη, παρήγαγε τα γνωστά ζυμαρικά μάρκας «Ντεβέτα» και «Ζενίθ». Ακόμη, έμεινε γνωστό στην τοπική κοινωνία της Μυτιλήνης για τα υφάσματά του, κυρίως σεντόνια, ποιότητας κάμποτ. Όπως αναφέρεται και στην Έκθεση του πρώτου Γενικού Ισολογισμού (1925) του εργοστασίου ως νεοσύστατης Ανώνυμης Εταιρείας, τα προϊόντα, ιδίως των νημάτων, δεν υστερούσαν σε ποιότητα εκείνων των κυριότερων ευρωπαϊκών κέντρων της εποχής.

¹ Δεμίρη, Κ., *Τα ελληνικά Κλωστοϋφαντουργεία*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σελ.32

10. Προσπάθειες αξιοποίησης μέχρι σήμερα

Μετά το ουσιαστικό κλείσιμο της επιχείρησης στις αρχές του 1990 και την άμεση κήρυξη των περισσότερων κτηρίων και των μηχανημάτων ως διατηρητέα από τα Υπουργεία Πολιτισμού και Αιγαίου, μίας σειρά από φορείς και υπηρεσίες ενδιαφέρθηκαν για την αξιοποίηση του συγκροτήματος.

Αρχικά ήταν το Πανεπιστήμιο Αιγαίου που εδρεύει στην Μυτιλήνη, μετά η Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου, ο Δήμος Μυτιλήνης, το Υπουργείο Πολιτισμού, καθώς και πολλές Πολιτιστικές Ομάδες της πόλης και του νησιού. Ωστόσο τα προβλήματα με το ιδιοκτησιακό καθεστώς, το τεράστιο κόστος της απαιτούμενης επένδυσης και τα στατικά προβλήματα ορισμένων κτηρίων λειτουργούν αποτρεπτικά μέχρι σήμερα.

Από τις σημαντικότερες ενέργειες ήταν η πρόταση για χρήση των κτηρίων για την στέγαση εκπαιδευτικών και εργαστηριακών χώρων του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Πρόταση που δεν προχώρησε λόγω της διαφορετικής χωροθέτησης που επέλεξε τελικά το Πανεπιστήμιο. Επίσης, η Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου¹, θέλησε να αξιοποιήσει την έκταση του συγκροτήματος για την δημιουργία ενός τεχνολογικού πολυκέντρου που θα περιλάμβανε γεωργικό και αλιευτικό μουσείο, αίθουσα συνεδρίων, υπηρεσίες, εκθεσιακούς και εργαστηριακούς χώρους.² Ακόμη, θα ενοικίαζε ορισμένα κτήρια σε τράπεζες και οργανισμούς.³

Παρόλο που η κοινωνική αποδοχή μιας τέτοιας πρότασης είναι αμφισβητούμενη διότι μετατρέπεται ένας χώρος με ισχυρές αναφορές στην εργατική τάξη της τοπικής κοινωνίας σε ένα οικονομικό και διοικητικό πολυκέντρο, ταυτόχρονα θα μπορούσε να αναγνωριστεί μια προσπάθεια που θα ήταν οικονομικά βιώσιμη και θα καθιστούσε το συγκρότημα έναν ισχυρό πόλο. Ωστόσο αρκετά στοιχεία της πρότασης της Περιφέρειας θα μπορούσαν να υιοθετηθούν και συγκεκριμένα η τεχνολογική διάσταση και η προσπάθεια ενίσχυσης των μεταποιητικών δραστηριοτήτων του νησιού, κάτι που θα ταίριαζε και με την ίδια την λειτουργία του εργοστασίου.

11. Διερεύνηση δυνατοτήτων ανάδειξης του χώρου

Μελετώντας τις δυνατότητες που προσφέρει ο χώρος για ανάδειξη και αξιοποίηση, γίνεται από την πρώτη στιγμή φανερό ότι, οποιαδήποτε και να είναι η

¹ Η Περιφέρεια είχε συντάξει προμελέτη που κατέθεσε στην Ευρωπαϊκή Ένωση για χρηματοδότηση από το 2^ο Πακέτο Ντελόρ και στην οποία προϋπολόγιζε το κόστος των εργασιών περί τα τέσσερα δισεκατομμύρια δραχμές το 2001.

² ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, Τρίτη 20 Σεπτεμβρίου 1994, *Εργοστάσιο μέλλοντος*, Ειδήσεις – Ελλάδα, Στρατής Μπαλάσκας, σελ. 17

³ Πηγή : Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου, κ. Ευτ. Χωριατάκης, Μυτιλήνη, 2000

πρόταση, το τελικό αποτέλεσμα θα είναι ένας ισχυρός πόλος με υπερτοπική σημασία για την πόλη, το νησί, ίσως και για όλο το Ανατολικό Αιγαίο. Ο όγκος του συγκροτήματος είναι μεγάλος, η θέση του ιδανική, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που έχει να παρουσιάσει στο κοινό σημαντικά και ενδιαφέροντα. Σε συνδυασμό με τα άλλα μνημεία της περιοχής, όπως ο αρχαίος λιμενοβραχίονας μπροστά από το εργοστάσιο, το Ελληνιστικό Θέατρο στο ύψωμα της Επάνω Σκάλας, το Βυζαντινό Κάστρο, τα τμήματα του αρχαίου τείχους, τα τζαμιά και τα χαμάμ της περιοχής, δημιουργείται ένα δίκτυο από ενδιαφέροντα σημεία προς επίσκεψη.

Γίνεται επίσης φανερό ότι για να γίνει εφικτή μια οποιαδήποτε λύση απαιτούνται μεγάλα κεφάλαια, ισχυρή θέληση από τους φορείς που θα το αναλάβουν, ακόμα μεγαλύτερη προσπάθεια για να κρατηθεί σε λειτουργία και βέβαια πρώτα και κύρια να λυθούν τα ζητήματα της ιδιοκτησίας.

Τέλος, η οποιαδήποτε ρεαλιστική πρόταση, από όποιο φορέα και να προέρχεται, δεν μπορεί να είναι μονοδιάστατη και να μην συντίθεται από ένα εύρος δραστηριοτήτων, εφ' όσων μιλάμε για ένα μεγάλο συγκρότημα με ποικιλία κτηρίων ανόμοιων μεταξύ τους που κάθε ένα έχει διαφορετικές δυνατότητες. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει την διάσπαση του συγκροτήματος σε επιμέρους ενότητες αλλά αποσκοπεί στην ευελιξία και πολυλειτουργικότητά του. Ενός κέντρου που σκοπός του θα είναι καταρχήν η αναβάθμιση της ευρύτερης περιοχής της Επάνω Σκάλας αλλά ταυτόχρονα θα έχει και υπερτοπικό χαρακτήρα. Ακριβώς όπως λειτουργούσε ένα μεγάλο εργοστάσιο της κλίμακας του Καλαμάρι. Στην επέμβαση θα πρέπει να περιλαμβάνονται μουσειακοί χώροι, εμπορικοί, πολιτιστικοί, γραφεία, χώροι δημόσιοι, αναψυχής, χώροι για το κοινό και χώροι ιδιωτικοί για εργαζόμενους. Η ενοικίαση ορισμένων κτηρίων σε ιδιώτες ή σε οργανισμούς για συμβατές χρήσεις είναι αναπόφευκτη όπως απαραίτητη είναι και η εποπτεία του συνόλου των χώρων του μνημείου υπό την διαχείριση ενός φορέα που θα πρέπει να προέρχεται από την τοπική κοινωνία.

Σε μία πρόταση αξιοποίησης του συγκροτήματος θα πρέπει καταρχήν να ληφθεί μέριμνα για την έκθεση των σημαντικών ευρημάτων που αφορούν τις γραμμές παραγωγής, εάν είναι δυνατόν *in situ*, στους ίδιους χώρους του συγκροτήματος, αξιοποιώντας τις εικαστικές και συμβολικές δυνατότητες του χώρου, σε συνδυασμό με την παρουσίαση και αναπαράσταση με σύγχρονα μέσα.

Η γραμμή παραγωγής που έχει νόημα να δει κανείς σήμερα *in situ* στο εργοστάσιο είναι η πολυπλοκότητα που συναντάται στον Κυλινδρόμυλο. Το συγκεκριμένο κτήριο παρουσιάζει υψηλό ενδιαφέρον ως μνημείο του εαυτού του, διότι διατηρείται σε μεγάλο βαθμό ακέραιος ο μηχανολογικός εξοπλισμός καθώς και η ατμόσφαιρα της εποχής λειτουργίας του. Τα μηχανήματα καθώς και η επικουρική υποδομή (σιλό, πατάρια, άξονες, τροχαλίες, μάντες) διασώζουν το ύφος και την φιλοσοφία των τότε αντιλήψεων. Στην πλειονότητά τους τα μηχανήματα είναι σε μέτρια κατάσταση και ορισμένα σε λειτουργία. Το σημαντικό είναι ότι αποτελεί ένα σύνολο κτηρίου και μηχανών και ένα πλήρες δείγμα της συγκεκριμένης διαδικασίας παραγωγής.

Σε μια ενδεχόμενη αποκατάσταση του κτηρίου του Κυλινδρόμυλου μπορεί να υπάρχει η δυνατότητα λειτουργίας ενός μέρους των μηχανών σε καθημερινή χρήση

για την άλεση αραβοσίτου και την παραγωγή ζωοτροφών. Οι επισκέπτες θα μπορούν να παρακολουθούν την διαδικασία τις ώρες που θα είναι ανοιχτή η επιχείρηση κινούμενοι σε μία προστατευόμενη ζώνη από την πλευρά του γειτονικού Νηματοουργείου και εισερχόμενοι από τα κοινά τους ανοίγματα.

Θα είναι μία προσπάθεια να διατηρηθεί ο Κυλινδρόμυλος και ένα τμήμα του εργοστασίου με τα συνοδευτικά του κτήρια, ζωντανά, όσο πιο κοντά γίνεται στην αρχική τους χρήση και να μην αποκοπεί ένα νήμα με το παρελθόν αφού ακόμα και σήμερα πολλοί κτηνοτρόφοι από την ύπαιθρο του νησιού έρχονται καθημερινά στο εργοστάσιο για να αγοράσουν προϊόντα.

Ακόμη, ειδικό χειρισμό απαιτούν οι χώροι που θα προκύψουν από την καθαίρεση των πρόχειρων προσθηκών που υποβαθμίζουν σήμερα το συγκρότημα, έτσι ώστε να αποκαλυφθούν τα σημαντικά κτήρια και τυχών προβλήματά τους, καθώς και οι τοπικές ανασκαφές που πρέπει να διενεργηθούν με ζητούμενο τα όποια αρχαιολογικά ευρήματα να συνυπάρξουν με τα βιομηχανικά κτήρια.

Εν συνεχεία, οι 6 στάθμες του Νηματοουργείου, απ' τις οποίες μόνο οι 2 πρώτες έχουν μηχανήματα, μπορούν να αξιοποιηθούν για μία χρήση ανεξάρτητη, όπως για παράδειγμα ένα κέντρο ενημέρωσης, υποδοχής, εμπορίας και διακίνησης των βιολογικών προϊόντων του νησιού της Λέσβου και της ευρύτερης περιφέρειας του Ανατολικού Αιγαίου. Η ενίσχυση της μεταποιητικής βιοτεχνίας του νησιού, σε συνδυασμό με μία γενικότερη τουριστική πολιτική, μπορεί να δώσει κίνητρα για τη δραστηριοποίηση των κατοίκων στη κατεύθυνση της αξιοποίησης των παραγωγικών πόρων του νησιού και την παρασκευή τοπικών παραδοσιακών προϊόντων.

Τέλος θα πρέπει να αναζητηθεί και η ένταξη περιορισμένου αριθμού πολιτιστικών χρήσεων σε κατάλληλα κτήρια που θα δώσουν τη δυνατότητα να παραμένει το συγκρότημα ανοικτό σε μεγαλύτερο εύρος ωραρίου και θα προσελκύσει επισκέπτες από όλη την πόλη και το νησί.

12. Επίλογος

Η όποια μελλοντική επέμβαση πρέπει να καταστήσει το συγκρότημα ένα παραγωγικό κομμάτι της τοπικής κοινωνίας, όσο πιο κοντά γίνεται στην ιδανική και άρα ανέφικτη αποκατάσταση που θα ήταν η *πλήρης επαναλειτουργία του εργοστασίου*.

Δε θα ήταν θεμιτή η προβολή του συγκροτήματος απλά και μόνο ως μουσείου του εαυτού του, χωρίς την ένταξη παραπλήσιων δραστηριοτήτων που κινούνται στο πλαίσιο: Εμπόριο / Επιμόρφωση / Πολιτισμός / Αναψυχή, που δρουν παράλληλα και αλληλοσυμπληρώνονται.

Και οπωσδήποτε πρέπει να αποφύγει τη λογική του προστατευόμενου μνημείου που είναι επισκέψιμο περιορισμένες ώρες, με συγκεκριμένο πρόγραμμα και με μικρές ομάδες ξεναγούμενων επισκεπτών.

Καπναποθήκες, καπνομάγαζα και χάνια στην Ξάνθη. Ταυτότητα σε αποδιάρθρωση.

Η παραγωγή και το εμπόριο καπνού αποτέλεσαν την οικονομική και γενικότερα αναπτυξιακή βάση της πόλης της Ξάνθης, για περίπου 70 χρόνια, κατά το 19^ο και τον 20^ο αιώνα. Χρονικά σημεία καμπής για την ιστορία της αστικής ανάπτυξης της Ξάνθης αποτελούν τα έτη 1829 και 1870. Σε πρώτη φάση έχουμε δύο σεισμούς που ισοπεδώνουν ολοκληρωτικά την πόλη.¹ Το ρόλο του διοικητικού και εμπορικού κέντρου της περιοχής αναλαμβάνει τότε η Γενισέα, νέα οθωμανική πόλη στα πεδινά και πρωτεύουσα του «Καζά».² Στη δεύτερη φάση η Γενισέα καταστρέφεται από πυρκαγιά και η Ξάνθη γίνεται οριστικά ο κύριος αστικός πόλος της περιοχής. Από το 1870 λοιπόν, και για 40 χρόνια η Ξάνθη γνωρίζει την εντονότερη φάση ανάπτυξης στην ιστορία της με αιχμή την παραγωγή και το εμπόριο καπνού. Για μεγάλο χρονικό διάστημα επικρατούσε ο τύπος της μικρής ατομικής επιχείρησης στην καπνοπαραγωγή. Η ένταση της δραστηριότητας και οι αλλαγές στις καπνοπαραγωγικές διαδικασίες οδήγησε την οργάνωση της παραγωγής σε βιομηχανικά πρότυπα και στη δημιουργία μεγάλων καπνεργοστασίων. Ταυτόχρονα εγκαθίστανται στην περιοχή πολλές ξένες καπνεμπορικές επιχειρήσεις και προμηθευτικές οργανώσεις.³ Παράλληλα βέβαια με την καπνική δραστηριότητα, στην

¹ Σ.υμφωνα με μαρτυρίες ο δεύτερος σεισμός κατέστρεψε ολοκληρωτικά τα μοναστήρια, ενώ την πόλη συνιστούσαν ερείπια και χαλάσματα, Γεωργαντζής Π.Α., «Συμβολή εις την ιστορία της Ξάνθης», Ξάνθη 1976, σελ 142.

² Η ίδρυση της Γενισέας είναι δύσκολο να προσδιοριστεί χρονικά, επικρατεί η άποψη ότι δημιουργήθηκε την εποχή της οθωμανικής κατάκτησης της περιοχής (1373-4). Ωστόσο, αναφορές για την πόλη αυτή έχουμε για πρώτη φορά το 1433 από τον περιηγητή Bertrandon de la Broquiere, Κοτζαγεώργης Π. Φ., «Ο καζάς της Γενισέας (kaza-i Yenice-i Karasu) μέσα από τις οθωμανικές πηγές του 15ου-16ου αι. Προβλήματα και προοπτικές της έρευνας», «ΠΕΡΙ ΘΡΑΚΗΣ», επιστημονική περιοδική έκδοση, πρώτος τόμος, Ξάνθη 2001, ΠΑΚΕΘΡΑ, σελ 71.

³ Λάμπρου Γ., Τζανίδης Μιλτ., «Τα ανατολικά καπνά», Καβάλα 1939, σελ. 108.

ανάπτυξη της πόλης συμβάλει καθοριστικά και η ανάδειξή της ως διοικητικό κέντρο.⁴ Η οικονομική ανάπτυξη συνοδεύεται από έντονη δημογραφική αύξηση και κοινωνική άνθηση, καθώς μία αστική τάξη αρχίζει να αναδύεται. Την αποτελούν οι καπνέμποροι, οι υπόλοιποι έμποροι και επαγγελματίες, χριστιανοί στη συντριπτική τους πλειοψηφία, ευρωπαϊοί έμποροι και αντιπρόσωποι ξένων οίκων αλλά, ως ένα βαθμό, και οι σουνίτες μουσουλμάνοι, που συγκεντρώνουν την πολιτική - διοικητική εξουσία. Στο πλαίσιο αυτών των εξελίξεων η Ξάνθη γνωρίζει σημαντική οικιστική ανάπτυξη.⁵ Από τη μία, αναπτύσσονται νέες συνοικίες που επεκτείνουν τα όρια της πόλης πολύ πέρα από τα όρια του παλιού οικισμού. Από την άλλη, κατασκευάζονται νέα κτήρια, που φέρνουν στην πόλη το άρωμα της δυτικής νεοκλασικής και εκλεκτιστικής αρχιτεκτονικής, είτε πρόκειται για κατοικίες, είτε για μέγαρα με δημόσιο - κοινοτικό χαρακτήρα, είτε για κτήρια βιομηχανικών - εμπορικών χρήσεων.⁶

Η μεταφορά της έδρας του καζά στην Ξάνθη είχε άμεσες επιπτώσεις στην πολεοδομική οργάνωση της πόλης, αρχικά σε ό,τι αφορούσε το εμπορικό, κοινωνικό και διοικητικό της κέντρο, το "Κουλλιγιέ". Στην περίμετρο της λιθόστρωτης κεντρικής πλατείας, συγκεντρώθηκαν τα σημαντικά θρησκευτικά και διοικητικά κτήρια της πόλης. Το τζαμί της αγοράς, με τη μνημειακή είσοδο και τον πύργο του ρολογιού, η συμβολική σκεπαστή κρήνη της πλατείας, το κτίριο της έδρας του «καζά» (διοικητήριο), το κτίριο του «μεντρεσσέ» (ιεροσπουδαστήριο), το κτίριο του «ιμαρέτ» (πτωχοκομείο), τα κτίρια των «χαμάμ» (λουτρά) και, λίγο έξω από την περίμετρο της πλατείας, το δημαρχείο. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μία σειρά από εξειδικευμένες υπαίθριες αγορές (παζάρια) αναπτύχθηκαν πάνω στους βασικούς άξονες. Οι αγορές αυτές όριζαν το νέο εμπορικό κέντρο της πόλης.⁷

⁴ Από το 1872 φαίνεται να υπάρχει ιεροδικείο, Τούρκοι συμβολαιογράφοι και άλλες διοικητικές και στρατιωτικές τουρκικές αρχές. Γεωργαντζής Π.Α., 1976, ο.π., σελ 46.

⁵ Εξαιτίας του κυκλώματος του καπνού, αλλά ταυτόχρονα και της μετεγκατάστασης των κατοίκων από το Γενιτζέ στο νέο διοικητικό και οικονομικό κέντρο, αυξάνεται κατά πολύ ο πληθυσμός της πόλης. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας «Μέντωρας» της Σμύρνης «η Ξάνθη αριθμούσε περί 10.000 κατοίκους με κύρια απασχόληση την καλλιέργεια των καπνών». Πλιάκα Ε., Σιναμίδης Ι., «Η συμβολή της παραγωγικής διαδικασίας του καπνού στην εξέλιξη της πόλης της Ξάνθης», ερευνητική εργασία ΔΠΔ, Ξάνθη 2004, σελ. 24.

⁶ Οι πλούσιοι καπνέμποροι ταξίδεψαν στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, είδαν νέες εικόνες και μετέφεραν τη «νέα αισθητική αντίληψη» στις κατοικίες και τον εξοπλισμό τους. Με αυτόν τον τρόπο ο νεοκλασικισμός και ο εκλεκτικισμός έκανε την είσοδό του στην πόλη της Ξάνθης. Σε πολλές από τις κατοικίες είναι έντονη η μίμηση των μορφολογικών λύσεων της κατασκευής των καπναποθηκών, όπου από πολλούς αποδίδονται σε Ιταλούς αρχιτέκτονες (Ιταλικός ιστορισμός) και από άλλους σε εκλεκτικιστές της Κεντρικής Ευρώπης (Αυστρία). Πλιάκα Ε., Σιναμίδης Ι., 2004, ο.π., σελ. 25.

⁷ Ο χώρος της υπαίθριας αγοράς, θεωρείται ότι λειτουργούσε πριν το 1875, ενώ παράλληλα υπήρχαν και άλλα παζάρια στην πόλη που λειτουργούσαν ως εξειδικευμένες αγορές. Η ζωαγορά στον σημερινό χώρο της λαϊκής αγοράς, το η ιχθυαγορά στη σημερινή πλατεία Αντίκα, η αγορά δημητριακών στη σημερινή πλατεία Ελευθερίας, η αγορά παλαιών ρούχων και πήλινων σκευών στα ομώνυμα χάνια. Τέλος τα βυρσοδεψία, βρίσκονταν στη διευρυμένη κοίτη του ποταμού Κόσυνθου, στη νησίδα Καναρά, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Μελκίδη Χρ., Κοινωνικές ανακατατάξεις και επιπτώσεις στην πολεοδομική εξέλιξη της Ξάνθης κατά την Οθωμανική περίοδο, «Θρακικά Χρονικά», τεύχος 38, Ξάνθη 1983.

Στις νέες συνθήκες, πέρα από το κέντρο της πόλης, η ζώνη που βιώνει πρώτη έναν έντονο αστικό μετασχηματισμό είναι αυτή των καπναποθηκών. Μέχρι περίπου τη δεκαετία του 1890 ήταν μία έρημη περιοχή, συχνά πλημμυρισμένη από τα νερά των πολλών ρεμάτων, που τη διέσχιζαν μέχρι να καταλήξουν στον Κόσσινο. Αυτές οι ανθυγιεινές για κατοικία συνθήκες ήταν ευνοϊκές για την αποθήκευση και επεξεργασία του καπνού, καθώς εξασφάλιζαν σε σταθερή βάση υψηλά ποσοστά υγρασίας. Ταυτόχρονα εκεί υπήρχε άφθονη φθηνή γη, ικανή να επιτρέψει τη συγκέντρωση ενός πλήθους μεγάλων μονάδων. Μία τέτοια συγκέντρωση ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τις συνθήκες ασφάλειας, αλλά κυρίως για τον αποτελεσματικό έλεγχο του λαθρεμπορίου. Η θέση βέβαια παρουσίαζε και άλλα πλεονεκτήματα. Βρισκόταν στην έξοδο της πόλης αλλά σε εγγύτητα με αυτή, πάνω στους οδικούς άξονες που οδηγούσαν στα διαμετακομιστικά λιμάνια της Καβάλας και του Πόρτο-Λάγος και, βεβαίως, κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό της Ξάνθης (γραμμή Θεσσαλονίκη - Κωνσταντινούπολη), που κατασκευάστηκε το 1891 στη θέση και με τη μορφή που τον ξέρουμε και σήμερα.⁸ Στη ζώνη αυτή λοιπόν, φαίνεται πως χαράχθηκε εξ αρχής ρυμοτομικό σχέδιο σύμφωνα με τους νέους οθωμανικούς πολεοδομικούς κανονισμούς του 1882.⁹ Σχέδιο ιπποδάμειο (ορθογωνικός κάναβος) με μεγάλα οικοδομικά τετράγωνα και σχετικά φαρδείς δρόμους, που επέτρεψαν τη δημιουργία ενός πλήθους βιομηχανικών κτιρίων μεγάλης κλίμακας. Τα μεγέθη και οι κτιριολογικές επιλύσεις σχετίζονται με την επιδιωκόμενη λειτουργικότητα των κτηρίων ως προς τις διαδικασίες αποθήκευσης και επεξεργασίας του προϊόντος. Πέρα όμως από την κλίμακα, που διαφοροποιεί σαφώς την περιοχή αυτή από την υπόλοιπη πόλη, τα κτήρια των καπναποθηκών και των καπνομάγαζων εισάγουν στην Ξάνθη τα ευρωπαϊκά αρχιτεκτονικά πρότυπα της εποχής. Μέχρι τις αρχές του 1920, υπολογίζεται πως στην Ξάνθη υπάρχουν και βρίσκονται σε πλήρη λειτουργία τουλάχιστον 120 κτίρια ως καπναποθήκες ή καπνεργοστάσια, διαφορετικών μεγεθών και τύπων.

Η οικονομική ανάπτυξη της πόλης την έκανε ελκυστική για ένα πλήθος ανθρώπων με διαφορετικές ιδιότητες, οι οποίοι διέρχονται και διαμένουν προσωρινά σ' αυτήν. Αντιπρόσωποι καπνεμπόρων, έμποροι διαφόρων ειδών, εποχιακοί εργάτες, ακόμη και ταξιδιώτες κατακλύζουν την πόλη. Τη λειτουργία της προσωρινής διαμονής την εποχή αυτή την εξυπηρετούσαν τα χάνια, η πλειοψηφία των οποίων χτίστηκε το διάστημα 1870-1910.¹⁰ Σύμφωνα με μαρτυρίες στην περίοδο της ακμής τους πρέπει να λειτουργούσαν στην πόλη κοντά στα 53 χάνια¹¹, ορισμένα από τα οποία συνέχιζαν να λειτουργούν ως πανδοχεία έως τη δεκαετία του 1970. Κάποια από τα χάνια αναπτύχθηκαν γύρω από το σημερινό κεντρικό πυρήνα, εκεί όπου τότε βρισκόταν η μουσουλμανική συνοικία Κουμ. Τα περισσότερα όμως είχαν κτιστεί στις εξόδους της πόλης. Η ύπαρξη των χανιών και οι δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν

⁸ Πλιάκα Ε., Σιναμίδης Ι., 2004, ο.π., σελ. 41.

⁹ Μελκίδη Χρ., «Τα μουσουλμανικά μνημεία της Ξάνθης και η συμβολή τους στην πολεοδομική εξέλιξη της πόλης», διδακτορική εργασία ΑΠΘ, Τρίπολη 1999, σελ. 92.

¹⁰ Ζαρκαδά Χρ., Τα χάνια της Ξάνθης, «Θρακικά Χρονικά», τεύχος 37, Ξάνθη 1982, σελ 190.

¹¹ Γεωργαντζής Π.Α., Τα χάνια της Ξάνθης και η συμβολή τους στη διαμόρφωση της πόλης, «Θρακικά Χρονικά», τεύχος 38, Ξάνθη 1983, σελ 134.

γύρω τους συνετέλεσαν στη διαμόρφωση του νέου εμπορικού κέντρου και προδιέγραψαν τις κατευθύνσεις των πέντε κεντρικών - εμπορικών αξόνων της πόλης.¹²

Από το 1910 και μετά η Ξάνθη εμπλέκεται στη δίνη των μεγάλων πολέμων της ευρωπαϊκής ηπείρου. Η Πρώτη Βουλγαρική Κατοχή της Ξάνθης μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους οδήγησε σε οικονομική ύφεση όλες τις παραγωγικές δραστηριότητες της πόλης και το ελληνικό στοιχείο σε κοινωνικό μαρασμό. Η Ξάνθη απελευθερώνεται στις 4 Οκτωβρίου 1919. Το 1920, με τις συνθήκες του Νεϊγύ και των Σεβρών, η Ανατολική και Δυτική Θράκη παραχωρούνται στην Ελλάδα. Το γεγονός αυτό δημιουργεί μία νέα δυναμική καθώς η πόλη γίνεται ξανά ελκυστική για τον ελληνικό πληθυσμό που την είχε εγκαταλείψει. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη Συνθήκη της Λοζάνης, στην πόλη της Ξάνθης καταφτάνουν και εγκαθίστανται 12.000 άτομα, με αποτέλεσμα σχεδόν το διπλασιασμό του πληθυσμού της.¹³ Το γεγονός αυτό συνετέλεσε βεβαίως και στην αλλαγή της εθνοτικής - θρησκευτικής σύνθεσης του πληθυσμού, καθώς αυξήθηκε σημαντικά το ποσοστό των Ελλήνων, έναντι του μουσουλμανικού πληθυσμού ο οποίος εξαιρέθηκε από την ανταλλαγή. Η κύρια περιοχή εγκατάστασης των προσφύγων είναι στη νοτιοδυτική άκρη της πόλης, στη συνέχεια των καπνεργατικών, όπως προδιέγραφε το φυσικό ανάγλυφο αλλά και οι προϋφιστάμενες τάσεις μετά τις καπναποθήκες και τα χάνια. Μόνο δύο μικροί συνοικισμοί χωροθετήθηκαν σε άλλες θέσεις. Με την ίδρυση των προσφυγικών συνοικισμών κάνει την εμφάνισή του στην πόλη το νέο ρυμοτομικό πρότυπο του ορθογωνίου κανάβου με τα μακρόστενα ισομεγέθη οικοδομικά τετράγωνα, σε διαστάσεις τέτοιες, ώστε να διαιρούνται στις περισσότερες περιπτώσεις σε δώδεκα ξεχωριστά μικρά οικόπεδα.

Κατ' αυτό τον τρόπο, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ένα μεγάλο τμήμα της Ξάνθης έχει αποκτήσει τα βασικά του χαρακτηριστικά, όπως τα αναγνωρίζουμε σήμερα. Και αυτή η παρατήρηση αφορά κατ' αρχήν τα λειτουργικά χαρακτηριστικά, αλλά και τις αντίστοιχες νοηματοδοτήσεις των διαφόρων αστικών ζωνών που συγκροτούν την πόλη. Έχουμε έτσι το κέντρο πόλης, την εμπορική ζώνη, τις καπναποθήκες, τις αστικές συνοικίες παλαιές και νέες, τις εργατικές περιοχές αλλά και την παράλληλη διαίρεση με εθνοτικά - θρησκευτικά κριτήρια. Μία ενδιαφέρουσα παράμετρος στη διαδικασία πολεοδομικής συγκρότησης της πόλης είναι η σχέση της με το γεωφυσικό ανάγλυφο. Δηλαδή, τις μεγάλες κλίσεις που φιλοξένησαν τον πρώτο οχυρωμένο οικισμό και προδιέγραψαν τη μορφή και την ανάπτυξή του ιστορικού πυρήνα, τις πεδινές ζώνες του νέου κέντρου και των νέων περιοχών κατοικίας και, τέλος, τις βαλτώδεις εκτάσεις των καπναποθηκών.

¹² Δίπλα στο κλασικό «φούρνο, μαγαζί, χάνι» τεχνίτες και εντόπιοι έμποροι έστηναν τα δικά τους μικροκαταστήματα και εξυπηρετούσαν τις ποικίλες ανάγκες όσων κατέλυαν στα χάνια, Πλιάκα Ε., Σιναμίδης Ι., 2004, ο.π., σελ. 48.

¹³ Από 16.000 κατοίκους το 1924, η Ξάνθη αριθμεί το 1929 30.000. Το γεγονός αυτό συντέλεσε σημαντικά στην αλλαγή της σύστασης του πληθυσμού της πόλης καθώς αυξήθηκε σημαντικά το ποσοστό των Ελλήνων, έναντι του μουσουλμανικού πληθυσμού που εξαιρέθηκε από τις ανταλλαγές. Πολεοδομία Ξάνθης- φοιτητική εργασία, «Θρακικά Χρονικά», τεύχη 36-37, Ξάνθη 1981-1982, σελ. 155.

Μετά την εδραίωση της ελληνικής διοίκησης στην πόλη τα περισσότερα οθωμανικά κτίρια του κέντρου της πόλης απέκτησαν νέες χρήσεις. Το διοικητήριο ως έδρα της Επαρχίας, το ιμαρέτ λειτούργησε ως πανδοχείο, το μεντρεσσέ ως πτωχοκομείο. Το 1941 οι Βούλγαροι έκαψαν το τέμενος που στη συνέχεια κατεδαφίστηκε. Στα τέλη της δεκαετίας του '60 αποφασίστηκε να δημιουργηθεί μία κεντρική ενότητα με κτίρια δημοσίου χαρακτήρα και λειτουργιών κοντά στον ιστορικό κεντρικό πυρήνα. Παράλληλα την ίδια περίοδο κατεδαφίζονται και όλα τα μουσουλμανικά σύμβολα γύρω από την κεντρική πλατεία στη θέση τους υψώθηκαν πολυώροφες οικοδομές που στεγάζουν εμπορικές και κεντρικές, καθώς και χρήσεις αναψυχής.¹⁴ Από τώρα και στο εξής ο πύργος με το ρολόι, κάποτε σύμβολο του οθωμανικού κέντρου, θα παραμένει ως ανιστορικό και αχρονικό τοπόσημο της πόλης.

Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, καθώς οι Ξανθιώτες καπνέμποροι έχουν αποδυναμωθεί, οι ξένοι καπνεμπορικοί οίκοι κυριαρχούν. Πάντως αρκετές τοπικές φίρμες παρέμειναν στο προσκήνιο ασχολούμενες με το καπνεμπόριο ως αντιπρόσωποι ξένων εταιρειών. Από τις αρχές του 1930 όμως, η διεθνής οικονομική κρίση πυροδοτεί μία κρίση στις διαδικασίες παραγωγής και εμπορίας καπνού η οποία, στον ελληνικό χώρο, παίρνει σταδιακά διαρθρωτικά χαρακτηριστικά και κορυφώνεται στις αρχές της δεκαετίας του '50. Στην Ξάνθη μετά το 1951 λειτουργούν μόνο 14 επιχειρήσεις, κάποιες από τις οποίες ελληνικές μικρού μεγέθους και άλλες ως παραρτήματα ξένων καπνεμπορικών επιχειρήσεων.¹⁵ Κι αυτές όμως με την πάροδο του χρόνου κλείνουν και η πόλη μαραζώνει οικονομικά και δημογραφικά. Η στρατηγική επιλογή του ελληνικού κράτους για τόνωση των παραμεθόριων περιοχών έρχεται ως ένα βαθμό να αντισταθμίσει την απαξίωση της ενδογενούς δυναμικής. Επιχειρείται έτσι η τόνωση της οικονομίας και των δημογραφικών χαρακτηριστικών της πόλης, μέσω δημόσιων επενδύσεων σε έργα υποδομής και κρατικά κτίρια, αλλά και μέσω της ενίσχυσης της βιομηχανικής παραγωγής, της εγκατάστασης του Δ' Σώματος Στρατού και της ίδρυσης της Πολυτεχνικής Σχολής.

Οι ανάγκες στέγασης του φοιτητικού πληθυσμού κατ' αρχήν οδήγησαν στη δημιουργία μίας νέας αγοράς στέγης για εκμετάλλευση. Βέβαια η αγορά αυτή εμπλουτίστηκε στη συνέχεια, καθώς η σταδιακή αύξηση του πληθυσμού της πόλης, αλλά και συνθήκες ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, τόνωναν τη ζήτηση και την οικοδομική δραστηριότητα. Σύμμαχοι στη νέα αυτή τάση ήταν το θεσμικό πλαίσιο, που έδινε τη δυνατότητα μεγάλης εκμετάλλευσης μέσω των υψηλών συντελεστών δόμησης (από 2,4 έως και 3,6) και το φθινό εργατικό δυναμικό που οδηγεί σε μείωση του κόστους κατασκευής. Κάποιο ρόλο πρέπει επίσης να έπαιξαν τα κίνητρα για αγορά πρώτης κατοικίας σε παραμεθόριο περιοχή. Η ανοικοδόμηση της πόλης σε

¹⁴ Έτσι στην περιοχή των παλιών μουσουλμανικών νεκροταφείων, τα 3 μεγάλα χάνια που κυριαρχούσαν κατεδαφίστηκαν, για να δημιουργηθεί ένας πυρήνας κτιρίων με κεντρικές χρήσεις: το νέο Διοικητήριο, το δικαστικό μέγαρο, το ΙΚΑ, η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, η νέα Μητρόπολη. Εξάρχου Θ., «Ξάνθη, ματιά στο χτες της πόλης μέσα από φωτογραφίες», ΠΑΚΕΘΡΑ, Ξάνθη 1997.

¹⁵ Εξάρχου Θ., «Ξάνθη, Καπνοβιομήχανοι 1918-1978», ΠΑΚΕΘΡΑ, Ξάνθη 1999, σελ 73.

περιορισμένη έκταση και σημαντική πυκνότητα ήταν μία ιστορική επιλογή, πιθανόν δικαιολογημένη για την εποχή και τις συνθήκες. Συνοδεύτηκε από σημαντικές οικονομίες σε δημόσιες επενδύσεις για αστικές υποδομές και κατόρθωσε, μέσω της υψηλής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους να ενεργοποιήσει τους ιδιώτες επενδυτές στο κύκλωμα της οικοδομής. Ταυτόχρονα όμως είχε έντονα αρνητικές επιπτώσεις στο αστικό περιβάλλον. Οι πρώτες περιοχές που υποδέχονται τη νέα τάση είναι αυτές των προσφυγικών συνοικισμών αλλά και των καπνομάγαζων που βρίσκονται εγγύτερα στο κέντρο. Εκεί υπάρχουν άλλωστε καλοχαραγμένα οικοδομικά τετράγωνα, υψηλοί συντελεστές δόμησης και σαφές ιδιοκτησιακό καθεστώς.

Μετά το 1950 τα περισσότερα από τα βιομηχανικά κτίρια εγκαταλείπονται. Οι ιδιοκτησίες των εταιρειών που χρεοκοπούν περιέρχονται συνήθως στην κατοχή του δημοσίου και των τραπεζών. Κάποια κτίρια, κυρίως ξένων εταιρειών που εγκαταλείπουν την πόλη, εκποιούνται σταδιακά σε νέους ιδιοκτήτες, ενώ άλλα παραμένουν στους παλαιούς ιδιοκτήτες ή τους κληρονόμους τους χωρίς να υπάρχει την εποχή εκείνη σαφής εικόνα για την πιθανή αξιοποίησή τους. Ένα μεγάλο κύμα μεταβιβάσεων εμφανίζεται τη δεκαετία μεταξύ 1965 – 1975 και μαζί οι πρώτες κατεδαφίσεις με στόχο την ανοικοδόμηση πολυώροφων κτιρίων κατοικίας.¹⁶ Τα αμέσως επόμενα χρόνια οι διαδικασίες ανοικοδόμησης επιβραδύνονται και τα περισσότερα από τα βιομηχανικά κτίρια που έχουν αντέξει στην πρώτη περίοδο «εκσυγχρονισμού» της πόλης, παραμένουν στη θέση τους, αν και εγκαταλειμμένα. Γεγονός είναι ότι οι όγκοι τους, τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά και η καλή κατάσταση στην οποία διατηρούνταν λόγω της επιμελημένης κατασκευής τους, συνέχιζαν να τους προσδίδουν μία αίγλη, αφήνοντας και την πιθανότητα οικονομικής ανταποδοτικότητας μέσω κάποιας νέας χρήσης. Επίσης η απόσταση που τα χώριζε από τις πρώτες περιοχές ανοικοδόμησης στη ζώνη επιρροής του κέντρου τις κρατούσε προσωρινά έξω από το οπτικό πεδίο των επίδοξων επενδυτών. Έτσι, το 1985 σώζονται 70 από τα περίπου 120 κτίρια καπναποθηκών που συναντάμε την περίοδο της ακμής της πόλης. Αντίστοιχη είναι και η διαδρομή των χανιών, με τη διαφορά ότι αυτά είναι περισσότερο ευάλωτα καθώς βρίσκονται χωροθετημένα πιο κοντά στην κεντρική ζώνη. Από τα 53 χάνια της ακμής της πόλης, μέχρι το 1982 σώζονται σχεδόν ακέραια τα 15 που,¹⁷ εκείνη την εποχή, λειτουργούν κατά κύριο λόγο ως εμπορικά καταστήματα και σε σπάνιες περιπτώσεις ακόμη ως πανδοχεία.

Έχοντας αυτά υπόψη, προκύπτει αβίαστα ότι, τη δεκαετία του 1980, η δημιουργία ενός θεσμικού πλαισίου για την προστασία και την ανάδειξη των καπναποθηκών και των χανιών θα μπορούσε να οδηγήσει στη διάσωση ενός ικανοποιητικού δικτύου τέτοιων κτιρίων. Αυτό το δίκτυο θα διατηρούσε τα βασικά ιστορικά στοιχεία οργάνωσης της πόλης, παντρεύοντας την παλιά με τη νέα της ταυτότητα. Η συγκυρία άλλωστε φαινόταν ευνοϊκή καθώς ήδη από το 1976 ο πρώτος οικιστικός πυρήνας της Ξάνθης, η «παλιά πόλη» είχε κηρυχθεί από το Υπ. Πολιτισμού ως «τόπος χρήζων ειδικής κρατικής προστασίας», ακυρώνοντας στην πράξη το ρυμοτομικό σχέδιο του

¹⁶ Εξάρχου Θ., «Ξάνθη, Δέκα μονογραφίες», ΠΑΚΕΘΡΑ, Ξάνθη 2001.

¹⁷ Γεωργαντζής Π.Α, 1983, ο.π., σελ 132-134.

1939 που προέβλεπε τη διαπλάτυνση και την ευθυγράμμιση των δρόμων και την καταστροφή αρχοντικών ή άλλων κτιρίων ενδιαφέρουσας αρχιτεκτονικής. Αλλά και στο επίπεδο της επιστημονικής συζήτησης είχε υπάρξει τόσο πανευρωπαϊκά όσο και στη χώρα μας στροφή προς την προστασία όχι μόνο των μνημείων αλλά όλων των στοιχείων μνήμης και ταυτότητας ενός τόπου. Σε πολλές πόλεις μάλιστα, η προστασία και ανάδειξή τους χρησιμοποιήθηκε ως όχημα για τον αναπροσανατολισμό της αστικής ανάπτυξης. Σ' αυτή την κατεύθυνση φάνηκε πως οδηγούσε το Γ.Π.Σ. του 1982, το οποίο χαρακτήρισε το νότιο τμήμα της παλιάς βιοτεχνικής ζώνης, όπου υφίσταται ο πιο συνεκτικός πυρήνας καπναποθηκών, ως «ζώνη ανάπλασης». Παρ' όλα αυτά οι αντιφάσεις δεν άργησαν να φανούν. Μελέτη ανάπλασης δεν εκπονήθηκε ποτέ. Και τέλος, το 1985 χαρακτηρίζονται διατηρητέα μόλις 9 από τα 70, υφιστάμενα τότε, συγκροτήματα καπναποθηκών, ενώ κανένα από τα 15 χάνια δεν κρίνεται αξιόλογο ώστε να προστατευτεί. Εδώ ολοκληρώνεται άλλωστε το θεσμικό καθεστώς προστασίας που ισχύει έως σήμερα, με εξαίρεση το οικιστικό σύνολο της «παλιάς πόλης».

Στο μεταξύ η στρατηγική προστασίας και ανάδειξης οικιστικών συνόλων και κτιρίων στην Ξάνθη είχε δυσφημιστεί επαρκώς, με ευθύνη τόσο του κράτους όσο και των τοπικών διοικήσεων. Οι τελευταίες, αφού είχαν προσπαθήσει από το 1970 να υποσκάψουν τις προσπάθειες του διορισμένου νομάρχη και των προϊσταμένων των εφορειών Κομοτηνής και Καβάλας, που έδρασαν έξω από το πνεύμα της τοπικής κοινωνίας, συνέχισαν να κωλυσιεργούν την ανάθεση της μελέτης και την έκδοση του διατάγματος για την προστασία της «παλιάς πόλης» έως το 1992 και το 1996 αντίστοιχα. Από την άλλη, το κράτος δεν προχώρησε όλο αυτό το διάστημα στην ενεργοποίηση κάποιου καθεστώτος ευνοϊκής οικονομικής μεταχείρισης των ιδιοκτητών των διατηρητέων κτιρίων, ούτε σε κίνητρα για την αποκατάστασή τους, ενώ είχε προβεί σε αναστολή οικοδομικών εργασιών. Έτσι, σε μία εικοσαετία (1976-1996) η παλιά πόλη υποβαθμίστηκε, ερημώθηκε και βγήκε έξω από την αγορά, τόσο του κλάδου της οικοδομής όσο και άλλων λειτουργιών πέραν της κατοικίας. Μετά από αυτά ποιος θα τολμούσε να θέσει ζητήματα προστασίας και ανάδειξης για άλλες περιοχές. Απροστάτευτες λοιπόν οι καπναποθήκες, απροστάτευτα τα χάνια, απροστάτευτα τα αξιόλογα οθωμανικά σύνολα και βέβαια ούτε λόγος να γίνεται για τις λαϊκές γειτονιές, χριστιανικές και μουσουλμανικές.

Η φθορά συνεχίζεται, έστω με μειωμένο ρυθμό, καθ' όλη την εικοσαετία 1980-2000. Με την πάροδο των χρόνων και καθώς οι μεγάλοι βιομηχανικοί όγκοι έμεναν ανεκμετάλλευτοι, τη στιγμή που οι κεντρικές χρήσεις επεκτείνονταν προς την παλιά βιομηχανική ζώνη, πολλά από τα συγκροτήματα επεξεργασίας καπνού πωλούνται, ή δίνονται προς αντιπαροχή από τους ιδιοκτήτες τους, κατεδαφίζονται και ανοικοδομούνται. Έτσι ολοκληρώνεται η διείσδυση της πόλης και των περιοχών κατοικίας εντός των παλιών βιοτεχνικών ζωνών ακόμη και εντός του νοτιότερου συνεκτικού πυρήνα που έχει χαρακτηριστεί ως περιοχή ανάπλασης. Στο ανίερο αυτό αγκάλισμα, πρόβλημα δεν αποτελεί μόνο η απώλεια ενός σημαντικού αριθμού αξιόλογων κτιρίων αλλά και το ότι ταυτόχρονα υποβαθμίζονται όσα από τα επιμέρους σύνολα έχουν απομείνει, στην άνιση αντιπαράθεσή τους με τις επταόροφες αστικές πολυκατοικίες που συχνά ακουμπούν επάνω τους δημιουργώντας έναν ασφυκτικό κλοιό γύρω από τις καπναποθήκες.

Τελευταία όμως παρατηρείται ξανά μία ένταση της δραστηριότητας. Συγκεκριμένα, μόνο τα τελευταία 10 χρόνια έχουν κατεδαφιστεί περισσότερα από 15 συγκροτήματα σχετικά μεγάλου μεγέθους, στη θέση των οποίων κατασκευάζονται κτίρια μεικτών χρήσεων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του συγκροτήματος κτιρίων των αφών Γουλιμάρη, που περιελάμβανε καπναποθήκες και ένα μεγάλο χάνι και αποτελούσε ένα από τα μεγαλύτερα και πιο χαρακτηριστικά δείγματα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής στην Ξάνθη. Πριν από 8 χρόνια κατατέθηκε προσφορά από εργολαβική εταιρεία, το παλιό συγκρότημα κατεδαφίστηκε και στη θέση του κατασκευάστηκε μεγάλο συγκρότημα αναψυχής, πολυκινηματογράφων, γραφείων και κατοικιών το οποίο αποπερατώθηκε το 2006. Αλλά και στο κέντρο της πόλης, στις παρειές του πρώτου πλακοστρωμένου εμπορικού δρόμου, που συνέδεε την κεντρική πλατεία με το οθωμανικό δημαρχείο (σήμερα Εθνική Τράπεζα), στη θέση των παραδοσιακών καταστημάτων κατασκευάστηκαν μέσα στο 2007 δύο μεγάλα κτίρια εμπορίου, αναψυχής και γραφείων, αλλάζοντας άρδην την εικόνα της πόλης. Η συγκυρία αυτή, πέρα από την ενδυνάμωση των τοπικών εργολάβων έχει προσελκύσει εταιρίες μεγαλύτερης εμβέλειας γεγονός που δημιουργεί μία νέα δυναμική ως προς τις δυνατότητες αξιοποίησης όλο και μεγαλύτερων χώρων, ανεξάρτητα από το ιδιοκτησιακό καθεστώς κλπ.

Η απαξίωση πάντως των ιστορικών κτιρίων των καπναποθηκών υπερβαίνει τις συνήθεις πρακτικές της ελεύθερης αγοράς. Παλαιότερα, το 2001, υπήρξε εμπρησμός σε δύο από τα κτίρια που είχαν κριθεί ως διατηρητέα. Σε άλλη περίπτωση εμφανίζεται η πρωτοφανής πρακτική ανέγερσης νέου πολυώροφου κτιρίου εντός του οικοπέδου διατηρητέας καπναποθήκης, με εκμετάλλευση του επιπλέον συντελεστή, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι με αυτό τον τρόπο το διατηρητέο κτίριο απομονώνεται στον ακάλυπτο της νέας πολυκατοικίας. Τέλος, στην όλη κατάσταση φαίνεται να συμβάλουν και πρακτικές των δημοτικών αρχών. Όπως η χωροθέτηση των Κ.Τ.Ε.Λ. της πόλης με όλες τις επακόλουθες οχλήσεις και την αισθητική υποβάθμιση που συνεπάγεται κάτι τέτοιο σε μεγάλο ελεύθερο οικόπεδο, το οποίο περιβάλλεται από τα πιο χαρακτηριστικά και σημαντικά συγκροτήματα καπναποθηκών της πόλης. Ή ακόμη η κατεδάφιση μέσα στο 2006 τριών ιστορικών κτιρίων με αφορμή τη διαπλάτυνση ενός δρόμου.

Στην τελευταία καταγραφή, παρά τις πιέσεις, την απαξίωση, την έλλειψη προγραμματισμού και οράματος, ανακαλύπτουμε ότι στην Ξάνθη υψώνονται ακόμη 34 βιομηχανικά συγκροτήματα. Από αυτά 13 καπναποθήκες και 3 καπνεργοστάσια βρίσκονται στον νότιο συνεκτικό πυρήνα που έχει χαρακτηριστεί ως περιοχή ανάπλασης και έχει καταγραφή στη συνείδηση παλαιών και νέων κατοίκων ως η «περιοχή των καπναποθηκών». Από το σύνολο το κτιρίων μόνο τα 7 ανήκουν σε δημόσιους φορείς. Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει κάποιες προσπάθειες ανάδειξης ή αξιοποίησης μεμονωμένων κτιρίων (ΚΑΠΗ, Αντικαρκινικό Ινστιτούτο, Ίδρυμα Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης, Υπερνομαρχία, Μουσείο Καπνού), αλλά το γεγονός αυτό απλά ενισχύει την αίσθηση της αποσπασματικής αντιμετώπισης του ζητήματος. Ακόμη και οι προτάσεις που κατά καιρούς έχουν συζητηθεί, αναφέρονται πάντα σε μεμονωμένα κτίρια και σε ελάχιστες περιπτώσεις σε επιμέρους μικρά σύνολα (Ίδρυμα Βαλκανικής Λαϊκής Παράδοσης και Προϊόντων, Πολυχώρος Πολιτισμού, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνική Σχολή). Όσον αφορά στα χάνια, η κατάσταση

έφτασε στο σημείο χωρίς επιστροφή. Από τα 53 των αρχών του 20ου αιώνα και τα 15 του 1985, σήμερα απομένουν μόλις τρία ακέραια (το ένα σε κακή κατάσταση) και τμήματα άλλων δύο. Πρόσφατα η δημοτική αρχή κατεδάφισε ένα ακόμη, απέναντι από το δημαρχείο, προβάλλοντας ως αιτία την επικινδυνότητά του. Προς το παρόν ο χώρος χρησιμοποιείται ως χώρος στάθμευσης.

Σε αντίθεση με όλα αυτά πάντως, σήμερα το ζήτημα της προστασίας και ανάδειξης της μνήμης και τις ταυτότητας στην Ξάνθη προβάλλει ως στρατηγική επιλογή. Η «παλιά πόλη», από τη στιγμή που αποκαταστάθηκαν και αναδείχθηκαν τα κτίριά της (έστω και με σημαντικά προβλήματα και αντιφάσεις) και πλακοστρώθηκαν τα σοκάκια και τα πλατώματα, προβάλλει ως «σήμα κατατεθέν» και αποτελεί τον κυρίαρχο τουριστικό πόρο για την Ξάνθη. Μάλιστα έχει συνδεθεί πια με ένα σύνολο τοπικών events που κατανέμονται στη διάρκεια της ετήσιας τουριστικής σεζόν, όπως οι γιορτές της παλιάς πόλης, το περίφημο ξανθιώτικο καρναβάλι, οι γιορτές νεολαίας κ.ά. Στα σοκάκια της παλιάς πόλης στις ταβέρνες και στα μπαρ της, που επεκτείνονται συνέχεια και καταλαμβάνουν τα διατηρητέα κτίρια, θα καταλήξει ο τουρίστας τόσο την περίοδο των events όσο και σε κάθε τριήμερο αργίας ή απλό σαββατοκύριακο. Εκεί άλλωστε αναπτύσσονται και τα στέκια των φοιτητών που διατηρούν σε σεβαστά επίπεδα την καταναλωτική δυναμική του τόπου. Το ερώτημα όμως που πρέπει να τεθεί είναι κατά πόσον πρόκειται πράγματι για μία συγκροτημένη διαχρονική επιλογή ή για συγκυριακή προσαρμογή στα κελεύσματα της εποχής που θέλει, τουλάχιστον στον ελληνικό χώρο, την αντικατάσταση οποιασδήποτε παραγωγικής δραστηριότητας με τη μονοκαλλιέργεια ενός παρασιτικού τριτογενούς τομέα. Εξ' άλλου, όπως δείξαμε η επιλογή αυτή είναι μονομερής αν όχι και διαστρεβλωτική. Και αυτό καθώς εξελίσσεται παράλληλα με την απαξίωση και σταδιακή εξαφάνιση των καπναποθηκών, των καπνομάγαζων, των χανιών αλλά και των οθωμανικών αναφορών. Προβάλλει έτσι σταδιακά ένα κατασκευασμένο παρελθόν, βασισμένο στην «ελληνικότητα» της παλιάς πόλης, ως γεννήτορα της σύγχρονης Ξάνθης. Ισχυριζόμαστε λοιπόν ότι ακριβώς αυτή η μονομερής πρακτική οδηγεί σταδιακά στην παραγωγή μίας σκηνογραφίας στο σύνολο της Ξάνθης, ανατρέποντας την ιστορική της ταυτότητα ακριβώς τη στιγμή που ισχυρίζεται ότι τη διαφυλάσσει.

Κρίνεται λοιπόν επιτακτική η ανάγκη διαλόγου ανάμεσα σε όλα τα εμπλεκόμενα πρόσωπα, φορείς πολίτες και ενδιαφερομένους της πόλης της Ξάνθης, προκειμένου η διαχείριση των στοιχείων μνήμης και συγκρότησης ταυτότητας της Ξάνθης, συμπεριλαμβανομένων και των «ξεχασμένων» κτιρίων βιομηχανίας καπνού, να αναδεικνύεται με ένα ολοκληρωμένο σχέδιο – όραμα, αφήνοντας πίσω τις μέχρι τώρα αποσπασματικές κινήσεις εντυπωσιασμού των τοπικών φορέων.

*Γιώργος Πατρίκιος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΔΠΘ
Ιορδάνης Σιναμίδης, Αρχιτέκτονας μηχανικός, Υπ. Διδ. Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΔΠΘ*

Βιομηχανική κρίση στη Σύρο: Η περίπτωση του Νεωρίου τη δεκαετία του 1990

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να εξετάσει την αποτύπωση του φαινομένου της αποβιομηχάνισης στη Σύρο. Και ειδικότερα στην παραγωγική μονάδα του Ναυπηγείου του Νεωρίου. Το ιστορικό πλαίσιο επικεντρώνεται στη διακοπή της λειτουργίας του το 1992 μέχρι την επαναλειτουργία του υπό νέο ιδιοκτησιακό καθεστώς το 1994. Συγκεκριμένα μελετάται πως η αναστολή των εργασιών του επηρέασε το εργατικό δυναμικό και την τοπική αγορά εργασίας. Δηλαδή, ποιες πρακτικές ακολούθησαν οι εργαζόμενοι κατά το κλείσιμο του Ναυπηγείου είτε για να το εμποδίσουν, είτε προκειμένου να το αντιμετωπίσουν. Επιπλέον, διερευνάται με ποιο τρόπο η επαναλειτουργία της συγκεκριμένης παραγωγικής μονάδας οδήγησε σε ενδεχόμενη αναδιάρθρωση της εργασίας. Τέλος, εξετάζεται πως η διαδικασία αυτή συνέβαλλε στον επαναπροσανατολισμό της τοπικής οικονομίας.

Καταρχήν πρέπει να επισημανθεί ότι η Ερμούπολη, η πόλη που έχει την έδρα του το Νεώριο, υπήρξε μια ιδιαίτερη περίπτωση καπιταλιστικής ανάπτυξης στον ελληνικό χώρο κατά το 19ο αιώνα. Όντας πόλη χωρίς αγροτική ενδοχώρα, αποτελούσε κατά κύριο λόγο διαμετακομιστικό κέντρο, με έντονη εμπορική και ναυτιλιακή δραστηριότητα. Ταυτόχρονα παρουσίασε σημαντική ανάπτυξη του βιοτεχνικού τομέα και ειδικότερα της ναυπηγικής και της βυρσοδεψίας. Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι., η παρακμή της ιστιοφόρου ναυτιλίας, μαζί με άλλους παράγοντες, συντέλεσαν στην καθίζηση του εμπορίου και της ναυτιλίας και στο μετασχηματισμό της οικονομίας του νησιού. Η κρίση ξεπεράστηκε στα τέλη του αιώνα. Η αναζωογόνηση της τοπικής οικονομίας συνοδεύτηκε από σημαίνουσα βιομηχανική δραστηριότητα μέχρι το Μεσοπόλεμο. Η πόλη ωστόσο παρακμάζει σταδιακά από το Μεσοπόλεμο και μετά. Τα εργοστάσιο κλείνουν διαδοχικά μέχρι τη δεκαετία του 1970, ενώ σημειώνονται πληθυσμιακές εκροές¹.

¹ Χ. Αγγριαντώνη, «Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τόμ. Β', ΕΜΝΕ, Αθήνα, 1985, σσ. 603 – 608, Μ. Τούντας, «Πόλη και Βιομηχανία», *ό.π.*, σσ. 609 – 634, Λ. Παπαστεφανάκη, «Το αρχείο προφορικών μαρτυριών του Βιομηχανικού Μουσείου

Συνοπτικά για την ανάπτυξη του ναυπηγικού κλάδου στο νησί: τα πρώτα πλοία κατασκευάζονται ήδη το 1828. Η ίδρυση της ναυπηγικής – μηχανουργικής μονάδας Ελληνικής Ατμοπλοΐας το 1860, σηματοδότησε την έναρξη της μεγάλης ανάπτυξης του κλάδου. Το 1892, η μονάδα κήρύξε πτώχευση. Το 1898, την ανέλαβε η εταιρεία «Νεώριον και Μηχανουργεία Σύρου». Μεταξύ 1925 και 1969, πέρασε στην κυριότητα διαφόρων Ελλήνων εφοπλιστών, με τελευταίο τον όμιλο Ν.Ι Γουλανδρή². Το 1978, βρέθηκε υπό εκκαθάριση. Ενώ, το 1979 πέρασε στον έλεγχο του Δημοσίου, με τη συμμετοχή διαφόρων τραπεζών³, και διαχειριστή αγγλικό οίκο. Έως το 1981, το Νεώριο λειτουργούσε αποδοτικά και με σημειωμένη κερδοφορία. Κατά το διάστημα 1982 – 1984, εμφάνισε σταδιακά πτωτική τάση που έφτασε τελικά σε ζημιά της τάξης των 16 δις δραχμών. Από το 1992 έως το τέλος του 1993 η εταιρεία τέθηκε υπό καθεστώς εκκαθάρισης. Από 'κει και πέρα για μικρό χρονικό διάστημα το Νεώριο αυτοδιαχειριζόνταν οι εργαζόμενοι. Τέλος, περιήλθε σε νέο ιδιοκτησιακό καθεστώς με την υπογραφή συμφωνίας στις 21 Σεπτεμβρίου 1994, με την "Amber Maritime"⁴. Στα περισσότερα από 140 χρόνια λειτουργίας του, το Νεώριο θεωρείτο τεράστιας σημασίας βιομηχανική μονάδα για την Ερμούπολη. Πρόκειται για τη μεγαλύτερη βιομηχανία της πόλης και ένα από τα παλαιότερα μηχανουργεία στην Ελλάδα. Απασχολούσε μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης του νησιού και διαδραμάτισε ρόλο ατμομηχανής για τη βιομηχανική ανάπτυξη. Η ζωτική του σημασία στην οικονομία του νησιού, εκτός από πλεονέκτημα, αποτελούσε σε διάφορες περιπτώσεις και μειονέκτημα. Ο ευάλωτος στις ναυτιλιακές κρίσεις ναυπηγικός κλάδος, συχνά πυροδοτούσε κρίσεις στην – άμεσα συνδεδεμένη με το Νεώριο – οικονομία του νησιού.

Κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα μέχρι την κρίση του 1992, οι βασικές υπηρεσίες που εκτελούνταν στο Νεώριο, ήταν επισκευές και μετασκευές πλοίων. Οι υπηρεσίες περιλάμβαναν ένα ευρύ φάσμα εργασιών, από επισκευές ελίκων και πηδαλίων έως αμμοβολή. Από το σύνολο των πηγών προκύπτει ότι πρόκειται για ένα εξειδικευμένο ναυπηγοεπισκευαστικό κέντρο, με ελάχιστες περιπτώσεις κατασκευής πλοίων⁵. Από το 1979 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1990, μεγάλο κομμάτι του κύκλου εργασιών του, αφορούσε ελληνικά πλοία καθώς και ρωσικά

Ερμούπολης. Ζητήματα τεκμηρίωσης για τον κόσμο της εργασίας», στο Χ. Αγριαντώνη – Λ. Παπαστεφανάκη (επίμ.) *Τεκμήρια Βιομηχανικής Ιστορίας*, Πρακτικά Γ' Πανελλήνια Επιστημονικής Συνάντησης, Ερμούπολη, 20 – 22 Οκτωβρίου 2000, Διεθνής Επιτροπή για τη διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς (ΤΙCCH, Ελληνικό Τμήμα) Αθήνα, 2000, σσ. 191 – 200, Χ. Αγριαντώνη – Α. Φενερλή, *Ερμούπολη - Σύρος. Ιστορικό οδοιπορικό*, Ολκός, Αθήνα, 1999, σσ. 119 – 139.

² Χ. Αγριαντώνη, «Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα», *ό.π.*, σσ. 603 – 608, Μ. Τούντας, «Πόλη και Βιομηχανία», *ό.π.*, σσ. 609 – 634, Λ. Παπαστεφανάκη, «Το αρχείο προφορικών μαρτυριών του Βιομηχανικού Μουσείου Ερμούπολης. Ζητήματα τεκμηρίωσης για τον κόσμο της εργασίας», *ό.π.*, σσ. 191 – 200, Χ. Αγριαντώνη – Α. Φενερλή, *Ερμούπολη - Σύρος. Ιστορικό οδοιπορικό*, *ό.π.*, σσ. 119 – 139.

³ Σ.τ.Σ: Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, της Ελληνικής Τράπεζας Βιομηχανικής Ανάπτυξης (ΕΤΒΑ) και της Ιονικής – Λαϊκής Τράπεζας.

⁴ Π. Ζαχούρης, *Νεώριον Νέα Ανώνυμη Εταιρεία Ναυπηγείων Σύρου*, προπτυχιακή εργασία, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, ΤΕΙ Πειραιά, Πειραιάς, 2003, σελ. 3.

⁵ *Κοινή Γνώμη*, α.φ. 388. 20/6/1990.

και βρετανικά σκάφη⁶. Την ίδια περίοδο, μέσα σε ένα πλαίσιο αυξανόμενου διεθνούς ανταγωνισμού⁷ το Νεώριο αντέτασε τις ποιοτικές υπηρεσίες και τη γρήγορη περαίωση των εργασιών, απέναντι στη φτηνή τιμολογιακή πολιτική των ναυπηγείων της Βορείου Ευρώπης⁸.

Με βάση τα παραπάνω, θα επιχειρηθεί μια πρώτη καταγραφή της παραγωγικής διάρθρωσης της επιχείρησης. Αρχικά να πούμε ότι η ανάθεση των εργασιών γίνεται κατά παραγγελία. Το γεγονός αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, ο κύκλος εργασιών να μη διέπεται από συγκεκριμένη σταθερότητα. Βασικό χαρακτηριστικό είναι η εξειδικευμένη εργασία, σε προϊόν μεγάλης κλίμακας, γύρω από το οποίο περιστρέφεται η διαδικασία της παραγωγής. Με άλλα λόγια, υπάρχει ένα έτοιμο προϊόν (πλοίο) στο οποίο γίνονται οι παρεμβάσεις / επισκευές. Οι μηχανολογικές υποδομές του ναυπηγείου κατασκευάζουν τα απαραίτητα υλικά για τις επισκευές των πλοίων. Λόγω της φύσεως των εργασιών και της κλίμακας του προϊόντος, απαιτείται μαζικό εργατικό δυναμικό, εκτεταμένες υποδομές και μηχανολογικός εξοπλισμός.

Συνολικά μπορεί να διατυπωθεί ότι το Νεώριο δεν συνιστά μια βιομηχανική μονάδα με την έννοια του τεϋλορικού μοντέλου παραγωγής. Προσδιορίζεται βέβαια ως βιομηχανική μονάδα, λόγω της εκτεταμένης χρήσης μηχανών στο παραγόμενο έργο. Όμως στην επισκευαστική διαδικασία δεν υπάρχει τυποποίηση, εξαιτίας της ποικιλίας των τύπων και των διαφορετικών ανά περίπτωση αναγκών, των προσερχόμενων σκαφών. Αντιθέτως, στον τομέα των παραγόμενων ειδών και εξαρτημάτων, παρουσιάζεται τυποποίηση.

Η όλη παραγωγική διαδικασία, αποτελεί προϊόν συνδυασμένης χειρωνακτικής, βιοτεχνικής και εκμηχανισμένης εργασίας. Χειρωνακτικής γιατί η έλλειψη τυποποίησης και ομοιογένειας του υπό επισκευή προϊόντος, απαιτεί αυξημένη συμμετοχή του ανθρώπινου παράγοντα. Βιοτεχνικής γιατί ο τεχνίτης έχει εποπτεία και τελική εικόνα του προϊόντος. Εκμηχανισμένης γιατί είναι απαραίτητη η χρήση των μηχανών.

Ο συνδυασμός αυτός, έχει σαν προϋπόθεση την ύπαρξη μαζικού και εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Η μαζικότητα του δυναμικού αποτυπώνεται στις καταστάσεις προσωπικού και είναι προϊόν του κύκλου εργασιών. Η 24ωρη λειτουργία του σε περιόδους αυξημένης δουλειάς, απαιτούσαν συνεχείς βάρδιες, που για να επανδρωθούν ήθελαν μαζικό προσωπικό. Η εξειδίκευση, φαίνεται από τις 12 ειδικότητες που αναφέρονται στο συνημμένο προσάρτημα των συμβάσεων εργασίας⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο καταμερισμός εργασίας, η κατανομή των ειδικοτήτων, οριζόταν με μια σχετική ακρίβεια από την εταιρεία, με τη σύμφωνη γνώμη του Σωματίου Εργαζομένων. Ταυτόχρονα όμως υπήρχε μια ευελιξία στις

⁶ Στ. Νομικού, *Νεώριο – Ναυπηγεία Σύρου*, προπτυχιακή εργασία, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, ΤΕΙ Πειραιά, Πειραιάς, 1996, σσ. 20 – 21.

⁷ Αυτό σε ένα βαθμό ήταν απότοκο της ναυτιλιακής κρίσης που προκλήθηκε τη δεκαετία του 1970. Προφορική μαρτυρία Γ. Τριγώνη. Βλ. επίσης, Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944 – 2000*, ό.π., σσ. 358 – 364.

⁸ Στ. Νομικού, *Νεώριο – Ναυπηγεία Σύρου*, ό.π., σελ. 23.

⁹ Αρχείο Νεωρίου, Σύμβαση Εργασίας Αορίστου Χρόνου, Νεώριον Νέα Α.Ε Ναυπηγεία Σύρου.

ειδικότητες, προϊόν καταρχάς της στρατηγικής της εταιρείας, «που έχει το δικαίωμα ελεύθερα, κατά την κρίση της να μεταβάλλει τις ειδικότητες ή το αντικείμενο εργασίας του μισθωτού ή να απασχολεί αυτόν σε άλλη ειδικότητα, ανάλογα με τις ανάγκες της»¹⁰. Το τεχνικό κεφάλαιο του εργατικού δυναμικού, είναι αποτέλεσμα μιας μακράς ιστορικής διαδικασίας. Σε αυτή έπαιξαν ρόλο κατά κύριο λόγο, η μακροχρόνια λειτουργία του ναυπηγείου και η ύπαρξη μηχανουργείων γύρω από αυτό. Επίσης, η λειτουργία στην Ερμούπολη, της Σχολής Μηχανικών Εμπορικού Ναυτικού¹¹ από το 1937 και των Τεχνικών Σχολών Μαθητείας και Βιομηχανίας, η παράλληλη με τη φοίτηση, μαθητεία σε μηχανουργεία και το Νεώριο, διαμόρφωσαν ένα εργατοτεχνικό δυναμικό με σημαντική ποιότητα γνώσεων, τεχνικών και πρακτικών. Αυτοί επάνδρωναν το Νεώριο, τα μηχανουργεία και τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις¹².

Η φύση της εργασίας και ο υψηλός βαθμός κατάρτισης εγχάρασαν στο εργατοτεχνικό προσωπικό νοοτροπία διαφορετική από αυτή του βιομηχανικού εργάτη. Η έλλειψη πλήρους γραμμής παραγωγής, η απουσία τυποποίησης και οι ποικίλες απαιτήσεις του αντικειμένου, προϋπέθεταν ένα συνθετικό επίπεδο γνώσεων: Χειρωνακτικές δεξιότητες, εμπειρικού χαρακτήρα τεχνογνωσικές συσσωρεύσεις, συνδυασμένη και σύνθετη συμμετοχή του εργατοτεχνικού δυναμικού στην επισκευαστική διαδικασία, αυξημένο βάρος στην ομαδική εργασία και καταμερισμό που πολλές φορές προέκυπτε ενδοεργασιακά συνθέτουν την εικόνα του «ειδικευμένου τεχνίτη»¹³. Ενός εργαζόμενου δηλαδή, με διευρυμένες εργασιακές αρμοδιότητες, που έχει εποπτεία και εικόνα του τελικού προϊόντος, πάνω στο οποίο αποτυπώνεται το αποτέλεσμα της δουλειάς του.

Η διατήρηση αυτής της τεχνογνωσίας, ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν οι εργαζόμενοι στην περαίωση του κύκλου εργασιών, έκαναν αναγκαία την ύπαρξη μαζικού μόνιμου προσωπικού. Από τις καταστάσεις προσωπικού, προκύπτει ότι οι εργατοτεχνίτες αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία.¹⁴ Πέρα από το μόνιμο προσωπικό, το Νεώριο απασχολούσε σε περιόδους αυξημένων αναγκών, έκτακτο προσωπικό κυρίως Συριανούς. Ενδεικτική είναι η πληροφορία συνδικαλιστών ότι «όλη η Σύρος έχει κάνει ένα μεροκάματο στο ναυπηγείο»¹⁵. Επίσης, έκτακτες εργασίες αναλάμβαναν και συνεργεία εργολάβων από άλλα ναυπηγοεπισκευαστικά κέντρα (Πέραμα, Χαλκίδα). Πέρα από το μόνιμο, έκτακτο και υπεργολαβικό

¹⁰ Αρχείο Νεωρίου, Σύμβαση Εργασίας Αορίστου Χρόνου, Νεώριον Νέα Α.Ε Ναυπηγεία Σύρου.

¹¹ «Μεγάλο πλεονέκτημα του Νεωρίου θεωρείται επίσης η βαθιά και παραδοσιακή γνώση σε επισκευές πλοίων που έχει το εργατοτεχνικό προσωπικό, καθώς και το γεγονός ότι οι περισσότεροι εργαζόμενοι υπήρξαν στο παρελθόν ναυτικοί, με αποτέλεσμα να έχουν διαμορφώσει φρόνημα σε σχέση με την ποιότητα της εργασίας που παραδίδουν». Π. Ζαχούρης, *Νεώριον Νέα Ανώνυμη Εταιρεία Ναυπηγείων Σύρου, ό.π.*, σελ. 33.

¹² Α. Ψιλοπούλου, «Το Αρχείο του Μηχανουργείου Μαούτσου στην Ερμούπολη 1946 – 1987», στο στο Χ. Αγγριαντώνη – Λ. Παπαστεφανάκη (επίμ.) *Τεκμήρια Βιομηχανικής Ιστορίας, ό.π.*, σσ. 168 – 171.

¹³ Αναπτυξιακή Σύμπραξη (Α.Σ.) Νεώριον ΙΙ, *Οδηγός δράσεων και αποτελεσμάτων έργου*, Σύρος, 2005, σελ. 67.

¹⁴ Αρχείο Νεωρίου, Κατάσταση Προσωπικού, Νεώριον Νέα Α.Ε Ναυπηγεία Σύρου. Ενδεικτικά, το 1991 αποτελούσαν περίπου τα 5/6 του μόνιμου προσωπικού, που συνολικά αριθμούσε 1.431 εργαζόμενους.

¹⁵ Συνέντευξη Γ. Ραουζαίου

προσωπικό, στις εγκαταστάσεις του ναυπηγείου, απασχολούνταν και μαθητευόμενοι. Η θεσμοθέτηση της μαθητείας, προέκυπτε από την ανάγκη αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού μέσα στο πλαίσιο μιας απομονωμένης γεωγραφικά νησιωτικής κοινωνίας. Με άλλα λόγια παρατηρείται μια πρακτική διατήρησης και μεταβίβασης των ειδικευμένων γνώσεων στους μελλοντικούς εργαζόμενους που πιθανόν στόχευε στη διασφάλιση της υψηλής ποιότητας παροχής υπηρεσιών.

Το τεχνικό κεφάλαιο που διέθετε το εργατοτεχνικό προσωπικό αποτελούσε ενισχυτικό παράγοντα στη διαπραγματευτική του ικανότητα. Το αποτέλεσμα ήταν η απόσπαση υψηλών αποδοχών και παροχών¹⁶. Βασικός θεσμικός φορέας στις διαπραγματεύσεις των εργαζομένων ήταν το Σωματείο Εργαζομένων Νεωρίου. Η δομή του ευνοούσε τόσο τη διεκδίκηση όσο και την εσωτερική του συσπείρωση. Επρόκειτο για εργοστασιακό σωματείο μόνιμων εργαζομένων, στο οποίο συνδιαιθρώνονταν κοινά συμφέροντα. Η «σφιχτή» χωροταξική δομή του ναυπηγείου διευκόλυνε την επαφή μεταξύ εργαζομένων και καθιστούσε πρόσφορο το έδαφος για ζυμώσεις στη διάρκεια του εργασιμίου χρόνου. Ταυτόχρονα η μακροχρόνια αγωνιστική παράδοση του εργατικού κινήματος της Σύρου¹⁷ αλλά και του συνδικαλιστικού κλάδου που υπαγόταν το σωματείο, ενίσχυε τα διεκδικητικά του χαρακτηριστικά.

Ο υψηλός βαθμός συσπείρωσης των εργαζομένων γύρω από το σωματείο τους φαίνεται και από τη σχεδόν καθολική συμμετοχή τους στις κινητοποιήσεις που αρχίζουν από το 1991, με τις πρώτες διαβουλεύσεις για την ιδιωτικοποίηση του Νεωρίου και διαρκούν έως το 1994. Ερώτημα αποτελεί το κατά πόσον η καθολική συσπείρωση που εμφανίστηκε στην περίοδο της κρίσης ενυπήρχε και πριν. Αν ανατρέξει κανείς στον τοπικό τύπο της εποχής, οι κινητοποιήσεις μεταξύ 1992 και 1994 ήταν όχι μόνο πυκνές χρονικά αλλά και μαζικές, με καθολική συμμετοχή των εργαζομένων` πλατιές ως προς την απεύθυνσή τους, όπως φαίνεται από τη συμμετοχή φορέων και κατοίκων της Σύρου` και επιθετικές ως προς τις πρακτικές τους (π.χ. συχνές καταλήψεις). Σε κάθε περίπτωση πάντως, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το βασικό διακύβευμα των εργαζομένων ήταν η διατήρηση της λειτουργίας του ναυπηγείου, ανεξάρτητα από τους επιμέρους χειρισμούς της συνδικαλιστικής ηγεσίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση των εργαζομένων εντός του εργασιακού τους χώρου το 1992, που το ναυπηγείο υπολειπούν. Αλλά και στο διάστημα από τις αρχές του 1993 έως το Σεπτέμβριο του 1994, που τελούσε υπό εκκαθάριση. Στο διάστημα αυτό οι εργαζόμενοι ανέλαβαν την επισκευή πλοίων¹⁸. Στις περιπτώσεις αυτές συναντάμε ένα σύστημα αυτοδιαχείρισης που χωρίς την υψηλή ειδίκευση, τα εμπειρικά και τεχνικά εφόδια και τις εσωτερικές δομές οργάνωσης και κατανομής της εργασίας του προσωπικού δεν θα μπορούσε να

¹⁶ Νεώριον Νέα Α.Ε Ναυπηγεία Σύρου, Συμφωνητικό Συμβάσεως Εργασίας Αορίστου Χρόνου, Σύρος, 17/3/1980, Νεώριον Νέα Α.Ε Ναυπηγεία Σύρου .

¹⁷ Μ. Τούντας, «Πόλη και Βιομηχανία», *ό.π.*, σσ. 629 – 631.

¹⁸ Κοινή Γνώμη, α.φ. 583, 20/4/1994.

σταθεί¹⁹. Αδιευκρίνιστο μένει με ποια διαδικασία γινόταν ο καταμερισμός της εργασίας, αν διατηρήθηκε η προϋπάρχουσα ιεραρχία και ποια ήταν η εμπλοκή του Σωματείου στην όλη διαδικασία αυτοδιαχείρισης;

Μετά από μια διετία άκαρπων διαγωνισμών για την αγορά του Νεωρίου από ιδιώτη, το Σεπτέμβριο του 1994, η προσφορά του ομίλου Ταβουλάρη, γίνεται δεκτή από τους αρμόδιους κρατικούς φορείς και το Σωματείο Εργαζομένων. Από το 1994 έως τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 2000 το ναυπηγείο –υπό τη νέα ονομασία «Νεώριο Νέα Α.Ε Ναυπηγεία Σύρου»– διατηρεί το βασικό ναυπηγοεπισκευαστικό του χαρακτήρα, με επιπλέον όμως διεύρυνση των εργασιών. Τον κύριο κύκλο εργασιών συμπληρώνουν η παραγωγή προϊόντων μετάλλου, ανταλλακτικών και μηχανικού εξοπλισμού και η εμπορεία τους σε εσωτερικό και εξωτερικό.²⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι οι υπηρεσίες που παρείχε, επεκτάθηκαν και σε τομείς εκτός της ναυπηγικής (πχ συμβάσεις για την κατασκευή μηχανικών τμημάτων οπλικών συστημάτων). Η διαφοροποίηση αυτή, πιθανόν στόχευε στη μείωση των διακυμάνσεων των εσόδων που προέρχονταν από την κρίση της παγκόσμιας ναυτιλίας. Ακόμη, τα τελευταία χρόνια, δραστηριοποιείται στην κατασκευή σκαφών αναψυχής.

Η στρατηγική της νέας εταιρείας διαμορφώθηκε ως εξής: Προσέλκυση νέων πελατών και διατήρηση των υφισταμένων μέσω ανταγωνιστικής τιμολόγησης, μείωση του χρόνου ολοκλήρωσης των έργων, γρήγορη και ποιοτική εργασία. Για την υλοποίηση των παραπάνω στόχων η εταιρεία προχώρησε σε μια σειρά τακτικών, όπως συνεχής εκπαίδευση των εργαζόμενων διαμέσω του ΚΕΚ Νεωρίου, τη βελτίωση του εξοπλισμού, την αναβάθμιση υλικών / υπηρεσιών και την πιστοποίηση με ISO 9002. Συγκριτικά με το προγενέστερο ιδιοκτησιακό καθεστώς, διαγράφονται τρεις νέες στρατηγικές τομές: συμμετοχή σε όμιλο που κατέχει το 70% των Ναυπηγείων Ελευσίνας, εισαγωγή στο Χρηματιστήριο, επέκταση και διαφοροποίηση του πελατολογίου.

Με την επαναλειτουργία του ναυπηγείου, η αγοράστρια εταιρεία υποχρεούταν να προσλάβει 600 εργαζόμενους, οι οποίοι, σε ποσοστό 90% θα επιλέγονταν μεταξύ των πρώην εργαζομένων του ναυπηγείου, καθώς και την συμβατική υποχρέωση συνεχούς λειτουργίας του ναυπηγείου για έξι χρόνια.²¹ Πράγματι, όπως πιστοποιεί το βιβλίο προσωπικού, η εταιρεία τήρησε τις συμβατικές της υποχρεώσεις και έτσι, στις 22 Αυγούστου 1996, εμφανίζονται καταγεγραμμένοι 601 εργαζόμενοι²². Επιπλέον, μετά το πέρας της εξαετίας, το 2001, εμφανίζονται καταγεγραμμένοι 550 μόνιμοι εργαζόμενοι, αριθμός μειωμένος, πιθανόν λόγω των συνταξιοδοτήσεων²³. Ένα πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει από τη σύγκριση των δύο ιδιοκτησιακών

¹⁹ Για ζητήματα σχετικά με τον ενδοεργασιακό καταμερισμό, βλ. Χρ. Κωνσταντοπούλου, *Για μια κοινωνιολογία της εργασίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1994, Α. Ράφτης, Δημοκρατική Διοίκηση Επιχειρήσεων, Πολύτυπο, Αθήνα, 1985.

²⁰ Το καταστατικό παρατίθεται αυτούσιο στο Π. Ζαχούρης, *Νεώριον Νέα Ανώνυμη Εταιρεία Ναυπηγείων Σύρου*, ό.π., σσ. 4 – 5.

²¹ *Κοινή Γνώμη*, α.φ. 606, 28/9/1994.

²² Ιστορικό Αρχείο Δήμου Ερμούπολης, ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων, Αρχείο Επιθεώρησης Εργασίας Κυκλάδων, φ. 114, Καταστάσεις Προσωπικού.

²³ Π. Ζαχούρης, *Νεώριον Νέα Ανώνυμη Εταιρεία Ναυπηγείων Σύρου*, ό.π., σελ. 13.

καθεστώτων, είναι η μείωση του μόνιμου προσωπικού. Αν ανατρέξει κανείς στα στοιχεία που έδινε στον τοπικό τύπο το Σωματείο Εργαζομένων το 1992, όπου οι μόνιμοι εργαζόμενοι προσέγγιζαν – πριν τις εθελούσιες εξόδους τους– 1000²⁴, αντιλαμβάνεται κανείς το μέγεθος της μείωσης σε σχέση με τους 600 μόνιμους που προβλεπόταν στο συμφωνητικό της νέας ιδιοκτήτριας εταιρείας. Η μείωση του προσωπικού οφείλεται καταρχάς σε έναν αντικειμενικό παράγοντα, που είναι οι απαιτήσεις της εταιρείας. Ο δεύτερος παράγοντας είναι πιο σύνθετος. Κατά τη διάρκεια της κρίσης παρατηρήθηκε διαρροή του προσωπικού με τους εξής τρόπους: Τις εθελούσιες εξόδους που σημειώθηκαν σε μεγάλη έκταση την άνοιξη του 1992²⁵ και τις συνταξιοδοτήσεις. Η μείωση των μόνιμων που διαμορφώνουν το υπόβαθρο για να εργαστούν συμπληρωματικά οι έκτακτοι, συνεπάγεται και την πιθανή μείωση του απόλυτου αριθμού των εκτάκτων. Το πλεόνασμα των πρώην μόνιμων εργαζομένων που αποχώρησαν με εθελούσια έξοδο πιθανόν να αποτελούσε μια δυνητική δεξαμενή άντλησης έκτακτου προσωπικού. Η περίπτωση αυτή θα εξασφάλιζε στην εταιρεία ένα έμπειρο δυναμικό που θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες της σε περίοδο αύξησης του κύκλου εργασιών, απέναντι στο οποίο οι συμβατικές της υποχρεώσεις ήταν ληξιπρόθεσμες. Η συρρίκνωση τόσο των μόνιμων, όσο και των έκτακτων ιδίως μετά την άρση των υποχρεώσεων της εταιρείας από το 2001 και μετά, επιτείνεται ακόμα πιο πολύ από τη στρατηγική της εταιρείας για τη συμπίεση του κόστους εργασίας. Η στρατηγική αυτή αποτυπώνεται μέσα από τη διευρυμένη χρήση συνεργείων υπεργολάβων από το Πέραμα, που διεκπεραιώνουν ένα ευρύ φάσμα του κύκλου εργασιών.

Η διεύρυνση και η επέκταση του κύκλου εργασιών του Νεωρίου πέρα από το ναυπηγικό τομέα, ο νέος τεχνολογικός εξοπλισμός, η γενικότερη στρατηγική εξορθολογισμού είχαν αντίκτυπο στα κεκτημένα των εργαζομένων στο προηγούμενο ιδιοκτησιακό καθεστώς. Παράλληλα, το γεγονός ότι πλέον επρόκειτο για ιδιωτική επιχείρηση που στόχευε στη σταθερή μείωση των μόνιμων²⁶, ενέτεινε το αίσθημα ανασφάλειας των εργαζομένων. Η μείωση των μόνιμων, χωρίς την ταυτόχρονη συρρίκνωση του κύκλου εργασιών τους υποχρέωνε σε συμπίεση του μη παραγωγικού χρόνου και την αύξηση της αποδοτικότητας. Σε αυτό το πλαίσιο ο εργαζόμενος καλείται να είναι πιο πειθαρχημένος προκειμένου να ανταποκριθεί στον αυξανόμενο ενδοεργασιακό ανταγωνισμό. Η αναδιάρθρωση της εργασίας εντάθηκε και από τις στρατηγικές επανακατάρτισης που προωθεί η εταιρεία. Σε αυτές εντάσσονται η άμεση επιμόρφωση 280 εργαζομένων από τις 600 που θα προσλαμβάνονταν²⁷ και η ίδρυση μόλις το 1994 του «Νεώριον ΚΕΚ Μ. ΕΠΕ», με στόχο την υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων για τους εργαζόμενους.

Άλλη μια πτυχή που χρήζει έρευνας είναι οι σχέσεις του Νεωρίου με την τοπική οικονομία. Όντας η μοναδική μονάδα παραγωγής μεγάλης κλίμακας στο νησί, το Νεώριο διατηρούσε μια δυναμική και πολυεπίπεδη σχέση με την τοπική

²⁴ Κοινή Γνώμη, 22/7/1992.

²⁵ Κοινή Γνώμη, 13/4/1992.

²⁶ Συνέντευξη Γ. Ραουζαίου, όπου μεταξύ άλλων, επισημαίνεται η σταδιακή μείωση των μόνιμων μέσω συνταξιοδοτήσεων, με αποτέλεσμα, εν έτει 2007, το μόνιμο προσωπικό να έχει φτάσει τους 380 εργαζόμενους.

²⁷ Αρχείο Νεωρίου, Σύμφωνο 3025/1994, Νεώριον Νέα Α.Ε Ναυπηγεία Σύρου, σελ. 67.

κοινωνία. Στο ναυπηγείο απασχολούταν ένα μεγάλο μέρος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Ενδεικτικά το 1991 οι εργαζόμενοι ήταν 1.456 σε ένα σύνολο πληθυσμού 10.000 περίπου κατοίκων. Από το παραπάνω στοιχείο εύλογα συμπεραίνει κανείς ότι ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού του νησιού, οι οικογένειες δηλαδή των εργαζομένων ζούσαν ή συμπλήρωναν τα εισοδήματά τους από το Νεώριο. Όντας υψηλά αμειβόμενο το εργατικό δυναμικό είχε αυξημένη αγοραστική δύναμη και τροφοδοτούσε την τοπική αγορά. Εκτός από την καταναλωτική δύναμη των εργαζομένων, οι συναλλαγές της ίδιας της εταιρείας με τοπικές επιχειρήσεις (μηχανουργεία, κλπ.) και η αγορά υλικών από αυτές ενίσχυε σε ένα δεύτερο επίπεδο την εγχώρια οικονομία. Αναλογιζόμενος κανείς την οικονομική σημασία που είχε το Νεώριο για τη ζωή του νησιού, μπορεί να αποτιμήσει το μέγεθος της δευτερογενούς κρίσης που έπληξε την τοπική οικονομία με την υπολειτουργία και την εκκαθάριση του. Η κρίση αυτή αποτυπώθηκε τόσο στον τοπικό τύπο, όσο και στο σύνολο των προφορικών μαρτυριών. Το μέγεθος της εξηγεί τη συνεχή και εκτεταμένη ενασχόληση του τοπικού τύπου με το θέμα αυτό, τις κινητοποιήσεις πανσυριανής εμβέλειας και τις πρακτικές στήριξης και αλληλεγγύης των κατοίκων προς τους εργαζόμενους²⁸. Βέβαια, αυτοί που υπέστησαν κατά κύριο λόγο τις συνέπειες από το κλείσιμο του Νεωρίου, ήταν οι ίδιοι εργαζόμενοι. Τα στοιχεία που έδινε ο ΟΑΕΔ το 1993, για 1.000 άνεργους²⁹ καθώς και οι επισημάνσεις της ΓΣΕΕ το Σεπτέμβριο του 1994, ότι στο διάστημα που το ναυπηγείο ήταν κλειστό η ανεργία στη Σύρο έφτασε το 40% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού³⁰, καταδεικνύουν το μέγεθος της ανεργίας. Παράλληλα η οργάνωση συσσιτίων από τους ίδιους τους εργαζόμενους αφήνει να διαφανεί η δεινή θέση στην οποία βρίσκονταν³¹. Σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης της ανέχειας και της ανεργίας, ένα ποσοστό εργαζομένων μετανάστευσε σε άλλες περιοχές όπου τελούνταν ναυπηγικές εργασίες (Χαλκίδα, Βόλος Πέραμα)³², καθώς δεν υπήρχε δυνατότητα απορρόφησης του εργατικού δυναμικού από την αγορά εργασίας του νησιού. Πιο μακροπρόθεσμες λύσεις ήταν η διοχέτευση ενός ποσοστού εργαζομένων είτε στις οικοδομικές εργασίες, ή στο άνοιγμα μικροεπιχειρήσεων συναφών με το επάγγελμα που εξασκούσαν³³. Η εμπειρία του κλεισίματος και η αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος με τη συνεπακόλουθη αλλαγή των εργασιακών σχέσεων, ώθησε την τοπική κοινωνία στην αναζήτηση εναλλακτικών στρατηγικών απασχόλησης. Ήδη πριν το κλείσιμο του Νεωρίου υπήρχαν προτάσεις για την τουριστική ανάπτυξη του νησιού (Καζίνο, Μαρίνα Ερμούπολης), από επιχειρηματικούς φορείς. Οι τάσεις αυτές επανήρθαν δυναμικά στο προσκήνιο το 1994, μετά την αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και με ότι αυτή επέφερε για τον επαναπροσδιορισμό της τοπικής οικονομίας.

Το κλείσιμο του Νεωρίου για δύο σχεδόν χρόνια από το 1992 έως το 1994, εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διάλυσης σημαντικών νησίδων του

²⁸ Κοινή Γνώμη, 26/2/1992.

²⁹ Κοινή Γνώμη, α.φ. 520, 3/2/1993.

³⁰ Κοινή Γνώμη, α.φ. 605, 21/3/1994.

³¹ Κοινή Γνώμη, α.φ. 563, 1/12/1993.

³² Συνέντευξη Γ. Ραουζαίου.

³³ Συνέντευξη Γ. Ραουζαίου.

βιομηχανικού ιστού στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990, σε περιοχές «οι οποίες παρουσιάζουν ισχυρό βαθμό εξάρτησης από ένα ή δύο κλάδους και επιχειρήσεις»³⁴. (Λαύριο, Πάτρα). Συγκεκριμένα για την Ερμούπολη, η πολυετής σύνδεση της βιομηχανικής ανάπτυξης και απασχόλησης με το ναυπηγοεπισκευαστικό κλάδο συνέβαλλε στην μετακύληση της κρίσης του τομέα αυτού στην τοπική οικονομία. Παράλληλα η διαδικασία αυτή συνέπεσε με το κλείσιμο μιας σειράς βιομηχανικών μονάδων την ίδια περίοδο³⁵. Για την αντιμετώπιση των συνεπειών επιδιώχθηκε αναπροσανατολισμός της τοπικής οικονομίας με διεύρυνση του τριτογενούς τομέα και των υπηρεσιών. Στην καθεαυτό μονάδα τα αποτελέσματα της διακοπής και της επαναλειτουργίας του Νεωρίου αποτυπώθηκαν τόσο στο εργατικό δυναμικό, όσο και στη φυσιολογία της ίδιας της επιχείρησης, όπως αναδείχθηκε παραπάνω.

Νατάσα Κεφαλληνού, Μετ. Φοιτ. Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Άκης Παλαιολόγος, Μετ. Φοιτ. Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Ιουλία Λυμπεροπούλου, Μετ. Φοιτ. Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

³⁴ Δ. Κατσορίδας, «Παρατηρήσεις για την 'Αποβιομηχάνιση'», *Ουτοπία*, τ. 18, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1995, σελ. 69.

³⁵ Χαρακτηριστικό το κλείσιμο της Πειραιϊκής Πατραϊκής την ίδια εποχή. Βλ. Κοινή Γνώμη, α.φ. 520, 3/2/1993.

Η παρακμή της κερκυραϊκής βιομηχανίας στη συνείδηση της τοπικής κοινωνίας

Ανεξάρτητα από τα πραγματικά αίτια της μετάβασης από την περίοδο της ακμής της βιομηχανίας, όταν εκτός των εργατικών συσσωματώσεων και εντύπων¹ υπήρχαν ακόμη και αθλητικοί σύλλογοι με την επωνυμία «εργατικός» ή «πανεργατική»,² στην παρακμή, η ίδια η διαδικασία αποτέλεσε ένα τραυματικό γεγονός για την τοπική κοινωνία.

Η κρίση της δεκαετίας του 1930 που οδηγεί στη μείωση του ρυθμού ανάπτυξης των περιφερειακών βιομηχανικών κέντρων, καθώς η υπέρμετρη διόγκωση της Αθήνας και του Πειραιά γίνεται απειλή για τις μέχρι τότε ανθούσες βιομηχανίες της περιφέρειας,³ πλήττει και την Κέρκυρα.⁴ Εμφανίζεται και εδώ η τάση να μεταφέρονται οι βιομηχανίες στο κέντρο⁵ και να περιορίζονται οι ημέρες

1 Κυκλοφόρησαν δύο εφημερίδες με τον τίτλο *Εργάτης*, μία της περιόδου 1887-1892 και μία του 1912.

2 Το 1934 υπάρχει Σύλλογος Κρίκετ με την επωνυμία «Εργατικός» και ποδοσφαιρικός με την επωνυμία «Πανεργατική». Βλ. εφημ. *Κερκυραϊκόν Βήμα*, 5-8-1934 και 9-6-1935 αντιστοίχως.

3 Χρήστος Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β1: *Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 138-139, 144. Πρόκειται για μια τάση που έχει ξεκινήσει από τις αρχές του αιώνα. Οι μεγαλύτερες εγκαταστάσεις πυρηνελαιουργίας κατά την περίοδο 1896-1920, συγκεντρώνονται στη Δραπετσώνα και στην Ελευσίνα. Βλ. Χριστίνα Αργιαντώνη, «Βιομηχανία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* τ. Α1: *Οι απαρχές 1900-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 187.

4 Σπυρίδων Δ. Λάσκαρις, *Ανάλυση της κερκυραϊκής οικονομίας εις το πλαίσιον της προσπάθειας περιφερειακής αναπτύξεως*, Αθήνα 1968, σ. 83-84, 98. Η κρίση φαίνεται και από την κίνηση του λιμανιού κατά το διάστημα 1928-1932. Βλ. *ό.π.*, σ. 97-98.

5 Ένα από τα θέματα που απασχολεί το εργατικό περιφερειακό συνέδριο του 1933 είναι η μη μεταφορά του εργοστασίου Ασπιώτη στην Αθήνα. Βλ. εφημ. *Κερκυραϊκόν Βήμα*, 11-6-1933. Για την τάση γενικά βλ. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 145.

εργασίας των εργατών,⁶ ενώ σημειώνονται και απολύσεις, όπως συνέβη στο εργοστάσιο Δεσύλλα.⁷

Το γεγονός προκαλεί αμηχανία και σύγχυση, ακόμη και στους πιο ψυχραιμους αναλυτές, οι οποίοι από τη μια θεωρούν αναπόφευκτη την κρίση, αφού η βιομηχανία είναι «δυσαναλόγως προηγμένη» σε σχέση με τον πληθυσμό, και από την άλλη θρηνούν για την κατάσταση και χαρακτηρίζουν απαραίτητη την ύπαρξη της βιομηχανίας, εξ αιτίας ακριβώς της πυκνότητας του πληθυσμού στην Κέρκυρα.⁸ Οι επιχειρηματίες αποδίδουν το πρόβλημα στο υπερβολικό κόστος των πρώτων υλών και του τεχνικού εξοπλισμού που είναι υποχρεωμένοι να προμηθεύονται από το κέντρο, στα έξοδα μεταφοράς και στη χαμηλή επιτόπια κατανάλωση (5%). Ο σκληρός ανταγωνισμός των βιομηχανιών του κέντρου δυσχεραίνει την κατανάλωση του υπόλοιπου 95% της παραγωγής τους, εξ αιτίας των υψηλών ναύλων στις ατμοπλοϊκές μεταφορές, των ακριβότερων φορτωτικών, των τοπικών φόρων, καθώς και των απωλειών λόγω των μεταφορτώσεων. Η βιομηχανία του κέντρου, κατά τη γνώμη τους, πλεονεκτεί επίσης και από την άποψη της τεχνικής κατάρτισης των εργατών, της συντήρησης των βιομηχανικών εγκαταστάσεων και των πιστωτικών συνθηκών.⁹ Κάποιοι προσάπτουν στην κυβέρνηση προσωπική εύνοια σε συγκεκριμένους επιχειρηματίες του κέντρου.¹⁰

Η τοπική κοινωνία, όπως συμβαίνει και με άλλες,¹¹ διεκδικεί την κρατική παρέμβαση και προστασία.¹² Σε κοινό ψήφισμα εργατικών και βιοτεχνικών οργανώσεων απασχολουμένων στην επεξεργασία του ξύλου και τη ραφή ενδυμάτων διατυπώνεται το αίτημα να επιβληθεί «προστατευτική φορολογία» με σκοπό την αναστολή των εισαγωγών ενδυμάτων και υποδημάτων.¹³ Μολονότι δεν επιστρατεύεται το φόβητρο του κομμουνισμού, όπως αλλού,¹⁴ οι κοινωνικές συγκρούσεις είναι εμφανείς, όταν αποδίδονται ευθύνες για τη μη

6 Το εργοστάσιο Ασπίωτη περιόρισε σε τριήμερη την εβδομαδιαία εργασία των εργατών του. Η βιομηχανία Δεσύλλα πέτυχε άδεια μεταφοράς και εγκαταστάσεως τμήματος του εργοστασίου στην Αθήνα. Βλ. «Η βιομηχανία της Κέρκυρας», εφημ. *Κερκυραϊκόν Βήμα*, 26-11-1938.

7 Εφημ. *Κερκυραϊκόν Βήμα*, 3-11-1934.

8 [Κ. Δαφνής], *Οδηγός Κερκύρας. Εμποροβιομηχανικός γεωργικός*, Κέρκυρα 1936, σ. 41-42, 49, 52. Για την πυκνότητα του πληθυσμού βλ. Σπυρίδων Δ. Λάσκαρις, *ό.π.*, σ. 98-101.

9 Κ. Πουλημάς, Διευθυντής του Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου, «Η κερκυραϊκή βιομηχανία και τα προκαλούντα τον μαρασμόν της αίτια», εφημ. *Κερκυραϊκόν Βήμα*, 30-7-1938. Το ζήτημα του κόστους παραγωγής είναι παλαιότερο. Το εργοστάσιο Κουρούκλη-Καλλίνικου το 1908, όταν ξέσπασε πυρκαϊά, ήταν ανασφάλιστο εξ αιτίας της μεγάλης δαπάνης της ασφάλειας. Βλ. εφημ. *Η Φωνή*, 17-5-1908.

10 Σπ. Χαντζάρης, «Τα προβλήματα του εμπορίου και της βιομηχανίας της Κέρκυρας. Αι γνώμαι των αρμοδίων», εφημ. *Κερκυραϊκόν Βήμα*, 14-6-1936. Ο συγγραφέας είναι βασικός μέτοχος της Εταιρείας «Χαρτοποιία "Η Κέρκυρα"» και χρησιμοποιεί επιχειρήματα με βάση την εμπειρία από τον συγκεκριμένο κλάδο.

11 Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 144.

12 Εφημ. *Κερκυραϊκόν Βήμα*, 30-7-1938, 26-11-1938, 3-12-1938, 1-12-1938 (επιστολή υπαλλήλου της μακαρονοποιίας «Δαλιέτος και Σία», όπου αναλύεται το πρόβλημα του λιμανιού σε σχέση με τη βιομηχανία), 7-1-1939 (άρθρο του Κ. Δαφνή όπου συζητείται το πρόβλημα της μεταφοράς εργοστασίων και των απολύσεων. Αναφέρεται στα αίτια που αναφέρονται και στον οδηγό του 1936).

13 Εφημ. *Κερκυραϊκόν Βήμα*, 7-6-1936.

14 Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 144.

παραγωγικότητα των εργοστασίων στο εργατικό προσωπικό που επιμένει σε απεργιακές κινητοποιήσεις,¹⁵ καθώς οι εργάτες θεωρούν υπεύθυνους για την κατάσταση τους εργοδότες τους.¹⁶

Ο πόλεμος επέτεινε τα προβλήματα: άλλες βιομηχανίες μεταφέρθηκαν οριστικά στην Αθήνα, άλλες έπαψαν να λειτουργούν, άλλες καταστράφηκαν ολοσχερώς και οι εναπομείνουσες αγωνίζονταν να επανέλθουν στην προπολεμική κατάσταση.¹⁷ Το θέμα της ανεργίας και της πλήρους επαναλειτουργίας των εργοστασίων γίνεται το βασικό αίτημα του Εργατικού Κέντρου,¹⁸ η αύξηση της ισχύος της αριστεράς χαρακτηρίζεται «δείκτης αψευδής» του κοινωνικού προβλήματος και αρχίζει να προβάλλει απειλητική,¹⁹ ενώ επαναλαμβάνονται οι εκκλήσεις για κρατική προστασία.²⁰

Στο διάστημα 1950-1965 που και η Κέρκυρα υφίσταται το πρόβλημα της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης,²¹ η βιομηχανία παρουσιάζεται ως «οργανική ανάγκη» για την επιβίωση των Κερκυραίων.²² Έτσι το Εργατικό Κέντρο ανήγαγε το ζήτημα σε ένα από τα βασικά του αιτήματα.²³ Ο Κ. Δαφνής πρότεινε ως λύση για την απορρόφηση του πλεονάζοντος πληθυσμού, εκτός από την ίδρυση βιομηχανιών, την αύξηση του γεωργικού κλήρου σημειώνοντας ότι δεν αρκεί η αύξηση της γεωργικής παραγωγής ούτε η ανάπτυξη του τουρισμού για να λυθούν τα προβλήματα.²⁴ Από την άλλη πλευρά η απειλή των απολύσεων είναι διαρκής²⁵ και δεν λείπουν οι κοινωνικές αντιδράσεις με πανεργατικές

15 Εφημ. *Κερκυραϊκόν Βήμα*, 16-3-1937, με αφορμή την ανατροπή της αριστερής διοίκησης του σωματείου των μακαρονοποιών.

16 Βλ. το υπόμνημα των εργαζομένων στον Ασπιώτη κατά της μεταφοράς του εργοστασίου στην Αθήνα, εφημ. *Κερκυραϊκόν Βήμα*, 13-4-1940.

17 Ε.Β.Ε.Κ., *Το κερκυραϊκόν εμπόριον και βιομηχανία κατά το 1949*, Κέρκυρα Μάιος 1950, σ. 30-37· Κ. Δαφνής, «Ο μαρασμός της Βιομηχανίας. Η περίπτωση των αλευρομύλων», εφημ. *Κερκυραϊκά Νέα*, 16-11-1953· Σπυρίδων Δ. Λάσκαρις, *ό.π.*, σ. 207, 216. Στο Αρχείο του Εργατικού Κέντρου σώζεται «κατάσταση εμφανίσιμα τα εργοστάσια της πόλεως Κερκύρας» αμέσως μετά τον πόλεμο. Καταγράφονται 15 εν λειτουργία και 6 «μη λειτουργούντα».

18 Αρχείο ΕΚΚ.

19 Νομαρχία Κερκύρας, *Κέρκυρα, δύομισυ χρόνια εργασίας και δημιουργίας*, Κέρκυρα 1956, σ. 7. Το 1948 μεθοδεύεται η απομάκρυνση του βασικού συνδικαλιστικού στελέχους των μακαρονοποιών ως «εμβολιασμένου με το δηλητήριο του κομμουνισμού», ΓΑΚ Κερκύρας, Αρχείο Νομαρχίας φάκ. 299. Το σωματείο αυτό είχε παράδοση κινητοποιήσεων και αριστερή διοίκηση πριν το 1936.

20 Βλ. το υπόμνημα των επαγγελματιών και βιοτεχνών της Κερκύρας, με το οποίο μεταξύ άλλων ζητούν την απαγόρευση της διακίνησης ετοιμών ενδυμάτων και υποδημάτων, εφημ. *Φιλελεύθερον Βήμα*, 4-6-1948.

21 Σπυρίδων Δ. Λάσκαρις, *ό.π.*, σ. 102-104, 118-122. Ο πληθυσμός στο διάστημα 1940-1961 μειώθηκε κατά 10%, άρχισε ο «εκπατρισμός» από τα χωριά στα αστικά κέντρα έξω από το νησί. Βλ. εφημ. *Κερκυραϊκά Νέα*, 8-5-1961, 22-5-1961. Το 1962 καταγράφηκαν 1.500 περ. μετανάστες, ενώ το 1965 3497, 2483 εξωτερικοί και 1.014 εσωτερικοί. Βλ. εφημ. *Κερκυραϊκά Νέα*, 29-4-1963 και 4-7-1966 αντιστοίχως.

22 Εφημ. *Κερκυραϊκά Νέα*, 16-11-1953.

23 Αρχείο ΕΚΚ, φάκ. Ε208.

24 Εφημ. *Κερκυραϊκά Νέα*, 21-10-1963.

25 Η Εταιρεία Δεσύλλα επικαλείται το 1953 το πρόβλημα της έλλειψης πρώτων υλών για τις απολύσεις που πραγματοποίησε, τονίζοντας στην αναφορά προς το ΕΚΚ ότι κανονικά θα έπρεπε να είναι περισσότερες, Αρχ. ΕΚΚ, φάκ. Βλ. επίσης φάκ. Ε177ε όπου θίγεται το πρόβλημα των απολύσεων την ίδια περίοδο στην ελαιουργία.

απεργίες.²⁶ Ο τοπικός τύπος αναφέρεται διαρκώς στην κρίση της τοπικής οικονομίας, στην υποκατανάλωση, χρησιμοποιεί τον όρο «ασφυξία» για να αποδώσει το πρόβλημα,²⁷ ενώ εντείνεται η συζήτηση για τον νευραλγικό ρόλο ενός τομέα που είχε πάντα τη σημασία του για το νησί,²⁸ του τουρισμού.²⁹ Η σύνδεση με την ΕΟΚ αναπτύσσει προσδοκίες για τη δημιουργία νέων και με ξένα κεφάλαια βιομηχανιών,³⁰ προσδοκίες που φθάνουν στα όρια του γελοίου, όταν π.χ. η Κέρκυρα ερίζει με άλλες πόλεις για την εγκατάσταση του εργοστασίου της PIRELLI.³¹ Η σοβαρότητα του κοινωνικού προβλήματος αντανακλάται και στις συντεχνιακές πρακτικές που παρατηρούνται στο σώμα των εργατών, όταν οι μυλεργάτες, οι οποίοι λόγω του μεγάλου αριθμού τους συνιστούν ένα από τα πιο δραστήρια εργατικά σωματεία στην πόλη, το 1966 διατυπώνουν το αίτημα να μην προσλαμβάνονται στις αλευροβιομηχανίες άνεργοι άλλων επαγγελμάτων.³²

Η συζήτηση για τη δημιουργία νέων βιομηχανιών, αλλά κυρίως πια για την επιβίωση των παλαιών, συνεχίζεται και στη δεκαετία του 70, όταν τα εργοστάσια αποκαλούνται «κοινωνικόν κεφάλαιον»³³ και η βιομηχανία «αδήριτη ανάγκη»,³⁴ με τις διαμαρτυρίες για την επιλογή άλλων περιοχών ως βιομηχανικών ζωνών³⁵ και με την κοινωνική έκρηξη τελικά των εργοστασιακών καταλήψεων.³⁶

Όλα αυτά τα χρόνια η τοπική κοινωνία δεν έπαψε ποτέ να επικαλείται τη βιομηχανική της παράδοση ως βασικό συγκριτικό πλεονέκτημα. Έτσι το 1967 διαβάζουμε: «Η μόνη που δεν προσελκύει το ξένον κεφάλαιον, ούτε ακόμη και το ελληνικόν, είναι η Κέρκυρα, μολονότι έχει μακράν βιομηχανικήν παράδοσιν και

26 Εφημ. *Κερκυραϊκά Νέα*, 15-6-1953, 26-5-1957.

27 Εφημ. *Κερκυραϊκά Νέα*, 23-2-1953, 13-4-1953, 20-7-1953, 28-9-1953, 11-2-1957. Το πρόβλημα του υπερεπαγγελματισμού, της αύξησης δηλ. των μικρών επαγγελματιών, ως έκφραση της κρίσης, αποτελεί επίσης ένα θέμα συζήτησης. Βλ. εφημ. *Κερκυραϊκά Νέα*, 9-12-1957, 21-10-1963.

28 Σε άρθρο του 1910 αποδίδεται η «οικονομική κατάπτωσης της Κερκύρας» στο γεγονός ότι μειώθηκαν οι ξένοι επισκέπτες στο νησί. Βλ. εφημ. *Η Φωνή*, 18-1-1910. Ο οδηγός του Δαφνή του 1936 αφιερώνει στον Τουρισμό του νησιού ένα κεφάλαιο. Βλ. [Κ. Δαφνής], *Οδηγός Κερκύρας*, ό.π., σ. 20-28.

29 Μία μερίδα της κοινής γνώμης μιλά για «μετασχηματισμό της οικονομίας», (εφημ. *Τηλέγραφος*, 15-2-1959), ενώ άλλοι αντιδρούν ακόμη στην ιδέα: «καλός είναι ο τουρισμός, δεν ημπορεί όμως να θρέψη όλους τους Κερκυραίους» διαβάζουμε στα *Κερκυραϊκά Νέα*, 9-7-62. Βλ. παρόμοια σχόλια και στο φυλλο της 1-4-1963.

30 Εκφράζεται η πεποίθηση ότι υπό τις νέες συνθήκες είναι δυνατή η εγκατάσταση μιας από τις νέες βιομηχανίες στην Κέρκυρα. Βλ. εφημ. *Κερκυραϊκά Νέα*, 9-4-1962, 18-6-1962. Τον Αύγουστο του 1963 αναφέρεται η πιθανότητα ίδρυσης γερμανικού εργοστασίου κοκκοϋφαντουργίας (*Κερκυραϊκά Νέα*, 19-8-1963), τον Νοέμβριο του 1964 διαβάζουμε για μεγάλο εργοστάσιο ρητινών (*Κερκυραϊκά Νέα*, 30-11-64) και τον Νοέμβριο του 1967 για μια канаδική μονάδα κατασκευής ιστιοφόρων (*Κερκυραϊκά Νέα*, 15-11-1967).

31 Η συζήτηση διαρκεί από τον Οκτώβριο του 1959 ως τον Φεβρουάριο του 1960, βλ. εφημ. *Τηλέγραφος* της περιόδου. Ένας χαρακτηριστικός τίτλος είναι ο ακόλουθος: «Αγών μεταξύ των ελληνικών πόλεων δια το εργοστάσιον ελαστικού».

32 Αρχείο ΕΚΚ, φάκ. Ε208.

33 Εφημ. *Τηλέγραφος*, 21-7-1976.

34 Εφημ. *Κερκυραϊκά Νέα*, 25-8-1980. Το ΕΒΕΚ θεωρεί εφικτή την περίοδο αυτή την ίδρυση βιομηχανιών ετοιμών ενδυμάτων, καλτσών, μπαταριών, αλλαντικών, αρωματικών φυτών, επίπλων, σκαφών αναψυχής κλπ. Βλ. ό.π. Βλ. και Αρχείο ΕΚΚ, φάκ. Ε237.

35 Εφημ. *Κερκυραϊκά Νέα*, 4-6-1973, 17-10-1977, 5-10-1980

36 Εφημ. *Κερκυραϊκόν Βήμα*, 26-1-1983, 1-2-1983, 2-2-1983, 4-2-1983, 11-2-1983 κ.α. Βλ. επίσης Αρχ. ΕΚΚ.

προσφέρει περισσότερα πλεονεκτήματα από όσα προσφέρει π.χ. η Χίος». ³⁷ Βρισκόμαστε πια σε μια εποχή που ήταν φανερό ότι το παιχνίδι είχε κερδίσει οριστικά ο τουρισμός. ³⁸ Ο Οδηγός που εκδίδει ο Κ. Δαφνής το 1969 περιέχει στον τίτλο του τον προσδιορισμό «τουριστικός», ³⁹ ενώ είναι ενδιαφέρουσα η μικρή αναφορά στο βιομηχανικό παρελθόν της Κέρκυρας (σ. 16), γιατί δίνει μια ευρύτερη διάσταση στα αίτια της παρακμής: «Η «απελευθέρωση της Ηπείρου, η ανάπτυξη των λιμένων της και των χερσαίων συγκοινωνιών, καθώς και η κατάληψις της Αλβανίας από τους Ιταλούς το 1939 και η εν συνεχεία απομόνωση της, αφήρεσαν από την Κέρκυρα το εμπορικό της χίντερλαντ και περιώρισαν ασφυκτικά τις εμπορικές και οικονομικές της δυνατότητες. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο η κερκυραϊκή οικονομία προσανατολίστηκε στην ευρύτερη ανάπτυξη της γεωργικής της παραγωγής, στην ίδρυση γεωργικών βιομηχανιών και στην συστηματική οργάνωση και αξιοποίηση του τουρισμού».

Ένα χρονογράφημα της δεκαετίας του 50 απεικονίζει με συμβολικό τρόπο την ιστορία της βιομηχανίας στην Κέρκυρα: «Δεν φεύγει κανείς από την Κέρκυρα χωρίς να υποβάλει τα σέβη του στον πατριάρχη του Κερκυραϊκού τουρισμού. Δεν είναι ανάγκη να κυνηγήσετε εσείς τον κ. Ασπιώτη. Θα σας αναζητήσει ο ίδιος, για να σας πάρη στο γέρικο αυτοκίνητό του και, εναρμονισμένος χρονικά με το τροχοφόρο του, ογδόντα τεσσάρων ετών πρεσβύτης, με τα πόδια αχρηστευμένα από τα αρθρικά, με σταθερά όμως τα χέρια στο βολάν, να σας επιδείξει τις ομορφιές του νησιού του. Του οφείλω –ιστορία είκοσι ετών- την πρώτη μύηση στην Κερκυραϊκή γοητεία ... Πρόεδρος της επιτροπής τοπικού τουρισμού τότε, επίτιμος πρόεδρος τώρα, ο πρώτος που έφερε ποδήλατο, γραμμόφωνο, ραδιόφωνο και δεν ξέρω τι άλλο στην Ελλάδα, ο πρώτος που πήρε δίπλωμα οδηγού και ο γηραιότερος της χώρας σωφέρ, πολυταξιδεμένος άρχοντας, με τις ρίζες του γενεαλογικού του δένδρου στο Βυζάντιο, δημιουργός μιας τεράστιας βιομηχανίας που δεν βρίσκεται πια στα δικά του χέρια, περνά το δειλινό του στη Βίλλα Ρόσσα, χτίσμα των πατέρων του, κατάφορτο από αναμνήσεις και – γνώρισμα των ευγενών- με την πικρία κρυμμένη κατω από μια γαλήνια επιφάνεια, γεμίζει τις ημέρες του, προσφέροντας εθελοντικά τις υπηρεσίες του στον τουρισμό του νησιού αυτού, που είναι ο γεροντικός έρωτάς του.» ⁴⁰

Ματθαίου Σοφία, Ερευνήτρια ΚΝΕ/ΕΙΕ

37 Εφημ. *Κερκυραϊκά Νέα*, 20-2-1967. Βλ. επίσης *Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Κέρκυρας*, έτος Α΄, τεύχ. 1, Ιαν-Δεκ. 1977, σ. 32.

38 Ήδη κατά την τετραετία 1958-1962 παρατηρείται πτώση και του γεωργικού και του βιομηχανικού εισοδήματος στην Κέρκυρα και αύξηση του εισοδήματος από υπηρεσίες (Λάσκαρις, *ό.π.*, σ. 238-242), ενώ το κατά κεφαλήν τουριστικό εισόδημα αυξήθηκε σημαντικά από το 1963 κ.ε. (Λάσκαρις, *ό.π.*, σ. 229, 235). Οι απασχολούμενοι στη βιομηχανία την εποχή της συγγραφής της μελέτης είναι 790 (Λάσκαρις, *ό.π.*, σ. 217). Το ΕΒΕΚ το 1977 αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο στον σημαντικό αυτόν τομέα της τοπικής οικονομίας, *Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου*, *ό.π.*, σ. 39.

39 Κ. Δαφνής, *Τουριστικός οδηγός Κερκύρας*, Αθήνα 1969.

40 Παύλος Παλαιολόγος, *Αγάπη μου Κέρκυρα. Ταξιδιωτικές εντυπώσεις*, Κέρκυρα 1956, σ. 70. Ο τίτλος του χρονογραφήματος είναι «Οι πρώτοι έσχατοι». Κεντρικό θέμα όλων σχεδόν των κειμένων που συγκροτούν τη συλλογή αποτελεί η ευρωπαϊκή και πολιτισμένη ατμόσφαιρα που αποπνέει το νησί.

ΕΝΟΤΗΤΑ 2:

ΑΝΑΚΤΗΣΗ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΖΩΝΩΝ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Ανάκτηση των χώρων της αποβιομηχάνισης: Πολεοδομικές προσεγγίσεις και ζητήματα υλοποίησης

Εισαγωγικά

Εδώ και μια εικοσαετία μια ουσιαστική θεματική αλλαγή έχει επέλθει στο αντικείμενο του πολεοδομικού σχεδιασμού στις ιδιαίτερα ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες. Οι επεμβάσεις ανάκτησης, αναδιάρθρωσης και επανένταξης ολόκληρων περιοχών, περισσότερο ή λιγότερο κτισμένων που έχασαν εν μέρει ή εν όλω την αρχική τους χρήση, έχουν πολλαπλασιαστεί εντυπωσιακά. Στην ιστορία το γεγονός της απώλειας της αρχικής λειτουργίας κτιρίων και εκτάσεων προώθησε την ανάπτυξη της πολεοδομίας μέσα από διαδοχικές αντικαταστάσεις τμημάτων του αστικού ιστού¹. Η ιδιαιτερότητα ωστόσο του φαινομένου σήμερα έγκειται κυρίως στις διαστάσεις του, καθώς συχνά τείνει να υπερβεί σε έκταση και σημασία τις κλασικές διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και επέκτασης. Παράλληλα έχει ως συνέπεια την αναπροσαρμογή των στόχων και την υιοθέτηση νέων εργαλείων και μεθόδων στην πολεοδομική πρακτική, προεκτείνοντας τις στρατηγικές ενδυνάμωσης των τοπικών οικονομιών της δεκαετίας του 80, και ενσωματώνοντας αργότερα την προβληματική για την βιώσιμη ανάπτυξη και την επιστροφή στη συμπαγή πόλη. Άλλωστε η χρήση νεολογισμών (brownfields, friches urbaines, wasteland, κλπ) για την ονομασία των εγκαταλελειμμένων αυτών περιοχών με αναφορές στον αγροτικό χώρο, τονίζει τον χαρακτήρα του φαινομένου που είναι καινούργιο στο αστικό σκηνικό.

Αν και στην Ελλάδα έχει αναπτυχθεί σε σημαντικό βαθμό η προβληματική για την προστασία και επανάχρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς, τα υλοποιημένα παραδείγματα περιορίζονται ουσιαστικά σε μεμονωμένες επεμβάσεις. Μεγαλύτερες εγκαταλελειμμένες αστικές περιοχές υπάρχουν (Ελαιώνας, Ελληνικό, Κηφισός, Νέα

¹ Ως παράδειγμα παλιότερης αλλαγής χρήσης μπορεί να αναφερθεί η εκκοσμίκευση του χώρου της ευρωπαϊκής πόλης μεταξύ 1800-1850, όταν ένα ποσοστό 10-20% της γης που αποτελούσε μοναστηριακή και εκκλησιαστική ιδιοκτησία αποδόθηκε για την ανέγερση διοικητικών κτιρίων, εκπαιδευτικών ιδρυμάτων κλπ.

Ιωνία στην Αθήνα, Λαχανόκηποι στη Θεσσαλονίκη, ανενεργά πλέον στρατόπεδα και πεδία βολής σε πολλές ελληνικές πόλεις κλπ.) αλλά κατά κανόνα δεν αντιμετωπίζονται από την πολιτεία παρά μόνο με τα υπάρχοντα εργαλεία και όχι υπό το φως των εξελίξεων στον ευρωπαϊκό χώρο. Επίσης είναι εμφανής η απουσία ουσιαστικής εμπλοκής των δημοσίων φορέων, που εξαντλούν την παρέμβασή τους σε αποσπασματικές ρυθμίσεις και σε ζητήματα ιδιοκτησίας της γης και διόλου στη συνολική διαχείρισή τους (εξυγίανση, προετοιμασία πολεοδόμησης, παράδοση σε κατασκευαστικούς φορείς κλπ.). Κατά την εύστοχη επισήμανση της πρώτης προκήρυξης του συνεδρίου «σε άλλες περιπτώσεις τα κηρυγμένα βιομηχανικά μνημεία ρημάζουν μέχρι την πλήρη απαξίωση και κατάρρευση, ενώ συχνά άναρχες τάσεις αξιοποίησης του χώρου δημιουργούν εκτρωματικά περιβάλλοντα».

Είναι γεγονός ότι οι περιοχές αυτές γενικά δεν εμφάνιζαν ιδιαίτερα θέλγητρα: θύμιζαν δυσάρεστες περιόδους εργατικής εκμετάλλευσης, ήταν άσκημες, κακόφημες και μολυσμένες, ενώ η αρχιτεκτονική των κτιρίων τους συχνά ήταν στοιχειώδης και χρηστική. Αναβαθμίστηκαν στην αντίληψη της κοινής γνώμης όταν πολλές απ' αυτές καταλήφθηκαν από καλλιτέχνες, περιθωριακές ομάδες κλπ. που έστησαν τα εργαστήριά τους και τις μετέτρεψαν σε νησίδες ανεξάρτητης καλλιτεχνικής παραγωγής και ελεύθερης διακίνησης ιδεών και συμπεριφορών. Η παράλληλη ανάπτυξη της βιομηχανικής αρχαιολογίας που τις αναδεικνύει ως αδιάψευστους μάρτυρες της ιστορικής φάσης της εκβιομηχάνισης του δυτικού κόσμου και ως σημαντικά τεκμήρια της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς συνέβαλε ουσιαστικά στη νέα αντιμετώπισή τους (βλ. docklands στη Νέα Υόρκη, Λονδίνο, Άμστερνταμ από τη δεκαετία του 1970, ή περιοχή 798 Art District στο Πεκίνο σήμερα κλπ.).

Εγκαταλελειμμένες βιομηχανικές περιοχές: η έκταση του φαινομένου

Φαινόμενα αποβιομηχάνισης εμφανίζονται ήδη από τη δεκαετία του 1950 με τη συνεχή παύση των δραστηριοτήτων βιομηχανικής ή ενεργειακής παραγωγής. Αρχικά αφορούσαν μόνο τις παλιές βιομηχανικές περιοχές, αλλά σταδιακά εξαπλώθηκαν παντού, οποιοσδήποτε κι αν ήταν ο τύπος της βασικής παραγωγικής δραστηριότητας. Έτσι, έχουμε ένα σύνολο από διαφοροποιημένες καταστάσεις που ποικίλουν σημαντικά και ως προς τη χωρική τους διάσταση: μεμονωμένα κτίρια ή μικρά συγκροτήματα ενσωματωμένα στον αστικό ιστό, εγκαταστάσεις σημαντικού αριθμού εκταρίων σε αστικές ή περιαστικές περιοχές (αστικά κενά π.χ. GDF 26 εκτάρια στη Λυών-Gerland, 8 εκτάρια στο Στρασβούργο, Γκάζι Αθήνα), και πολύ εκτεταμένες εκτάσεις και εγκαταστάσεις που σχετίζονται με τη διακοπή μίας μεγάλης παραγωγικής δραστηριότητας του τόπου και καλύπτουν εκατοντάδες εκτάρια (ανθρακοβιομηχανίες, σιδηρουργία κλπ. π.χ. Bagnoli στη Νάπολη, Cornigliano στη Γένοβα κλπ., με σημαντικό επίσης πρόβλημα στις περιπτώσεις

αυτές τη μόλυνση των εδαφών ή νερών του τόπου). Ακόμα πιο πολύπλοκες είναι οι περιπτώσεις που αφορούν ολόκληρες περιοχές όπου εξ αρχής ο αστικός ιστός και ο ιστός της βιομηχανίας αναπτύχθηκαν παράλληλα και σε στενή σχέση μεταξύ τους (π.χ. Saint-Etienne), ή ευρύτερες περιοχές ορυχείων και βαριάς βιομηχανίας, χωρίς σαφή όρια, όπου διάφορα δίκτυα εξασφαλίζουν τη λειτουργία τους (π.χ. 65.000 χλμ² στην κοιλάδα Ruhr, 5.000 εκτάρια στο Nord-Pas-de-Calais, 600 εκτάρια στο Μπιλμπάο) (Chaline 1999: 19-22).

Το κείμενό μας εστιάζεται κυρίως στις περιπτώσεις ανάκτησης μεγάλων εκτάσεων και όχι τόσο μεμονωμένων κτιρίων ή συγκροτημάτων, περίπτωση πιο απλή, θα λέγαμε, όσον αφορά την εξεύρεση λειτουργίας, επενδυτικών κεφαλαίων αλλά και τη διαδικασία υλοποίησης.

Ορισμένοι αριθμοί είναι αναγκαίοι για να απεικονίσουν τις διαστάσεις του φαινομένου.

Η αρχική πρωτοβουλία για την καταγραφή και την χαρτογράφηση εγκαταλελειμμένων εκτάσεων σημειώθηκε στο Λίβερπουλ το 1970. Άλλωστε, η ενασχόληση της πολιτείας με το θέμα είχε ξεκινήσει ήδη από το 1940 στη Βρετανία όπου αναπτύχθηκε πολύ νωρίς επίσης η προστασία και ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς². Το 1982 η Έρευνα για την Εγκαταλελειμμένη Γη (Derelict Land Survey) υπέδειξε 42.000 εκτάρια εγκαταλελειμμένων περιοχών. Πιο λεπτομερείς μετρήσεις το 1987, που συμπεριέλαβαν και εγκαταστάσεις κάτω των 5.000 τμ καθώς και χρήσεις μη βιομηχανικές, ανέβασαν τις εκτάσεις σε 210.000 εκτάρια, εκ των οποίων το 60% ήταν κενές ήδη για μια πενταετία και το 28% για πάνω από 20 χρόνια.

Με στοιχεία του 1999, στη Βρετανία ανασχεδιάζονται κατά μέσο όρο 2.400 εκτάρια τον χρόνο και παρ' όλα αυτά το απόθεμα αυξάνεται κατά 300 εκτάρια, δηλαδή 'αποβιομηχανοποιούνται' ετησίως 2700 εκτάρια. Η σχέση των επιφανειών που έχουν εγκαταλειφθεί προς τις επιφάνειες που εξυγιαίνονται και επανεντάσσονται, εκλαμβάνεται σήμερα ως δείκτης του οικονομικού δυναμισμού μιας πόλης (Chaline 1999: 14-15).

Η Γερμανία, σύμφωνα με μετρήσεις του 2006, διαθέτει περί τις 400.000 εκτάρια επιφανειών προς επανάχρηση και 28.500 εκτάρια γης που μπορεί να δεχθεί νέες βιομηχανικές χρήσεις. Οι γερμανικές πόλεις χαρακτηρίζονται ως «διάτρητες» λόγω της παρουσίας σημαντικών αστικών κενών, κυρίως βιομηχανικών και στρατιωτικών. Σήμερα, θεωρείται ότι μπορούν να καλυφθούν όλες οι ανάγκες για νέες κατοικίες, βιομηχανίες και βιοτεχνίες σε ανακτημένες ζώνες, υιοθετώντας έτσι μια βιώσιμη αστική (Projet EUROPOLIS 2006: λ. friche industrielle).

Στην Γαλλία, η πρώτη καταγραφή από την DATAR³ το 1985 (Rapport Lacaze) έδειξε 20.000 εκτάρια, εκ των οποίων το 37% στο Nord-Pas-de-Calais. Απαραίτητο στοιχείο για την διαμόρφωση μιας πολιτικής ανάκτησης από το κράτος και τις

² Μερικές κοιλάδες που θεωρήθηκαν λίκνα της βιομηχανικής επανάστασης, συγκαταλέγονται μεταξύ των πρώτων που κηρύχθηκαν μνημεία της παγκόσμιας κληρονομιάς της UNESCO (Derwent, Serven 1986).

³ Délégation à l'Aménagement du Territoire et à l'Action Régionale (DATAR).

τοπικές διοικήσεις-υπηρεσίες ήταν η καταγραφή, μέσω συστήματος GIS, ώστε να γίνει γνωστή η κατάσταση και τα προβλήματα και να οργανωθούν οι παρεμβάσεις για την ανάκτησή τους.

Ο ακριβής ορισμός της βιομηχανικής *friche* που χρειάστηκε να διατυπωθεί, όριζε τις εγκαταλελειμμένες βιομηχανικές περιοχές ως όλους τους χώρους που στο παρελθόν έχουν στεγάσει μια βιομηχανική δραστηριότητα (εξορυκτική, παραγωγική ή μεταφορική, που σήμερα δεν υπάρχει συνολικά ή εν μέρει) και δεν έχουν αποκτήσει νέα χρήση. Ελάχιστο κριτήριο μεγέθους ήταν τα 2 εκτάρια, αλλά η έκταση μπορούσε να είναι και μικρότερη εφ' όσον υπήρχε κτιριακή υποδομή άνω των 2.000 τ.μ. (Mesnard 1993: 49)⁴.

Ορισμένα εντυπωσιακά παραδείγματα που μπορούν να αναφερθούν είναι αυτό της Λυών με 150 εκτάρια εγκαταλελειμμένων αστικών περιοχών που τείνουν να αυξηθούν, της ευρύτερης περιοχής του Παρισιού όπου οι εγκαταλελειμμένες βιομηχανικές περιοχές ανέρχονταν σε 1030 εκτάρια το 1985, σε 484 στα 1993 και σε 650 στα 1998 μετά από διάφορες επεμβάσεις ανάκτησης (πρώην εγκαταστάσεις Renault, Citroën, Bercy, Rive Gauche κλπ.), και πολλές ακόμα επεμβάσεις ανάκτησης εκτεταμένων περιοχών στο St. Nazaire, στο St Etienne, στη Δουνκέρκη, στη Lille, στη Νάντη κλπ. (Lille-Roubaix in *Projet Urbain 2000*, Masboungi 2002).

Το φαινόμενο δεν αποτελεί φυσικά ιδιαιτερότητα του ευρωπαϊκού χώρου.

Στο Detroit, για παράδειγμα, είχαν καταγραφεί μέχρι το 1999, 2.500 εγκαταλελειμμένες βιομηχανικές εγκαταστάσεις έκτασης περισσότερης από 2.000 εκτάρια, αποτέλεσμα κυρίως πολλαπλών αποφάσεων απομάκρυνσης επιχειρήσεων κάθε μεγέθους σε λιγότερο ή περισσότερο μεγάλες αποστάσεις (Chaline 1999: 20).

Ένα εντυπωσιακό παράδειγμα που δείχνει και την επιτάχυνση του φαινομένου είναι ο ορισμός με το σχέδιο του 1985 επτά βιομηχανικών ζωνών στην Κωνσταντινούπολη, η κάθε μία με διαστάσεις από 300 έως 700 εκτάρια, οι οποίες είναι ήδη σε διαδικασία απώλειας της λειτουργίας τους⁵.

Στην Κίνα ένα ενδιαφέρον παράδειγμα είναι η 798 Art District, στο εργοστάσιο DaShanZi, 15 χλμ νοτιοανατολικά του Πεκίνου. Πρόκειται για ένα στρατιωτικό-βιομηχανικό συγκρότημα 640.000 τμ που κτίστηκε το 1950 με επιρροές από το Bauhaus και εγκαταλείφθηκε το 1990. Το 1995 εγκαταστάθηκε η Central Academy of Fine Arts και στη συνέχεια, άλλες παρόμοιες χρήσεις και ανεξάρτητοι καλλιτέχνες συνέβαλαν στη λειτουργία μιας εξαιρετικά δραστήριας καλλιτεχνικής εστίας. Σήμερα το σύνολο κινδυνεύει να ισοπεδωθεί με πρόσχημα τις ανάγκες των Ολυμπιακών αγώνων του 2008 (http://en.wikipedia.org/wiki/798_Art_Zone).

⁴ Ο ορισμός βέβαια δεν ισχύει γενικά. Όπως είδαμε στην Βρετανία η έκταση μπορεί να είναι πολύ μικρότερη, ενώ μετρά και ο χρόνος που έμεινε χωρίς λειτουργία.

⁵ Διάλεξη του καθηγητή Murat Güvenç στην Κωνσταντινούπολη, Νοέμβριος 2007.

Η αλλαγή στις πρακτικές της πολεοδομίας

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η σύγχρονη πολεοδομία, όπως συγκροτήθηκε και εφαρμόστηκε με θεσμούς, εργαλεία και μοντέλα, είναι προϊόν της βιομηχανικής επανάστασης και συγκέντρωσε όλο το ενδιαφέρον της σε δύο στόχους:

α. Την αναπροσαρμογή της προβιομηχανικής πόλης στις νέες οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες και στη νέα τεχνολογική πραγματικότητα (δρόμοι, σιδηρόδρομοι, μετρό κλπ.)

β. την πρόβλεψη και διαχείριση της όλο και μεγαλύτερης επέκτασης των πόλεων σε αγροτικά εδάφη, με 'αστικά' ή 'αντιαστικά' πρότυπα, διακεκομμένη ή συνεχή επέκταση, πόλεις δορυφόρους, πράσινες ζώνες κλπ.

Σήμερα βρισκόμαστε μπροστά σε μια επανάσταση με νέα χαρακτηριστικά (ηλεκτρονική ή εν πάση περιπτώσει μεταβιομηχανική) και σε ένα νέο δεδομένο: Η πόλη δεν επεκτείνεται κατά συμπαγείς ζώνες ή τμήματα που σταδιακά ενσωματώνονται στον υπάρχοντα ιστό, αλλά εξαπλώνεται άναρχα προς διάφορες κατευθύνσεις, με διάσπαρτο τρόπο, καταλαμβάνοντας τεράστιες επιφάνειες χωρίς καμία εμφανή δομή. Πρόκειται για το «*non-place urban realm* (το βασίλειο του αστικού μη-τόπου)» όπως το είχε ονομάσει από την δεκαετία του 1960 ο Melvin Webber. Στο ίδιο φαινόμενο αναφέρεται και η γνωστή φράση του Henry Lefebvre: «*La ville est morte; l'urbain règne* (Η πόλη έχει πεθάνει, το αστικό φαινόμενο βασιλεύει)».

Η βασική έγνοια των ευρωπαϊών πολεοδόμων είναι πλέον η ανάσχεση της διάσπαρτης περιαστικής ανάπτυξης με πυκνωση της υπάρχουσας πόλης και η επανάχρηση των σταδιακά αποβιομηχανοποιούμενων ζωνών, η 'βιώσιμη' δηλαδή εκμετάλλευση των κενών, ώστε παράλληλα να επιτευχθούν:

1. η βελτίωση και η λειτουργικότητα του αστικού περιβάλλοντος
2. η οικονομική υποστήριξη των κατοίκων και
3. η μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων και των πάσης φύσεως κοινωνικών αποκλεισμών.

Οι έννοιες της οικονομικής αναζωογόνησης, της κοινωνικής πολιτικής και της αειφόρου ανάπτυξης μέσω της ανάκτησης (φυσικών και ιστορικών δεδομένων, πολεοδομημένων περιοχών, υπαρχόντων κελυφών κλπ.) συγκροτούν ένα καινούργιο τρίπολο ενδιαφερόντων που μεταβάλλει ουσιαστικά τα δεδομένα και προσκαλεί για νέες στρατηγικές παρέμβασης (προγραμματικές, σχεδιαστικές, διαχειριστικές) και νέα πολεοδομικά εργαλεία.

Νέες προγραμματικές και σχεδιαστικές προσεγγίσεις

Έτσι, τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχουν πολλαπλασιαστεί οι επεμβάσεις ανάκτησης εγκαταλελειμμένων αστικών εκτάσεων που αποσκοπούν όχι μόνο να τονώσουν την σε ύφεση τοπική οικονομία αλλά να διαφοροποιήσουν, αν όχι να μετασχηματίσουν πλήρως τις λειτουργικές βάσεις της πόλης. Πρόκειται για επεμβάσεις που επιδιώκουν να δημιουργήσουν μία νέα εικόνα για την πόλη ικανή να τροφοδοτήσει δράσεις αστικού μάρκετινγκ που θα εντάξουν την πόλη στο διεθνές δίκτυο ανταγωνισμού. Συντάσσονται έτσι σχέδια-μαγνήτες, τις περισσότερες μάλιστα φορές από διάσημους αρχιτέκτονες ώστε να διασφαλιστεί η προβολή τους, που εμπεριέχουν μία ή εντάσσονται σε μία συνολική στρατηγική (όραμα) για τον μετασχηματισμό και την ανάπτυξη της πόλης και μπορούν ταυτόχρονα να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των επενδυτών, ιδιωτών και θεσμικών⁶.

Στόχος των επεμβάσεων είναι η προσέλκυση οικονομικών δραστηριοτήτων κυρίως του τριτογενούς τομέα, για τις οποίες υπάρχει ούτως ή άλλως συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση και προτείνονται, στην περίπτωση των πρώην βιομηχανικών πόλεων, ως η λύση στην απώλεια της βασικής παραγωγικής τους δραστηριότητας. Βέβαια επιχειρείται παράλληλα και η αναζωογόνηση του δευτερογενούς τομέα κυρίως όμως μέσα από εξειδικευμένες και καθαρού τύπου βιομηχανικές μονάδες. Έτσι, στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για τη δημιουργία:

- επιχειρηματικών κέντρων (κτίρια γραφείων, έδρες επιχειρήσεων κλπ.) σε συνδυασμό ενίοτε με διοικητικές υπηρεσίες (π.χ. Λονδίνο-docklands, Βερολίνο-Potsdamer Platz, ουσιαστικά επεμβάσεις υπερδιαπλασιασμού των κέντρων)

- εγκαταστάσεων καθαρής βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας, βιοτεχνιών κλπ. (St. Nazaire, Emscher Park)

- εμπορικών συγκροτημάτων

- δημόσιων χώρων και χώρων πρασίνου με ισχυρές δόσεις χρήσεων ψυχαγωγίας, εμπορίου, αθλητισμού και πολιτισμού με μουσεία κάθε είδους (Παρίσι Citroën και Bercy, Βαρκελώνη-λιμάνι, St. Nazaire, Λυών-πάρκο Gerland)

⁶ Ένα χαρακτηριστικό, και ίσως οριακό παράδειγμα της σημασίας που δίνεται στη συνολική στρατηγική και το νέο όραμα για την πόλη, είναι η πρωτότυπη διαδικασία που επιλέχθηκε κατά τον διεθνή αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για τη Euralille (ανάκτηση 70 εκταρίων στην καρδιά της πόλης όπου βρίσκονταν τα παλιά τείχη και ανήκαν μέχρι το 1985 στη δικαιοδοσία του στρατού) και τον οποίο κέρδισε ο R. Koolhaas. Κάθε διαγωνιζόμενος έπρεπε να δώσει μία ομιλία 90 λεπτών χωρίς να μπορεί να χρησιμοποιήσει εικονογραφικό υλικό (σχέδια, διαφάνειες κλπ.). Η άρνηση αυτή της εικόνας οφείλεται στο ότι ο αρμόδιος φορέας (maître d'ouvrage Société d'études Euralille Métropole) δεν ενδιαφερόταν τόσο σε πρώτη φάση για ένα ολοκληρωμένο πρότζεκτ αλλά για την αναζήτηση της ταυτότητάς του, την κατασκευή μιας ιδέας-κινητήριας δύναμης. Ουσιαστικά δεν ζητούσαν από τον concepteur-συντονιστή του πρότζεκτ να είναι σε θέση να λύσει ένα πρόβλημα, αλλά να είναι ικανός να δημιουργήσει μια προβληματική από ένα συνηθισμένο πρόγραμμα, να το αξιοποιήσει, να είναι ανοιχτός στο διάλογο και στις τροποποιήσεις σε όλη τη διάρκεια της επέμβασης και να μπορεί να παρακολουθήσει το έργο για μακρόχρονο διάστημα (Ingalina 2001: 48-49).

- εγκαταστάσεων ανώτατης εκπαίδευσης, έρευνας, συνεδριακών κέντρων (Παρίσι Rive Gauche-quartier Massena-Grands Moulins, Δουνκέρκη, Βαρκελώνη-forum)

- ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων και άλλων τουριστικών δραστηριοτήτων (μαρίνες κλπ.) (Δουνκέρκη, Βαρκελώνη forum)

- κατοικίας και ειδικής κατοικίας (φοιτητικές εστίες, κατοικία ερευνητών και στελεχών κλπ.) (Emscher Park, Lille Moulins, Στοκχόλμη Hammarby sjostad)

Στις περισσότερες βέβαια περιπτώσεις υπάρχει συνδυασμός των παραπάνω χρήσεων.

Στη Γαλλία, η ανάγκη τέτοιου είδους επεμβάσεων για την ανάκτηση μεγάλων εκτάσεων συνέβαλε σημαντικά στον μετασχηματισμό της ίδιας της έννοιας του «αστικού σχεδιασμού» (*projet urbain*) που αποτελεί από τη δεκαετία του 80 την κατεξοχήν προσέγγιση σχεδιασμού και διαδικασία παρέμβασης στον αστικό χώρο, γύρω από την οποία αναπτύχθηκε μία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα προβληματική⁷. Αν και αρχικά ταυτίστηκε με μία ενδιάμεση κλίμακα σχεδιασμού, σήμερα ο όρος μοιάζει να αναφέρεται περισσότερο στον τρόπο σύλληψης, τα χαρακτηριστικά και τους στόχους των επεμβάσεων, παρά να ταυτίζεται με ορισμένη κλίμακα. Σταδιακά, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, του νεοφιλευθερισμού και του ανταγωνισμού των πόλεων, ο όρος αρχίζει να χρησιμοποιείται για επεμβάσεις συνολικής αστικής στρατηγικής (δεν είναι τυχαίο ότι σήμερα οι γάλλοι μεταφράζουν τον όρο '*projet urbain*' ως '*urban strategy*'⁸) τις περισσότερες φορές μέσα από την επανάχρηση εγκαταλελειμμένων αστικών περιοχών. Ο όρος χρησιμοποιείται ανεξάρτητα από την κλίμακα της επέμβασης και χωρίς απαραίτητα αυτή να εντάσσεται σε ένα ιστορικό πλαίσιο αναφοράς ή να συνοδεύεται από έναν ισχυρό κοινωνικό προβληματισμό, βασικά χαρακτηριστικά των επεμβάσεων μέσα από τις οποίες αναδύθηκε η έννοια του αστικού σχεδιασμού στη δεκαετία του 1970 (Devillers 1994; Panerai, Mangin 1999). Μπροστά στη γενικευμένη χρήση του όρου '*projet urbain*', ο όρος '*urbanisme*' έχει σχεδόν εξαλειφθεί. Το ίδιο συμβαίνει γενικότερα και με τον όρο '*projet*' (= μελέτη) σε αντιδιαστολή με το '*plan*' (= σχέδιο).

Αντίστοιχες αναζητήσεις και εξελίξεις παρατηρούμε και στην Αγγλία, όπου με την συμμετοχή διαφόρων φορέων (μεταξύ των οποίων και το Ίδρυμα του πρίγκιπα

⁷ «Μιλώντας για την μελέτη αστικού σχεδιασμού (*projet*), θα έλεγα ότι πριν αποτελέσει εργαλείο μετασχηματισμού του χώρου, είναι ένα προνομιακό μέσο για να αντιληφθούμε την πραγματικότητα (την υπάρχουσα κατάσταση)». «Η πόλη πρέπει πρώτα-πρώτα να διαβαστεί όπως ένα αρχείο. Όχι για να ξαναγράψουμε την ιστορία της, αλλά απλώς για να κατανοήσουμε την προέλευση και την φύση αυτού που θέλουμε να αλλάξουμε. Και κυρίως για να μην λαθέσουμε ως προς τον τρόπο παρέμβασης, και να μην προξενήσουμε ρήξεις...» (Huet 1998:56-59). Ο όρος εξέφραζε στην ουσία μία τάση ανανέωσης των εννοιών και των εργαλείων που χρησιμοποιούνταν στην ανάλυση και τη δημιουργία του αστικού χώρου, απορρίπτοντας την φονξιοναλιστική πολεοδομία των γενικών ρυθμίσεων και των αφηρημένων και προγραμματικών κατηγοριών/εννοιών. Η εναλλακτική αυτή προσέγγιση αφορούσε εξ ίσου το προγραμματικό επίπεδο όσο και τη μορφή του χώρου, διευθετώντας την με συγκεκριμένο τρόπο. Ενδιαφέρεται δηλαδή εξ αρχής για τη μορφή και τις διαστάσεις των παραγόμενων χώρων, οποιαδήποτε και αν είναι η κλίμακα επεξεργασίας τους. (Devillers 1994:14).

⁸ Όπως φαίνεται στο τίτλο της επίσημης έκδοσης του αρμόδιου υπουργείου της Γαλλίας: A. Masboungi (dir.), *Projets urbains en France - French Urban Strategies*, Editions du Moniteur, Paris, 2002.

Καρόλου για το χτισμένο περιβάλλον) ξεκίνησαν το 2000 προσπάθειες με νέες διαδικασίες, όπως είναι το Planned through design που απέκτησε θεσμικό χαρακτήρα ως Enquiry By Design. Η διαδικασία Enquiry by Design (EbD) αποτελεί ένα από τα σχεδιαστικά εργαλεία-κλειδιά για την εξέλιξη του αστικού περιβάλλοντος, που βασίζεται στις συνέργειες ιδιωτικού και δημοσίου τομέα και χρησιμοποιείται για περιοχές μεγάλης έκτασης. Η διαδικασία βασίζεται σε συνεχείς διαβουλεύσεις των εμπλεκόμενων φορέων και συντελεστών, που διαπραγματεύονται και "επιλύουν" τα προβλήματα καθώς ανακύπτουν, δοκιμάζοντας σχεδιαστικές προτάσεις (www.princes-foundation.org/index.php?id=33).

Ουσιαστικά και οι δύο προσεγγίσεις δίνουν κύρια έμφαση:

- σε ένα έντονα διατυπωμένο όραμα, για τον νέο χαρακτήρα της πόλης,
- στον αστικό σχεδιασμό έναντι του πολεοδομικού και άρα στα τρισδιάστατα στοιχεία του χώρου,
- στις διαβουλεύσεις και διαπραγματεύσεις μεταξύ των διαφορετικών συντελεστών (δημόσιοι και δημοτικοί φορείς, ιδιώτες και θεσμικοί ιδιοκτήτες και επενδυτές, σύλλογοι κατοίκων κλπ.) που εμπλέκονται στην υλοποίηση της επέμβασης.

Νέοι θεσμοί, εργαλεία και μηχανισμοί

Οι επεμβάσεις ανάκτησης εγκαταλελειμμένων περιοχών, ιδιαίτερα πολύπλοκες και μακροχρόνιες, ενέχουν μία σειρά από τεχνικά, οικονομικά και διαχειριστικά προβλήματα, η επίλυση των οποίων είναι εξίσου σημαντική, αν όχι περισσότερο, για την τελική τους επιτυχή έκβαση, όσο και η προγραμματική και σχεδιαστική προσέγγισή τους.

Η ποικιλία των παραγόντων που επηρεάζουν τις δυνατότητες αξιοποίησης των εγκαταλελειμμένων αστικών περιοχών (σχέση με τον αστικό ιστό-χωροθέτηση, κλίμακα/μέγεθος της εγκαταλελειμμένης έκτασης-συγκροτήματος-κτιρίου, κατάσταση του υπάρχοντος κτιριακού αποθέματος, ιδιοκτησία της γης, βαθμός μόλυνσης εδάφους), των εμπλεκόμενων συντελεστών, δημοσίων και ιδιωτικών και των επιδιώξεων και στόχων που τίθενται (διαχείριση οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, πολιτική της βιώσιμης ανάπτυξης κλπ.), εξηγεί και την ετερογένεια των τρόπων αντιμετώπισης και των μέσων που χρησιμοποιούνται για την ανάκτηση των περιοχών αυτών.

Στην άκρως φιλελεύθερη Βρετανία, από το 1980 και μετά υπήρξε σημαντική εμπλοκή του δημοσίου, όσον αφορά το κόστος προετοιμασίας τους για νέες χρήσεις (που στην Ελλάδα δεν αναλαμβάνει κανείς) με στόχο να καταστήσει την γη των εγκαταλελειμμένων εκτάσεων ελκυστική για τον ιδιωτικό τομέα. Το ζήτημα μάλιστα περιλήφθηκε σε σχετικό νόμο για την εγκαταλελειμμένη γη (Derelict land

Act) (Chaline 1999: 39). Αρμόδιες για την διεκπεραίωση των επεμβάσεων είναι οι τοπικές αρχές, αλλά η δαπάνη αναλαμβάνεται μέχρι 50-75% από το κράτος και την Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ το ποσοστό ανέρχεται μέχρι και στο 100% σε «βοηθούμενες περιοχές» (Assisted areas) και ζώνες χαρακτηρισμένες ως FEDER⁹ (Projet EUROPOLIS 2006: λ. friche industrielle).

Ενώ είχαν ξεκινήσει οι οργανωμένες καταγραφές, στην δεκαετία του 1980 η πολιτεία συνέστησε έναν αριθμό (11) δημοσίων Εταιρειών, τις Urban Development Corporations (UDC) με σημαντικές αρμοδιότητες: την απόκτηση, την «διευθέτηση/προετοιμασία της γης για πολεοδόμηση» και τη μεταπώληση των εγκαταλελειμμένων αστικών εκτάσεων. Γνωστά παραδείγματα δραστηριότητας των UDC είναι οι περιοχές των docklands του Λονδίνου 2.050 εκταρίων, του Teeside 4.560 εκταρίων, του Πλύμουθ 67 εκταρίων. Καθώς οι επεμβάσεις για τον μετασχηματισμό ολοένα διευρύνονταν σε έκταση και στόχους (π.χ. περιλαμβάνοντας και την ενίσχυση των τοπικών κοινοτήτων που ήταν σε άμεση γειτνίαση), οι Urban Development Corporations (UDC) έκλεισαν το 1998 και αντικαταστάθηκαν από την English Partnerships (Chaline 1999: 39-40).

Η English Partnerships είχε ιδρυθεί το 1994 με βασικό σκοπό την αναζωογόνηση των εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών εκτάσεων (πρώτο αντικείμενό της η προετοιμασία του Greenwich για τους πανηγυρισμούς του Millenium). Στην αρχή, ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τις πρωτοβουλίες του ιδιωτικού τομέα που υποστηρίχθηκαν από την τότε συντηρητική κυβέρνηση. Το 2005 όμως μετατράπηκε σε δημόσιο οργανισμό καθώς, όπως γράφει το κείμενο της ίδρυσής τους, θεωρήθηκε ότι η διαδικασία αντιστροφής του οικονομικού, κοινωνικού και χωρικού μαρασμού στις ζώνες αυτές είχε φτάσει σε τέτοιο στάδιο που οι δυνάμεις της αγοράς μόνες τους δεν αρκούσαν πλέον για να αναστρέψουν τη κατάσταση (Projet EUROPOLIS 2006: λ. requalification urbaine).

Συγχρόνως, από το 1994 η κυβέρνηση δήλωνε στις τοπικές αρχές την θέλησή της το 60% των νέων κατοικιών να γίνουν σε αστικούς χώρους με επανάχρηση (Chaline 1999: 35). Το 1999, με την Λευκή Βίβλο για τις πόλεις (Urban White Paper) η βρετανική κυβέρνηση επανήλθε στο ζήτημα και ζήτησε να δοθεί προτεραιότητα στην επανάχρηση των εγκαταλελειμμένων αστικών περιοχών (brownfields) για νέα κατοικία προτού «αστικοποιηθεί» νέα αγροτική καλλιεργήσιμη γη (greenfields) (Neal 2001: 9).

Στην Γαλλία, στην αρχή η παρέμβαση ενάντια στην αποβιομηχάνιση ξεκίνησε κυρίως με οικονομικά κίνητρα σε επιχειρήσεις από τα μέσα της δεκαετίας 1980¹⁰. Η απουσία μιας συνολικής πολιτικής σε εθνικό επίπεδο εξηγείται μάλλον λόγω της

⁹ Fonds européen de développement régional (FEDER) : http://fr.wikipedia.org/wiki/Fonds_européen_de_développement_régional

¹⁰ Για την επιστροφή των επιχειρήσεων στο κέντρο, η τοπική αυτοδιοίκηση απαλλοτριώνει εκτάσεις που προορίζονται για βιομηχανική χρήση ή προσφέρει φορολογικές απαλλαγές (ελεύθερες επιχειρηματικές ζώνες). Αυτές προτάθηκαν από τον Peter Hall, εκλαϊκεύθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν από τις κυβερνήσεις της Thatcher στη Βρετανία και του Reagan στις ΗΠΑ. Ήταν ζώνες προνομίων για το κεφάλαιο, χωρίς ισχυρή φορολόγηση, χωρίς κανόνες για περιβαλλοντική προστασία, με ελάχιστους μισθούς και χωρίς το δικαίωμα απεργίας κλπ. (Κομνηνός 1986: 230).

μεγάλης γεωγραφικής συγκέντρωσης των εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών περιοχών σε συγκεκριμένες περιοχές, στις οποίες άλλωστε έχουμε και τις πρώτες πειραματικές επεμβάσεις μεταξύ 1978-1983 (Nord-Pas-de-Calais, Lorraine). Από την ίδια περίοδο, οι Συμβάσεις Σχεδίων Κράτους-Περιφέρειας (Contrats de projets Etat-Région, CPER) αναλαμβάνουν την εξυγίανση των εγκαταλελειμμένων περιοχών πριν τον ανασχεδιασμό τους σε ποσοστό 50% ως 100% του κόστους, ενώ το υπόλοιπο παραμένει στην ευθύνη της πρωτοβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης (Projet EUROPOLIS 2006: λ. friche industrielle). Στη δεκαετία του 90 (1991-94), επιχειρήθηκε μια ουσιαστική παρέμβαση σε προβληματικές περιοχές μέσω της πολιτικής που πήρε το όνομα «Μεγάλες αστικές παρεμβάσεις» (Grands Projets Urbains, GPU), δύο από τις οποίες περιείχαν στους στόχους τους την ανάκτηση εγκαταλελειμμένων αστικών περιοχών (Lille και St Denis)¹¹.

Στις περισσότερες περιπτώσεις επεμβάσεων ανάκτησης, κεντρικός πρωταγωνιστής ήταν η τοπική αυτοδιοίκηση με τον κατεξοχήν μηχανισμό παρέμβασης, την Εταιρεία Μικτής Οικονομίας (Societe d'Economie Mixte - SEM). Οι εξειδικευμένες σε πολεοδομικές παρεμβάσεις Εταιρείες Μικτής Οικονομίας (περίπου 250 στην Γαλλία) έχουν την δυνατότητα να αποκτούν εδάφη, να τα εξυγιαίνουν, να τα πολεοδομούν και να τα πουλάνε με κέρδος σε εργολάβους-κατασκευαστές (Chaline 1999: 41)¹².

Καθώς όμως η αποβιομηχάνιση πήρε μεγάλες διαστάσεις, ως προς την έκταση και το κόστος της γης, πολλές φορές οι τοπικές αρχές δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις αυξημένες δαπάνες. Έγινε έτσι αναγκαία η δημιουργία ενός ενδιαμέσου δημόσιου φορέα, ενός Δημόσιου Κτηματικού Οργανισμού (ETABLISSEMENT PUBLIC FONCIER - E.P.F.), προικοδοτημένου με αρμοδιότητες και εργαλεία απόκτησης γης, όπως με κατ' ευθείαν διαπραγμάτευση, είτε με δικαίωμα προτίμησης ή/και απαλλοτρίωσης. Οι περιοχές γύρω από το Παρίσι, η βαριά εκβιομηχανισμένη σιδηρουργική Λορραίνη αντίστοιχα το Nord-Pas-de-Calais και η Rhônes-Alpes είναι οι πρώτες που συστήνουν Κτηματικούς Οργανισμούς. Αν έτσι ξεκίνησαν (από την δεκαετία του 60 στην Γαλλία) τα E.P.F¹³, δηλαδή κυρίως εξυγιαίνοντας την γη και παραχωρώντας την στους τοπικούς δήμους για να ασκήσουν την πολεοδομική πολιτική τους, τελικά κατέληξαν να κάνουν πολύ περισσότερα πράγματα. Καθώς δεν ήταν εύκολο να προσελκυσθούν νέες

¹¹ Αντικαταστάθηκαν από τα Grands Projets de Ville (GPV). Τα GPV (Μεγάλα σχέδια για την πόλη) θεωρούνται συνεχιστές των GPU (Μεγάλες αστικές παρεμβάσεις), αλλά προσεγγίζουν τα ζητήματα διαφορετικά και σε μεγαλύτερη κλίμακα. Το πρόγραμμα GPU εφαρμόστηκε σε 14 περιοχές ενώ το GPV αφορά 50, με προβλήματα ανεργίας, φτώχειας, εγκληματικότητας και εικόνα υποβάθμισης, λειτουργεί άρα ως πρόγραμμα συνολικής παρέμβασης με σχεδιαστική αλλά και κοινωνική διάσταση (<http://www.i.ville.gouv.fr>).

¹² Στις περισσότερες SEM βασικός μέτοχος είναι ο δήμος.

¹³ L'Agence Foncière et Technique de la Région Parisienne (AFTRP) 1962, L'Établissement Public Foncier de Normandie (EPF Normandie) 1968, L'Établissement Public Foncier de Lorraine (EPF Lorraine) 1973, L'Établissement Public Foncier de Lorraine (EPF Lorraine), 1973, L'Établissement Public Foncier du Nord / Pas-de-Calais (EPF NPC) 1990, L'Établissement Public de l'Ouest Rhône-Alpes (EPORA) 1998, L'Établissement Public Foncier Provence/Alpes/Côte d'Azur (EPF PACA) 2001 et en 2006 EPF Yvelines, Hauts-de-Seine, Val-d'Oise, Ile-de-France (région Parisienne) (<http://www.epf-lorraine.org/EPF.aspx>).

οικονομικές δραστηριότητες για να εγκατασταθούν στις ανακυκλωμένες περιοχές, οι περισσότερες εγκαταλελειμμένες βιομηχανικές εκτάσεις μετατρέπονταν σε πράσινους χώρους ή σε αποθέματα γης, ακινητοποιώντας στη ουσία τεράστιους οικονομικούς πόρους. Μπροστά στην δυσκολία αυτή θεωρήθηκε ότι οι αρμοδιότητες των Κτηματικών Οργανισμών έπρεπε να διευρυνθούν με στόχο να παρεμβαίνουν συνολικά, συμμετέχοντας ουσιαστικά και στη φάση της υλοποίησης επεμβάσεων αστικής αναζωογόνησης (όπως την κατασκευή κοινωνικής κατοικίας, τη μείωση της αστικής διάχυσης κλπ.).

Έτσι το έργο της βελτίωσης των παλιών βιομηχανικών εδαφών, κατεδαφίσεων, ισοπεδώσεων και αρχιτεκτονικής τοπίου επεκτάθηκε και σε άλλους τομείς. Στην περίπτωση της Λορραίνης (περιοχή ορυχείων και παραγωγής του 80% του σιδήρου της Γαλλίας), για παράδειγμα, η εμπέλεια της EPF καλύπτει πλέον ολόκληρη την επαρχία, εγγράφοντας την πολιτική αντιμετώπισης των πρώην βιομηχανικών εκτάσεων σε έναν συνολικό χειρισμό των εγκαταλελειμμένων και υποβαθμισμένων περιοχών (π.χ στρατιωτικών εκτάσεων, εργατοπόλεων κλπ.). Έτσι απαλλάσσει τις τοπικές αρχές από το δύσκολο ζήτημα να διαχειριστούν οικονομικά και τεχνικά τις περιοχές τους, ενώ συγχρόνως συνεργάζεται στενά μαζί τους για να ληφθούν οι ουσιαστικές αποφάσεις για το μέλλον των περιοχών αυτών¹⁴.

Όσον αφορά την ανάκτηση των εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών περιοχών, οι παρεμβάσεις της EPF Lorraine διενεργούνται σε δύο διαδοχικές φάσεις: Η πρώτη φάση εντοπίζεται στην μελέτη των δεσμεύσεων και των δυνατοτήτων κάθε περιοχής, καθώς και της δαπάνης για να 'βελτιωθούν'. Η δεύτερη αφορά στις εργασίες της βελτίωσης: Κατεδαφίσεις, χωματουργικά, οικοδομικές εργασίες, διαμορφώσεις τοπίου, οργάνωση οδικού δικτύου, ώστε να ετοιμαστούν οι περιοχές για νέες χρήσεις. Οι παρεμβάσεις χρηματοδοτούνται από εθνικούς πόρους (κεντρικό κράτος, περιφερειακό συμβούλιο, EPF Lorraine¹⁵) και από ευρωπαϊκούς. Η τοπική αυτοδιοίκηση δεσμεύεται να αποκτήσει τα ακίνητα είτε άμεσα, είτε μέσω της EPF Lorraine. Με το πέρας των εργασιών, η τοπική αυτοδιοίκηση ή άλλος φορέας πολεοδόμησης που επιλέγεται από αυτήν, αποκτά την έκταση ώστε να πραγματοποιήσει την επέμβαση

(<http://www.epf-lorraine.org/valorisationEspaces.aspx>).

¹⁴ Η συνολικότητα της παρέμβασης φαίνεται και από την γενική περιγραφή των στόχων (<http://www.epf-lorraine.org/>):

1. Να προετοιμαστούν οι δύο μεγαλύτερες πόλεις της περιοχής, Νανσύ (άνω των 330.000) και Μετς (193.000 κ.) για την σύνδεση του TGV.
2. Να σχεδιαστούν πανεπιστημιακά κάμπους και να βελτιωθούν οι εξυπηρετήσεις που προσφέρονται στους φοιτητές, αναπτύσσοντας και ευρωπαϊκές συνεργασίες.
3. Να αξιοποιηθεί η αρχιτεκτονική κληρονομιά που παρουσιάζει ιστορικό ή αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον και να αναδειχθούν οι ελεύθεροι δημόσιοι χώροι.
4. Να προσελκυσθούν δραστηριότητες του υψηλού τριτογενούς.
5. Να μειωθούν μέχρις εξαφανίσεως οι εγκαταλελειμμένες αστικές περιοχές.

¹⁵ Για τους πόρους και την οικονομική λειτουργία της EPF Lorraine βλ. <http://www.epf-lorraine.org/maitriseFonciere.aspx>.

Το Emscher Park στη Ρουρ: η στρατηγική της μεταμόρφωσης ενός βιομηχανικού τοπίου

Εκτός από τους μηχανισμούς που παρεμβαίνουν στα ζητήματα της γης και της υλοποίησης της πολεοδόμησης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η συνεισφορά της Γερμανίας που εντοπίζεται στην συγκρότηση ενός φορέα που θα αναλάβει τον σχεδιασμό της περιοχής. Πρόκειται για τον γνωστό στους αρχιτέκτονες θεσμό της IBA (International Bauausstellung), μια διαδικασία γερμανικής σύλληψης, που χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές στη διάρκεια του 20ού αιώνα (μεσοπόλεμος, δεκαετία 1950 και 1980) για να γίνουν πειραματισμοί στην κατασκευή του χώρου και να συγκροτηθούν νέες οπτικές και νέες σχεδιαστικές προσεγγίσεις. Πρόκειται για μία διαδικασία, κατά την οποία δημιουργείται ένας φορέας ανεξάρτητος από τις υπάρχουσες δομές πολεοδομικού σχεδιασμού, που αναλαμβάνει να φέρει σε πέρας μία μεγάλη επιχείρηση σχεδιασμού (μετά από διαγωνισμούς) και υλοποίησης επεμβάσεων σε ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, συνήθως από 5 ως 10 χρόνια, ανάλογα με το μέγεθος της επιχείρησης.

Οι επεμβάσεις της IBA Emscher Park, στο πάρκο της κοιλάδας του Emscher, θεωρούνται πολύ πετυχημένο παράδειγμα δημιουργικής σύλληψης και μεθοδολογίας επέμβασης σε περιοχές σε κρίση.

Η Ρουρ είναι η γνωστή βιομηχανική περιοχή της Γερμανίας με οικονομία που βασιζόταν στα ορυχεία και τη βαριά βιομηχανία. Πρόκειται για την πιο πυκνοκατοικημένη μη-πόλη της χώρας, το ένα από τα δύο βιομηχανικά-οικιστικά συμπλέγματα της Ευρώπης, που μαζί με άλλες 5 πόλεις συνιστούσαν τις 7 World Cities στην δεκαετία του 1960 (Hall 1971: 120-155).

Η περιοχή που είχε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα 280.000 κατοίκους, και το 1905 2,9 εκατομμύρια κατοίκους, έφτασε στα 6.2. εκατομμύρια το 1955. Πρόκειται για «τη μηχανή που πέτυχε το γερμανικό οικονομικό θαύμα» συγκεντρώνοντας όλες τις κλασικές βαριές βιομηχανίες και αδιαφορώντας πλήρως για την περιβαλλοντική καταστροφή. Χαρακτηρίζεται από μία διάχυτη αστικοποίηση, καθώς η ανάπτυξη της βασίστηκε στους πυρήνες μερικών χωριών και σε μία βιομηχανία που επεκτάθηκε χωρίς περιορισμούς καταλαμβάνοντας ολόκληρο τον χώρο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία ενός τοπίου εξαιρετικά προβληματικού οπτικά, χωρίς ιδιαίτερες ποιότητες αστικού χώρου ή φυσικών χαρακτηριστικών (Ganser 2000: 4-7).

Από τη δεκαετία 1970, η πτώση της παραδοσιακής παραγωγικής δραστηριότητας και η παρουσία μη εκσυγχρονισμένων και ανταγωνιστικών επιχειρήσεων είχαν ως αποτέλεσμα την έντονη οικονομική ύφεση και μεγάλα ποσοστά ανεργίας. Η αποβιομηχάνιση υπήρξε ολέθρια για την περιοχή προκαλώντας τεράστια οικονομικά, κοινωνικά και οικολογικά προβλήματα.

Το 1989 ιδρύεται ο φορέας IBA Emscher Park με δεκαετή διάρκεια (και πράγματι διαλύθηκε το 1999) για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της αποβιομηχάνισης της περιοχής της Ρουρ. Πρόκειται για Ίδρυμα Ιδιωτικού Δικαίου που ανήκει κατά 100% στο ομόσπονδο κρατίδιο της Ρηνανίας- Βόρειας Βεστφαλίας. Οι αρμοδιότητές του κάλυπταν μια περιοχή έκτασης 800 χλμ² (80.000 εκτάρια) με 21 πόλεις και 17 τοπικές

αρχές. Ουσιαστικά το ζητούμενο ήταν η οικονομική ανάκαμψη μιας ολόκληρης περιφέρειας.

Λόγω της αποτυχίας των σχεδίων των 20 προηγούμενων χρόνων να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα της περιοχής, η επιλογή της IBA εστιάστηκε στην ανάπτυξη μίας γενικής στρατηγικής, αυτήν της αναζωογόνησης της τοπικής οικονομίας μέσω του πολιτισμού και του περιβάλλοντος, και στη συνέχεια η εκπόνηση επιμέρους μελετών που να εντάσσονται στη στρατηγική αυτή και να την υλοποιούν.

Η επιταγή αυτή απαιτούσε καινοτομίες:

1. Επί του θέματος της ιδιοκτησίας της γης.
2. Επί των τεχνικών της από-μόλυνσης και της αναζωογόνησης των βιομηχανικών τοπίων.
3. Επίσης απαιτούσε μια νέα οπτική στο ζήτημα της αναβάθμισης και επανάχρησης. Κυρίως μια νέα στάση απέναντι στον τρόπο με τον οποίο η περιοχή αυτή θα προσέλκυε νέες δραστηριότητες. Σύμφωνα με τους ίδιους τους συντελεστές του εγχειρήματος, δεν υπήρχε καμία ιστορική πόλη, κανένα θελκτικό τοπίο. Το μόνο 'θέλγητρο' ήταν η ίδια η βιομηχανία, κι ένα τοπίο σπαρμένο με καμινάδες αντί για τις σιλουέτες των καθεδρικών!...

Ο κεντρικός άξονας της παρέμβασης, που δημοσιοποιήθηκε από τον διευθυντή της IBA Karl Ganser, μέσω ενός memorandum 60 σελίδων κινήθηκε γύρω από το σλόγκαν : «*Τίποτα καινούργιο, όσο τα παλιά μένουν κενά*». Όπως είδαμε και αλλού, το ζήτημα της απόκτησης της γης έπαιξε βασικό ρόλο. Στην περίπτωση του Emscher Park, από το 1979, το ομόσπονδο κρατίδιο της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας δημιούργησε μια κτηματική υπηρεσία που αγόραζε τα παλιά βιομηχανικά συγκροτήματα σε χαμηλές τιμές, περιμένοντας να γίνουν οι μελέτες (Blase 2000: 8-11). Η δημόσια παρέμβαση θεωρήθηκε αναγκαία γιατί έτσι θα αποτρέπονταν αποφάσεις ιδιωτών επενδυτών που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν τετελεσμένα χωρίς να διασφαλίζεται η ποιότητα (Ganser 2000: 6)¹⁶. Σε 18 χρόνια η κτηματική υπηρεσία αγόρασε 2.400 εκτάρια γης, από τα οποία τα 917 καθαρίστηκαν και πουλήθηκαν σε εταιρείες και τα 514 ήταν ακόμη υπό διευθέτηση το 2000. Ταυτόχρονα, μεταξύ 1989-1999 ετοιμάστηκαν 120 μελέτες αστικού σχεδιασμού, και επενδύθηκαν 5 δις μάρκα (2,5 δις ευρώ), χάρη σε συνδυασμένα προγράμματα δημόσιου-ιδιωτικού τομέα.

- Σε 19 περιοχές (530 εκτάρια) διευθετήθηκαν πάρκα δραστηριοτήτων για εμπόριο, υπηρεσίες και επιστημονικές δραστηριότητες, συνδυάζοντας δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις, με σκοπό κυρίως την προσέλκυση καινοτόμων βιομηχανιών

¹⁶ Η μακροπρόθεσμη αυτή πολιτική αποθεματοποίησης γης εφαρμόστηκε και στην Βαρκελώνη, όπου από το 1976 που εγκρίθηκε το Γενικό Μητροπολιτικό Σχέδιο (PGM) μέχρι το 1979 ασκήθηκε πολιτική γης για τη δημιουργία ενός σημαντικού αποθέματος γης με την προοπτική του μετασχηματισμού της πόλης. Οι τότε αρχές επωφελήθηκαν από την κρίση της βιομηχανίας για να αποκτήσουν, με την υποστήριξη των κατοίκων, τους τελευταίους μεγάλους βιομηχανικούς χώρους, μεγαλώνοντας έτσι το απόθεμα ελεύθερης γης.

και επιχειρήσεων νέας τεχνολογίας. Σχεδιάστηκε η πολεοδομική τους μορφή και υλοποιήθηκαν βάσει μελετών που προέκυψαν από αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς.

- 25 παλιές εργατουπόλεις βελτιώθηκαν, 3000 κατοικίες επιδιορθώθηκαν σε συνεργασία με τους ιδιοκτήτες τους, 2500 καινούριες κατασκευάστηκαν.

- Ειδικές μελέτες έγιναν για όλους τους σιδηροδρομικούς σταθμούς.

- Δεν έγινε εξυγίανση των εδαφών λόγω του υπερβολικού κόστους. Το Emscher Park με μήκος 70 χλμ και πλάτος περίπου 15 χλμ (320 τ. χλμ συνολικά) χωρισμένο σε υποπεριοχές από 30 ως 200 εκτάρια η καθεμία, οργανώθηκε πάνω στα μολυσμένα εδάφη. 230 χλμ. ποδηλατοδρόμου ενώνουν μεταξύ τους τις διαφορετικές θέσεις, παράλληλα με άλλες διευθετήσεις που εξασφαλίζουν τη συνέχεια, όπως φυτεύσεις στα αναχώματα των παλιών σιδηροδρομικών γραμμών, μονοπάτια για περιπάτους κλπ. Βιομηχανικά στοιχεία ανάμικτα με φυτεύσεις, χωρίς συγκεκριμένες χρήσεις και χωρίς σημαντικές επεμβάσεις, συνθέτουν ένα ιδιαίτερο και μοναδικό περιβάλλον στο οποίο συνέβαλαν αρχιτέκτονες τοπίου, καλλιτέχνες και ειδικοί του φωτισμού. Τίποτα σχεδόν δεν έχει κριθεί διατηρητέο. Οι αποφάσεις παραπέμπονται στο μέλλον. Οι περισσότερες βιομηχανικές εγκαταστάσεις αφέθηκαν στη θέση τους, παίρνοντας σταδιακά, μετά από 20 χρόνια, αξία στα μάτια των κατοίκων και των επισκεπτών, ενώ η φύση από μόνη της αλλάζει τα βιομηχανικά αυτά ερείπια. Η περιοχή απέκτησε έτσι εξαιρετικά ελκυστικά χαρακτηριστικά. Αναπτύχθηκε ένας τουρισμός νέου τύπου που ακολουθεί μια διαδρομή «βιομηχανικοί πολιτισμού» με 80 περιοχές ενδιαφέροντος. Αναφέρουμε συγκεκριμένα το ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα του πάρκου 230 εκταρίων στο Duisburg (Latz 2000: 21-24).

Η επέμβαση θεωρείται εξαιρετικά επιτυχημένη στο οικονομικό επίπεδο (προσέλκυση επενδυτών και τουριστών, δημιουργία νέων θέσεων εργασίας). Προβάλλει την ιστορική ταυτότητα του τόπου, ενώ η Land Art αναβαθμίζει την ανάγνωση του βιομηχανικού τοπίου. Η φυσιογνωμία της Ρουρ έχει αλλάξει, στοιχείο αξιοσημείωτο σε μια περιοχή που πάντα περιφρόνησε τις περιβαλλοντικές παραμέτρους (Ampe, Lemas, Moulin 2000: 25).

Συμπερασματικά σχόλια και σύγκριση με την ελληνική πραγματικότητα

Κατά την υλοποίηση των επεμβάσεων αυτών, ιδιαίτερα σημαντική είναι κατ' αρχήν η ισχυρή πολιτική βούληση και κυρίως η εμπλοκή του δημοσίου για τη νέα δραστηριοποίηση των περιοχών αυτών, καθώς τα τεχνικά προβλήματα αλλά και το κόστος αποτελούν ανασταλτικούς παράγοντες για τους ιδιώτες επενδυτές. Κύριος στόχος είναι να γίνουν όλες εκείνες οι απαραίτητες κινήσεις (εξυγίανση, συγκρότηση προγράμματος επέμβασης ελκυστικού για επενδύσεις, σχέδια-μαγνήτες, παροχή οικονομικών κινήτρων) ώστε να μπορέσουν οι περιοχές να

επανεπενταχθούν στην αγορά ακινήτων¹⁷. Πέρα όμως από αυτό, η σημαντική εμπλοκή του δημοσίου, τόσο στη διαχείριση όσο και στην υλοποίηση των επεμβάσεων, εξασφαλίζει την επιβολή περιορισμών στη δράση του ιδιωτικού κεφαλαίου αλλά και τη χωροθέτηση χρήσεων που απευθύνονται στο σύνολο των κατοίκων (πράσινοι και υπαίθριοι δημόσιοι χώροι, πολιτιστικές και αθλητικές εγκαταστάσεις κλπ.). Η εξασφάλιση βέβαια αυτή υλοποιείται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, γιατί δεν είναι και όλες οι επεμβάσεις επιτυχείς ή προσανατολισμένες προς το κοινό συμφέρον.

Στην Ελλάδα, η εμπλοκή του δημοσίου και ο περιορισμός της ανεξέλεγκτης δράσης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας είναι ίσως το βασικότερο ζητούμενο κατά τη διενέργεια τέτοιου είδους μετασχηματισμών. Και αυτό γιατί στις εξαιρετικά πυκνοδομημένες ελληνικές πόλεις η ύπαρξη κάθε είδους εγκαταλελειμμένων αστικών περιοχών μπορεί να δώσει την ευκαιρία να αναπληρωθούν οι ελλείψεις σε πράσινους και δημόσιους υπαίθριους χώρους καθώς και σε εγκαταστάσεις κοινωνικού εξοπλισμού. Η εκμετάλλευση της ευκαιρίας αυτής προϋποθέτει βέβαια τη χάραξη συγκεκριμένης στρατηγικής που θα περιλάμβανε: τον έγκαιρο προγραμματισμό και σχεδιασμό για τον εντοπισμό και την δέσμευση των προσφερόμενων εκτάσεων, την εφαρμογή των εργαλείων απόκτησης γης, και φυσικά την ύπαρξη φορέων με σημαντική τεχνογνωσία στη διαχείριση της γης αλλά και στην υλοποίηση τέτοιου είδους μεγάλων πολεοδομικών παρεμβάσεων.

Το όλο εγχείρημα σκοντάφτει σε δύο βασικά προβλήματα:

- το ζήτημα της ιδιοκτησίας και διαχείρισης της γης γενικότερα,
- το ζήτημα των φορέων, ακριβώς όσον αφορά αυτήν την έλλειψη τεχνογνωσίας στη διαχείριση και υλοποίηση.

Όσον αφορά το πρώτο, στις περιπτώσεις που είδαμε η απόκτηση των εκτάσεων είναι σχετικά εύκολη εφόσον αυτές βρίσκονται ουσιαστικά εκτός αγοράς λόγω της υποβάθμισής τους. Έτσι, οι χαμηλές τιμές καθιστούν δυνατή την υλοποίηση μιας μακροπρόθεσμης πολιτικής γης μέσα από τη δέσμευση και αποθεματοποίηση των χώρων αυτών με την προϋπόθεση ύπαρξης μιας μίνιμουμ τεχνογνωσίας και δραστήριων φορέων διαχείρισης γης (κτηματικών εταιρειών/οργανισμών). Το ζήτημα γίνεται βέβαια πιο πολύπλοκο όταν εμπλέκονται δημόσιοι ή θεσμικοί ιδιοκτήτες που αντέχουν να ακινητοποιήσουν το κεφάλαιό τους περιμένοντας καλύτερες οικονομικές συγκυρίες στην αγορά ακινήτων.

Στην Ελλάδα τώρα, υπάρχει η αντίφαση ότι ακόμα και σ' αυτές τις περιπτώσεις η γη είναι σχετικά ακριβή. Και αυτό γιατί λόγω του μέχρι σήμερα μοντέλου πολεοδόμησης η γη θεωρείται αξιοποιήσιμη ακόμα και αν δεν συντρέχουν οι παράμετροι αξιοποίησής της (πολεοδομικά σχέδια που επιτρέπουν την άδεια ανοικοδόμησης, υλοποίηση έργων υποδομής και εγκαταστάσεων κοινωνικού

¹⁷ Ισχυρά οικονομικά κίνητρα προσφέρονται συνήθως στους αγοραστές. Στην Γερμανία, για παράδειγμα, εξ αιτίας της υπερπροσφοράς εγκαταλελειμμένων στρατιωτικών εκτάσεων, γινόταν μέχρι και 50% έκπτωση σε αγοραστές τον πρώτο χρόνο για να μην μείνουν ανενεργές (Lagrandeur-Bouressy 1999).

εξοπλισμού κλπ.). Ουσιαστικά, δεν υπάρχει γη εκτός αγοράς. Έτσι, η όποια αξιοποίηση αυτής της γης αποτελεί ζήτημα του ίδιου του ιδιοκτήτη και αντιμετωπίζεται από την πολιτεία ως μια διαπραγμάτευση που «κάτι» πρέπει να αφήσει και στην τοπική κοινωνία¹⁸. Τα προβλήματα σχετικά με την ιδιοκτησία επιτείνονται μάλιστα στην περίπτωση παρουσίας δημοσίων ή θεσμικών ιδιοκτητών ο καθένας από τους οποίους έχει τις δικές του βλέψεις και καταστρώνει τα δικά του πολιτικά παιχνίδια για την «αξιοποίηση» της περιουσίας του.

Όσον αφορά δε το ζήτημα των φορέων επισημαίνουμε απλώς δύο σημεία:

- Την εμφανή απουσία ουσιαστικής εμπλοκής των δημοσίων φορέων, που εξαντλούν την παρέμβασή τους σε αποσπασματικές ρυθμίσεις και καθόλου στη συνολική διαχείριση τέτοιων εκτάσεων (εξυγίανση, προετοιμασία πολεοδόμησης, παράδοση σε κατασκευαστικούς φορείς κλπ.), ενώ σε πολλές περιπτώσεις μεταγενέστερες επιμέρους ρυθμίσεις και αποφάσεις έρχονται να ανατρέψουν θεσμοθετημένες σχεδιαστικές αποφάσεις (όπως στο παράδειγμα του Ελαιώνα με την εκ των υστέρων απόφαση κατασκευής εμπορικού-αθλητικού συγκροτήματος του ΠΑΟ σε χώρο 220 στρεμμάτων χαρακτηρισμένο ως πράσινο στην πολεοδομική μελέτη).

- Την έλλειψη παιδείας πολεοδόμησης και υλοποίησης εκτεταμένων πολεοδομικών παρεμβάσεων, τόσο από πλευράς δημοσίων φορέων όσο και από πλευράς ιδιωτικού επενδυτικού κεφαλαίου. Κάτι που καθιστά ακόμα πιο επικίνδυνο τον ήδη αμφισβητούμενο θεσμό των ΣΔΙΤ (Συμπράξεις Δημοσίων - Ιδιωτικών Φορέων) που μοιάζει να προωθείται ανεξαιρέτως για επεμβάσεις οποιασδήποτε κλίμακας. Έναν μηχανισμό, ο οποίος θα μπορούσε ως ένα βαθμό (και αυτό με πολλά ερωτηματικά) να αναπληρώσει το κενό του φορέα υλοποίησης, αλλά όχι του φορέα συνολικής διαχείρισης και σχεδιασμού και κυρίως όχι των επιλογών του σχεδιασμού που καθορίζουν το είδος και τον χαρακτήρα των επεμβάσεων αυτών.

Αθηνά Βιτοπούλου, υπ. διδ. EHES, Paris, διδάσκουσα στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ

Αλέκα Καραδήμου Γερόλυμπου, καθηγήτρια, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ.

¹⁸ Τυπικό παράδειγμα ο Μύλος Αλλατίνη στη Θεσσαλονίκη που παραμένει κλειστός εδώ και πάνω από 20 χρόνια, καθώς δημόσιο και ιδιοκτήτες διαπραγματεύονται συνεχώς τον αποχαρακτηρισμό κτιρίων και αδόμητων χώρων, τον συντελεστή δόμησης κλπ., ενώ οι περίοικοι προσφεύγουν στο Συμβούλιο της Επικρατείας.

Βιβλιογραφία

- F. Ampe, P.-R. Lemas, E. Moulin, « Les enseignements d'Emscher Park », *Projet Urbain* 21, 2000, 25-27.
- D. Blase, « L'esprit d'exception », *Projet Urbain* 21, 2000, 8-11.
- C. Chaline, *La régénération urbaine*, Ed. Que-sais-je?, PUF, Paris 1999.
- DATAR, *Les grandes friches industrielles*, La Documentation française, Paris 1985.
- Ch. Devillers, *Le projet urbain*, Ed. du Pavillon de l'Arsenal, Paris 1994.
- K. Ganser, « La philosophie et la démarche de l'IBA », *Projet Urbain* 21, 4-7.
- P. Hall, *The World Cities*, McGraw Hill, New York and Toronto (1966¹) 1971.
- B. Huet, "Une génétique urbaine", *Urbanisme* 303/1998, 56-59.
- P. Ingallina, *Le projet urbain*, Ed. Que-sais-je?, PUF, Paris 2001.
- N. Κομνηνός, *Θεωρία της αστικότητας. Ι. κρίση, μητροπολιτική αναδιάρθρωση, νέα πολεοδομία*. Εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1986.
- E. Lagrandeur-Bouressy, « Le recyclage des friches militaires en Allemagne », *Etudes foncières*, no 82, 1999 (διαθέσιμο στο <http://www.foncier.org/articles/82/82Lagrandeur.html>).
- P. Latz, « Métamorphose d'un paysage industriel », *Projet Urbain* 21, 2000, 21-24.
- A. Masbouni (dir.), *Projets urbains en France - French Urban Strategies*, Editions du Moniteur, Paris, 2002.
- J.-L. Mesnard, "Un nouvel inventaire des sites a réhabiliter", *Urbanisme* 263/1993, 49.
- P. Neal, « Sustainable urban extensions – planned through design », *Urban Design Quarterly*, 79, 2001, 9-10.
- Ph. Panerai, D. Mangin, *Projet Urbain*, Ed. Parenthèses, Marseille 1999.
- Projet EUROPOLIS, *Glossaire comparé de concepts de l'aménagement urbain*, Laboratoire RESO, Université de Rennes-2, 2006 (διαθέσιμο στο διαδίκτυο).

Δικτυακοί τόποι/Ηλεκτρονικές πηγές

- BASIAS* : Base de données d'Anciens Sites Industriels et Activités de Service. Un outil au service des politiques d'aménagement des collectivités territoriales, 2002. <http://basias.brgm.fr>
- Grands projets de ville: <http://i.ville.gouv.fr>
- Enquiry by Design: <http://www.princes-foundation.org/index.php?id=33>
- 798 Art Zone: http://en.wikipedia.org/wiki/798_Art_Zone
- Établissement public foncier de Lorraine (E.P.F.L.): <http://www.epf-lorraine.org/EPF.aspx>, <http://www.epf-lorraine.org/>, <http://www.epf-lorraine.org/valorisationEspaces.aspx>, <http://www.epf-lorraine.org/maitriseFonciere.aspx>.
- http://www.moselle.pref.gouv.fr/grands_dossiers_actualite/
- Fonds européen de développement régional (FEDER): http://fr.wikipedia.org/wiki/Fonds_européen_de_développement_régional

Ειρήνη Σ. Κλαμπατσέα

Βιομηχανική κληρονομιά: «Πλεονάζοντες χώροι» και υπολειπόμενη πολιτική

Εισαγωγή

Μετά την ολοκλήρωση του «εκβιομηχανιστικού» εγχειρήματος στην Ελλάδα και κυρίως τις τελευταίες δεκαετίες καταγράφεται αναμφίβολα μια συνεχής διαδικασία μείωσης της συμβολής βιομηχανικών κλάδων στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας και εργασίας. Η διαδικασία αυτή, γνωστή ως αποβιομηχάνιση, έφερε στο προσκήνιο την ανάγκη «διαχείρισης» σύνθετων επιπτώσεων σε κοινωνικό, οικονομικό και χωρικό επίπεδο, πολλές φορές με δραματικό τρόπο. Παράλληλα, η επιβάρυνση των περιβαλλοντικών συνιστωσών, κυρίως του αστικού χώρου, συνεπικούρησε στην ανάγκη για μετεγκατάσταση των βιομηχανικών δραστηριοτήτων σε άτυπες ή θεσμοθετημένες ζώνες εκτός των αστικών κέντρων. Οι δύο αυτές διαπιστώσεις, θέτουν το ζήτημα της αναγκαιότητας και κυρίως του τρόπου διαχείρισης των χώρων που μέχρι σχετικά πρόσφατα ή και αρκετές δεκαετίες παλαιότερα φιλοξενούσαν βιομηχανικές δραστηριότητες, λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές για τις τοπικές κοινωνίες ή/και την εθνική βιομηχανική παραγωγή. Μία κρίσιμη παράμετρο για έναν τέτοιου τύπου στοχευμένο σχεδιασμό αποτελεί η ιστορική και αισθητική αξία του εναπομείναντος κτιριακού αποθέματος και του περιβάλλοντος χώρου του. Η αποσαφήνιση του ρόλου τους στον πολυδιάστατο χώρο της πόλης αλλά και της υπαίθρου αποτελεί ανοικτό θέμα επιστημονικού και πολιτικού διαλόγου.

«Πλεονάζοντες χώροι» συνδεδεμένοι με την ελληνική βιομηχανική παραγωγή

Εφαλτήριο της συλλογιστικής αποτελεί η ανάπτυξη της θέσης περί δημιουργίας πλεονάζοντος χώρου (Anderson *et al.*, 1983)¹ και πλεονάζοντος δυναμικού (Σαρηγιάννης, 1995), ως αποτέλεσμα της διαδικασίας κρίσης και αναδιάρθρωσης της βιομηχανίας, ανεξαρτήτως χρόνου και χώρου. Στο επίκεντρο αυτής της θέσης τίθεται για μια ακόμη φορά η παλιά σχέση κοινωνικού – οικονομικού και η νεότερη, κοινωνικού – χωρικού.

Στο ερώτημα περί της ύπαρξης ή μη πλεοναζόντων χώρων, σκιαγραφούνται περιοχές πλεονάζοντος παγίου κεφαλαίου υπό τη μορφή εγκαταλελειμένου εξοπλισμού και κενού εργασιακού χώρου, όπου το βιομηχανικό κεφάλαιο αχρηστεύθηκε σε μαζική κλίμακα, δημιουργώντας ακόμη και περιοχές πλεοναζόντων εργαζομένων και ειδικοτήτων και όπου ο πλούτος της ανθρώπινης εμπειρίας και των δεξιοτήτων επίσης αχρηστεύθηκε σε μεγάλη κλίμακα.

Τα αποτελέσματα αυτά διαπιστώνονται τόσο σε εθνικό επίπεδο (ολόκληρες περιοχές, ευρύτερες ζώνες οικισμών κλπ.) αλλά και σε επίπεδο αστικών κέντρων (οικοδομικά τετράγωνα ή και ευρύτεροι θύλακες).

Η χωρική έκφραση της κρίσης και αναδιάρθρωσης της βιομηχανίας στη χώρα μας, ανέδειξε "φθίνουσες βιομηχανικές περιοχές"² ως κατάληξη των άλλοτε ανεπτυγμένων βιομηχανικών περιοχών, διαφορετικού παραγωγικού - κλαδικού προσανατολισμού, δυναμισμού ή προβληματικότητας, χαρακτηριζόμενες από διαφορετικό βαθμό έντασης κοινωνικής και οικονομικής αποδιάρθρωσης ή και «βιομηχανικά νεκροταφεία» σε χώρες με σημαντική βιομηχανική παραγωγή, όπως η Μ. Βρετανία.

Η χωρική έκφραση της παύσης λειτουργίας μεγάλων βιομηχανικών μονάδων, διαχρονικά, στο επίπεδο της πόλης / μητρόπολης, παρουσιάζει προφανείς αντιστοιχίες με αυτή σε εθνικό επίπεδο. Στο χώρο της πόλης καταγράφονται κενοί – υφιστάμενης λειτουργίας- χώροι στους οποίους εγκλωβίζεται έως σήμερα μια λανθάνουσα συμβολή στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των χρηστών της πόλης.

Σε διεθνές επίπεδο ασκήθηκαν αυξανόμενες πιέσεις στις τοπικές αρχές με σκοπό την απόπειρα κάλυψης του κενού που άφησε η βιομηχανική κατάρρευση, με επιτυχή ή μη αποτελέσματα.

¹ Η θέση αυτή προτάθηκε από τους Anderson, Dunkan και Hudson με αφορμή την αποβιομηχάνιση/διαρθρωτική κρίση της βιομηχανίας που συνέβη στη Μ. Βρετανία κατά τη δεκαετία του '70. Ορισμένα από τα ερωτήματα που τέθηκαν κατά τη χωρική έκφραση της κρίσης στη Βρετανία εστίαζαν στις αιτίες διαφορετικής έντασης επιπτώσεων στις πληγείσες από την αποβιομηχάνιση περιοχές καθώς και στις πολιτικές και τα συνοδευτικά μέτρα που εφαρμόστηκαν για την άρση των δραματικών οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων στα χαρακτηρισθέντα από τους ίδιους συγγραφείς ως «νεκροταφεία της βιομηχανίας».

² Υπουργική Απόφαση 29773/29-12-95 (ΦΕΚ 1074B).

Οι πλεονάζοντες χώροι όπως και το πλεονάζον δυναμικό κατά τη διαδικασία μετατροπής τους είναι τρωτοί σε μετασχηματισμούς που δεν είναι απαραίτητως στην κατεύθυνση του πλεονεκτήματός τους. Πιθανά να είναι ορθότερη η χρήση του όρου *μετασχηματιζόμενοι ή υπό μετασχηματισμό χώροι* παρά *πλεονάζοντες χώροι*.

Με υπόθεση εργασίας ότι ο επιχειρούμενος εθνικός χωροταξικός σχεδιασμός δεν στοχεύει απλώς σε μια «ορθολογική» κατανομή χρήσεων και δραστηριοτήτων αλλά οφείλει ν' αποτελεί εργαλείο χωρικής ανάπτυξης, η *βιώσιμη επανένταξη ανενεργών βιομηχανικών χώρων* θα μπορούσε να περιλαμβάνεται στις κατευθύνσεις του. Με τον όρο *βιώσιμη επανένταξη* νοείται η διαδικασία που λαμβάνει χώρα σε μια περιοχή/χωρική ενότητα μετά από κρίση, εξασφαλίζοντας όχι μόνο την κοινωνικοοικονομική³ ανάκαμψή της για ορισμένο χρονικό διάστημα (βραχυπρόθεσμη ανακούφιση από τις επιπτώσεις της κρίσης), αλλά και τη μακροπρόθεσμη βιώσιμη ανάπτυξη της περιοχής/χωρικής ενότητας, στη βάση του τρίπτυχου «κοινωνία – οικονομία – περιβάλλον» (Κλαμπατσέα, 2006).

Αντικείμενο αποτελεί μεταξύ άλλων, η διάγνωση των όρων, ώστε οι πλεονάζοντες χώροι που προκύπτουν σε περιπτώσεις κρίσης και αναδιάρθρωσης να μετατρέπονται σε «μετασχηματιζόμενους ή σε υπό μετασχηματισμό χώρους» με δυναμικό που δεν θα λειτουργεί ως πλεονάζον (Κλαμπατσέα, 2003) αλλά θα επανεπεντάσσεται στο χώρο με όρους αειφορίας.

Βασικά στοιχεία της θέσης που αναπτύσσεται εδώ αποτελούν οι σχέσεις που διέπουν το κοινωνικό και το οικονομικό υπόβαθρο αλλά και το κοινωνικό και χωρικό, αντιστοίχως.

Από την έως σήμερα παρακολούθηση της εξέλιξης των περιοχών αυτών διαπιστώνεται η ανεπάρκεια των οικονομικών κινήτρων βραχυπρόθεσμης ανακούφισης από τις επιπτώσεις της κρίσης, για την αναστροφή της χωρικής / αναπτυξιακής περιθωριοποίησής τους σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο. Ο επιχειρούμενος σήμερα χωροταξικός σχεδιασμός υιοθετώντας αρχές βιώσιμης ανάπτυξης θα μπορούσε, σε επίπεδο στρατηγικής κατεύθυνσης, να συμβάλει στην ανάσχεση της συνεχιζόμενης μετατροπής των περιοχών αυτών σε πλεονάζοντες χώρους και των βιομηχανικών εγκαταστάσεων σε κενά απομεινάρια ενός ένδοξου παρελθόντος.

³ Τα κοινωνικά προβλήματα που αναπτύσσονται στις περιοχές/χωρικές ενότητες/θύλακες της βιομηχανικής κρίσης/αναδιάρθρωσης σχετίζονται με τα οικονομικά και πολιτικά, ακόμη και αν μερικές φορές δεν είναι προφανείς οι σχέσεις τους. Τα διαφορετικά προβλήματα που είναι συνυφασμένα σε ένα σύμπλεγμα αιτιών και αποτελεσμάτων, συνθέτονται, επιμερίζονται και διαχέονται σε ευρύτερες ζώνες (υπερβαίνοντας τα όρια της πόλης ή και της περιφέρειας).

Υπολειπόμενη πολιτική και σχεδιαστική πρακτική

Αντιμετωπίζοντας τους πρώην βιομηχανικούς χώρους ως χωρικά αποτελέσματα μιας διαρθρωτικής κρίσης, συνεπακόλουθη θα ήταν η άποψη για την ανάγκη ύπαρξης σαφούς και ολοκληρωμένης πολιτικής παρέμβασης και σχεδιασμού για την αντιμετώπιση / διαχείρισή τους. Όπως προαναφέρθηκε, έστω και εκ των υστέρων και σε πολλές περιπτώσεις χωρίς τα αναμενόμενα-επιθυμητά αποτελέσματα επιχειρήθηκε η κατάρτιση και εφαρμογή μιας οριζόντιας πολιτικής που αφορούσε στα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα της πλέον πρόσφατης βιομηχανικής κρίσης εθνικής εμβέλειας. Ως μέτρα αυτής της πολιτικής καταγράφονται οικονομικά κίνητρα για ιδιωτικές επενδύσεις σε περιοχές που χαρακτηρίστηκαν ως «φθίνουσες βιομηχανικά»⁴ και προγράμματα για αλλαγή επαγγέλματος ή πρόωρη συνταξιοδότηση του ανθρώπινου δυναμικού που έμεινε άνεργο μετά την παύση λειτουργίας μεγάλων βιομηχανικών μονάδων, με συνηθέστερα τα προγράμματα της επανακατάρτισης⁵.

Σειρά μέτρων και μεθόδων ανόρθωσης των τοπικών κοινωνιών και οικονομιών έχουν προταθεί έως σήμερα⁶: Παρά την καταρχήν ορθότητα όμως των μέτρων αυτών, η πραγματικότητα διαψεύδει τελικά την εφικτότητα υλοποίησής τους. Οι λόγοι ποικίλουν, σχετιζόμενοι άλλοτε με τις τοπικές ιδιομορφίες και χαρακτηριστικά και άλλοτε με δεδομένα σε εθνικό επίπεδο ή και διεθνείς συνθήκες-συγκυρίες. Για παράδειγμα, η προώθηση της αξιοποίησης των τοπικών πόρων, προϋποθέτει την αφύπνιση και αποδοχή εν τέλει των τοπικών κοινωνιών στα εξής θέματα:

- της αναγνώρισης της σημασίας των τοπικών πόρων,
- της πεποίθησης για επένδυση σε αυτούς, που πολλές φορές μεταφράζεται ως ριζική αλλαγή της αντίληψης και στάσης τους ως προς τον τόπο τους («χώρο τους»).

Οι πολιτικές αυτές δέχθηκαν σοβαρή κριτική για την ορθότητα αλλά και την αποτελεσματικότητά τους, με βασικό κριτήριο το κατά πόσο συνέβαλαν στην άρση του χαρακτηρισμού ως πλεονάζοντος δυναμικού και τη βιώσιμη επανένταξή του

⁴ Πρόκειται για 14 χωρικές ενότητες, τμήματα των νομών Αττικής, Κυκλάδων, Βοιωτίας, Εύβοιας, Χαλκιδικής, Μαγνησίας, Αχαΐας, Κοζάνης, Ημαθίας, Πέλλης, Λάρισας, Καστοριάς, Μεσσηνίας, Δράμας.

⁵ Ο ισχυρισμός για μη ολοκληρωμένο σχεδιασμό της υλοποιηθείσας δομής της επανακατάρτισης που αποτέλεσε έναν από τους δύο κύριους άξονες παρέμβασης – επανένταξης του πλεονάζοντος δυναμικού τέτοιου τύπου περιοχών στο ευρύτερο τοπικό παραγωγικό σύστημα, τεκμηριώνεται μετά την επεξεργασία των προορισμών απασχόλησης βάσει των ειδικοτήτων επανακατάρτισης, σε συνδυασμό με το συνολικό δυναμικό προς αξιοποίηση που διαθέτουν οι περιοχές παρέμβασης.

⁶ Όπως ο επαναπροσανατολισμός των επιχειρήσεων παραδοσιακών κλάδων, η δημιουργία νέων επιχειρήσεων δυναμικών κλάδων και η ορθότερη αξιοποίηση των τοπικών πόρων μέσω παροχής ενισχυμένων κινήτρων για εγκατάσταση επιχειρήσεων σε νέους κλάδους (κυρίως τεχνολογικής αιχμής) ή καινοτόμων μεθόδων παραγωγής που διαθέτουν υψηλό τεχνολογικό εξοπλισμό και παροχής κινήτρων στις ΜΜΕ, (Ι.Π.Α., 1993).

στην αγορά εργασίας. Βασικός άξονας της κριτικής ήταν η έλλειψη ενσωμάτωσης διαφοροποίησης στις πολιτικές ιδιαιτεροτήτων τοπικού ή κλαδικού χαρακτήρα ώστε να εξασφαλίζεται η μεγαλύτερη δυνατή αποτελεσματικότητα των μέτρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις δε, καταγράφηκε μηδενική σχεδόν συμβολή των πολιτικών αυτών στην άρση του αναπτυξιακού αδιεξόδου τους, επιβεβαιώνοντας την ύπαρξη μιας ιδιότυπης αναπτυξιακής παθογένειας άμεσα συσχετιζόμενης με τη διαχρονική συμβολή της βιομηχανικής δραστηριότητας στο αναπτυξιακό υπόβαθρο των περιοχών αυτών.

Κατά την μελέτη της γεωγραφικής κατανομής της μεταπολεμικής ελληνικής βιομηχανίας, αναδεικνύονται παραδοσιακά αστικοβιομηχανικά κέντρα, όπως η Αθήνα – Πειραιάς, η Πάτρα, ο Βόλος, η Ερμούπολη, η Καβάλα κλπ. Παρά την αναγνώριση της συνθετότητας που διέπει την αστικοβιομηχανική εξέλιξη κάθε πόλης, διαπιστώνεται ως κοινό χωρικό αποτέλεσμα, η ύπαρξη ανενεργών βιομηχανικών χώρων σε κεντρικές θέσεις που αναζητούν το σύγχρονο ρόλο τους. Πρόκειται για ένα δυναμικό που έχει καταγραφεί ως σχολάζον, πλεονάζον, λανθάνον ανάλογα με την οπτική – πολιτική που αυτό αντιμετωπίζεται κάθε φορά. Ο όρος «ανενεργοί βιομηχανικοί χώροι υπό πίεση μετασχηματισμού» ίσως να εκφράζει επιτυχέστερα αυτό που επιχειρείται σήμερα από την οικονομία της αγοράς (εγκαταστάσεις γραφείων, υπεραγορών κλπ.)..

Ο σχεδιασμός μπορεί να συμβάλει στην κατεύθυνση καθορισμού ενός πλαισίου διαχείρισης αυτού του δυναμικού. Οι διαφορετικές περιπτώσεις ανενεργών σήμερα βιομηχανικών χώρων που συναντώνται στις αστικές περιοχές οφείλουν να αντιμετωπίζονται υπό το πρίσμα της βιώσιμης επανένταξης τους στο αστικό γίνεσθαι. Χαρακτηριστικά αναφέρονται:

α) Περιπτώσεις εκτεταμένων βιομηχανικών χώρων με κτιριακό απόθεμα ή και εξοπλισμό, δείγματα αξιολογής αρχιτεκτονικής, ιστορικής, αισθητικής και παραγωγικής γραφής, που η βιώσιμη επανένταξή τους στο αστικό γίνεσθαι οφείλει να ισοδυναμεί με τη διατήρηση, αποκατάσταση και επανάχρησή του φιλοξενώντας συνήθως χρήσεις πολιτισμού, εκπαίδευσης, διοίκησης κλπ, με τα δυνατότητα λειτουργίας τους ως κόμβων σε θεματικές διαδρομές της πόλης.

β) Περιπτώσεις μεγάλων ιδιοκτησιών με λιγοστά απομεινάρια από τη βιομηχανική χρήση τους στο παρελθόν, χωρίς ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ή ιστορικό ενδιαφέρον, που βρίσκονται σε θέσεις-κλειδιά της πόλης, η βιώσιμη επανένταξη των οποίων οφείλει να ταυτίζεται με απόδοσή τους ως ελεύθερων χώρων – χώρων πρασίνου και κόμβων σε ένα δίκτυο πράσινων διαδρομών της πόλης.

Στην υπό διαβούλευση ΚΥΑ για το Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τη Βιομηχανία (ΥΠΕΧΩΔΕ, 2007)⁷, μεταξύ των κατευθύνσεων που δίνονται για τη χωρική οργάνωση της βιομηχανίας στις περιοχές

⁷ Και ειδικότερα στο Κεφάλαιο Γ': Στρατηγική Χωροταξική Οργάνωση της Βιομηχανίας και το Άρθρο 4: Εθνικό πρότυπο χωροταξικής οργάνωσης της βιομηχανίας.

ποιοτικής αναδιάρθρωσης⁸, σημειώνεται «η παροχή δυνατότητας διατήρησης και επανάχρησης αξιόλογων βιομηχανικών κτηρίων, και αξιοποίηση μεγάλων πρώην βιομηχανικών χώρων για την κάλυψη ελλείψεων κοινόχρηστων χώρων ή για τη χωροθέτηση άλλων εγκαταστάσεων μεγάλης κλίμακας» (ΥΠΕΧΩΔΕ, 2007:16). Η παραπάνω γενική κατεύθυνση πολιτικής ενσωματώνει αφενός μεν την ευχή για τη διατήρηση και επανάχρηση αξιόλογων βιομηχανικών κτιρίων, αφετέρου δε, δίνει τη δυνατότητα της αξιοποίησης των μεγάλων υπό μετασχηματισμό βιομηχανικών χώρων, είτε για κοινόχρηστους χώρους (κοινωνικό όφελος) είτε για απροσδιόριστες επιχειρηματικές πρωτοβουλίες (ιδιωτικό όφελος). Ως θετική εν κατακλείδι μπορεί ν' αναγνωρισθεί η αναφορά των πρώην βιομηχανικών χώρων και κτιρίων ως συνιστώσα του σχεδιασμού. Μια ολοκληρωμένη θέση όμως οφείλει να θέτει όρους και προϋποθέσεις για την υιοθέτηση – προώθηση της μιας ή της άλλης κατεύθυνσης παραπέμποντας για εξειδίκευση στον υποκείμενο σχεδιασμό (αστικό/πολεοδομικό).

Ειδικά για τον αστικό χώρο, η κατεύθυνση οφείλει να είναι σαφής υιοθετώντας κριτήρια βιώσιμης επανένταξης των υπό μετασχηματισμό εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών χώρων σε αυτόν. Ως τέτοια αναφέρονται ενδεικτικά:

- η θέση και το μέγεθος
- οι δυνατότητες σύνδεσης / δικτύωσης
- το ιδιοκτησιακό καθεστώς
- η μοναδικότητα
- η συμβολή στη βελτίωση του αστικού περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής.

Τοπικοί σύλλογοι κατοίκων, επιστημονικοί σύλλογοι και περιβαλλοντικοί φορείς, πολλές φορές και εκπρόσωποι της Τοπικής Αυτοδιοίκησης διεκδικούν τη δέσμευση αυτών των πλεοναζόντων χώρων με κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς όρους. Αναμφίβολα μετρώνται επιτυχημένες και μη προσπάθειες. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι περιπτώσεις ύπαρξης αξιόλογου βιομηχανικού κτιριακού αποθέματος τυγχάνουν καλύτερης αντιμετώπισης συγκριτικά με τους μεγάλους πρώην βιομηχανικούς χώρους με λιγοστό, σε κακή κατάσταση και στερούμενο αρχιτεκτονικού ή ιστορικού ενδιαφέροντος κτιριακό απόθεμα. Σήμερα καταγράφονται καλά παραδείγματα επιτυχημένων παρεμβάσεων σε ιστορικούς αστικοβιομηχανικούς πυρήνες, παράλληλα με μεγάλο αριθμό περιπτώσεων σε αναμονή, εκκρεμότητα, διεκδίκηση. Στον αντίποδα προβάλλει ισχυρότατο το σπάνιον και ακριβόν του πόρου αστική γη πιέζοντας ασφυκτικά για άλλου τύπου διαχείριση των πλεοναζόντων / σχολαζόντων χώρων. Παράμετροι αυτής της πίεσης αφορούν:

- στη θέση και το μέγεθος
- στο ιδιοκτησιακό καθεστώς

⁸ «Περιοχές που συνδυάζουν συγκριτικά πλεονεκτήματα και ήδη αναπτυγμένη βιομηχανική βάση με συγκριτικά δυναμική κλαδική φυσιογνωμία, με δεδομένες τις γενικότερες διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής βιομηχανίας. Η γενική κατεύθυνση πολιτικής είναι η αναδιάρθρωση της βιομηχανικής βάσης για την αντιμετώπιση αυτών των αδυναμιών», (ΥΠΕΧΩΔΕ, 2007:15).

- στις θεσμικά επιτρεπόμενες χρήσεις γης και όρους δόμησης
- στις διαμορφωμένες τάσεις της κτηματαγοράς
- στην κοινωνική πίεση/ανοχή
- στις γενικότερα προωθούμενες πολιτικές διαχείρισης του αστικού περιβάλλοντος και οργάνωσης του αστικού χώρου.

Στο επίπεδο του πολεοδομικού σχεδιασμού μια επικαιροποιημένη χαρτογράφηση των ανενεργών πλέον βιομηχανικών χώρων που σχεδόν εξ ορισμού αποτελούν λανθάνον δυναμικό που χρήζει βιώσιμης επανένταξης στον αστικό ιστό, θα μπορούσε να συμβάλει στην αναγνώριση και παρακολούθηση της εξέλιξής τους.

Σχετικά πρόσφατα το Υπουργείο Ανάπτυξης προώθησε Δράση για την «επαναχρησιμοποίηση για βιομηχανική χρήση εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών κτιρίων⁹, με κύρια στρατηγική την αξιοποίηση των σχολαζόντων βιομηχανικών κτιρίων έτσι ώστε ν' αυξηθεί η προσφορά βιομηχανικής στέγης και να καλυφθούν με σύγχρονο τρόπο οι ανάγκες της βιομηχανίας. Βασικά κριτήρια ένταξης στη Δράση είναι η επιφάνεια των κτιρίων, οι χρήσεις γης και το χρονικό διάστημα από την προγενέστερη λειτουργία της επιχείρησης¹⁰. Η δράση δεν αφορά προφανώς τους αστικούς θύλακες λόγω των μη επιτρεπόμενων βιομηχανικών δραστηριοτήτων. Αξιοσημείωτο είναι όμως το πολύ χαμηλό ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε καθώς μόνο πέντε Επιχειρηματικά Σχέδια υλοποιούνται σήμερα στο σύνολο της χώρας.

Ως προς το κτιριακό απόθεμα και τις εγκαταστάσεις – εξοπλισμό της βιομηχανικής κληρονομιάς στη χώρα μας δεν υπάρχει καμία συστηματική και ολοκληρωμένη μέριμνα έως σήμερα. Εάν η αντιμετώπιση αυτού του λανθάνοντος δυναμικού κρίνεται ως αποσπασματική (Πολύζος, 1998:17), τότε η διαχείριση των ανενεργών βιομηχανικών χώρων που τελούν υπό πίεση μετασχηματισμού, λανθάνοντος δυναμικού του αστικού περιβάλλοντος, είναι ανύπαρκτη.

Τα αποτελέσματα μιας επιτόπιας έρευνας στο τρίγωνο που ορίζεται από τρεις πρώην βιομηχανικούς χώρους στην τομή τριών Δήμων της Αττικής, Νέας Ιωνίας, Νέας Φιλαδελφείας και Μεταμόρφωσης συνηγορούν στην αποσπασματική και κατά περίπτωση αντιμετώπιση, χωρίς να συνδέονται με σχετικές οριζόντιες πολιτικές και πολεοδομικές παρεμβάσεις. Σε μια επιβαρυσμένη περιοχή λόγω υφιστάμενων χρήσεων (βιοτεχνικών, εμπορικών κλπ.) και κυκλοφοριακού φόρτου, οι τρεις αυτοί κόμβοι κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας είχαν την ακόλουθη εξέλιξη:

α. Κλωστήρια Μουνταλάσκη (Δήμος Νέας Ιωνίας), διατηρήθηκαν τα πέτρινα κελύφη, εγκαταστάθηκε αρχικά ο Οργανισμός ΑΘΗΝΑ 2004 και εν συνεχεία επώνυμη εταιρεία πληροφορικής.

⁹ Δράση 2.12.3 του Ε.Π. «Ανταγωνιστικότητα» (Γενική Γραμματεία Βιομηχανίας), Προδημοσίευση Δράσης 28/3/2005.

¹⁰ Συνολικό εμβαδόν κτιρίων άνω των 3.000 τ.μ., τουλάχιστον τριετής διακοπή λειτουργίας προηγούμενης επιχείρησης και επιτρεπόμενη η βιομηχανική χρήση.

β. Κλωστοϋφαντουργίες Εσπερος και Καββαδίας (Δήμος Νέας Φιλαδέλφειας), διατηρήθηκαν οι δύο καμινάδες και στη θέση των μονάδων λειτουργεί δημοτικό σχολείο και υπαίθριο λούνα παρκ.

γ. Κλωστοϋφαντουργία Μπαρκούλη (Δήμος Μεταμόρφωσης), παρά τις πολύχρονες, επίμονες προσπάθειες της Επιτροπής Πρωτοβουλίας των κατοίκων για δημιουργία πάρκου, λειτουργεί σήμερα γνωστό πολυκατάστημα υπερτοπικής εμβέλειας.

Στο εσωτερικό αυτού του τριγώνου, από την υφαντουργία του Σαραντόπουλου μια καμινάδα στον περιβάλλοντα χώρο άλλης επώνυμης υπεραγοράς υπενθυμίζει την επί δεκαετίες λειτουργία της ως υφαντήριο.

Τα παραπάνω παραδείγματα επιχειρηματολογούν στη διαπίστωση περί αποσπασματικής διαχείρισης των παλαιών βιομηχανικών χώρων, που ραγδαία μετασχηματίζονται σε υποδοχείς κυρίως σύγχρονων επικερδών ιδιωτικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, αγνοώντας την ιστορία αλλά και την επενδεδυμένη εμπειρία δεξιοτήτων εκατοντάδων εργαζομένων και σε στερούμενες αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος κατασκευές, υιοθετώντας αποκλειστικά κριτήρια οικονομίας και ταχύτητας.

Επίλογος

Τα αποτυπώματα μιας συνεχούς διαδικασίας συρρίκνωσης ή και αναδιάρθρωσης του βιομηχανικού τομέα, ειδικά στον αστικό χώρο, αποτελούν υπό πίεση μετασχηματισμού «πλεονάζοντες χώρους», άρα και διαθέσιμο υπόβαθρο ανάπτυξης νέων επιχειρηματικών πρωτοβουλιών. Πολλές ομοιότητες μπορούν να αναγνωρισθούν στον τρόπο «διαχείρισης του πλεονάζοντος ανθρώπινου δυναμικού» που επιχειρήθηκε από το κράτος κατά τη δεκαετία του '90 και αυτής των εν λόγω γκρίζων περιοχών – κενών, πόρων του αστικού χώρου. Η αποσπασματική, μη συστηματική και ολοκληρωμένη θεώρηση του προβλήματος είναι ο κοινός άξονας. Η θέση περί βιώσιμης επανένταξής τους, με όρους αειφορικής προσέγγισης, προβάλλει επιτακτικά, με σημαντικό το ρόλο ενός σχεδιασμού και μιας αντίστοιχης πολιτικής που θα αντιμετωπίζει το απόθεμα βιομηχανικής γης και κτιρίων ως πολύτιμο πόρο που χρήζει προστασίας.

Ειρήνη Σ. Κλαμπατσέα, Λέκτορας ΕΜΠ (Π.Δ. 407/80)

Περίληψη

Η διαδικασία της αποβιομηχάνισης στον ελληνικό χώρο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «Το χρονικό ενός προαναγγελθέντος θανάτου» που άφησε έως σήμερα τα αποτυπώματά του. Πρόκειται για δείγματα διαφορετικών βαθμών αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος, που φιλοξένησαν ποικίλες παραγωγικές δραστηριότητες και δεξιότητες ενός σημαντικού τμήματος των εργαζομένων πολλών δεκαετιών. Παρά το γεγονός ότι οι αιτίες και η διαδικασία της αποβιομηχάνισης διερευνώνται και συζητώνται ενδελεχώς κατά την τελευταία δεκαπενταετία, η διαχείριση των χωρικών αποτελεσμάτων της παραμένει σήμερα, «αναγκαστικά» πρόσφορο πεδίο ανταλλαγής απόψεων, θέσεων και πολιτικών. Τα αποτυπώματα αυτής της διαδικασίας, ειδικά στον αστικό χώρο, είναι τελικώς και αδιακρίτως «πλεονάζοντες χώροι», άρα και διαθέσιμο υπόβαθρο ανάπτυξης νέων επιχειρηματικών πρωτοβουλιών; Ποιες ομοιότητες και διαφορές μπορούν να αναγνωρισθούν στον τρόπο διαχείρισης του πλεονάζοντος ανθρώπινου δυναμικού που επιχειρήθηκε από το κράτος κατά τη δεκαετία του '90 και αυτής των εν λόγω γκρίζων περιοχών; Ποιος ο ρόλος του σχεδιασμού και της πολιτικής για μια "άλλου τύπου διαχείριση";

Βιβλιογραφία - Πηγές

- Anderson J., Dunkan S., Hudson R., (1983) "Uneven development, redundant spaces?: an introduction", στο *Redundant Spaces in Cities and Regions? Studies in Industrial Decline and Social Change*, Institute of British Geographers, Special Publication, No. 15.
- Ι.Π.Α. (1993), "Περιοχές Διαρθρωτικής Οπισθοδρόμησης - Χαρακτηριστικά & Δυνατότητες παρέμβασης", ΕΤΒΑ, Αθήνα..
- Καλογήρου Γ. (1993), «Προβληματικές δομές στην ελληνική βιομηχανία» στο Γιαννίτσης Γ. (επιμ.), *Βιομηχανική και Τεχνολογική Πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Κλαμπατσέα Ε. (2003), *Φθίνουσες βιομηχανικές περιοχές της σύγχρονης Ελλάδας – Κριτήρια αξιολόγησης για την επενδυτική πολιτική και το ανθρώπινο δυναμικό σε περιπτώσεις μονοανάπτυξης*, Διδακτορική Διατριβή, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ.
- Κλαμπατσέα, Ε. (2004), *Φθίνουσες βιομηχανικές περιοχές: Βιωσιμότητα ή Αυταπάτη; Εισήγηση στο Συνέδριο ΧΩΡΟΣ & ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ: ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ – ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ – ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ*, Περιοδικό ΤΟΠΟΣ - Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού & Περιβάλλοντος / Πάντειο Πανεπιστήμιο, 8-9 Μαρτίου 2002.
- Κλαμπατσέα, Ε. (2006), *Συγκριτική διερεύνηση των αναπτυξιακών προοπτικών περιοχών που χαρακτηρίζονται από λειτουργική εξειδίκευση – Ευνοϊκοί και περιοριστικοί παράγοντες του αναπτυξιακού σχεδιασμού στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης*, Μεταδιδακτορική έρευνα, ΙΚΥ-ΕΜΠ,
- Πολύζος, Γ. (1998), «Παρελθόν και μέλλον για τις σιωπηλές μηχανές», στο ΕΜΠ – ΕΙΕ/ Ε.Ε. Υπ. Ανάπτυξης, «Ιστορικός Βιομηχανικός Εξοπλισμός στην Ελλάδα», Πολύζος Γ., Παναγιωτόπουλος Β., (επιστ. υπεύθυνοι), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα.
- Σαρηγιάννης, Γ. (1995), Οικονομική πολιτική και χωροταξικός σχεδιασμός στο (επιμ. Δ. Γεωργουλής), *Κείμενο, στη Θεωρία και στην Εφαρμογή του Πολεοδομικού και Χωροταξικού σχεδιασμού* Εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΥΠΕΧΩΔΕ (2007), Κοινή Υπουργική Απόφαση για το Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τη Βιομηχανία – Κείμενο προς Διαβούλευση.
- Υπουργείο Ανάπτυξης, Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα», 2000-2006.

«Το Συνεχές της Τεχνολογίας. Η Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου, η συνεχής αυτό-ανανέωση της Επιχείρησης, το τέλος ενός γίγαντα και ο μετασχηματισμός του χώρου σε Πάρκο Τεχνολογίας και Πολιτισμού»

Ως γνωστό, στο νεότερο Λαύριο¹, αναπτύχθηκε πρακτικώς, η πρώτη σοβαρή και μακροχρόνια βιομηχανία της χώρας. Η Εταιρεία Hilarion Roux et Cie², αρχικά, και κυρίως η «Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου» (Γ.Ε.Μ.Λ)³, η οποία τη διαδέχτηκε, αποτέλεσαν την απαρχή της νεότερης μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας στην Ελλάδα. Ο τρόπος με τον οποίο η «Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου» πέτυχε τη μακροχρόνια αποδοτική λειτουργία της, αποτελεί υπόδειγμα για την χώρα, όταν πρόκειται για την οικονομική ανάπτυξη μέσα από την επιχειρηματική δραστηριότητα, με βάση τις σύγχρονες τεχνολογίες.

Ειδικότερα, η Γ.Ε.Μ.Λ έχει να επιδείξει ιστορία εκατό (100) και πλέον ετών. Πρόκειται, κατά πάσα πιθανότητα και όπως αναφέρθηκε παραπάνω για την πιο

¹ Κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ένα μεγάλο βιομηχανικό και ως επί το πλείστον μεταλλουργικό κέντρο, το πρώτο για το νεότερο ελληνικό κράτος, ιδρύθηκε στο Λαύριο, στην ίδια περιοχή, η οποία είχε γίνει γνωστή για το μεταλλευτικό της πλούτο μέσα στα βάθη των αιώνων και όπως ανέφερε ο Ξενοφών «*Ούκουν ότι μεν πάνυ παλαιά ενεργά εστί πάσι σαφές. Ουδείς γουν ουδέ πειράται λέγειν από ποίου χρόνου επεχειρήθη*».

² Η εταιρεία ιδρύθηκε την 28 / 4 / 1864 από τους Ilarion Roux, που ενεργούσε για λογαριασμό του και για λογαριασμό του τραπεζιτικού καταστήματος Roux - Fraissinet, του οποίου ήταν εταίρος και του Ερρίκου Serpieri (του οίκου J. B Serpieri), Bouguet και Γ. Παχή, με την επωνυμία Ιλαρίων Ρου και Σία (Ilarion Roux et Cie). Πρόεδρος και Γενικός Διευθυντής της εταιρείας ορίσθηκε ο Ιλαρίων Ρου ενώ ο Κορδέλλας γίνεται διευθυντικό της στέλεχος, «Καταστατικόν της Εταιρείας», Α. Κορδέλλας, Έγγραφα αφορώντα τας μολυβδούχους σκωρίας και τα μεταλλεία του Λαυρίου από το 1860 μέχρι του 1865, Αθήναι 1870 σελ. 54-58 & άλλα σχετικά επί του θέματος με διαφορετικές παραλλαγές από : Γ. Κορδάτου, Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας, εκδ. 20^{ος} αιώνας, Αθήνα 1957, σ. 308, Τ. Βουρνάς, Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, β' έκδοση, Τολίδης, σ.44-50

³ Η Γ. Ε. Μ. Λ υπήρξε ο τρίτος και ίσως ο σημαντικότερος από τους τρεις κύριους επιχειρηματικούς φορείς που έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου της Λαυρεωτικής. Οι άλλοι δύο ήταν: η εταιρεία "Ilarion Roux et Compagnie" και η "Εταιρεία των Μεταλλουργείων Λαυρείου" (Ελληνική Εταιρεία). Η πρώτη από τις εταιρείες αυτές ανέπτυξε δραστηριότητα για χρονικό διάστημα 10 ετών (1863 - 1873). Η δεύτερη για χρονικό διάστημα 57 ετών (1873 - 1930). Η Γ.Ε.Μ.Λ. ανέπτυξε δραστηριότητα που κάλυψε —πρακτικώς— το χρονικό διάστημα από το 1873 μέχρι το 1989.

μακροχρόνια βιομηχανική επιχείρηση της χώρας, για μια ολοκληρωμένη μεταλλευτική-μεταλλουργική βιομηχανία που δραστηριοποιήθηκε ενεργά στον ελλαδικό χώρο από το 1876 έως το 1981.

Ωστόσο, εύλογα, θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς, με ποιον τρόπο κατόρθωσε να επιβιώσει όλα αυτά τα χρόνια. Και το σημαντικότερο είναι ότι δεν επιβίωσε, απλώς, μέσα στο πέρασμα των ετών, αλλά αποδείχτηκε και αρκετά αποδοτική ως επιχείρηση. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για μια μοναδική επιχειρηματική προσπάθεια, που στέφθηκε με επιτυχία, παρ' όλες τις αντίξοες συνθήκες που κλήθηκε να αντιμετωπίσει. Καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας της η Γ.Ε.Μ.Λ κατάφερε να ξεπεράσει τις δυσκολίες και τα προβλήματα που προέκυπταν με ποικίλους και διάφορους τρόπους, κατορθώνοντας κάθε φορά να προσαρμόζεται και να ανταποκρίνεται πλήρως στις συνθήκες, τις αλλαγές και τις απαιτήσεις των καιρών.

Αυτό που διαφαίνεται από τα παραπάνω και που οφείλει κανείς να αναγνωρίσει στη Γ.Ε.Μ.Λ και στον τρόπο που αυτή λειτουργούσε, είναι η προσαρμοστικότητα της στις συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες του οικονομικού, τεχνολογικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Από την πρώτη περίοδο λειτουργίας της μονάδας, άρχισε να διαφαίνεται το ενδεχόμενο εξάντλησης των πλούσιων και εύκολα προσιτών μεταλλευμάτων. Αυτό, όπως ήταν αναμενόμενο, δημιουργούσε προβλήματα, αφού επέβαλε την ανάγκη για την άμεση αντιμετώπισή του. Αυτοί οι τρόποι διαφοροποιούνται από περίοδο σε περίοδο. Τα πρώτα χρόνια ήταν τα χρόνια των μεγάλων επενδύσεων σε έργα. Τα επόμενα χρόνια φαίνεται, ότι οι επενδύσεις αυτού του είδους δεν ήταν πλέον επαρκείς. Έπρεπε να γίνει στροφή προς την αύξηση της ανάκτησης των εμπορικών προϊόντων της εκμετάλλευσης. Αυτό θα μπορούσε να γίνει με τις νέες τεχνολογίες, την αξιοποίηση των απορριμμάτων, την ανακύκλωση των παραπροϊόντων και την παραγωγή νέων εμπορικών προϊόντων.

Από συστηματική επισκόπηση όλης της πορείας της Γ.Ε.Μ.Λ διαπιστώνεται, ότι στο κέντρο της δραστηριότητας της, βρισκόταν **μια σημαντική στρατηγική επιλογή: η συνεχής αυτό-ανανέωση της επιχείρησης**. Δεν αρκούσε στη Γ.Ε.Μ.Λ να εντοπίσει και να εκμεταλλευθεί ένα συγκεκριμένο οικονομικό κοίτασμα αποκομίζοντας το μέγιστο των κερδών. Την ενδιέφερε περισσότερο η συνέχεια της προσπάθειας. Την ενδιέφερε η ολοκληρωμένη βιομηχανία πρώτων υλών μεγάλου χρονικού ορίζοντα.

Το 1977 η γνωστή μεταλλευτική και μεταλλουργική εταιρεία «Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου» (ΓΕΜΛ), ύστερα από μια δραστηριότητα , μεγαλύτερη των εκατό (100) ετών, διακόπτει τη μεταλλευτική της δραστηριότητα και εισέρχεται σε περίοδο κρίσης. Μετά από επτά (7) χρόνια συγκρούσεων και αδιέξοδων καταστάσεων, η Εταιρεία διακόπτει και τη μεταλλουργική της δραστηριότητα και πρακτικώς κλείνει. Παράλληλα, από το 1977 μέχρι το 1989, και μπροστά στην αδυναμία επαναλειτουργίας άρχισαν να συζητούνται και άλλες δυνατότητες για το μέλλον των εγκαταστάσεων της Γ.Ε.Μ.Λ.

Κατά την περίοδο αυτή , γίνονταν πολλές μετατροπές, διακλαδώσεις, ανανεώσεις, προσθήκες που οδηγούσαν στην παράταση της ζωής της . Τελικά δεν

αποφεύχθηκε το οριστικό κλείσιμο της εταιρείας το 1989 .**Ωστόσο , εύκολα, θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι ο χώρος αυτός ζητούσε τη συνέχεια.**

Αυτό ακριβώς το αίτημα που προέκυπτε από το χώρο και τις εγκαταστάσεις , μπορούσε να οδηγήσει σε πολλές κατευθύνσεις (Αρχεία του Κράτους, Συνεδριακά Κέντρα και λοιπά. **Τελικά επελέγη να ξαναχρησιμοποιηθεί στους ίδιους χώρους Τεχνολογία, Τεχνολογία , όμως της εποχής μας.**

Για τη μετάβαση αυτή, αυτό, που μπορούσε να δώσει ο χώρος ήταν ένα περιβάλλον , όπου πρωταγωνιστούσαν :

- Ιδέες, αντιλήψεις
- Επιστημονικές έννοιες
- Εφαρμογές
- Καινοτομίες

Όλα αυτά αποκρυσταλλωμένα στο χώρο των εγκαταστάσεων , διαμόρφωσαν την τάση που οδηγεί σε νέες ιδέες, νέες εφαρμογές. Η πραγματικότητα αυτή , οδήγησε στην πρόταση να δημιουργηθεί ένας νέος τύπος πάρκου τεχνολογίας.

Το αίτημα ήταν σαφές «έπρεπε να γίνει κάτι εντελώς νέο, επαναστατικό που θα έβγαζε τη Γ.Ε.Μ.Λ από το τέλμα». Αυτό, που είχε γίνει κατανοητό από τους εμπλεκόμενους τότε, ήταν ότι το εργοστάσιο μεταλλείας-μεταλλουργίας της Γ.Ε.Μ.Λ είχε κλείσει, είχε οριστικά τερματίσει τις εργασίες του. Είχε όμως παράλληλα γίνει αντικείμενο ενδιαφέροντος από το Ε. Μ. Πολυτεχνείο.

Η απουσία παραγωγής απελευθέρωσε τη σκέψη και της επέτρεψε να αναπτύξει κριτική και προβληματισμούς που οδηγούσαν σε ριζικότερες αναθεωρήσεις. Το επίμονο αίτημα του παρελθόντος για καινοτομία και οικονομική αποτελεσματικότητα έγινε προβληματισμός για το νόημα της παράδοσης. Και το ερώτημα, γιατί έκλεισε η Εταιρεία, πέρασε από τα επιφαινόμενα της οικονομικής δυσπραγίας στους λόγους, τις επιλογές, τις συμπεριφορές και τις αντικειμενικές συνθήκες που τη δημιούργησαν. Το πρακτικό ερώτημα που ετέθη για το μέλλον των εγκαταστάσεων της ΓΕΜΛ ήταν αυτό που οδήγησε στην επεξεργασία της πρότασης για την ίδρυση **«πάρκου τεχνολογίας και μουσείου τεχνολογίας».**

Η εταιρεία ΕΛΕΒΜΕ ΑΕ, ο Δήμος Λαυρίου, το Εργατικό Κέντρο Λαυρίου και άλλοι φορείς πραγματοποίησαν συνεργασίες και αποτέλεσαν το πυρήνα των ενδιαφερομένων για τη διάσωση των εγκαταστάσεων της ΓΕΜΛ⁴.

⁴Η πορεία της μετεξέλιξης του χώρου από μεταλλευτικό- μεταλλουργικό συγκρότημα της πρώην Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου σε Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου:

Το έργο μπήκε στην τελική ευθεία, μιας διαδρομής που ξεκίνησε από τον Οκτώβρη του 1977 και τελικά δρομολογήθηκε το Δεκέμβριο του 1992 με την υπογραφή της σχετικής σύμβασης παραχώρησης των εγκαταστάσεων της Γ. Ε. Μ. Λ στο Ε. Μ. Π.

Συγκεκριμένα τρεις μήνες μετά τη διακοπή των μεταλλευτικών εργασιών της Γ. Ε. Μ. Λ. , στο αίτημα τότε του Ε. Μ. Π να του παραχωρηθεί χώρος για ερευνητικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς, το Υπουργείο Βιομηχανίας είχε απαντήσει αρνητικά. Με το πέρας και των μεταλλουργικών εργασιών της Γ. Ε. Μ. Λ, τον Απρίλιο του 1981, το Τμήμα Μηχανικών Μεταλλείων – Μεταλλουργών υπέβαλε εκ νέου πρόταση για παραχώρηση των εγκαταστάσεων, αλλά πήρε πάλι αρνητική απάντηση.

Το ερώτημα ήταν αν ο συγκεκριμένος χώρος με το περιεχόμενό του και τη δομή του οδηγούσε σε νέα αυτοδύναμη χρήση. Όχι μια χρήση που να εξυπηρετεί αποκλειστικά τη διάσωση. Ούτε μια χρήση που να βελτιώνει την παλιά, αλλά μια χρήση που να προκύπτει από τον ίδιο το χώρο και να ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένο και σύγχρονο κοινωνικό αίτημα. Αν δηλαδή ο ίδιος αυτός δομημένος χώρος έκρυβε στο εσωτερικό του δυνατότητες συνέχειας. Αν δηλαδή μπορούσε να αρθρωθεί με το παρόν.

Η λογική αυτή οδήγησε στην επεξεργασία της γνωστής πρότασης: «στα κτίρια και στις εγκαταστάσεις της ΓΕΜΛ να ιδρυθεί πάρκο τεχνολογίας και μουσείο τεχνολογίας». Έγινε βέβαια αμέσως φανερό ότι η παραπέρα επεξεργασία μιας τέτοιας πρότασης που χωρίς άλλο συνιστούσε καινοτομία στο πεδίο της βιομηχανικής αρχαιολογίας δεν θα μπορούσε να ευδοκιμήσει παρά μόνον στο περιβάλλον ενός ανεπτυγμένου τεχνικού πανεπιστημίου.

Την τριετία 1986-1989 ετέθη για πρώτη φορά θέμα στο ΕΜΠ για ίδρυση «Πάρκου Τεχνολογίας» (Π. Τ). Απορρίφθηκε, όμως, λόγω σοβαρών αντιρρήσεων, κυρίως σε ότι αφορά στην εξελιξιμότητα των Πάρκων Τεχνολογίας εν γένει. Το ίδιο αίτημα έκανε εκ νέου την εμφάνισή του τον Οκτώβριο του 1991. Αυτή τη φορά αντιμετωπίστηκε θετικά διότι ήταν συνδεδεμένο με την ανάγκη για διάσωση και διατήρηση των κτιριακών εγκαταστάσεων και του μηχανολογικού εξοπλισμού της Γ.Ε.Μ.Λ.

Τελικά ιδρύθηκε το: «**Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου**» (Τ.Π.Π.Λ). Συγκεκριμένα προωθήθηκε η πρόταση: «**Να αποκατασταθούν τα κτίρια και οι εγκαταστάσεις της «Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου» και ως νέα χρήση να ιδρυθεί «πάρκο τεχνολογίας» και «μουσείο τεχνολογίας».** «Ο χαρακτήρας

Το 1984 οι εγκαταστάσεις της Γ. Ε. Μ. Λ μισθώνονται στην Ελληνική Μεταλλουργική και Μεταλλευτική Εταιρεία Λαυρίου (ΕΜΜΕΛ Α.Ε.) , η οποία ιδρύθηκε από την υπό κρατικό έλεγχο εταιρεία ΕΛΕΒΜΕ Α.Ε. για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της ανεργίας, το οποίο εν τω μεταξύ είχε πάρει τεράστιες διαστάσεις στην πόλη του Λαυρίου. Τον Ιανουάριο του 1990, η ΕΜΜΕΛ Α.Ε. τίθεται υπό καθεστώς εκκαθάρισης και παύει οριστικά η λειτουργία των εγκαταστάσεων της ΓΕΜΛ.

Ο Δήμος Λαυρίου, οι κεντρικοί σωματειακοί φορείς του Λαυρίου το Εργατικό Κέντρο , ο Εμποροεπαγγελματικός Σύλλογος «ΕΡΜΗΣ», η "Εταιρεία Μελετών Λαυρεωτικής" και άλλοι φορείς της πόλης, στο πλαίσιο αυτής της πρωτοβουλίας, ανέπτυξαν δραστηριότητες στρατηγικής σημασίας.

Τελικά το Ε. Μ. Π επανέρχεται με νέα πρόταση για την ίδρυση Πάρκου και Μουσείου Τεχνολογίας και τον Απρίλιο του 1991 η πρόταση γίνεται αποδεκτή. Η ολοκληρωμένη μελέτη του Ε. Μ. Π κατατίθεται τον Οκτώβριο του 1991 στην οποία ανταποκρίνεται θετικά η Κυβέρνηση το Φεβρουάριο του 1992 και τελικά, υπογράφεται με το Ελληνικό Δημόσιο (Υπουργείο Πολιτισμού) το Δεκέμβριο του 1992 η σύμβαση παραχώρησης των εγκαταστάσεων της Γ. Ε. Μ. Λ στο Ε. Μ. Π.

Οι εργασίες αναγέννησης του χώρου, ξεκίνησαν το 1995 με χρηματοδότηση από το Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα (Π. Ε. Π), μετά από έγκριση από το Περιφερειακό Συμβούλιο Αττικής του έργου «Πρόγραμμα Κατασκευής & Οργάνωσης Τεχνολογικού Πάρκου του Ε. Μ. Π στο Λαύριο».

Κατόπιν αυτών των ενεργειών ακολούθησε η δημιουργία Τεχνολογικού και Πολιτιστικού Πάρκου στις εγκαταστάσεις της πρώην Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου, στις βόρειες παρυφές της πόλης του Λαυρίου .

του Τ.Π.Π.Λ θα ήταν δισυπόστατος: έρευνα, τεχνολογική ανάπτυξη και παραγωγή από τη μια. Πολιτισμός και Εκπαίδευση από την άλλη»⁵.

Η Γ.Ε.Μ.Λ αλλάζει χρήση. Οι εργαζόμενοι δε θα δουλεύουν στις Καμίνους και στην Επίπλευση. Θα μεταδίδουν τις εμπειρίες, τις γνώσεις τους από τους χώρους στους οποίους μέχρι πρότινος εργάζονταν στους επισκέπτες, στους επιστήμονες, σε κάθε ενδιαφερόμενο.

Τα μηχανήματα από μέσα παραγωγής προϊόντων, θα γίνουν μέσα παραγωγής βιομηχανικής ιστορίας. Ολόκληρο το κτιριακό συγκρότημα της Γ.Ε.Μ.Λ θα γίνει υπαίθριο μουσείο τεχνολογίας και ερευνητικό κέντρο. Η Γ.Ε.Μ.Λ μετεξελίσσεται σε Τ.Π.Π.Λ για τους νεότερους και νεοφερμένους στο Λαύριο. Για τους παλαιότερους όμως και τους κατοίκους της πόλης παραμένει η «Γαλλική Εταιρεία» ή το πολύ-πολύ η «πρώην Γαλλική Εταιρεία». Εγχείρημα πράγματι δύσκολο, άπιαστο όνειρο θα έλεγε κανείς. Όμως για την υλοποίησή του συνεργάστηκαν καθηγητές από το ΕΜΠ ο Δήμος Λαυρίου, όλοι οι κάτοικοι της πόλης και οι πρώην εργαζόμενοι της Γ.Ε.Μ.Λ.

Με αίτημα του ΕΜΠ εγκρίθηκε πρόγραμμα χρηματοδότησης από την Ευρωπαϊκή Ένωση μέσω του Β΄ Κοινοτικού Πλαίσιου Στήριξης. Με αυτές τις συνιστώσες το όνειρο άρχισε να γίνεται πιο απτό και να παίρνει μορφή με την πρώτη φάση ανάπτυξης. Συγκεκριμένα τα έτη 1994-1997 σχεδιάστηκε και μπήκε σε εφαρμογή πρόγραμμα αποκατάστασης κτιρίων και περιβάλλοντος που κάλυπτε τα ογδόντα (80) από τα διακόσια πενήντα (250) στρέμματα που είχαν παραχωρηθεί στο ΕΜΠ⁶.

Σε αυτήν την προσπάθεια συνέβαλλαν οι ακόλουθοι παράγοντες:

1. Η παιδεία των κατοίκων του Λαυρίου και η άριστη σχέση τους με την τεχνολογία.
2. Η βιομηχανική τεχνολογία και τεχνογνωσία που αναδύοταν από τους εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους της Γ.Ε.Μ.Λ.
3. Η σθεναρή παρουσία ενός ιδρύματος με το κύρος του ΕΜΠ.
4. Η αρχαιολογική κληρονομιά που είναι διάσπαρτη στη ευρύτερη περιοχή της Λαυρεωτικής (μεταλλευτικά πλυντήρια, ναός Ποσειδώνα, αρχαίο θέατρο Θορικού) που πλαισιώνονται και ολοκληρώνουν την παρουσία τους με το Ορυκτολογικό και Αρχαιολογικό Μουσείο.
5. Η συνεργασία πολλών φορέων.
6. Οι προοπτικές ανάπτυξης των υποδομών της περιοχής της Λαυρεωτικής (λιμάνι, προαστιακός σιδηρόδρομος, αεροδρόμιο Ελ. Βενιζέλος).

⁵ Γ.Πολύζος, «Η πρόκληση της τεχνολογικής και πολιτιστικής επανάχρησης ενός βιομηχανικού μνημείου», Τ.Π.Π.Λ, Μελέτες και έργα 1994-1997, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ.

⁶ Γ. Πολύζος, ό.π

Στο ερώτημα τώρα που μπορεί να τεθεί από διάφορες πλευρές ,για το «τι παράγεται σε ένα Τ.Π.Π.Λ», εκείνο το οποίο αναφέρεται, είναι ότι ουσιαστικά παράγεται ένα «νέο περιβάλλον, μια νέα δομή». Μια δομή που αποτελείται και απαρτίζεται από διάφορες συνιστώσες, όπως μηχανισμούς, υπηρεσίες, παροχές που όλα αυτά αν συνδυαστούν αρμονικά θα οδηγήσουν σε μια νέας μορφής επιχειρηματικότητα. Η δομή αυτή προέρχεται και στηρίζεται από το ΕΜΠ, αναπτύσσεται όμως σε ένα βιομηχανικό περιβάλλον με μεγάλη και πολυετή εμπειρία, άρα και έτοιμο να δεχθεί κάθε τι νέο και πρωτοπόρο. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτή η προσπάθεια ξεκινάει στην περιοχή του Λαυρίου, σε μια περιοχή που έχει να επιδείξει βιομηχανική ιστορία χρόνων και που στην νεότερη εποχή, την οποία διανύουμε, αφορά σε υποδομές υψηλής τεχνολογίας, εργαστήρια, πιλοτικές μονάδες , καθώς και σε εργασίες παροχής υπηρεσιών.

Σε ότι αφορά τη μεθοδολογία για την εγκατάσταση πάρκων τεχνολογίας, αξίζει να σημειώσουμε , ότι αυτό που επιχειρήθηκε στο Λαύριο, φαίνεται πως επιχειρήθηκε για πρώτη φορά⁷.

Πολλές βιομηχανικές περιοχές πέρασαν από τη φάση της αποβιομηχάνισης και απαξιώθηκαν . Ορισμένες από τις περιοχές αυτές έχουν αποκατασταθεί και εξυπηρετούν ποικίλους σκοπούς. Γνωστά βιομηχανικά συγκροτήματα του παρελθόντος έχουν προσαρμοσθεί σε χρήσεις μουσειακές, εκθεσιακές, αναψυχής, εκπαίδευσης, ψυχαγωγίας, άθλησης κλπ. Χαρακτηριστική για το λεκανοπέδιο Αττικής, περίπτωση, αποτελεί το «Γκάζι». Το γνωστό παλιό εργοστάσιο αποκαταστάθηκε και οι χρήσεις που εγκαταστάθηκαν, εξυπηρετούν τη διάσωση του χώρου και των εγκαταστάσεών του και επομένως την ιστορία του και το πολιτισμό του.

Υπάρχουν βέβαια και άλλες παλαιές βιομηχανικές περιοχές όπου τα κτίρια και οι εγκαταστάσεις τους κατεδαφίστηκαν και οι χώροι αξιοποιήθηκαν ως οικόπεδα. Σε τέτοια οικόπεδα, ανεγέρθησαν σύγχρονα κτίρια και εγκαταστάθηκαν επιχειρηματικές δραστηριότητες που αναπτύσσουν και εφαρμόζουν τεχνολογίες αιχμής ή σύγχρονα δίκτυα παροχής υπηρεσιών. Είναι οι περιπτώσεις, όπου η οικονομική αξία των οικοπέδων σε συνδυασμό με τις ανάγκες απασχόλησης στη περιοχή⁸ δημιούργησαν τις συνθήκες για την ανάπτυξη των συγκεκριμένων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

Η «Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου» λειτούργησε, όπως αναφέρθηκε για περισσότερα από εκατό (100) χρόνια, ως ολοκληρωμένο μεταλλουργικό συγκρότημα με παράλληλη πρωτοποριακή δραστηριότητα στον τομέα της έρευνας

⁷ Από τη σχετική βιβλιογραφία φαίνεται ότι η πλέον συγγενής περίπτωση είναι εκείνη του East Tennessee Technology Park, το οποίο επισήμως λειτουργεί από το 1996. Το πάρκο αυτό εγκαταστάθηκε στο χώρο μιας παλαιάς (1940) μεταλλουργίας παραγωγής εμπλουτισμένου ουρανίου.

⁸Το πρόβλημα της απασχόλησης στις περιοχές που υπέστησαν την αποβιομηχάνιση ήταν πάντα πιεστικό

και της ανάπτυξης τεχνολογίας. Ήταν πάντοτε στην πρώτη γραμμή των σχετικών καινοτομικών εφαρμογών. Με τη διακοπή της δραστηριότητας της Εταιρείας οι εγκαταστάσεις της έμειναν ακίνητες και δέχτηκαν κύματα λεηλασίας. Ταυτόχρονα ήταν φορτισμένες από την ιστορία της μακρόχρονης και πολυσύνθετης αυτής δραστηριότητας, ώστε προβάλουν οι ίδιες πλέον, ως πεδίο και αντικείμενο για έρευνα. Κατάλληλες για μάθηση και για δοκιμές. Και αν μάλιστα λάβει κανείς υπόψη του το ρόλο που έπαιξαν στην οικονομία της χώρας, στο παρελθόν, μπορεί να θεωρηθούν πλέον πεδίο κατάλληλο για την αναζήτηση και τη μελέτη των τύπων ανάπτυξης της εποχής και των μηχανισμών πολιτικής διαχείρισης που τους συνέδεαν.

Από τη μελέτη του συγκεκριμένου χώρου και της ιστορίας του, προκύπτει, ως πρώτη προσέγγιση, το ερώτημα, αν θα άξιζε τον κόπο ο προβληματισμός πάνω στη δυνατότητα για νέες χρήσεις. Όχι για νέες χρήσεις όπως στο « Γκάζι », αλλά για την απόπειρα μιας νέας συνέχειας. Το ερώτημα αυτό το επιβάλλει ο ίδιος ο χώρος. Το επιβάλλει μέσα από τις κρυμμένες του δυνατότητες. Ορισμένα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα συναντώνται ταυτόχρονα και σε σύγχρονες διαδικασίες παραγωγής. Τα γνωρίσματα αυτά γίνονται αφετηρίες προβληματισμού για τη σχέση παλαιού και νέου στο χώρο της τεχνολογίας. Οι μέθοδοι παραγωγής μολύβδου και αργύρου παρέμειναν οι ίδιες κατά την διάρκεια όλης της ιστορίας της εξέλιξης του συγκροτήματος. Υλοποιήθηκαν όμως και λειτούργησαν με συσκευές και εγκαταστάσεις διαφορετικές, όλο και πιο εξειδικευμένες. Έτσι τα επιμέρους στοιχεία τους συνδέονται με όλο και πιο ισχυρούς δεσμούς αλληλεξάρτησης σε ένα σίγουρα πιο ανανεωμένο και αποτελεσματικότερο σύνολο.

Παρατηρούνται απλά, παλαιά μηχανήματα που υπέστησαν μετατροπές και δέχτηκαν προσθήκες ή παρατηρούνται εγκαταστάσεις που ανακατασκευάστηκαν δύο και τρεις φορές: διαχωρισμοί δραστηριοτήτων, νέες, παράλληλες ή βοηθητικές εγκαταστάσεις που αποσυμφόριζαν τη ροή της παραγωγής και αντιμετώπιζαν συνθήκες που συνέχεια μεταβάλλονταν. Και κάποτε όλες αυτές οι προσθήκες, οι συμπληρώσεις, οι διακλαδώσεις εγκαταλείπονται και τη θέση τους παίρνει μια ολοκληρωμένη ανασύνθεσή τους σε νέα εγκατάσταση. Για να αρχίσει και πάλι η ίδια πορεία. Και ενώ κάποια μηχανήματα εγκαταλείφθηκαν και απομακρύνθηκαν από οποιαδήποτε χρήση οι ιδέες τους και η λογική τους ξαναβρίσκονται σε άλλους χώρους και σε άλλα μηχανήματα. Και επειδή όλα αυτά γίνονταν σε μια Ελλάδα καθυστερημένη με ελάχιστες υποδομές για κατασκευές, έπρεπε η ίδια η βιομηχανία, να αναλαμβάνει και τη συμπλήρωση της κατασκευής της και της ανακατασκευής της. Και όλα αυτά είχαν στόχο τη μείωση του χρόνου παραγωγής, την αύξηση της παραγωγής, την εξειδίκευση της ποιότητας, την αντιμετώπιση των ανταγωνιστών, τη βελτίωση των συνθηκών δουλειάς

Η ανάλυση της πορείας της τεχνολογίας στο Λαύριο, οι αντιστοιχίες της με τα διεθνή δεδομένα, οι αναλογίες της στον ελληνικό χώρο, τα άλματα και κυρίως οι διακλαδώσεις της σε άλλους τομείς, φέρνουν στο προσκήνιο δεδομένα που είχαν αγνοηθεί και νέες σκέψεις. Δεδομένα και σκέψεις των οποίων η ανάλυση αποκαλύπτει δυνατότητες για ένα ευρύ φάσμα εκσυγχρονισμών.

Μέσα από τις εγκαταστάσεις της «Γαλλικής Εταιρείας » φαίνεται ότι στην τεχνολογία το παλιό με το νέο αρθρώνονται σε συνεχές που δεν συγκροτείται από συνδυασμούς αποκλειστικά νέων και αποκλειστικά παλαιών πραγμάτων. Ανάμεσα στο παλιό και στο νέο συντελούνται αφομοιώσεις, συγχωνεύσεις και εμπλοκές. Και έπειτα διακλαδώσεις, διακρίσεις και συγκρούσεις. Γίνεται πραγματικά δύσκολο να συναντήσει κανείς, εν ενεργεία, κάτι αμιγώς παλιό ή αμιγώς καινούργιο. Ακόμη και στη ακραία περίπτωση, όπου μια νέα εγκατάσταση δεν είναι παρά διαφορετική οργάνωση παλαιών μηχανημάτων ή στην επίσης ακραία περίπτωση όπου μια νέα εγκατάσταση δεν είναι παρά μια σειρά από νέα μηχανήματα αρθρωμένα σ' ένα παλαιό σχέδιο, δεν είναι δυνατόν, λειτουργικά, να γίνει διάκριση παλιού και νέου. Και αυτό διότι η πολυδιάστατη εμπλοκή νέου και παλαιού οδηγεί σε μια αυξημένη πολυπλοκότητα που δεν τα αναιρεί , αλλά τα πολυμερίζει .Και με τον τρόπο αυτό τα αφομοιώνει. Δημιουργείται έτσι μια ενότητα μη αναγώγιμη στα μέρη της. Στη προκειμένη περίπτωση, το πραγματικά νέο, δεν μπορεί παρά να είναι το πέρασμα σε μια ανώτερη τάξη πολυπλοκότητας.

Σύγχρονο παράδειγμα και χαρακτηριστική περίπτωση στον ευρύτερο χώρο της τεχνολογίας είναι το «διαδίκτυο». Το ίδιο το «διαδίκτυο» δεν είναι παρά μια εκτεταμένη συνδεσμολογία υπολογιστών. Συσκευών, δηλαδή, γνωστών εδώ και δεκαετίες. Η συνδεσμολογία όμως αυτή, έτσι όπως συγκροτείται, οδηγεί σε μια πραγματικότητα άκρως διαφορετική και συνθέτει την επαναστατική εμπειρία της συνεχώς γενικευόμενης διασύνδεσης.

Η κίνηση με κατεύθυνση την πολυπλοκότητα είναι εσωτερική και εξωτερική. Το ίδιο το μηχανήμα γίνεται πιο πολύπλοκο. Αλλά και η δικτύωση των μηχανημάτων μεταξύ τους γίνεται πιο πολύπλοκη. Η μέθοδος παραγωγής γίνεται σύστημα παραγωγής. Αυτό ακριβώς δείχνει και το εργοστάσιο της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου. Τα απλοϊκά εργαστήρια του 1880 έγιναν το πολύπλοκο εργοστάσιο του 1990.

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, όπου η αποδόμηση του σχεδίου ενός σύγχρονου συστήματος παραγωγής καταλήγει να δείξει ότι η ιστορία του διακρίνεται σε διαδοχικές φάσεις αυξανόμενης πολυπλοκότητας.

Οι σκέψεις αυτές δεν έχουν καμιά σχέση με αξιολογικές κρίσεις σχετικά με την λογική αξία ή την υπεροχή των σύγχρονων συστημάτων παραγωγής. Ούτε με το ότι η πολυπλοκότητα είναι διαχρονικό και γενικευμένο γνώρισμα της πορείας ανάπτυξης των συστημάτων αυτών.

Με τις σκέψεις αυτές, επιχειρείται να διατυπωθεί μέσα σε ένα νέο πλαίσιο και μια νέα γλώσσα το πρόβλημα που θέτουν οι παλαιές εγκαταστάσεις της «Γαλλικής Εταιρείας ». Με τον τρόπο αυτό που, το παλιό και το καινούργιο προσεγγίζονται, σχηματοποιείται ένα συνεχές που μπορεί να περιλάβει όλων των ειδών τις συνέχειες, γραμμικές και μη γραμμικές, αλλά και πλήθος από ασυνέχειες. Όπως οι αρθρώσεις, οι κόμβοι ακόμα και τα άλματα ανάμεσα από κενά. Το συνεχές αυτό έχει συγκεκριμένη κατεύθυνση και προκύπτει μέσα από την δραστηριότητα του σχεδιασμού.

Στην καρδιά της κάθε τεχνολογίας από την πιο παλιά μέχρι την πιο σύγχρονη βρίσκεται η λειτουργία του σχεδιασμού ή καλλίτερα η σχεδιαστική σκέψη ή ακόμα πιο σωστά οι λειτουργικές αρχές της σχεδιαστικής σκέψης. Αυτό δηλαδή που παραλαμβάνει μια ιδέα ή πολλές ιδέες και την οδηγεί στην πορεία της πραγματοποίησης.

Κάθε φορά που ο μηχανικός αποφασίζει να σχεδιάσει ένα «πράγμα» έχει μπροστά του διαθέσιμα για τη δουλειά του όχι μόνο τα υλικά που του παρέχει η φύση, αλλά και ότι μέχρι τη στιγμή αυτή έχει κατασκευασθεί. Μηχανήματα, συστήματα, εργαλεία, νέα υλικά, κανόνες, οδηγίες, υπολογισμούς. Και ακόμη, αν συμβαίνει, ο μηχανικός αυτός, να βρίσκεται μέσα σ' ένα χώρο, όπως το μεταλλουργικό συγκρότημα της «Γαλλικής Εταιρείας», διαθέτει και την πολύτιμη εμπειρία της γέννησης, του βίου και του θανάτου των υποθέσεων ανάπτυξης της τεχνολογίας.

Έτσι το ερώτημα για τη δυνατότητα συνέχειας ανάγεται στο ερώτημα για τη δυνατότητα αξιοποίησης των υφισταμένων γνώσεων, τη δημιουργία νέων και την αντιμετώπιση μιας ολοένα αυξανόμενης πολυπλοκότητας.

Φαίνεται πως είναι σκόπιμο να διερευνηθεί η προβολή στο μέλλον των εγκαταλειμμένων κτιρίων και εγκαταστάσεων ως συνεχιζόμενο σύστημα κάτω από τη συνθήκη της αυξανόμενης πολυπλοκότητας. Αν δηλαδή αυτό που σήμερα υπάρχει και έχει πάψει να λειτουργεί μπορεί να δεχτεί τη μετάβαση σε ένα νέο επίπεδο αυξημένης πολυπλοκότητας. Όμως ανεξάρτητα από την πολυπλοκότητα, η οποία και αυτή γίνεται ακόμα πιο πολύπλοκη κινούμενη πάντοτε σε όλο και περισσότερες διαστάσεις, το κάθε φορά νέο και το κάθε φορά παλιό προσδιορίζονται από τα προβλήματα που μπαίνουν και τον τρόπο που αντιμετωπίζονται.

Προκύπτει έτσι μια καινούργια αναπτυξιακή δομή. Μια δομή που ανασυγκροτείται στην τομή των ερωτημάτων, των προοπτικών, των επιτευγμάτων και των ενδιαφερόντων της παραδοσιακής βιομηχανίας της χώρας, με το ερευνητικό προϊόν πολλών φορέων της χώρας και ασφαλώς του Ε. Μ . Πολυτεχνείου.

Δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι στη βάση των παραπάνω βρίσκονται τα συγκεκριμένα αιτήματα της ελληνικής κοινωνίας για σύγχρονη περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη. Αναζητείται, με άλλα λόγια, να περιχαραχθεί η τομή τριών συνόλων. Οι δομές και οι λειτουργίες της παραδοσιακής βιομηχανίας. Τα ερευνητικά προϊόντα της τρέχουσας εποχής. Και τα αιτήματα για οικονομική ανάπτυξη. Κάτι τέτοιο όμως δεν είναι καινούργιο. Πάντα κάπως έτσι, το ευρύ φάσμα των συνδυασμών ανάμεσα στο παλιό και στο νέο, αντιμετώπιζε το συνεχώς αναπαραγόμενο πρόβλημα των οικονομικών αναγκών⁹.

⁹ Ο χώρος των εγκαταστάσεων της πρώην Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου είναι ένας χώρος που εκτός από υλική, περιλαμβάνει και μη υλική υποδομή, μια σειρά δηλαδή από αξίες ή δυνατότητες που διαμορφώθηκαν μέσα σε 100 χρόνια που λειτούργησε η Εταιρεία και αναφέρονται στην παραγωγή, στην τεχνολογία, στον πολιτισμό, στην κοινωνία. Οι αξίες αυτές δεν αποτελούν «νεκρό σώμα» στη συνείδηση αυτών που μπορούν να τις ανιχνεύσουν και να τις κατανοήσουν, αλλά

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι χώρος, τα κτίρια, οι εγκαταστάσεις και οι εξοπλισμοί της « Γαλλικής Εταιρείας¹⁰», μπορούν να υποδεχτούν νέες επιχειρήσεις και στους χώρους αυτούς μπορεί να συντρέξει πλήθος εκσυγχρονισμένων χρήσεων. Χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα παραδείγματα:

- Το κτίριο της «Επίπλευσης» μπορεί να δεχτεί συνδυασμένα συστήματα Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας, διότι γίνεται εύκολα χώρος επίδειξης και ανάπτυξης τεχνολογιών ανανεώσιμων πηγών ενέργειας. Αυτό σημαίνει ότι σχεδιαστικά η οργάνωση του χώρου σ' ένα εργοστάσιο εμπλουτισμού ικανοποιεί, τουλάχιστον σε βασικά σημεία τις προδιαγραφές μιας μονάδας παραγωγής ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές. Αυτό γίνεται κατανοητό αν σκεφθεί κανείς ότι και για τις δύο μονάδες βασική λειτουργική συνθήκη είναι η κυκλοφορία νερού. Στην πρώτη περίπτωση το κονιοποιημένο μέταλλευμα μεταφέρεται και υφίσταται τις κατεργασίες διαχωρισμού και συμπύκνωσης με τη μορφή πολφού. Στη δεύτερη περίπτωση η μεταφορά και ο χειρισμός ποσοτήτων θερμότητας γίνεται πάλι με μέσο το νερό.
- Το «Ξυλουργείο», το οποίο κατασκευάστηκε έτσι ώστε λειτουργικά να εκμεταλλεύεται τη βαρύτητα για τη θραύση του μεταλλεύματος και το οποίο μπορεί να δεχτεί πολύ πιο πολύπλοκες λειτουργίες, όπως η βιοτεχνολογία, οι μεταλλουργίες σε κάθετα καμίνια ή οι θερμικές κατεργασίες σε κατακόρυφους θαλάμους, γίνεται χώρος ανάπτυξης τεχνολογίας πλάσματος.
- Το «Σχεδιαστήριο», το οποίο μπορεί να δεχτεί πολύπλοκότερες λειτουργίες, γίνεται χώρος ανάπτυξης λογισμικού ή κατασκευής σελίδων.

κληρονομιά μεγάλης σημασίας, μια δύναμη που αν ενεργοποιηθεί και διοχετευτεί σε σωστές κατευθύνσεις, θα οδηγήσει μακροπρόθεσμα σε πορεία οικονομικής αναζωογόνησης της περιοχής του Λαυρίου».

¹⁰ Το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο, εγκατεστημένο σε έναν ιδιαίτερα παραγωγικό και λειτουργικό χώρο για την πόλη του Λαυρίου, ο οποίος έχει άμεσα συνδεθεί με τις μνήμες και την ιστορία εκατόν σαράντα (140) και πλέον χρόνων μεταλλευτικής και μεταλλουργικής εργασίας, αποτελεί σήμερα το νέο ξεκίνημα ζωής και δράσης για το Λαύριο. Μέσα από αυτή τη λογική το Τ. Π. Λ είναι έτοιμο να προσφέρει μια νέα ιστορική τομή στην πόλη και να δώσει μια νέα συνέχεια στην πρωτοπορία που σε όλες τις φάσεις και τις ιστορικές περιόδους το Λαύριο είχε επιτύχει.

Γίνεται λοιπόν αντιληπτό, ότι η καινοτομία που επιτελεί το Πάρκο στον τεχνολογικό, αλλά σύντομα θα επιτελέσει ακόμα εντονότερη και στον πολιτιστικό τομέα, θα αποτελέσει μια ισάξια και ίσως μεγαλύτερη συνέχεια των καινοτομιών που είχαν επιτελεστεί, κατά το παρελθόν. Από τις αρχαίες καινοτομίες με τη διπλή αρχαιοελληνική σημασία που έχει ο συγκεκριμένος όρος, ως τομή καινούργιου μεταλλείου, διάνοιξη- έρευνα σε νέο μεταλλείο και τελικά παραγωγή σε αυτό που συνδέεται άμεσα με την εξορυκτική προσπάθεια των αρχαίων, καθώς και ως νεωτερισμός, με την έννοια της τεχνολογικής καινοτομίας που εφαρμόστηκε την εποχή των νεότερων μεταλλευτών κατά τη μεταλλευτική και μεταλλουργική διαδικασία που οδήγησε στην εκ νέου αναγέννηση του Λαυρίου κατά το 19^ο αιώνα, οδηγούμαστε τον 21^ο αιώνα σε μια καινοτομία, ίσως πιο «λαμπερή» και γιατί όχι πιο δύσκολα επιτεύξιμη και πραγματοποιήσιμη, - αφού το Τ. Π. Λ επιχειρεί να καινοτομήσει στηριζόμενο όχι σε κάτι εντελώς καινούργιο ή πρωτότυπο, αλλά ιδιαίτερα γνωστό και πεπερασμένο- αυτή που το Τ. Π. Λ ετοιμάζεται σήμερα να επιτελέσει στους κόλπους του.

- Το «Χημείο» γίνεται πολυπλοκότερη πειραματική μονάδα βιοτεχνολογίας, ή νανοτεχνολογίας.
- Το «Μηχανουργείο» μπορεί να ανασυγκροτηθεί έτσι ώστε να εξυπηρετεί αυτοματισμούς και λειτουργίες για την κατασκευή και τη δοκιμή πειραματικών μονάδων
- Το «Ελασματουργείο» με την αντικατάσταση του παλαιού συστήματος ελέγχου της κίνησης των ελάστρων με σύγχρονο ηλεκτρονικό και την προσθήκη κάποιων εξαρτημάτων, θα μπορεί να λειτουργήσει ως σύγχρονο, πλήρως ανταγωνιστικό ελασματουργείο μη σιδηρούχων μετάλλων.

Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι με τον τρόπο αυτό το παλιό μεταλλάσσεται σε σύγχρονο. Η συνέχεια επιτυγχάνεται όχι με γραμμική ή μη γραμμική διαδοχή, αλλά με άρθρωση που επιτρέπει αναπροσανατολισμούς. Έτσι η συνθήκη του χώρου και του παρελθόντος οδηγεί σε κατευθύνσεις που μπορούν να ανταποκριθούν στους ρυθμούς της εποχής.

Κωνσταντίνος Παναγόπουλος, Καθηγητής Ε. Μ. Π, Γενικός Διευθυντής Τ. Π. Π. Α

Μαριλένα Μαρμάνη, Ιστορικός-Αρχαιολόγος, Υπ. Διδάκτορας Ε. Μ. Π

Πανοραμική άποψη του Τεχνολογικού Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου (Τ.Π.Π.Λ)

πλυντήριο Νο 3

Ξυλουργείο

Είσοδος Ξυλουργείου

Αποθήκη Επίπλευσης (Εσωτερικός Χώρος)

Αποθήκη Επίπλευσης- Περιβάλλον Χώρος.

Κώστας Αδαμάκης,

Κριτική αξιολόγηση της επανάχρησης βιομηχανικών κτιρίων στο Βόλο. Προτάσεις για την επόμενη μέρα

1. Εισαγωγή

Η τιμή που γίνεται στην πόλη με την 5^η Πανελλήνια συνάντηση του TICCIH, συμπίπτει με το ξεκίνημα ενός νέου κύκλου σημαντικών δράσεων από τους τοπικούς φορείς.

Η Νομαρχία Μαγνησίας συζητά την επανάχρηση του κτιρίου του Οργανισμού Καπνού (7.111μ²) στην οδό Ανθ. Γαζή, ο Δήμος Βόλου την Κίτρινη Αποθήκη (7.716μ²) Γαζή με Βασσάνη, το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας το κτίριο του Ματσάγγου (13.332μ²) στην καρδιά της πόλης και ο Δήμος Ν. Ιωνίας το γκαράζ του Ο.Σ.Ε. σε οικόπεδο 13.000μ². Παράλληλα το ΤΕΕ, συμβάλλοντας στην κοινή προσπάθεια, ολοκλήρωσε πρόσφατα μια έρευνα για την οργάνωση των βιομηχανικών κτιρίων της πόλης υπό μορφή δικτύου. Σύντομα ελπίζω θα υλοποιηθούν οι προτάσεις της συγκεκριμένης ομάδας εργασίας.

2. Βόλος – Βιομηχανική πόλη

Η ανάπτυξη του Βόλου ξεκίνησε με την παρακμή των δραστηριοτήτων στα χωριά του Πηλίου. Οι Πηλιορείτες έμποροι, βλέποντας τις δυνατότητες της νέας πόλης, ξεκίνησαν να δημιουργούν αρχικά τις επιχειρήσεις τους στα Παλιά, έξω από το Οθωμανικό φρούριο, και στην συνέχεια στο νέο πόλο, το ανατολικό τμήμα δίπλα στην παραλία, υπό την μορφή εμπορικής αποβάθρας.

Ως πρωτοεμφανιζόμενη βιομηχανία του Βόλου θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε την χαλβαδοποιία Τσούγκου, αρχικά υπό μορφή μικρής βιοτεχνίας στην ανατολικομεσημβρινή πόλη του Κάστρου το 1841, και στη συνέχεια το 1900 ως το πρώτο εργοστάσιο χαλβαδοποιίας και ζαχαροπλαστικής στην Ηπειροθεσσαλία

Έκτοτε η βιομηχανία της περιοχής βρίσκεται σε ανοδική πορεία. Κλάδοι που αναπτύχθηκαν είναι η υφαντουργία, η σιδηρουργία, ο κλάδος τροφίμων και ποτών, η επεξεργασία καπνού και η βυρσοδεψία.

Μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου, και ως το 1930, η βιομηχανία χαρακτηρίστηκε από πραγματική απογείωση. Από το 1937, και σε συνδυασμό με την εξέλιξη του Πειραιά σε οικονομικό κέντρο, το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, και τις διεθνείς οικονομικές συνθήκες άρχισαν τα πρώτα σημάδια της παρακμής. Έως το 1960, η βιομηχανία του Βόλου λύγισε από το βάρος των οικονομικών της προβλημάτων και άρχισε να συρρικνώνεται. Για αρκετό διάστημα έως και το 1980, με νωπές ακόμη τις μνήμες από το κλείσιμο αρκετών βιομηχανικών μονάδων, μόνιμος στόχος των φορέων, ήταν η εξεύρεση χρηματοδοτικών λύσεων για την επαναλειτουργία τους. Η πόλη έχανε ένα σημαντικό κομμάτι της, έχανε τον προσανατολισμό της και η ανασφάλεια και τα ερωτηματικά άρχισαν να γίνονται βασανιστικά. Τα περισσότερα εργοστάσια υπερχρεωμένα πέρασαν στον έλεγχο των τραπεζών, και με την δημιουργία της βιομηχανικής ζώνης, μετεγκαταστάθηκαν με νέα δεδομένα, και καλύτερες υποδομές έξω από την πόλη. Με το πέρασμα του χρόνου έγινε πλέον συνείδηση, ότι ήταν ανέφικτο να συζητιέται οποιαδήποτε λύση επαναλειτουργίας των μεγάλων βιομηχανικών συγκροτημάτων που βρίσκονταν διεσπαρμένα στον ιστό της πόλης, ανενεργά, σιωπηλά, μάρτυρες του ένδοξου βιομηχανικού παρελθόντος της περιοχής.

Η πόλη του Βόλου και οι φορείς της με καταπληκτική ομοφωνία (πλην ελάχιστων εξαιρέσεων), και σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα (1985 - 2007), κατόρθωσε να διασώσει τα περισσότερα από τα παλιά βιομηχανικά συγκροτήματα.

Δεκαεπτά από τα σαράντα διασωθέντα, συμμετέχουν ήδη στην πολιτιστική, κοινωνική και οικονομική ζωή της πόλη και λειτουργούν με νέες χρήσεις και άλλα 7 βρίσκονται σε τροχιά επανάχρησης.

Δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε, ότι τηρουμένων των αναλογιών και με βάση τα πληθυσμιακά δεδομένα, ο Βόλος υπερτερεί σαφώς έναντι των υπόλοιπων ελληνικών πόλεων, που διέθεταν βιομηχανικό πλούτο και ξεκίνησαν αντίστοιχο εγχείρημα.

3. Καταγραφή – Τεκμηρίωση – Διάσωση

Κάθε σοβαρή προσπάθεια για την διάσωση της αρχιτεκτονικής μας βιομηχανικής κληρονομιάς περνά πάντα μέσα από την λεπτομερή καταγραφή και γνώση των διαθεσίμων. Αυτό σημαίνει γνώση των ιστορικών στοιχείων ίδρυσης και λειτουργίας του εργοστασίου, των χρονικών περιόδων και του τρόπου κατασκευής των εγκαταστάσεων και του ηλεκτρομηχανολογικού του εξοπλισμού, καθώς και των επιδράσεων στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της πόλης και της ευρύτερης περιοχής κατά την περίοδο της ανάπτυξής του.

Η ενασχόληση με τη διάσωση είναι απαιτητική και χρειάζεται κόπο, αγώνα και διαρκείς συγκρούσεις.

Ομολογουμένως η πόλη ευτύχισε να έχει φορείς, και ανθρώπινο δυναμικό, που ενδιαφέρθηκαν πίστεψαν και ασχολήθηκαν ενεργά με την διάσωση του βιομηχανικού πλούτου της.

Η 5^η Εφορεία Νεοτέρων Μνημείων

Από το 1980 προωθηθήκαν και ολοκληρώθηκαν 20 περίπου χαρακτηρισμοί εργοστασίων ως διατηρητέα μνημεία από το Υπουργείο Πολιτισμού. Αυτόματα ο χαρακτηρισμός τα διέσωσε κατ' αρχήν από την κατεδάφιση.

Η Επιτροπή Άσκησης Αρχιτεκτονικού Ελέγχου Νομού Μαγνησίας (ΕΠ.Α.Α.Ε.)

Σε αρκετές περιπτώσεις και χωρίς να υπάρχει νομοθετική ρύθμιση (χαρακτηρισμός διατηρητέων κτλ.), έβαλε φρένο σε αιτήματα κατεδάφισης βιομηχανικών κτιρίων, με στόχο την πλήρη αξιοποίηση των οικοπέδων τους.

Χαρακτηριστικά αναφέρω:

Α) Την καπναποθήκη "Παπαστράτου", στην κεντρική παραλία της πόλης. Υπήρχε επιχειρηματική πρόταση για την δημιουργία συνεδριακού κέντρου, που πρότεινε κατεδάφιση των υπαρχόντων βιομηχανικών κτιρίων με τους χαρακτηριστικούς τρούλους, που αποτελούν σήμα κατατεθέν της πόλης. Ασκήθηκαν μεγάλες πιέσεις από πολιτικούς και επιχειρηματικούς κύκλους, οι οποίες ευτυχώς δεν ευοδώθηκαν.

Β) Την υφαντουργεία "Μουρτζούκου". Υπό την πίεση των αναγκών για σχολική στέγη, η Νομαρχία Μαγνησίας, πρότεινε δια των Τεχνικών Υπηρεσιών της την συνολική κατεδάφιση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων για την ανέγερση σχολικού συγκροτήματος. Τελικά διατηρήθηκε το αρχικό βιομηχανικό κτίριο με την χαρακτηριστική πριονωτή στέγη, και κατεδαφίστηκαν οι υπόλοιπες μεταγενέστερης κατασκευής αποθήκες, απελευθερώνοντας σημαντικό χώρο για τις ανάγκες της εκπαίδευσης.

Γ) Πλακοποιία "Μεφσούτ". Το ίδιο σκηνικό επαναλήφθηκε, από ιδιώτες για την αξιοποίηση του μεγάλου οικοπέδου, στις ανατολικές συνοικίες της πόλης. Το μεγαλύτερο τμήμα των εγκαταστάσεων κατεδαφίστηκε και αξιοποιήθηκε για ανέγερση κτιρίων κατοικιών διατηρήθηκε όμως το αρχικό κτίριο στον κεντρικό δρόμο την οδό Πολυμέρη.

Δ) Βιομηχανικές αποθήκες στην κεντρική προβλήτα του λιμανιού. Αντιθέτως με τα προηγούμενα, κατεδαφίστηκε σχεδόν ολοκληρωτικά η εξαιρετικά ευρηματική κελυφωτή κατασκευή από οπλισμένο σκυρόδεμα, έργο του Γερμανού καθηγητή Rush. Η διοίκηση του λιμανιού, προφασιζόμενη θέματα στατικής επάρκειας, και με πρόθεση την πλήρη αξιοποίηση του πλεονεκτικού οικοπέδου για την δημιουργία πολυώροφου ξενοδοχείου έσυρε στην κυριολεξία τους τοπικούς φορείς (Δήμο Βόλου, Νομαρχία, Πολεοδομία, ΕΠΑΕ) στην κατεδάφιση των κτιρίων.

Τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ Νομού Μαγνησίας)

Συνέβαλλαν στην διάσωση αρχαιακού υλικού σημαντικών βιομηχανιών της πόλης. Παράλληλα οργάνωσαν σεμινάρια, προς εκπαιδευτικούς, με θέμα την διάσωση της βιομηχανικής μας κληρονομιάς.

Το Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας της πόλης του Βόλου

Πολυσήμαντη δραστηριότητα από τη διοργάνωση σεμιναρίων, συνεδρίων για τη βιομηχανία της πόλης, διάσωση βιομηχανικού εξοπλισμού, έκδοση βιβλίων που αφορούν στη βιομηχανική κληρονομιά, διάσωση και ταξινόμηση αρχείων και λοιπές υποστηρικτικές δραστηριότητες.

Οι Περιβαλλοντικές Ομάδες της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Μαγνησίας

Οργάνωσαν δράσεις που αφορούσαν στη διάσωση της ιστορικής βιομηχανικής κληρονομιάς. Πέρασαν τα μηνύματα προς τους μαθητές του Δημοτικού – Γυμνασίου και Λυκείου και παράλληλα ευαισθητοποίησαν τους γονείς και εκπαιδευτικούς που συμμετείχαν και παρακολούθησαν τις σχετικές παρουσιάσεις και ομιλίες.

Ο τοπικός Τύπος και τα ΜΜΕ της περιοχής

Οι παραπάνω δράσεις αναδείχθηκαν με απόλυτα θετικό τρόπο από τα ΜΜΕ. Νομίζω ότι μεγάλο μερίδιο της ωρίμανσης και της ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης και των πολιτών οφείλεται στη συνεχή ενημέρωση, τα συχνά πολυεπίπεδα αφιερώματα και τη διαρκή παρακολούθηση των θεμάτων που αφορούν στη διάσωση και αξιοποίηση της βιομηχανικής κληρονομιάς της πόλης.

Συμπερασματικά, η ιδέα της διατήρησης του βιομηχανικού πλούτου και η αξιοποίηση επ' ωφελεία της πόλης, του πολιτισμού, της εκπαίδευσης αλλά και της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της περιοχής, έγινε μέσω των προηγούμενων δράσεων, συνείδηση των πολιτών.

Ανετράπη η λογική της προηγούμενης εικοσαετίας κατά την οποία, το βιομηχανικό κτίριο αντιμετωπιζόταν ως εστία μόλυνσης και εμπόδιο για την ανάπτυξη της περιοχής, άρα εύκολη λύση ήταν η κατεδάφιση και η αξιοποίηση των οικοπέδων με κατασκευή νέων κτιρίων.

4. Πρωτοβουλίες επανάχρησης

4.1 Ιστορικό

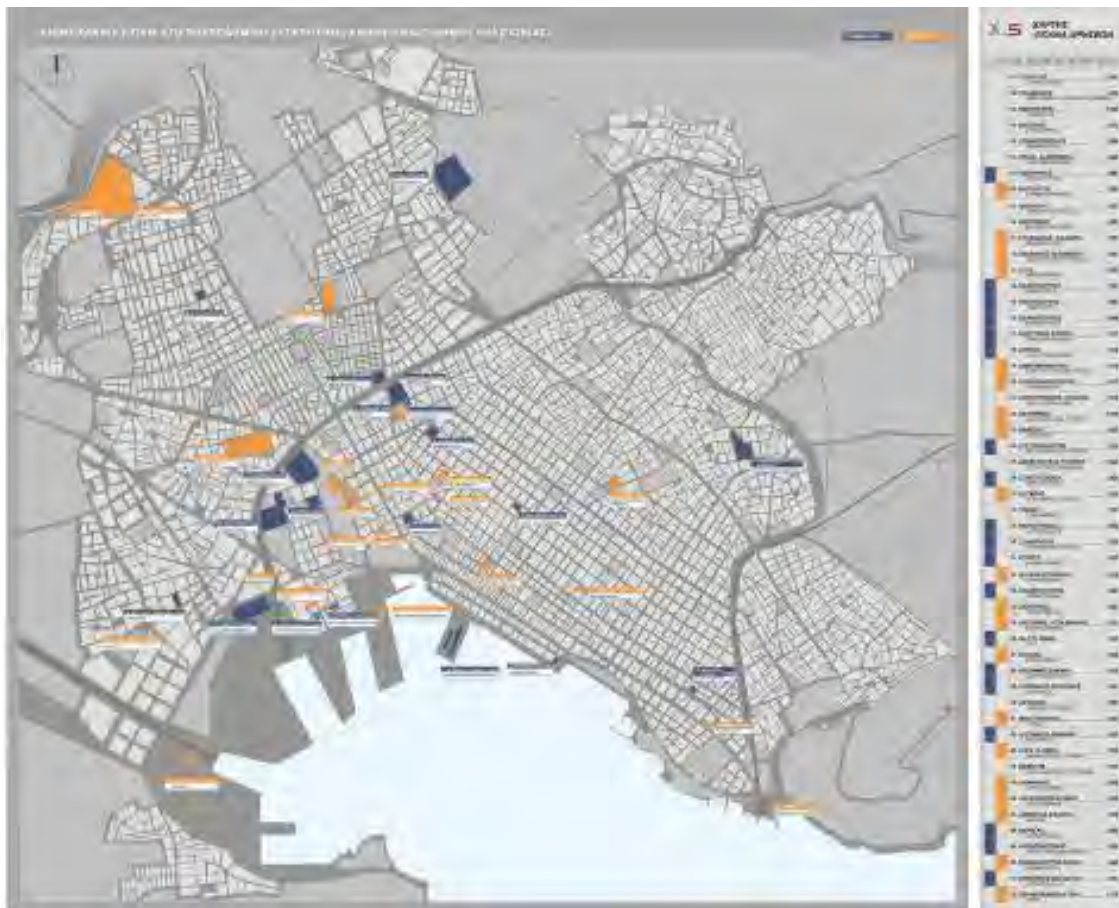
Προ του 1980, πενήντα τέσσερα μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα υπήρχαν διασπαρμένα στον ιστό της πόλης, τα περισσότερα στο κεντρικό της τμήμα, αδιάψευστοι

μάρτυρες του ένδοξου παρελθόντος αποτελούσαν «σκοτεινά τμήματα», ανενεργά, σημεία διακοπής της δράσης και των λειτουργιών της πόλης.

620.000 μ² ανοιχτών χώρων, πολεοδομικών κενών ή πολεοδομικών διαθεσίμων, και 270.000 μ² κτισμένων χώρων, κατά κανόνα μεγάλου μεγέθους, με μεγάλο ύψος και ελάχιστα φέροντα κατακόρυφα στοιχεία, καλούνται να προσφέρουν μία δεύτερη ευκαιρία στην πόλη να κερδίσει το στοίχημα του νέου αιώνα. Ευτυχώς μόνο δώδεκα από τα πενήντα τέσσερα βασικότερα συγκροτήματα γκρεμίστηκαν και δεν υπάρχουν την περίοδο του '80.

Η πόλη σε αντίθεση με άλλες της ελληνικής επικράτειας, αντιλαμβανόμενη και αισθανόμενη ίσως τα λάθη του παρελθόντος, ψηφίζει υπέρ της διατήρησης, της επανένταξης στον ιστό και τη ζωή της πόλης και της αξιοποίησης με νέες χρήσεις των ιστορικών εργοστασίων.

Από τα σαρανταδύ εναπομείναντα εργοστάσια στον αστικό ιστό, στα δεκαεπτά έχουν δοθεί νέες χρήσεις και συμμετέχουν πλέον ενεργά στη ζωή της πόλης. (εικ.1)

Εικ 1, Βιομηχανικά κτίρια στην πόλη του Βόλου τα οποία αποκαταστάθηκαν και λειτουργούν ξανά με νέες χρήσεις

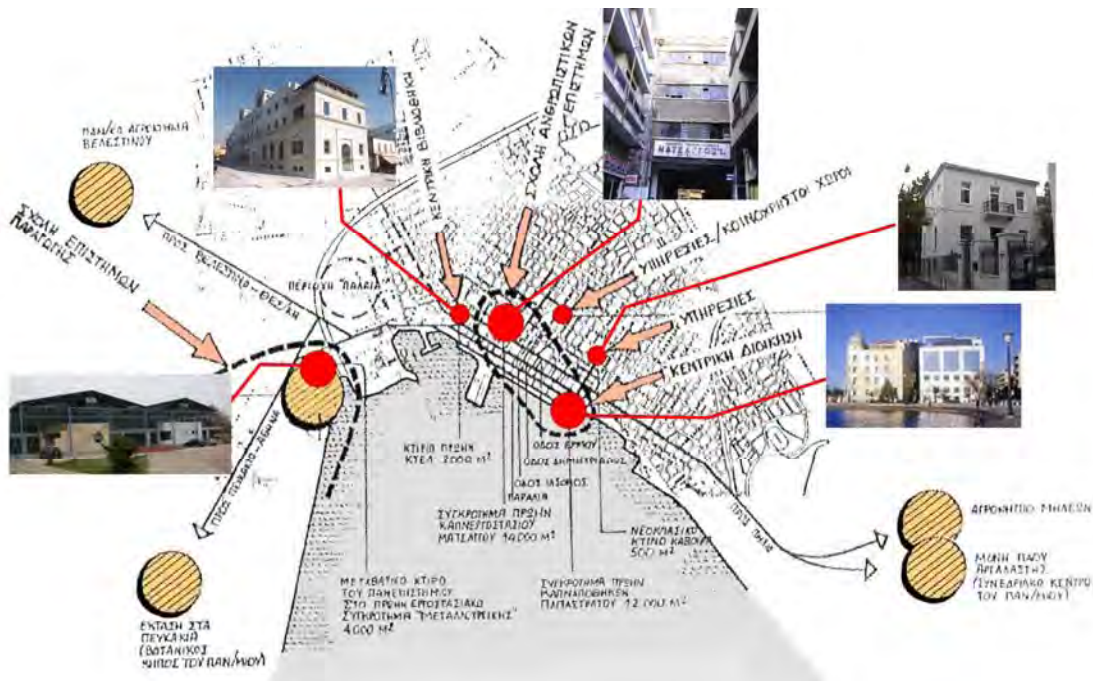
Πρωτοπόροι, όπως φαίνεται, στην προσπάθεια αυτή είναι ο Δήμος Βόλου, ο Δήμος Ν. Ιωνίας και το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Το παράδειγμα βέβαια ακολουθούν πλέον

και αρκετοί ιδιώτες που φροντίζουν να αξιοποιήσουν την περιουσία τους, διατηρώντας το βιομηχανικό κτίριο, μια που πλέον έχουν πειστεί για τα οφέλη.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Ενώ λοιπόν στις αρχές της δεκαετίας του 1980 η αντίληψη των φορέων (δημοσίων και ιδιωτικών) ήταν να αξιοποιήσουμε τις μεγάλες εκτάσεις που καταλαμβάνουν τα εργοστάσια στον ιστό της πόλης. Να τις εκμεταλλευτούμε με τον αποδοτικότερο δυνατό τρόπο, σαρώνοντας κτίρια και εγκαταστάσεις χωρίς κανένα άλλο επίπεδο αξιολόγησης, εμφανίζεται σαν από μηχανής θεός το νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (1984) για να ταραξεί τα λιμνάζοντα νερά και να δείξει ένα νέο δρόμο για την διάσωση και αξιοποίηση των παλιών εργοστασίων με την ένταξη σε αυτά πανεπιστημιακών χρήσεων.

Το αρχικό χωροταξικό σχέδιο προβλέπει την διάχυση των Πανεπιστημιακών Σχολών στον ιστό της πόλης, έχοντας διπλό στόχο: αφ' ενός την ένταξη της πανεπιστημιακής κοινότητας στον αστικό ιστό και αφ' ετέρου τη βελτίωση της πόλης από την λειτουργία και τις δράσεις του Πανεπιστημίου. (εικ.2)

Εικ. 2, Γενικό χωροταξικό σχέδιο του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Η πρόταση λοιπόν ήταν συγκεκριμένη και απολύτως εφαρμόσιμη, όπως απεδείχθη στην πορεία. Η εξασφάλιση μεγάλων γηπεδικών εκτάσεων και μεγάλου εμβαδού κτιρίων, είναι τα βασικά χαρακτηριστικά που κάνουν τα βιομηχανικά κτίρια ελκυστικά και προσαρμόσιμα για διάφορες εναλλακτικές χρήσεις.

Σύντομα το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας αγόρασε σημαντικά βιομηχανικά συγκροτήματα της περιοχής, τα οποία μαζί με άλλα διατηρητέα κτίρια αποτελούν πλέον το νέο πανεπιστημιακό πλέγμα:

Μηχανουργείο Παπαρήγα. Στην είσοδο της πόλης επί της οδού Αθηνών, στο Πεδίο του Άρεως, σε μια περιοχή άκρως υποβαθμισμένη σε επαφή με τις εκτάσεις του λιμανιού, δημιουργήθηκε και λειτούργησε προ δεκαετίας περίπου το πρώτο πανεπιστημιακό κτίριο. Τα τρία κτίρια του βιομηχανικού συγκροτήματος Παπαρήγα, οι αποθήκες υλικών, το μηχανουργείο και το χυτήριο, στέγασαν αρχικά τις Σχολές Γεωπόνων, Μηχανολόγων, Πολιτικών Μηχανικών και Χωροταξίας και σήμερα το Τμήμα Αρχιτεκτόνων.

Καπναποθήκες Παπαστράτου. Επί της οδού Αργοναυτών στην κεντρική παραλία του Βόλου. Σήμα κατατεθέν της φυσιογνωμίας της πόλης αποτελεί πλέον σημείο αναφοράς και έδρα της Πρυτανείας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Καπναποθήκες Ματσάγγου στη Ν. Ιωνία. Σε μεγάλη έκταση 100 περίπου στρεμμάτων, κλασική βιομηχανική αποθήκη νεώτερης κατασκευής (1967), στην περιοχή της Ν. Ιωνίας, στεγάζει ήδη από το 2000 την Γεωπονική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Καπνεργοστάσιο Ματσάγγου. Στην καρδιά της πόλης, μέσα στο εμπορικό κέντρο ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο, μεταξύ των οδών Παύλου Μελά, Ερμού, Μακεδονομάχων και 28^{ης} Οκτωβρίου.

Ένα ιστορικό εργοστάσιο της πόλης, συνδεδεμένο με αγώνες του εργατικού κινήματος, το οποίο στη μεγάλη του ακμή (δεκαετία του 1940) απασχολούσε σχεδόν 2.000 εργάτες και ήταν πρώτο στην παραγωγή σε όλη την Ελλάδα. Κτισμένο σε τρεις διαφορετικές χρονικές φάσεις, αποτελεί εξαιρετικό δείγμα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής.

Πρόσφατα ολοκληρώθηκε η διαδικασία χαρακτηρισμού από το ΚΑΣ τμημάτων των κτιρίων και των όψεων ως διατηρητέων. Πέρασε από χίλια κύματα, από την ακραία άποψη για συνολική κατεδάφιση και την αξιοποίησή του ως εμπορικού κέντρου. Οι τελευταίες φοιτητικές κινητοποιήσεις, δέσμευσαν το Δημοτικό Συμβούλιο Βόλου, ως προς την αξιοποίησή του μόνο για πανεπιστημιακές χρήσεις. Τώρα αναζητούνται πόροι 30εκ. € από το Πανεπιστήμιο.

Δήμος Βόλου

Σχεδόν παράλληλα με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, και λίγο μετά το τέλος της δεκαετίας του 1980, ο Δήμος Βόλου, με Δήμαρχο τον Μ. Κουντούρη, αγοράζει και επισκευάζει εν μέρει το επίσης μεγάλο συγκρότημα των αποθηκών καπνού Χ. Σπήρερ κοντά στο Δημαρχείο. Από το 1997, αφού αποκαταστάθηκε από την Τεχνική Υπηρεσία του Δήμου, στεγάζει δραστηριότητες δημοτικών επιχειρήσεων και οργανισμών όπως το Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, καθώς και δραστηριότητες πολιτιστικού εκθεσιακού και συνεδριακού χαρακτήρα.

Στη συνέχεια οι Δήμαρχοι Δ. Πιτσιώρης και Στέρ. Φούσκης, αξιοποίησαν επιτυχώς την πολιτική τους εμπειρία αντιλαμβανόμενοι την σημασία του εγχειρήματος για το πολεοδομικό συγκρότημα.

Η προσπάθεια των Δημάρχων του Δήμου Βόλου και Δήμου Ν. Ιωνίας, και η καλή συνεργασία απέδωσε καρπούς. Η ένταξη στο Κοινοτικό Πρόγραμμα URBAN, για την αναζωογόνηση υποβαθμισμένων περιοχών και στο Δίκτυο Πόλεων του Υπουργείου Πολιτισμού, αλλά και σε άλλα μικρότερα Ευρωπαϊκά Προγράμματα, ήταν καθοριστική

για την εύρεση των απαιτούμενων κονδυλίων, τα οποία προφανώς δεν θα μπορούσε να καλύψει ο δημοτικός προϋπολογισμός. (εικ.3)

Εικ. 3, παλιά βιομηχανικά κτίρια που εντάχθηκαν στο Κοινοτικό Πρόγραμμα URBAN και σε άλλα μικρότερα Κοινοτικά Προγράμματα

Πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα

Καταλαμβάνει έκταση περίπου 25 στρεμμάτων στην είσοδο της πόλης, δίπλα στον χείμαρρο Κραυσίδωνα. Ιστορικό βιομηχανικό μουσείο, χώρος παραγωγικών εργαστηρίων και πολυχώρος πολιτισμού και αναψυχής. Είναι πλέον το νέο κέντρο της ιστορικής συνοικίας των παλαιών.

Βαμβακουργία Αδαμόπουλου

Καταλαμβάνει ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο στις Δυτικές Συνοικίες, πάνω στο γραμμικό πάρκο της οδού Ρήγα Φεραίου και λειτουργεί ήδη ως Αθλητικό Κέντρο. Κατεδαφίστηκε και κτίστηκε έκ νέου ίσου όγκου και εμβαδού.

Ηλεκτρική Εταιρεία

Βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, στον άξονα του γραμμικού πάρκου της οδού Ρήγα Φεραίου, ολοκληρώθηκε το 2001 και λειτουργεί ως Κέντρο Μουσικού Θεάτρου, ενταγμένο στο Δίκτυο Πόλεων του Υπουργείου Πολιτισμού.

Στρυχνόκαρπος

Το κτίριο βρίσκεται στην υποβαθμισμένη συνοικία του Παλιού Λιμεναρχείου και από το 1997 το παλιό εργοστάσιο παραγωγής δηλητηρίου λειτουργεί ως κέντρο Γειτονιάς και Παραγωγικό εργαστήριο καλαθοπλεκτικής για τα άτομα με ειδικές ανάγκες.

Απεντομωτήριο

Βρίσκεται στην ίδια περιοχή του Λιμεναρχείου και λειτουργεί ως Κέντρο Ενεργειακών Εφαρμογών και έδρα της ΔΕΜΕΚΑΒ.

Οργανισμός Καπνού στο Καραγάτς

Λειτουργεί ως αθλητικό κέντρο στην έκταση των 6 στρεμμάτων στην περιοχή Καραγάτς και Προπονητήριο Ολυμπιακών προδιαγραφών για την ρυθμική και ενόργανη γυμναστική. Παράλληλα, στεγάζει καλλιτεχνικά εργαστήρια του Πολιτιστικού οργανισμού του Δήμου Βόλου.

Αποθήκες Καπνού της Γαλλικής Εταιρίας στην περιοχή 7 Πλατανιών

Είναι κατ' ουσία η μικρή σχολή Καλών Τεχνών του Βόλου η οποία έδωσε ζωή στη συνοικία των 7 Πλατανιών.

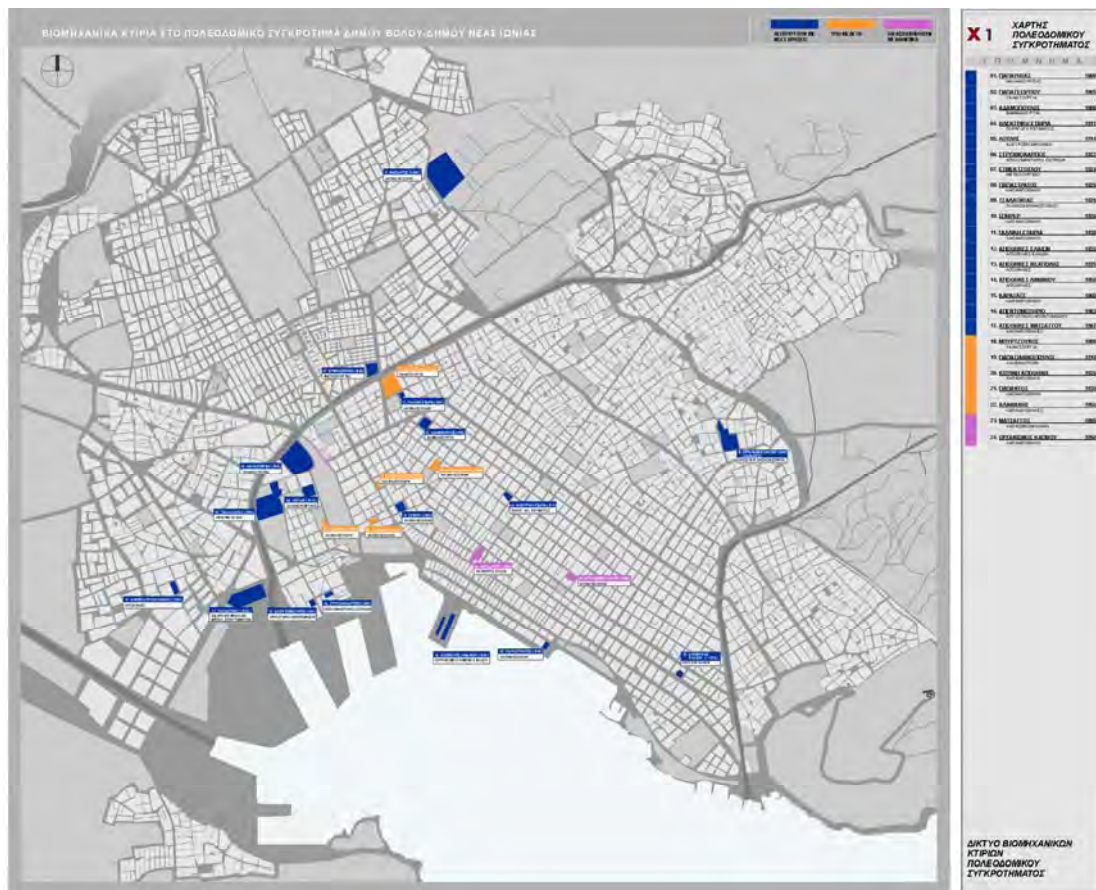
Δήμος Ν. Ιωνίας

Στην διαδημοτική αυτή συνεργασία ο Δήμος Ν. Ιωνίας, αξιοποίησε, το Μεταξουργείο Ετμεκτζόγλου, επιλέγοντας μάλιστα και την πλέον πρόσφορη για το τελικό αποτέλεσμα, λύση του Πανελληνίου Αρχιτεκτονικού Διαγωνισμού.

Αποτελεί πλέον σημείο αναφοράς, και κέντρο των πολιτιστικών δράσεων του Δήμου Ν. Ιωνίας.

4.2 Αξιολόγηση των δράσεων επανάχρησης - αξιοποίησης

Δέκα επτά εργοστάσια λειτουργούν ήδη με νέες χρήσεις. Έξι εργοστάσια βρίσκονται σε διαδικασία μελέτης και κατασκευής. Σε πέντε εργοστάσια έχει ήδη διασφαλιστεί η διατήρησή τους και πρόκειται να αξιοποιηθούν στο εγγύς μέλλον. (εικ.4)

Εικ. 4, δίκτυο βιομηχανικών κτιρίων πολεοδομικού συγκροτήματος Βόλου

Είκοσι οκτώ συνολικά βιομηχανικές μονάδες βρίσκονται σε τροχιά επανάχρησης από το σύνολο των 42 που έχουν καταγραφεί στο πολεοδομικό συγκρότημα, ποσοστό 70%, που φαίνεται κατ' αρχήν εξωπραγματικό.

Γνωρίζοντας την κατάσταση που επικρατεί στην ελληνική πραγματικότητα, και τους αργούς ρυθμούς με τους οποίους κινείται η διαδικασία της διάσωσης και αξιοποίησης με νέες χρήσεις των παλιών εργοστασίων, νομίζω ότι αξίζει, να διερευνήσουμε τους λόγους και τις συνθήκες μέσα από τις οποίες είχαμε στον Βόλο τα συγκεκριμένα αποτελέσματα.

Κορυφαία στιγμή, η απόφαση του νεοϊδρυθέντος **Πανεπιστημίου Θεσσαλίας** για την ένταξη των Πανεπιστημιακών σχολών σε υφιστάμενα παλιά κτίρια στον πολεοδομικό ιστό. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ένας δημόσιος φορέας, με το κύρος του Πανεπιστημίου, να επιλέγει τη λύση της διατήρησης, με όλα τα προβλήματα που αυτή πιθανά μπορεί να παρουσιάσει. Ο τότε πρόεδρος της διοικούσας επιτροπής καθηγητής Παντελής Λαζαρίδης ανέδειξε ως μείζον θέμα την χρησιμοποίηση των ανενεργών και σκοτεινών σημείων της πόλης και την ανάδειξη τους ως φορέα της εκπαίδευσης και του πνεύματος. Προφανή και σημαντικά τα πλεονεκτήματα και για τα δύο μέρη. Αλλαγή κλίματος, ζωντάνια, ενεργητικότητα και αφύπνιση της τοπικής κοινωνίας από την διάχυση των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας (φοιτητές και καθηγητές), μέσα στα σπλάχνα της. Η όσμωση έστω κι αν έρχεται με αργούς σχετικά ρυθμούς, είναι πλέον πραγματικότητα. Τα παλιά εργοστάσια στο πεδίο του Άρεως, στην κεντρική παραλία, στην Ν. Ιωνία είναι τα νέα σημεία αναφοράς του πολεοδομικού συγκροτήματος. Κάλυψαν επιτυχώς τον ρόλο τους, και μετασηματίστηκαν σε λειτουργικά κτίρια

εκπαίδευσης, ανταποκρινόμενα πλήρως στις νέες απαιτήσεις και ανάγκες. Οι αρχικές αμφισβητήσεις κάποιων, ευτυχώς λίγων επικριτών της κίνησης του Πανεπιστημίου για την αξιοποίηση των παλιών κτιρίων έπεσαν στο κενό. Η τοπική κοινωνία αποδέχτηκε, αγκάλιασε και συμμετέχει πλέον ενεργά στις ποικίλες εκδηλώσεις και δράσεις που συμβαίνουν συχνά στα νέα ύψους και λογικής πανεπιστημιακά κτίρια. (εικ.5)

(Εικ. 5, Το εσωτερικό των Πανεπιστημιακών κτιρίων Παπαρήγα και Παπαστράτου)

Εξίσου σημαντική η απόφαση των **οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης** του πολεοδομικού συγκροτήματος, να συνεχίσει και ολοκληρώσει την προσπάθεια που ξεκίνησε το πανεπιστήμιο. Αρχές της δεκαετίας του 1990, στο τιμόνι του Δήμου Βόλου βρίσκεται ο Δ. Πιτσιώρης. Έμπειρος πολιτικός, με επιτυχημένη θητεία, επί σειράς ετών στην κεντρική πολιτική σκηνή, παίρνει επάνω του το θέμα της επανάχρησης. Στο συνέδριο για την βιομηχανία που έγινε αρχές του 1993 παρουσιάσθηκε από τον ομιλούντα κατάλογος των σημαντικότερων βιομηχανιών που είχαν απομείνει ανενεργές στον ιστό της πόλης, στοιχεία για το μέγεθος της και το ιδιοκτησιακό καθεστώς.

Ο Δήμαρχος με κινήσεις πολιτικής σκακιέρας προτείνει τα εξής:

1. Δέσμευση των σημαντικότερων, από τις βιομηχανίες, ως προς την χρήση. Αυτόματα εκλείπει σε σημαντικό ποσοστό ο κίνδυνος για την αξιοποίηση με τους όρους της ελεύθερης αγοράς.

2. Ξεκίνησε την διαδικασία της πρότασης για διατήρηση, σε όσα από αυτά δεν είχε ήδη γίνει από άλλους φορείς (Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., Υπουργείο Πολιτισμού κλπ.), εφ' όσον φυσικά υπήρχαν τα δεδομένα (αρχιτεκτονική, ιστορικό της βιομηχανίας, κτλ.)

3. Διεμήνυσε προς τους ιδιώτες (κυρίως τράπεζες και φορείς του δημοσίου) ότι ήταν αντίθετος σε οποιαδήποτε πρόταση πώλησης- αξιοποίησης και κατεδάφισης των ακινήτων, χωρίς την σύμφωνη γνώμη του Δήμου.

4. Αξιοποίησε με επιτυχία κοινοτικά προγράμματα (URBAN και άλλα μικρότερης κλίμακας), για την αγορά και επανάχρηση βιομηχανικών κτιρίων. Πρέπει να αναφέρουμε την σημαντική συμβολή του σημερινού δημάρχου Α. Βούλγαρη, ο οποίος ως γενικός γραμματέας του Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε βοήθησε στην ένταξη του Δ. Βόλου και Δ. Ν. Ιωνίας (δήμαρχος Σ. Φούσκης) στην κοινοτική πρωτοβουλία URBAN, για την ενίσχυση υποβαθμισμένων περιοχών των πόλεων.

5. Πρότεινε προς τους ιδιοκτήτες των κτιρίων εξαγορά με την τότε πολύ χαμηλή αντικειμενική αξία των ακινήτων. Κατ' ουσίαν «εκβίασε» τις τράπεζες να πουλήσουν τα ακίνητα στον Δήμο με χαμηλό τίμημα και σε δόσεις.

6. Αξιοποίησε στο έπακρον τις πολιτικές του προσβάσεις, και την φίλια προσκείμενη κεντρική διοίκηση για την επίτευξη του τελικού στόχου.

7. Η συνηθισμένη αδράνεια και βραδύτητα των δημοσίων υπηρεσιών έδωσε την θέση της σε μια ιδιωτική επιχείρηση (ΔΕΜΕΚΑΒ), η οποία με την ευελιξία που διακρίνει τον ιδιωτικό τομέα, παρήγαγε σημαντικό έργο, σε σύντομο χρονικό διάστημα, και με πολύ οικονομικό τρόπο. Συγκεκριμένα δημιουργήθηκε μελετική ομάδα με συμβούλους πανεπιστημιακούς και αξιόλογους αρχιτέκτονες από όλη την Ελλάδα (Γ. Κίζης, Β.Αδαμογιάννης, Α. Τριποδάκης) και μελετητές νέους αρχιτέκτονες από τον Βόλο, οι οποίες με τις πολιτικές κατευθύνσεις του Δημάρχου και των συνεργατών του, προετοίμασαν τα πακέτα των μελετών. Στη συνέχεια και σε συνεργασία με την Τεχνική Υπηρεσία του Δήμου, τα έργα χρηματοδοτήθηκαν και ολοκληρώθηκαν κατασκευαστικά. Η εμπειρία μου από την περίοδο εκείνη, σε σχέση και με άλλες περιοχές (Πάτρα, Ερμούπολη, κτλ.), είναι ότι τα κοινοτικά κονδύλια αξιοποιήθηκαν με τον καλύτερο τρόπο και ο συντελεστής τιμής και τελικού αποτελέσματος, είναι εξαιρετικά υψηλός. Βέβαια κάθε άλλο παρά εύκολη ήταν η περίοδος εκείνη. Υπήρχαν συγκρούσεις με τους συνδικαλιστικούς φορείς των μελετητών για την μη προκήρυξη δημοσίων μελετών κατά την συνήθη πρακτική του Ν.716 με το ΤΕΕ για τις συμβάσεις των έργων με τα κομματικά επιτελεία για τις επιλογές των προσώπων. Συγκρούσεις στο εσωτερικό των ομάδων, σχετικά με τις επιστημονικές και τεχνικές απόψεις και ποια είναι τα όρια των πολιτικών κατευθύνσεων και επιλογών, όταν αυτές βρίσκουν εκ διαμέτρου αντίθετες τις αντίστοιχες επιστημονικές επιταγές και προτάσεις. Ακόμα θυμάμαι τις φωνές του Γ. Κίζη και του Πιτσιώρη, στο ισόγειο της καπναποθήκης Σπίρερ, που φιλοξενούσε την πολυπληθή μελετική ομάδα την περίοδο εκείνη, ή τις φωνές του Δημάρχου όταν διαπίστωσε, ότι η μελετική ομάδα, πρότεινε το άνοιγμα εσωτερικού αιθρίου στη Γαλλική Καπναποθήκη, άρα χάνονται κατά την άποψη του ωφέλιμος χώρος από το συγκεκριμένο βιομηχανικό κτίριο. Υπήρχε σημαντική και πολυεπίπεδη δράση, άγχος, κούραση, έγιναν αρκετά λάθη, και τότε δεν γίνονται άραγε όταν παράγεται έργο; (εικ.6)

Εικ. 6, Το εσωτερικό της Γαλλικής Καπναποθήκης & του Σπήρερ – η αυλή του συγκροτήματος Τσαλαπάτα και του Λούλη

Η συνέχεια ήταν επίσης καλή για την αξιοποίηση της βιομηχανικής κληρονομιάς στο Βόλο. Είναι συχνό φαινόμενο οι Δήμαρχοι, να σταματούν ή να απαξιώνουν έργα των προκατόχων τους, ξεκινώντας οι ίδιοι πρωτοβουλίες, δικής τους επινόησης ή έμπνευσης. Ο Δήμαρχος Κ. Μήτρου συνέχισε και ολοκλήρωσε κατά την διάρκεια της θητείας του τα έργα των προκατόχων του, όπως της Ηλεκτρικής Εταιρίας, και της ναυαρχίδας των βιομηχανικών κτιρίων της πόλης το Πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα. Τον Μάρτιο του 2007, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας έκανε τα εγκαίνια του βιομηχανικού μουσείου, το οποίο φέρει την σφραγίδα του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, και θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα της Ευρώπης. Κατά την προσωπική μου άποψη τα ιδιαίτερα ελκυστικά αποτελέσματα, με την σφραγίδα του μελετικού γραφείου του Γ. Κίζη, δεν πρέπει να απομειωθεί με τις ελλείψεις που ανέδειξε η πρόσφατη πλημμύρα και αφορούν κυρίως σε ελλιπή έργα υποδομής (αποστράγγιση όμβριων, δίκτυο υπονόμων και γενικότερης προστασίας των κτιριακών υποδομών και κυρίως του μουσείου.) που αφορούν την κατασκευάστρια εταιρία.

Η δημοτική αρχή του Κ. Μήτρου προχώρησε στην αξιοποίηση ενός ακόμη βιομηχανικού κτιρίου της Καπναποθήκης Παπάντου στην περιοχή των Παλαιών, η οποία προορίζεται να στεγάσει το μουσείο της πόλης.

Παράλληλα πέτυχε την μεταβίβαση της Κίτρινης Καπναποθήκης από το Υπουργείο Γεωργίας, στον Δ. Βόλου. Ήδη η νέα δημοτική αρχή επεξεργάζεται σχέδιο για την αξιοποίηση του ιστορικού για την πόλη Βιομηχανικού Κτιρίου.

Ενστάσεις για τον τρόπο αξιοποίησης, την κατανομή των χρήσεων, το αρνητικό οικονομικό αποτέλεσμα για τον Δ. Βόλου, και διάφορα άλλα έχουν εκφραστεί αρκετές φορές τα τελευταία 2-3 χρόνια από την αντιπολίτευση και τον πρώην Δήμαρχο Πιτσιώρη, και αφορούν κυρίως τον Τσαλαπάτα.

Ενστάσεις επίσης για το μέγεθος του νέου κτιρίου στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, που αντικατέστησε τα παλιά προϋπάρχοντα ξύλινα στέγαστρα.

Ενστάσεις για τις θέσεις του πάρκιν, που έπρεπε να προβλεφθούν για τις συγκεκριμένες χρήσεις από τους επιχειρηματίες κτλ.

Στο αρχιτεκτονικό μέρος, κατά την προσωπική πάντα άποψη, οι νέες κατασκευές (στέγαστρο κυρίας εισόδου, στεγασμένος διάδρομος στα παλιά στεγνωτήρια, στέγαστρο παρατηρητηρίου, αίθουσα ομιλιών κτλ.), σ' ότι αφορά την κλίμακά της, τα υλικά, τις λεπτομέρειες κατασκευής και το τελικό αρχιτεκτονικό αποτέλεσμα, είναι υπόδειγμα νέων αρχιτεκτονικών χειρονομιών σε υφιστάμενο διατηρητέο κτίριο, οι οποίες χωρίς να το αντιγράφουν το σέβονται, και συνυπάρχουν δείχνοντας χωρίς σχεδιαστικές υπερβολές και κομπασμό τον χρόνο της κατασκευής τους.

Σημαντικές ενστάσεις υπήρχαν και στην οργάνωση του εσωτερικού χώρου της Ηλεκτρικής Εταιρίας και κυρίως στην καταστροφή της ξύλινης εμφανούς στέγης, με υπερβολικές μεταλλικές κατασκευές που αφορούσαν στη στατική επάρκεια και τις ηλεκτομηχανολογικές εγκαταστάσεις του κτιρίου.

Την περίοδο της Δημαρχίας του Κ. Μήτρου, δόθηκε άδεια κατεδάφισης, ενός άκρους ενδιαφέροντος στατικά και αρχιτεκτονικά κτιρίου, της ανατολικής αποθήκης στην κεντρική προβλήτα του λιμανιού, έργο του Γερμανού καθηγητή Rush. Η διεύθυνση της Α.Ε. του λιμανιού έπεισε τις τοπικές αρχές, περί της στατικής ανεπάρκειας του κτιρίου, όταν οι έλεγχοι έδειξαν το εντελώς αντίθετο. Διαφορετικά η πόλη θα είχε από το 2004 ένα λειτουργικό τέρμιναλ ενταγμένο στο ευρηματικό κελυφωτό κτίριο της αποβάθρας.

Δύο μεγάλης κλίμακας παρεμβάσεις σε βιομηχανικά κτίρια, είχαμε και από τον **ιδιωτικό τομέα**. Ο ιστορικός μύλος της οικογένειας Λούλη, αρχικά μελετήθηκε για την μετατροπή του σε ξενοδοχείο πολυτελείας 200 κλινών. Στη μελέτη αυτή προβλεπόταν διατήρηση του αρχικού επταόροφου πέτρινου κτίσματος, και της συστοιχίας των δίδυμων σιλό, και παράλληλα κατασκευή νέου κτιρίου βιομηχανικού ύφους, που θα λειτουργούσε ως αίθουσα πολλαπλών χρήσεων και συνεδριακό κέντρο. Τελικά το συγκρότημα πουλήθηκε στην ΓΕΚ και λειτουργεί ως Cineplex, 3 αιθουσών, και πολυχώρος εστίασης και αναψυχής. Διατηρήθηκε μόνο το γόροφο κτίριο, και προστέθηκαν νέα κτίσματα, δημιουργώντας παράλληλα υπόγειο χώρο πάρκιν κτλ. Το συγκρότημα πάντως διαπνέεται, κατά την προσωπική μου άποψη, από θαρραλέα και ενιαία σχεδιαστική αντίληψη, σ' ότι αφορά την αρχιτεκτονική του κτιρίου, την σχέση - διάκριση παλιών - νέων, την οργάνωση - τοποθέτηση των επί μέρους κτιρίων στο οικόπεδο, αλλά και την χρήση των υλικών και την ποιότητα της κατασκευής.

Στο άλλο μεγάλο συγκρότημα της υφαντουργίας Παπαγεωργίου, στον παρόχθη του Κραυσίδωνα, είναι εμφανής η προσπάθεια της μεγαλύτερης δυνατής αξιοποίησης, και το τελικό αποτέλεσμα αδικεί σαφώς το ιστορικό βιομηχανικό κτίριο. Αποσπασματικές χειρονομίες, κακός χειρισμός και επιλογή των υλικών και των επεμβάσεων στα υφιστάμενα κτίρια, νέες κατασκευές ογκώδεις και ασύνδετες με τα υφιστάμενα βιομηχανικού ύφους πέτρινα κτίρια.

Παρ' όλα αυτά τα αρνητικά που θα μπορούσαν να αποτραπούν, αν υπήρχε ένας ικανοποιητικός βαθμός ελέγχου κατά την διάρκεια κυρίως της κατασκευής, αλλά και μεγαλύτερες απαιτήσεις από τους ελεγκτές των μελετών, πολεοδομίες, ΕΠΑΕ κτλ, μπορούμε να πούμε ότι ο Βόλος προχώρησε ικανοποιητικά αυτά τα 20 χρόνια.

Είκοσι οκτώ κτίρια βρίσκονται ήδη σε τροχιά επανάχρησης και συμπερασματικά:

A) η πόλη στον κεντρικό της ιστό μείωσε αισθητά την πυκνότητας της, με αντίστοιχα θετικά αποτελέσματα για τον φωτισμό, αερισμό, πάρκιν και γενικά καλύτερες συνθήκες ζωής για τους πολίτες.

B) απέκτησε νέα σημεία αναφοράς, που αποτελούν κομμάτια της βιομηχανικής ιστορίας και του πολιτισμού της.

Γ) αναβαθμίστηκαν παραμελημένα κομμάτια της πόλης, απέκτησαν ζωή, αποφορτίζοντας παράλληλα και το κεντρικό της τμήμα.

Ένας από τους βασικότερους λόγους για τους οποίους πέτυχε στον Βόλο το εγχείρημα της επανάχρησης, είναι ότι δόθηκε μεγάλη ποικιλία χρήσεων στα κτίρια, και επελέγησαν χρήσεις σχετικά συμβατές με το βιομηχανικό κτίριο, την δομή του και την αρχιτεκτονική και κατασκευαστική λογική.

Δεν είναι δυνατόν όλα τα παλιά κτίρια να γίνουν μουσεία και πολιτιστικά κέντρα. Μια σωστή και τεκμηριωμένη επιλογή από ομάδα ειδικών, που έχει σχέση αφ' ενός μεν με τις πραγματικές ανάγκες του χώρου υποδοχής (πόλης - νομού - γειτονιάς κτλ.) αλλά και από τις δυνατότητες και την δομή του βιομηχανικού κτιρίου, είναι δυνατόν να φέρουν το επιδιωκόμενο επιτυχές αποτελέσματα. Η συνύπαρξη δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, κοινόχρηστων λειτουργιών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, είναι όπως φαίνεται δυνατή και μπορούν να υποστηρίξουν η μια την άλλη, αρκεί να τεθεί εξ αρχής, ένα σαφές σχέδιο λειτουργίας, κατανομή, των δραστηριοτήτων και των υποχρεώσεων.

Οι χρήσεις που δόθηκαν στα 28 βιομηχανικά κτίρια του Βόλου είναι:

- 1) πολιτισμός - μουσεία 17 %
- 2) διοίκηση - υπηρεσίες 5%
- 3) εκπαίδευση 29 %
- 4) κατοικία 5 %
- 5) εμπόριο 5 %
- 6) μικτές χρήσεις - πολιτισμός - εμπόριο - αναψυχή 28 %
- 7) αναψυχή 12 %

4.3 Προτάσεις για την επόμενη μέρα. Δίκτυο βιομηχανικών κτιρίων

Την 14-06-2006, το ΤΕΕ Ν.Μαγνησίας, ανέθεσε σε ομάδα εργασίας το έργο «Προτάσεις για την ανάδειξη του δικτύου των ήδη αξιοποιημένων με νέες χρήσεις βιομηχανικών κτιρίων του πολεοδομικού συγκροτήματος Δήμου Βόλου – Ν.Ιωνίας», την ομάδα εργασίας αποτελούν οι:

1. Τσιάντου Αφροδίτη, Αρχιτέκτων μηχανικός

2. Τσιασώτου Βασιλική, Αρχιτέκτων μηχανικός
3. Ρόρρης Διονύσης – Ντένης, Μηχανολόγος μηχανικός
4. Ζησοπούλου Ευαγγελία, Πολιτικός μηχανικός
5. Μαραβέγιας Στυλιανός, Πολιτικός μηχανικός
6. Τζαφλήρης Νικόλαος, Ιστορικός

Με συντονιστή τον αρχιτέκτονα Κώστα Αδαμάκη

Οι προτάσεις της ομάδας για τη δημιουργία δικτύου είναι οι εξής:

1. Δημιουργία φυλλαδίου – ενημερωτικού οδηγού

Το φυλλάδιο θα περιλαμβάνει :

α. Κατάλογο των βιομηχανικών κτιρίων της περιοχής, που καθ' οιονδήποτε τρόπο βρίσκονται σε τροχιά επανάχρησης.

Προτείνονται τρεις κατηγορίες:

1. Βιομηχανικά κτίρια που λειτουργούν ήδη με νέες χρήσεις
2. Βιομηχανικά κτίρια που βρίσκονται σε διαδικασία μελέτης
3. Βιομηχανικά κτίρια που έχει διασφαλιστεί το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς και πρόκειται να αξιοποιηθούν στο μέλλον.

Ο κατάλογος περιλαμβάνει συνολικά 26 κτίρια, 18 στην πρώτη κατηγορία, 6 στη δεύτερη και 2 στην τρίτη.

ΔΙΚΤΥΟ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ Δ.ΒΟΛΟΥ- Δ.Ν.ΙΩΝΙΑΣ

A. Βιομηχανικά κτίρια που λειτουργούν ήδη με νέες χρήσεις

Ι/α	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	ΑΡΧΙΚΗ ΧΡΗΣΗ	ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ	ΝΕΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
	ΠΑΠΑΡΗΓΑΣ	ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ
	ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΕΙΟ	ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ	ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
	ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΣ	ΒΑΜΒΑΚΟΥΡΓΙΑ	ΔΗΜΟΣ ΒΟΛΟΥ	ΑΘΛΗΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
	ΗΛΕΚΤΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ	ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΗΛΕΚΤΡΙΚΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ	ΔΗΜΟΣ ΒΟΛΟΥ	ΚΕΝΤΡΟ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ – ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΧΟΡΟΥ
	ΛΟΥΛΗΣ	ΑΛΕΥΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ	ΠΟΛΥΚΕΝΤΡΟ ΑΝΑΨΥΧΗΣ – MULTIPLEX CINEMAS

	ΣΤΡΥΧΝΟΚΑΡΠΟΣ	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΔΗΛΗΤΗΡΙΟΥ	ΔΗΜΟΣ ΒΟΛΟΥ	ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΑΜΕΑ-ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ ΠΑΛΙΟΥ ΛΙΜΕΝΑΡΧΕΙΟΥ
	ΕΤΜΕΚΤΖΟΓΛΟΥ	ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΕΙΟ	ΔΗΜΟΣ ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΕΤΑΞΙΟΥ – ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
	ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΣ	ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΗ	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	ΠΡΥΤΑΝΕΙΑ – ΣΧΟΛΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
	ΤΣΑΛΑΠΑΤΑΣ	ΠΛΙΝΘΟΚΕΡΑΜΟΠΟΙΕΙΟ	ΔΗΜΟΣ ΒΟΛΟΥ-ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΠΛΙΝΘΟΚΕΡΑΜΟΠΟΙΙΑΣ – ΠΟΛΥΚΕΝΤΡΟ ΑΝΑΨΥΧΗΣ- ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΛΠ.
0	ΣΠΗΡΕΡ	ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΗ	ΔΗΜΟΣ ΒΟΛΟΥ	ΠΟΛΥΚΕΝΤΡΟ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ – ΕΚΘΕΣΕΩΝ
1	ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΑΠΝΟΥ	ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΗ	ΔΗΜΟΣ ΒΟΛΟΥ	ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ
2	ΑΠΟΘΗΚΕΣ ΕΛΑΙΩΝ	ΑΠΟΘΗΚΕΣ	Δ. ΒΟΛΟΥ	ΠΑΙΔΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ
3	ΑΠΟΘΗΚΕΣ ΝΕΑΠΟΛΗΣ	ΑΠΟΘΗΚΕΣ ΥΛΙΚΩΝ	Δ. ΒΟΛΟΥ	ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΤΗΤΑΣ ΝΕΑΠΟΛΗΣ
4	ΑΠΟΘΗΚΕΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΠΡΟΒΛΗΤΑΣ ΛΙΜΑΝΙΟΥ	ΑΠΟΘΗΚΕΣ ΥΛΙΚΩΝ	ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΛΙΜΕΝΟΣ ΒΟΛΟΥ	ΕΠΙΒΑΤΙΚΟ TERMINAL ΛΙΜΑΝΙΟΥ – ΑΓΟΡΑ
5	ΑΠΟΘΗΚΕΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ ΚΑΠΝΟΥ (ΚΑΡΑΓΑΤΣ)	ΑΠΟΘΗΚΕΣ ΚΑΠΝΟΥ	Δ.ΒΟΛΟΥ	ΑΘΛΗΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ, ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟΥ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΒΟΛΟΥ
6	ΑΠΕΝΤΟΜΩΤΗΡΙΟ	ΑΠΕΝΤΟΜΩΣΗ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ	Δ.ΒΟΛΟΥ	ΚΕΝΤΡΟ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ ΔΕΜΕΚΑΒ

7	ΑΠΟΘΗΚΕΣ ΜΑΤΣΑΓΓΟΥ	ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΗ	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	ΓΕΩΠΟΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
8	ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΕΛΩΝΕΙΟΥ	ΑΠΟΘΗΚΗ ΥΛΙΚΩΝ	Δ. ΒΟΛΟΥ	ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΕΛΩΝ. ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Β. Βιομηχανικά κτίρια που βρίσκονται σε διαδικασία μελέτης – κατασκευής.

α/α	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	ΑΡΧΙΚΗ ΧΡΗΣΗ	ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ	ΝΕΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
1	ΜΟΥΡΤΖΟΥΚΟΣ	ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΕΙΟ	ΔΗΜΟΣ ΒΟΛΟΥ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
2	ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ	ΧΑΛΒΑΔΟΠΟΙΙΑ	ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ	ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΠΡΟΤΑΣΗ ΓΙΑ ΝΕΑ ΧΡΗΣΗ
3	ΚΙΤΡΙΝΗ ΑΠΟΘΗΚΗ	ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΗ	ΔΗΜΟΣ ΒΟΛΟΥ	ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ- ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΔΗΚΙ – ΞΕΝΩΝ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ Κ.ΛΠ
4	ΠΑΠΑΝΤΟΣ	ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΗ	ΔΗΜΟΣ ΒΟΛΟΥ	ΜΟΥΣΕΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ
5	ΑΛΑΜΑΝΗΣ	ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΗ	ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ	ΚΤΙΡΙΟ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ - ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ
6	ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ	ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΗ	ΙΔ. ΤΟΜΕΑΣ	ΚΤΙΡΙΟ ΓΡΑΦΕΙΩΝ

Γ. Βιομηχανικά κτίρια που έχει διασφαλιστεί το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς και πρόκειται να αξιοποιηθούν στο μέλλον.

α/α	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	ΑΡΧΙΚΗ ΧΡΗΣΗ	ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ	ΝΕΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
1	ΜΑΤΣΑΓΓΟΣ	ΚΑΠΝΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ
2	ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΠΝΟΥ	ΚΑΠΝΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ-ΓΑΖΗ	ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ	ΓΡΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ ΠΑΡΚΙΝΓΚ

Ήδη στον τοπικό τύπο, δύο ακόμη κτίρια φαίνεται να μπαίνουν σε τροχιά επανάχρησης. Υπάρχει πρόταση του Δημάρχου Βόλου, για αξιοποίηση των διατηρητέων πέτρινων αποθηκών του Τελωνείου, με στόχο να στεγάσουν τις δράσεις που αφορούν το εγχείρημα της Αργούς. Επίσης, στο βιομηχανικό συγκρότημα των Σφαγείων, που βρίσκονται στην είσοδο της πόλης, στην Μπουρμπουλήθρα, προτείνεται να στεγαστεί η υπηρεσία πρασίνου του Δ. Βόλου, και ο περιβάλλον χώρος να αξιοποιηθεί ως χώρος πάρκινγκ.

β. Χάρτη του πολεοδομικού συγκροτήματος, στον οποίο χωροθετούνται τα 26 εργοστάσια του καταλόγου και με διάκριση κατά κατηγορία(3 κατηγορίες – 3 χρώματα).

γ. Ιστορικά στοιχεία – Νέες Χρήσεις, για το κάθε ένα από τα 26 εργοστάσια του καταλόγου, δημιουργείται σελίδα τεκμηρίωσης, η οποία περιλαμβάνει περίληψη της ιστορίας της επιχείρησης, στοιχεία για τις νέες χρήσεις και φωτογραφίες της βιομηχανίας πριν και μετά την παρέμβαση.

Τα α, β και γ, αποτελούν το επιστημονικό υπόβαθρο, στο οποίο μπορεί να στηριχτεί η δημιουργία καλαίσθητου τεύχους, αλλά και τουριστικού οδηγού – φυλλαδίου, που θα μπορεί εύκολα να μοιραστεί υποβοηθώντας στην ανάδειξη και την περαιτέρω τουριστική αξιοποίηση της περιοχής.

2. Δημιουργία film-video

Θα περιλαμβάνει φωτογραφίες ιστορικού υλικού από την αρχική βιομηχανική χρήση της επιχείρησης, καθώς και ζωντανές σκηνές, συνεντεύξεις κ.λπ., μετά την ένταξη των νέων λειτουργιών και την ενσωμάτωση στη ζωή της πόλης.

3. Δημιουργία ιστοσελίδας

Απολύτως απαραίτητη για την ολοκληρωμένη και γρήγορη ενημέρωση των χρηστών του διαδικτύου (μαθητές – φοιτητές κ.λπ.), με στόχο την επιστημονική αλλά και τουριστική προβολή της περιοχής.

4. Οργάνωση ημερίδας

Προτείνεται η οργάνωση ημερίδας από το ΤΕΕ, σε συνεργασία με τους Δ. Βόλου και Δ. Νέας Ιωνίας με θέμα **“ΔΙΚΤΥΟ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ ΣΤΟΝ Δ. ΒΟΛΟΥ – Δ. ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ”**

Στην ημερίδα θα παρουσιαστούν από την ομάδα εργασίας τα αποτελέσματα και οι προτάσεις για την δημιουργία του δικτύου και θα προσκληθούν ομιλητές από άλλες ελληνικές πόλεις να παρουσιάσουν αντίστοιχες δράσεις και προβληματισμούς που αφορούν επαναχρήσεις βιομηχανικών κτιρίων.

Τις εργασίες της ημερίδας θα κληθούν να παρακολουθήσουν καθηγητές και μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του νομού, που περιλαμβάνουν στο πρόγραμμά τους αντίστοιχες δράσεις.

5. Σήμανση κτιρίων δικτύου

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, τα βιομηχανικά κτίρια που εντάσσονται στο δίκτυο, να σημανθούν με **έναν ιδιαίτερο, καλαίσθητο κι ευδιάκριτο τρόπο**. Προτείνεται λοιπόν να μελετηθεί **πινακίδα- σήμανση**, η οποία θα περιλαμβάνει εκτός από την ονομασία και το ιδιοκτησιακό καθεστώς, περιληπτικά ιστορικά στοιχεία για την αρχική βιομηχανική χρήση και λειτουργία της επιχείρησης και των παραγόμενων προϊόντων

6. Δημιουργία πληροφοριακών stands

Προτείνεται η μελέτη πληροφοριακών stands, που θα επισημαίνουν την ύπαρξη και λειτουργία του δικτύου των βιομηχανικών κτιρίων στην περιοχή μας. Θα περιλαμβάνουν προφανώς χάρτη του πολεοδομικού συγκροτήματος, καθώς και τον πίνακα των επαναχρησιμοποιούμενων βιομηχανικών κτιρίων. Στοιχεία επίσης για την ιστοσελίδα και την ύπαρξη του ενημερωτικού φυλλαδίου-τεύχους.

Τα stands θα είναι τυποποιημένα και θα τοποθετηθούν σε κομβικά σημεία της πόλης, προς ενημέρωση πολιτών και κυρίως επισκεπτών της περιοχής(Αεροδρόμιο Ν.Αγχιάλου, Σιδηροδρομικός σταθμός, Αστικό και Υπεραστικό ΚΤΕΛ, είσοδος – έξοδος πόλης (Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Πήλιο), Πανεπιστήμιο, Πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη, Δημαρχείο, Νομαρχία, Κέντρο Τουριστικής Προβολής Δ. Βόλου, Λιμάνι κ.λπ.).

7. Δημιουργία ποδηλατοδρόμων

Πρόταση προς την επιτροπή κυκλοφοριακών θεμάτων του Δ. Βόλου για ανάπτυξη – δημιουργία δικτύου ποδηλατοδρόμων που θα συνδέει (κατά το δυνατόν), τα βιομηχανικά κτίρια του Δήμου, δημιουργώντας την υποδομή για εύκολη, ασφαλή πρόσβαση κι επίσκεψη από μεγάλες ομάδες επισκεπτών (μαθητές, φοιτητές, επισκέπτες κρουαζιέρας κ.λπ.).

8. Παρουσίαση – ενημέρωση – ανάδειξη του δικτύου σε οργανωμένες ομάδες

Ναυαρχίδα του δικτύου θεωρούμε το πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα. Η δημιουργία του πρότυπου βιομηχανικού Μουσείου, το μέγεθος(20 στρέμματα γης και 7000μ² καλυμμένου χώρου), η μοναδικότητα του βιομηχανικού τοπίου, σε συνδυασμό με τη θέση(είσοδο της πόλης), την εύκολη προσβασιμότητα(πάρκινγκ κ.λπ.), αλλά και η ποιότητα και πληρότητα των υποδομών(αίθουσα ομιλιών – παρουσιάσεων κ.λπ.), (υποδομές και ποικιλία αναψυχής κι εστίασης), δημιουργούν προϋποθέσεις, ούτως ώστε η συγκεκριμένη βιομηχανία να γίνει **η βάση του δικτύου**.

Σχολικές εκδρομές, επισκέψεις οργανωμένες φοιτητών, κρουαζιερόπλοια κ.λπ., μπορούν να εξυπηρετηθούν, να ενημερωθούν για τη βιομηχανική κληρονομιά της πόλης και το δίκτυο των επαναχρήσεων, να επισκεφτούν το μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας, να

παρακολουθήσουν ομιλίες και video και να περάσουν ευχάριστα τον ελεύθερο χρόνο τους στον πολυσήμαντο και άρτια οργανωμένο πολυχώρο του Τσαλαπάτα.

- Προτείνουμε, σε συνεννόηση – συνεργασία με το πολιτιστικό ίδρυμα του Ομίλου Πειραιώς και του Δ.Βόλου, να υπάρχει η δυνατότητα, για εξυπηρέτηση των παραπάνω λειτουργιών, επ'ωφελεία του συγκροτήματος και της πόλης.

Κώστας Αδαμάκης, Δρ. Αρχιτέκτων, Διδάσκων Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, πρώην Αντιδήμαρχος Βόλου

Τσάδαρη Σοφία, Κανελλοπούλου Δήμητρα

ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ

Τα παραδείγματα των Docklands στον Τάμεση και της Rive Gauche
στο Σηκουάνα

1. Εισαγωγή

Ήδη από τη δεκαετία του '60, έχει αρχίσει μια διαδικασία αναδιάρθρωσης της βιομηχανίας και της οικονομίας γενικότερα σε παγκόσμιο επίπεδο, που εντείνεται με την πετρελαϊκή κρίση του 1973 και καθορίζεται σημαντικά από την τομή που εμφανίζεται στην εξέλιξη της τεχνολογίας (μικροτσιπ, δικτυακές δομές κτλ). Έτσι, σταδιακά δημιουργούνται νέες μειονεκτικές περιφέρειες, αναδιατάσσεται η παραγωγική δραστηριότητα στο χώρο και προκαλούνται νέες μορφές άνισης ανάπτυξης μεταξύ προβληματικών περιφερειών και νέων δυναμικών περιοχών.

Το Λονδίνο και το Παρίσι έχοντας μια μακρά ιστορική πορεία αποτέλεσαν και αποτελούν ακόμη την ατμομηχανή των ευρωπαϊκών εξελίξεων. Διάφορες παρεμβάσεις σε αυτές τις πόλεις – με την τεράστια βιομηχανική κληρονομιά - εδώ και αρκετά χρόνια μας τροφοδοτούν με θετική και αρνητική εμπειρία. Ειδικότερα θα δούμε συγκριτικά τη διαδρομή της περιοχής των Docklands στο Λονδίνο και της πιο πρόσφατης εμπειρίας της Rive Gauche στο Παρίσι.

Τόσο στην τεράστια σε έκταση πρώην λιμενοβιομηχανική ζώνη του Λονδίνου όσο και στη βιομηχανική περιοχή του 13^{ου} διαμερίσματος του Παρισιού - μεγάλο τμήμα της οποίας από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα αγοράζεται από τη σιδηροδρομική εταιρεία της Ορλεάνης – λαμβάνουν χώρα δύο κεντρικές παρεμβάσεις αλλαγής του χαρακτήρα των περιοχών. Και στις δύο περιοχές που εγκαταλείπονται στα τέλη της δεκαετίας του '60 δημιουργούνται νέα κέντρα – πόλοι με σαφή χαρακτήρα (οικονομικό – πολιτισμικό αντίστοιχα), που «σηματοδοτούνται» και με συγκεκριμένα κτήρια τοπόσημα: αυτό της BNF στη Rive Gauche και τους τρεις τραπεζικούς πύργους του Canary Wharf στα Docks.

Μελετώντας και αυτά τα ευρωπαϊκά παραδείγματα συμβάλλουμε στη διαμόρφωση αντίληψης και θέσης ακόμη και για τις ελληνικές μικρότερης κλίμακας βιομηχανικές περιοχές και για την «αξιοποίηση» της κληρονομιά τους.

Οι αποβάθρες δίνουν ταυτότητα στην περιοχή των Docklands

2. Η ιστορία των περιοχών και μια σύντομη παρουσίαση των παρεμβάσεων

α) Docklands

Η μεγάλη επέκταση των αποβαθρών (docks) από αυτές της Αγ. Αικατερίνης (St. Katharine's) δίπλα στον πύργο του Λονδίνου ως το Barking, δημιούργησε το μεγαλύτερο λιμάνι του κόσμου. Οι αποβάθρες λειτούργησαν και αναπτύχθηκαν για περισσότερα από 200 χρόνια.

Από το 1870 οι μέσες και ανώτερες κατηγορίες είχαν εγκαταλείψει το East End, που μετατράπηκε σχεδόν αποκλειστικά σε περιοχή της εργατικής τάξης (Brownill, 1990, σελ. 18).

Η δυνατότητα για δουλειά στο East End έφτασε στο ζενίθ στις δεκαετίες του '20 και του '30. Ήταν προς το τέλος της δεκαετίας του '60 όταν η οικονομική πτώση της περιοχής άρχισε, μια πτώση που ήταν αποτέλεσμα της κατάστασης σε εθνικό και διεθνές οικονομικό επίπεδο (Mayo & Newman 1981). Οι συνέπειες του κλεισίματος των αποβαθρών στην τοπική απασχόληση ήταν δραματικές. Συγκεκριμένα, οι τομείς που χτυπήθηκαν σκληρά από την ανεργία αφορούσαν κυρίως στη μεταφορά, τη διανομή, και την επεξεργασία τροφίμων / ποτών, όλους δηλαδή τους τομείς που είχαν ιδιαίτερη σχέση με τη δραστηριότητα του λιμανιού (LDDC, μονογραφία 2, σελ. 4).

Τον Απρίλιο του 1971, ο Peter Walker¹ ανήγγειλε ότι μια ολοκληρωμένη μελέτη των Docklands επρόκειτο να πραγματοποιηθεί από τους συμβούλους Travers Morgan. Όπως ο Walker αναγνώρισε, ο ρητός στόχος του ήταν να αντικαταστήσει τις παρηκμασμένες βιομηχανίες των Docklands στρέφοντας τα φώτα στο ανατολικό Λονδίνο² (Sharman το 1979, σελ. 30), υποστηρίζοντας ότι «όλα τα ουσιαστικά συστατικά είναι παρόντα για μια μεγάλη αλλαγή» (Marris 1982, σελ. 49). Η αναδιαμόρφωση θα βασιζόταν στις μεγάλης κλίμακας εμπορικές και γραφειακές εγκαταστάσεις, με μια έμφαση στις επενδύσεις ιδιωτικού τομέα (London Docklands Study Team, 1973).

Μια θύελλα διαμαρτυρίας ακολούθησε τις εν λόγω προτάσεις. Η βάση της αντίθεσης ήταν ότι έδειχναν ως αφετηρία όχι τα συμφέροντα και τις ανάγκες του τοπικού πληθυσμού ή των δήμων, αλλά εκείνα της κεντρικής κυβέρνησης και του ιδιωτικού τομέα. Το γεγονός ότι η Θατσερική κυβέρνηση εκλέγεται το Μάιο του 1979, έρχεται να ξεκαθαρίσει το τοπίο. Το Σεπτέμβριο εκείνου του έτους ο Michael Heseltine ως υπουργός περιβάλλοντος εξήγγειλε την πρόθεση να ιδρυθούν οι Urban Development Corporations, UDCs, (Οργανισμοί Αστικής Ανάπτυξης) στο Μέρσουσαιντ και τα Docklands.

Ο LDDC³ δημιουργήθηκε ως το σώμα για τη διαχείριση της *Urban Development Area* (Αστική Περιοχή Ανάπτυξης) των Docklands στις 2 Ιουλίου του 1981⁴. Η κυβέρνηση παρείχε σε αυτόν πρωτοφανείς δικαιοδοσίες, οι οποίες προηγουμένως ήταν συγκεντρωμένες στα χέρια των τοπικών και εκλεγμένων αρχών.

Ύστερα από την αρνητική εμπειρία της δεκαετίας του '70, ο κεντρικού τύπου προγραμματισμός θεωρήθηκε προβληματικός από την κυβέρνηση. Ειδώθηκε ως χρονοβόρα δραστηριότητα που δε θα εγγυόταν απαραίτητα την επιτυχία, αλλά και θα εμπόδιζε αντί να ενθαρρύνει την ανάπτυξη. Θα αποτελούσε, εν ολίγοις, σκόπελο για τον LDDC που ήθελε να υιοθετήσει έγκαιρα μια επιχειρηματική προσέγγιση από την έναρξη κιόλας του έργου της ανάπτυξης. Το διοικητικό συμβούλιο του LDDC έθεσε τους ακόλουθους **αρχικούς και συνολικούς στόχους**:

- Να βελτιωθεί γρήγορα η εικόνα των Docklands, όχι μόνο με την έναρξη των προγραμμάτων φυσικών εργασιών σε όλη την περιοχή, αλλά και με την παροχή εγγύησης ότι οι βελτιώσεις θα συνεχίζονται.
- Να χρησιμοποιήσει τους οικονομικούς πόρους του πρώτιστα ως μοχλό για να προσελκύσει την ιδιωτική επένδυση, δεδομένου ότι το ποσό δημόσιου χρήματος που ήταν διαθέσιμο στην εταιρία ήταν μικρό σε σχέση με το μέγεθος του στόχου.
- Να αποκτήσει τόσο έδαφος από τους δημόσιους φορείς όσο οι πόροι του επέτρεπαν.
- Να φέρει τους δρόμους και το δίκτυο δημόσιων συγκοινωνιών στο ίδιο επίπεδο με αυτό που απολάμβαναν τα υπόλοιπα μέρη του Λονδίνου.

¹ ο τότε συντηρητικός Υπουργός Περιβάλλοντος

² "bringing the West End to the East End"

³ London Docklands Development Corporation

⁴ Επί υπουργίας Περιβάλλοντος του Michael Heseltine, στο πλαίσιο των διατάξεων του νόμου του 1980 (Local Government Planning and Land Act).

- Να επιφέρει σημαντικές βελτιώσεις στην ποιότητα της κατοικίας και των κοινωνικών παροχών χωρίς να αναλάβει ευθέως αυτήν την εργασία.
- Εξαρχής αναγνώρισε ότι η οικονομική αναγέννηση των Docklands ήταν κεντρικός στόχος της ανάπλασης. (LDDC, 1982b, σελ. 6)

Άποψη του Isle of Dogs, στη φωτογραφία φαίνεται η κλίμακα της παρέμβασης και η σχέση με την πόλη

Τα Docklands που κληρονόμησε ο *LDDC* (οργανισμός αστικής ανάπτυξης) το 1981 ήταν απομονωμένα από το υπόλοιπο Λονδίνο. Δεν ήταν απλώς δύσκολη η πρόσβαση, καθώς οι δρόμοι ήταν ελάχιστοι και οι δημόσιες συγκοινωνίες στην περιοχή ουσιαστικά ανύπαρκτες, αλλά και λίγοι άνθρωποι στο Λονδίνο σκέφτονταν ότι η περιοχή άξιζε επίσκεψης. Οι ντόπιοι παραθέτουν ιστορίες με οδηγούς των τάξικαμπ του Λονδίνου, οι οποίοι δεν ήξεραν «πού στη γη» ήταν το Isle of Dogs (Foster, σελ. 9).

Τα Docklands χαρακτηρίζονταν από τα συντριπτικά προβλήματα της κοινωνικής στέρησης, της φτωχής κατοικίας και των μικρών προοπτικών για εκπαίδευση και απασχόληση σε ένα φυσικό πλαίσιο εγκατάλειψης και αποσύνθεσης. Δεν ήταν μια

αυτόνομη και διακριτή περιοχή με ενοποιημένη ταυτότητα, αλλά ένα κομμάτι πόλης μεγάλο και εξαιρετικά σύνθετο. Το πλαίσιο ανάπτυξης ποικίλλει αρκετά στα 22 τετραγωνικά χλμ, τα οποία συνιστούν τη UDA. Η μεσαιωνική ανάπτυξη που συναντά κανείς στα κομμάτια της πόλης όπως στη γέφυρα του Λονδίνου, το Bermondsey και τα Wapping και Limehouse είναι σε εντυπωσιακή αντίθεση με τις απέραντες περιοχές του εδάφους και ύδατος που συνθέτουν την περιοχή των Royal Docks.

(LDDC, μονογραφία 4, σελ. 8).

Η **τοπική ανεργία** τα πρώτα χρόνια ζωής του LDDC παρέμεινε υψηλή. Μέχρι το 1988, 123 εταιρίες επανατοποθετήθηκαν και άλλες 140 επρόκειτο να μετακινηθούν ως αποτέλεσμα των οδικών προτάσεων (Docklands φόρουμ, 1990). Τον Απρίλιο του 1989, η κυβέρνηση αποκάλυψε ότι από τις 148 εταιρίες που μετακινήθηκαν από τον LDDC μόνον οι 6 έμειναν στην περιοχή των Docklands (How the cake was cut, DDC, σελ. 5).

Το δίκτυο μεταφορών ήταν σχεδόν ανύπαρκτο έως και το 1980. Μια σειρά από στρατηγικές παρεμβάσεις στο οδικό δίκτυο βρίσκονταν σε εκκρεμότητα ήδη από τη δεκαετία του '60 και έπρεπε να δρομολογηθεί η πραγματοποίησή τους (κατασκευή των *Northern και Southern Relief Roads*, αναβάθμιση του δρόμου A13, το πρόγραμμα *East London River Crossing* - συνδέσεις των όχθων του ανατολικού Λονδίνου). Οι νέοι δρόμοι υψηλής κυκλοφορίας θα παρείχαν 24 χλμ (15 μίλια) διαδρομής από το Limehouse στη δύση και προς τα Royal Docks στην ανατολή. **Οι προτάσεις περιλάμβαναν την κατασκευή μιας νέας σήραγγας κάτω από τη λεκάνη του Limehouse**, που θα παρείχε μια σύνδεση μέσω και της εθνικής οδού με το κεντρικό Λονδίνο.

Η παρέμβαση στο οδικό δίκτυο συνοδεύεται από την αναβάθμιση των MMM. Η γραμμή Jubilee του μετρό και η κατασκευή του ελαφρύ σιδηροδρόμου (Docklands Light Railway) συνιστούν τη βασικότερη συγκοινωνία, ενώ υποστηρίζονται από δίκτυα λεωφορείων. Τέλος, το αεροδρόμιο των Docklands από το 1987 παρέχει σύνδεση με τους περισσότερους ευρωπαϊκούς επιχειρησιακούς προορισμούς.

Οι αρχές αστικού σχεδιασμού που διακυρήσσεται πως θα χαρακτηρίσουν την παρέμβαση είναι η συνέχεια, η ποικιλομορφία, η προσβασιμότητα σε συνδυασμό με τη χωρική και οπτική συνέχεια, η ένταση της ανάπτυξης που διαχωρίζει την πόλη από το προάστιο, η ευελιξία με την προσαρμογή σε νέες απαιτήσεις και νέες χρήσεις, η ανάδειξη των υδάτινων εκτάσεων (www.lddc-history.org.uk).

Ο Karl Marx και ο Friedrich Engels στη "γερμανική ιδεολογία" υποστηρίζουν ότι η κυρίαρχη από τις ιδέες που η αρχιτεκτονική εκφράζει, οι "κυρίαρχες ιδέες" οποιασδήποτε δεδομένης ιστορικής περιόδου, είναι πάντα οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης. Θα μπορούσε κανείς να πει πως η κατασκευή του Canary Wharf ήρθε να συμβολίσει την ίδια την ουσία της Θατσερικής πολιτικής. Η φυσική κυριαρχία του Canary Wharf - "ως εξωγήινο" στο ανατολικό Λονδίνο ή "αδυσώπητα Αμερικάνικο" - είναι σαφώς σκόπιμη (Butler & Rustin, σελ. 215). Ολόκληρη η ανάπτυξη των Docklands προορίστηκε να είναι ευδιάκριτη, μια επίδειξη ότι η αναγέννηση των πόλεων θα μπορούσε να επιτευχθεί από τον ιδιωτικό τομέα.

Αρχιτεκτονικά, το Canary Wharf είναι εκλεκτικιστικό. Τα διαφορετικά κτήρια γραφείων έχουν σχεδιαστεί από μια ποικιλία χεριών σε μια ποικιλία μορφολογικών

εκφράσεων, οι περισσότερες από τις οποίες είναι συνειδητά ιστορικιστικές. Σύμφωνα με μερικές κριτικές, αυτός ο συντηρητισμός εκφράζει τις "παραδοσιακές αξίες" με τρόπο παρόμοιο στη χρήση των παραδοσιακών μορφών όπως από τους αποικιακούς αρχιτέκτονες. "Τα κτήρια αυτά είναι ευκολότερο να γίνουν αποδεκτά καθώς στέκουν σαν υπήρχαν εκεί από πολύ καιρό πριν... Υπάρχει μια αίσθηση σαν η αποβάθρα Canary να είναι αποικιακή" (Bill Risebero, οικονομός & Rustin, σελ. 224).

β) Rive Gauche

Φωτογραφία της μακέτας, η BNF δεσπόζει στην όλη σύνθεση της παραποτάμιας όψης

Η *avenue d'Italie* (λεωφόρος της Ιταλίας) είχε ήδη χαραχθεί από τον 16^ο αιώνα. Όσο υποτιμημένο και αν ήταν αυτό το κομμάτι της πόλης αποτελούσε από παλιά σημαντικό πέρασμα. Ήταν η πρόσβαση στο Παρίσι από τα νοτιοανατολικά. Μέχρι και τον 19^ο αιώνα, η κοιλάδα ήταν κυρίως αγροτική με σημαντικά στοιχεία το νοσοκομείο, τον κήπο και την αγορά αλόγων στο σημερινό δρόμο *St. Marchel*. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η περιοχή που εκτείνεται από το χωριό Austerlitz μέχρι τη σημερινή λεωφόρο Marechaux (εσωτερικός περιφερειακός της πόλης), αγοράζεται από τη σιδηροδρομική εταιρεία της Ορλεάνης.

Η εταιρεία της Ορλεάνης φτιάχνει το δίκτυό της από το 1838¹. Η εκκίνηση του σιδηροδρόμου είναι εκπληκτική μεταξύ 1840 και 1860. Το μέρος αποκτά, μαζί με τη

¹ Το αποτύπωμα της γραμμής από το Παρίσι στην Ορλεάνη, στόχευε στις μεταλλευτικές δεξαμενές του κέντρου της Γαλλίας.

σιδηροδρομική εταιρεία, εγκαταστάσεις που αγγίζουν τις βιομηχανικές διαστάσεις. Τα 300 μέτρα μήκους του μεγάλου σταθμού Austerlitz (1867), η σημασία του σταθμού Tolbiac, τα Magazines Generaux (1910) (αποθηκευτικοί χώροι δίπλα στο ποτάμι) και η σκεπαστή αγορά λιανικού εμπορίου Halle du Sernam (1545) διαμορφώνουν ένα τοπίο με συγκεκριμένη ταυτότητα (Paris Projet, No 29, από σελ.22).

Η αστικοποίηση και η βιομηχανοποίηση ξεκινάει ουσιαστικά με τη Β' αυτοκρατορία (Seconde Empire)¹. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ράγες, αποθήκες και εργαστήρια καλύπτουν όλη την περιοχή από το δρόμο Chevaleret μέχρι το ποτάμι.

Αρκετές δεκαετίες αργότερα οι νοτιοανατολικές συνοικίες του Παρισιού δεσμεύονται σε μια **διαδικασία παρακμής**. Το κλείσιμο της αγοράς κρασιών στο Μπερσύ και των βιομηχανικών επιχειρήσεων που εκτόπισε μεγάλο αριθμό θέσεων εργασίας. **Συγχρόνως, αυτή η τάση αποβιομηχάνισης ελευθερώνει στην περιοχή μεγάλες κενές εκτάσεις.**

Από το **1965 το πρώτο *Shema Directeur*** (ρυθμιστικό σχέδιο), διαπιστώνει την ασφυξία της περιοχής και εκφράζεται ένα πλάνο ανάπτυξης. Στη δεκαετία του '70, κυριαρχεί μια ασύμμετρη άποψη για το μέλλον των δύο όχθων και καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας τα φώτα είναι στραμμένα στο Bercy και το νέο διοικητικό πόλο, με την κατασκευή του Υπουργείου Οικονομικών που αναγγέλλεται το 1982 και ολοκληρώνεται το 1989.

Από το **1980**, με την εφαρμογή των ZAC (*Zones d'Aménagement Concetré*-ζώνες συντονισμένης διευθέτησης) στην περιοχή τα πράγματα άρχισαν σταδιακά να αλλάζουν. Βέβαια, οι κινήσεις ήταν επιλεκτικές και δεν απέρρεαν από μία συνολική αντιμετώπιση. Τα σχέδια για τη διεθνή Έκθεση του 1989 και η διεκδίκηση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1992, αλλάζουν τις απόψεις για την περιοχή (Paris Projet, No 29, σελ. 22 - 27). Στο τέλος του **1983** η πόλη του Παρισιού εκδίδει το ***Plan programme de l'est de Paris*** (πρόγραμμα ανάπτυξης για το ανατολικό Παρίσι), που στοχεύει στην αναβάθμιση των ανατολικών διαμερισμάτων.

Η μελέτες ξεκινάνε λοιπόν από το 80 και χωρίζονται σε 3 βασικές περιόδους 1982-1985, 1987-1988, 1989-1990 (Paris Projet, No 29, σελ 49, 89, 123). Αρχικά οι μελέτες προσανατολίζονταν με βάση κυρίως την πραγματοποίηση της διεθνούς έκθεσης στη σύνδεση των δύο όχθων και στην ανάπτυξή τους μέχρι και τη λεκάνη Arsenal. Οι εργασίες διακόπτονται το 1983, λόγω ακύρωσης της έκθεσης. Με το διαγωνισμό για τους ολυμπιακούς αγώνες το θέμα επανέρχεται. Στόχος είναι τώρα ο πόλος Bercy - Tolbiac να συγκεντρώσει τις κύριες εγκαταστάσεις των αγώνων. Στις αρχές του 1988, το APUR² προτείνει διάφορες μελέτες. Από την αρχή παγιώνεται η πρόταση μιας μεγάλης λεωφόρου που θα διασχίζει την περιοχή παράλληλα με το ποτάμι και τις ράγες, καθώς και η συνέχεια του αστικού ιστού. Με την επεξεργασία διαφόρων μελετών, τελικά για την περιοχή αποφασίζεται η διατήρηση του σταθμού - κόμβου Austerlitz και η κάλυψη των ραγών από τη νέα λεωφόρο.

¹ Η περίοδος της Δεύτερης αυτοκρατορίας 1852-1870. επι Ναπολέοντα ΙΙΙ και Οσμάν.

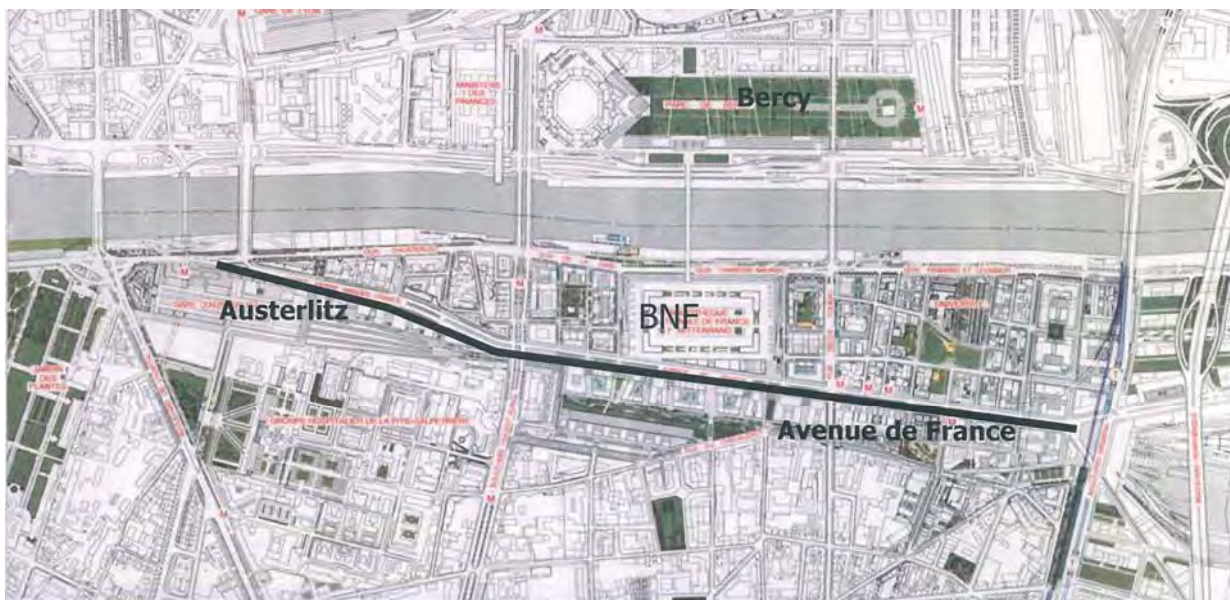
² ατελιέ πολεοδομίας Παρισιού, Atelier parisien d'Urbanisme

Το 1988, ο πρόεδρος Μιτεράν αποφασίζει το χτίσιμο μιας νέας **εθνικής βιβλιοθήκης**. Ο δήμος αποφασίζει ως τοποθεσία την Tolbiac.

Το Σεπτέμβριο του 1989, ο δήμος του Παρισιού ζητάει από τον αρχιτέκτονα της BNF, να εκφράσει τη γνώμη του για το σύνολο της περιοχής γύρω από το έργο του. Τον Οκτώβριο, έχουν ήδη συνταχθεί 5 ομάδες μελέτης και έχουν διαμορφωθεί οι βασικές αρχές της επέμβασης.

- Η υποβάθμιση των ραγών και η κατασκευή μιας νέας λεωφόρου
- Το πρόγραμμα χρήσεων με κατοικία, γραφεία και δραστηριότητες
- Η κατασκευή της εθνικής βιβλιοθήκης BNF

Το projet εξελίσσεται από απλή επέκταση του Μπερσύ σε κεντρικό στοιχείο της συνολικής ανάπλασης του ανατολικού Παρισιού και σε κυρίαρχο θέμα πολεοδομικών συζητήσεων στη γαλλική πρωτεύουσα.

Χάρτης της περιοχής παρέμβασης, Ξεχωρίζουν ο σταθμός Austerlitz, η BNF, η λεωφόρος Avenue de France και απέναντι το Bercy

Στις 15 Ιουνίου του 1990 το *Conseil de Paris* (συμβούλιο του Παρισιού) ενέκρινε το πλάνο σχεδιασμού της *Zone d'Aménagement Concetré* (ζώνη συντονισμένης διευθέτησης) **Seine Rive Gauche** στο 13^ο διαμέρισμα, νοτιοανατολικά του Παρισιού. Η ανάπλαση είχε σαν στόχο, από τη μία να ενισχύσει τη διεθνή εικόνα της πόλης και από την άλλη να αναβαθμίσει τη νοτιοανατολική περιοχή *intra muros*¹ (εντός των τειχών) με στόχο την εξάπλωση της ανάπλασης και στο γειτονικό Ivry, που βρίσκεται έξω από τον περιφερειακό.

Φορέας υλοποίησης του έργου είναι η *Société d'Economie Mixte d' Aménagement de Paris* (Εταιρεία Μεικτής Οικονομίας για την ανάπλαση του Παρισιού). Το Φεβρουάριο του

¹ «Intra muros» εννοείται το κέντρο του Παρισιού, χωρισμένο σε 20 διαμερίσματα (arrondissements), που περιβάλλεται από έναν κυκλικό περιφερειακό στα ίχνη του παλιού τείχους της πρωτεύουσας.

1991 η πόλη του Παρισιού αναθέτει στη *SEMAPA* που είναι υπεύθυνη και για τη ZAC στη Rive Gauche¹ την επίβλεψη και εφαρμογή της ανάπλασης. Το **1996**, ο τίτλος της ανάπλασης αλλάζει σε *Paris Rive Gauche* (Παρίσι, αριστερή όχθη). Η εταιρία αποτελείται από ένα διοικητικό συμβούλιο και έχει την εξής συμμετοχή κεφαλαίου: Ville de Paris (Πόλη του Παρισιού): **57%** του κεφαλαίου, (Société Nationale des Chemins de Fer) SNCF - Εθνική σιδηροδρομική εταιρεία : **20%**, (Régie Immobilière de la Ville de Paris RIVP) **10%**, Etat (Κράτος) **5%**, La Region Ile de France (Περιφέρεια Παρισιού) **5%**, Διάφοροι συμμετέχοντες: **3%**.

Δρόμοι, ράγες, αποθήκες, βιομηχανίες, αστικά κενά συνθέτουν την τριγωνική ζώνη επέμβασης, με κορυφή το σταθμό που εξαπλώνεται προς τον περιφερειακό. Η περιοχή ανάπλασης αποτελεί ένα κομμάτι παγιδευμένο στον αστικό ιστό μεταξύ ραγών και ποταμού, που είχε εξελιχθεί ιστορικά σαν παρασκήνιο της πόλης. Οι ιδιοκτήτες, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους δημόσιοι φορείς, είχαν οικόπεδα τεραστίων διαστάσεων άναρχα τοποθετημένα και ασύνδετα μεταξύ τους με ετερόκλητες κατασκευές. Μέσα σε ένα τέτοιο τοπίο, η κατοικία αποτελεί χρήση δευτερεύουσας σημασίας.

Η αποβιομηχάνιση οδήγησε στη σταδιακή παρακμή της περιοχής. Η ριζική αλλαγή των δικτύων παραγωγής και διανομής δε μπορούσε παρά να έχει και άμεσο αντίκτυπο στην οργάνωση του αστικού χώρου. Με το πέρασμα του χρόνου, οι εκτάσεις που φαινόντουσαν να είναι στα όρια της πόλης βρέθηκαν σταδιακά στο κέντρο της.

Οι στόχοι της ανάπλασης:

1. Ανάπτυξη της μίξης (αστικής και κοινωνικής)
2. Να ληφθεί υπόψη μια λογική βιώσιμης ανάπτυξης.
3. Η ίδρυση ενός πανεπιστημιακού πόλου.
4. Να δοθεί ένας μεγάλος ρόλος όσον αφορά την εργασία, στο 13^ο.
5. Η διατήρηση και η ανάπλαση των πιο σημαντικών στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς και η διαβεβαίωση ενός πολιτιστικού ποικίλου proget.
6. Η μεταμόρφωση της περιοχής του σταθμού Austerlitz σε τόπο ζωής.
7. Η δημιουργία ενός παραδειγματικού φυσικού περιβάλλοντος.
8. Η καθιέρωση αρμονικών δεσμών ανάμεσα στο παλιό 13^ο και στις καινούργιες γειτονιές
9. Η εφαρμογή μιας εθελοντικής πολιτικής υπηρεσίας μετακινήσεων προς όφελος των M.M.M και της ήπιας κυκλοφορίας.
10. Η βελτίωση της σύνδεσης με το γειτονικό Ivry

¹ Αυτή τη στιγμή διαχειρίζεται και άλλες τρεις μελέτες στο 13^ο διαμέρισμα Gandon Massena, Chevaleret-Jeanne d'Arc, Chateau des Rentiers.

Βασικές αρχές στο σχεδιασμό: Η ανάγκη για μία σύλληψη σε μεγάλη κλίμακα, η σημασία της όψης προς το ποτάμι ως «βιτρίνα» για τη γειτονιά, αποφεύγοντας, όμως, το διαχωρισμό των δημόσιων χώρων σε «εξαιρέτους» μπροστά στο Σηκουάνα και σε πιο υποβαθμισμένους νότια. Στόχος ήταν η δημιουργία ενός πόλου τριτογενούς τομέα χωρίς όμως να γίνει ένα αμιγώς επιχειρηματικό κέντρο όπως στη Deféense. Η μίξη διαφορετικών τύπων κατοικίας και δραστηριοτήτων που συναντάμε σε πολλά *quartiers* (γειτονιές) στην πόλη χαρακτηρίζει την περιοχή.

Η δημιουργία ενός νέου κέντρου στο ανατολικό Παρίσι χαρακτηρίζεται από τη χωροθέτηση της εθνικής βιβλιοθήκης

Δέκα κομβικά σημεία του Paris Rive Gauche (Documentation SEMAPA) που χαρακτηρίζουν είναι:

1. Εθνική Βιβλιοθήκη (Biblioteque Nationale de France)
2. Λεωφόρος P.M. France. Η νέα λεωφόρος, με μήκος πάνω από 2.5 χλμ και πλάτος 40μ, αποτελεί έναν τεράστιο δημόσιο χώρο που διασχίζει παράλληλα με το ποτάμι όλη την περιοχή τέμνοντας κάθετα βασικούς άξονες (boulevard Vincent Ayriol, rue tolbiac, blv Massena).
3. Η SERNAM (Service National des Messageries). Υπήρχε μία πρόταση να γίνει μουσείο αλλά η εξειδικευμένη χρήση του ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τη μορφή του κτιρίου και έτσι δεν είναι εύκολο να μετατραπεί σε ένα μέρος ανοιχτό για το κοινό. Μια πιθανή εκδοχή είναι να μεταφερθεί εδώ το δικαστήριο ***Tribunel de Grande Instance de Paris***
4. Τα FRIGOS (παλιό κτήριο ψυγείων) Το κτίριο σήμερα, χρησιμοποιείται από περίπου 100 καλλιτέχνες από τους οποίους το πρώτο κύμα εγκαταστάθηκε στις αρχές του '70.

5. Επανάχρηση των Grands Moulins: Το κτίριο κτίστηκε από τον αρχιτέκτονα Georges Wybo τη δεκαετία του '20. Οι μεγάλες καμάρες στην πρόσοψή θυμίζουν εμπορικό των αρχών του αιώνα. Σήμερα το κτίριο αυτό σχεδιάζεται να ανακαινιστεί και να γίνει η επιστημονική βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου Paris 7 και να παραλάβει χρήσεις εστιατορίου και γενικών υπηρεσιών του πανεπιστημίου.

6. Επανάχρηση της αγοράς αλευριού (halle aux farines) με χρήσεις: κεντρικό κτίριο μαθημάτων και εστιατόριο του πανεπιστημίου.

7. Επανάχρηση του εργοστασίου συμπιεσμένου αέρα SUDAC

Σχολή αρχιτεκτονικής Val de Seine

8. Magazins Generaux (Γενικές αποθήκες). Οι νέες αποβάθρες, τα docks en Seine, θα φιλοξενήσουν το γαλλικό ινστιτούτο Μόδας 3.500 τμ.

9. Οι όχθες του έργου port Austerlitz, Port de la Gare, Port Tolbiac

10. Care d' Austerlitz : Ύστερα από διάφορες διαπραγματεύσεις αποφασίστηκε η παραμονή του και η ανακαίνισή του ώστε να δεχτεί μελλοντικά τις γραμμές TGV (τρένα μεγάλης ταχύτητας).

3. Συμπερασματικά

Σε μία περίοδο ρευστότητας και αλλαγών, όπως αυτή που σήμερα διανύουμε, η διατύπωση μιας σειράς αξόνων σε σχέση με την αποτίμηση των παρεμβάσεων είναι αφενός θεμιτή και αφετέρου αναγκαία. Προκειμένου να αναφερθούμε σε επιτυχίες ή μη θα λάβουμε υπόψιν και τους ίδιους τους διακηρυγμένους στόχους των φορέων που υλοποίησαν τα έργα. Η κριτική της ίδιας της στοχοθεσίας είναι ένα ζήτημα που θεωρούμε πως ανήκει σε ένα δεύτερο επίπεδο αξιολόγησης και μπορεί να ανοίγει πολύ ευρύτερα ζητήματα σε σχέση με το οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο στο οποίο εγγράφονται οι αναπλάσεις, τα οποία δεν αποτελούν απαραίτητα αντικειμενικές σταθερές.

Οι παρεμβάσεις στο επίπεδο της πόλης – και ιδιαίτερα σε επίπεδο μητρόπολης και σε κλίμακα όπως αυτή των Docklands και της Rive Gauche - είναι ζήτημα που αποτελεί μία από τις πτυχές του οικονομικού και πολιτικού συστήματος. Εδράζεται στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, της αναπαράγει και επομένως η κριτική σε αυτό δεν μπορεί κατά τη γνώμη μας απλοϊκά να αρκείται στην αντιπρόταση μέσω ενός εναλλακτικού τρόπου παρέμβασης που δεν αμφισβητεί αυτές τις σχέσεις. Μια τέτοια αντίληψη, που σαφώς θέτει ένα ευρύτερο ιδεολογικό και πολιτικό ζήτημα και δεν αντιμετωπίζει την πολεοδόμηση ως επιμέρους και αυτοτελές θέμα, δεν παραβλέπει το γεγονός πως παρά την ηγεμονία του κεφαλαίου, το σύστημα επιδιώκει να ενσωματώνει στοιχεία αντιπαραθετικά ως προς αυτό και προϋποθέτει καταρχήν την κατανόηση του τρόπου και των μηχανισμών με τους οποίους η πολεοδομία λειτουργεί στο σήμερα.

Σε γενικές, λοιπόν, γραμμές δε θα μπορούσε κανείς εύκολα να μιλήσει για αποτυχία της ανάπτυξης των Docklands. Η θατσερική προσέγγιση είχε θέσει πολύ ξεκάθαρα το

στόχο της συμβολής του έργου της ανάπλασης στη δημιουργία του προφίλ της «παγκόσμιας πόλης». Το τελευταίο ήταν σαφές πως θα καθόριζε τόσο τις κυρίαρχες χρήσεις όσο και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της περιοχής. Σε σχέση με αυτό τα νέα Docklands είναι μια επιτυχία. Δεν είναι απλώς ένα έργο γοήτρου, αλλά και μια πραγματική επέκταση του City, του οικονομικού κέντρου του Λονδίνου.

Αντίστοιχα, όσον αφορά στην ανάπλαση της Rive Gauche στο 13^ο διαμέρισμα, ο κύριος στόχος δεν ήταν η δημιουργία ενός αμιγώς τριτογενούς πόλου, αλλά ενός πολιτιστικού εκπαιδευτικού κέντρου που θα ισορροπούσε το ανατολικό Παρίσι με την υπόλοιπη πόλη. Βέβαια, ως έργο μεταγενέστερο των Docklands δεν μπορεί ακόμη να κριθεί ως προς τους συνολικούς του στόχους. Θα είναι απαραίτητη η ωρίμανση του έργου αυτού μέσα στα επόμενα χρόνια ώστε να φανεί ο χαρακτήρας της περιοχής και η οργανική ή μη σύνδεσή της με το υπόλοιπο Παρίσι.

α) Εισαγωγή ή/και χρήση νέων εννοιών και μεθοδολογιών διαχείρισης των παρεμβάσεων

Στο επίπεδο αυτό η βρετανική εμπειρία της τελευταίας εικοσπενταετίας με οδηγό την ανάπλαση των Docklands του Λονδίνου έδωσε μια σειρά νέων στοιχείων. Το ήδη συζητημένο θέμα της συνεργασίας δημόσιου – ιδιωτικού τομέα, στην εν λόγω παρέμβαση απέκτησε σαφή έκφραση και ιεράρχηση. Αξιοποιώντας και την εμπειρία του παρελθόντος οι Βρετανοί τοποθετούνται συγκεκριμένα σε αυτό το ζήτημα και ξεκαθαρίζουν το ρόλο του καθενός από τους συμμετέχοντες στην ανάπλαση.

Η κρατική επένδυση διαμορφώνει τις βάσεις και λειτουργεί ως μοχλός (levering) της ανάπτυξης την οποία ολοκληρώνουν οι ιδιωτικές επιχειρήσεις. Η αναβάθμιση του οδικού και του συγκοινωνιακού δικτύου και οι επιχειρηματικές ζώνες κινούνται σε αυτήν την κατεύθυνση.

Για να μπορέσει το δημόσιο να λειτουργήσει ως μοχλός ανάπτυξης (levering) χρειάζονται και νέοι φορείς διαχείρισης. Έτσι, η ίδρυση των Corporations συνοδεύεται από την αφαίρεση των δικαιοδοσιών από τις τοπικές και εκλεγμένες αρχές, που είναι περισσότερο «επιρρεπείς» στις πιέσεις. Οι οργανισμοί αστικής ανάπτυξης σηματοδοτούν, επιπλέον, μια νέα εποχή ευελιξίας στις πολεοδομικές επιλογές. Η αντιγραφειοκρατική σημαία κυματίζει περήφανα εκείνη την εποχή, ωστόσο στη σκιά της λαμβάνουν χώρα μια σειρά από ουσιαστικές παρακάμψεις οποιουδήποτε θα μπορούσε να παρακωλύσει τις κεντρικές πολιτικές επιλογές. Συχνά η δυνατότητα αναπροσαρμογής της στοχοθεσίας του LDDC μέσα στα χρόνια, πιστώθηκε στην ευέλικτη δομή του φορέα. Ωστόσο, θα σημειώναμε πως πολλές φορές ο βασικότερος λόγος που οδηγούσε σε ενσωμάτωση νέων στοιχείων από την πλευρά του LDDC ήταν η πραγματική πίεση που έπρεπε να ενσωματωθεί για να αμβλύνει τις αντιστάσεις. Είναι χαρακτηριστική η σχετική στροφή στα ζητήματα της κατοικίας τη δεκαετία του '90 και η πιο ευαίσθητη προσέγγιση σε σχέση με την αρχιτεκτονική απάντηση στα διάφορα ζητήματα μετά την σφοδρή κριτική της δεκαετίας του '80.

Από την άλλη η ανάπλαση της Rive Gauche ως «πολεοδομικό τέκνο» μιας πιο ώριμης εποχής, αξιοποιεί την εμπειρία του παρελθόντος τόσο των Docklands όσο και των προηγούμενων αναπλάσεων στη Γαλλία και έχει διδαχτεί από το πολυσυζητημένο παράδειγμα της Defence. Βέβαια, ως προς τους φορείς και τη μεθοδολογία της ανάπλασης,

η απάντηση σε αντίστοιχους προβληματισμούς για τη συνεργασία δημόσιου ιδιωτικού κεφαλαίου δίνεται με τρόπο που αποκλίνει της βρετανικής λογικής. Στη Γαλλία, όπου ο ρόλος του κράτους είναι ιστορικά ισχυρός και περισσότερο συγκεντρωτικός, η πλάστιγγα μεταξύ κρατικής και ιδιωτικής πρωτοβουλίας ως προς τις κεντρικές αποφάσεις γέρνει φανερά προς την πρώτη.

β) Το ζήτημα των μικτών χρήσεων και της σύνδεσης με την πόλη

Σε μια περίοδο που η πολεοδομική συζήτηση έχει ξεπεράσει τη λογική του zoning, οι σύγχρονες αυτές αναπλάσεις, στο επίπεδο της στοχοθεσίας υποστηρίζουν τη μίξη των χρήσεων ως προϋπόθεση για τη δημιουργία «βιώσιμων» πόλεων. Στη μίξη αυτή, βέβαια, υπάρχει σαφώς ορισμένη η κυρίαρχη χρήση, η οποία ηγεμονεύει και καθορίζει το χαρακτήρα της παρέμβασης. Θεωρώντας πως η μίξη των χρήσεων ενισχύει έναν χαρακτήρα πόλης πιο προσιτό και στους ίδιους του κατοίκους της, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι μια τέτοια στοχοθεσία επιλέγεται πρωτίστως για να υπηρετήσει την οικονομική ανάπτυξη. Στο καπιταλιστικό σύστημα «βιώσιμη» δεν μπορεί παρά να θεωρείται μια πόλη βιώσιμη για το κεφάλαιο, παρότι ο όρος εισήχθη με μία έμφαση στην οικολογία.

Στο επίπεδο σύνδεσης με την πόλη, στο αγγλικό παράδειγμα αυτό επιτυγχάνεται με διττό τρόπο: η στρατηγική επένδυση στο συγκοινωνιακό και οδικό δίκτυο ενισχύεται και από την χωροθέτηση ήπιων χρήσεων και κατοικίας στα όρια της περιοχής ανάπτυξης. Στην ίδια λογική βρίσκεται και η επέκταση του μετρό προς τη BNF με τη δημιουργία της νέας γραμμής meteor στο Παρίσι, καθώς και η έμφαση που δόθηκε στη συμπλήρωση του αστικού οδικού δικτύου.

γ) Δομική συγκρότηση του αστικού χώρου εντός της περιοχής παρέμβασης

Και στα δύο παραδείγματα κοινή αφετηρία ήταν η χωροθέτηση κέντρου στις περιοχές, τόσο στα Docklands με το Canary Wharf όσο και στη Rive Gauche με την BNF. Τα τελευταία, που χωροθετούνται και κυριολεκτικά στο κέντρο της κάθε περιοχής, αποτελούν σημεία αναφοράς γύρω από τα οποία αρθρώνεται ο δημόσιος χώρος.

Είναι ενδεικτικό ότι στα Docklands ο κεντρικός σταθμός του μετρό τοποθετείται εκεί και λειτουργεί ουσιαστικά ως «πύλη εισόδου» μνημειακών διαστάσεων στην περιοχή, ενώ ολόκληρη η γραμμή meteor χαράχθηκε για να καταλήγει στη νέα βιβλιοθήκη. Ο προσανατολισμός επιτυγχάνεται καταρχήν με την ύπαρξη του ποταμού αλλά ενισχύεται και μέσω των τοποσήμων, που ανεξάρτητα από τις επιτυχείς ή όχι μορφολογικές επιλογές που τα χαρακτηρίζουν, επιτυγχάνουν την αποστολή τους.

δ) Η χρήση της αρχιτεκτονικής γλώσσας και οι μορφολογικές επιλογές

Στην περίπτωση των Docklands ένα μεγάλο κομμάτι της κριτικής εστίασε στην ιστορική μορφή των κτιρίων του Canary Wharf. Θεωρώντας βάσιμη την προηγούμενη άποψη θα θέλαμε να επισημάνουμε ορισμένα σημεία που παραβλέπονται από τη συγκεκριμένη προσέγγιση όπως αυτή παρατίθεται. Καταρχήν το εκλεκτικιστικό στυλ δεν αποτελεί ειλημμένη απόφαση του φορέα της ανάπτυξης για να επιβάλει τα «πρότυπα» αλλά είναι αποτέλεσμα κυρίως της έλλειψης ελέγχου σε τέτοιου είδους ζητήματα, σε σχέση με τα οποία η ιδιωτική πρωτοβουλία αφέθηκε ελεύθερη μέσα στην επιχειρηματική ζώνη. Μια τέτοια διευκρίνιση βέβαια, καθόλου δεν απαλλάσσει τον

κεντρικό φορέα της ανάπλασης, ο οποίος ή υποβίβασε το ζήτημα θεωρώντας το δευτερεύον ή εν τέλει συμφωνούσε με τις ιδιωτικές επιλογές.

Ένα δεύτερο σημείο είναι πως η μορφολογική επιλογή αυτή δεν χαρακτηρίζει το σύνολο των Docklands. Η ανακαίνιση και η επανάχρηση των warehouses (αποθήκες) δίνει εντελώς διαφορετικά δείγματα αρχιτεκτονικής γραφής. Παρόλο αυτά, η ανάπλαση των Docklands δεν παύει να προβάλλεται προς τα έξω μέσω του τμήματος - τοπόσημου Canary Wharf και έτσι είναι λογικό κάθε είδους κριτική να ξεκινάει και να εστιάζεται εκεί, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως πρέπει να παραβλέπει το σύνολο.

Στην περίπτωση της Rive Gauche ο φορέας ανάπλασης είχε σαφείς δικαιοδοσίες ως προς την επιλογή του αρχιτεκτονικού ύφους το οποίο σε συνδυασμό με τη σχετικά μικρή έκταση της περιοχής έκανε εφικτή την ύπαρξη ενός ενιαίου χαρακτήρα. Βέβαια, είναι ξεκάθαρη η πρόθεση ανάδειξης των τοποσήμων και μέσα από την αρχιτεκτονική τους. Έτσι η BNF και ο νέος πανεπιστημιακός πόλος ξεχωρίζουν και λόγω της κατασκευής και της μορφής τους. Ενώ λοιπόν η περιοχή στοχεύει να συνδεθεί με το υπάρχον περιβάλλον δεν προτίθεται ωστόσο να «χαμηλώσει τους τόνους» των «εμβλημάτων» της.

Ως προς την αντιμετώπιση της «κτισμένης κληρονομιάς» όπως αναφέρεται και στη στοχοθεσία βασική επιλογή ήταν η διατήρηση και ανάδειξη των περισσότερων κτισμάτων με στόχο την αξιοποίησή τους προς όφελος της περιοχής. (σταθμός Austerlitz, εργοστάσιο SUDAC κλπ). Σε άλλες περιπτώσεις βέβαια, όπως αυτή της αποθήκης Sernam που βρίσκεται σε νευραλγικό σημείο, η πίεση διοικητικών συμφερόντων απαίτησε τη μελλοντική καταστροφή της (κτίσιμο δικαστικού μεγάρου).

ε) Αντιμετώπιση νέων κοινωνικών φαινομένων ως απόρροια των παρεμβάσεων

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα σε σχέση με τις χωρικές αναδιατάξεις σε κεντρικές περιοχές των πόλεων είναι αυτό των κοινωνικών αποτελεσμάτων που αυτές επιφέρουν. Ένα φαινόμενο που εμφανίζεται στο σύνολο σχεδόν των αναπλάσεων είναι αυτό της σταδιακής απομάκρυνσης του ντόπιου πληθυσμού (*gentrification*) και της εγκατάστασης ανώτερων εισοδηματικά τάξεων σε αυτές. Αυτή η διαδικασία προκύπτει κυρίως λόγω της αύξησης στην αξία της γης, που οδηγεί στην άνοδο των τιμών των ενοικίων ύστερα από την ανάπλαση.

Στην περίπτωση των Docklands αυτός ο κίνδυνος δεν αποφεύχθηκε, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του LDDC. Η απομάκρυνση των τοπικών βιομηχανιών και η ακριβή ιδιωτική κατοικία που αντικαθιστούσε σταδιακά το χαμηλό ενοίκιο για κατοικίες κρατικής ιδιοκτησίας έδιναν την αίσθηση πως η τοπική κοινωνία αποτελούσε δευτερεύον ζήτημα. Ήταν μετά το 1993 όταν η έντονη κριτική οδήγησε τον οργανισμό αστικής ανάπλασης να δώσει μεγαλύτερο βάρος στην κοινωνική κατοικία μέσω των προγραμμάτων που κάλυψαν κάποιες από τις ανάγκες στέγασης των δήμων Tower Hamlets, Southwark και Newham. Αν υπήρχε μια δυνατότητα άμβλυνσης αυτής της σχεδόν νομοτελειακής διαδικασίας εκδίωξης του πληθυσμού, θα ήταν μέσω της εμπλοκής των κατοίκων στη διαδικασία προγραμματισμού, σχεδιασμού και υλοποίησης και η δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης, ζητήματα στα οποία η ανάπλαση καθόλη τη δεκαετία του '80 δε σημείωσε ιδιαίτερα θεαματικά αποτελέσματα. Σχετικά με το πρώτο θα σχολιάζαμε πως όσο εντυπωσιακός ήταν ο τρόπος εμπλοκής του ιδιωτικού κεφαλαίου στη

διαδικασία ανάπλασης αλλό τόσο αποθαρρυντική ήταν η δυνατότητα συμμετοχής των κατοίκων στο σχεδιασμό.

Σχετικά με τις νέες θέσεις εργασίας μια σειρά από στατιστικές μπορούν να τεκμηριώσουν μια διαρκή αύξηση από το '81 και μετά. Ωστόσο, σπάνια παρατίθενται έρευνες για τις θέσεις εργασίας που χάνονται, καθώς επίσης και διευκρινήσεις για το αν οι θέσεις προκύπτουν από μεταφορά επιχειρήσεων στην περιοχή, που σημαίνει πως ήδη κάποιοι εργάζονται εκεί και άρα δεν αποτελούν απάντηση για τους άνεργους. Μια σημαντική παράμετρος δε, είναι αυτή που σχετίζεται με τη μονιμότητα της εργασίας, μιας και είναι πάρα πολύ σύνηθες το φαινόμενο να παρουσιάζονται ως νέες θέσεις οι ανανεώσεις των ετήσιων ή ολιγόμηνων συμβάσεων των εργαζομένων.

Σε ευρύτερο επίπεδο, η ανάπτυξη των εξειδικευμένων υπηρεσιών όπως αυτή λαμβάνει χώρα στις *Global Cities*, οδηγεί σε μια «νέου τύπου» οικονομική και ταξική πόλωση. Για τον τρόπο που αυτή συναντάται στα Docklands είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα από το βιβλίο του 2003 "LONDON CALLING: The middle Classes and the Re-making of Inner London" (p. 63-67):

... Στα Docklands, η παλαιά εργατική τάξη του ανατολικού Λονδίνου και η νέα οικονομία αντιπάλευαν η μία την άλλη φυσικά και κοινωνικά με τρόπους που απλά δεν είδαμε αλλού. Η αντιπαράθεση μεταξύ της παλαιάς λευκής εργατικής τάξης και των Μπαγκλαντέζων ήταν ακόμη αιχμηρότερη και είχε μια μικρή αλλά αξιοπρόσεχτη επίδραση μεταδοτικής ασθένειας. Ήταν επίσης μόνο στα Docklands που νιώσαμε τη φυσική πόλωση των "γκετοποιημένων κοινοτήτων" όπου οι νέοι πλούσιοι κλειδώνονταν μέσα κλειδώνοντας συγχρόνως τους "άλλους" απέξω. Στην πραγματικότητα, οι δύο λευκές ομάδες ήταν κατά ένα μεγάλο μέρος αόρατες η μια στην άλλη: η νέα μεσαία τάξη εμφανίζεται το πρωί, τρέχοντας προς τη δουλειά, για να επιστρέψει το βράδυ μετά από πολλές ώρες - κατά τη διάρκεια της ημέρας ήταν σχεδόν ανύπαρκτη [...]

Το *Isle of Dogs* ήταν ο πρώτος και πιθανόν ο περισσότερος θάρβαρος μετασχηματισμός αυτού που ήταν μια αρχετυπική κοινότητα εργατικής τάξης του λιμανιού σε μια ζώνη επιχειρήσεων και κατοικίας.

Τα πρώτα χρόνια μια σειρά έρευνες αποκάλυπταν πως πάνω από το 40% των ανθρώπων πίστευαν πως η ανάπτυξη δεν τους είχε ωφελήσει ιδιαίτερα, σε αντίθεση με το 15% που είχε άλλη άποψη. Μέχρι το 1996, χρονιά που το 49% δήλωνε πως ο *LDDC* είχε λάβει υπόψιν του τη γνώμη των ντόπιων κατοίκων σε αντιδιαστολή με το 34% που πίστευε το αντίθετο. Το 1997, το 68% των τοπικών κατοίκων θεωρούσε πως ο οργανισμός αστικής ανάπτυξης «είχε κάνει καλά τη δουλειά του». Μια τέτοια μεταβολή της αρχικής εικόνας για τα πράγματα μπορεί να οφείλεται στην πρόοδο των εργασιών της ανάπλασης, αλλά σίγουρα ενισχύεται και από την ίδια τη μεταβολή του δείγματος, που δεν είναι άλλο από τους κάτοικους της περιοχής.

Μιλώντας για τις αναπλάσεις, αναφερόμαστε στις πόλεις του σήμερα, προσπαθώντας να καταλάβουμε πως θα είναι οι πόλεις του αύριο.

«Το μυστήριο (της πόλης), βρίσκεται ίσως πάνω από όλα στη μυστική και ασυγκράτητη θέληση της που εμφανίζεται στις συλλογικές της εκδηλώσεις[...] δεν υπάρχει μετασχηματισμός της πόλης που να μη σημαίνει και ένα μετασχηματισμό της ζωής των κατοίκων της [...] Εάν

εμείς θεωρήσουμε την πόλη ως έργο των χεριών του ανθρώπου [...] μπορούμε να δηλώσουμε ότι όλα αυτά που συσσωρεύονται είναι δείκτες προόδου· αυτό όμως δεν αποκλείει την ύπαρξη διαφορετικών αξιολογήσεων αυτής της προόδου· ακόμη και την ύπαρξη διαφορετικών αξιολογήσεων των πολιτικών επιλογών. Αλλά τότε η πολιτική, που φαινόταν ξένη, σχεδόν απομακρυσμένη από αυτή τη συζήτηση πάνω στην πόλη, γίνεται ένας σημαντικός πρωταγωνιστής [...].» (Rossi, 1991, σελ. 239).

«Η Γαλλία έχει δύο πρόσωπα: Αυτό που δείχνει σε σας, με τα ωραία προάστια το Σανς Ελιζέ, τα μνημεία, τα αξιοθέατα... Πριν από δύο μήνες νομίζατε, ότι έτσι είναι η Γαλλία, νομίζατε ότι όλα είναι καλά. Ε, δεν είναι αυτό η Γαλλία... Η Γαλλία είναι τα δύσκολα προάστια, η μιζέρια...», μαρτυρία ενός νέου από τα Παρισινά Γκέτο.

Ο «τυχαίος» θάνατος των δύο νέων παιδιών στο Κλίσί Σου Μπουά του Παρισιού στις 27 Οκτωβρίου, πυροδότησε το θερμό Νοέμβρη του 2005 στη Γαλλία. Για την ανυποψίαστη διεθνή κοινή γνώμη, πίσω από τις στάχτες των χιλιάδων καμένων αυτοκινήτων, ξεπρόβαλε το φάντασμα μιας Ευρώπης άγνωστης. Μιας ευρώπης με πολλά πρόσωπα. Μακριά από τα αστραφτερά κέντρα και τις φωτεινές λεωφόρους των πόλεων απλώνονται οι «άλλες πόλεις», εκεί που το τοπίο μοιάζει να χάνει τη λάμψη του. Για κάποιους, η πόλη, δεν είναι μια οικεία λέξη. Είναι αυτό που καθρεφτίζει τις κοινωνικές ανισότητες, την έλλειψη δουλειάς, το αβέβαιο μέλλον, το ρατσισμό.

Είναι αυτά που αν αλλάξουμε, οι πόλεις του αύριο θα αλλάξουν...

Τσάδαρη Σοφία, Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ, μεταπτυχιακή φοιτήτρια ΕΜΠ, Κανελλοπούλου Δήμητρα, Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ, μεταπτυχιακή φοιτήτρια της Ecole des Ponts et Chaussées

Βιβλιογραφία και Πηγές

A. Βιβλία

- Ascher, F. 2004, *Les Nouveaux Principes de L'Urbanisme*, l' aube, France
- Auge, M. 1992, *Non Lieux*, Seuil, France
- Βοδινός Μ. - Ευθυμιόπουλος Η. 2000, *Η βιώσιμη πόλη*, Στοχαστής, Αθήνα
- Benevolo, L. *Η πόλη στην Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Brownill, S. 1990, *Developing London's Docklands – Another great planning disaster?*, Paul Chapman Publishing LTD, London
- Buck, N. 1986, *The London Employment Problem*, Clarendon, Oxford
- Bullivant, L. 2005, *Anglo Files*, Thames & Hudson, London,
- Butler T. & Robson G. 2003, *London Calling, The middle classes and the re-making of inner London*, BERG, London
- Butler T. & Rustin M. 1996, *Rising in the East: The regeneration of East London*, Lawrence & Wishart, London
- Γεωργούλης, Δ. 1995, *Κείμενα στη θεωρία και την εφαρμογή του πολεοδομικού και του χωροταξικού σχεδιασμού*, Παπαζήση, Αθήνα
- Church, A. 1988, *Demand-led planning, the inner city crisis and the labour market, London Docklands' evaluated*, Bellhaven, London
- Colenutt, B. 1981, *Planning and the property market: conflict or co-operative*, RKP, London
- Derycke, P.H. 1982, *Economie et Planification Urbaines – 2/Theories et modeles*, Presses Universitaires De France, Paris.
- Ζολί, Ρ. 1991, *Η πόλη και ο αστικός πολιτισμός*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα
- Fainstein, S. 2001, *The City Builders: Property Development in New York and London 1980 – 2000*, second edition, University Press of Cansas
- Foster, J. 1999, *Docklands: Cultures in Conflict, Worlds in Colission*, UCL Press, London
- Foster, N. 2005, *Catalogue*, Prestel, London
- Hamnett, C. 2003, *Unequal City, London in the global arena*, Routledge, London.
- Imrie R. & Thomas H. 1993, *British Urban Policy and the Urban Development Corporations*, Paul Chapman Publishing LTD
- Καρύδης, Δ. 1991, *Ανάγνωση Πολεοδομίας*, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Αθήνα
- Ledgerwood, G. 1985, *Urban Innovation*, GOWER
- Marris, P. 1982, *Community planning and conceptions of change*, RKP, London
- Marx K. & Engels F. 1970, *The German Ideology*, Lawrence & Wishart, London
- Murray P. & Stevens M. 1998, *New Urban Environments: British Architecture and its European Contexts*, Prestel, London

Pranlas-Descour, J. P. 2002, *Territoires partagés - l' archipel métropolitain*, Pavillon De L' Arsenal, Paris

Ruth F. & Jacobs J.M. 1998, *Cities of Difference*, The Guilford Press

Στεφάνου – Χατζοπούλου – Νικολαΐδου (1995), *Αστική Ανάπλαση*, ΤΕΕ, Αθήνα

Sassen, S. 2001, *The Global City*, Princeton University Press

Williamson E. & Pevner N. 1998, *London Docklands: an architectural guide*, Penguin Books

Sharman, N. 1979, *Inner-city partnership? – the Docklands experience*, CDPPEC, London

B. Internet Sites

www.semapa.com

www.chdeportzamparc.com

www.paris-port.fr

www.parisbalades.com

www.pagesjaunes.fr

www.nouvelobs.com

www.humanite.fr

www.lddc-history.org.uk

www.uel.ac.uk

www.lepoint.fr

www.greekarchitects.gr

www.insecula.com

www.mairie-paris.com

www.mairie13.paris.fr

www.apur.org

Γ. Φυλλάδια, άρθρα και άλλες γραπτές πηγές

Κατάλογος: *Amenager Paris*, (2005), PARIS, PAVILLON DE L' ARSENAL

Άρθρο: Chapman P., (1973), *A deeper look at the Docks*, *Architects journal*, 27 pp.1, 541- 45

Άρθρο: Davies C., (1987), *Ad hoc in the Docks*, *Architectural Review*, Vol. 181, pp. 30 – 37

Φυλλάδιο: *Docklands Consultative Committee - Association of London Authorities* , (1991), 10 years of Docklands: How the cake was cut

Φυλλάδιο: *Docklands Forum*, (1982), *Consultation: What Consultation?*, LONDON

Μελέτη: *Docklands Joint Committee*, (1976), *London Docklands: A strategic Plan*, London

Έρευνα: *Employment Committee Third Report*, 1988(A), *The employment effect of UDCs.*, HMSO LONDON

Μελέτη: Greater London Council, (1986), *The London Labour Plan*, , LONDON
Φυλλάδια: LDDC Monographs 1997 – '98
Regeneration Statement
Initiating Urban Change – London Docklands before the LDDC
Starting from scratch – The development of transport in London Docklands
A strategy for regeneration – The planning and development strategy of the LDDC
Attracting investment creating value – Establishing a property market in London Docklands
Employment: New jobs and opportunities – The employment strategy of the LDDC
Regeneration and the arts in London Docklands
Learning to work and live together - the LDDC and the local communities
Laying the foundations for regeneration – Engineering in London Docklands
Πρόταση: LDDC, (1982a,b), Annual report and accounts for 1981 – 82 και Corporate plan αντίστοιχα
Μελέτη: Mayo M., Newman I., (1982), Docklands, *International Journal of Urban Regional Research*, Vol. 5, No 4, pp. 529-45
Άρθρο: Πάπαρη, Α., (27- 09 - 1998), ΒΗΜΑ, Κωδικός άρθρου: Β12500Β061
Περιοδικό: Paris Projet No 29, *Amenagement Seine Rive Gauche* , Paris
Άρθρο: *Techniques et Architecture*, τεύχος 467, (2001), De Masséna à Austerlitz, France
Έρευνα: SERTUC (Southeast Region of the TUC), 1989, *Wall street on the Water? Employment patterns in London Docklands*
Άρθρο: Thornley, A. 1988, *Planning in a cool climate*, *The Planner*, July, pp. 17 – 29.
Μελέτη: Travers Morgan and Partners (1973), *Docklands: Redevelopment Proposals for East London*, 2 Vols., London
Μελέτη: Tym R. and Partners 1984, *The Isle of Dogs Enterprise Zone*, Monitoring Report to the GLC, London
Video: Humphreys Andy 1998, *The battle for Docklands*, produced for the LDDC, director producer Desmond Wilcox

Εύη Παπαγιαννοπούλου

Η αποκατάσταση και η επανάχρηση μνημείων της βιομηχανικής κληρονομιάς στο Βέλγιο και στις Κάτω Χώρες

Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, προαναγγέλονταν ήδη η οικονομική και βιομηχανική άνθιση των Κάτω Χωρών και ιδιαίτερα του μελλοντικού Βελγίου. Γάλλοι και Ολλανδοί κυρίαρχοι δημιούργησαν τις υποδομές για την εκβιομηχάνιση. Η ολλανδική διοίκηση εξόπλισε τις Κάτω Χώρες, τόσο στο σημερινό Βέλγιο όσο και στην Ολλανδία, με δίκτυα καναλιών που θα απέβαιναν σημαντικά για τις μεταφορές των βιομηχανικών προϊόντων.

Η μεγάλη βιομηχανική ανάπτυξη του Βελγίου οφείλεται κυρίως στην ίδρυση, το 1822, της «Société générale pour favoriser le développement de l'industrie nationale» με κύριο μέτοχο το βασιλιά της Ολλανδίας και του Βελγίου Γουλιέλμο. Η ανεξαρτησία του 1830, θα προωθήσει το νέο κράτος στη θέση της δεύτερης, συγκριτικά με την επιφάνεια και τον πληθυσμό της, βιομηχανικής χώρας στον κόσμο.

Η σημερινή αποβιομηχάνιση, τόσο στις Κάτω Χώρες όσο και στο Βέλγιο, δημιούργησε πληθώρα εγκαταλειμμένων βιομηχανικών χώρων. Στη δεκαετία του 1970, το Συμβούλιο της Ευρώπης συντέλεσε στην αφύπνιση του ενδιαφέροντος για τα βιομηχανικά μνημεία. Το ενδιαφέρον αυτό μεγάλωσε ιδιαίτερα μετά την έκθεση του Αμστερνταμ, το 1975, με θέμα την Ευρωπαϊκή Αρχιτεκτονική Κληρονομιά.

ΒΕΛΓΙΟ: ΒΡΥΞΕΛΛΕΣ. Tour et Taxis

Οι Βρυξέλλες συνδέθηκαν με τη θάλασσα, το 1561, μ'ένα κανάλι που είχε προγραμματιστεί, από το 1531, από τον Καρόλο Κουϊντο. Με τη διάνοιξή του, η πόλη βρέθηκε στο κέντρο

ενός σημαντικού δικτύου υδάτινων δρόμων που διαρκώς μεγάλωνε¹. Το 1832, ένα δεύτερο κανάλι, προέκταση του προηγούμενου προς το Νότο, θα συνδέσει, μέσω Βρυξελλών, τη Βόρεια Θάλασσα με τα ανθρακωρυχεία της Βαλλωνίας και της Βόρειας Γαλλίας. Το 1835, εγκαινιάζεται κοντά στο λιμάνι και ο πρώτος στο ευρωπαϊκό ηπειρωτικό έδαφος σιδηροδρομικός σταθμός.

Το λιμάνι των Βρυξελλών βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, πάνω στο πρώτο χρονολογικά κανάλι του Willebroek. Πολλές επιχειρήσεις είχαν την έδρα τους στην ακτίνα του παλιού ναυτικού σταθμού, του *gare maritime*, κτιρίου του 1847². Οι έδρες αυτές βρίσκονταν κυρίως μεταξύ του *Entrepôt des Douanes* και του Εμπορικού σταθμού (*Gare maritime*) *Tour et Taxis*. Και τα δυο παραπάνω κτίρια, δηλαδή οι αποθήκες του τελωνείου και ο εμπορικός σταθμός, είναι χτισμένα με κύριο οικοδομικό υλικό το τούβλο, συνδιασμένο με πέτρα, σίδηρο και γυαλί, υλικά προσιδιάζοντα στην κατασκευή μεγάλων αποθηκευτικών χώρων και κατάλληλα για την αποθήκευση των εμπορευμάτων που προορίζονταν για εκτελωνισμό. Με επίκεντρο τα δυο παραπάνω κτίρια αναπτύχθηκε ολόκληρη συνοικία με εξειδίκευση στη μεταποίηση, επεξεργασία και διοχέτευση των εμπορευμάτων προς την πόλη. Κοντά στο κανάλι, ο σιδηροδρομικός σταθμός της *Allée Verte* (1840) διακινούσε 1400 βαγόνια την ημέρα, ενώ ο σταθμός οδικών οχημάτων υποδέχονταν γύρο στα 500 φορτηγά καθημερινά. Κοντά στις παραπάνω εγκαταστάσεις, τρία συγκροτήματα εργατικών κατοικιών που χρονολογούνται από το 1921 μαρτυρούν την κρατική μέριμνα για την εργατική στέγη.

Στο τέλος του 19ου αιώνα, το λιμάνι μεγαλώνει και εκβαθύνεται³. Το 1830, κατασκευάζεται νέα δεξαμενή πλοίων. Το 1899, ο βασιλιάς Λεοπόλδος Β΄ εγκαινιάζει νέα μεγαλόπνοα έργα επέκτασης του λιμανιού. Από τότε χρονολογείται και το σωζόμενο συγκρότημα των *Tour et Taxis*.

Το όνομα *Tour et Taxis* παραπέμπει στο ότι το συγκρότημα οικοδομήθηκε επί οικοπέδων που ανήκαν άλλοτε στην ομώνυμη ιστορική οικογένεια ιταλο-αυστριακής καταγωγής⁴. Ο αυτοκράτορας Μαξιμιλιανός της Αυστρίας είχε εκχωρήσει, το 1490, στην εν λόγω οικογένεια το προνόμιο της διακίνησης των ταχυδρομικών αποστολών ανά την Ευρώπη.

Το συγκροτήμα καλύπτει έκταση 37 εκταρίων. Η ιδιοτυπία του έγκειται στο ότι αποτελεί μια πολύτροπη πλατφόρμα⁵ που συνδυάζει υδάτινες, σιδηροδρομικές και οδικές επικοινωνίες με άξονα το τελωνείο.

Στο σύνολο τους οι εγκαταστάσεις αποτελούνταν από τέσσερα συνολικά κτίρια :

1. «Magasins – Σιταποθήκες (*transit et dépôts*)
2. « *Hôtel d'administration* - Κτίριο της διοίκησης και τελωνείο

¹Ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Ολλανδικής κατοχής, μεταξύ 1815 και 1830

² Έργου του αρχιτέκτονα L. Spaak

³ Από τον αυστριακό αρχιτέκτονα Joseph-Antoine Fisco

⁴ Η οικογένεια «*von Thurn und Tassis*» θεωρείται ιδρυτής των ταχυδρομείων στην Ευρώπη

⁵ Βλ. Guido Vanderhulst περί «*plateforme multimodale*» άρθρα που αναφέρονται στη βιβλιογραφία

3. « Gare maritime » Τον λεγόμενο «Ναυτικό Σταθμό»
4. « Entrepôt royal » -Βασιλικές αποθήκες (entrepôt de douane pour les marchandises en transit à long terme)

Ο σιδηροδρομικός εμπορικός σταθμός, ανεγέρθηκε μεταξύ 1902 και 1907⁶. Δώδεκα σιδη-ροδρομικές γραμμές καταλήγουν στη στεγασμένη αποθήκη των εμπορευμάτων, άλλες 26 διέρχονται από τα ντοκ, 14 από τον υπαίθριο χώρο ενώ άλλες ακόμη περνούν από τις δυο όχθες της δεξαμενής Vergotte. Το σύνολο των σιδηροδρομικών γραμμών φτάνει τα 23 χιλιόμετρα. **Σήμερα λειτουργεί η Σχολή Τσίρκου «Ecole du Cirque».**

Το κτίριο της διοίκησης του τελωνείου⁷, προορίζονταν για τη μακροχρόνια εναπόθεση εμπορευμάτων υπό τον έλεγχο της διοίκησης. Το κτίριο αυτό χαρακτηρίζεται από επιβλητικές προσόψεις που έχουν επενδυθεί με τούβλο και πέτρα. Οι τοίχοι παρουσιάζουν μεγάλο πάχος. Τα υπόγεια προορίζονταν για τη συντήρηση των αποθηκευμένων προϊόντων.

Οι βασιλικές αποθήκες⁸ έκλεισαν τις πόρτες τους το 1987. Όμως, στην ίδια ημερομηνία, το λιμάνι των Βρυξελλών καταχωρούνταν ακόμη ανάμεσα στα πρώτα 10 παραποτάμια λιμάνια της Ευρώπης. Θεωρούνταν επίσης το δεύτερο σε σημασία λιμάνι του Βελγίου, μετά την Αμβέρσα, σε σχέση με την είσπραξη τελωνειακών δασμών. Βέβαια, το πετρέλαιο είχε αντικαταστήσει το κάρβουνο, πράγμα που άλλαξε τις συνθήκες μεταφοράς και αποθήκευσης των πρώτων υλών.

Η κατάσταση στο χώρο του λιμένος άλλαξε οριστικά μετά την κατάργηση των τελωνειακών δασμών, πρώτα από τη Μπενελούξ και μετά από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Αυτό αχρήστευσε μεγάλο ποσοστό των αποθηκευτικών χώρων και μείωσε τη σημασία του. Ο ανταγωνισμός των χερσαίων μεταφορών έπληξε καίρια τις δραστηριότητες του.

Το συγκρότημα του **Tour et Taxis** απειλήθηκε με κατεδάφιση από κερδοσκόπους της αγοράς ακινήτων. Όμως, η ιστορική αξία και η αρχιτεκτονική του ποιότητα κινητοποίησε τους μαχητές για τη διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Με πρωτοβουλία της μη κερδοσκοπικής οργάνωσης «Espace Nord» και, μετά από χρόνιους αγώνες με πρωτοκαθεδρία της « La Fonderie⁹ » καθώς και την υποστήριξη πολλών διεθνών οργανώσεων όπως του TICCIH, ICOMOS, World Monument Wacht, αναστηλώθηκε και ανακαινίστηκε το κτίριο Β. Το «Projet T & T» τάχθηκε υπέρ του διατήρησης της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής του χώρου που είναι υποδειγματική για τη γνώση των μνημείων των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Οι παραπάνω πρωτεργάτες της διατήρησης του μνημειακού χώρου συνεργάστηκαν με το αρχιτεκτονικό γραφείο Archi 2000 καθώς και τον εκπρόσωπο της αναθέτουσας αρχής¹⁰.

⁶ Ήταν έργο των αρχιτεκτόνων C. Bosmans και H. Vandevelde

⁷ Έργο του E. Van Humbeek (1904-1906). Στα υπόγεια βρίσκονταν οι σισταποθήκες.

⁸ Entrepôt Royal

⁹ του κ. Guido Vanderhulst

¹⁰ Ονόματι Jan Van Lierde

Τα έργα αποκατάστασης του Entrepôt Royal ξεκίνησαν το 2001. Σήμερα, το συγκρότημα των αποθηκών έχει ανακαινιστεί στο σύνολό του. Επιφάνεια, 57.000 μ²¹¹, προσφέρεται για εκθέσεις, εκδηλώσεις και πολιτιστικές δραστηριότητες. Στο ισόγειο, 8 αίθουσες συνολικής χωρητικότητας 4.000 θεατών διατίθενται για θεατρικές παραστάσεις και συναυλίες. Στο ίδιο επίπεδο, χώροι εκθέσεων υποδέχονται χιλιάδες επισκεπτών. Στις εγκαταστάσεις του Entrepôt royal στεγάζονται επίσης ιδιωτικές και κρατικές επιχειρήσεις και διάφορες σχολές.

Ο υπαίθριος χώρος ανάμεσα στα κτίρια χρησιμοποιείται για συναυλίες, διοργάνωση φεστιβάλ και θεάματα. Ο Ναυτικός σταθμός¹² χρησιμοποιείται για εκθέσεις εμπορικού και πολιτιστικού χαρακτήρα, σαλόνια και «events».

Το Κέντρο Σύγχρονης Τέχνης Wiels στην πρώην Ζυθοποιία Wilemans et Ceuppens

Η παλιά ζυθοποιία **Wilemans et Ceuppens**, έργο του αρχιτέκτονα Blomme, αποτελεί μια από τις σημαντικότερες μαρτυρίες της μοντερνιστικής αρχιτεκτονικής στις Βρυξέλλες. Ο μοντερνισμός, σαν αντιπαράθεση στις θεωρίες της «οικιστικής μηχανής» του Le Corbusier¹³, βρίσκει σοβαρό αντίκτυπο στις Βρυξέλλες. Όμως, η επιρροή τόσο της ουτοπιστικής αρχιτεκτονικής όσο και της προσωπικότητας του Le Corbusier επηρεάζει τη σύγχρονη αρχιτεκτονική του Βελγίου μέσω πολλών ντόπιων θεωρητικών και αρχιτεκτόνων. Χρήσιμη είναι η αναφορά στο τρίτο διεθνές συνέδριο για τη Σύγχρονη Αρχιτεκτονική (CIAM) που οργανώνεται στις Βρυξέλλες το 1930. Τότε, ο Adrien Blomme υποστηρίζει την ιδέα μιας αρχιτεκτονικής με ανθρώπινη διάσταση και συναισθηματική χροιά. Η μοντερνιστική αρχιτεκτονική του Βελγίου ευνοεί το ρασιοναλισμό, το ριζοσπαστισμό, το φονξιοναλισμό και τάσσεται υπέρ του λαϊκού δημοκρατικού ιδεώδους, χωρίς να απορρίπτει τελείως τη διακόσμηση. Προκύπτει ως αποτέλεσμα μια γεωμετρική και αυστηρή πρόσοψη των κτιρίων.

Η ιστορία της ζυθοποιίας **Wilemans – Ceuppens** ανέρχεται στα 1881, όταν η ομώνυμη οικογένεια άρχισε να επιδίδεται στη βιομηχανική παραγωγή μπίρας στον αγροτικό ακόμη δήμο του Forest, στην περιφέρεια τότε των Βρυξελλών. Το συγκρότημα, χτισμένο ανάμεσα σε σιδηροδρομικές γραμμές και λεωφόρους, επεκτάθηκε μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο

Το 1930-31, προστέθηκε¹³ μια νέα αίθουσα που προορίζονταν για τη ζύμωση περίπου 5.000 εκατόλιτρων μπίρας ημερησίως. Θεωρείται ότι, στην παραπάνω ημερομηνία, η ζυθοποιία διέθετε τη μεγαλύτερη ικανότητα παραγωγής στην Ευρώπη.

¹¹ 10.000 μ² επιφάνεια στο έδαφος

¹² Gare maritime

¹³ Με αρχιτέκτονα πάλι τον Adrien Blomme

Το ισόγειο παρουσιάζει πρόσοψη από γυάλινες επιφάνειες που διακόπτονται από κολόνες επικαλυμμένες με «μπλε πέτρα» και τονίζουν τις κάθετες γραμμές. Οι κάθετες γραμμές έρχονται σε αντίθεση με τους ορόφους από σκυρόδεμα στους οποίους κυριαρχούν οι οριζόντιες επιφάνειες.

Χάρη στις διάφανες επιφάνειες του ισογείου, οι 8 χάλκινες δεξαμενές ζύμωσης ήταν ορατές από το δρόμο. Ο αρχιτέκτονας προσπάθησε να αναδείξει τις δεξαμενές εντάσσοντας τις σ' ένα αρχιτεκτονικό σχέδιο βιομηχανικής τεχνοτροπίας. Η αρμονία του εσωτερικού χρηστικού χώρου και της εξωτερικής όψης του κτιρίου συνάδουν στη διαφημιστική προβολή της εταιρείας¹⁴.

Πριν από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Adrien Blomme επενέβη εκ νέου κατασκευάζοντας νέα πτέρυγα προορισμένη στην εμφιάλωση. Το κτίριο αυτό, μαρτυρία της εφαρμογής σκυροδέματος στη βιομηχανική αρχιτεκτονική της εποχής, κατεδαφίστηκε πρόσφατα.

Η ζυθοποιία κήρυξε διάλυση το 1980, ύστερα από 100 χρόνια δραστηριότητας.

Το 1988, μετά από την πώληση των εγκαταστάσεων από την εταιρεία Artois, 4 από τις 8 δεξαμενές αποσυναρτήθηκαν ή έγιναν αντικείμενο κλοπής.

Χάρη στις πολλαπλές παρεμβάσεις της ASBL La Fonderie¹⁵ η Société Régionale de Développement κατέληξε να αγοράσει τις υπόλοιπες 4 δεξαμενές¹⁶. Ταυτόχρονα, το κτίριο, ιδιοκτησία της εταιρείας Interbrew, κρίθηκε διατηρητέο από την Υπηρεσία των Μνημείων¹⁷. Όμως, το 1989, η ιδιοκτήτρια εταιρεία πουλάει το κτίριο στην εταιρεία AMG Développement. Η τελευταία εκφράζει τη διάθεση να αναμορφώσει το χώρο σε κέντρο μικρομεσαίων επιχειρήσεων, κατοικιών και ταυτόχρονα σε χώρο επίδειξης υψηλής τεχνολογίας.

Μόνο το 2001, μετά από πολλές περιπέτειες, η Περιφέρεια¹⁸ αναλαμβάνει την απαλλοτρίωση του, βάσει του διατάγματος του 1993 για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Τα έργα ανακαίνισης ξεκινούν το 2005¹⁹. Έτσι, γεννιέται στις Βρυξέλλες το «Κέντρο τους Σύγχρονης Τέχνης» που υποδέχεται για πρώτη φορά το κοινό το Μάη του 2007.

Αναγγέλλονται 6 εκθέσεις ετησίως, 9 διαμερίσματα για τη στέγαση καλλιτεχνών και η διοργάνωση από το Wiels ενός καινοτομικού προγράμματος διαμεσολάβησης για τη σημερινή τέχνη. Προβλέπονται επίσης συμπληρωματικές δραστηριότητες όπως η προβολή ταινιών, διαλέξεις, φεστιβάλ και συναυλίες μουσικής. Ο χώρος που περιέχει τις δεξαμενές ζύμωσης του ζύθου στεγάζει βιβλιοθήκη και καφε-εστιατόριο.

¹⁴ Ο εργολάβος Aubert-Balton που ανέλαβε το έργο έρριξε πλάκες και έχτισε τοίχους, κολόνες και δοκάρια με ενισχυμένο σκυρόδεμα. Χρησιμοποίησε επίσης μια τεχνική ιδιοτυπία που έγκειται στη χρήση πασσάλων του τύπου Vibro και αποτελεί ευρεσιτεχνία της εταιρείας του.

¹⁵ Που αγωνίζεται για τη διατήρηση της Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας των Βρυξελλών

¹⁶ έναντι 2.000.000 βελγικών φράγκων Που αγωνίζεται για τη διατήρηση της Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας των Βρυξελλών

¹⁷ Service des Monuments et des Sites

¹⁸ Région de Bruxelles-Capitale

¹⁹ Υπό την ευθύνη του αρχιτεκτονικού γραφείου Art & Build

Οικολογικό Μουσείο του Bois-du-Luc και οι εργατικές κατοικίες των Carrés

Στην ανθρακοφόρο φλέβα που διασχίζει τον άξονα Haine-Sambre-Meuse (Μόζα), η περιοχή που ονομάζεται «το Κέντρο» χαρακτηριζόταν από έντονη βιομηχανική δραστηριότητα.

Οι εγκαταστάσεις του ανθρακωρυχείου και του χωριού που αναπτύχτηκε μαζί του στο Bois-du-Luc βρίσκονται στο κέντρο του «Κέντρου» και κοντά στην πόλη La Louvière

Το ανθρακωρυχείο αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της προ-καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης. Η εκμετάλλευση του είχε ξεκινήσει από το 1685. Εργάτες και έμποροι φέρονται ως ιδρυτές της εταιρείας εκμετάλλευσης της οποίας το σχήμα προαναγγέλλει τις μετέπειτα βιομηχανικές ενώσεις και από τις οποίες σιγά-σιγά θα εκλείψουν οι μικρομεριδιούχοι.

Η σημασία της περιοχής μεγάλωσε από το 1713. Οι Αψβούργοι, στους οποίους περιήλθε το σημερινό Βέλγιο, και ιδιαίτερα η Μαρία Θηρεσία της Αυστρίας, υπέγραψαν διατάγματα για τη χάραξη δρόμων που θα τη συνέδεαν με τις γειτονικές πόλεις και τις Βρυξέλλες.

Πριν από την επινοήση της αντλίας ατμού στην Αγγλία το 1706²⁰, η κινητήρια δύναμη του ανθρακωρυχείου ήταν τα άλογα και οι άνθρωποι που έβαζαν σε κίνηση τα εξορυκτικά μηχανήματα. Η εισαγωγή της αντλίας για την απορρόφηση των νερών από τις στοές των ανθρακωρυχείων έφερε επανάσταση στην εκμετάλλευση του άνθρακα. Μετά το 1769, η αντλία αντικαταστάθηκε από την ατμομηχανή του James Watt. Στο Bois-du-Luc λειτουργούσε, ήδη το 1806, ατμομηχανή άντλησης υδάτων από βάθος 250 μέτρων.

Το 1837, σιδηροδρομική γραμμή 1500 μέτρων εξασφάλιζε τη σύνδεση, αρχικά των φρεατίων και στη συνέχεια την επικοινωνία με την πόλη.

Η παρακμή του ανθρακωρυχείου αρχίζει με τον 20 αιώνα. Η εξάντληση των αποθεμάτων άνθρακα αναγκάζει τους ανθρακωρύχους να κατεβαίνουν σε όλο και μεγαλύτερο βάθος. Το 1969, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα του Άνθρακα και του Χαλκού²¹ επιβάλλει πρόγραμμα για το κλείσιμο του ανθρακωρυχείου. Το τελευταίο από τα 9 φρεάτια κλείνει το 1973.

Ο χώρος διατηρείται σήμερα άθικτος και είναι επισκέψιμος στο σύνολό του. Το ικρίωμα²² υπέρ το φρέαρ είναι ορατό από μακριά και σηματοδοτεί το χωριό των ανθρακωρύχων.

²⁰ Από τον Thomas Newcomen

²¹ CECA

²² Η πύργος ανέλκυσης

Η επίσκεψη γίνεται με ηχογραφημένα κείμενα που καθοδηγούν τον επισκέπτη από τα γραφεία της επιχείρησης ως τα εργαστήρια, το φρεάτιο του Saint-Emmanuel και τους τόπους κατοικίας. Η εργατούπολη έχει καταχωρηθεί στον κατάλογο της Πολιτιστικής κληρονομιάς της Βαλλωνίας.

Οι εργατικές κατοικίες των Καρρέ βρίσκονται κοντά στο φρεάτιο του Saint-Emmanuel. Διακρίνονται τέσσερα συμμετρικά σύνολα. 162 κατοικίες κτίστηκαν μεταξύ 1838 και 1853²³. Ο ακάλυπτος εσωτερικός χώρος τους διαιρείται σε κοινόχρηστους κήπους 150 μ²²⁴. Αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα του εργατοπατερισμού της εποχής. Σχολεία, αίθουσα τελετών, νοσοκομείο και γεροκομείο μαρτυρούν την πρόνοια για την περίθαλψη και την παιδεία των οικογενειών των ανθρακωρύχων παράλληλα τη φροντίδα για τη μείωση των αντιδράσεων τους. Ανάμεσα στα σπίτια υπάρχουν παντοπωλείο, κρεοπωλείο, εστιατόριο, εκκλησία, σχολεία και δημόσια βρύση για την ύδρευση.

Τα Carrés²⁵, τα οικοδομικά τετράγωνα της εργατούπολης, μετά από κινητοποιήσεις των κατοίκων που συγκρότησαν Επιτροπή Άμυνας, αγοράστηκαν το 1974 από το Βελγικό Δημόσιο. Το 1979, το κράτος απέκτησε και τα κτίρια της διοίκησης του Ανθρακωρυχείου, τα εργαστήρια καθώς και το ικρίωμα του φρεατίου Saint-Emmanuel.

Το Δημόσιο ανέθεσε την αποκατάστασή τους στο Εθνικό Ινστιτούτο Κατοικίας. Τη διαχείριση έχει σήμερα ο οργανισμός «Foyer Louviérois». Μισθώνονται ως κοινωνικές κατοικίες με ενοίκιο από 20 έως 130 ευρώ μηνιαία. Το κτίριο του πρώην γεροκομείου στεγάζει τα Δημοτικά αρχεία της πόλης La Louvière.

Το Οικολογικό Μουσείο (Ecomusée) διαμορφώθηκε το 1983 και λειτουργεί στα γραφεία και στα εργαστήρια του ανθρακωρυχείου. Το πρώην κτίριο της Διοίκησης στεγάζει «Μουσείο του Ανθρακωρυχείου» όπου παρουσιάζονται εργαλεία και φωτογραφικά δείγματα από τη διαδικασία εξόρυξης του άνθρακα και από τη ζωή των ανθρακωρύχων. Στα εργαστήρια του ξυλουργείου, του μηχανουργείου και του χυτηρίου εκτίθενται βιομηχανικές μηχανές και αναπαρίστανται παιδαγωγικά οι δραστηριότητες των εργαζομένων.

Η περιοχή Μονς- Borinage: Το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης MAC στο Grand Hornu. Εργατούπολη και εργαστήρια

Το Grand Hornu αποτελεί μια από τις πιο αντιπροσωπευτικές μαρτυρίες οργάνωσης της εργασίας με τη βοήθεια της αρχιτεκτονικής υποδομής.

²³ Η πρόσοψή τους έχει πλάτος από 8 έως 9 μέτρα και ύψος 6,5 μ.

²⁴ Το ενοίκιο ανέρχονταν, το 1838, σε 3 φράγκα, ποσό που αντιστοιχούσε σε 2 ημερομίσθια της εποχής, το 1838.

²⁵ Τα σπίτια είναι διατεταγμένα σε τετράγωνα, εξ ου και η ονομασία Carrés

Το 1773, ο Γάλλος αρχιτέκτονας Claude-Nicolas Ledoux, εμπνεόμενος από το έργο του Παλλάντιο, συνέλαβε την ιδέα μιας ιδανικής πόλης σε κυκλική διάταξη εκπονώντας τα σχέδια για το χωριό των αλυκών «Salines royales d'Arc et Senans» στο νομό Doubs της Γαλλίας. Αποτελεί χαρακτηριστικό έργο του αιώνα του Διαφωτισμού. Το ημικύκλιο οργανώνεται σε λογικό σχήμα, σύμφωνα με τις αρχές της μεγαλύτερης δυνατής παραγωγικότητας και της διευκρίνησης του οικονομικο-κοινωνικού ρόλου του κάθε συντελεστή στη διαδικασία παραγωγής. Ο φονξιοναλισμός και ο λυρισμός συνάδουν με τις οριζόντιες γραμμές των προσόψεων και τη χρήση κλασικών διακοσμητικών μοτίβων.

Την ιδέα της ιδανικής εργατούπολης υιοθετεί και ο αρχιτέκτονας, από την Τουρναί, Bruno Renard για το Grand Hornu. Τα υλικά όμως και οι φόρμες που χρησιμοποιούνται το κατατάσσουν στο βιομηχανικό στυλ..

Η εκμετάλλευση του ανθρακωρυχείου, σε απόσταση 20 μόνο χιλιομέτρων από την Valenciennes, ξεκίνησε το 1777. Η οικοδόμηση της εργατούπολης προγραμματίστηκε από τον ιδιοκτήτη του ανθρακωρυχείου Henri De Gorge που το αγόρασε το 1810. Υποκινούμενος από τη διάθεση να αυξήσει την παραγωγικότητα, επιδιώκει την εγκατάσταση των ανθρακωρύχων στον τόπο της εργασίας τους. Από το 1822 έως το 1829, ο αριθμός των ανθρακωρύχων πολλαπλασιάστηκε από 250 σε 1810. Τα σπιτάκια αποτελούνταν από 2 δωμάτια στο ισόγειο και δυο στον πρώτο όροφο καθώς και υπόγειο και κήπο με πηγάδι. Το 1825 προστέθηκαν στον οικισμό σχολείο, 2 βιβλιοθήκες, νοσοκομείο και χώροι αναψυχής.

Το 1831, οικοδομήθηκαν τα παραρτήματα που περιελάμβαναν χυτήριο, σιδηρουργείο, ξυλουργείο και στεγνωτήριο, το υπόστεγο στο οποίο φυλάσσονταν οι λάμπες των ανθρακωρύχων και αποθήκες για τις πρώτες ύλες.

Τα κτίρια των εργαστηρίων και της διοίκησης παρουσιάζουν το μεγαλύτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Είναι νεο-κλασσικού ρυθμού, βρίσκονται εντός περιβόλου και είναι διατεταγμένα γύρω από αυλή και προαύλιο²⁶. Ο Bruno Renard ακολούθησε το Στυλ Empire με χρήση αετωμάτων, κιόνων, τοξωτών υπερθύρων και απλών γεωμετρικών διακοσμητικών μοτίβων.

Το ανθρακωρυχείο σταμάτησε να λειτουργεί το 1955 βάσει των αποφάσεων της ΕΚΑΧ²⁷ για την ορθολογική διαχείριση της παραγωγής άνθρακα.

Τα κτίρια, σε πλήρη εγκατάλειψη, απειλούνται το 1970 με κατεδάφιση²⁸. Επεμβαίνει ευτυχώς ένας ντόπιος αρχιτέκτονας²⁹, που αγοράζει το συγκρότημα με σκοπό να το σώσει από την κατεδάφιση. Τα έργα ανακαίνισης ξεκινούν το 1971 και καταλήγουν στη δημιουργία χώρων θεαμάτων, γραφείων και εκθέσεων.

Σήμερα, το Grand-Hornu αποτελεί ένα από τα πολιτιστικά σχέδια αναφοράς της Γαλλόφωνης Κοινότητας του Βελγίου. Είναι αφιερωμένο στη σύγχρονη δημιουργία, σύμφωνα με την αντίληψη του Pierre Hebbelinck, πρωταγωνιστή του

²⁶ Το προαύλιο είναι ορθογώνιο ενώ η αυλή ακολουθεί το ελλειψοειδές σχήμα των κτιρίων.

²⁷ CECA

²⁸ Με βασιλικό διατάγμα

²⁹ Ο Henri Guchte,

ανανεωτικού κινήματος για την αρχιτεκτονική στη Βαλλωνία. Από το 1989, η επαρχία του Hainaut είναι ιδιοκτήτρια του κέντρου. Η περιφέρεια της Βαλλωνίας και η Ευρωπαϊκή Ένωση επιδοτούν το έργο που έχει σαν στόχο την ευαισθητοποίηση του κοινού στις σύγχρονες τέχνες³⁰. Εκτός των εκθέσεων για τις εφαρμοσμένες τέχνες και το design, λειτουργεί και Τεχνούπολη³¹, που είναι επικεντρωμένη στη διδασκαλία της πληροφορικής.

Το πρόγραμμα RAVeL - Αυτόνομο δίκτυο γραμμών βραδείας κυκλοφορίας

Το ίδιο πρόγραμμα υπάρχει σε διάφορα κράτη της Ευρώπης με το όνομα « Πράσινοι δρόμοι ». Ο σύλλογος «Association Européenne des Voies Vertes»³² έχει ως προοπτική τη δημιουργία διεθνικού δικτύου πράσινων οδών που θα συνδέονται με χώρους τουριστικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος.

Η «Ευρωπαϊκή Ένωση Πράσινων Δρόμων» ιδρύθηκε το 1998³³. Βασίζεται στη διακήρυξη της Λίλλης^{34,35} η οποία με τη σειρά της στηρίζεται στη Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη³⁶, καθώς και στη Βίβλο των Ευρωπαϊκών Πόλεων για τη βιωσιμότητα³⁷ και την Ευρωπαϊκή Οδηγία για την ποιότητα και τη βελτίωση του αέρα³⁸.

Η ονομασία RAVeL αναφέρεται σ' ένα ιδιαίτερο πρόγραμμα της Βαλλωνίας που εντάσσεται όμως στο γενικότερο ευρωπαϊκό πρόγραμμα.

Μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το Βέλγιο διέθετε ένα σιδηροδρομικό δίκτυο από τα πυκνότερα στον κόσμο με 10.000 χιλιόμετρα σιδηροδρομικών γραμμών. Η έλευση του αυτοκινήτου οδήγησε στην εξαφάνιση 5.000 χιλιομέτρων τοπικών σιδηροδρομικών συνδέσεων ενώ, σιγά-σιγά, η εταιρεία σιδηροδρόμων κατάργησε το τρίτο από τις υπάρχουσες υποδομές. Το ίδιο συνέβη με τη μηχανοκίνηση των πλοίων η οποία επέβαλε κατάργηση των παράλληλων με τα κανάλια οδών που προορίζονταν για την έλκυση των φορτηγίδων.

Το 1977, το Υπουργείο Δημοσίων Έργων αγόρασε από την Εταιρεία Σιδηροδρόμων ένα τμήμα των γραμμών για να δημιουργήσει μονοπάτια

³⁰ Την καλλιτεχνική διεύθυνση έχει αναλάβει ο Laurent Busine, επικεφαλής του προγράμματος από το 1991

³¹ Technocité

³² A.E.V.V.

³³ Έξι εταίροι συμμετέχουν στο πρόγραμμα : η περιφέρεια της Βαλλωνίας, η περιφέρεια των Βρυξελλών-Πρωτεύουσας, η Γαλλία, το Λουξεμβούργο, η Ιρλανδία και το Ηνωμένο Βασίλειο.

³⁴ Της 12^{ης} Σεπτεμβρίου 2000

³⁵ Στα πλαίσια του προγράμματος REVER: réseau vert européen

³⁶ Που έγινε στο Ρίο, τον Ιούνιο του 1992

³⁷ Που υπεγράφη στο Aalborg της Δανίας στις 27 Μαΐου του 1994

³⁸ Της 26 Σεπτεμβρίου του 1996

ποδηλατών και πεζών που τέθηκαν σε κυκλοφορία το 1985. Ορισμένες αρχές της τοπικής αυτοδιοίκησης χρηματοδοτούν έκτοτε ³⁹ τα έργα.

Το πρόγραμμα RAVeL απευθύνεται σε μη βιαστικούς χρήστες, δηλαδή σε μη οχούμενους μηχανοκίνητων οχημάτων, είτε πρόκειται για πεζούς, είτε για ποδηλάτες είτε για άτομα με ειδικές ανάγκες ή ακόμη για έφιππους. Ήταν αποκύημα του ευρωπαϊκού έτους για τη διαφύλαξη της φύσης, το 1995, και προέκυψε από τη βούληση πολιτών για την ανάπτυξη της κινητικότητας με σεβασμό προς το περιβάλλον.

Χαρακτηριστικό του δικτύου είναι η αυτονομία του σε σχέση με τα υπόλοιπα οδικά δίκτυα. Με εξαίρεση τις διασταυρώσεις, είναι σε όλο το μήκος της διαδρομής του, έξω από τη διαδρομή των μηχανοκίνητων οχημάτων.

Το RAVeL χρησιμοποιεί τις οδούς εξυπηρέτησης των υδάτινων δρόμων, τουτέστιν τα μονοπάτια που χρησίμευαν για τη ρυμούλκηση των πλοίων καθώς και τις εγκαταλειμμένες γραμμές των σιδηροδρόμων ή τους παλιούς κοινοτικούς δρόμους. Αποτελούν, στο σύνολό τους, δημόσιες οδούς που διέπονται από τον κώδικα οδικής κυκλοφορίας.

Τα παλιά μονοπάτια ρυμούλκησης των φορτηγίδων και οι γραμμές των σιδηροδρόμων είναι σημαντικά για το περιβάλλον γιατί συμμετείχαν στη διαμόρφωση του. Η διατήρηση τους κρίνεται απαραίτητη δεδομένου του ότι εγκαταλειμμένοι χώροι έχουν συχνά μεγάλη οικολογική αξία συντελώντας στη διάσωση πολλών υπό εξαφάνιση ειδών. Η οικολογική τους διαχείριση εξασφαλίζει τη διατήρηση ειδών της χλωρίδας και της πανίδας. Για τους παραπάνω λόγους, το RAVeL βραβεύτηκε κατά το ευρωπαϊκό έτος για τη φύση και εγγράφεται έκτοτε στο πρόγραμμα Natura 2000.

Σήμερα, 1000 περίπου χιλιόμετρα αναδιαμορφωμένων γραμμών επαναχρησιμοποιούνται από το πρόγραμμα RAVeL. Ταυτόχρονα με τις σιδηροδρομικές γραμμές, η επανάχρηση των παράλληλων με τους υδάτινους δρόμους οδών δίνει τη δυνατότητα αξιοποίησης των γεφυρών, των υδραυλικών ανελκυστήρων για τα πλοία⁴⁰ και των παρακείμενων διατηρητέων κτιρίων. Παρέχει ακόμη την ευκαιρία προσέγγισης κάποιων υπο εξαφάνιση επαγγελματιών όπως αυτό του φύλακα του υδατοφάχτη και του πορθμέα και της μελέτης της τοπικής οικονομίας που αναπτύσσονταν γύρω από τα υδάτινα ρεύματα.⁴¹ Για διάστημα 4 ετών, η οργάνωση «Οι δρόμοι της σιδηροδρομικής ράγας⁴²» παρουσίαζε στον κύριο γαλλόφωνο ραδιοφωνικό σταθμό του Βελγίου⁴³ μια εβδομαδιαία εκπομπή.

³⁹ Από τον προϋπολογισμό τους ή μέσω του Υπουργείου Δημοσίων Έργων τη δημιουργία αντίστοιχων έργων

⁴⁰ που έχουν καταχωρηθεί στην Παγκόσμια Κληρονομιά της Ανθρωπότητας από την Ουνέσκο

⁴¹ για παράδειγμα των μύλων των σιδηρουργείων και πριονιστηρίων .

⁴² «LES CHEMINS DU RAIL»

⁴³ «La Première RTBF»

Επιπλέον, το Βελγικό Τμήμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης Πράσινων δρόμων οργάνωσε στην έδρα του και σε σύμπραξη με την Ένωση «Οι δρόμοι της σιδηροδρομικής ράγας»⁴⁴ κέντρο Τεκμηρίωσης με 5.000 έργα⁴⁵.

Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΒΛΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΑΚΑ ΣΤΗ ΒΑΛΛΩΝΙΑ

Στο νότιο πρώην βιομηχανικό Βέλγιο⁴⁶, προτείνονται σήμερα 60 διαφορετικοί περίπατοι ανακάλυψης της «Μαύρης χώρας» των terrils στην περιοχή του Σαρλερουά. Η «Ημέρα της Πολιτιστικής και Βιομηχανικής Κληρονομιάς» επιτρέπει την τακτική μνημόνευση της εκλιπούσης βαριάς βιομηχανίας.

Ο σύλλογος «τουριστικών οδηγών για τους σωρούς αποβλήτων του άνθρακα»⁴⁷ οργανώνει μονοήμερες ή ημι-ημερησίες περιηγήσεις στην αλυσίδα των «Τερίλ» βάσει των διαδρομών που προτείνει ο τουριστικός οδηγός τους και που συμπεριλαμβάνει πληροφορίες για πολιτιστικές δραστηριότητες καθώς και οδηγίες για διανυκτέρευση, εστιατόρια, επίσκεψη παραδοσιακών συνοικιών, ζυθοποιίας και μουσείων. Διοργανώνονται επίσης διαγωνισμοί φωτογραφίας με θέμα το κάρβουνο.

Μερικές δεκαετίες μετά τις τελευταίες εναποθέσεις αποβλήτων άνθρακα, οι σωροί των αποβλήτων του αποικίζονται από βλάστηση. Η έκπλυση του εδάφους και η αλλαγή των τροφικών συνθηκών του σε μαγνήσιο, ασβέστιο και άζωτο, δημιουργούν λιβάδια που σιγά-σιγά αντικαθιστούν το χέρσο πρώην χώρο εναπόθεσης αποβλήτων της εξορυκτικής δραστηριότητας.

Πολλά απ'αυτά τα φυτά⁴⁸ βοηθούν στη στερέωση των πρανών και ανακόπτουν πιθανές κατολισθήσεις. Η οργανική αποσάθρωση τους επιτρέπει την ανάπτυξη νέων φυτικών ποικιλιών. Σα συνέπεια αυτής της βλάστησης εμφανίζονται ιδιαίτερα είδη πανίδας. Στις υγρές περιοχές που σχηματίζονται στις λεκάνες παλαιάς αποστάλαξης παρατηρείται εμφάνιση φρύνου⁴⁹, λιβελούλας⁵⁰, σταχτοπετρόκλης⁵¹, και διάφορων πτηνών.⁵² Έτσι, οι σωροί αποβλήτων των

⁴⁴ Στη Γαλλία, το «δίκτυο πράσινων σιδηροδρομικών γραμμών» περιλαμβάνει 2000 χιλιόμετρα. Για παραδειγμα, η τοπική οργάνωση της Βουργουνδίας έχει εκπονήσει ένα πρόγραμμα ονόματι «Véloroute του καναλιού της Βουργουνδίας» που περιλαμβάνει διαδρομή 225 χιλιομέτρων και διασχίζει τις πόλεις Auxerre-Dijon- Pouilly.

⁴⁵ Η διαχείριση τους γίνεται μέσω συγκεκριμένης τράπεζας δεδομένων

⁴⁶ Αποκαλούμενη άλλοτε «χώρα των σύγχρονων Τιτάνων»,

⁴⁷ Terrils

⁴⁸ Όπως η *Tussilago farfara*, η *Rumex scutatus* και η *Reseda lutea*

⁴⁹ του *Bufo calamita*

⁵⁰ οδοντόγναθας

⁵¹ *oenanthe oenanthe*

ανθρακωρυχείων μετατρέπονται σε καταφύγια φυσικής πανίδας και χλωρίδας, έξω από τις καλλιεργημένες εκτάσεις και τις αστικές περιοχές.

Γενικότερα και όσον αφορά τα απόβλητα της εξόρυξης άνθρακα, η πρόσφατη οδηγία 2006/21/CE φαίνεται να αποτελεί ένα πρώτο βήμα δημιουργίας ευρωπαϊκού θεσμικού πλαισίου για τη διαχείριση των αποβλήτων της εξορυκτικής βιομηχανίας. Επιβάλλει τη νομική υποχρέωση απογραφής των χώρων απόθεσης αποβλήτων και ανάλυσης των κινδύνων, οδηγώντας ίσως μελλοντικά στη λήψη μέτρων αποκατάστασης. Θα μπορούσε ενδεχόμενα να φανεί χρήσιμη στη διαχείριση και επαναξιοποίηση τους

ΚΑΤΩ ΧΩΡΕΣ: ΑΜΣΤΕΡΝΤΑΜ

Στις Κάτω Χώρες, η οικιστική αξιοποίηση των χώρων αποθήκευσης και των κατοικιών γύρω από το λιμάνι του Αμστερνταμ αποτελεί πρωτοποριακό πρότυπο.

Οι κοινωνικές κατοικίες του « Entrepotdok » στο Αμστερνταμ

Το συγκρότημα βρίσκεται στην ομώνυμη αποβάθρα, ανάμεσα στο Μουσείο Ναυτικής Ιστορίας «Scheepsvaartmuseum» και το ζωολογικό κήπο Artis. Είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τη ναυτική ιστορία της πόλης.

Το κανάλι του Entrepotdok περιστοιχίζεται από 84 αποθήκες που ανεγέρθηκαν, από το 1708 ως το 1829, από την Ολλανδική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών⁵³ για την αποθήκευση των εμπορευμάτων που εισάγονταν από τις Ινδίες προς εκτελωνισμό.

Τα κτίρια παρουσιάζονται ως συνεχόμενα τούβλινα μπλοκ διατεταγμένα γύρω από τις αποβάθρες. Η σημερινή διαμόρφωσή τους αποτελεί συνδυασμό των σύγχρονων με τις παλαιότερες αρχιτεκτονικές αντιλήψεις⁵⁴.

Οι εργασίες ανακαίνισης ξεκίνησαν στη δεκαετία του 1980. Το τεχνικό γραφείο Van Stigt ανέλαβε τα έργα με την ιδέα της διατήρησης της αρχιτεκτονικής των κτιρίων και την προσαρμογή τους στη νέα χρήση. Κατασκευάστηκαν καινούργιες γέφυρες για τη διευκόλυνση της κυκλοφορίας από τη μια στην άλλη όχθη. Ο δήμος του Αμστερνταμ είχε εκφράσει την ευχή να μετατραπούν οι αποθήκες σε κοινωνικές κατοικίες. Όμως, το σχετικά υψηλό κόστος ανακαίνισης τις προόρισε να γίνουν στέγη καλλιτεχνών και «σικ» νεαρών στελεχών επιχειρήσεων. Διαμορφώθηκαν

⁵² Όπως παρδαλοτσικλιτάρας (pic épeiche-Dendrocopos major), σπίνων (Pinson des arbres - Fringilla coelebs), φυλλοσκόπων (pouillots- collybita sp.)

⁵³ VOC

⁵⁴ Κάθε αποθήκη έφερε, προς αναγνώριση, το όνομα κάποιας ολλανδικής ή βελγικής πόλης. Οι επιγραφές διασώζονται ακόμη στην πρόσοψη τους.

600 διαμερίσματα. Στους υπόγειους χώρους στεγάζονται μικρές επιχειρήσεις ενώ στους πλάγιους δρόμους διευθετήθηκαν χώροι εμπορίου και αναψυχής.

Η ανακαίνιση του Entrepotdok χαιρέτιστηκε, ανά την Ευρώπη, σαν ένα μεγάλο βήμα στην επανάχρηση αστικών εγκαταλειμμένων εγκαταστάσεων.

HET SCHIP, το Μουσείο της «Σχολής του Αμστερνταμ»

Στο Westerdok, στη δυτική πλευρά του λιμανιού του Αμστερνταμ⁵⁵, βρίσκεται ένα από τα σημαντικότερα συγκροτήματα εργατικών κατοικιών, πρωτοποριακό έργο της εξπρεσιονιστικής σχολής του Αμστερνταμ της οποίας ηγετική φυσιογνωμία ήταν ο Μισέλ ντε Κλερ. Είχε ανεγερθεί στη δεκαετία του 1920. Τρεις πολυκατοικίες οροθετούν το χώρο. Εκτός από τις κατοικίες είχαν προβλεφθεί ταχυδρομείο, σχολείο και άλλοι κοινόχρηστοι χώροι για την εργατική αυτή εστία.

Het Schip σημαίνει «Το Πλοίο». Ο αρχιτέκτονας εντάσσει στα αστικά δημιουργήματα του τις φόρμες του πλοίου. Με δεδομένο το ότι τα κτίσματα του de Klerk προορίζονταν κυρίως για κοινωνικο-εργατικές στέγες το κόστος κατασκευής έπρεπε να παραμένει χαμηλό. Για αυτό το λόγο χρησιμοποιούνται, σαν κύριο οικοδομικό υλικό, τα τούβλα σε συνδυασμό με την πέτρα και το ξύλο.

Σήμερα, στα διαμερίσματα εξακολουθούν να ζουν πληθυσμοί μικρού εισοδήματος. Το παλιό ταχυδρομείο έχει μετατραπεί σε μουσείο της Εξπρεσιονιστικής Αρχιτεκτονικής αυτής Σχολής, ενώ ένα από τα διαμερίσματα σε μουσείο της εργατικής ζωής, ειδικά αφιερωμένο στη ζωή των λιμενεργατών.

Συμπέρασμα

Τα θέματα των χρήσεων γης υπάγονται πάντα στη δικαιοδοσία των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όμως, η ευρωπαϊκή ρυθμιστική πολιτική για τη διαχείριση των αποβλήτων της εξορυκτικής και της βαριάς βιομηχανίας θα μπορούσε να φανεί χρήσιμη για την επανάχρηση και την αξιοποίηση των εγκαταλειμμένων βιομηχανικών εγκαταστάσεων.

Η μεταφορά αρμοδιοτήτων από τις τοπικές στις περιφερειακές αρχές μοιάζει να διευκολύνει τη διαχείριση των ερημωμένων πρώην βιομηχανικών ζωνών στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο. Έτσι, για παράδειγμα, η περιφερειακή διοίκηση της Βαλλωνίας εκδίδει διατάξεις με τις οποίες ενθαρρύνει, μέσω επιδοτήσεων, τη μετατροπή ή την αναδιάρθρωση των εγκαταλειμμένων εγκαταστάσεων με σκοπό να μην αποδομηθεί ο αστικός ιστός. Οι άδειες εκμετάλλευσης παραχωρούνται κατόπιν υποβολής μελέτης για τις περιβαλλοντολογικές επιπτώσεις και προτάσεων για εναλλακτικές λύσεις επανάχρησης. Οι μελέτες εξετάζονται και αξιολογούνται,

⁵⁵ Στη Square Spaarndammerplantsoen

από κοινού, από δημοτικές και περιφερειακές αρχές με βάση την πολιτική για την «αιφόρο ανάπτυξη». Όσον αφορά την εκτέλεση των έργων, προβλέπεται η σύσταση εταιρικών σχέσεων μεταξύ κρατικών και ιδιωτικών φορέων, με προτεραιότητα τη δημιουργία κατοικιών. Για κάθε 2 ευρώ που επενδύονται από τον ιδιωτικό φορέα, ιδιοκτήτη των κτιρίων, παρέχεται 1 ευρώ κρατικής επιδότησης⁵⁶.

Εύη Παπαγιαννοπούλου, Δρ Ιστορίας και Πολιτισμού, Πανεπιστήμιο της Μονς-Αινώ, Βέλγιο

⁵⁶ Article 26 du décret du 1er avril 2004, décret du 27 juin 1996, Décret-programme du 23 février 2006
Gouvernement wallon

Βιβλιογραφία

- L'Archéologie industrielle, notes à l'usage de la section Guides touristiques, IPIAT, Bruxelles 1998
- Décret- programme du 23 février 2006 du Gouvernement wallon
- L'Environnement pour les Européens, Numéro 23, mars 2006, p.12
- Le guide vert : Hollande, p. 125, éditions Michelin 2002
- Itinéraire du paysage industriel bruxellois, Hommes et paysages, Société Royale Belge de Géographie, La Fonderie, Commission française de la Culture, no 9, Bruxelles
- Jean- Louis Delaet, Alain Forti : Tourisme, Culture et Industrie, Archéologie Industrielle de la Sambre, Charleroi 1998
- Museart : Amsterdam, novembre 1991, no 15
- Le patrimoine industriel et sa reconversion Wallonie Bruxelles, asbl Homme et Ville, éditions Crédit Communal, Belgique 1987
- Région de Bruxelles Capitale : L'Archéologie du néolithique à la Révolution Industrielle, éditions Mardaga, Sprimont Belgique, 2002
- Directive www.europa.eu.int/comm/environment/waste/mining/index.htm
- <http://eur-lex.europa.eu/LexUriSev.do>
- <http://ec.europa.eu/environment/waste/mining>
- http://ec.europa.eu/environment/news/efe/23/print_article_4043_fr.htm
- <http://www.aevv-egwa.org/site/hp.asp>
- http://www.amsterdamtourist.nl/fr/home/de+plus+pres/architecture/artikel/xp/content_artikel.frtilearchitecture-entrepotdok/default.aspx
- <http://www.equinfo.org/chemins/rail.htm>
- <http://www.mac-s.be/>
- <http://www.patrimoineindustriel-apic.com/parcours/index2.htm>
- <http://www.azureva.com/pays-bas/amsterdam/port-d-amsterdam.php3>
- http://ravel.wallonie.be/_private/ro/fr/Romenu1.asp?LG=fr
- <http://www.tourtaxis.com/>
- <http://www.patrimoineindustriel-apic.com/parcours/Bruxelles/tour>
- http://www.wiels.org/site/page.php?node_id=34&
- <http://www.terrils.be/fr/Terrils/Culture/Photographie/imagespasse/photos.php>
- <http://www.terrils.be/fr/Quisommesnous/Espaceterrils/contact.php>
- info@cheminsdurail.be
- <http://www.lamalogne.be/infrastructures.htm>
- www.hetschip.nl

Νίκος Πέρρας

Επανάχρηση διατηρητέου εργοστασίου Βαλιάδη στο Νέο Ψυχικό Αττικής

1.0. Εισαγωγή

Το Εργοστάσιο Βαλιάδη δεν είναι κανένας γίγαντας. Είναι όμως ένα διατηρητέο βιομηχανικό κτίριο με σημαίνουσα ιστορία στην ευρύτερη περιοχή και με ιδιαίτερη συναισθηματική αξία, λόγω του ότι πολλοί κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής έχουν εργασθεί σε αυτό.

Το Εργοστάσιο Βαλιάδη αποτέλεσε το αντικείμενο εκπόνησης πλήρους οριστικής μελέτης με στόχο κατά πρώτο την πλήρη αρχιτεκτονική αποκατάσταση των επί μέρους μορφολογικών στοιχείων του διατηρητέου κτιρίου και κατά δεύτερο την επισκευή, την εσωτερική διευθέτηση και την προσαρμογή του στην τελικά επιλεγείσα χρήση, την μετατροπή του δηλαδή σε Κοινωνικό – Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Νέου Ψυχικού.

Η μελέτη εκπονήθηκε το 2003 βάσει υπογραφείσας σύμβασης, παραλήφθηκε και εγκρίθηκε με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου.

1.1. Γενικά

Το κτίριο Βαλιάδη, ήταν έδρα και τόπος κατασκευής ηλεκτροκινήρων της ομωνύμου εταιρείας. Το υφιστάμενο κτίριο, έχει έτος κατασκευής το χρονικό διάστημα 1950 – 1951, και ήταν από τα πρώτα κτίσματα στην ευρύτερη περιοχή¹. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ήταν εν χρήση σαν βιομηχανικό κτίριο. (βλ. Φωτογραφία 1)

Αφού περιήλθε στην ιδιοκτησία του Δήμου Νέου Ψυχικού, χαρακτηρίστηκε σαν διατηρητέο, βάση της αναφερόμενης Απόφασης στο ΦΕΚ 370Δ'/97. (βλ. Φωτογραφία 2)

Η τρέχουσα χρήση του κτιρίου, είναι κατά πρώτον χώρος στάθμευσης βαρέων οχημάτων και απορριμματοφόρων του Δήμου Νέου Ψυχικού, κατά δεύτερο χώρος αποθήκευσης και τέλος κατά τρίτο χώρος χειρωνακτικού διαχωρισμού απορριμμάτων με προορισμό την ανακύκλωση. (βλ. Φωτογραφία 3)

1.2. Υφιστάμενη κατάσταση

1.2.1. Θέση κτιρίου

Το κτίριο Βαλιάδη, ευρίσκεται σε οικόπεδο που εμπίπτει στα διοικητικά όρια του Δήμου Νέου Ψυχικού Αττικής, επί της οδού Ρήγα Φεραίου αριθμός 40, στο Ο.Τ. 166. Το κτίριο ευρίσκεται σε οικόπεδο που αποτελούσε τμήμα ευρύτερης ιδιοκτησίας, της οποίας το τελικό εναπομένον τμήμα έχει συνολικό εμβαδόν 4.473,38 μ². Το οικόπεδο είναι μεσαίο διαμπερές, με πρόσβαση και από την οδό Παρίτση. Επιπλέον, σε επαφή με το Νοτιοανατολικό όριο, έχει αναγερθεί ισόγειο κτίσμα με υπόγειο, συνολικού εμβαδού ισογείου 112,50 μ² με μεταγενέστερη οικοδομική άδεια. Το υπόγειο τμήμα αυτού του μεταγενέστερου κτίσματος, εξικνείται του περιγράμματος του ισογείου και εκτείνεται μέχρι το περίγραμμα του διατηρητέου κτιρίου. Η χρήση αυτής της μεταγενέστερης προσθήκης είναι η στέγαση υπηρεσιών του Δήμου.

Οι ισχύοντες όροι δόμησης για την περιοχή είναι:

Κάλυψη	: 40%
Συντελεστής Δόμησης	: 1,20
Οικοδομικό Σύστημα	: πρώην Πανταχόθεν Ελεύθερο
Μέγιστο Ύψος	: 14,00 μ. + 2,00 μ. στέγη
Πρασιά	: 4,00 μ.

1.3. Σύντομη περιγραφή κτιρίου

¹ Πηγή: επιτόπια έρευνα

Το κτίριο έχει επίμηκες ορθογωνικό σχήμα εξωτερικών διαστάσεων 72,29μ.*21,80μ., είναι ισόγειο, και έχει συνολικό εμβαδόν 1.564,65 τ.μ., υπολειπόμενο κατά πολύ του μέγιστου επιτρεπόμενου, σύμφωνα με τα ισχύοντα διατάγματα δόμησης στην περιοχή.

Είναι κατασκευασμένο επί ορθογωνικού καννάβου βασικής αξονικής διαστάσεως 4,50 μέτρων κατά την επιμήκη κατεύθυνση, τυπική επιλογή για βιομηχανικά κτίρια της μεταπολεμικής εποχής, ενώ είναι συμμετρικό κατά τον διαμήκη άξονα. Ο φέρων οργανισμός του κτιρίου, είναι κατασκευασμένος από οπλισμένο σκυρόδεμα, ενώ η κάτοψη του χωρίζεται σε τρία επιμήκη τμήματα. Το κεντρικό υπερυψωμένο τμήμα στεγάζεται με μεταλλικό ζευκτό με επικάλυψη μεταλλικού φύλλου κυματοειδούς λαμαρίνας, ενώ τα δύο χαμηλότερα τμήματα στεγάζονται με επίπεδη δοκιδωτή πλάκα (zollner), αποτελούμενη από δοκίδες οπλισμένου σκυροδέματος με υλικό πλήρωσης από πλίνθους. Επί πλέον, τα υποστυλώματα του κεντρικού υπερυψωμένου τμήματος έχουν ειδικές αναμονές για τοποθέτηση ειδικής γερανογέφυρας, η οποία τοποθετήθηκε αργότερα. Το δάπεδο του κτιρίου είναι από ελαφρά οπλισμένο σκυρόδεμα, στο οποίο υπάρχουν ενσωματωμένες σιδηροτροχιές για βαγονέτο μεταφοράς πλάτους 0,65 εκ., ενώ υπάρχουν ακόμα οι διαμορφωμένες βάσεις των τόνων και άλλων βαρέων μηχανημάτων (βλ. Σχέδιο 1)

Το κεντρικό υπερυψωμένο τμήμα ήταν ενιαίος χώρος, και χρησιμοποιείτο σαν μηχανουργείο, με τόνους, φρέζες, δράπανα, ρεβόλβερ, ψαλίδια επεξεργασίας μετάλλου καθώς και χυτόπρεσα. Τα πλευρικά χαμηλότερα τμήματα, ήταν χωρισμένα σε μικρότερους χώρους, και υπήρχε γραφειακός χώρος, σχεδιαστήριο, δύο τμήματα περιελίξεων κινητήρων, χώρος υδραυλικών πρεσών, χώρος κρουστικών πρεσών, τμήμα επισκευών, δοκιμαστήριο, αποθήκη υλικών και αποδυτήρια προσωπικού (βλ. Φωτογραφία 1). Στον περιβάλλοντα χώρο και σε επαφή με το κτίριο, υπήρχαν υπόστεγα για χυτόπρεσα και ηλεκτροπαραγωγό ζεύγος καθώς επίσης και υπόσκαφη κόγχη επισκευής οχημάτων μαζί με μεταγενέστερη γεώτρηση.

Τα κουφώματα του κτιρίου, είναι μεταλλικά σιδηρά, ανοιγόμενα εν μέρει κατά το τρίτο του κάθε ανοίγματος, περιστρεπτά περί οριζόντιο άξονα. Είναι δε διαφορετικά τα ευρισκόμενα στο επίμηκες υψηλό τμήμα του κτιρίου από τα αντίστοιχα στα επιμήκη χαμηλά τμήματα του κτιρίου. Αυτά ακριβώς τα κουφώματα, μαζί με τον βασικό κατασκευαστικό κάνναβο, δημιουργούν ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο, που χαρακτηρίζει την βιομηχανική αισθητική των κτιρίων της εποχής. Η τυπική αυτή μορφή εξασφαλίζει επαρκή φωτισμό αλλά και εξαερισμό στο εσωτερικό του κτιρίου. Η υπάρχουσα ψευδοροφή είναι μεταγενέστερη και τοποθετήθηκε σαν θερμομονωτικό μέσο για τον χώρο του μηχανουργείου (βλ. Φωτογραφία 3).

Στο εξωτερικό έχουν γίνει πολλές μετατροπές, με κύριες την διάνοιξη ανοιγμάτων ειδικά στην βορειοδυτική όψη του κτιρίου, ενώ στο εσωτερικό έχουν κατεδαφιστεί αρκετά τμήματα τοιχοποιίας. Οι εξωτερικές τοιχοποιίες έχουν υποστεί μεγάλες φθορές μια και δεν πρέπει να έχουν συντηρηθεί ποτέ, αλλά έχουν

υποστεί παράλληλα και μεγάλη διάβρωση λόγω ανερχόμενης υγρασίας εκ του εδάφους.

Στον περιβάλλοντα χώρο του κτιρίου φύονται δύο μεγάλοι πλάτανοι και ένας μεγάλος ευκάλυπτος στον χώρο του προκηπίου προς την οδό Ρήγα Φεραίου. Παράλληλα υπάρχουν τρεις ελιές στο νοτιοανατολικό τμήμα του ακαλύπτου χώρου. Στο βορειοδυτικό τμήμα του ακαλύπτου φύονται μεγάλοι αίλανθοι (*ailanthus altissima* – βρωμοκαρυδιά), οι οποίοι έχουν αναπτυχθεί σε επαφή με την θεμελίωση του κτιρίου, με άμεσες βλαπτικές επιδράσεις στον φέροντα οργανισμό.

Ο φέρων οργανισμός του κτιρίου είναι από οπλισμένο σκυρόδεμα. Μια και το υφιστάμενο κτίριο είναι κατασκευασμένο προ του 1955, είναι άγνωστο εάν μελετήθηκε με βάση κάποιο κανονισμό φορτίσεων, και συνεπώς με κάποιες προδιαγραφές ποιότητας σκυροδέματος. Η σημερινή κατάσταση του φέροντα οργανισμού είναι κακή, με πολλές φθορές, με διαβρώσεις και αποκαλύψεις του σιδηρού οπλισμού καθώς και καθαιρέσεις δοκών. Η μεγαλύτερη επιφάνεια των συνθέτων πλακών παρουσιάζει μεγάλη διαπερατότητα στα όμβρια ύδατα μέσα από εμφανείς τριχοειδείς ρηγματώσεις, με αποτέλεσμα την συνεχώς αυξανόμενη ψαθυρότητα του υλικού και αποκολλήσεις μεγάλων τμημάτων επιχρίσματος. Το κτίριο δεν παρουσιάζει – σε πρώτη μακροσκοπική επιθεώρηση τουλάχιστον – ρηγματώσεις που να οφείλονται σε σεισμική δραστηριότητα, ιδιαίτερα στις περιοχές των κόμβων, παρ' ότι αυτό είναι γενικά δύσκολο να εκτιμηθεί δίχως εμπεριστατωμένη έρευνα, λόγω της γενικότερης διάβρωσης των δομικών στοιχείων.

Οι μηχανολογικές εγκαταστάσεις του, τυπικές βιομηχανικού κτιρίου εποχής, ήταν εξωτερικές εγκιβωτισμένες σε σωλήνες βαρέως τύπου, με ανεξάρτητο πίνακα τροφοδοσίας ανά εργαλειομηχανή. Ελάχιστα τμήματα της παλαιάς εγκατάστασης έχουν απομείνει σήμερα και οπωσδήποτε η φθορά τα καθιστά ακατάλληλα και επικίνδυνα για οποιαδήποτε χρήση.

Το κτίριο Βαλιάδη, δίνει γενικά την εικόνα της φθοράς και της εγκατάλειψης, οι οποίες σε συνδυασμό με την σημερινή του χρήση, είναι υπεύθυνα για την εμφανιζόμενη κατάσταση.

2.ο. Προτεινόμενη κατάσταση

2.1. Κτιριολογικό πρόγραμμα

Η προτεινόμενη νέα χρήση του Κτιρίου για Κοινωνικό – Πολιτιστικό Κέντρο, δημιουργεί μια αναγκαία ακολουθία επεμβάσεων, πέραν των απαιτούμενων εργασιών αποκατάστασης.

Οι προτεινόμενες νέες χρήσεις του κτιρίου, είναι οι κάτωθι:

α/α	Κωδ	ΧΡΗΣΗ	Εμβαδόν
-----	-----	-------	---------

	ικός		(μ2)
		ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	
1	1.1.	Foyer	163,64
2	1.2.	Αίθουσα Πολλαπλών Χρήσεων 272 ατόμων	270,22
3	1.3.	Βεστιάριο	8,21
4	1.4.	W.C. κοινού	24,64
5	1.5.	Κυλικείο - Internet café	31,25
6	1.6.	Αποθήκη κυλικείου	7,12
7	1.7.	Θάλαμος Προβολής	12,78
8	1.8.	Θάλαμος Ελέγχου Ήχου	14,35
9	1.9.	Θάλαμος Ελέγχου Φωτισμού	10,24
10	1.10.	Αποθήκη ταινιών	11,09
11	2.1.	Foyer	109,59
12	2.2.	Αίθουσα Θεάτρου 241 ατόμων	216,18
13	2.3.	Βεστιάριο	8,21
14	2.4.	W.C. κοινού	24,64
15	2.5.	Αναψυκτήριο	22,55
16	2.6.	Θάλαμος Ελέγχου Σκηνης	11,89
17	2.7.	Θάλαμος Ελέγχου Ήχου	13,55
18	2.8.	Θάλαμος Ελέγχου Φωτισμού	13,55
19	3.1.	Παρασκήνια	108,09
20	3.2.	Αποθήκη παρασκηνίων	43,88
21	3.3.	Εργαστήριο παρασκηνίων	43,88
22	3.4.	Αποθήκη	22,42
23	3.5.	Καμαρίνια ηθοποιών	79,03
24	3.6.	W.C. Ηθοποιών - Αποδυτήρια	11,11
25	4.1.	Εργαστήριο Χειροτεχνίας - Μοντελισμού	44,48
26	4.2.	Εργαστήριο Ζωγραφικής - Γλυπτικής	65,81
27	4.3.	Εργαστήριο Πληροφορικής	44,48
28	4.4.	Εργαστήριο Φωτογραφίας - Κινηματογράφου	59,84
		Συνολικό εμβαδόν Πολιτιστικού Τμήματος	1.496,72
		ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	
29	5.1.	Αίθουσα Κοινωνικής Χρήσης 1	22,55
30	5.2.	Αίθουσα Κοινωνικής Χρήσης 2	32,85
31	5.3.	Αίθουσα Κοινωνικής Χρήσης 3	43,87

32	5.4.	Αίθουσα Κοινωνικής Χρήσης 4	43,87
33	5.5.	Γραφείο Νεότητας	26,71
Συνολικό εμβαδόν Κοινωνικού Τμήματος			169,85
ΔΙΟΙΚΗΣΗ - ΒΟΗΘΗΤΙΚΑ			
34	6.1.	Γραφείο Διαχείρισης	27,14
35	6.2.	Γραφείο Κοινού	38,84
36	6.3.	W.C. Προσωπικού - Αποδυτήρια	11,11
37	6.4.	Χώρος Υποσταθμού	21,94
38	6.5.	Πυροσβεστικό συγκρότημα	15,97
39	6.6.	Ψυχοστάσιο	21,94
Συνολικό εμβαδόν Διοικητικού Τμήματος			136,94
40	7.0.	Χώροι αναμονής και κίνησης	181,69
ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΕΜΒΑΔΟΝ ΚΤΙΡΙΟΥ			1.985,20

** το αναγραφόμενο εμβαδόν των χώρων είναι μικτό.*

2.2. Γενική περιγραφή αρχιτεκτονικής επίλυσης

Οι βασικοί άξονες του σχεδιασμού ήταν δύο, κατά πρώτο η διατήρηση της εξωτερικής μορφολογικής ταυτότητας του κτιρίου και κατά δεύτερο η μετατροπή του σε Κοινωνικό – Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου. Η μορφή του κτιρίου, αλλά και το διαθέσιμο οικόπεδο, επιτρέπουν κάποιες διακριτικές παρεμβάσεις, χωρίς να επιφέρουν σημαντική αλλοίωση του μορφολογικού χαρακτήρα του. Παράλληλα κατά τον σχεδιασμό του κτιρίου έχει εφαρμοστεί η ισχύουσα δομική νομοθεσία.

Σημαντική παράμετρος του σχεδιασμού, είναι η μεταβλητότητα της αρχιτεκτονικής επίλυσης και η δυνατότητα προσαρμογής σε εναλλασσόμενες απαιτήσεις, μέσω απλών διαδικασιών.

Η πρόταση έχει μελετηθεί γύρω από μια αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, χωρητικότητας 272 ατόμων και από μια μεταβλητή αίθουσα θεάτρου χωρητικότητας 241 ατόμων. Επιλέχθηκε αυτή η διάταξη κατά πρώτον διότι εξασφαλίζει φυγές - μαζί με τους αντίστοιχους χώρους εκτόνωσης κοινού - προς τις κύριες όψεις του κτιρίου, και κατά δεύτερο διότι οι αναγκαίοι βοηθητικοί χώροι των παρασκηνίων, των εργαστηρίων και των εγκαταστάσεων, είναι στο ήσσονος σημασίας (και αθέατο από τις κύριες προσβάσεις) μέσον του επιμήκους κτιρίου. Η αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, θα έχει τον ανάλογο εξοπλισμό, αλλά και τις δυνατότητες για μουσικές εκδηλώσεις, συνέδρια, ομιλίες και προβολές. Η αίθουσα του θεάτρου, είναι πλήρως μεταβλητή, όπου μέσω προκατασκευασμένων κινητών modules, μπορεί να μετατραπεί σε κλασική, πλευρική, μεσαία η και κεντρική σκηνή (αρένα), προσαρμοζόμενη στις εκάστοτε θεατρικές - και όχι μόνο - απαιτήσεις. (βλ. Σχέδιο 2)

Ο σχεδιασμός των δύο foyer, επιτρέπει την περιστασιακή ενοποίησή τους με όμορους χώρους, για εκθεσιακή χρήση, με παράλληλη την δυνατότητα επέκτασης και στον περιβάλλοντα χώρο. Παράλληλα έχει γίνει ομαδοποίηση των εργαστηρίων προς την οδό Ρήγα Φεραίου, ενώ οι κοινωνικές χρήσεις έχουν ομαδοποιηθεί προς την νοτιοδυτική πλευρά του κτιρίου και σε γειτνίαση με το υφιστάμενο ΚΑΠΗ του Δήμου.

Σε τμήματα του παλαιού μηχανουργείου κατασκευάζεται ενδιάμεσος όροφος. Σε αυτόν τον όροφο τοποθετούνται χώροι διοίκησης, αναγκαίοι για την λειτουργία του κτιρίου, καθώς και οι χώροι ελέγχου των οπτικοακουστικών μέσων των δύο αιθουσών μαζί με τα καμαρίνια των ηθοποιών. (βλ. Σχέδιο 3)

Η μορφή του διατηρητέου κτιρίου, παραμένει ως είχε, με τις αναγκαίες διανοίξεις για λειτουργικούς λόγους, που εντάσσονται όμως στον μορφολογικό χαρακτήρα του κτιρίου. Επιλέξαμε την κατασκευή μεταλλικής πέργκολας καμπύλης μορφής που στεγάζει σημαντικό τμήμα του ακαλύπτου, γεγονός που δημιουργεί μεγάλες δυνατότητες ελαφριάς μορφής λυόμενης στέγασης, χωρίς να αντίκειται στον ισχύοντα πολεοδομικό κανονισμό και χωρίς να προσβάλλει την ταυτότητα του κτιρίου. Η μεταλλική αυτή κατασκευή, παραπέμπει λόγω μορφής σε βιομηχανικά monorails, ενώ έρχεται σε αντίθεση με το αυστηρά ορθογωνικό κτίριο.

2.3. Γενική περιγραφή περιβάλλοντος χώρου

Ο περιβάλλον χώρος του κτιρίου, θα πρέπει να ικανοποιεί ταυτόχρονα δύο στόχους. Κατά πρώτο να αναδεικνύει το Κτίριο Βαλιάδη λειτουργών σαν φυσικό σκηνικό, και κατά δεύτερο να επιτρέπει την χρήση του, κατ' επέκταση του εσωτερικού χώρου του κτιρίου, για υπαίθριες εκθέσεις και γενικότερα για εκδηλώσεις.

Η διαμόρφωση έχει δημιουργήσει έναν ευρύτερο χώρο στον ακάλυπτο προς την οδό Ρήγα Φεραίου, ώστε να λειτουργεί σαν προέκταση του foyer της αίθουσας πολλαπλών χρήσεων και του κυλικείου. Στον βορειοδυτικό ακάλυπτο δημιουργείται παράλληλα ένα καθιστικό που συνενώνει την αίθουσα κοινωνικής χρήσης με το υφιστάμενο όμορο κτίριο ΚΑΠΗ του Δήμου. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του ακαλύπτου δημιουργούνται δύο καθιστικά, που λειτουργούν και σαν υπαίθρια προέκταση των αντιστοιχών αιθουσών. Ο νοτιοδυτικός ακάλυπτος του οικοπέδου είναι ήδη διαμορφωμένος με πλακόστρωτο, γι' αυτό και η επέμβασή μας είναι πολύ περιορισμένη.

Η φύτευση στο σύνολο του ακαλύπτου, έχει γίνει με γνώμονα την δημιουργία ενός ασυνεχούς σκηνικού που έρχεται σε αντίθεση με τον τυπικό επαναλαμβανόμενο ρυθμό του διατηρητέου κτιρίου, ενώ σημαντικό ρόλο στην συνολική εντύπωση, θα παίξει η διάταξη και ο τύπος των φωτιστικών σωμάτων. (βλ. Σχέδιο 2)

Δεν προβλέπουμε την χρήση του περιβάλλοντος χώρου σαν χώρο στάθμευσης, διότι κατά πρώτον είναι μικρός σε σχέση με τις απαιτούμενες θέσεις για την χρήση του κτιρίου και κατά δεύτερο οι όποιες εκδηλώσεις με μεγάλη προσέλευση κοινού,

θα γίνονται κατά τις ώρες που τα όμορα κτίρια γραφείων θα είναι κλειστά, συνεπώς θα υπάρχουν παρόδιες θέσεις στάθμευσης.

2.4. Γενική περιγραφή στατικής ενίσχυσης

Η κακή κατάσταση του κτιρίου είναι αποτέλεσμα της έλλειψης συντήρησης. Σε πολλά σημεία παρατηρείται διάβρωση των φερόντων στοιχείων από υγρασία, ενώ παράλληλα οι αρχικές βασικές παραδοχές υπολογισμού είναι αμφισβητήσιμες. Η χρήση του έργου αφ' ενός, και οι ισχύοντες κανονισμοί οπλισμένου σκυροδέματος αφ' ετέρου, υπαγορεύουν μια σειρά απαιτούμενων εργασιών. Αναλυτικότερα:

Ο επιφανειακός μανδύας του κάθε κατακόρυφου η οριζόντιου στοιχείου του φέροντα οργανισμού αποξηλώνεται, ώστε να είναι εφικτή η κατασκευή εξωτερικού περιμετρικού μανδύα με τον προβλεπόμενο οπλισμό.

Γίνεται αποξήλωση των υπαρχόντων πλακών στα χαμηλά τμήματα του κτιρίου με την μέθοδο της αδιατάρακτης τμηματικής κοπής, ώστε να μην υπάρχει δυναμική καταπόνηση του υπάρχοντος χωρικού πλαισίου. Στη συνέχεια κατασκευάζονται νέες πλάκες, με ορθή πάκτωση στους μανδύες των δοκών και των υποστυλωμάτων.

Στην υφιστάμενη θεμελίωση ενισχύονται και διευρύνονται τα υπάρχοντα πέδιλα, οι διαστάσεις των οποίων είναι άγνωστες και πρόκειται να οριστικοποιηθούν με αυτοψία. Ο προτεινόμενος τρόπος για αυτό, είναι η μέθοδος της υποθεμελίωσης, ενώ προστίθενται και οι αναγκαίοι συνδετήριες δοκοί.

Η υπάρχουσα στέγαση αποξηλώνεται μαζί με τα σχετικά ζευκτά. Σαν ανεξάρτητος επίπεδος φορέας επαναδιαστασιοποιείται και κατασκευάζεται νέα στέγη, κατά το δυνατό όμοια με την υπάρχουσα, επιλυόμενη σαν άρθρωση, ώστε να εξασφαλίζεται η διαφραγματική λειτουργία στη στάθμη οροφής ορόφου. Το οριζόντιο τμήμα της στέγης αυτής (ελκυστήρας), μαζί με τη σχετική ψευδοροφή θα αποτελούν και την τελική κάλυψη της οροφής ορόφου.

Σε τμήματα του παλαιού μηχανουργείου κατασκευάζεται ενδιάμεσος όροφος με μεικτή κατασκευή από σκυρόδεμα το οποίο βρίσκεται σε μόνιμο μεταλλότυπο αυλακωτής λαμαρίνας ικανού πάχους και ακαμψίας για το δεδομένο άνοιγμα των 4,50 μ.. Η λύση αυτή επιλέχθηκε ώστε τόσο οι στατικές όσο και οι δυναμικές φορτίσεις στον υπάρχοντα φέροντα οργανισμό του κτιρίου να είναι χαμηλές.

Η έναρξη των εργασιών ενίσχυσης επιβάλλεται να γίνει από κάτω προς τα άνω, για λόγους ορθής παραλαβής των εντάσεων από τα δομικά στοιχεία του κτιρίου.

Λόγω της σπουδαιότητας του κτιρίου απαιτείται γεωτεχνική έρευνα για οριστικοποίηση, επιβεβαίωση, ή αναπροσαρμογή των παραμέτρων αυτών.

2.5. Γενική περιγραφή Η/Μ εγκαταστάσεων

Στο κτίριο Βαλιάδη προβλέπονται όλες οι απαιτούμενες εγκαταστάσεις ήτοι δίκτυα ύδρευσης, αποχέτευσης, καυσίμου αερίου, ισχυρών και ασθενών ρευμάτων,

καθώς και ανελκυστήρας.

Ο κλιματισμός του κτιρίου (ψύξη - θέρμανση) επιτυγχάνεται κατά πρώτο με την χρήση κεντρικής κλιματιστικής μονάδος δύο ζωνών, που ανανεώνει και τον αέρα στις αίθουσες. Τα εργαστήρια και οι αίθουσες κοινωνικής χρήσης κλιματίζονται με δύο ανεξάρτητες μονάδες διαιρούμενου τύπου.

Θα προβλεφθεί παθητική και ενεργητική πυρασφάλεια, καθώς και ηχομόνωση – θερμομόνωση, σύμφωνα με τις εγκεκριμένες μελέτες.

3.ο. Χρηματοδότηση

Η πρόταση αποκατάστασης του Εργοστασίου Βαλιάδη και η μετατροπή του σε Κοινωνικό – Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Νέου Ψυχικού, λόγω του ύψους του απαιτούμενου προϋπολογισμού, εκφεύγει των οικονομικών δυνατοτήτων του συγκεκριμένου Δήμου. Ο συνολικός προϋπολογισμός του έργου ανέρχεται σε 2.615.000 Euro.

Για τον λόγο αυτό, αποφασίστηκε η υποβολή πρότασης πράξης στα πλαίσια των δράσεων του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης. Πιο αναλυτικά, υποβλήθηκαν δύο (2) προτάσεις χρηματοδότησης αφ ενός στο Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε./ Ε.Π.ΠΕΡ/ Μέτρο 7.2, και αφ ετέρου στο Π.Ε.Π. Αττικής/ Μέτρο 1.3. Οι προτάσεις δεν εντάχθηκαν τελικά στα προς χρηματοδότηση έργα, λόγω έλλειψης υποστήριξης από την πλευρά του Δήμου.

Προτάσεις χρηματοδότησης μέσω Αναπτυξιακού Νόμου η και μέσω Σύμπραξης Δημόσιου και Ιδιωτικού Τομέα δεν ευοδώθηκαν κατά πρώτο λόγω έλλειψης πολιτικής βούλησης και κατά δεύτερο λόγω έλλειψης στελέχωσης του ανθρώπινου δυναμικού του Δήμου .

4.ο. Εναλλακτικές προτάσεις

Η χωροθέτηση του Εργοστασίου Βαλιάδη σε αστική περιοχή με υψηλές αξίες γης, με αυξημένο συντελεστή δόμησης, με απαιτήσεις γραφειακών χώρων και σε άμεση γειτνίαση με την Λεωφόρο Μεσογείων και τον σταθμό του Μετρό, έχουν οδηγήσει στην διατύπωση εναλλακτικών προτάσεων που οδηγούν σε έναν περαιτέρω γενικότερο προβληματισμό για την διάσωση του κτιρίου.

Οι εναλλακτικές αυτές προτάσεις, έχουν γενικά σαν στόχο την υπερεκμετάλλευση του οικοπέδου και την αλλοίωση του γενικότερου χαρακτήρα του κτιρίου.

Συγκεκριμένα έχουν διατυπωθεί τα παρακάτω:

1) Κατεδάφιση του κτιρίου και κατασκευή εξ αρχής όμοιου κτιρίου, σύμφωνα με τις ισχύουσες προδιαγραφές με την παράλληλη προσθήκη δημοτικού υπόγειου χώρου στάθμευσης σε δύο στάθμες, με συνολική χωρητικότητα 220 θέσεων περίπου.

2) Ενίσχυση του υφιστάμενου κτιρίου σύμφωνα με την εγκριθείσα οριστική μελέτη, αλλά με προσθήκη δημοτικού υπόγειου χώρου στάθμευσης σε μία στάθμη, με συνολική χωρητικότητα 110 θέσεων περίπου.

Σε αυτές τις περιπτώσεις ο ενδεικτικός προϋπολογισμός κόστους κατασκευής ανέρχεται σε 4.500.000,00 Euro, δίχως να συμπεριλαμβάνονται εργολαβικό όφελος, απρόβλεπτα, αναθεωρήσεις, ΦΠΑ και αμοιβές μελετών.

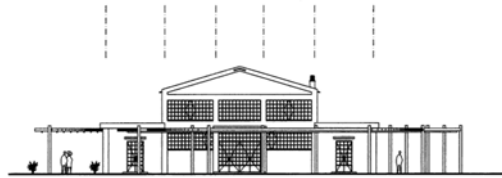
Πέραν των κατασκευαστικών προβλημάτων που προκύπτουν, ειδικά από την δεύτερη πρόταση, ο χαρακτήρας του διατηρητέου κτιρίου αλλοιώνεται σημαντικά, και δεν προβλέπεται από το εγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο. Επιπλέον οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις από ένα σταθμό αυτοκινήτων τέτοιου μεγέθους δεν έχουν εξετασθεί. Συνοπτικά και στις δύο περιπτώσεις απαιτείται τροποποίηση του εγκεκριμένου θεσμικού πλαισίου καθώς και αλλαγή χρήσης.

5.0. Συμπεράσματα

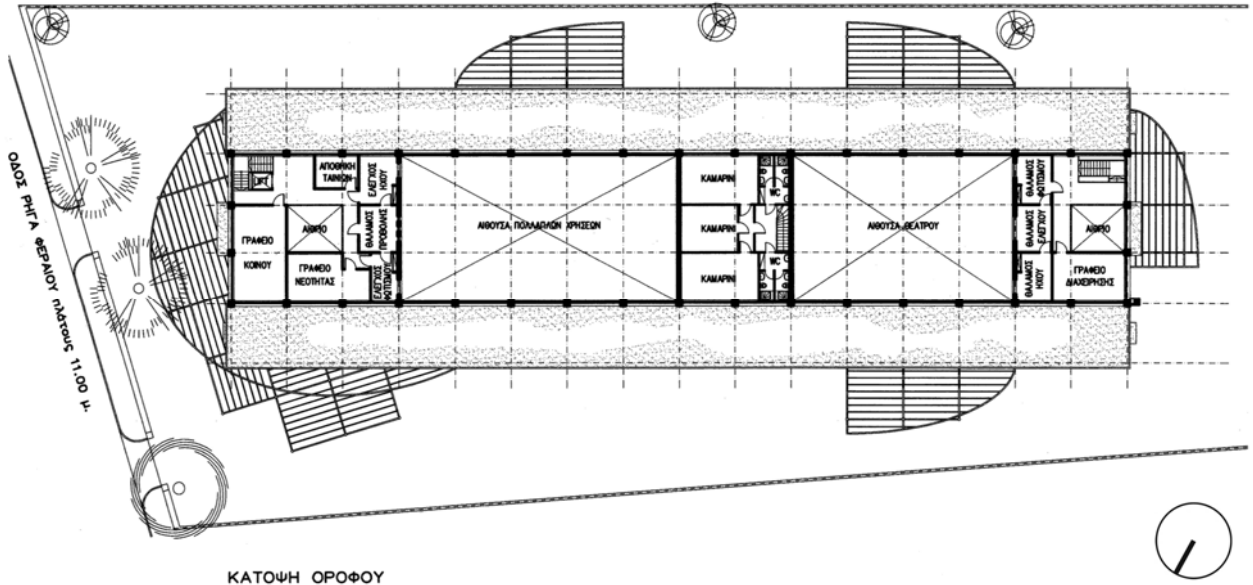
Το Κτίριο Βαλιάδη, δεν έχει προφανώς σχεδιαστεί αρχικά για να στεγάσει τις προτεινόμενες χρήσεις. Παρ' όλα αυτά είναι εφικτό με τις επεμβάσεις που προτείνουμε, να διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε κατά πρώτο να διατηρηθεί ο μορφολογικός του χαρακτήρας, που είναι άμεσα αναγνωρίσιμος στην ευρύτερη περιοχή, και κατά δεύτερο να αποτελέσει ένα ενιαίο σύνολο με αυτόνομα τμήματα που θα στεγάσουν μεγάλη ποικιλία δραστηριοτήτων.

Οι στεγασμένες αυτές δραστηριότητες ανταποκρίνονται στις σύγχρονες ανάγκες των δημοτών για επιμόρφωση, ενημέρωση και ψυχαγωγία, και στην ανάγκη να δημιουργηθεί ένας πόλος έλξης πολιτιστικού χαρακτήρα με υπερτοπική ακτίνα επιρροής.-

Νίκος Ρέρας, Αρχιτέκτων Μηχανικός Α.Π.Θ. – Μελετητής ΓΕΜ

Όψη ΟΔΟΥ ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ

ΚΑΤΟΨΗ ΟΡΟΦΟΥ

Πρόταση – Κάτοψη Ορόφου και Όψη.

Εργοστάσιο Βαλιάδη – Δεκαετία του '50.

Εσωτερική άποψη – Αύγουστος 2001.

Άποψη από την οδό Παρίτην – Αύγουστος 2001.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3:

ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΔΙΑΣΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗΣ. ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη

Η μετεμψύχωση των Γιγάντων

Ο τίτλος της φετινής μας συνάντησης παραπέμπει άμεσα στα παραμύθια κι ακόμα πιο πίσω στη μυθολογία και τα πρώτα θεογονικά συστήματα, στη γενιά των Τιτάνων.

Κι εμένα μ' αρέσουν τα παραμύθια, μ' αρέσουν πολύ τα παραμύθια. Ίσως γιατί είμαι πια γιαγιά κι ένα από τα καθημερινά μου καθήκοντα είναι να εφευρίσκω ή να διασκευάζω παλιούς αρχέγονους μύθους και παραμύθια, ίσως γιατί μέσα από τα παραμύθια μπορείς να πεις πράγματα που δεν είναι εύκολο να τα πεις διαφορετικά χωρίς να θίξεις ή χωρίς να πληγώσεις.

Θα προσπαθήσω λοιπόν η σημερινή μου παρουσίαση να μοιάζει με παραμύθι, ένα παραμύθι για μεγάλους.

Στα πολύ παλιά χρόνια λοιπόν, ζούσε ένα ζευγάρι ο Ουρανός και η Γη. Ένα ζευγάρι με πολλά παιδιά, αγόρια και κορίτσια, τους Τιτάνες, τις Τιτανίδες, τους Κύκλωπες, τους Εκατόγχειρες.

Ε, οι σχέσεις της με τον Ουρανό δεν ήταν και οι καλύτερες.

Ο Ουρανός είναι ψηλά, περήφανος λίγο αλλοπαρμένος, η Γη χαμηλά, ταπεινή, προσγειωμένη. Δεν πολυταιριάζουν, όπως ας πούμε δεν πολυταιριάζουν οι βιομήχανοι με τους βιομηχανικούς εργάτες. Έλα όμως που ο ένας χρειαζόταν τον άλλο. Κάποτε όμως η Γη βαρέθηκε να γεννάει. Έτσι κάποιο βράδυ που ο Ουρανός πήγε και πάλι να την πλησιάσει, η Γη όπλισε το χέρι του γιού της του Κρόνου κι αυτός με ένα χτύπημα έκοψε τα " Μήδεια" του πατέρα του. Από το αίμα που ανέβλυσε και πότισε τη γη γεννήθηκαν οι Ερινύες και οι Γίγαντες, θνητά τερατόμορφα όντα, με τεράστιο ανάστημα και καταπληκτική δύναμη. Με πολλά χέρια, πυκνά γένια, μακριά μαλλιά και φίδια στη θέση των ποδιών τους προκαλούσαν τρόμο με την εμφάνιση τους. Τρόμο και Δέος. Α, ξέχασα να σας πω, μαζί με τις Ερινύες και τους Γίγαντες γεννήθηκε κι η Αφροδίτη. Θυμηθείτε το αυτό, θα το ξαναβρούμε στη συνέχεια.

Και τα χρόνια περνούσαν και εν τω μεταξύ μια νέα τάξη, οι Ολύμπιοι θεοί εμφανίστηκε στο προσκήνιο. Λίγο πιο δημοκρατικοί από τη προηγούμενη άρχουσα τάξη, λίγο όμως, πολύ λίγο και αυτό για να πούμε την αλήθεια κατ' ανάγκη.

Οι συνθήκες βλέπετε... Και αυτή η νέα άρχουσα τάξη κατάφερε να νικήσει τους Γίγαντες και να τους θάψει κάτω από μεγάλους σωρούς βράχους. Κάτι σαν κατεδάφιση βιαστική και χωρίς άδεια ή και με άδεια. Ας πούμε σαν τις καπναποθήκες του Σαπόρτα στον Πειραιά ή το Κυτιοποιίο – Λιθογραφείο κοντά στο Σταθμό Λαρίσης στην Αθήνα ή το εργοστάσιο Δεσύλλα στη Κέρκυρα.

Αλλά μην φοβάστε οι Γίγαντες δεν πεθαίνουν εύκολα.

Πρώτα απ' όλα γιατί επειδή έχασαν τη δύναμη τους, οι άνθρωποι δεν τους φοβούνται πιά. Ύστερα γιατί με τη βοήθεια της αδελφής τους της Αφροδίτης - σας είπα ότι θα την ξαναθυμηθούμε – και τις δικές της συμβουλές κατάφεραν να γίνουν όμορφοι, ή τέλος πάντων αν όχι όμορφοι με την απόλυτη έννοια του όρου, πάντως να διαμορφώσουν μια δική τους ιδιαίτερη βιομηχανική αισθητική. Μία αισθητική που τα τελευταία είκοσι περίπου χρόνια έχει αρχίσει να συγκινεί εκτός από μια μικρή κι ίσως λίγο ουτοπιστική και κάπως αιθεροβάμονα ομάδα από ιστορικούς, αρχαιολόγους, αρχιτέκτονες, μηχανολόγους και κάποιους πολίτες ευαίσθητους σε θέματα πολιτιστικής κληρονομιάς και αρκετούς εικαστικούς κυρίως καλλιτέχνες που αναζητούν μια νέα θεματολογία.

Αρκεί όμως αυτή η βιομηχανική αισθητική για να διατηρήσει κανείς αυτούς τους γίγαντες; Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις, μικρές ή μεγάλες, είναι Γίγαντες. Οι γίγαντες όμως δεν είναι αγαπητοί, μπορεί κανείς να τους μισήσει να τους φοβηθεί, να ενδιαφερθεί για την ανατομία τους, για τη μορφολογία τους, για το κέλυφος ή για το εσωτερικό τους, για τα εσωτερικά τους όργανα, τον εξοπλισμό τους, το μηχανισμό τους, όμως δύσκολα μπορεί κανείς να τους αγαπήσει.

Και πως άλλωστε να τους αγαπήσει; Από τα κλασσικά μυθιστορήματα του Καρόλου Ντίκενς και του Έκτορα Μαλό και κυρίως από το Μικρό Λόρδο Φοντερλόου του Φράνσες Μπάρρετ τα μεγάλα αυτά βιομηχανικά συγκροτήματα και η ζωή του προσωπικού μέσα σ' αυτά, μόνο ειδυλλιακές εικόνες δεν φέρνουν στο νου μας. Και αν η ελληνική παιδική λογοτεχνία δεν μας έχει δώσει παρόμοια έργα, ίσως γιατί στον ελληνικό χώρο ο δέκατος ένατος αιώνας δεν συμβαδίζει με την βιομηχανική επανάσταση, ο ελληνικός κινηματογράφος μας μύησε από την τρυφερή μας ηλικία σε σενάρια με το κακό και σκληρό εργοστασιάρχη που εκμεταλλεύεται την εργατιά και που ο λεβέντης της φάμπρικας νικά με την τιμιότητα του, συνεπικουρούμενος βέβαια από τον έρωτα της κόρης του βιομηχάνου.

Ότι λοιπόν οι Γίγαντες αν δεν ήταν μισητοί δεν ήταν ποτέ αγαπητοί ούτε στην Ελλάδα ούτε και στην υπόλοιπη Ευρώπη είναι βέβαιο. Τότε λοιπόν γιατί πενθούμε για το τέλος τους; Αρχιτεκτονικά δεν μπορούμε εύκολα να ανιχνεύσουμε πάντα σ' αυτούς τα ειδικά καλλιτεχνικά κριτήρια που απαιτεί ο νόμος, για να τους κηρύξει διατηρητέους και να σωθούν. Φτάνει λοιπόν η ανάγκη διατήρησης της ιστορικής μνήμης; Φαίνεται ότι ναι. Οι Γίγαντες εκείνοι οι παλιοί Γίγαντες του μύθου ή του παραμυθιού, περιβάλλονταν από ένα πλήθος μαγικές προστασίες. Όχι μόνο

διέθεταν τεράστια δύναμη όσο ήταν στην περίοδο της ακμής τους, αλλά αν και θνητοί ήταν ταυτόχρονα άτρωτοι σύμφωνα με την θέληση της Μοίρας και πέθαιναν μόνο αν τους σκότωνε ταυτόχρονα ένας θεός και ένας θνητός. Κάτω από αυτές τις συνθήκες το τέλος των Γιγάντων ίσως να μην είναι σίγουρο, ίσως να μην είναι οριστικό. Δεν είναι εύκολο να συμμαχήσουν οι θεοί με τους θνητούς, οι άρχοντες με το λαό, οι αρχές με τους πολίτες. Και έτσι το τέλος των γιγάντων μπορεί να απομακρυνθεί. Οι γίγαντες πέθαναν. Ζήτω οι γίγαντες.

Σύμφωνα με τις διδαχές πολλών φιλοσοφικών συστημάτων ή θρησκειών η ψυχή του ανθρώπου ώσπου να τελειοποιηθεί ξαναέρχεται πίσω στη γη και ξαναγράφει νέους βιολογικούς κύκλους. Γιατί όχι και των γιγάντων; γιατί όχι και των κτιρίων;

Τα μεγάλα αυτά βιομηχανικά συγκροτήματα μπορούν και έχουν ακόμη τη δυνατότητα να ξαναζήσουν.

Είναι όμως η κήρυξη τους ως διατηρητέα μνημεία η λύση για την επιβίωση τους; Μήπως αντίθετα είναι φραγμός; Είναι η διατήρηση του εξοπλισμού τους in situ όπου φυσικά υπάρχει δυνατή; Είναι άραγε απαραίτητη;

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 που ο όρος βιομηχανική αρχαιολογία έγινε ευρύτερα αποδεκτός ως όρος που εκφράζει ένα ευρύτερο ερευνητικό πεδίο, έχει περάσει μόνο μισός αιώνας. Το διάστημα δεν είναι σίγουρα αρκετό για να καταξιωθεί στη συνείδηση του μεγάλου κοινού και να γίνει ευρύτερα αποδεκτή η διατήρηση των μεγάλων βιομηχανικών συγκροτημάτων.

Για τις μικρές χειροτεχνικές ή βιοτεχνικές μονάδες τα πράγματα είναι πολύ πιο εύκολα μια και αυτές περνάνε εύκολα στο πεδίο της λαογραφίας και της γραφικότητας και μπορούν να γίνουν χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες αποδεκτές. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και δεν μπορεί να συμβαίνει με τα μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα.

Τα περισσότερα από αυτά κατέχουν μια πολύ μεγάλη έκταση που με την επέκταση των πόλεων και την αλλαγή χρήσεως γης έχουν αποκτήσει μια πολύ μεγάλη οικονομική αξία, που θα ήταν στη καλύτερη περίπτωση ουτοπικό, να θεωρούμε ότι αυτό μπορεί να παραγνωριστεί. Παρ' όλη την εμπεριστατωμένη και ολοκληρωμένη έρευνα των ειδικών επιστημόνων, που τεκμηριώνει κτήριο προς κτήριο ολόκληρο το συγκρότημα, είναι προφανές ότι είναι αδύνατον να διατηρηθούν όλα τα επί μέρους κτήρια. Στις περισσότερες των περιπτώσεων άλλωστε, τα κτήρια αυτά δεν είναι της ίδιας αρχιτεκτονικής αξίας ούτε βρίσκονται στην ίδια κατάσταση συντήρησης. Δίπλα στα σχεδιασμένα κεντρικά κτήρια βρίσκονται υπόστεγα από λαμαρίνες, παράγκες, παραπήγματα, κατασκευές που προστέθηκαν σταδιακά κατά τη διάρκεια λειτουργίας του εργοστασίου, πολλές φορές χωρίς ιδιαίτερη σκέψη, για να καλύψουν προσωρινά κάποιες ανάγκες και που παρέμειναν εκεί στο πέρασμα του χρόνου. Μοιάζουν με αυτούς τους θαλάσσιους οργανισμούς που προσκολλούνται στα βράχια και αν θέλετε τα βρύα και τους μύκητες που προσκολλούνται στο δέντρο άμορφα που δίνουν την αίσθηση του τυχαίου. Αυθαίρετα κατασκευάσματα, που όμως κάποιες φορές χωρίς αυτά ίσως να μην μπορούσε να λειτουργήσει η κεντρική μονάδα.

Κάτι σαν παρά φύση έδρα.

Η απόφαση για το τι διατηρείς και τι όχι είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Όπως ιδιαίτερα δύσκολο είναι να επιλέξεις τη βιώσιμη χρήση που θα μπορέσει να δώσει σ' αυτά τα μεγάλα συγκροτήματα, τους γίγαντες, νέα ζωή νέα ψυχή.

Ο αριθμός των μεγάλων αυτών βιομηχανικών μονάδων " των γιγάντων " στην κλίμακα βέβαια πάντα των ελληνικών δεδομένων, δεν είναι μικρός. Στο Κ.Σ.Ν.Μ. έρχονται κάθε χρόνο, τα τελευταία τουλάχιστον χρόνια, γύρω στα 10-15 παρόμοια θέματα. Τα περισσότερα αφορούν συγκροτήματα του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου}.

Καπιναποθήκες στη Ξάνθη και την Καβάλα, κυλινδρόμυλοι, αλευρόμυλοι κλπ. Η κήρυξη τους είναι σχετικά εύκολη. Κτήρια με ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική που ακολουθεί ουσιαστικά αποκλειστικά ξένα πρότυπα (ελληνική βιομηχανική αρχιτεκτονική δεν φαίνεται να έχει δημιουργηθεί), συχνά κτισμένα πάνω σε σχέδια ξένων αρχιτεκτόνων που εισήχθησαν απ' ευθείας απ' έξω, αλλά και ελλήνων, ακόμη και εμπειροτεχνών. Τα μεταγενέστερα προσκτίσματα είναι κτήρια χωρίς ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία και συνήθως ευτελούς κατασκευής. Το τελευταίο δημιουργεί ουσιαστικά προβλήματα σχετικά με την κήρυξη τους ως σύνολο, μιάς και αποτελεί ουσιαστικό εμπόδιο χρηστικό και αισθητικό στις νέες χρήσεις που πρόκειται να εισαχθούν στα υπάρχοντα κελύφη, που είναι ως επί το πλείστον πολιτιστικές, αναψυχής, ή εισαγωγής εκπαιδευτικών λειτουργιών όπως πχ. Η μετατροπή τους σε πανεπιστημιακά ιδρύματα. Η χρήση της κατοικίας που επιχειρείται από τον Αλ. Τομπάζη στους αλευρόμυλους Αλατίνη στην Θεσσαλονίκη, αποτελεί μια πραγματικά πρωτοποριακή για τον ελληνικό χώρο απόφαση.

Οπωσδήποτε όμως, η μη κήρυξη και επομένως η κατεδάφιση των μικρότερων ή μεγαλύτερων προσκτισμάτων, μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα στην κατανόηση της λειτουργίας του συνόλου.

Το ίδιο και η απομάκρυνση του εξοπλισμού από το εσωτερικό. Η in situ πάλι παραμονή τους δημιουργεί άλλα σοβαρότερα προβλήματα στη εισαγωγή και τη λειτουργία μιας νέας χρήσης.

Η συνήθης απόφαση του Κ.Σ.Ν.Μ. που τείνει να γίνει θεσμός είναι η κήρυξη των βασικών μονάδων του βιομηχανικού συγκροτήματος ως διατηρητέα

Η μη κήρυξη των υπολοίπων συνοδευτικών κτηρίων και η in situ κήρυξη του εξοπλισμού μόνο αν αυτή δεν εμποδίζει τη νέα χρήση (εδώ που τα λέμε αν τη εμποδίζει, κάποιες καλές ή κακές μάγισσες, εξαρτάται από πια μεριά βλέπεις το θέμα, έχουν φροντίσει να τον εξαφανίσουν).

Και όταν όμως παραμένει ο εξοπλισμός, τελικά αυτός τις περισσότερες φορές χρησιμεύει ως διακοσμητικό σκηνογραφικό στοιχείο.

Σχεδόν πάντα απαιτείται να μετατραπεί ένας μικρός χώρος σε μουσείο της βιομηχανικής μονάδας ή της βιομηχανικής ανάπτυξης της περιοχής εν γένει.

Η πρόταση – απόφαση αυτή είναι βέβαιο ότι βοηθά κάποια μέλη του Συμβουλίου (δεν το κρύβω κι' εμένα προσωπικά) να απαλλαγούν από τυχούσες

τύψεις, προς στιγμήν τουλάχιστον. Στη συνέχεια αναρωτιέσαι ποιοι και πως θα στήσουν τα μουσεία αυτά, ποιοι και πως θα τα διατηρήσουν, ποιοι και γιατί θα τα επισκεφθούν. Και ελπίζεις....

Θα έλεγα ότι ως εδώ τα πράγματα προχωρούν ικανοποιητικά όχι άριστα αλλά πάντως καλά.

Οι δυσκολίες αρχίζουν όταν έρχονται προς έγκριση οι μελέτες αποκατάστασης και επανάχρησης των εργοστασιακών μονάδων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αυτό του Μεταξουργείου στην Αθήνα, ενός ιδιαίτερα σημαντικού μνημείου, του παλαιότερου βιομηχανικού συγκροτήματος της Αττικής αν όχι της χώρας. Το βλέπεις να αλλοιώνεται, να μετατρέπεται σε κάτι άλλο, σε κάτι που δεν σ' αντιπροσωπεύει και δεν έχεις άλλο όπλο από μια αρνητική ψήφο. Κάποιες φορές ούτε καν αυτή, μια και συχνά αναγκάζεσαι προκειμένου να πετύχεις το "μη χείρων – βέλτιστον" να κάνεις μικρούς ή μεγαλύτερους συμβιβασμούς.

Η τύχη των βιομηχανικών μονάδων όπως το Κυτιοποιείο Λιθογραφείο κοντά στο σταθμό Λαρίσης στην Αθήνα, της καπναποθήκης Σαπόρτα Commercial στην Κοκκινιά, μεγάλου τμήματος του εργοστασίου Δεσύλλα στην Κέρκυρα η ακόμη του Παγοποιείου Φιξ στην Πατησίων σε κάνει να είναι περισσότερο διαλεκτικός και συμβιβαστικός. Το τελευταίο μάλιστα κατεδαφίστηκε εν ψυχρώ με το πρόσχημα της ετοιμορροπίας από τον ίδιο το Δήμο Αθηναίων. Φαίνεται ότι είναι η μοίρα των εργοστασίων Φιξ να μην διασώζονται. Αναρωτιέμαι συχνά ποια θα ήταν σήμερα η θέση του TICCIH αν διατηρούντο ακόμη το εργοστάσιο Ζυθοποιίας και Παγοποιίας του Κ. Φιξ στη λεωφόρο Συγγρού, που γκρέμισε ο Ζενέτος για να σχεδιάσει το νέο Φιξ, που με τη σειρά του κι' αυτό έχει πάρει το δρόμο της καταστροφής. Γιατί το νέο μουσείο της μοντέρνας τέχνης ελάχιστα αναδεικνύει το κτήριο του Ζενέτου.

Το θέμα όμως δεν είναι αν πρέπει να είσαι συμβιβαστικός και διαλεκτικός. Η άποψη μου είναι ότι πρέπει να είσαι. Αυτό όμως που κατά τη γνώμη μου είναι απαραίτητο, είναι οι όποιες παρατηρήσεις γίνουν να γίνουν μετά από λιγότερη ή περισσότερη εμπειριστατωμένη γνώση.

Η ημερήσια διάταξη των θεμάτων που έρχονται στο Κ.Σ.Ν.Μ. κυκλοφορεί 2 μέρες πριν από τη Συνεδρίαση κάποιες φορές 3 ή και 1. Στο χρόνο αυτό είναι απολύτως αδύνατον να ενημερωθούν τα μέλη για το συγκεκριμένο θέμα Πολύ περισσότερο όταν αυτό είναι ένα μόνο μεταξύ των 10-15 θεμάτων που πρόκειται να εξεταστούν σε μια συνεδρία. Η ανάγνωση και η επεξήγηση του θέματος μέσω της έκθεσης της τοπικής εφορίας όσο καλή και τεκμηριωμένη κι' αν είναι (και δεν είναι πάντα) δεν αρκεί για να κατατοπίσει τα μέλη του Κ.Σ.Ν.Μ. όταν μάλιστα συχνά διαβάζεται από τον προϊστάμενο της που δεν είναι πάντα επαρκώς ενημερωμένος και όταν σχεδόν πάντα έχει να αντιπαρατεθεί σε τεράστια οικονομικά συμφέροντα ιδιωτικών και δημόσιων φορέων. Η αυτοψία που κάποτε γίνεται βοηθά οπωσδήποτε ουσιαστικά.

Πιστεύω ότι το TICCIH θα έπρεπε να ενεργοποιήσει περισσότερο, το "μητρώο" ελληνικής βιομηχανικής κληρονομιάς, ως ένα σίγουρα σημαντικό πρώτο βήμα.

Αν μπορούσε βάση αυτού να δημιουργείται ένα DVD που να προβάλλεται κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης και να επεξηγεί τα σχετικά με το θέμα, τα μέλη του Κ.Σ.Ν.Μ. θα μπορούσαν να έχουν μια πληρέστερη και περισσότερο τεκμηριωμένη ενημέρωση.

Στην περίπτωση που αυτό δεν είναι δυνατόν να είναι έτοιμο αμέσως, θα μπορούσε εκπρόσωπος του TICCIH να ζητήσει αναβολή της συζήτησης ώστε να μπορέσει να παραχθεί, η να παραδώσει σε κάθε μέλος ένα σχετικό φάκελο ώστε όποιος τουλάχιστον το επιθυμεί να προλάβει να ενημερωθεί.

Δεν υπάρχει φυσικά αμφιβολία ότι πίσω από κάθε " γίγαντα" κρύβονται πολλά ιδιοτελή η ανιδιοτελή συμφέροντα και ότι στον όμορφο ηθικό και αγγελικά πλασμένο κόσμο που ζούμε, παίζονται πολλά παιχνίδια που ξεπερνούν κατά πολύ τις δυνατότητες μιας ερασιτεχνικής, έστω και Διεθνούς Επιτροπής. Όμως στα παραμύθια, και τα παραμύθια έχουν πάντα στο πυρήνα τους ένα κόκκο αλήθειας, πολύ συχνά οι μικροί νικούν τους μεγάλους αρκεί να δρουν οργανωμένα.

Στα χρόνια που πρόκειται να έρθουν ο αριθμός των εργοστασιακών και βιομηχανικών μονάδων που θα κληθούμε να διασώσουμε θα αυξηθεί σημαντικά. Μέχρι στιγμής ασχολούμεθα κυρίως με έργα των αρχών του 20^{ου} αιώνα και της περιόδου του μεσοπολέμου, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Είναι βέβαιο ότι θα ακολουθήσουν σειρά νεότερων έργων.

Τα αντίστοιχα αρχιτεκτονικά παραδείγματα δημοσίων κτηρίων ή κτηρίων κατοικιών ,συναντούν πολύ περισσότερες δυσκολίες στη διάσωση και κήρυξη τους. Η ιστορία επαναλαμβάνεται. Κάποτε κλαίγαμε τα νεοκλασικά, τώρα αγωνιζόμαστε για τα εκλεκτιστικά και τα κτήρια του μοντέρνου κινήματος, σειρά έχουν τα μοντέρνα και πάει λέγοντας.

Ίσως θα πρέπει να εξετάσουμε το πρόβλημα κάτω από μια διαφορετική θεώρηση.

Μάρω Καρδαμίτση Αδάμη, Καθηγήτρια Ε.Μ.Π., Υπεύθυνη των Αρχείων Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής του Μουσείου Μπενάκη

Ανάκτηση ιστορικών ορυχείων στις νέες συνθήκες. Παραδείγματα μεταλλευτικών πάρκων και ο σχεδιασμός του μεταλλευτικού μουσείου στο Μέγα Λειβάδι Σερίφου.¹

Την αφετηρία της βιομηχανικής αρχαιολογίας μπορούμε να ανιχνεύσουμε στον 19ο αιώνα, στον τομέα των ορυχείων όπου, κατά παράδοξο τρόπο, χρησιμοποιήθηκε ο όρος «αρχαιολογία των ορυχείων» ως τμήμα μιας βιομηχανικής αρχαιολογίας που είχε διαφορετική έννοια από τη σημερινή². Σήμερα, ποιοί είναι οι τρόποι προσέγγισης των εγκαταστάσεων ανενεργών ορυχείων στα πλαίσια της βιομηχανικής αρχαιολογίας;

Τι συμβαίνει στα ανενεργά ορυχεία; Τα ανενεργά ορυχεία είτε εγκαταλείπονται τελείως και σταδιακά μαραζώνουν, όπως συμβαίνει κατά κανόνα στον ελλαδικό χώρο, είτε αποκαθίσταται το τοπίο, είτε συντηρούνται, είτε συντηρούνται μετά την αποκατάσταση του τοπίου. Η αποκατάσταση των ευρύτερων εξορυκτικών χώρων θεωρείται απαραίτητη λόγω των επιζήμιων περιβαλλοντικών επιπτώσεων που επιφέρει η εξορυκτική διαδικασία σε μια τοποθεσία και σήμερα είναι υποχρεωτική από τη νομοθεσία³. Οι εγκαταστάσεις των ορυχείων συντηρούνται και διατηρούνται για πρακτικούς λόγους και για λόγους διαφύλαξης της πολιτισμικής ταυτότητας, λαμβάνοντας υπόψη τις αρχές για τη συντήρηση και διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς. Η συντήρηση και διατήρηση των εγκαταστάσεων προϋποθέτει την ευαισθητοποίηση του τοπικού πληθυσμού και την κινητοποίηση κρατικών ή ιδιωτικών φορέων. Ανάλογα με την κάθε περίπτωση και βάσει πολλών παραμέτρων αποφασίζεται εάν είναι σκόπιμο τα ορυχεία να λάβουν και νέα χρήση. Η νέα αυτή χρήση είναι κατά κανόνα μουσειακή, με στόχο την ανάδειξη της κληρονομιάς του τόπου, σε συνδυασμό με άλλες χρήσεις όπως έρευνα, εκπαίδευση, πολιτισμός, τέχνη, τεχνολογία.

Μελετήθηκαν πέντε παραδείγματα αποκατάστασης ανενεργών ορυχείων, τα οποία συνδυάζουν την αποκατάσταση του τοπίου, τη συντήρηση και διατήρηση

των εγκαταστάσεων και την επανάχρηση. Ωστόσο, δεν εξετάστηκαν οι μεμονωμένες αποκαταστάσεις των εγκαταστάσεων των ορυχείων, αλλά τα μεταλλευτικά πάρκα στο πλαίσιο των οποίων αυτές εντάσσονται.

The map shows five locations highlighted in grey, each with a red dotted line connecting to a callout box on the right. The callout boxes contain an image, a title, and a small map of the region.

- Le Creusot - Montceau, Γαλλία:** Image of a worker in a mine. Title: το Οικομυσείο le Creusot - Montceau, Γαλλία. Includes a small map of France.
- Emscher Landscape Park, Γερμανία:** Image of a modern building with a glass facade. Title: το Emscher Landscape Park, Γερμανία. Includes a small map of Germany.
- Γεω - Μεταλλευτικό Πάρκο της Σαρδηνίας, Ιταλία:** Image of an industrial structure. Title: το Γεω - Μεταλλευτικό Πάρκο της Σαρδηνίας, Ιταλία. Includes a small map of Italy.
- Τεχνολογικό - Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου, Ελλάδα:** Image of a large industrial building. Title: το Τεχνολογικό - Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου, Ελλάδα. Includes a small map of Greece.
- Μεταλλευτικό Πάρκο Φωκίδας, Ελλάδα:** Image of a worker in a mine. Title: το Μεταλλευτικό Πάρκο Φωκίδας, Ελλάδα. Includes a small map of Greece with a red line indicating the location of the park near Amfissa, 510 km from Delphi, on the National Road of Paros.

Τα πέντε παραδείγματα πάρκων που σχετίζονται με αποκαταστάσεις ορυχείων.

Το Οικομουσείο Le Creusot-Montceau, Γαλλία

Το Creusot είναι ένα μουσείο παγκοσμίου φήμης τόσο ως ένα από τα κύρια βιομηχανικά κέντρα της Ευρώπης από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα μέχρι το δεύτερο μισό του 20^{ου}, όσο και ως ένας από τους τόπους γέννησης της βιομηχανικής αρχαιολογίας στη Γαλλία. Το Creusot, είναι *οικομουσείο*⁴ που συνδυάζει χρήσεις μουσειακές, που σχετίζονται τόσο με τη βιομηχανική όσο και με την αγροτική ιστορία του τόπου, καθώς και χρήσεις έρευνας και εκπαίδευσης. Το 1970 δημιουργήθηκε η *Communaute*⁵ στην περιοχή Creusot Montceau, στο κέντρο του νομού Saône-et-Loire, στην Βουργουνδία (Bourgogne)⁶ σε μια περιοχή με πλούσια κληρονομιά και ιστορικά μνημεία. Το 1973 η *Communaute* ίδρυσε και από τότε διαχειρίζεται το οικομουσείο, το οποίο έχει σαν αποστολή την απογραφή, μελέτη και αξιοποίηση της κληρονομιάς της περιοχής και αποτελεί παράδειγμα αστικού σχεδιασμού. Με τη βοήθεια του τοπικού πληθυσμού, των οργανισμών, των ερευνητών και των εταιρειών, το οικομουσείο έχει διασώσει και αξιοποιήσει τις τοποθεσίες που αποτελούν την κληρονομιά του τόπου. Οι δραστηριότητες του μουσείου απευθύνονται στους τοπικούς και περιφερειακούς πληθυσμούς, στους περιηγητές, στους ακαδημαϊκούς και στο κοινό, έτσι ώστε η κληρονομιά αυτή να γίνει εργαλείο γνώσης και κατανόησης της πολιτιστικής ταυτότητας των ανθρώπων⁷. Η επιτυχία της διαχείρισης και της βιωσιμότητάς του βασίζεται στη λειτουργία του και τη δράση του ως ερευνητικό κέντρο και την προσφορά του στον διεπιστημονικό κλάδο της βιομηχανικής αρχαιολογίας⁸.

Μια από τις επισκέψιμες εγκαταστάσεις που μαρτυρούν την βιομηχανική ιστορία του τόπου είναι το μεταλλευτικό μουσείο στο Blanzay που ιδρύθηκε από την εταιρεία «Το Ορυχείο και οι Άνθρωποι» (" La Mine et Les Hommes"). Το μεταλλευτικό μουσείο του Blanzay αποτελείται από τις γαλαρίες εξόρυξης καθώς και από το κτίριο διοίκησης και τον εξωτερικό του χώρο. Το βασικό κτίριο, που αποτελούσε τα κεντρικά γραφεία της Εταιρείας Μεταλλείων, έχει αποκατασταθεί και στο ισόγειο φιλοξενεί ένα κατάστημα και μια αίθουσα προβολών, όπου ένα βίντεο παρουσιάζει τις μεθόδους εργασίας. Παράλληλα εκτίθενται διάφορες μακέτες και γεωλογικές τομές. Στον όροφο μια μόνιμη έκθεση δείχνει τη ζωή στην αποβάθρα του Blanzay. Στον εξωτερικό χώρο υπάρχει η *βιοτεχνία φωτιστικών* όπου παρουσιάζεται η εξέλιξη του φωτισμού μέσα στα ανθρακωρυχεία. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η δραστηριότητα σε ένα φρέαρ εξαγωγής, ενώ υπάρχουν *βαγόνια, ατμομηχανές ορυχείων* και το *φρέαρ του Saint-Claude*, βάθους 30 μέτρων, εξοπλισμένο με έναν θάλαμο και ένα κάδο σε κατάσταση λειτουργίας. Δίπλα, η *αίθουσα των μηχανών* στεγάζει τη μηχανή εξαγωγής με ατμό, τις αντλίες αδειάσματος, τους κινητήρες, και μια ηλεκτρική μηχανή Gramme του 1885. Υπάρχουν επίσης γαλαρίες βατές για 200 μέτρα με υποστηρίγματα μεταλλικά ή ξύλινα. Στην καρδιά του ορυχείου παρουσιάζεται η εξέλιξη των τεχνικών και οι διάφοροι εξοπλισμοί κατεδάφισης. Η πρωτοτυπία του μεταλλευτικού μουσείου του Blanzay είναι ότι τα αντικείμενα που εκτίθενται βρίσκονται σε μεγάλο ποσοστό σε

άριστη κατάσταση λειτουργίας και οι επισκέπτες με την επίδειξη λειτουργίας τους μπορούν να αντιληφθούν καλύτερα τη χρήση τους και τη χρησιμότητά τους⁹.

To Emscher Landscape Park, Γερμανία

Το "Emscher Landscape Park" είναι ένα πάρκο τοπίου και αποτελεί μια προσπάθεια χωροταξικού, πολεοδομικού, αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και αρχιτεκτονικής τοπίου. Με το πάρκο αυτό έχει αποκατασταθεί ένα από τα πιο υποβαθμισμένα τοπία στην Ευρώπη. Το Emscher Park έγινε «ένα σύμβολο καθώς και ένα κίνητρο για αστική, οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική αλλαγή»¹⁰. Ξεκίνησε το 1989, με πρωτοβουλία της ομοσπονδίας Land of North-Rhine Westphalia που δημιούργησε τη Διεθνή Οικοδομική Έκθεση (IBA)- Emscher Park, η οποία ολοκληρώθηκε το 1999. Στόχος της IBA ήταν να συνδεθούν τα πάρκα, οι δημόσιοι χώροι πρασίνου και τα βιομηχανικά μνημεία 17 πόλεων σε μια διαδρομή κατά μήκος του ποταμού Emscher, συνολικά 300km²¹¹. Σήμερα, το πάρκο διατηρείται ως πεδίο δράσης μέσα από το πρόγραμμα Masterplan ELP 2010 που αποτελεί προσπάθεια εξέλιξης του προηγούμενου σχεδίου και με την ολοκλήρωσή του το πάρκο θα περιλαμβάνει 20 πόλεις και επιφάνεια 457 km²¹².

Το Emscher Landscape Park βρίσκεται στη λεκάνη του ποταμού Emscher, που είναι μια λωρίδα με μήκος 70 km από το Dortmund ως το Duisburg, με πληθυσμό 3 εκατομμύρια κατοίκους και βρίσκεται στην περιοχή του ποταμού Ruhr¹³. Η περιοχή είναι εύκολα προσβάσιμη, από το οδικό και το σιδηροδρομικό δίκτυο τόσο για τον τοπικό όσο και για τον υπερτοπικό πληθυσμό. Στο Emscher Park, η οικολογία αποτέλεσε άξονα σχεδιασμού με τον καθαρισμό του ποταμού Emscher και την αποκατάσταση του βιομηχανικού τοπίου¹⁴, ενώ σημαντικό ρολό έπαιξε και η εξοικονόμηση ενέργειας με τη βοήθεια της ηλιακής τεχνολογίας¹⁵. Στα αποκατεστημένα κτίρια περιλαμβάνει κυρίως χρήσεις αναψυχής, μουσειακές, πολιτιστικές, αθλητικές, εκπαιδευτικές, εμπορικές, υπηρεσίες, ενώ σε νεόδμητες εγκαταστάσεις εξυπηρετεί και χρήσεις κατοικίας, εργασίας και εμπορίου. Στο σύνολό του λειτουργεί επιτυχώς και έχει πετύχει μέχρι σήμερα τους στόχους της ένωσης των 17 πόλεων με την εισαγωγή του πολιτισμού και της τέχνης στα βιομηχανικά του μνημεία. Στόχευε ακόμη να αλλάξει την δομή της αχρηστεμένης βιομηχανικής γης, να βελτιώσει τις συνθήκες ζωής στην περιοχή σε σχέση με το περιβάλλον και να προσφέρει κίνητρα σε κοινωνικά και πολιτιστικά ιδρύματα¹⁶. Ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε στις περισσότερες περιοχές, εξασφαλίζοντας τη βιωσιμότητά του πάρκου.

Στο Emscher Park δημιουργήθηκαν διάφορες θεματικές διαδρομές μια από τις οποίες ήταν και η Route-Industriekultur («Διαδρομή Βιομηχανικού Πολιτισμού»), που ενώνει σε μια πορεία όλα τα μνημεία του βιομηχανικού πολιτισμού που έχουν διατηρηθεί στην περιοχή του Ruhr¹⁷. Το πιο σημαντικό σχέδιο της IBA, που τώρα αποτελεί υπόδειγμα της επιτυχούς μετατροπής στην περιοχή Ruhr καθώς επίσης

και ένα πολύ σημαντικό σημείο της Route-Industrieculture, είναι το Zollverein, που καταγράφηκε ως μνημείο στη λίστα των Τόπων Παγκόσμιας Κληρονομιάς από την Unesco το 2001¹⁸. Στο Zollverein Museum έχουν αποκατασταθεί τα ισόγεια κτίρια του ορυχείου και έχει οργανωθεί «η πορεία του άνθρακα». Το πρόγραμμα των ξεναγήσεων περιλαμβάνει όχι μόνο θέματα που σχετίζονται με τη μετάλλευση, τους εργάτες και την ιστορία της τεχνολογίας του ορυχείου αλλά και με την αρχιτεκτονική και τη φωτογραφία., ενώ οργανώνονται και εκπαιδευτικά προγράμματα¹⁹.

Το Γεω-Μεταλλευτικό, Ιστορικό και Περιβαλλοντικό Πάρκο της Σαρδηνίας, Ιταλία

Το πάρκο της Σαρδηνίας είναι το πρώτο παγκοσμίως Γεω-Μεταλλευτικό, Ιστορικό και Περιβαλλοντικό πάρκο με χρήσεις μουσειακές που παρουσιάζουν τη γεωμορφολογία, τη σπηλαιολογία, την αρχαιολογία, και τη μεταλλευτική τεχνολογία και ζωή της περιοχής σε συνδυασμό με χρήσεις εκπαίδευσης, έρευνας και τεχνολογίας²⁰. Το πάρκο της Σαρδηνίας ιδρύθηκε το 1998 από την Ανεξάρτητη Περιφέρεια της Σαρδηνίας και την αρχή Μεταλλείων Sardo²¹ με την υποστήριξη της Unesco, από την οποία την ίδια χρονιά κυρρήσεται μνημείο. Στο πάρκο περιλαμβάνονται οκτώ περιοχές διασκορπισμένες σε όλο το νησί, συνολικής έκτασης 3.769 km²²². Η περιοχή Sulcis-Iglesiente - Guspinese που βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο της Σαρδηνίας έχει επιφάνεια 2.445 km², και αντιπροσωπεύει το 65% του συνόλου της έκτασης των περιοχών που αποτελούν το Πάρκο της Σαρδηνίας²³. Παρά την μεγάλη έκταση του πάρκου έχουμε στοιχεία αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και αρχιτεκτονικής τοπίου. Στην περιοχή η πρόσβαση είναι εφικτή οδικώς από το Cagliari μέχρι το Iglesias ενώ υπάρχει και η δυνατότητα της πρόσβασης από τη θάλασσα. Επισκέπτες του είναι κυρίως οργανωμένες ομάδες τουριστών ή μαθητών αλλά είναι μάλλον νωρίς για να κρίνουμε τη βιωσιμότητά του. Η διαχείριση του πάρκου, την οποία έχει αναλάβει η εταιρεία IGEA Spa, περιλαμβάνει δραστηριότητες αποκατάστασης των τοποθεσιών με έμφαση στη μόλυνση των αποριμμάτων, τη σταθερότητα των υπόγειων εκσκαφών, τη διατήρηση των εδαφών καθώς και επεμβάσεις προστασίας και συντήρησης των μεταλλευτικών τοποθεσιών και των εγκαταστάσεων τους.

Συγκεκριμένα, στο ορυχείο Monteroni – Iglesias βρίσκονται το Παλάτι Bellavista, η γαλαρία Villamarina και η αίθουσα Compressori²⁴. Το Παλάτι Bellavista αποτελούσε τα γραφεία της Εταιρείας και την κατοικία του διευθυντή. Σήμερα, είναι αποσπασμένη έδρα του πανεπιστημίου του Cagliari και φιλοξενεί τις σχολές "Επιστήμη των υλικών" και "Πληροφορική". Η στοά Villamarina όπως και οι γαλαρίες Henry (τοποθεσία Buggerru, ορυχείο Pianu Sartu) και Anglosarda (ορυχείο Montevicchio-Gusprini) σήμερα είναι βατές, αλλά η επίσκεψή τους προϋποθέτει την ειδοποίηση της IGEA. Η αίθουσα Compressori έχει διατηρήσει την αρχική της υποδομή, που είναι πέντε αντλίες πίεσης, και δύο μεγάλες δεξαμενές που

συσσώρευαν το συμπιεσμένο αέρα τοποθετημένες στον εξωτερικό χώρο και σήμερα χρησιμοποιείται ως αίθουσα συνεδριάσεων. Στη Masua δημιουργήθηκε το *Μουσείο των μεταλλευτικών μηχανημάτων* όπου παρουσιάζονται περισσότερα από 70 μηχανήματα με συγκεκριμένους εξοπλισμούς για μεταλλευτικές εργασίες, που αντιπροσωπεύουν τη βιομηχανική εξέλιξη ²⁵.

Το Τεχνολογικό-Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου, Ελλάδα

Το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Τ.Π.Π.Λ.), είναι ένας υπό διαμόρφωση οργανισμός επιστημονικής έρευνας, εκπαίδευσης, επιχειρηματικής δραστηριότητας και πολιτισμού. Ο χώρος κηρύχθηκε διατηρητέος εν συνόλω το 1992 από το Υπουργείο Πολιτισμού και φορείς της πρωτοβουλίας ήταν ο Δήμος Λαυρίου, το ΕΜΠ και το Εργατικό Κέντρο μετά από την παραχώρηση των εκτάσεων από το Υπουργείο Πολιτισμού και η μελέτη πραγματοποιήθηκε από το 1994 ως το 1997 ²⁶. Ως αντικείμενο μελέτης και ανάπτυξης και οικονομικής διαχειρήσεως, το Τ.Π.Π.Λ. εντάσσεται στα ενδιαφέροντα της Εταιρείας Αξιοποίησης της Περιουσίας του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου (Ε.Α.Δ.Π./Ε.Μ.Π.), η οποία και εκπροσωπεί τα συμφέροντα του.

Το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο του Λαυρίου (ΤΠΠΛ) καταλαμβάνει μια ενιαία έκταση 250 στρεμμάτων (παράδειγμα αστικού σχεδιασμού) και βρίσκεται στη βόρεια είσοδο της πόλης του Λαυρίου, κοντά στη θάλασσα, επί της λεωφόρου Αθηνών – Λαυρίου σε απόσταση 55 km περίπου από την Αθήνα. Η περιοχή είναι ενταγμένη σε ζώνη κινήτρων και έχει έντονη δυναμική λόγω των νέων έργων που το καθιστούν ιδανική τοποθεσία προσέλκυσης δραστηριοτήτων σύγχρονης τεχνολογίας ²⁷. Στο ΤΠΠΛ πραγματοποιήθηκε, αρχικά, η εξυγίανση φραγμάτων των θειούχων απορριμμάτων, ενώ προβλέπεται η αναδάσωση και η μελέτη «περιβαλλοντικής ομπρέλας».

Μέσα στο χώρο του πάρκου υπάρχουν 41 κτιριακές μονάδες κτισμένες στην πλειονότητά τους κατά την περίοδο 1875 – 1940, με επιφάνεια μικτής δόμησης 45.000 m². Σε πρώτη φάση αποκαταστάθηκαν τα 12 από τα 41 κτίρια της Γαλλικής Εταιρείας, που φιλοξενούν τον πρώτο πυρήνα λειτουργίας του πάρκου. Ο πυρήνας αυτός συγκροτείται από το Μηχανουργείο, στο οποίο έχει εγκατασταθεί το κυρίως Μουσείο της Μεταλλευτικής-Μεταλλουργικής Τεχνολογίας. Το Συνεδριακό Κέντρο, οι Εκθεσιακοί Χώροι και το Κέντρο Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης στοχεύουν στο να καλύψουν τις ανάγκες εκπαίδευσης και ανταλλαγής γνώσεων που εκ των πραγμάτων προκύπτουν, παρέχοντας τις υπηρεσίες τους τόσο στους εγκατεστημένους στο πάρκο όσο και στους φορείς της εκπαίδευσης, της έρευνας και του πολιτισμού από ολόκληρη την Αττική. Η ταυτόχρονη ανάδειξη του μνημειακού χαρακτήρα του συγκροτήματος και η δημιουργία και ανάπτυξη μουσειακών, εκπαιδευτικών εκθεσιακών χώρων σε συνδυασμό με χρήσεις σύγχρονων εργαστηριακών και ερευνητικών χώρων, διαμορφώνουν το Πάρκο σε

πολιτιστικό πόλο εθνικής σημασίας, κομβικό σημείο σ' ένα ευρύτερο δίκτυο ιστορικών τόπων και μνημείων στη Λαυρεωτική²⁸. Η βιωσιμότητα του πάρκου από τη στιγμή λειτουργίας του μέχρι σήμερα προκύπτει από την αυξανόμενη απορρόφηση της χρηματοδότησης, με 17 συμβόλαια το 2000 και με την αύξηση των απασχολούμενων από 35 το 1999 σε 250 το 2004²⁹.³⁰

Το Μεταλλευτικό Πάρκο Φωκίδας, Βαγονέτο, Ελλάδα

Το Βαγονέτο αποτελεί *Μεταλλευτικό πάρκο*, αρχιτεκτονικού σχεδιασμού που περιλαμβάνει μουσειακές χρήσεις σε σχέση με τη μεταλλευτική δραστηριότητα στη Φωκίδα. Φορέας της πρωτοβουλίας ήταν η εταιρεία S&B, που, μετά από ιδέα των μεταλλωρύχων, άρχισε την κατασκευή του πάρκου το 1998 και το 2003 το πάρκο τέθηκε σε λειτουργία³¹. Η εταιρεία S&B κάνει συνδυασμένες προσπάθειες αποκατάστασης του τοπίου, λαμβάνοντας υπόψη τις προηγούμενες χρήσεις γής³². Το Βαγονέτο είναι εύκολα προσβάσιμο από την Εθνική Λαμίας-Αμφισσας³³ και ενταγμένο σε μια περιοχή διάσπαρτη από αρχαιολογικά μνημεία, μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους απέχοντας μισή ώρα από τους Δελφούς. Το επισκέπτονται, πέρα από τον τοπικό πληθυσμό, και σχολικές ομάδες, ενώ τη διαχείρισή του έχει αναλάβει η ιδιωτική εταιρεία Sun Hellas για τα επόμενα 18 χρόνια και η βιωσιμότητά του στηρίζεται κυρίως στις εκπαιδευτικές του δραστηριότητες.

Το πάρκο περιλαμβάνει την Υπόγεια Στοά «850», Υπαίθρια Εκθεση Μηχανημάτων, και τον Εκθεσιακό Χώρο Μεταλλευτικής Ιστορίας³⁴. Στην Υπόγεια Στοά «850», η επίσκεψη για 520 μέτρα από την είσοδό της πραγματοποιείται με βαγονέτο. Η στοά είναι φωτισμένη και υπάρχει ο κατάλληλος εξαερισμός ενώ έχουν αναδειχθεί όλες οι παλιές "θέσεις εργασίας" της υπόγειας εκμετάλλευσης με τα ίδια παλιά μηχανήματα που λειτουργούσαν τότε και με ομοιώματα μεταλλωρύχων σε συγκεκριμένες "στάσεις" της εξορυκτικής διαδικασίας. Η Έκθεση Μηχανημάτων περιλαμβάνει μηχανήματα που έχουν χρησιμοποιηθεί διαχρονικά στα μεταλλεία βωξίτη, και σημαντικά εκθέματα που αφορούν στο βωξίτη και στην παραγωγική δραστηριότητα της εταιρείας. Στις υπαίθριες εκθέσεις στο Βαγονέτο υπάρχουν βαγόνια και ατμομηχανές ορυχείων καθώς και μηχανήματα υπόγειας εκμετάλλευσης. Ο Εκθεσιακός Χώρος Μεταλλευτικής Ιστορίας στεγάζεται στα παλιά γραφεία των Μεταλλείων, τα οποία έχουν κατάλληλα τροποποιηθεί για να φιλοξενήσουν εκθέματα με ιστορικό, γεωλογικό αλλά και τοπογεωγραφικό περιεχόμενο³⁵.

	το Οικομουσείο le Creusot - Montceau, Γαλλία	το Emscher Landscape Park , Γερμανία	το Γεω-Μεταλλευτικό Πάρκο της Σαρδηνίας, Ιταλία	το Τεχνολογικό-Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου, Ελλάδα	το Μεταλλευτικό Πάρκο Φωκίδας, Ελλάδα
ΤΥΠΟΣ	Οικομουσείο	Πάρκο τοπίου	Γεω-μεταλλευτικό ιστορικό και περιβαλλοντικό πάρκο	Τεχνολογικό - Πολιτιστικό πάρκο	μεταλλευτικό πάρκο
ΧΡΗΣΕΙΣ	Μουσειακές Έρευνα-εκπαίδευση	Αναψυχή, μουσειακές, πολιτιστικές, εκπαίδευση, κατοικία	μουσειακές, εκπαίδευση, έρευνα, τεχνολογία	μουσειακές, εκπαίδευση, έρευνα, εργαστήρια	μουσειακές
ΕΚΤΑΣΗ ΚΛΙΜΑΚΑ	Αστικός-πολεοδομικός σχεδ.	457km - 20 πόλεις πολεοδομικός σχεδιασμός	3769 kmq πολεοδομικός σχεδιασμός	250 στρέμματα αστικός - πολεοδομικός σχεδ.	αρχιτεκτονικός σχεδιασμός
ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	Communaute Ίδρυσης: 1973	Land of North-Rhine Westphalia; μελέτη IBA: 1989	Ανεξάρτητη περιφέρεια Σαρδηνίας, Sardo, Unesco	Δήμος Λαυρίου, ΕΜΠ, Εργατικό Κέντρο, Μελέτη: 1994-97	S&B, ιδέα μεταλλωρύχων κατασκευή: 1998-2003
ΚΥΡΗΞΗ		(1989- Zollverein)	Unesco:1998	Διατηρητέο εν συνόλο από το ΥΠΠΟ : 1992	
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ		Καθαρισμός Emscher, αποκατάσταση τοπίου, ηλικιακή ενέργεια	αποκατάσταση τοπίου και σταθερότητα υπόγειων εκσκαφών	εξυγίανση φραγμάτων, αναδάσωση, μελέτη περ/κής ομπρέλας	αποκατάσταση τοπίου
ΕΝΤΑΞΗ	πλούσια κληρονομιά και ιστορικά μνημεία			περιοχή με δυναμική και ιστορικούς τόπους και μνημεία	περιοχή με αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία (Δελφοί)
ΠΡΟΣΒΑΣΗ	75 km από εθνική οδό 150 km από τη Lyon	σιδηροδρομικό και οδικό δίκτυο	οδικώς από Cagliari και από τη θάλασσα	οδικώς από τη λεωφόρο Αθηνών - Λαυρίου	οδικώς από την εθνική Λαμίας - Αμφισσας
ΕΠΙΣΚΕΠΤΕΣ	ερευνητές, ακαδημαϊκοί, τοπικός πληθυσμός, περιηγητές	τοπικός πληθυσμός, περιηγητές, μαθητές	περιηγητές, μαθητές		μαθητές τοπικός πληθυσμός
ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ	Communaute	Land of North-Rhine Westphalia	IGEA SPA	Εταιρεία αξιοποίησης της Περιουσίας του Ε.Μ.Π.	ιδιωτική εταιρεία Sun Hellas
ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ	18 χρόνια επιτυχής λειτουργία σαν ερευνητικό κέντρο	εισαγωγή της τέχνης στα βιομηχανικά κτίρια			εκπαιδευτικές δραστηριότητες

Συγκεντρωτικός πίνακας πάρκων

Διακρίνεται μια ποικιλία στους τύπους των πάρκων που διαχειρίζονται εγκαταστάσεις ανενεργών ορυχείων, αφού και τα πέντε παραδείγματα που εξετάστηκαν αποτελούν πάρκα διαφορετικών τύπων που φιλοξενούν διαφορετικές χρήσεις, με κυρίαρχη κοινή χρήση τη μουσειακή. Σημαντικός παράγοντας σχεδιασμού στα περισσότερα παραδείγματα ήταν οι περιβαλλοντικές ρυθμίσεις. Τα πάρκα που εξετάστηκαν έχουν δύο κλίμακες: την κλίμακα μεγέθους και την κλίμακα σχεδιασμού. Η κλίμακα μεγέθους ορίζεται από την έκταση του κάθε πάρκου και είναι φανερό ότι τα πέντε παραδείγματα έχουν μεγάλη απόκλιση μεταξύ τους. Επίσης και η κλίμακα σχεδιασμού διαφέρει σημαντικά και κυμαίνεται από το σχεδιασμό στο επίπεδο μιας περιοχής μέχρι το σχεδιασμό μιας ολόκληρης περιφέρειας. Σε όλα τα παραδείγματα, εκτός από το Βαγονέτο, παίζουν ενεργό ρόλο κρατικοί φορείς, ενώ είναι αξιοσημείωτη και η ενεργή παρουσία του τοπικού πληθυσμού στη δημιουργία των πάρκων. Παρατηρείται ακόμη ότι η δημιουργία των πάρκων ξεκίνησε κατά κύριο λόγο τη δεκαετία του '90. Σε γενικές γραμμές, η κύρηξη των εγκαταστάσεων ως μνημεία θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για

την εκκίνηση των εργασιών συντήρησης και διατήρησης, εκτός εάν τις εργασίες αναλαμβάνει ιδιωτικός φορέας. Όσον αφορά στη πρόσβαση είναι εύκολη στο Emscher Park, στο Creusot, στο ΤΠΠΛ καθώς και στο Βαγονέτο, ενώ η πρόσβαση των επισκεπτών είναι λίγο πιο δύσκολη στο πάρκο της Σαρδηνίας όπου προϋπόθεση για την επίσκεψη κάποιων εγκαταστάσεων αποτελεί η ειδοποίηση της εταιρείας διαχείρισής του. Επίσης, η πλειοψηφία των επισκεπτών στα μεταλλευτικά πάρκα είναι μαθητές, περιηγητές, ερευνητές και τοπικός πλυθυσμός. Τέλος, το μικρό χρονικό διάστημα που λειτουργούν τα πάρκα της Φωκίδας, της Σαρδηνίας και το ΤΠΠΛ δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων ως προς τη διαχείριση και τη βιωσιμότητά τους. Όσον αφορά στο Creusot και στο Emscher Park, διαπιστώνεται η επιτυχία της διαχείρισης και η βιωσιμότητά τους.

Στη συνέχεια επιχειρείται μια συγκριτική προσέγγιση των παραδειγμάτων σε μια κοινή κλίμακα, και συγκεκριμένα στο επίπεδο των μεταλλευτικών μουσείων που λειτουργούν στα πλαίσια των πάρκων. Στα μεταλλευτικά μουσεία του Βαγονέτο και του Blanzy, καθώς και στα μουσεία της Σαρδηνίας παρατηρούμε ότι οι εγκαταστάσεις που περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα της αποκατάστασης είναι το κτίριο διοίκησης και οι γαλαρίες, ενώ δημιουργούνται και εκθέσεις μηχανημάτων. Κατά γενικό κανόνα, τα κτίρια διοίκησης των ορυχείων αποκαθίστανται και χρησιμοποιούνται ως μουσειακοί- εκθεσιακοί χώροι. Οι γαλαρίες στηρίζονται κατάλληλα και εξοπλίζονται με συστήματα εξαερισμού για να είναι επισκέψιμες είτε με τα πόδια είτε με βαγονέτο και εκεί παρουσιάζονται οι συνθήκες εργασίας με αναπαραστάσεις με κέρινα ομοιώματα ή η εξέλιξη των τεχνικών και οι ποικίλοι μηχανισμοί εκσκαφής. Οι εκθέσεις μηχανημάτων γίνονται είτε υπαίθρια είτε στις αίθουσες μηχανών των ορυχείων οι οποίες πιθανά αποκαθίστανται και λαμβάνουν άλλη χρήση. Το Zollverein Museum έχει πάρει μια διαφορετική κατεύθυνση αποκατάστασης, διαχείρισης και λειτουργίας από τα μεταλλευτικά μουσεία των προηγούμενων παραδειγμάτων. Τα μουσεία του Zollverein, του Blanzy, και το Βαγονέτο οργανώνουν και εκπαιδευτικά προγράμματα.

Στον ελλαδικό χώρο, το Μεταλλευτικό Πάρκο της Φωκίδας-Βαγονέτο αποτελεί ένα θεματικό πάρκο, μοναδικό στο είδος του ³⁶. Είναι αξιοσημείωτο ότι το πάρκο αυτό, πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία της εταιρείας S&B χωρίς κρατική υποστήριξη. Άλλα στοιχεία που το διαφοροποιούν από τα υπόλοιπα παραδείγματα είναι η κλίμακά του καθώς και το γεγονός ότι η ίδια εταιρεία που ξεκίνησε την κατασκευή του συνεχίζει τις διαδικασίες εξόρυξης μεταλλευμάτων σε άλλα ορυχεία της περιοχής. Τέλος, στην κλίμακα του μεταλλευτικού μουσείου, όχι όμως στην κλίμακα του μεταλλευτικού πάρκου, θεωρούμε ότι είναι ισάξιο των ευρωπαϊκών παραδειγμάτων με όλες τις σχετικές εγκαταστάσεις. Το ΤΠΠΛ αποτελεί μια προσπάθεια δημιουργίας ενός πάρκου ισάξιου με τα ευρωπαϊκά δεδομένα με διαφορετικό όμως προσανατολισμό. Το ΤΠΠΛ αποτελεί πρωτοποριακό παράδειγμα για τα ελληνικά δεδομένα, πρώτον, λόγω της παραχώρησης του χώρου της πρώην Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου στο ΕΜΠ, και δεύτερον διότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει ανάλογη εμπειρία επανάχρησης βιομηχανικού μνημείου τέτοιας έκτασης³⁷. Ωστόσο παραμένει γεγονός ότι ένα πάρκο μεγάλης κλίμακας με αμιγείς χρήσεις που σχετίζονται με τη βιομηχανική κληρονομία δεν έχει υλοποιηθεί ακόμη στον ελλαδικό χώρο. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραδείγματα της Ευρώπης και την

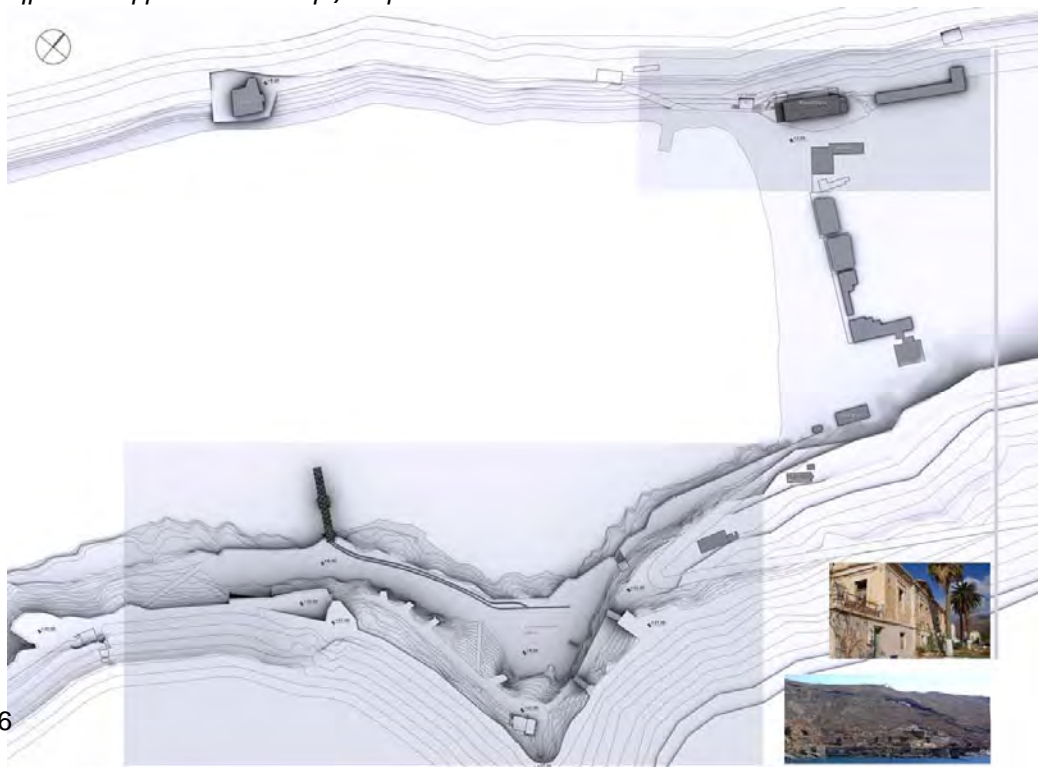
επιτυχία που είχαν στη λειτουργία τους μέσω του τρόπου διαχείρισής τους, μια τέτοια προσπάθεια θα μπορούσε να έχει την ανάλογη ανταπόκριση στην Ελλάδα χωρίς όμως να παραβλέπεται η διαφορά στην κλίμακα της χώρας μας. Πρέπει, τέλος, να τονιστεί ότι είναι αναγκαία η διατήρηση των σημαντικών ορυχείων της Ελλάδας και η αναβίωσή τους με την εισαγωγή νέων χρήσεων.

Μεταλλευτικό Μουσείο στο Μέγα Λειβάδι της Σερίφου³⁸

Το μεταλλευτικό μουσείο στο Μέγα Λειβάδι της Σερίφου, αποτελεί μια μελέτη όπου επιχειρείται ο σχεδιασμός ενός μεταλλευτικού μουσείου βάσει των συμπερασμάτων της έρευνας.

Στον όρμο του Μεγάλου Λειβαδίου της Σερίφου δημιουργήθηκε η πρώτη και κυριότερη εγκατάσταση των μεταλλείων της Σερίφου που ανέπτυξε έντονη μεταλλευτική δραστηριότητα από το 1861 μέχρι το 1963. Στις 21 Αυγούστου του 1916 ξέσπασε γενική απεργία των μεταλλωρύχων διεκδικώντας το οκτάωρο εργασίας με συνολικά οκτώ νεκρούς. Το 1983, το κτίριο διοίκησης των μεταλλείων μαζί με τα σχετικά κινητά αντικείμενα χαρακτηρίστηκε από το ΥΠΠΟ ως έργο τέχνης και ο οικισμός ως ιστορικός τόπος. Το διοικητήριο είναι ένα διώροφο νεοκλασικό κτίριο που βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο της ακτής στον όρμο του Μεγάλου Λειβαδίου της Σερίφου. Στη νοτιοανατολική πλευρά τον κόλπου είναι συγκεντρωμένο το μεγαλύτερο μέρος των εγκαταστάσεων εξόρυξης, μεταφοράς αλλά και αποθήκευσης που καταλαμβάνουν μία ζώνη περίπου 30 στρεμμάτων χωρισμένη σε τρία επίπεδα³⁹.

Τοπογραφικό του όρμου του Μεγάλου Λειβαδίου Σερίφου που σημειώνονται το διοικητήριο και η μεταλλευτική ζώνη

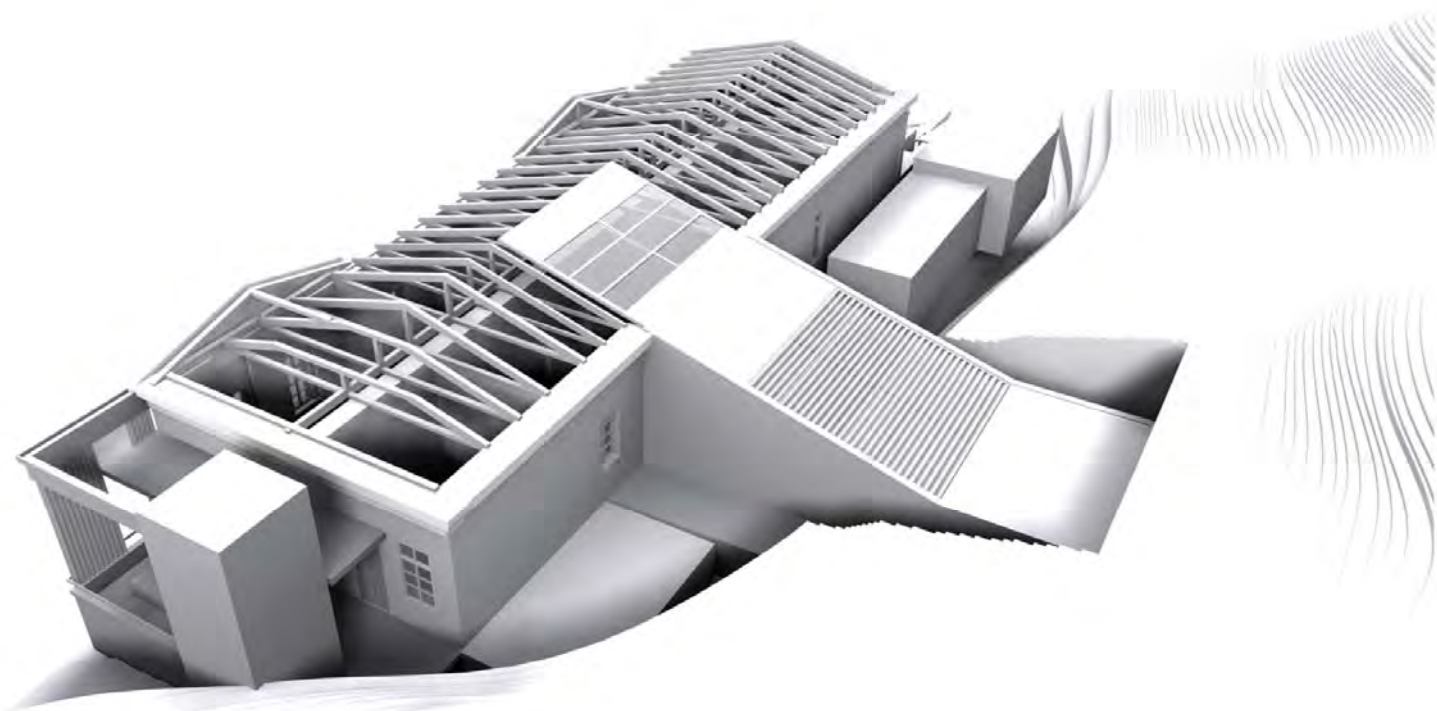

Στη διπλωματική αυτή εργασία προτείνεται η δημιουργία ενός μεταλλευτικού μουσείου που περιλαμβάνει τόσο τη ζώνη μετάλλευσης, όσο και το Διοικητήριο. Συγκεκριμένα προτείνεται πρώτον η συντήρηση, αποκατάσταση και επανάχρηση του κτιρίου διοίκησης με στόχο να αποτελέσει τον διοικητικό πυρήνα του μουσείου και δεύτερον η συντήρηση και η ανάδειξη των εγκαταστάσεων, καθώς και η δημιουργία νέων κατασκευών στη μεταλλευτική ζώνη.

Φωτογραφική αποτύπωση του Διοικητηρίου των μεταλλείων του Μεγάλου Λειβαδίου

Αρχικά πραγματοποιήθηκε ανάλυση του διοικητηρίου η οποία περιλάμβανε τέσσερα κεφάλαια : τη σχέση του κτιρίου με την ευρύτερη περιοχή ,την ιστορική ανάλυση του κτιρίου, την αρχιτεκτονική ανάλυση του κτιρίου (φωτογραφική αποτύπωση, σε κλίμακα 1:50) και την αξιολόγηση των αρχιτεκτονικών στοιχείων του κτιρίου. Στην πρόταση αποκατάστασης προτείνεται μια συνδυασμένη επανάχρηση του κτιρίου όπου στον όροφο τοποθετούνται οι χώροι έκθεσης ενώ στο ισόγειο τα γραφεία διοίκησης του μουσείου, δύο χώροι εκπαίδευσης και δύο χώροι στάσης.

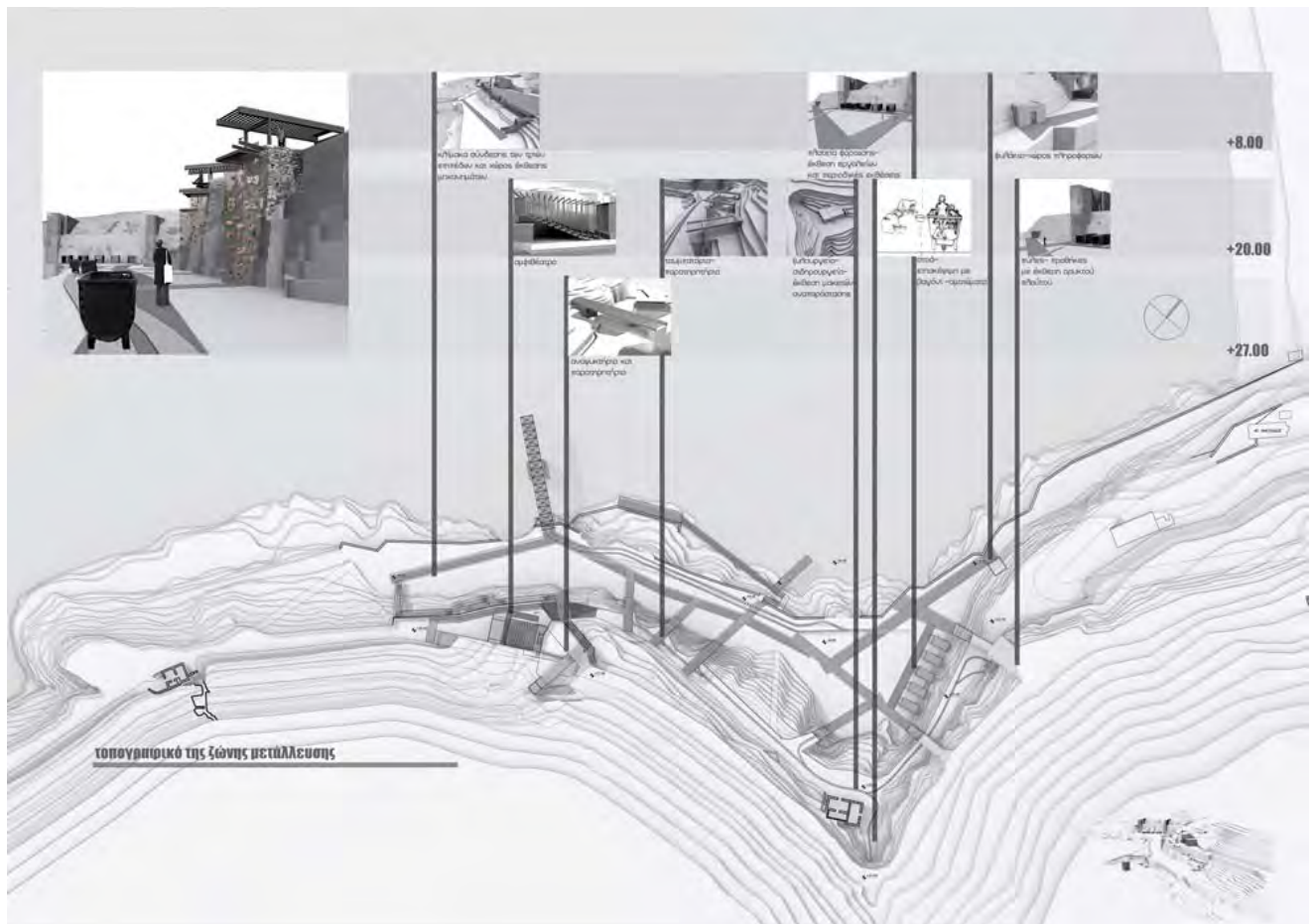

Πρόταση αποκατάστασης και επανάχρησης του Διοικητηρίου

Βάση της μελέτης αποκατάστασης και επανάχρησης του κτιρίου κρίθηκε σκόπιμο να σχεδιαστούν δύο προσθήκες στο κτίριο. Η προσθήκη στη βορειοανατολική πλευρά του κτιρίου λειτουργεί ως βοηθητικός χώρος εισόδου στο κτίριο και ως χώρος στάσης. Στη θέση αυτή τοποθετείται και ο ανελκυστήρας για την εξυπηρέτηση της κατακόρυφης κυκλοφορίας, θέση που κρίθηκε ως η λιγότερο επιβαρυντική για το υπάρχον κτίριο. Η προσθήκη στη βορειοδυτική πλευρά του κτιρίου αποτελεί αμφιθεατρικό χώρο προβολής όπου θα προβάλλεται ταινία αναπαράστασης των γεγονότων της απεργίας της 21 Αυγούστου του 1916⁴⁰, ενώ θα μπορεί να λειτουργεί και σαν χώρος συνεδριάσεων. Η προσθήκη αυτή, τυπολογικά, ενισχύει τον βασικό άξονα συμμετρίας του κτιρίου και μορφολογικά, το νέο τμήμα ξεχωρίζει από το κτίριο με τη χρήση νέων υλικών, ενώ παράλληλα συνδέεται ομαλά

με το παλιό κτίριο αφού η στέγη του υιοθετεί την κλίση της παλιάς στέγης σαν να αποτελεί συνέχειά της.

Όσον αφορά στη μεταλλευτική ζώνη, παράμετροι για την επιλογή των χρήσεων ήταν πρώτον η διατήρηση της ιστορίας του τόπου και η ανάδειξη των εγκαταστάσεων και δεύτερον η βιωσιμότητα του χώρου μετά την επέμβαση. Η βασική χρήση που προτείνεται είναι ένα υπαίθριο μεταλλευτικό μουσείο, όπου θα παρουσιάζεται η διαδικασία της μετάλλευσης αλλά και η ιστορία του τόπου. Επίσης εκτός από τις μουσειακές χρήσεις επιλέχθηκε να δοθεί και μια πολιτιστική κατεύθυνση στο χώρο.

Τοπογραφικό πρότασης αποκατάστασης και επανάχρησης της μεταλλευτικής ζώνης

Στη μεταλλευτική ζώνη, προτείνονται σημειακές και αναστρεπτές επεμβάσεις με κατασκευές από ξύλο και μέταλλο και δημιουργείται μια πορεία στα ίχνη των ράγων των βαγονιών που ενώνει τις απεκατεστημένες εγκαταστάσεις μετάλλευσης. Σχεδιάζονται στο πρώτο επίπεδο (+8.00m) μια έκθεση μεταλλευτικών μηχανημάτων και στο χώρο της πλατείας φόρτωσης δημιουργείται η έκθεση εργαλείων και ένας μεταβαλλόμενος χώρος που προσφέρεται για να

φιλοξενήσει διάφορες δράσεις και περιοδικές εκθέσεις. Η υπαίθρια έκθεση ορυκτών γίνεται στη θέση των *τουμπατορίων*. Στο δεύτερο επίπεδο (+20.00m) γίνεται επισκέψιμη η στοά *Καλόγερου*, σχεδιάζονται τρία παρατηρητήρια και ένα υπαίθριο αμφιθέατρο χωρητικότητας 168 ατόμων, όπου είναι δυνατόν να λάβουν χώρα ποικίλες δράσεις, από παραστάσεις μέχρι συνέδρια. Στο τρίτο επίπεδο (+27.00m) προβλέπονται ένα αναψυκτήριο με έναν διαμορφωμένο χώρο θέασης.

Εν κατακλείδι, οι μεταλλευτικές εγκαταστάσεις του Μεγάλου Λειβαδίου Σερίφου, είναι ήδη κυρηγμένος ιστορικός τόπος, που με την κρατική κινητοποίηση και την υποστήριξη του τοπικού πλυθησμού μπορεί να αποτελέσει ένα αξιόλογο μεταλλευτικό μουσείο του ελλαδικού χώρου. Το μεταλλευτικό μουσείο, με επισκέψιμη τη στοά του Καλόγερου, την υπαίθρια έκθεση ορυκτών και αποκατεστημένο το κτίριο διοίκησης, διαθέτει όλες τις εγκαταστάσεις των μεταλλευτικών μουσείων που μελετήθηκαν. Η έκτασή του είναι μικρή και η πρόσβαση σχετικά δύσκολη, γεγονός που δυσχεραίνει τη βιωσιμότητά του. Ωστόσο, με την εισαγωγή, πέρα από τις μουσειακές χρήσεις, του πολιτισμού και της έρευνας στις εγκαταστάσεις του και με την κατάλληλη διαχείριση θα μπορούσε να αποτελέσει πόλο έλξης όχι μόνο για τον τοπικό πλυθησμό αλλά και για περιηγητές και ερευνητές, ιδιαίτερα τους θερινούς μήνες. Το πιο σημαντικό όμως είναι να συντηρηθούν και να αποκατασταθούν οι εγκαταστάσεις για να διατηρηθεί η πολιτιστική κληρονομιά του τόπου και να διατηρηθούν ζωντανές οι μνήμες, όσο υπάρχουν ακόμα πολύτιμες προφορικές μαρτυρίες.

Άννα-Μελπομένη Δάνου, Αρχιτέκτων Μηχανικός
Ελένη-Άννα Κότσικου, Αρχιτέκτων Μηχανικός

Βιβλιογραφία

1. *Βιομηχανική αρχαιολογία: η περίπτωση των ορυχείων*, Ερευνητική εργασία των Δάνου Μ., Κοτσίκου Ε., επιβλέπουσα καθηγήτρια Παλυβού Κ. , τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών , Πολυτεχνική Σχολή, Α.Π.Θ. , Θεσσαλονίκη 2006. Τα κείμενα των πηγών των παραδείγματα του οικομουσείου Creusot, του Emscher Park και του πάρκου της Σαρδηνίας είναι αποδομένα από τα αγγλικά, τα γαλλικά, τα γερμανικά και τα ιταλικά.
2. **Slotta R.**, Τίτλος Πρωτοτύπου: *Εισαγωγή στη Βιομηχανική Αρχαιολογία*, 1982, Ελληνική έκδοση: Πολιτιστικό Τεχνολογικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, σελ.175
3. **Περιβαλλοντική Ομάδα Ενιαίου Λυκείου Μήλου**, *Εξορυκτική Δραστηριότητα και Περιβάλλον, Ορυχεία και Αποκατάσταση Τοπίου στη Μήλο*, Μήλος, 2000
4. http://www.ecomusee-creusot-montceau.fr/rubrique.php3?id_rubrique=39 απόδοση από τα γαλλικά Ο αρχικός ορισμός του οικομουσείου διατυπωμένος από τους Georges-Henri RIVIÈRE και Hugues de VARINE υιοθετήθηκε το 1971 με τους εξής όρους: «μουσείο ξεχωριστό, που περιλαμβάνει διαφορετικές αρχές και αναδεικνύει τον άνθρωπο στο χρόνο και στο χώρο, στο φυσικό και πολιτιστικό του περιβάλλον, ενώ παράλληλα προσκαλλεί το σύνολο ενός πληθυσμού να συμμετάσχει στην ανάπτυξη του με διάφορα μέσα έκφρασης που βασίζονται κυρίως στην πραγματικότητα των τοπίων, των κτιρίων, των αντικειμένων, αληθινά πράγματα πιο εκφραστικά και από τις λέξεις ή τις εικόνες που εισβάλλουν στη ζωή μας.»
5. www.le-creusot.fr
Στις 13 Ιανουαρίου του 1970 συνενώθηκαν 16 βιομηχανικές ή αγροτικές κοινότητες του νομού Saône-et-Loire για να ιδρύσουν την Κοινότητα Creusot-Montceau (Communauté), μια από τις 14 αστικές κοινότητες που υπάρχουν σήμερα στη Γαλλία και στις οποίες ζουν 6 εκατομμύρια άνθρωποι, δηλαδή ένας στους δέκα Γάλλους. Σε αντίθεση με τις τέσσερις πρώτες αστικές κοινότητες που ιδρύθηκαν από το νόμο του 1966, η δημιουργία της Communauté Creusot-Montceau δεν επιβλήθηκε από τη νομοθεσία αλλά αποφασίστηκε αυτενεργώς από τους εκλεγμένους.
6. http://www.ecomusee-creusot-montceau.fr/rubrique.php3?id_rubrique=42
7. http://www.ecomusee-creusot-montceau.fr/rubrique.php3?id_rubrique=36
8. *Industrial Heritage between land and sea, for a European network of ecomuseums*, catalogue of the itinerant exhibition, Poligrafica snc, Venice, Italy, September 2005
9. <http://www.ecomusee-creusot-montceau.fr>
Απόσπασμα από: « L'association La Mine et Les Hommes - 2000 - 25ème anniversaire » Par René Janniaud πρόεδρος τιμής
10. **Brown, Brenda J.** 2001, Reconstructing the Ruhrgebiet. Landscape Architecture 4/200, 66 (από **LaBelle J. M.**, *Emscher Park, Germany-expanding the definition of a "park"*, Νέα Υόρκη)
11. <http://www.highbeam.com/library/docfree.asp?DOCID=1G1:54172205&ctrlInfo=Round20%3AMode20b%3ADocG%3AResult&ao=>
12. **Masterplan Emscher Landschaftspark 2010**
13. <http://www.uneptie.org/pc/ind-estates/casestudies/Emscher.htm>
14. <http://www.highbeam.com/library/docfree.asp?DOCID=1G1:54172205&ctrlInfo=Round20%3AMode20b%3ADocG%3AResult&ao=>
15. **LaBelle J. M.**, *Emscher Park, Germany-expanding the definition of a "park"*, Νέα Υόρκη
16. <http://www.zollverein.de>
17. <http://www.zech-zollverein.de/index2.ht>
18. <http://whc.unesco.org/en/list/975>
19. <http://www.zech-zollverein.de/index2.ht>
20. http://www.regione.sardegna.it/bandi_internazionali/luxi/bando.html
21. Regione Autonoma della Sardegna e l' Ente Minerario Sardo
22. <http://www.minesofsardinia.com/Parcolng.php?ldPP=1>
23. http://www.cm-sulcisigliesiente.it/frame_territorio.htm
24. *Industrial Heritage between land and sea, for a European network of ecomuseums*, catalogue of the itinerant exhibitioiv, Poligrafica snc, Venice, Italy, September 2005

-
25. <http://www.igeaminiere.it/visite/anglosarda.html>
26. *Τεχνολογικό και Πολιτιστικό πάρκο Λαυρίου, μελέτες και έργα 1994-97*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Ιούλιος 1997
27. <http://www.ltp.ntua.gr>
28. *Τεχνολογικό και Πολιτιστικό πάρκο Λαυρίου, μελέτες και έργα 1994-97*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Ιούλιος 1997
29. <http://www.ltp.ntua.gr>
30. Για το παράδειγμα του ΤΠΠΛ συμβουλευτήκαν επίσης οι εξής πηγές:
- Τεχνολογικό – Πολιτιστικό Πάρκο στο Λαύριο, Σύγχρονα Θέματα*, τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας, περίοδος Β, χρόνος 19ος, τεύχος 58-59, Ιανουάριος-Ιούνιος, 1996
 - Το μεταλλευτικό Λαύριο του 19ου & 20ου αιώνα*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου για το 10ο Συνέδριο ΤΙΣΣΗ, έκδοση: Απρίλης 1997, επιμέλεια: Γ. Δερμάτη, Ε. Καλαφάτη, Α. Μαρκουλή, Ν. Μπελαβίλα, Γ. Τσίλη
 - Μαρίνου Γ.Π. & Petrascheck W.E.**, Ινστιτούτο Γεωλογίας και ερευνών υπεδάφους *Γεωλογικά και Γεωφυσικά Μελέται* τομ.ΙV, αρ.1. Λαύριον, Αθήνα 1956
 - <http://www.lavrioculturalpark.gr>
31. <http://www.naftemporiki.gr/t&z/story.asp?id=1140564>
32. quality net foundation και *Κοινωνική Συνεισφορά S&B Βιομηχανικά Ορυκτά Α.Ε.*
33. http://www.cultureguide.gr/events/details_gr.jsp?Event_id=74735&catA=11
34. http://www.epohi.gr/environs_columns_2722005.htm «*Το φως*», 18 Ιανουαρίου 2005, καθημερινή εφημερίδα της Λαμίας
35. <http://www.vagonetto.gr>
36. http://www.cultureguide.gr/events/details_gr.jsp?Event_id=74735&catA=11
37. *Τεχνολογικό και Πολιτιστικό πάρκο Λαυρίου, μελέτες και έργα 1994-97*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Ιούλιος 1997
38. *Το μεταλλευτικό μουσείο στο Μέγα Λειβάδι της Σερίφου*, Διπλωματική εργασία των Δάνου Μ., Κοτσίκου Ε., επιβλέπων καθηγητής Μ.Νομικό, τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνική Σχολή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2006
- Η μελέτη του διοικητηρίου και των μεταλλευτικών εγκαταστάσεις στο Μεγάλο Λειβάδι Σερίφου έγινε μέσω έρευνας πεδίου, συνεντεύσεων με ερευνητές του τόπου (Ν.Μπελαβίλας, Α.Φραγκίσκος, Μ. Μαυροειδή) και πρώην μεταλλωρύχους (Δ. Ξυπνητός κ.α.) αλλά και μέσω βιβλιογραφικής έρευνας. Ενδεικτικά:
- Υπαίθριο Μουσείο μεταλλευτικών δραστηριοτήτων και ορυκτού πλούτου Σερίφου, Δήμος Σερίφου – Π.Τ.Ι ΕΤΒΑ, Προκαταρτική Μελέτη, Μάιος 1998
 - Μελέτη αποτύπωσης του Κτιρίου Διοίκησης που παραχωρήθηκε από το Δήμο Σερίφου
 - **Ν. Σκόνης**, *Η αιματηρή απεργία των μεταλλωρύχων της Σερίφου-21 Αυγούστου 1916*, Ομοσπονδία Μεταλλωρύχων Ελλάδας, Αθήνα, 1990
 - **Κ. Σπέρας**, *Η απεργία της Σερίφου*, Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα 2001
 - Ιστορικά Μεταλλεία στο Αιγαίο, 19ος – 20ος αιώνας, Επιστημονικό συνέδριο, Μήλος 3-5 Οκτωβρίου 2003, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς
 - *Σερίφος*, Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες – 27 Αυγούστου 2000
 - *Ντοκυμαντέρ-Οι εποχές των ορυκτών στο Αιγαίο*, Α.Φραγκίσκος, Ν.Μπελαβίλας, Παραγωγή: Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου, Ν.Ελληνικάκης
39. Υπαίθριο Μουσείο μεταλλευτικών δραστηριοτήτων και ορυκτού πλούτου Σερίφου, Δήμος Σερίφου – Π.Τ.Ι ΕΤΒΑ, Προκαταρτική Μελέτη, Μάιος 1998
40. Ο Δήμος Σερίφου έχει ήδη αναθέσει την πραγματοποίηση ταινίας αναπαράστασης των γεγονότων της απεργίας της 21 Αυγούστου του 1916.

Φερενίκη Βαταβάλη, Νίκος Μπελαβίλας,

Ο μετασχηματισμός της οδού Πειραιώς

Σύντομο ιστορικό

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος βρήκε την Οδό Πειραιώς -τον ιστορικό άξονα που συνδέει την Αθήνα με το λιμάνι του Πειραιά- με τον εντυπωσιακό αριθμό των 63 εργοστασίων, εγκαταστημένων στο μήκος της, από τη γέφυρα Καλαμάκη στον Πειραιά μέχρι τη συμβολή της Ιεράς Οδού στην είσοδο του κέντρου της Αθήνας. Ήταν μια πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί, με εκκίνηση τη νομοθετική ρύθμιση για χωροθέτηση των κεραμοποιείων σε ζώνη 200 μέτρων, εκατέρωθεν του δρόμου το 1857, αλλά κυρίως με την εγκατάσταση μεγάλων βιομηχανικών μονάδων που ιδρύθηκαν όπως το εργοστάσιο φωταερίου της Αθήνας και ο ατμόμυλος Σταματόπουλου από τις αρχές της δεκαετίας του 1860. Το 1940 επί της οδού Πειραιώς και σε βάθος ενός οικοδομικού τετραγώνου λειτουργούσαν εκτός άλλων 9 ατμόμυλοι, 8 κλωστοϋφαντουργίες, εριουργίες και καναβουργία, 13 χημικές βιομηχανίες, 13 βυρσοδεψεία, 5 βιομηχανίες μετάλλου και 4 οικοδομικές και κατασκευαστικές βιομηχανίες¹.

Αυτά συνέβαιναν στο μέτωπο το δρόμου. Στην ενδοχώρα, προς τη δυτική κυρίως πλευρά στον Ελαιώνα, αλλά και στα ανατολικά προς τον Ταύρο, την Καλλιθέα, το Μοσχάτο και το Νέο Φάληρο λειτουργούσαν δεκάδες άλλα εργοστάσια και ανάμεσα τους εκατοντάδες μικρά εργαστήρια, μάντρες, αποθήκες. Ήταν μία γραμμική στην αρχή βιομηχανική ζώνη, η οποία κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου ενώθηκε μέσω του Ελαιώνα με την επόμενη στη σειρά, ζώνη του Κηφισού. Ανάμεσα τους και επί του μετώπου αναπτύχθηκαν δύο μικρής έκτασης οικιστικές περιοχές και οι δύο προσφυγικές. Η μία στον Άγιο Ιωάννη Ρέντη και η άλλη στον Ταύρο.

¹ Βλ. σχετικά, Σιδέρης, Ν.Γ. , *Οδηγός Βιομηχανίας της Ελλάδος, 1939-1940*, Αθήνα 1940.

Κατά την περίοδο της αποβιομηχάνισης της Αττικής και το τέλος του 20^{ου} αιώνα η οδός Πειραιώς υπήρξε μία σχεδόν μονολειτουργική ζώνη, από τον Κεράνη έως το Γκάζι.

Η διακοπή λειτουργίας των περισσότερων εργοστασίων της οδού Πειραιώς άφησε ένα τεράστιο απόθεμα γης και κτιριακών εγκαταστάσεων σε κατάσταση ερήμωσης, θέτοντας μεγάλα ερωτήματα για τη διαχείρισή του ως σύνολο.

Το νέο θεσμικό πλαίσιο το οποίο διαμορφώθηκε με βάση τον νόμο περί απομάκρυνσης της βιομηχανίας από την Αττική², το Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας³, τα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια των δήμων που διατρέχει η οδός Πειραιώς του 1988 και το Προεδρικό Διάταγμα του Ελαιώνα του 1995 αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία επρόκειτο να στηριχθεί στη συνέχεια, ο σχεδιασμός της ανάπλασης του ιστορικού άξονα.

Ο σχεδιασμός της ανάπλασης

Την ίδια περίοδο ξεκίνησε από τη Διεύθυνση Πολεοδομικού Σχεδιασμού του ΥΠΕΧΩΔΕ η μελέτη για την «Ανάπλαση και ανάδειξη της ταυτότητας της οδού Πειραιώς» η οποία ολοκληρώθηκε το Μάρτιο του 1995. Η μελέτη προέβλεπε την ανάπλαση του άξονα από την πλατεία Ομονοίας έως τη λεωφόρο Γρ.Λαμπράκη στον Πειραιά, σε μήκος δηλαδή 8,5 χλμ. Βασική ιδέα ήταν η ανάδειξη του δρόμου σε άξονα υπερτοπικού πόλου πολιτισμού, αναψυχής, εκπαίδευσης και πρασίνου σε συνδυασμό με παραγωγικές δραστηριότητες. Ήταν η πρώτη προσπάθεια συντεταγμένου κρατικού πολεοδομικού σχεδιασμού για το μέλλον ενός μεγάλου "brown field", η οποία άρχισε ενώ ακόμα βρίσκονταν σε λειτουργία αρκετές βιομηχανικές μονάδες. Η ιδέα της ανάπλασης με άξονες τον πολιτισμό, την εκπαίδευση και το πράσινο παράλληλα με τη διατήρηση της «υγειούς» και μη ρυπαίνουσας βιομηχανικής δραστηριότητας στο εσωτερικό αυτής της ανάπλασης, είχε αναπτυχθεί ως λογική στο ΥΠΕΧΩΔΕ από τη δεκαετία του '80, την εποχή της υπουργίας Αντώνη Τρίτση. Εμπεριέχεται τόσο στο Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο Πειραιά για τη βιομηχανική περιοχή Κεράνη-Νέου Φαλήρου, όσο και στο διάταγμα του Ελαιώνα.

Η αναγνώριση επίσης της αξίας της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας του βιομηχανικού αποθέματος του δρόμου και η πρόθεση προστασίας, αποκατάστασης και επανάχρησής του, όπως περιλαμβάνεται στους στόχους της μελέτης, αποτελεί επίσης καινοτομία η οποία εντάσσεται μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο εκείνης της περιόδου, όπου και στην Ελλάδα η βιομηχανική αρχιτεκτονική του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} αρχίζει να χαρακτηρίζεται αξιόλογη.

² Βλ. ΧΠ/ΓΧΠ/2094/6.9.1979 Εθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας και Περιβάλλοντος για την απαγόρευση ίδρυσης βιομηχανιών στην Πρωτεύουσα, Προεδρικό Διάταγμα 5.12.1979, ΦΕΚ 707Δ/13.12.1979, περί βιομηχανιών και βιοτεχνιών στην Αττική.

³ Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας, Ν.1585, ΦΕΚ 18Α/1985.

Για την υλοποίηση αυτών των στόχων προτάθηκαν μία σειρά μέτρων:

- Χαρακτηρισμός της οδού Πειραιώς ως παραδοσιακού ιστορικού τμήματος της πόλης και καθορισμός ζώνης προστασίας αυτού.
- Ρύθμιση των χρήσεων γης στην κατεύθυνση της αποθάρρυνσης των επαγγελματικών εκείνων δραστηριοτήτων που δημιουργούν προβλήματα οπτικής ή άλλης ρύπανσης, της διατήρησης της κατοικίας του λιανικού εμπορίου και των γραφείων και της τόνωσης της εκπαίδευσης, του αθλητισμού, της αναψυχής εν γένει και ιδιαίτερα των πολιτιστικών δραστηριοτήτων.
- Καθορισμός ειδικών όρων δόμησης για την διατήρηση στην περιοχή της κλίμακας που διαμορφώνεται από τους παλιούς κτιριακούς όγκους.
- Καθορισμό ειδικών όρων και περιορισμών καθώς και γενικών παρεμβάσεων που θα συντελέσουν στην αισθητική αναβάθμιση του δρόμου.
- Προστασία και αποκατάσταση των αξιόλογων κελυφών και του περιβάλλοντος χώρου αυτών. Για την επανάχρησή τους προτείνονται χρήσεις αναψυχής και πολιτισμού.
- Κυκλοφοριακές ρυθμίσεις που περιλαμβάνουν πεζοδρόμους, παράπλευρους δρόμους και χώρους στάθμευσης.
- Ενίσχυση του πρασίνου με καθορισμό και οργάνωση κοινοχρήστων χώρων αναψυχής και στάσης του κοινού, παράλληλα με την ανάπτυξη πολιτιστικών ή αθλητικών δραστηριοτήτων.
- Σημειακές παρεμβάσεις μεγάλης κλίμακας για εννέα σημεία κατά μήκος του άξονα, με στόχο να αναδειχθούν σε πόλους δραστηριοτήτων και πρασίνου. Συγκεκριμένα, τα εννέα σημεία παρέμβασης είναι:

√ Η πλατεία Κουμουνδούρου, όπου η μελέτη προβλέπει συνολική ανάπλασή της.

√ Η περιοχή Γκάζι - Κεραμικός, με οργάνωση της περιοχής ως ζώνης αναψυχής και πολιτιστικών λειτουργιών.

√ Η περιοχή του Σαράφειου Κολυμβητηρίου, με εμπλουτισμό της περιοχής με κοινόχρηστους χώρους και δημιουργία χώρων στάθμευσης

√ Ο κόμβος Χαμοστέρας, όπου προβλέπεται η διαμόρφωση ζώνης πρασίνου αναψυχής – αθλητισμού

√ Η περιοχή των παλιών Σφαγείων και Στάβλων του Δήμου Ταύρου, με διατήρηση των κτισμάτων και ένταξη σε αυτά χρήσεων αναψυχής και πολιτισμού.

√ Η στροφή της οδού Πειραιώς - "Σικιαρίδειο", με ανάδειξη της περιοχής σε πολιτιστικό πόλο.

√ Ο κόμβος Κηφισού - ΣΑΝΙΤΑΣ με αναδιοργάνωση των χρήσεων, προβολή και διατήρηση κτιριακών όγκων και δημιουργία εκτεταμένης ζώνης πολιτιστικών δραστηριοτήτων, αναψυχής και αθλητισμού

√ Η περιοχή ΧΡΩΠΕΙ - ΕΛΑΪΣ με διατήρηση και ανάδειξη των βιομηχανικών κελυφών.

√ Η περιοχή του κόμβου Γρ.Λαμπράκη με δημιουργία κοινόχρηστων χώρων για την καλύτερη οργάνωσή του.

Στο πλαίσιο όσων προβλέπονταν από τη μελέτη χαρακτηρίστηκε ως παραδοσιακό ιστορικό τμήμα της πόλης η ζώνη εκατέρωθεν της οδού Πειραιώς και σε όλο το μήκος της, με την από 17.4.1996 Απόφαση Υπουργού ΠΕΧΩΔΕ και δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 510Δ/1996. Επίσης χαρακτηρίστηκαν ογδόντα οκτώ κτίρια ως διατηρητέα, ενώ σε άλλα δέκα κτίρια χαρακτηρίστηκε διατηρητέα μόνο η όψη τους, με την από 30.1.1997 Απόφαση του Γενικού Γραμματέα του ΥΠΕΧΩΔΕ, η οποία δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 267/Δ/7.4.1997. Εξ' αυτών τα 45 είναι βιομηχανίες. Πρόκειται για τον πλέον εκτεταμένο χαρακτηρισμό βιομηχανιών που έχει γίνει στη χώρα μας. Τα δε υπόλοιπα είναι τα νεοκλασικά του αστικού τμήματος της Αθήνας, μεταξύ των οποίων ξενοδοχεία, αστικά μέγαρα, το βρεφοκομείο και άλλα κτίρια βόρεια της Ιεράς Οδού μέχρι την Ομόνοια.

Παράλληλα αναστάλθηκε η έκδοση οικοδομικών αδειών για ένα μεγάλο διάστημα, έως ότου διαμορφωθεί το νέο θεσμικό πλαίσιο που θα περιγράφει τη νέα φυσιογνωμία του άξονα.

Εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας το 2004, εκπονήθηκε άλλη μία μελέτη, για την ανάπλαση της οδού Πειραιώς η οποία είχε αντικείμενο την ανάπλαση των κτιριακών όψεων και ανάπλαση των κοινόχρηστων χώρων⁴, ενώ στο πλαίσιο των αναπλάσεων των κοινοχρήστων χώρων η ΕΑΧΑ ΑΕ (Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας) ανέλαβε την ανάπλαση δύο κεντρικών πλατειών της Αθήνας στην οδό Πειραιώς, την πλατεία Κουμουνδούρου και την πλατεία Κεραμεικού.

Ακολουθώντας την ίδια πορεία, στο τέλος του 2004 το νέο θεσμικό πλαίσιο ολοκληρώθηκε με το επονομαζόμενο «διάταγμα της οδού Πειραιώς» για «Τροποποίηση του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου των Δήμων Αθηναίων, Ταύρου,

⁴ ΥΠΕΧΩΔΕ (2002), *Μελέτη ανάπλασης της οδού Πειραιώς*.

Αγ. Ι.Ρέντη, Μοσχάτου, και Πειραιά Ν.Αττικής» (ΦΕΚ 1063Δ/16.11.2004), στο τμήμα της οδού Πειραιώς που είχε χαρακτηριστεί ως παραδοσιακό. Με αυτό το διάταγμα ορίστηκαν νέες χρήσεις γης και νέοι συντελεστές δόμησης.

Με τον καθορισμό των νέων χρήσεων γης κατά μήκος του δρόμου, είναι εμφανής η πρόθεση του ΥΠΕΧΩΔΕ να εφαρμόσει τους στόχους οι οποίοι είχαν τεθεί από τη μελέτη του 1996. Με έμφαση στις χρήσεις βιομηχανίας «προς εξυγίανση» η οποία προβλέπεται να συνυπάρχει με τον πολιτισμό και την αναψυχή στα νότια, στον Πειραιά και το Μοσχάτο και τον πολιτισμό, ήπια αναψυχή, διοίκηση και υπηρεσίες στα βόρεια στον Δήμο Αθηναίων επιχειρείται να υλοποιηθεί η αρχική ιδέα της ανάπλασης. Στο μέσον περίπου του δρόμου, στον κόμβο Χαμοστέρνας όπου ο δρόμος δεν έχει τόσο έντονο ιστορικό χαρακτήρα όσο στα υπόλοιπα τμήματα, ορίστηκαν χρήσεις πολεοδομικού κέντρου. Σε όλο το μήκος του δρόμου επιχειρήθηκε να αποτραπεί η δημιουργία μεγάλης κλίμακας χώρων αναψυχής, πολυκινηματογράφων και μεγάλης κλίμακας εμπορικών κέντρων, με εξαίρεση το τμήμα της Χαμοστέρνας.

ΧΡΗΣΕΙΣ ΓΗΣ (ΦΕΚ 510Δ/1996)

Δήμος Πειραιά	Βιοτεχνικά και Βιομηχανικά Πάρκα προς εξυγίανση (εξαιρούνται τα βενζινάδικα και οι αποθήκες) Κτίρια Διοίκησης Πολιτιστικά κτίρια και εγκαταστάσεις Εστιατόρια, Θέατρα, Κινηματογράφοι (έως 2 αίθουσες)
Δήμος Μοσχάτου	Βιοτεχνικά και Βιομηχανικά Πάρκα προς εξυγίανση (εξαιρούνται τα βενζινάδικα και οι αποθήκες) Κατοικίες Εμπορικά καταστήματα (εξαιρούνται οι Υπεραγορές και τα Πολυκαταστήματα) Εγκαταστάσεις Πολιτισμού και Εκπαίδευσης Θρησκευτικοί χώροι Τράπεζες Εστιατόρια
Δήμος Αγίου Ιωάννου Ρέντη	Γενική Κατοικία
Δήμος Ταύρου	Πολεοδομικό Κέντρο βόρεια της οδού Χαμοστέρνας Γενική Κατοικία Διοίκηση (Σχολή Δημόσιας Διοίκησης)
Δήμος Αθηναίων	Κατοικίες Εμπορικά καταστήματα μόνο στα ισόγεια (εξαιρούνται οι Υπεραγορές και τα Πολυκαταστήματα) Γραφεία, Τράπεζες, Ασφάλειες, Κοινωφελείς Οργανισμοί Αναψυκτήρια και Παραδοσιακά Καφενεία (χωρίς ζωντανή μουσική)

Χώροι Συνάθροισης Κοινού
Πολιτιστικά κτίρια και εγκαταστάσεις
Παρκινγκ (κτίρια και οικόπεδα)

Η κλιμάκωση των συντελεστών δόμησης και η εντυπωσιακή σε κάποιες ζώνες μείωση τους που έφθασε έως και 47% υπηρετεί τον ίδιο σκοπό. Τον προσανατολισμό της νέας δόμησης δηλαδή σε μικρής κλίμακας κτίρια, ή/και την αποτροπή κατεδάφισης εργοστασίων, καθώς η νέα δόμηση δεν αποδίδει σε επιπλέον επιφάνειες. Η μείωση για παράδειγμα του ΣΔ κατά 47% στην περιοχή του Ταύρου και για ένα οικόπεδο 10 στρεμμάτων σημαίνει μείωση της επιτρεπόμενης δομήσιμης νέας επιφάνειας κατά 15.000 τ.μ. ή απώλεια πολλών εκατομμυρίων ευρώ. Η ύπαρξη ενός διατηρητέου εργοστασίου σε αυτή την περίπτωση αποφέρει μεγαλύτερο κέρδος καθώς η υπάρχουσα ωφέλιμη επιφάνεια του σε πολλές περιπτώσεις είναι μεγαλύτερη από αυτή που θα κατασκευαστεί σε περίπτωση κατεδάφισης του.

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΔΟΜΗΣΗΣ			
	Παλιός Σ.Δ.	Νέος Σ.Δ. (ΦΕΚ1063Δ/2004)	Μείωση Σ.Δ.
Δήμος Πειραιά	3	2,6	13%
Δήμος Μοσχάτου	1,20 έως 1,80	1 έως 1,2	Από 17% έως 33%
Δήμος Αγίου Ιωάννου Ρέντη	2,6	2	23%
Δήμος Ταύρου	3	1,6 έως 2,3	από 47% έως 23%
Δήμος Αθηναίων	3	1,8 έως 2,3	από 40% έως 23%

Η αναστολή των οικοδομικών αδειών η οποία εφαρμόστηκε για ένα μακρό διάστημα εμπόδισε σε ένα μεγάλο βαθμό τις επιθετικές κινήσεις της κτηματαγοράς εις βάρος των στόχων της ανάπλασης, δηλαδή τις κατεδαφίσεις ιστορικών βιομηχανικών κτιρίων και την ανέγερση μεγάλων εμπορικών κέντρων ή κέντρων αναψυχής.

Ο συνδυασμός των τεσσάρων παράλληλων μέτρων, τα οποία προέκυψαν από τον πολεοδομικό σχεδιασμό και υπηρετούσαν συντεταγμένα την ανάπλαση, προσέφεραν πλέον αποτελεσματική θωράκιση απέναντι στην κερδοσκοπία της γης που μπορούσε να υπάρξει μέσα στο σημερινό οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο ανεξέλεγκτης λειτουργίας της κτηματαγοράς. Η κήρυξη σχεδόν του συνόλου των κτιρίων του δρόμου ως διατηρητέων μνημείων, η αναστολή οικοδομική αδειών, ο καθορισμός χρήσεων γης και η μείωση των συντελεστών δόμησης δημιούργησαν ένα αρκετά δύσκολο να ανατραπεί θεσμικό καθεστώς για τις ιστορικές βιομηχανίες

της οδού Πειραιώς. Πιο συγκεκριμένα, η ελληνική εμπειρία έχει αποδείξει ότι η απλή κήρυξη ως διατηρητέων των κτιρίων, θα οδηγούσε στην σταδιακή απώλεια τους μέσω της ερήμωσης, της κατάρρευσης ή της αυθαίρετης κατεδάφισης και του μεμονωμένου συνεχούς αποχαρκτηρισμού τους μέχρι την πλήρη διάλυση του αρχικού ιστορικού τοπίου. Αυτό συνέβη με εκατοντάδες νεοκλασικά μνημεία των αστικών κέντρων τα οποία καταστράφηκαν μετά τον χαρακτηρισμό τους κατά την περίοδο της ΕΠΑ 1982-1985, όπως και με ένα πολύ μεγάλο τμήμα της ιστορικής βιομηχανικής ζώνης του Αγίου Διονυσίου στον Πειραιά καθώς, η ακόμη και παράνομη κατεδάφιση συνέφερε σε σχέση με τα προσδοκώμενα οφέλη από την πολλαπλάσια μελλοντική δόμηση λόγω των υψηλών συντελεστών.

Η ανάπλαση της οδού Πειραιώς, αστόχησε σε αρκετά σημεία, εκεί όπου οργανισμοί ή ιδιώτες κατόρθωσαν σε νεκρές φάσεις ή μέσω ειδικών εξαιρέσεων πριν την ολοκλήρωση του θεσμικού πλαισίου να εξασφαλίσουν κατεδαφίσεις, ασύμβατες με την ανάπλαση χρήσεις γης ή οικοδόμηση μεγάλων εμπορικών κέντρων. Η μακρότατη περίοδος που διανύθηκε από την έναρξη της μελέτης του ΥΠΕΧΩΔΕ μέχρι την έκδοση των τελευταίων διαταγμάτων το 2004, επέτρεψε κατά καιρούς το άνοιγμα «παράθυρων» υπέρβασης του σχεδιασμού και δημιουργίας μη αναστρέψιμων καταστάσεων σε διάφορα σημεία του δρόμου. Τέτοια παραδείγματα είναι η εξαίρεση από την ανάπλαση με διοικητικές αποφάσεις του οικοδομικού τετραγώνου στη συμβολή Κηφισού και Πειραιώς που μάλιστα συνοδεύεται από κατεδάφιση εργοστασίων⁵, και νοτιότερα, σχεδόν ταυτόχρονα με τον χαρακτηρισμό, η ανέγερση εμπορικών κέντρων, η μετατροπή του βιομηχανικού χώρου των Γενικών Αποθηκών σε χώρο μαζικής αναψυχής, οι αυθαίρετες επεμβάσεις στα αεριοφυλάκια του εργοστασίου του Φωταερίου κ.α.

Η υλοποίηση της ανάπλασης

Σχεδόν ταυτόχρονα με τις προσπάθειες δημιουργίας θεσμικού πλαισίου για την ανάπλαση, από δημόσιους κυρίως φορείς ξεκίνησαν δράσεις επανάχρησης ιστορικών εργοστασίων στο βόρειο κυρίως τμήμα του δρόμου. Με χρονολογική σειρά προηγούνται οι μεγάλης κλίμακας για τα ελληνικά δεδομένα επεμβάσεις από την τοπική αυτοδιοίκηση στο Πιλοποιείο Πουλόπουλου (Πολιτιστικό Κέντρο «Μελίνα»-1985), στο «Γκάζι» (Τεχνόπολις - 1999) και στα Σφαγεία Ταύρου., ενώ εκείνα τα χρόνια μετακινήθηκε και η Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών (1994-95) από το συγκρότημα Πατησίων στα «Ελληνικά Υφαντήρια Α.Ε.» της οικογένειας Σικιαρίδη. Δύο σημαντικές επιλογές από ιδιωτικά κοινωφελή ιδρύματα πολιτισμού, κινήθηκαν στην ίδια κατεύθυνση. Η κατασκευή του «Ελληνικού Κόσμου» από το Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού (1998), στη συνέχεια της ΑΣΚΤ, και του νέου Μουσείου Μπενάκη (2004) στα όρια του Δήμου Αθηναίων.

⁵ Σχετικά βλ. «Η ανάπλαση της ανάπλασης. Η Πειραιώς τσιμέντο να γίνει», *Ιός της Κυριακής, Ελευθεροτυπία*, 8/10/2000.

Παράλληλα, τρεις παλαιές βιομηχανίες, η σοκολατοποιία Παυλίδης στην Αθήνα, η ΧΑΛΚΟΡ στον Ταύρο και η ελαιουργία Ελαΐς στον Πειραιά υπήρξαν οι τρεις μοναδικές περιπτώσεις που συνέχισαν τη λειτουργία τους στα υπάρχοντα κελύφη, αναβαθμίζοντας τις υποδομές τους. Με μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος, ανάπλαση των ιστορικών τους κτιρίων και νέες ενταγμένες στο υπάρχον ιστορικό τοπίο επεμβάσεις, δημιούργησαν όρους για μία ευρύτερη δυναμική, οι οποίοι όμως δεν βρήκαν ανταπόκριση από τον επιχειρηματικό κόσμο. Αντίθετα σε όλα αυτά τα χρόνια συνέχισαν να κλείνουν εργοστάσια, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση τη διακοπή της λειτουργίας της Καπνοβιομηχανίας Κεράνη στον Πειραιά το 2007 με κύριο λόγο την εκμετάλλευση του ακινήτου για νέες πιο αποδοτικές χρήσεις.

Οι χωροθετήσεις χρήσεων πολιτισμού συνεχίστηκαν τα τελευταία χρόνια. Στο αποκαταστημένο εργοστάσιο της Σάνιτας και στο εργοστάσιο επίπλων Τσαούσογλου λειτουργούν από το 2006 χώροι του Φεστιβάλ Αθηνών, σε παλαιό ορυζόμυλο στα Καμίνια δημιουργήθηκε ο «Πολυχώρος Απόλλων» της Νομαρχίας Πειραιά, ενώ ολοκληρώνονται το νέο κτίριο του Ιδρύματος «Μιχάλης Κακογιάννης» στο κέντρο του Ταύρου και η εγκατάσταση της Ταινιοθήκης της Ελλάδος στις παρυφές της Πειραιώς επί της Ιεράς Οδού σε κτίριο που στέγαζε μηχανουργείο και τον θερινό κινηματογράφο «Λαίς».

Σημαντική είναι η συμβολή του πάρκου της Κορεάτικης Αγοράς απέναντι από το Γκάζι, στην αναβάθμιση των ελεύθερων χώρων κατά μήκος του άξονα της Πειραιώς. Η έξοδος του αρχαιολογικού περιπάτου της Αθήνας, μέσω του πεζοδρόμου της Ερμού, στην Πειραιώς και η δημιουργία του πάρκου ενοποίησε την περιοχή από το Γκάζι μέχρι το Πιλοποιείο Πουλόπουλου και τον Κεραμεικό αναβαθμίζοντας σημαντικά το βόρειο άκρο του άξονα.

Αντίθετα, η δημιουργία της ζώνης νυχτερινής μαζικής αναψυχής σε ένα μεγάλο τμήμα του δρόμου, που αρχίζει αμέσως μετά από το Μουσείο Μπενάκη και φθάνει σχεδόν στον κόμβο Χαμοστέρνας, έρχεται σε σύγκρουση με τις αρχές της ανάπλασης, αναδεικνύοντας την αδυναμία του σχεδιασμού να ελέγξει πλήρως τις χρήσεις κατά μήκος του άξονα.

Ενώ στα βόρεια της Πειραιώς, φαίνεται ότι η ανάπλαση προχώρησε, στην περιοχή του Πειραιά, του Ρέντη και του Μοσχάτου υπήρξαν ελάχιστες εξελίξεις στην κατεύθυνση αυτή. Εκκρεμεί ακόμη το μέλλον εξαιρετικών βιομηχανικών μνημείων, όπως ο ΑΗΣ Νέου Φαλήρου της ΔΕΗ, η ΧΡΩΠΕΙ, η Ήβη, οι αποθήκες Χαράκογλου, οι Μύλοι Γεωργή-Νικολετόπουλου. Αβέβαιες είναι οι μελλοντικές χρήσεις, ακόμη και η επιβίωση συγκροτημάτων όπως η καπνοβιομηχανία Κεράνη⁶, οι ελαιουργίες «Μάνος», «Ολίβα», η χημική βιομηχανία ΕΛΒΥΝ⁷. Έχουν περάσει σχεδόν δύο δεκαετίες, από τότε που άρχισαν οι πρώτες δράσεις για την ανάπλαση της οδού Πειραιώς και την ανάδειξη του ιστορικού της χαρακτήρα. Εύκολα

⁶ Το εργοστάσιο Κεράνη βρίσκεται στο τέλος της οδού Πειραιώς προς το νότο.

⁷ Οι ελαιουργίες «Ολίβα» και «Μάνος» όπως και η βιομηχανία υπολειμμάτων νάφθας ΕΛΒΥΝ βρίσκονται βόρεια της γέφυρας Κηφισού, στα σύνορα των δήμων Μοσχάτου και Αγίου Ιωάννη Ρέντη.

διαπιστώνεται ότι από στις μεγάλες παρεμβάσεις τη σκυτάλη κράτησαν ο δημόσιος τομέας, η τοπική αυτοδιοίκηση και τα ιδιωτικά ή δημόσια κοινωφελή ιδρύματα. Η ιδιωτική πρωτοβουλία επένδυσε κυρίως σε χρήσης εστίασης γύρω από το Γκάζι και μαζικής νυχτερινής αναψυχής, ανατρέποντας ως ένα βαθμό τον χαρακτήρα της δρομολογημένης ανάπτυξης. Αλλού δε τον ανέτρεψε ολοκληρωτικά επιδιώκοντας και επιτυγχάνοντας πολλές φορές την καταστροφή των διατηρητέων και τη ανέγερση μεγάλων συγκροτημάτων κυρίως εμπορίου.

Πάντως, η έναρξη της διαμόρφωσης του πλαισίου και τα αποτρεπτικά πολεοδομικά μέτρα πριν την επίθεση της κτηματαγοράς που κορυφώθηκε σε όλη την Αθήνα το 2004, μπορεί να είναι τυχαία και να είχε σκοπό την εξυγίανση ή την αναβάθμιση ενός υποβαθμισμένου δρόμου, αλλά σε μεγάλο βαθμό πέτυχε. Ο συνδυασμός διατήρησης ενός ολόκληρου τοπίου, ελέγχου των χρήσεων και μείωσης των υψών και της δόμησης κατ' αρχήν αποθάρρυνε την κερδοσκοπική κτηματαγορά. Η αποτυχία μεγάλων κατασκευαστικών εταιρειών να οικοδομήσουν σχεδόν άνευ όρων σε χώρους που ελέγχονταν από τους πολεοδομικούς περιορισμούς, οικόπεδα της ΧΡΩΠΕΙ και του Αιγαίου οδήγησε τις σελίδες Real Estate του τύπου να προειδοποιούν χαρακτηριστικά τους επενδυτές: «προσοχή υπάρχουν δεσμεύσεις». Η κατάσταση αυτή έδωσε δυνατότητα σε δημόσιες ή ημιδημόσιες επενδύσεις διοίκησης (ΕΣΥΕ, Δημόσια Διοίκηση, ΣΔΟΕ) και πολιτισμού (Μπενάκη, Ταινιοθήκη, Φεστιβάλ Αθηνών, Κακογιάννης, Ελληνικός Κόσμος, Καλών Τεχνών κ.α) να εγκατασταθούν στην περιοχή, καθώς οι πολεοδομικές και αρχαιολογικές δεσμεύσεις αφενός κατέβασαν για κάποια περίοδο τις αξίες των οικοπέδων, αφετέρου αποθάρρυναν τις μεγάλες κατασκευαστικές εταιρείες και τις εταιρείες ανάπτυξης ακινήτων από την ανάληψη επενδυτικών πρωτοβουλιών. Με την εγκατάσταση των πολιτιστικών χρήσεων οι αξίες άρχισαν να ανεβαίνουν, όμως την ίδια στιγμή το ιστορικό τοπίο και η βιομηχανική κληρονομιά είχε θωρακιστεί σε σημαντικό βαθμό, όχι βέβαια απόλυτα, όπως φάνηκε από την «εκτροπή» στην περιοχή του Ρέντη, απέναντι στην επιθετική κτηματαγορά. Η θωράκιση αυτή δημιούργησε ένα περιβάλλον με χαρακτηριστικά ιστορικού κέντρου.

*Φερενίκη Βαταβάλη, Υπ.Διδ., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ
Νίκος Μπελαβίλας, Λέκτορας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ*

Η επανάχρηση των βιομηχανικών κτιρίων: αρχές και μεθοδολογία επέμβασης για την αξιοποίηση των καπναποθηκών στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια πολλά από τα νεότερα μνημεία που συνδέονται με τη βιομηχανική κληρονομιάς της χώρας έχουν πέσει σε αχρηστία και απειλούνται με εξαφάνιση. Στην περίπτωση των καπναποθηκών της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης αυτό συνέβη εξαιτίας της σημαντικής πτώσης των τιμών του καπνού μετά τη επικράτηση των αμερικάνικων καπνών στην παγκόσμια αγορά και την μετακίνηση της επεξεργασίας του – όπου εκείνη διατηρήθηκε- σε νέες σύγχρονες εγκαταστάσεις. Όποιοι κι αν είναι οι λόγοι, πολλές εταιρείες άφησαν πίσω τους μεγάλο αριθμό καπναποθηκών που αναμένουν την αξιοποίησή τους.

2. Ιστορικά στοιχεία

Η καλλιέργεια του καπνού στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη άρχισε στη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου. Μετά την απελευθέρωση οι σημαντικότερες πόλεις και ιδιαίτερα η Καβάλα, ως σημαντικό εμπορικό λιμάνι, συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον των ξένων αντιπροσωπιών. Την εποχή αυτή υπήρχαν στην πόλη πάνω από πενήντα εταιρείες καπνού. Διέθεταν περισσότερες από εκατόν εξήντα αποθήκες και απασχολούσαν δεκατέσσερις χιλιάδες εργάτες, τους μισούς δηλαδή καπνεργάτες της Ελλάδας. Οι πιο πολλές οργανώνονταν στην

κεντρική συνοικία, στην παραλιακή περιοχή του Αγίου Ιωάννη και στου Σούγιογλου για να διευκολύνεται η μεταφορά του καπνού με τις μαούνες ως τα ατμόπλοια¹.

Στη γειτονική Δράμα οι περισσότερες καπναποθήκες βρίσκονταν στην περιοχή των πηγών της Αγ. Βαρβάρας, όπου διασώζεται και η παλαιότερη καπναποθήκη της πόλης (χρον. 1867). Στην Ξάνθη, οι καπναποθήκες κατασκευάστηκαν στα νοτιοανατολικά της πόλης, σε ιδιαίτερη συνοικία, σε μια περιοχή με χαμηλό επίπεδο, συχνά πλημμυρισμένη και υγρή, που βρισκόταν κοντά στον κύριο οδικό άξονα Ξάνθης–Γενησέας, και στο σιδηροδρομικό σταθμό.

Μετά την μικρασιατική καταστροφή του 1922, όταν οι πόλεις αυξήθηκαν σημαντικά σε πληθυσμό, οι εταιρείες αυτές αναπτύχθηκαν περισσότερο, ενώ νέες δημιουργήθηκαν. Οι καπναποθήκες της εποχής αυτής είναι πολύ μεγαλύτερες από τις παλαιότερες, κτισμένες, κι αυτές, με πέτρα και ξύλο. Σπανιότερα, συναντάμε πλίνθινες κατασκευές σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα.

Γενικά, η νέα εικόνα των πόλεων της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης που διαμορφώνεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου} χαρακτηρίζεται από τα μεγάλα συγκροτήματα των καπναποθηκών, στα οποία κυριαρχούν εκείνα τα κριτήρια που επιτρέπουν την καλύτερη δυνατή χρήση του οικοπέδου, τη μέγιστη δόμηση και το μέγιστο ύψος.

3. Το πρόβλημα της αποκατάστασης – επανάχρησης

Σήμερα, οι καπναποθήκες, αποκομμένες από το ιστορικό, οικονομικό και παραδοσιακό περιβάλλον εμφανίζονται ιδιαίτερα υποβαθμισμένες και απειλούνται με εξαφάνιση καθώς το μέλλον τους εξαρτάται από το ιδιωτικό συμφέρον που δείχνει την προτίμησή του στην κατεδάφιση και την κατασκευή πολυώροφων σύγχρονων οικοδομών.

Στην Καβάλα, απέμειναν μόνο πενήντα καπναποθήκες από τις οποίες λειτουργούν πέντε. Οι υπόλοιπες είναι κλειστές ή περιέρχονται σε αχρησία, ενώ κάποιες αποκαθίστανται και χρησιμοποιούνται για εμπορικές χρήσεις και κυρίως για ψυχαγωγικούς σκοπούς (καφέ, μπαρ, χώροι παιχνιδιών κλπ.). Οι μικρότερες έχουν μετατραπεί σε συνεργεία αυτοκινήτων, αποθήκες χαλιών, εξαρτημάτων, ξύλου, γυαλιού, ψυγεία². Στην Ξάνθη σώζονται πενήντα πέντε κτίρια καπναποθηκών, από τα οποία τα είκοσι πέντε είναι εγκαταλελειμμένα, τα είκοσι

¹ Για τα βιομηχανικά κτίρια των βορειοελλαδικών πόλεων βλ. Τρακοσοπούλου–Τζήμου (2005: 266-271)

² Πολλά κτίρια χρησιμεύουν ως εργαστήρια-μικρές βιοτεχνίες (ξυλουργεία, εμπορικές αποθήκες, υαλοπωλεία κλπ.). Μια άλλη χρήση είναι οι χώροι αναψυχής. Στην περίπτωση αυτή, τα κτίρια αντιμετωπίζονται ως εξωτερικά κελύφη, αφού οι εσωτερικοί χώροι στα χαμηλότερα επίπεδα αναδιατάσσονται σε μεγάλο βαθμό. Οι όροφοι παραμένουν σε αχρησία. Βλ. Τρακοσοπούλου – Τζήμου & Χατζητρύφων (2004: 131)

πέντε λειτουργούν με νέες υποβαθμισμένες χρήσεις, ενώ πέντε στεγάζουν πολιτιστικές δραστηριότητες ή δραστηριότητες αναψυχής.

Δυστυχώς, πολλά από τα κτίρια έχουν υποστεί κακές επεμβάσεις, όπως η καπναποθήκη Λεβίδα στην οδό Φιλίππου 12, ιδιοκτησίας του Δημοσίου, όπου η Νομαρχία Καβάλας επέλεξε να καταστρέψει τον φέροντα οργανισμό και να τον ανακατασκευάσει από οπλισμένο σκυρόδεμα. Ανάλογη είναι και η περίπτωση της πρώην καπναποθήκης του Οθωμανικού Μονοπωλίου, επίσης στην Καβάλα, που μετατράπηκε σε εμπορικό κέντρο³, της καπναποθήκης του ΤΕΕ-ΤΜ Θράκης στην Κομοτηνή όπου οι επεμβάσεις περιελάμβαναν την κατάργηση των παραδοσιακών ξύλινων υποστυλωμάτων και την αντικατάστασή τους από βαριά μπετονένια στοιχεία⁴.

4. Ιδιοκτησία γης - κτιρίων

Σχεδόν όλα τα οικόπεδα και τα κτίρια ανήκουν σε ιδιώτες. Η κατάσταση διατήρησής τους είναι κακή. Είναι αδύνατο να πειστούν οι ιδιοκτήτες των φθαρμένων ιστορικών κτιρίων να δαπανήσουν χρήματα γι αυτά. Αυτό είναι ένα πρόβλημα που υπάρχει σε ολόκληρη την Ευρώπη⁵. Το ελληνικό Υπουργείο Πολιτισμού διαθέτει κονδύλια για τουριστικούς ή πολιτικούς λόγους, κυρίως σε αρχαιολογικούς χώρους και σε αρχαία ή βυζαντινά μνημεία και σπανιότερα καλύπτει τις δαπάνες για σωστικές επεμβάσεις σε νεότερα μνημεία που ανήκουν στην ιδιοκτησία του⁶ ή σε άλλους δημόσιους φορείς.

Στη διάρκεια των τελευταίων είκοσι χρόνων, πολλά από τα κτίρια κατεδαφίστηκαν γιατί κρίθηκαν «επικίνδυνα» ή γιατί οι ιδιοκτήτες τους φοβόταν το χαρακτηρισμό τους ως μνημεία από το ΥΠΠΟ. Σύμφωνα με τη νομοθεσία το καθεστώς χαρακτηρισμού υποχρεώνει τους ιδιοκτήτες να διατηρούν τα κτίσματα σε καλή κατάσταση και να προχωρούν «στην άμεση εκτέλεση των εργασιών συντήρησης, στερέωσης ή προστασίας (...) χωρίς υπαίτια καθυστέρηση, με δική τους δαπάνη» (ν. 3028/2002). Μερικά κτίρια κατεδαφίστηκαν πριν ακόμη ολοκληρωθεί η σειρά των ενεργειών που οδηγεί στο χαρακτηρισμό τους.

5. Η διαδικασία του σχεδιασμού

³ Για τις επεμβάσεις μετατροπής της καπναποθήκης σε εμπορικό κέντρο βλ. Νομικός (2001: 42-51)

⁴ Βλ. Τρακοσοπούλου –Τζήμου & Χατζητρυφών (2004: 129).

⁵ Clancy, B. (n.d.), p. 5

⁶ Για τις σωστικές επεμβάσεις στο διατηρητέο συγκρότημα καπναποθήκης – γραφείων, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ, στην οδό 12 Αποστόλων, Ανδρούτσου και Αβδήρων στην Ξάνθη, βλ. ΥΠΠΟ-4η ΕΝΜ (2002: 113-117).

Παρόλα αυτά, αρκετά από τα παλαιά κτίρια των καπναποθηκών στην περιοχή της Αν. Μακεδονίας – Θράκης έχουν χαρακτηριστεί μνημεία από το ΥΠΠΟ, λόγω της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής, βιομηχανικής ή εν γένει ιστορικής ή επιστημονικής σημασίας τους. Άλλα βρίσκονται σε προστατευόμενες περιοχές, χαρακτηρισμένες ως «ιστορικοί τόποι». Και στις δύο περιπτώσεις, η προστασία που παρέχεται οφείλει να είναι σύμφωνη με τις διατάξεις του ν. 3028/2002 «για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς», ανάλογα με αυτήν που παρέχεται στην αρχιτεκτονική κληρονομιά των αρχαίων και βυζαντινών χρόνων. Τα βιομηχανικά μνημεία, μπορεί να είναι ίσης ή ακόμη και μεγαλύτερης σημασίας από τα αρχαία μνημεία (κλασικά, βυζαντινά) επειδή αποτελούν μαρτυρίες της αρχιτεκτονικής, βιομηχανικής και συλλογικής δραστηριότητας του ανθρώπου.

Σήμερα, οι αρχιτέκτονες και οι πολιτικοί μηχανικοί μπορούν να ωφεληθούν γενικά στο έργο τους, αν προσεγγίσουν με επιστημονικό τρόπο τα υφιστάμενα διατηρητέα κτίρια των καπναποθηκών. Ωστόσο, συχνά, η έλλειψη κατανόησης της αρχιτεκτονικής και της κατασκευής τους και κυρίως του τρόπου με τον οποίο μπορούν να προσαρμοστούν σε νέες χρήσεις -με σεβασμό στην πολιτιστική τους σημασία- οδηγεί σε πενιχρά αποτελέσματα, στη σύγκρουση με τις αρμόδιες υπηρεσίες για την προστασία τους, στην απώλεια χρόνου και χρήματος. Τα σοβαρά ζητήματα που καταγράφονται στις τρέχουσες τεχνικές των επεμβάσεων (όπως για παράδειγμα κατάργηση του ξύλινου φέροντα οργανισμού και αντικατάστασή του με οπλισμένο σκυρόδεμα) οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην έλλειψη αυτή.

Το πρώτο βήμα στη σύνταξη μελετών επανάχρησης πρέπει να είναι η αξιολόγηση της πολιτιστικής σημασίας των κτιρίων και του περιβάλλοντα χώρου τους. Αυτή μπορεί να ενυπάρχει στην αρχιτεκτονική σύνθεση και μορφολογία των κτιρίων, στην τυπολογική τους οργάνωση, στα υλικά και τον τρόπο κατασκευής τους ή ακόμη στην παραγωγική διαδικασία που υπήρχε σ' αυτά. Βασίζεται στην αρχαική έρευνα - τεκμηρίωση και είναι δυνατόν να αποκαλύψει απρόσμενο πλούτο πληροφοριών, συμπεριλαμβανομένων των αρχικών σχεδίων του κτίσματος.

Η αξιολόγηση οδηγεί σύντομα στο επόμενο βήμα, το οποίο πρέπει να περιλαμβάνει την επιτόπια εκτίμηση των κτιρίων και της θέσης τους, την αποτύπωση και καταγραφή των υλικών που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή τους όπως και κάθε άλλο στοιχείο αρχιτεκτονικής ή ιστορικής σημασίας.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα θα πρέπει να συνταχθεί μία πρώτη αναφορά (σε επίπεδο προκαταρκτικής μελέτης) που μπορεί να υποβληθεί στην αρμόδια υπηρεσία για να γίνει αποδεκτή. Αυτό θα ωφελήσει όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές. Για το μελετητή θα χρησιμεύσει ως βάση συζήτησης – διαλόγου για το τι είναι σημασίας και τι όχι όσον αφορά στα κτίρια και το περιβάλλον τους. Κυρίως θα χρησιμεύσει ως κείμενο προδιαγραφών που θα δίνει κατευθύνσεις για τα κτίρια τα οποία διατηρούνται ή για άλλα όπου μπορεί να ακολουθηθεί μια πιο τολμηρή προσέγγιση. Για την αρμόδια υπηρεσία θα αποτελέσει την αφορμή για τη λήψη αποφάσεων σχετικά με το σχεδιασμό και το βαθμό επέμβασης που μπορεί να γίνει δεκτός.

6. Αρχές και μεθοδολογία επέμβασης

6.1. Απαιτήσεις αυθεντικότητας

Σημαντικό ρόλο όσον αφορά στις καπναποθήκες που έχουν χαρακτηριστεί μνημεία κατέχει και η αξιολόγηση της νέας χρήσης, στο πλαίσιο των διατάξεων του ν. 3028/2002 (αρ. 40) που ορίζουν ότι οι εργασίες θα πρέπει να «αποσκοπούν στη διατήρηση της υλικής υπόστασης και της αυθεντικότητάς τους». Έτσι, εκτός από την ιστορική ανάλυση και την αποτύπωση – καταγραφή των υλικών του, απαιτείται μια επιπλέον προσέγγιση ανάγνωσης με σκοπό να εντοπιστούν τα αρχικά αυθεντικά τμήματα ή στοιχεία των κτιρίων που είναι απαραίτητα για τη διατήρηση - επιβίωσή τους στο μέλλον.

Η διάταξη αυτή του νόμου είναι ιδιαίτερα χρήσιμη στην Ελλάδα, όπου συνήθως οι μελέτες για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς δεν περιλαμβάνουν τον εντοπισμό και την καταγραφή του συνόλου των χαρακτηριστικών στοιχείων των κτιρίων, επειδή υπάρχει εκ των προτέρων άρνηση από την πλευρά των κατασκευαστών να θέσουν το ζήτημα «της διατήρησης της υλικής υπόστασης και της αυθεντικότητας»· άρνηση που συχνά προκαλεί καταστροφές στα κτίρια, και δημιουργεί τομές στην εξέλιξη της ίδιας της πόλης.

Εξ ορισμού η αυθεντικότητα είναι η ιδιότητα του αυθεντικού, αυτού που διατηρείται όμοιο-γνήσιο στο χρόνο, «προς αντιδιαστολή σε ό,τι αποτελεί απομίμηση άλλου»⁷. Όπως σημειώνει ο W. Benjamin (1974: 23) «το *Hic et Nunc* του αρχικού έργου συνιστά την έννοια της αυθεντικότητας (...). Το σύνολο της “έκτασης” της αυθεντικότητας ενός πράγματος είναι η πεμπουσία όλων αυτών που από τη γένεσή τους μπορούν να μεταφερθούν στους μεταγενέστερους, εξαιτίας της υλικής τους αντοχής και της ικανότητας ιστορικής τους μαρτυρίας».

Είναι λοιπόν φανερό ότι η μετατροπή της χρήσης των καπναποθηκών, απαιτεί να γίνουν κατανοητές οι έννοιες της διατήρησης της υλικής υπόστασης και της αυθεντικότητας δια μέσου της τεκμηρίωσης και μελέτης όλων των χαρακτηριστικών στοιχείων των βιομηχανικών κτιρίων, χωρίς περιορισμό στην απλή και συνήθη προσέγγισή τους ως «κελύφη».

6.2. Γενικές αρχές σχεδιασμού.

Είναι αναμφισβήτητο ότι σ' ένα έργο αποκατάστασης ακόμη και το πιο συντηρητικό, ο υφιστάμενος αρχιτεκτονικός σχεδιασμός (τυπολογική οργάνωση) υφίσταται σοβαρές λειτουργικές και οικοδομικές επεμβάσεις. Παρόλ' αυτά θα

⁷ Βλ. Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, ΑΠΘ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, 1^η ανατύπωση 1999: 234. Για την έννοια της αυθεντικότητας βλ. Benjamin (1974: 23) και NARA, 1994. Επίσης, Musto (2006: 4).

πρέπει πάντα να διατηρούνται τα αρχικά χαρακτηριστικά στοιχεία που καθιστούν το χώρο αναγνωρίσιμο ως μνημείο βιομηχανικής κληρονομιάς ή ακόμη όσα από αυτά έχουν διασωθεί μετά από ριζικές επεμβάσεις αλλαγής χρήσης που τα κτίσματα έχουν δεχτεί στη διάρκεια της ζωής τους.

Πολλά βιομηχανικά κτίρια κατασκευάστηκαν με υλικά μεγάλης αντοχής και σε μεγαλύτερη ποσότητα από την απαιτούμενη. Αυτό σημαίνει ότι σήμερα μπορούν να προσαρμοστούν με επιτυχία σε νέες χρήσεις. Για παράδειγμα, όταν επιχειρείται η μετατροπή μιας καπναποθήκης σε κτίριο κατοικίας, η εναλλαγή στα ύψη των ορόφων (το μεγάλο ύψος ενός ορόφου που εναλλάσσεται με το μικρό ύψος του υπερκείμενου) δίνει τη δυνατότητα να ενταχθεί μια κατοικία σε δύο επίπεδα με τις ελάχιστες δυνατές επεμβάσεις. Στην περίπτωση μετατροπής σε ξενοδοχείο, η «ανοιχτή» κάτοψη που διακόπτεται μόνο από τον κάναβο που σχηματίζουν τα ξύλινα υποστυλώματα διευκολύνει την ένταξη των κοινοχρήστων χώρων (σαλόνι, υποδοχή, καταστήματα κλπ.) στο ισόγειο και τον πρώτο όροφο των κτιρίων χωρίς σοβαρές επεμβάσεις, ενώ στους ψηλότερους ορόφους οι διαχωριστικοί τοίχοι των δωματίων μπορούν να προσαρμοστούν στον κάναβο των υποστυλωμάτων χωρίς την απομάκρυνσή τους.

Είναι βέβαιο ότι η υποδιαίρεση μεταβάλλει το χαρακτήρα του αρχιτεκτονικού χώρου. Ωστόσο, στα βιομηχανικά κτίρια, όπου η βασική δομή είναι πολύ απλή και επαναλαμβανόμενη (ξύλινα υποστυλώματα σε κάρναβο) είναι δυνατόν να διατηρηθούν τμήματα (όπως π.χ. για την κατακόρυφη επικοινωνία), προκειμένου να διατηρηθεί αναλλοίωτο ένα τμήμα του αρχικού σχεδιασμού και της αρχικής χρήσης των κτιρίων.

Ακόμη, η υποδιαίρεση αρχικών χώρων μπορεί να αλλοιώσει το σχεδιασμό ή τις αναλογίες τους ή άλλα στοιχεία που κρίθηκαν αξιόλογα και οδήγησαν στο χαρακτηρισμό τους ως μνημεία. Αυτά πρέπει να διατηρηθούν με προσοχή, ώστε να αποτραπεί η αλλοίωση και γενικά κάθε άμεση ή έμμεση βλάβη που προκαλείται από το σχεδιασμό για την προσαρμογή στη νέα χρήση. Η ένταξη νέων στοιχείων, όπως διαχωριστικοί τοίχοι, ανοίγματα, ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις είναι επίσης δυνατό να μεταβάλλουν το χαρακτήρα των κτιρίων και για το λόγο αυτό θα πρέπει να σχεδιάζονται με προσοχή.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι και η δυνατότητα δημιουργίας νέων συνδέσεων ανάμεσα στα κτίρια και τον περιβάλλοντα χώρο. Έτσι αντιμετωπίζεται και το πρόβλημα της επανένταξης στην πόλη κτιριακών όγκων ξένων σήμερα προς αυτήν.

7. Προοπτικές επανάχρησης -αξιοποίησης.

Δυστυχώς χρειάζεται χρόνος για ν' αλλάξει κατεύθυνση η οικονομία μιας περιοχής, ώστε να βρεθούν εναλλακτικές λύσεις για τη χρήση τους⁸. Επιπλέον τα κτίρια των καπναποθηκών είναι πολύ μεγάλα και νέες χρήσεις είναι δύσκολο να βρεθούν για το σύνολο της επιφάνειάς τους. Σε μερικές περιπτώσεις, η προτεινόμενη χρήση οφείλει να είναι σύμφωνη όχι μόνο με τις διατάξεις του ν.3028/2002 αλλά και με τις χρήσεις που ορίζονται από τα πολεοδομικά σχέδια των πόλεων, αν και συχνά τα τοπικά όργανα τείνουν ν' αλλάζουν τις χρήσεις αυτές ευνοώντας τους εργολάβους και τους επιχειρηματίες⁹.

Παρόλα αυτά υπάρχει ένας αριθμός σημαντικών επεμβάσεων σε μεμονωμένα κτίρια, τα οποία διασώθηκαν και χαρακτηρίστηκαν διατηρητέα. Μερικά μετατράπηκαν σε πολιτιστικά κέντρα, άλλα φιλοξενούν εμπορικές καθημερινές λειτουργίες. Η δημοτική καπναποθήκη της Καβάλας αποτελεί ένα καλό παράδειγμα. Μεγάλο τμήμα της έχει ήδη αποκατασταθεί και στεγάζει το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου¹⁰. **(Εικ. 1)**. Αντίθετα η καπναποθήκη στη συμβολή των οδών Αβέρωφ και Μ. Αλεξάνδρου στην ίδια πόλη, που μετατράπηκε σε εμπορικό κέντρο, αλλοιώθηκε σημαντικά με επεμβάσεις μη συμβατές με τον ιστορικό της χαρακτήρα¹¹.

Πρόσφατα, το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον της πολιτείας για την επανάχρηση - αποκατάσταση των βιομηχανικών κτισμάτων υποδηλώνεται με την επιλογή κτιρίων καπναποθηκών για τη στέγαση ποικίλων χρήσεων. Ενδεικτικά αναφέρουμε την επιλογή καπναποθήκης της οθωμανικής περιόδου στην πόλη της Δράμας¹², έργο του Αυστριακού μηχανικού K.J.J.von Vilas¹³, όπου προωθείται από το ΥΠ.ΠΟ σε συνεργασία με το Δήμο της πόλης ένα σημαντικό πρόγραμμα στο πλαίσιο του Πολιτιστικού Δικτύου Πόλεων¹⁴. Η διαδικασία ανάθεσης της μελέτης από το ΥΠΠΟ για την αποκατάσταση-επανάχρηση της εν λόγω καπναποθήκης ως «Κέντρο του Φεστιβάλ των Ταινιών Μικρού Μήκους Δράμας & Κέντρο Προβολής

⁸ Αν και παλαιότερα (2003) υπήρχαν δυνατότητες επιχορήγησης για επενδυτικά σχέδια από εθνικούς πόρους και το ΕΤΠΑ που αφορούσαν «Έργα ανακαίνισης και επαναχρησιμοποίησης για βιομηχανική χρήση εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών κτιρίων», καμία πρόταση δεν κατατέθηκε για ανάλογα κτίρια στην περιφέρεια της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.

⁹ Το 1999 αποχαρακτηρίστηκαν οι καπναποθήκες στην πλατεία Ελευθερίας στην Καβάλα, οι οποίες λειτουργούν σήμερα ως κέντρα αναψυχής (αρχείο ENM-KM).

¹⁰ Για τη μελέτη αποκατάστασης της διατηρητέας δημοτικής καπναποθήκης στην Καβάλα στην πλατεία Καπνεργάτη και επανάχρησής της ως κτίριο πολιτιστικών και μουσειακών χρήσεων βλ. ΥΠΠΟ-4η ENM (2002: 77-79).

¹¹ Βλ. εδώ υποσημείωση (3).

¹² Για τις καπναποθήκες στην πόλη της Δράμας βλ. Τρακοσοπούλου –Τζήμου 2002 (341–372) και Τρακοσοπούλου –Τζήμου 2002-04 (65-72, 102-107).

¹³ Για το έργο του Αυστριακού μηχανικού K.J.J.von Vilas, βλ. Τρακοσοπούλου -Τζήμου 2002-04.

¹⁴ Το Φεστιβάλ της Δράμας ξεκίνησε το 1978 και λίγο αργότερα ανακηρύχτηκε ως το επίσημο Εθνικό Φεστιβάλ Ταινιών Μικρού Μήκους. Αποτελεί δημοτική επιχείρηση με βάση την προγραμματική σύμβαση που υπογράφηκε μεταξύ του Δήμου Δράμας και του ΥΠΠΟ τον Αύγουστο του 1996, στο πλαίσιο του Πολιτιστικού Δικτύου πόλεων. Βλ. ΥΠΠΟ-ENM-KM (2006-2007: 133-137).

της Ιστορίας του Καπνού στη Δράμα και τη γύρω περιοχή», βρίσκεται σε εξέλιξη, σύμφωνα με τις τεχνικές προδιαγραφές που έχουν εκπονηθεί από την Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων-ΚΜ. (Εικ. 2)

Στην Ξάνθη, το Νομαρχιακό Διαμέρισμα της πόλης προωθεί επίσης την μετατροπή καπναποθήκης ιδιοκτησίας του σε μουσείο καπνού, σύμφωνα με μελέτη για τη διαμόρφωση του εσωτερικού του χώρου¹⁵. Το κτίριο, που καταστράφηκε παλαιότερα από πυρκαγιά, έχει ήδη αποκατασταθεί ως προς το κέλυφος και τον φέροντα οργανισμό του¹⁶.

Αξιοσημείωτη είναι και η προσπάθεια κοινωφελών ιδρυμάτων τα οποία επιλέγουν καπναποθήκες για τη στέγαση των δραστηριοτήτων τους. Το Ίδρυμα Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης φιλοξενεί ήδη τις δραστηριότητές του σε καπναποθήκη που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Αβδήρων και 12 Αποστόλων¹⁷. Πρόσφατα του έχει παραχωρηθεί από το ΥΠΠΟ και ένα από τα πιο αξιόλογα νεότερα συγκροτήματα της πόλης¹⁸ (καπναποθήκη – γραφεία πρώην ιδιοκτησίας American Tobacco Company), για τη δημιουργία ενός Εκπαιδευτικού Κέντρου ΙΕΚ, που θα περιλαμβάνει αίθουσες διδασκαλίας, γραφεία καθηγητών, χώρο συνεδρίων, εργαστήρια κλπ. Ωστόσο, η μελέτη που εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ (ΔΑΝΣΜ) προτείνει δραστικές και μη τεκμηριωμένες επεμβάσεις στους εσωτερικούς χώρους (Εικ. 3, 4).

Ιδιαίτερης σημασίας, όσον αφορά στην επανάχρηση των βιομηχανικών κτιρίων, είναι και οι προσπάθειες ιδιωτικών εταιριών για την εξαγορά και μετατροπή παλαιών καπναποθηκών σε ξενοδοχεία. Μία πρώτη μελέτη που υποβλήθηκε για έγκριση στην αρμόδια Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων (1999) δεν ολοκληρώθηκε, παρόλο που δεν υπήρχε αντίρρηση για την αλλαγή της αρχικής χρήσης¹⁹. Τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν αφορούσαν κυρίως στον τρόπο και τη μεθοδολογία επέμβασης, καθώς και στην προσθήκη των νέων στοιχείων.

Παρόλ' αυτά η μετατροπή σε ξενοδοχεία φαίνεται ότι μπορεί να δώσει λύσεις στο πρόβλημα της αποκατάστασης– επανάχρησης των καπναποθηκών. Μία ακόμη μελέτη που εκπονήθηκε πρόσφατα²⁰ προσεγγίζει ουσιαστικά τα διάφορα προβλήματα. Πρόκειται για τη μελέτη αποκατάστασης - επανάχρησης της καπναποθήκης της Αυστροελληνικής (πρώην Σπήρερ) στη Δράμα, που εξαγοράστηκε από ιδιωτική εταιρία για να μετατραπεί σε ξενοδοχείο. Η καπναποθήκη αυτή αποτελεί το σημαντικότερο ίσως βιομηχανικό κτίσμα της

¹⁵ Πρόκειται για την καπναποθήκη στην οδό Αβδήρων 52, στην Ξάνθη. Η μελέτη μετατροπής σε μουσείο καπνού (2006) εκπονήθηκε από το γραφείο «Γ. Χόιπελ Ο.ΑΜ.Ο.Ε. Αθ. Ξένος – Γ. Τότη».

¹⁶ Κατασκευάστηκε νέος φέρων οργανισμός στο εσωτερικό του από μεταλλικό σκελετό (αρχείο ENM-KM).

¹⁷ Βλ. Αναστασίου & Παπαδόπουλος (2000: 251)

¹⁸ Βλ. ΥΠΠΟ-ENM-KM (2006-2007: 137-139).

¹⁹ Αρχείο ENM-KM, φάκελος μελέτης «Αποκατάστασης – επανάχρησης διατηρητέου κτιρίου (παλαιά καπναποθήκη και εργοστάσιο καπνού) σε ξενοδοχείο» στην οδό Π. Μελά 1, στην Ξάνθη (1999).

²⁰ Η μελέτη εκπονήθηκε από το γραφείο «Α. Στυλιανίδης & συνεργάτες» (2007).

πόλης, αξιοσημείωτο σύμβολο και τοπόσημο, λόγω της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομικής της θέσης στην περιοχή των πηγών της Αγ. Βαρβάρας²¹.

Η αρχιτεκτονική μελέτη δίνει μια ευφάνταστη λύση στα προβλήματα που συχνά τίθενται σε ανάλογα κτίρια λόγω της απαίτησης για διατήρηση του ξύλινου φέροντα οργανισμού τους. Στο ισόγειο η μερική διάνοιξη τμημάτων της οροφής (με διατήρηση των κύριων δοκών) αναδεικνύει τον εσωτερικό χώρο του κτίσματος, ενώ η διώροφη στοά που διαμορφώνεται δίνει τη δυνατότητα δημιουργίας μιας νέας σύνδεσης με τον περιβάλλοντα χώρο. Τα δωμάτια ξεκινούν από το δεύτερο όροφο και διατρέχουν όλο το μήκος κάθε ορόφου. Όλοι οι νέοι διαχωριστικοί τοίχοι τοποθετούνται σε απόσταση από τα ξύλινα υποστυλώματα. Στο υπερώο (σοφίτα), τα δωμάτια φωτίζονται χάρη στη διάνοιξη νέων φεγγιτών στη στέγη, μεγιστοποιώντας με τον τρόπο αυτό την εκμετάλλευση του χώρου (Εικ. 5, 6).

Τέλος και σε ότι αφορά τη μετατροπή βιομηχανικών κτιρίων σε κατοικίες εκθεσιακούς χώρους κλπ. αξίζει να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές χώρες όπου καταγράφονται αξιόλογα παραδείγματα²², στο βορειοελλαδικό χώρο δεν συναντάμε ανάλογα έργα.

8. Συμπεράσματα

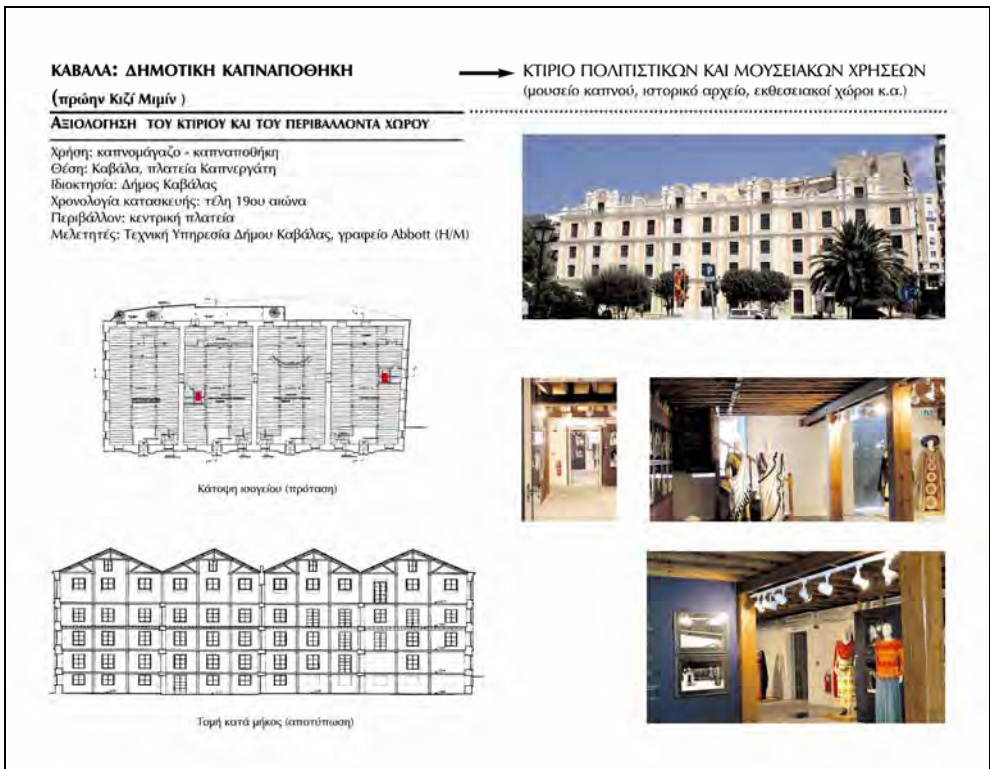
Είναι προφανές ότι οι κατάλληλες χρήσεις με τις αναγκαίες επεμβάσεις αποκατάστασης μπορούν να δώσουν ευκαιρία για νέα ζωή στις καπναποθήκες της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης. Ωστόσο, είναι ανάγκη να διατηρηθούν «η υλική υπόσταση και η αυθεντικότητά» τους, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 3028/2002 «για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» και τις αρχές που τίθενται για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και βιομηχανικής κληρονομιάς (Nara 1994, Icomos 2003, Nizhny Tagil 2003).

Στο πλαίσιο αυτό, η αξιοποίηση – επανάχρηση των βιομηχανικών κτιρίων που έχουν χαρακτηριστεί μνημεία θα πρέπει ν' αντιμετωπιστεί όχι μόνο ως αποκατάσταση αυτή καθ' αυτή αλλά και ως σχεδιασμός που σέβεται τον αρχικό χαρακτήρα των κτιρίων και ταυτόχρονα προσφέρει τη δυνατότητα ανάδειξης της αρχιτεκτονικής τους σε αρμονία με τον περιβάλλοντα χώρο και όχι σε κραυγαλέα αντίθεση με αυτόν.

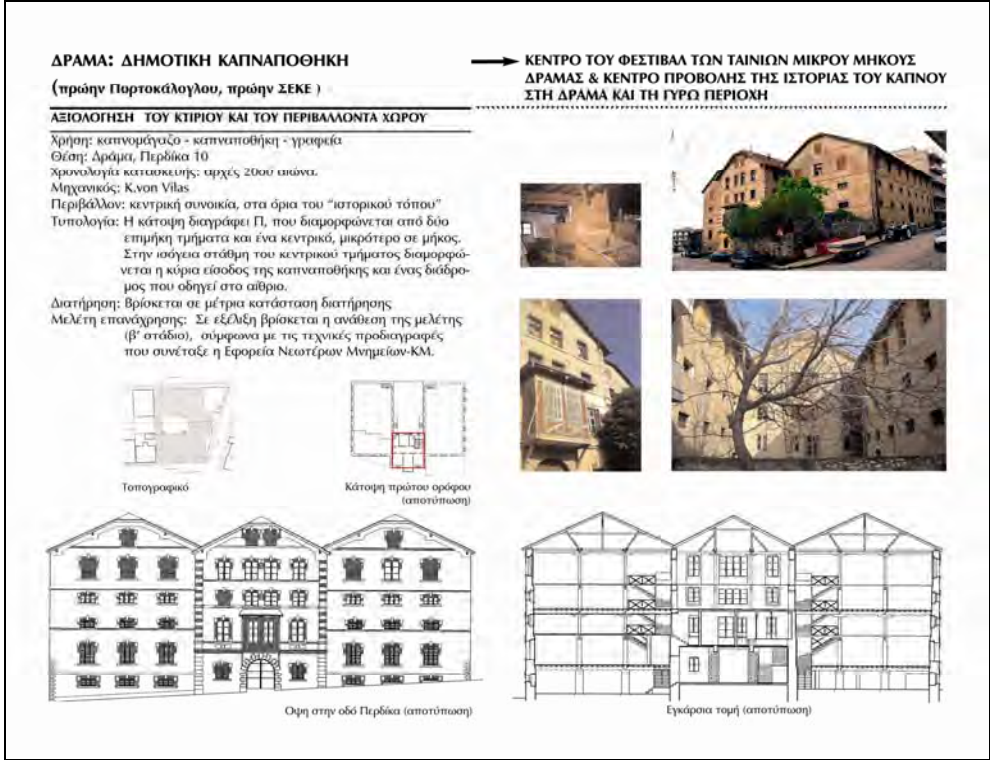
Κορνηλία Τρακοσοπούλου – Τζήμου, αρχιτέκτων μηχανικός, δρ. Αρχιτεκτονικής ΕΜΠ, αναπληρώτρια Προϊσταμένη Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων ΚΜ (ΥΠΠΟ)

²¹ Βλ. Τρακοσοπούλου – Τζήμου (2002-04:102-107).

²² Ενδεικτικά αναφέρουμε τη μετατροπή του Tea Factory στη Liverpool σε εμπορικό κέντρο και κατοικίες, και τη μετατροπή του Royal William Yard στο Plymouth σε κατοικίες (130 συνολικά διαμερίσματα), εκθεσιακούς χώρους, εστιατόριο, καφέ κλπ., βλ. RIBA (ed.) Housing 2001 και 2005 αντίστοιχα.

Εικ. 1. Δημοτική καπναποθήκη Καβάλας. Μετατροπή σε κτίριο πολιτιστικών χρήσεων. Φωτογραφίες κύριας όψης και εσωτερικών εκθεσιακών χώρων ισόγειου μετά την αλλαγή χρήσης.

Εικ. 2. Δράμα. Δημοτική καπναποθήκη. Σχέδια και φωτογραφίες υφιστάμενης κατάστασης

ΞΑΝΘΗ: ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΗ ΥΠΠΟ

ΛΕΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΑ ΧΩΡΟΥ

Χρήση: καπνομάγαζο - καπναποθήκη - γραφεία
Θέση: Ξάνθη, 12 Αποστόλων και Ανδρούτσου
Χρονολογία κατασκευής: αρχές 20ού αιώνα
Περιβάλλον: αρχικά χώρος εγκατάστασης καπνικών εταιρειών,
σε γειτίαση με την περιοχή του σιδηροδρομικού σταθμού.

Οικόπεδο: 678,93 τμ.

Ιδιοκτήτρια: ΥΠΠΟ (παραχώρηση στο Ι.Θ.Τ.Π.)

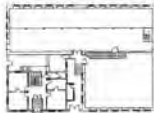
Τυπολογία: Η κάτοψη της καπναποθήκης διαγράφει Γ. Μαζί με το κτίριο των γραφείων της εταιρείας, το οποίο τοποθετείται στην άλλη γωνία, διαμορφώνεται ένα αξιόλογο κτιριακό συγκρότημα που καλύπτει ένα οικοδομικό τετράγωνο. Το κτίριο των γραφείων έχει τα τυπολογικά και μορφολογικά στοιχεία των εκλεκτικιστικών κατοικιών της εποχής.

Διατήρηση: Τμήμα της στέγης της καπναποθήκης κατέρρευσε, ενώ πυρκαγιά κατέστρεψε μεγάλο τμήμα των γραφείων.

Μελέτη αποτύπωσης: Α. Πλέσιας, πολ. μηχανικός

Άποψη συγκροτήματος προς την οδό 12 Αποστόλων

Σχέδια αποτύπωσης (τομή, κάτοψη, όψεις)

ΞΑΝΘΗ: ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΗ ΥΠΠΟ

ΧΩΡΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ - ΙΕΚ (Ιδρυμα Θρακικής Τέχνης & Παράδοσης)

Νέα χρήση: Χώρος εκπαίδευσης ΙΕΚ (αίθουσες διδασκαλίας, γραφεία καθηγητών, χώρος συνεδρίων, εργαστήρια κλπ.)

Στόχοι της αρχιτεκτονικής μελέτης είναι η διατήρηση της αρχικής μορφής και η προσαρμογή στη νέα χρήση με επιμέρους τροποποιήσεις στο εσωτερικό των κτιρίων, μη συμβατές με το χαρακτήρα του. Ειδικότερα η μελέτη προτείνει:

1. την ενίσχυση του φέροντα οργανισμού,
2. την ανακατασκευή των τμημάτων της λιθοδομής και της στέγης που έχουν κατέρρευσει,
3. την απομάκρυνση των ξύλινων υποστηλωμάτων στο ισόγειο του τμήματος της καπναποθήκης όπου διαμορφώνεται ο χώρος συνεδρίων,
4. την εγκατάσταση ανελκυστήρα και την κατασκευή νέων κλιμακοσυστημάτων.

Μελετητές: Αμοιρίδης & συνεργάτες, Γ. Σφμηής (πολ. μηχανικός), Γ. Στυλιανίδης (Η/Μ)

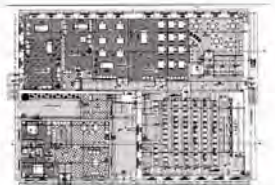
Η μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ (ΔΑΝΣΜ)

Άποψεις του κτιρίου γραφείων και της καπναποθήκης από την οδό 12 Αποστόλων.

Σχέδια αποτύπωσης εγκάρσιου τομής

Σχέδια κάτοψης ορόφου (πράσινη)

Σχέδια εγκάρσιας τομής (πράσινη).

Εικ. 4. Ξάνθη. Καπναποθήκη ιδ. ΥΠΠΟ στην οδό 12 Αποστόλων. Σχέδια και εικόνες υφιστάμενης κατάστασης. Σχέδια πρότασης επανάχρησης ως χώρος εκπαίδευσης ΙΕΚ

ΔΡΑΜΑ: ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΗ ΑΥΣΤΡΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
(πρώην ΣΠΗΡΕΡ)

ΛΕΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΑ ΧΩΡΟΥ

Χρήση: καπνομάγαζο - καπναποθήκη - γραφεία
Θέση: Δράμα - Αγ. Βαρβάρα
Χρονολογία κατασκευής: 1925
Μηχανικός: Κ. von Vila
Περιβάλλον: κεντρική συνοικία
Οικόπεδο: 1432,32 τμ.

Τυπολογία: Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τυπολογική οργάνωση και η χωροθέτηση της καπναποθήκης σε άμεση γειννίαση με τη λιμνοχώρα που διαμορφώνουν οι πηγές της Αγίας Βαρβάρας. Αποτελείται από δύο όμοιες ορθογώνιες κατασκευές με κοινή εγκάρσια τοιχοποιία. Στη συνέχεια τους τοποθετείται το διάφορο κτίριο των γραφείων της εταιρείας καπνού που επικοινωνεί με την καπναποθήκη μέσω ανοιγμάτων στην κοινή τοιχοποιία.

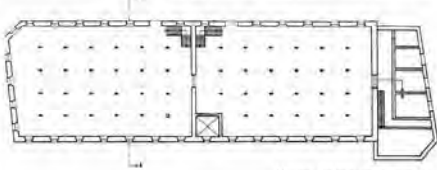
Διατήρηση: Βρίσκεται σε πολλή καλή κατάσταση διατήρησης.

Καπναποθήκη Αυστροελληνικής (σε δεύτερο πλάνο). Σε πρώτο πλάνο η καπναποθήκη που κατασκευάστηκε και στο χώρο της διαμορφώθηκε υποθήκη θεατρίου.

Ο μηχανικός Κ. von Vila.

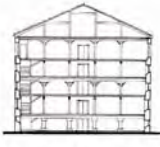
Κάτοψη ορόφου (αποτύπωση).

Τοπογραφικό. Διακρίνεται η θέση του υπαιθρου θεατρίου, μπροστά από τη καπναποθήκη.

Ναυδοτική όψη (αποτύπωση).

Εγκάρσια τομή (αποτύπωση).

ΔΡΑΜΑ - ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΗ ΑΥΣΤΡΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ → **ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ**
(πρώην ΣΠΗΡΕΡ)

Νέα χρήση: Ξενοδοχείο, αίθουσες συγκεντρώσεων, χώροι εστίασης

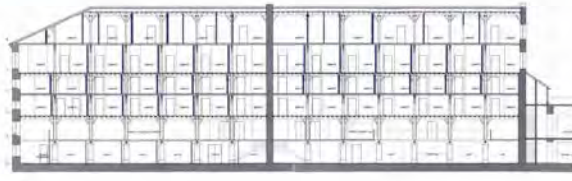
Στόχοι της αρχιτεκτονικής μελέτης είναι η διατήρηση της αρχικής μορφής και η προσαρμογή στη νέα χρήση με επιμέρους τροποποιήσεις στο εσωτερικό των κτιρίων. Ειδικότερα η μελέτη προτείνει:

- τη διατήρηση του φέροντα οργανισμού (λιθοδομή, πετρώματα),
- τη μερική διάσφιξη τμημάτων των οροφών του ισόγειου και του ορόφου (με διατήρηση των κύριων δοκών),
- την τοποθέτηση των νέων διαχωριστικών τειχών σε απόσταση από τα ξύλινα υποστηρίγματα,
- τη σύνδεση - επικοινωνία με τον περιβάλλοντα χώρο.

Μελετής: Α. Στυλιανίδης & συνεργάτες.
Η προμελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ (ΕΝΜ-ΚΜ).

Κάτοψη ισόγειου (πρόταση)

Τομή κατά μήκος (πρόταση)

Εγκάρσια τομή (πρόταση)

Εικ. 5, 6. Δράμα. Καπναποθήκη Αυστροελληνικής (πρώην Σπήρερ). Σχέδια - εικόνες υφιστάμενης κατάστασης και σχέδια πρότασης επανάχρησης ως ξενοδοχείο

Βιβλιογραφία

A. Αρχειακές πηγές

Αρχείο Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας (πρώην 4^η ΕΝΜ)

B. Δευτερεύουσες πηγές

Αναστασίου, Μ.Μ. & Παπαδόπουλος, Μ.Λ. 2000. «Αποκατάσταση και επαναχρησιμοποίηση ιστορικών κτιρίων: Απόψεις και προτάσεις για ήπιας μορφής επεμβάσεις στις καπναποθήκες της Ξάνθης», Πρακτικά 1^{ου} Εθν. Συνεδρίου Ήπιες Επεμβάσεις και Προστασία των ιστορικών κατασκευών, εκδ. ΥΓΠΟ-ΤΕΕ/τμ ΚΜ, Θεσσαλονίκη, σ. 241-252

Benjamin, W. 1974. *L'opera d'arte nell'epoca della sua riproducibilità tecnica*, Torino

Clancy, B. (n.d.). *Conservation and Renovation of Industrial Heritage Buildings*

Some Recent UK Experience in the Manchester Region. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: http://www.arcchip.cz-w11-w11_clancy (10/9-2007)

ICOMOS, 2003. Recommendations for the analysis, conservation and structural restoration of architectural heritage, ICOMOS, International Scientific Committee for Analysis and Restoration of Structures of Architectural Heritage, Draft

Musto, M. 2006. «Potenzialità di recupero degli edifici industriali dismessi», TICCIH 2006 XIII International Congress – *Industrial heritage and urban transformation*, Terni /Roma, 14-18 Settembre 2006. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο (<http://www.ticcihcongress2006.net-paper-Paper5>)

NARA, 1994. Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention, held at Nara, Japan

NIZHNY TAGIL, 2003. Χάρτα του Nizhny Tagil για τη βιομηχανική κληρονομιά, Ρωσία

Νομικός, Ε. (επιμ) 2001. *Αποκατάσταση – επανάχρηση Μνημείων και Ιστορικών κτιρίων στη Βόρεια Ελλάδα*, τ. 2, Θεσσαλονίκη

ΝΟΜΟΣ 3028, 2002. «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς».

RIBA (ed.) 2001. *Housing Design Awards*, London

RIBA (ed.) 2005. *Housing Design Awards*, London

Τρακοσοπούλου-Τζήμου, Κ. 2002. «Αρχές της βιομηχανίας στη Δράμα (1875-1930)», Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης *Η Δράμα και η Περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός*, Δήμος Δράμας, Δράμα, σ. 341-372

Τρακοσοπούλου -Τζήμου, Κ. 2002-04. *Η αρχιτεκτονική του Konrad Jacob Josef von Vilas (1866-1929)*, Δήμος Δράμας –ΔΕΚΠΟΤΑ-ΤΕΕ τμ/Ανατολικής Μακεδονίας, Δράμα

Τρακοσοπούλου –Τζήμου Κ., Χατζητρύφων Ν. 2004. «Οι καπναποθήκες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη. Αναγνώριση, κατάσταση διατήρησης, τεχνικές αποκατάστασης - ενίσχυσης», Πρακτικά 2^{ου} Εθνικού Συνεδρίου Ήπιες επεμβάσεις για την προστασία ιστορικών κατασκευών, εκδ. ΕΝΜ-ΚΜ –ΤΕΕ/τμ. Κεντρικής Μακεδονίας., Θεσσαλονίκη, τ², σ. 128-141

Τρακοσοπούλου -Τζήμου, Κ. 2005. *Ο Εκσυγχρονισμός της Βορειοελλαδικής Αρχιτεκτονικής & Πόλης στη διάρκεια του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού*, διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αθήνα

ΥΠΠΟ-4η ΕΝΜ 2002. *Αποσπάσματα από το έργο της 4ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων 2000-2001*, τ.¹, Θεσσαλονίκη

ΥΠΠΟ-ΕΝΜ-ΚΜ 2006-2007. *Αποσπάσματα από το έργο της Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας (πρώην 4^η ΕΝΜ) 2002-2003*, τ.², Θεσσαλονίκη

Ανάπλαση λιμενικών βιομηχανικών ζωνών. Η περίπτωση των αποθηκών καφέ στο ελεύθερο λιμάνι του Αμβούργου.

Οι αποθήκες στο ελεύθερο λιμάνι του Αμβούργου: οράματα μιας όψιμης αποικιοκρατικής πολιτικής στα τέλη του 19^{ου} αιώνα

Οι περιοχή των αποθηκών στο λιμάνι του Αμβούργου, πραγματική πολιτεία που δίκαια είναι γνωστή με το όνομα *Speicherstadt* («πόλη των αποθηκών»), κτίστηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στο πλαίσιο της ενσωμάτωσης της «ελεύθερης χανσεατικής» πόλης του Αμβούργου στην τελωνιακή ένωση του Γερμανικού Ράιχ. Το Αμβούργο δεν ανήκε τελωνιακά στο Γερμανικό Ράιχ κατά την ίδρυση του Ράιχ το 1871. Η μακρόχρονη παράδοση του διακομιστικού κέντρου, π.χ. ανάμεσα στις υπερπόντιες χώρες προέλευσης τροφίμων και πρώτων υλών και στις χώρες προορισμού στην Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη, στηριζόταν στις τελωνιακές ατέλειες για τα προϊόντα εισαγωγής και επανεξαγωγής που ίσχυαν για ολόκληρη την πόλη. Η ανεξάρτητη δασμολογική πολιτική της πόλης έξω από τα όρια των διαφόρων τελωνιακών συμφωνιών και συνδέσεων ανάμεσα στα γερμανικά κράτη κατά τον 19^ο αιώνα (ιδιαίτερα μετά την ίδρυση της Γερμανικής Τελωνιακής Διασύνδεσης – *Deutscher Zollverein* – το 1828 υπό την αιγίδα της Πρωσίας) συνδέεται με τον πρωτεύοντα ρόλο του Αμβούργου στην παράδοση της χανσεατικής ένωσης.¹ Άλλα χανσεατικά λιμάνια όπως η Βρέμη και η Λυβέκη προσπάθησαν επίσης να διατηρήσουν την αυτονομία τους και την τελωνιακή ελευθερία, ενέδωσαν ωστόσο στις οικονομικές και πολιτικές πιέσεις της Πρωσίας. Με την ίδρυση του Γερμανικού Ράιχ το 1871 οι συνθήκες για τη διατήρηση της τελωνιακής αυτονομίας στο νέο πολιτικό πλαίσιο έγιναν δυσκολότερες. Κάτω από την πίεση του Καγκελαρίου Βίσμαρκ και της κεντρικής κυβέρνησης – πίεση που συγκεκριμενοποιήθηκε με την προσάρτηση της Άλτονα, τότε γειτονικής πόλης στις πύλες του Αμβούργου, στην γερμανική τελωνιακή διασύνδεση τον Οκτώβριο του 1880, αλλά και με την απειλή του περιορισμού της ανεμπόδιστης διακίνησης εμπορευμάτων στον Έλβα, το πλωτό ποτάμι που συνδέει το Αμβούργο με την κεντρική Ευρώπη και την Βόρεια Θάλασσα – οι τοπικές αρχές συγκατατέθηκαν στην τελωνιακή ένωση (25 Μαΐου 1881) υπό τον όρο να διατηρηθεί μια περιορισμένη περιοχή ως «ελεύθερο λιμάνι». Ο όρος αυτός επέτρεπε

¹ HINZ (2000), 42-44.

ακριβώς την αποθήκευση εμπορευμάτων σε μια περιορισμένη περιοχή και την επανεξαγωγή τους χωρίς την πληρωμή δασμών εισαγωγής-εξαγωγής.

Με βάση τη συμφωνία αυτή αποφασίστηκε η ανέγερση μιας σειράς αποθηκών στη νησίδα Wandrahm του ποταμού Έλβα που μέχρι τότε ήταν επί το πλείστον κατοικημένη από εμπόρους και ναυτεργάτες και που στο μέλλον θα αποτελούσε το «ελεύθερο λιμάνι». Η αναγκαστική μετοίκηση συνολικά 24,000 κατοίκων έγινε σταδιακά συνοδευόμενη από την κατεδάφιση των περίπου 1,000 υπαρχόντων κτηρίων.² Η κατασκευή των νέων αποθηκών συντελέστηκε σε τρία στάδια. Το πρώτο άρχισε το 1885 και ολοκληρώθηκε στις 15 Οκτωβρίου 1888 με την οριοθέτηση της ελεύθερης τελωνιακής λιμενικής ζώνης. Στο στάδιο αυτό οι υποστυλώσεις των νέων κτηρίων κατασκευάστηκαν κυρίως από σφυρήλατο σίδηρο, στοιχείο που απέβη μοιραίο κατά τις πρώτες πυρκαγιές που έπληξαν τις αποθήκες και που απέδειξαν την περιορισμένη αντοχή του μεταλλικού σκελετού στις υψηλές θερμοκρασίες: ο σκελετός υποχώρησε και οι πληγείσες αποθήκες κατέρρευσαν. Στο δεύτερο στάδιο (1891 – 1896) χρησιμοποιήθηκε δρύινο ξύλο για τις υποστηρίξεις ως πιο ανθεκτικό (τουλάχιστον χρονικά) σε περίπτωση πυρκαγιάς. Το τρίτο στάδιο (1898 – 1912) χαρακτηρίζεται από την χρήση χυτοσιδηρών και χαλύβδινων υποστυλώσεων με ειδική περικάλυψη που παρείχε πυρασφάλεια.

Το τελικό αποτέλεσμα ήταν 22 οικοδομικά τετράγωνα (το τελευταίο, το τετράγωνο W, ολοκληρώθηκε μόλις το 1927) σε ένα ιστορίζον (κατ' άλλους αναχρονιστικό) νεογοτθικό στυλ με τοίχους από το χαρακτηριστικό κόκκινο τούβλο του Αμβούργου και αρχιτεκτονικά διακοσμητικά στοιχεία με έντονη την εντύπωση προβολής και πρόθεση εντυπωσιασμού που περισσότερο θύμιζαν μεσαιωνικά κάστρα παρά λειτουργικές αποθήκες στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.³ Αναμφίβολα οι αρχιτεκτονικές επιλογές ήταν επηρεασμένες από την οικονομική ανάπτυξη και τις αποικιοκρατικές πολιτικές επιλογές του νεοϊδρυθέντος γερμανικού Ράιχ σε συνδυασμό με την παράδοση των υπερπόντιων εμπορικών δραστηριοτήτων στο λιμάνι του Αμβούργου και με τα παλαιότερα σχέδια για την επέκταση των εμπορικών αποθηκών στην περιοχή του λιμανιού.⁴

Τα κτήρια – αρχικά σχεδιασμένα τετραώροφα – ήταν, στην τελική τους μορφή, εξαμέχρι οκταώροφα με πλάτος 28 μέτρα. Για λόγους πυρασφάλειας ο κάθε όροφος χωρίστηκε σε διαμερίσματα αποθήκευσης έως 400 m². Το ισόγειο σχεδιάστηκε με ύψος 3.20 m, οι υπόλοιποι όροφοι από 2.95 (οι πρώτοι τρεις) έως 2.75 m (οι υπόλοιποι). Οι πρώτοι τρεις όροφοι κατασκευάστηκαν με αντοχή φορτίου 1800 kg/m², οι υπόλοιποι 1500 kg/m² και το πατάρι 500 kg/m². Η κατασκευή εξασφάλιζε περίπου σταθερή θερμοκρασία στους χώρους αποθήκευσης με μικρή μόνο επίδραση της εξωτερικής θερμοκρασίας, συνθήκη εξαιρετικά ευνοϊκή για την αποθήκευση θερμοκρασιακά ευαίσθητων προϊόντων, όπως ο καφές, το κακάο, το τσάι, ο καπνός, οι ξηροί καρποί, τα μπαχαρικά, το καουτσούκ και άλλα «αποικιακά» προϊόντα.

Ένα από τα χαρακτηριστικά στη χρήση των αποθηκών ήταν η πρόσβασή τους τόσο από το ποτάμι (με ειδικές βάρκες που μετέφεραν εμπορεύματα από τα μεγάλα πλοία), όσο και από την ξηρά (π.χ. με κάρα). Και στις δύο πλευρές η ανύψωση και καταβίβαση των εμπορευμάτων (συνήθως σάκων) γινόταν με υδραυλικό βαρούλκο. Η υδραυλική πίεση εξασφαλιζόταν σε όλα τα κτήρια από αντλίες ατμού που ήταν εγκατεστημένες σε

² SCHUBERT, HARMS (1993), 59, MAAK (1985), 28-39.

³ Η (ειρωνική ενίοτε) κριτική στις αρχιτεκτονικές επιλογές άρχισε ήδη με το σχεδιασμό της περιοχής και επαναθεμαίνεται κάθε φορά που τίθεται θέμα ανοικοδόμησης, συντήρησης ή επανάχρησης. GUTBERLET (2000a), 20-22, SACK (1990), Museum der Arbeit (1989), 39-40, MAAK(1985), 117-146.

⁴ HINZ (2000), 59-89, MAAK (1985), 20-22.

ένα κεντρικό κτήριο παροχής ενέργειας (Centralstation). Σε πλήρη λειτουργία το υδραυλικό δίκτυο τροφοδοτούσε 260 βαρούλκα, 36 γερανούς και 50 ανελκυστήρες. Η χρήση υδραυλικής ισχύος ήταν ένα μέτρο πυροπροστασίας. Ωστόσο ήδη από το 1888 άρχισε να χρησιμοποιείται ηλεκτρική ενέργεια στις αποθήκες – στην αρχή μόνο για φωτισμό, αργότερα και για την κίνηση βαρούλκων και γερανών. Τελικά ο κεντρικός σταθμός μετατράπηκε σε ηλεκτρογεννήτρια.

Το γερμανικό αποικιοκρατικό όνειρο που πλαισίωσε την ανέγερση της «πόλης των αποθηκών» δεν κράτησε πολύ. Με το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου κατέρρευσαν τόσο τα αυτοκρατορικά όσο και τα αποικιοκρατικά οράματα. Οι αποθήκες παρέμειναν ως αισθητικός αναχρονισμός, συνέχισαν όμως να χρησιμοποιούνται για «παραδοσιακά αποικιακά» προϊόντα, με κυριότερο εκπρόσωπο τον καφέ.

Επεξεργασία και αποθήκευση του καφέ στις αποθήκες του ελεύθερου λιμανιού του Αμβούργου

Η ιστορία της «πόλης των αποθηκών» (Speicherstadt) – κατασκευαστικές τεχνολογίες, τεχνολογίες παραγωγής ενέργειας, εμπειρία με πυρκαγιές, μετακομίσεις και αλλαγές ενοικιαστών/χρήσης – είναι αλληλένδετα συνδεδεμένη με την ιστορία επεξεργασίας, αποθήκευσης και εμπορίας του καφέ στο λιμάνι του Αμβούργου. Ένας στους επτά σάκους του παγκόσμιου εμπορίου καφέ διακινείται μέσω του Αμβούργου. Στην εποχή της μεταφοράς του καφέ με bulk containers η φράση αυτή κινδυνεύει να χάσει το νόημά της – η σημασία ωστόσο του λιμανιού του Αμβούργου για το παγκόσμιο εμπόριο καφέ παραμένει αναμφισβήτητη.⁵ Το προϊόν φτάνει στο Αμβούργο από την Νότια και Κεντρική Αμερική (Βραζιλία, Κολομβία, Μεξικό), την Αφρική (Κένυα, Τανζανία, Αιθιοπία) και την Άπω Ανατολή (Βιετνάμ, Ινδονησία).

Χαρακτηριστικό για την παραδοσιακή σημασία της αποθήκευσης καφέ στην οικονομική ζωή του Αμβούργου είναι το γεγονός ότι ο (χονδρικός) προϋπολογισμός των αναμενόμενων εσόδων της σχεδιαζόμενης «πόλης των αποθηκών» το 1884 έγινε με βάση την (υποθετική) χρήση από μια γνωστή εταιρεία αποθήκευσης και διακίνησης καφέ, την N. H. L. Hinsch & Consorten, και τα έσοδα που θα προέκυπταν από τη χρήση αυτή. Ο υπολογισμός αποσκοπούσε να καταδείξει το κόστος και τα περιθώρια κέρδους των υπό σχεδιασμό αποθηκών σε μια προσπάθεια εξεύρεσης τρόπου χρηματοδότησης του σχεδίου. Τελικά, τον Μάρτιο του 1885, ιδρύθηκε με (κυρίως τραπεζική) συμμετοχή η Hamburger Freihafen-Lagerhaus-Gesellschaft (HFLG). Αργότερα, το 1928, η πόλη του Αμβούργου αγόρασε το σύνολο των μετοχών της HFLG και την ενέταξε στο ευρύτερο σχήμα αξιοποίησης του λιμανιού με το όνομα Hamburger Hafen- und Lagerhaus-Aktiengesellschaft (HHLA). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι έμποροι καφέ του Αμβούργου είχαν προσπαθήσει να ιδρύσουν δική τους ξεχωριστή εταιρεία κατασκευής και διαχείρισης αποθηκών στο υπό σχεδιασμό «ελεύθερο λιμάνι» πριν τελικά έρθουν σε συμφωνία με την τράπεζα που ήλεγχε την HFLG.⁶ Ένας από τους λόγους της πρωτοβουλίας των

⁵ Περίπου 70% του πράσινου καφέ διακινείται (στις αρχές του 21^{ου} αιώνα) παγκόσμια ως χύμα εμπόρευμα σε containers με επένδυση από σάκους γιούτας. Και μόνο ο όμιλος Neumann με έδρα το Αμβούργο διακινεί το 16% της παγκόσμιας ετήσιας παραγωγής πράσινου καφέ.

⁶ HINZ (2000), 154-155, 193-223, 224-237, 290-291

εμπόρων καφέ ήταν ο φόβος του περιορισμού των δραστηριοτήτων κατεργασίας και εξευγενισμού του πράσινου καφέ στους νέους χώρους (καθαρισμός, διαλογή κατά μέγεθος κόκκου, πλύση, τελική αποφλοιώση, μίξη του χαρμανιού, καβούρδισμα).⁷ Όπως θα δούμε παρακάτω τα γεγονότα έδειξαν πως ο φόβος αυτός μπορούσε να βρει αντίκρουσμα στην πραγματικότητα – ωστόσο οι έμποροι του καφέ έτυχαν συχνά προνομιακής μεταχείρισης από την HFLG.

Μια από τις σημαντικότερες εταιρείες εμπορίας καφέ στο Αμβούργο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η Fa. Hanssen & Studt αξίωσε και πέτυχε να της παραχωρηθεί το 1888 έκταση στο «ελεύθερο λιμάνι» και άδεια να κτίσει δική της ιδιωτική αποθήκη (Privatspeicher) με ξεχωριστή ενεργειακή μονάδα παραγωγής ατμού – κυρίως για την λειτουργία μονάδας καβουρδίσματος του καφέ. Ιδιαίτερα το καβούρδισμα αποτελούσε πρόβλημα στις διαπραγματεύσεις, καθώς η HFLG έπρεπε να συμβιβάσει την αναμφισβήτητη πρόσθετη αξία λόγω του εξευγενισμού του προϊόντος με μια τιμή ενοικίου που να μην αποθάρρυνε τους άλλους υποψήφιους ενοικιαστές – επίσης εμπόρους καφέ. Τελικά το 1888 η HFLG παραχώρησε για αποθήκευση και καβούρδισμα τους χώρους πάνω από το κεντρικό κτήριο παροχής ενέργειας (Centralstation).⁸ Στις 20 Απριλίου 1891 μια πυρκαγιά κατάστρεψε το πρόσφατα κτισμένο κτήριο με την ιδιωτική αποθήκη και τη μονάδα καβουρδίσματος – καταδεικνύοντας τόσο τους κινδύνους της παραγωγής ατμού και της μονάδας καβουρδίσματος καφέ σε κτήριο αποθήκης όσο και την περιορισμένη θερμική αντοχή των υποστυλώσεων από σφυρήλατο σίδηρο. Οι αντεγκλήσεις που ακολούθησαν έβγαλαν στην επιφάνεια τον προβληματικό χαρακτήρα της ευσπευσμένης κατασκευής σε αντιπαράθεση με πειραματισμούς στο θέμα της πυρασφάλειας. Σε αντικατάσταση της κατεστραμμένης αποθήκης οι Hanssen & Studt πήραν χώρο για ένα νέο (ιδιόκτητο) κτήριο με ανεξάρτητη ενεργειακή μονάδα (ανάμεσα στα οικοδομικά τετράγωνα Q και R), το οποίο κράτησαν μέχρι το 1953 οπότε και το πούλησαν στην HHLA. Για λόγους πυρασφάλειας δεν δόθηκε αυτή τη φορά άδεια εγκατάστασης και λειτουργίας μονάδας καβουρδίσματος – η εταιρεία χρησιμοποιούσε για το καβούρδισμα των επιλεγμένων χαρμανιών εγκαταστάσεις εκτός της «πόλης των αποθηκών». Ας σημειωθεί ότι ο 5^{ος} όροφος του νέου κτηρίου των Hanssen & Studt κατασχέθηκε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου από τους Ναζί και χρησιμοποιήθηκε ως εξωτερικός χώρος του στρατοπέδου συγκεντρώσεως Neuengamme.⁹

Τα σχέδια διαμόρφωσης και ανάπλασης της λιμενικής εμπορικής και βιομηχανικής ζώνης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος άφησε έντονα ίχνη στο λιμάνι και την «πόλη των αποθηκών» του Αμβούργου. Περίπου το 60% των κτηρίων υπέστησαν σοβαρές ζημιές ή καταστράφηκαν ολοσχερώς. Στη άμεση μεταπολεμική περίοδο η στενότητα πόρων προδίκασε συχνά την επιλογή ανάμεσα στην δαπανηρή αναστύλωση και την κατεδάφιση

⁷ Για λεπτομέρειες σχετικά με τις χειρονακτικές εργασίες και τις απαιτήσεις σε χώρο που σχετίζονται με τα παραπάνω στάδια κατεργασίας και εξευγενισμού του καφέ για τα δεδομένα της εποχής που μελετούμε βλ. RATH (1988), 318-320.

⁸ MAAK (1985), 104.

⁹ ALTSTAEDT (2003), 108-109, 113, MAAK (1985), 108-112.

προς την δεύτερη λύση. Από τη δεκαετία του 1950 και μετά αρκετά κτήρια επισκευάστηκαν – συχνά με κριτήριο την αρχιτεκτονική και αισθητική ομοιομορφία της κατασκευής, με συμβιβασμούς ωστόσο στην επιλογή των υλικών. Το ποσοτικό αποτέλεσμα είναι εντυπωσιακό: η χρηστικά διαθέσιμη αποθηκευτική επιφάνεια μειώθηκε από 330000 m² το 1938 σε 150000 m² το 1945 για να φτάσει τα 370000 m² (με επιπλέον 30000 m² για γραφεία) το 2000.¹⁰ Ο «γίγαντας του παραμυθιού» φαινόταν να ξαναβρίσκει το ανάστημά του.

Η μεταμόρφωση του συνολικού μεταπολεμικού τοπίου του λιμανιού, ωστόσο, σηματοδοτούσε μια διαφορετική ερμηνεία των αριθμών και μια ιδιόρρυθμη πορεία στη χρήση και, τελικά, το μέλλον της «πόλης των αποθηκών». Η νησίδα στην οποία χτίστηκε η «πόλη των αποθηκών» βρίσκεται ακριβώς δίπλα στην παλιά πόλη (το ιστορικό κέντρο) του Αμβούργου, με την οποία επικοινωνεί μέσω μικρών γεφυρών. Η μεταπολεμική πολιτική στη διαμόρφωση του λιμανιού προέκρινε την επέκτασή του προς τις δυτικές παρυφές της πόλης (προς την εκβολή, δηλαδή, του Έλβα) με ιδιαίτερη έμφαση στη νότια όχθη. (Η πόλη του Αμβούργου είναι κτισμένη στην βόρεια όχθη του Έλβα.) Η «πόλη των αποθηκών» βρέθηκε έτσι απομακρυσμένη από τις νέες εστίες δραστηριοτήτων του εμπορικού λιμανιού και κατέστη πρακτικά απρόσιτη για τα μεγάλα μεταφορικά πλοία. Πολλές διώρυγες περιέπεσαν σε αχρηστία και σταδιακά έκλεισαν. Αυτό οδήγησε σε μερική επίχωση του παλαιότερου τεχνικού λιμανιού στην περιοχή των αποθηκών, του Sandtorhafen¹¹, και την χρήση του νεοδημιουργηθέντος χώρου για τη στάθμευση αυτοκινήτων. Αφ' ετέρου η αλματώδης ανάπτυξη της οδικής μεταφοράς εμπορευμάτων με φορτηγά στο χώρο των αποθηκών σε βάρος της υδάτινης οδού αποδυνάμωσε το στρατηγικό πλεονέκτημα της κατασκευής με τη διπλή πρόσβαση και τη χρήση των βαρούλκων με υδραυλική κίνηση. Τα βαρούλκα αποδείχθηκαν αδύναμα για τη διακίνηση του νέου τύπου εμπορευμάτων (επί το πλείστον μηχανές) – όπως αποδείχθηκαν αδύναμα ή ασύμφορα και τα πατώματα των παραδοσιακών κτηρίων ως χώροι αποθήκευσης για τα εμπορεύματα αυτά. Οι μεταβολές αυτές σε συνδυασμό αφ' ενός με την χρήση του λιμανιού που δίνει όλο και περισσότερη έμφαση στην εμπορία και τις εγκαταστάσεις επεξεργασίας υγρών καυσίμων, καθώς και με την αλματώδη εξέλιξη των μεταφορών βιομηχανικών ειδών (π.χ. ηλεκτρικών και ηλεκτρονικών συσκευών) σε containers επέφεραν ριζικές αλλαγές στη χρήση των παραδοσιακών αποθηκών. Τα υπόστεγα (Kaischuppen) κατά μήκος του Sandtorhafen – χαρακτηριστικοί χώροι προσωρινής αποθήκευσης καφέ σε σάκους – κατεδαφίστηκαν με τη δικαιολογία του μεγάλου βαθμού καταστροφής κατά τούς βομβαρδισμούς και τη δημιουργία σύγχρονων αποθηκευτικών χώρων στη νέα προέκταση του λιμανιού έξω από τον τελωνιακά περιορισμένο χώρο της «πόλης των αποθηκών». Οι περισσότερες αποθήκες της Speicherstadt χρησιμοποιούνται πλέον για αποθήκευση και εμπορία χαλιών από την Κεντρική Ασία και την Άπω Ανατολή.

Στην ουσία η «πόλη των αποθηκών» είχε χάσει την συμβολική σημασία της ως όραμα της αυτοκρατορικής και αποικιοκρατικής Γερμανίας ήδη από το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Στο βαθμό που η επέκταση του λιμανιού επέτρεπε αποδοτικότερες στρατηγικές αποθήκευσης, ακόμη και για παραδοσιακά προϊόντα όπως ο καφές, και στο μέτρο που πολλά κτήρια της «πόλης των αποθηκών» καταστράφηκαν ή υπέστησαν σοβαρές ζημιές κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σχέδια για την αλλαγή της χρήσης ενός χώρου ακριβώς δίπλα στο κέντρο της πόλης του Αμβούργου άρχισαν να

¹⁰ GUTBERLET (2000a), 32-38.

¹¹ Προπολεμικά το Sandtorhafen χρησιμοποιήθηκε κατ' εξοχήν για την μεταφόρτωση και αποθήκευση καφέ.

συζητούνται έντονα. Κατά την δεκαετία του 1980 οι προτάσεις έφτασαν να προβλέπουν μέχρι και την κατεδάφιση των υπόλοιπων κτηρίων. Πρώτες επεμβάσεις άρχισαν με την εξαίρεση της δυτικής απόληξης της περιοχής (Kehrwiederspitzze) από το τελωνιακά ελεύθερο λιμάνι, την εκποίηση μιας οικοδομικής έκτασης 35000 m² από την HHLA, την τροποποίηση των περιορισμών χρήσης και την ανέγερση ενός ογκώδους συγκροτήματος γραφείων (Hanseatic Trade Center) με συνολική επιφάνεια 100000 m² που ολοκληρώθηκε το 1996.¹² Η υπερπροσφορά ελεύθερων χώρων γραφείων στο Αμβούργο τη δεκαετία του 1990 αποθάρρυνε ίσως ιδιωτικούς επενδυτές από το να αυξήσουν την πίεση προς την πολιτεία για μεταβολή του καθεστώτος της «πόλης των αποθηκών». Φραγμό στις παρεμβάσεις μεγάλης έκτασης – καθόλου σπάνιες σε ιστορικά κτήρια του Αμβούργου – αποτέλεσε ο χαρακτηρισμός του εναπομείναντος συγκροτήματος της «πόλης των αποθηκών» ως διατηρητέου μνημείου το 1991, απόληξη μακροχρόνιων προσπαθειών διαφόρων ομάδων πρωτοβουλίας.¹³ Ο χαρακτηρισμός δεν αφορούσε νέες, μεταπολεμικές κατασκευές ούτε περιόριζε το σχεδιασμό νέων κτηρίων σε εκτάσεις όπου οι εγκαταστάσεις είχαν ήδη καταστραφεί. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 δρομολογήθηκε από την τοπική κυβέρνηση μια γιγαντιαία πρωτοβουλία ανάπλασης του ανατολικού τμήματος του λιμανιού – μιας περιοχής στις νότιες παρυφές της «πόλης των αποθηκών». 155 εκτάρια πρώην λιμενικής ζώνης θα χρησιμοποιηθούν σταδιακά για ανέγερση γραφείων, εμπορικών καταστημάτων, χώρων ψυχαγωγίας, 5500 κατοικιών για 12000 κατοίκους, κλπ. Τα μεγαλεπίβολα σχέδια της Hafen City, με την οποία έχει συνδέσει τις δραστηριότητές της μεγάλο μέρος της πολιτικής ελίτ του Αμβούργου, υπόσχονται 40000 νέες θέσεις εργασίας και προβλέπουν μέχρι και τη μεταστέγαση στην υπό ανάπλαση περιοχή ενός σχολείου και ενός πανεπιστημίου για πολεοδομία και αρχιτεκτονική. Επόμενο ήταν η υλοποίηση των σχεδίων αυτών να επηρεάσει τις εξελίξεις στην «πόλη των αποθηκών» – τόσον όσον αφορά στην επανάχρηση όσο και τις κατεδαφίσεις και τις νέες κατασκευές. Δεν είναι καθόλου συμπτωματικό ότι οι εξελίξεις αυτές εμπλέκουν κατά κύριο λόγο εγκαταστάσεις αποθήκευσης και επεξεργασίας καφέ.

Οι μεταπολεμικές εξελίξεις στη διαχείριση του καφέ ως εμπορεύματος – Η συμβολή της *Kaffee-Lagerei*

Ο προβληματισμός για το μέλλον των εγκαταστάσεων στο ελεύθερο λιμάνι του Αμβούργου μετά τις καταστροφές του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου συνέπεσε με ριζικές αλλαγές στον τρόπο μεταφοράς, αποθήκευσης και επεξεργασίας του καφέ στον χώρο των αποθηκών του Αμβούργου αλλά και άλλων λιμανιών.

Η εξέλιξη με τις βαθύτερες ίσως συνέπειες ήταν η αλλαγή του τρόπου μεταφοράς: αντί για σάκους των 60 ή 70 κιλών τα πλοία διακινούσαν όλο και μεγαλύτερες ποσότητες καφέ σε τυποποιημένα containers.¹⁴ Μια άλλη μεταβολή αφορά τη σχέση *αποθηκευμένου*

¹² BUEHLER, HASS (1997), 22.

¹³ Προηγήθηκαν διαβουλεύσεις και πρωτοβουλίες με αναφορά σε σχέδια και εμπειρίες από την διατήρηση ή/και ανάπλαση άλλων λιμανιών όπως στο Ρότερνταμ, το Άμστερνταμ, και το Λονδίνο. MAAK (1985), 162-167.

¹⁴ Κατά το πέρασμα στον 21^ο αιώνα το ποσοστό πράσινου καφέ που φτάνει στο λιμάνι του Αμβούργου σε containers κυμαίνεται, σύμφωνα με στοιχεία του Μουσείου της «πόλης των αποθηκών», γύρω στο 70%. Σύμφωνα με στοιχεία εταιρείας εισαγωγής/αποθήκευσης καφέ (Kaffee-Lagerei N. H. L. Hinsch & Cons.) το

καφέ προς τη *διακινούμενη* ποσότητα. Το 1880 περίπου 3.7 εκατομμύρια σάκοι ξεφορτώθηκαν στο Αμβούργο, ενώ στην περιοχή του λιμανιού ήταν αποθηκευμένοι 2 – 3 εκατομμύρια σάκοι καφέ. Το 1994 η αποθηκευμένη ποσότητα έχει μειωθεί στο μισό, ενώ η *διακινούμενη* ποσότητα έχει υπερτριπλασιαστεί (11.4 εκατομμύρια).¹⁵

Οι παραπάνω παράγοντες επηρέασαν τόσο τον τρόπο εκφόρτωσης όσο και τις τεχνικές αποθήκευσης. Η εκφόρτωση των σάκων γινόταν παραδοσιακά με γερανούς και χειρονακτική εργασία. Οι σάκοι αποθηκεύονταν προσωρινά σε υπόστεγα της προκουμαίας από όπου μεταφέρονταν στις γειτονικές αποθήκες. Η μεταφορά στους διάφορους ορόφους αποθήκευσης γινόταν με τα υδραυλικά βαρούλκα που προαναφέρθηκαν. Το Sandtorhafen, το παλαιότερο τεχνικό λιμάνι της περιοχής και πρότυπο για τα υπόλοιπα επιμέρους λιμάνια στη ευρύτερη έκταση του Αμβούργου, ήταν ο παραδοσιακά συνηθέστερος χώρος άφιξης και αποθήκευσης καφέ. Από το 1912 διέθετε μια σειρά πρωτοποριακών για την εποχή τους υποστέγων που επέτρεπαν γρήγορη εκφόρτωση από τα πλοία, προσωρινή αποθήκευση και γρήγορη μεταφόρτωση.¹⁶ Παρά τη διαπίστωση της μοναδικότητάς τους για τα παραπάνω στοιχεία και παρά τις προσπάθειες της Υπηρεσίας Προστασίας Διατηρητέων Μνημείων τα υπόστεγα κατεδαφίστηκαν το 1984 με το επιχείρημα ότι η συντήρησή τους – επιτακτική μετά τις φθορές, ιδιαίτερα της πρόσβασης από το ποτάμι – ήταν οικονομικά ασύμφορη. Στη θέση των παλαιών υποστέγων δημιουργήθηκαν χώροι στάθμευσης αυτοκινήτων.

Η αποθήκευση καφέ συνεχίστηκε σε ένα μέρος από τα εναπομείναντα υπόστεγα, κτισμένα το 1950/51 με πλάκες από προκατασκευασμένο σκυρόδεμα, και σε ένα σύμπλεγμα σιλό που κατασκευάστηκε το 1983¹⁷ στην περιοχή που προέκυψε από την μερική επιχωμάτωση του Sandtorhafen. Οι εγκαταστάσεις αυτές ανήκαν στην Kaffee-Lagerei, η οποία από το 1956 είχε συγχωνευθεί με την παραδοσιακή εταιρεία αποθήκευσης καφέ Hinsch & Consorten. Η χωρητικότητα αποθήκευσης ήταν κατανομημένη ως εξής: 7200 τόνοι (χύμα) στα σιλό, 7000 τόνοι (σε σάκους) στις παραδοσιακές αποθήκες (Speicherstadt) των Hinsch & Cons. και 2000 τόνοι (σε σάκους) σε (μεταπολεμικά) υπόστεγα του Sandtorhafen. Χαρακτηριστική ήταν η χρησιμοποίηση των πολυορόφων αποθηκών για ένα πολύπλοκο σύστημα κατακόρυφης κατανομής των σταδίων επεξεργασίας του καφέ – μιας επεξεργασίας που καταλήγει στα διάφορα χαρμάνια και, πλέον, διευκολύνεται από τα κατακόρυφα σιλό.

Μια από αυτές τις διεργασίες ήταν ο καθαρισμός (π.χ. με βάση το χρώμα) και η διαλογή κατά μέγεθος κόκκου. Μέχρι το 1960 αυτά τα στάδια ήταν συνυφασμένα με εξαντλητική εργασία γυναικών κάτω από άσχημες συνθήκες φωτισμού (Kaffeeverleserinnen). Περί τα μέσα της δεκαετίας του 1960 η Kaffee-Lagerei N. H. L. Hinsch & Cons. απασχολούσε περί τις 100 εργάτριες για την εργασία αυτή. Στις καινούργιες εγκαταστάσεις (σιλό) την διεργασία καθαρισμού και διαλογής ανέλαβαν αποκλειστικά μηχανές με οπτικούς αισθητήρες.

Οι νέες μέθοδοι εκφόρτωσης, αποθήκευσης (σε σιλό) και διακίνησης καθώς και η αυτοματοποίηση παραδοσιακών εργασιών κατέστησαν την Kaffee-Lagerei σύμβολο των μεταπολεμικών εξελίξεων στο (διεθνή) χώρο του καφέ. Τα επιβλητικά σιλό της στο

ποσοστό αυτό ξεπερνά τα 85%. Οι φαινομενικές διαφορές στα δεδομένα οφείλονται στο γεγονός ότι ο πράσινος καφές σε ένα μεγάλο (αλλά κυμαινόμενο) ποσοστό μεταφέρεται μέσω των containers συσκευασμένος σε σάκους.

¹⁵ PAPHENHAGEN (1995), BECKER (1996).

¹⁶ Museum der Arbeit (1989), 48-49.

¹⁷ BUEHLER, HASS (1997), 20.

Sandtorhafen έγιναν οπτικό σήμα κατατεθέν της νέας δυναμικής παρουσίας του καφέ στην «πόλη των αποθηκών».

Το 2006 – και ενώ οι εργασίες για την διαμόρφωση της Hafen City είχαν αρχίσει να παρουσιάζουν τους πρώτους οικοδομικούς καρπούς – τα σιλό της Kaffee-Lagerei κατεδαφίστηκαν. Η εταιρεία, με το όνομα πλέον NKG Kala Hamburg, εγκατέλειψε την «πόλη των αποθηκών» 15 χρόνια ενωρίτερα από ό,τι προέβλεπε το master plan των έργων ανάπτυξης της Hafen City, για να επενδύσει 50 εκατομμύρια Ευρώ στην ανέγερση στην αναπτυσσόμενη περιοχή του Wilhelmsburg – κι αυτό νησί του Έλβα στο λιμάνι του Αμβούργου – της «μεγαλύτερης (sic) εγκατάστασης εξευγενισμού καφέ στον κόσμο».¹⁸ Στα κίνητρα για την πρόωγη εγκατάλειψη της μονάδας στην «πόλη των αποθηκών» θα πρέπει σίγουρα να συγκαταλεχθούν τα προγράμματα στήριξης πρωτοβουλιών και επενδύσεων ανάπτυξης του νησιού Wilhelmsburg στο πλαίσιο της IBA (Internationale Bauausstellung Hamburg) 2013. Τα ερείπια του σιλό, τελευταίου γίγαντα επεξεργασίας καφέ στην «πόλη των αποθηκών», παραπέμπουν σε εικόνες μετά από βομβαρδισμό ή αντίστοιχη καταστροφή.

Η μουσειοποίηση των γιγάντων – όσων απέμειναν

Συνοψίζοντας ιστορικά τις δραστηριότητες σχετικά με τον καφέ στην «πόλη των αποθηκών» του Αμβούργου και συγκρίνοντας τα οικοδομικά ίχνη που άφησαν με το περίγραμμα των διαδόχων κτηρίων καταλήγουμε στα εξής συμπεράσματα:

A) Στη διάρκεια των 120 χρόνων που ο καφές κυριάρχησε στην οικονομική ζωή της «πόλης των αποθηκών» η διάσταση του γιγαντισμού ήταν απτή στο οικονομικό και λογιστικό επίπεδο της διακίνησης ενός έκτου του παγκόσμιου εμπορίου καφέ με μια αναχρονιστική ίσως αρχιτεκτονική αναπαράσταση που αντλούσε στοιχεία από την αποικιοκρατία και τον απολυταρχισμό.

B) Η απομάκρυνση των οικονομικών πρωταγωνιστών αυτών των δραστηριοτήτων από την «πόλη των αποθηκών» αφήνει κενά που «κλείνουν» χωρίς αναφορές στο παρελθόν: τόσο η οικονομική όσο και η τεχνολογική διάσταση συμπυκνώνονται στο σχεδιασμό των αποθηκών, με μοναδικά ίχνη τις ταμπέλες με τα ονόματα των εταιρειών. Εντυπωσιακές είναι ωστόσο οι διαστάσεις και ο γιγαντισμός των διαδόχων κτηρίων. Τα υπόστεγα στο Sandtorhafen που καταστράφηκαν στον πόλεμο ή κατεδαφίστηκαν από την HHLA διαδέχθηκαν οκτώ ογκώδη κτήρια γραφείων (3) και διαμερισμάτων (5) με καταστήματα στο ισόγειο και χρηστική επιφάνεια 3000 – 5000 m² το καθένα, που άρχισαν να κτίζονται από το 2000. Το ίδιο το λιμάνι Sandtorhafen επιχωματώθηκε μερικά και ένα μέρος του «μεταμορφώθηκε» σε πάρκο (Sandtorpark) που περιμένει την εγκατάσταση του Διεθνούς Κέντρου Καφέ με πρωτοβουλία του Ομίλου Neumann (ελέγχει το 16% του παγκόσμιου εμπορίου καφέ). Στη θέση των κατεδαφισμένων σιλό της Kaffee-Lagerei (θυγατρικής εταιρείας του Ομίλου Neumann) ο διαγωνισμός του master plan προβλέπει δύο μεγάλα κτηριακά συγκροτήματα (με επιφάνεια 11000 και 10000 m² αντίστοιχα) για το

¹⁸ Hafen City Hamburg Projekte 3/2006, 10.

Hamburg-America Centrum (με υπηρεσίες αμερικανικών εταιρειών, εστιατόρια κλπ.) και την Amango Pure Entertainment, μια εταιρεία των new media.¹⁹

Συχνά διαβάζει κανείς σε πληροφοριακά ή τουριστικά έντυπα πως το λιμάνι του Αμβούργου δεν ήταν ποτέ στατικό, πως ήταν σε μια διαρκή κίνηση και μεταβολή.²⁰ Στη συγκεκριμένη περίπτωση η οικοδομική ανάπλαση διαγράφει τη μνήμη σε όλες τις φάσεις της ιστορίας – από την απαλλοτρίωση της νησίδας και την κατεδάφιση του προϋπάρχοντος οικισμού μέχρι τις καταστροφές από τον πόλεμο και τις εξελίξεις στη αντίληψη για τις δυνατότητες χρήσης του χώρου και των κτηρίων του. Η ιστορία αυτή βρίσκει καταφύγιο στα μουσεία που βρίσκονται στην περιοχή της «πόλης των αποθηκών», τη μόνη ίσως δυνατότητα αναπαράστασης του εργασιακού ορίζοντα γύρω από την αποθήκευση και επεξεργασία του καφέ, αλλά και των ευρύτερων δραστηριοτήτων στην «πόλη των αποθηκών». Στα τρία μουσεία που υπήρχαν το 1997 (Speicherstadt-Museum, Deutsches Zollmuseum, Spicy's Gewuerzmuseum)²¹ έχουν προστεθεί το Αφγανικό Μουσείο, Miniatur Wunderland, Hamburg Maritim, ιδιαίτερα όμως χώροι για πληροφόρηση σχετικά με την ανάπλαση της περιοχής, καθώς και αυξανόμενος αριθμός θεαμάτων όπως τα Hamburg Dungeon, Dialog im Dunkel, Ballin Stadt («ο κόσμος της μετανάστευσης») κ.ά. Χρόνια πλέον ο τουριστικός οργανισμός της πόλης κυκλοφορεί πληροφοριακό υλικό που εστιάζει στην «πόλη των αποθηκών ως εμπειρία» (Erlebnis Speicherstadt).

Και ο καφές; Τελευταία επανεμφανίζεται στα παραδοσιακά κτήρια των αποθηκών, αναζητώντας όχι τόσο συγκεκριμένες/ανιχνεύσιμες όσο συμβολικές ιστορικές διασυνδέσεις. Βιοτεχνίες διακίνησης καφέ με εστιασμό στο καβούρδισμα – διεργασία που αρχικά είχε συνδυαστεί με σοβαρά ατυχήματα και είχε αποκλειστεί από την «πόλη των αποθηκών» – νοικιάζουν χώρους στις παραδοσιακές αποθήκες για διάφορες δραστηριότητες όπως σεμινάρια, προσφορές δοκιμής καφέ διαφόρων τύπων και άλλες εκδηλώσεις που θα μπορούσαν να υποστηρίξουν τις πωλήσεις. Μια τέτοια εταιρεία, η Kaffee-Roesterei, με έμφαση σε ποιοτικά χαρμάνια και την προέλευση του προϊόντος, εγκαταστάθηκε τον Απρίλιο 2006 σε μια παλιά αποθήκη καφέ στην δυτική απόληξη της περιοχής (Kehrwieder) και επενδύει σε εκδηλώσεις «πλούσιας εμπειρίας» (Erlebnis-Roesterei) για τους πελάτες. Επωφελούμενες από την υποχώρηση της τελωνιακής ζώνης του «ελεύθερου λιμανιού» πρωτοβουλίες τέτοιας μορφής καταλαμβάνουν το συμβολικό κενό που δημιουργήσε η αποχώρηση των γιγάντων της αποθήκευσης καφέ και τονίζουν – με καταναλωτικό τρόπο στο πνεύμα της *event culture* – την ζωντανή παρουσία του καφέ στην «πόλη των αποθηκών».

Κωνσταντίνος Κανάβας, Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Τεχνολογίας, Hamburg University of Applied Sciences

¹⁹ Τα δεδομένα προέρχονται από ενημερωτικά φυλλάδια της Hafencity Hamburg GmbH, 2004-2007.

²⁰ GUTBERLET (2000b), 14-15.

²¹ BEUKERT (1997).

Περίληψη

Στο πλαίσιο της μελέτης κυμάτων αποβιομηχανοποίησης συχνά μένει στο περιθώριο η τύχη εγκαταστάσεων που η λειτουργία τους προηγείται ή έπεται των κεντρικών παραγωγικών διεργασιών. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι χώροι αποθήκευσης των πρώτων ή ενδιάμεσων υλών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι αποθήκες – μικρογραφία πόλης (Speicherstadt) – στον τελωνιακά ελεύθερο χώρο στο λιμάνι του Αμβούργου. Πόλη-κόμβος της παγκόσμιας διακίνησης και εμπορίας καφέ το Αμβούργο ήταν και είναι γνωστό για τις αποθήκες του ακατέργαστου προϊόντος. Λιγότερο γνωστή είναι η σχέση της αποθήκευσης με διεργασίες προκατεργασίας του καφέ όπως π.χ. η διαλογή και η μίξη των διαφόρων τύπων (χαρμανιών). Στο πλαίσιο της ευρύτερης δομικής αλλαγής της οικονομικής υποδομής της πόλης οι εγκαταστάσεις αυτές βρέθηκαν στο μάτι του χωροταξικού τυφώνα που τα τελευταία 30 χρόνια ταλανίζει την ευρύτερη περιοχή του λιμανιού.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην αλυσίδα των αποφάσεων που κατέληξαν πρόσφατα στο «ξύρισμα» των μεγαλύτερων αποθηκών καφέ της Speicherstadt και παρακολουθεί τον σχεδιασμό και τις παρεμβάσεις γύρω από την ανάπλαση του χώρου – μια πορεία που, πέρα από τις ιδιαιτερότητες της γερμανικής εμπορικοβιομηχανικής μεγαλούπολης, παρουσιάζει ίσως αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με αντίστοιχες πρωτοβουλίες σε άλλα ευρωπαϊκά λιμάνια – όπως και στην Ελλάδα.

Βιβλιογραφία

- ALTSTAEDT, K. Heinrich: *Quartiersmann in der Hamburger Speicherstadt*. Hamburg: Koehlers 2003.
- BECKER, Ursula: *Entwicklung und Organisation des hanseatischen Kaffeehandels im 19. und 20. Jahrhundert*. Dissertation Univ. Muenster 1996.
- BEUKERT, Lutz: Museen in Hamburgs Speicherstadt. *Handelsblatt*, Duesseldorf 3.1.1997.
- BUEHLER, Susanne, HASS, Nicola: *Hamburgs Hafенrand*. Hamburg: Christians 1997.
- GUTBERLET, Ronald: *Die Speicherstadt: Hanse, Handel, Hafency*. Hamburg: Europa Verlag 2000a.
- GUTBERLET, Ronald: *Der Freihafen: Geschichte, Fakten und Geschichten*. Hamburg: Europa Verlag 2000b.
- FISCHER, Manfred: Der Hamburger Hafen als Ort technischer Kulturdenkmale. Probleme und Möglichkeiten der Denkmalpflege. Στο: ELLERMEYER, J. & POSTEL, R.: *Stadt und Hafen. Hamburger Beiträege zur Geschichte von Handel und Schifffahrt*. Hamburg: H. Christians 1986 (Arbeitshefte zur Denkmalpflege in Hamburg Nr. 8), 202-209.
- HINZ, Frank: *Planung und Finanzierung der Speicherstadt in Hamburg: Gemischwirtschaftliche Unternehmensgründungen im 19. Jahrhundert unter besonderer Beuecksichtigung der Hamburger Freihaus-Lagerhaus-Gesellschaft*. (Dissertation Univ. Hamburg 1998) Hamburg: LIT 2000.
- MAAK, Karin: *Die Speicherstadt im Hamburger Freihafen*. Hamburg: Christians, 1985.
- Museum der Arbeit (Hg.): *Historische Stadtrundgaenge: Kaufmannshaeuser, Speicher und Kontore – von der Deicstrasse zur Speicherstadt*. Hamburg: 1989.
- PAPENHAGEN, Heinz: Port services and logistics for everything to do with coffee. *Port of Hamburg* 3/1995.
- RATH, Juergen: *Arbeit im Hamburger Hafen*. (Dissertation Univ. Hamburg 1987) Hamburg: Ergebnisse 1988.
- SACK, Manfred, MEYER-VEDEN, H., LANGE, R.: *Die Hamburger Speicherstadt*. Berlin 1990.
- SCHUBERT, Dirk, HARMS, Hans: *Wohnen am Hafen. Leben und Arbeiten an der Wasserkante*. Hamburg: VSA 1993.

Τζούλια Θ. Κωστάκη

Νομικό Πλαίσιο και Πρακτικές Επανάχρησης Βιομηχανικών και Βιοτεχνικών κτιρίων στη Μ. Βρετανία Δυνατότητες υιοθέτησης επιλεγμένων καλών πρακτικών στον Ελλαδικό χώρο

1. Εισαγωγή

Το Ηνωμένο Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας και Βορείου Ιρλανδίας¹ σηματοδοτεί τη δημιουργία του ως ενιαίου κράτους με την Πράξη Ένωσης του 1707, όταν η Αγγλία και η Ουαλία – που είχαν ήδη ενωθεί από το 1536 – ενώθηκαν με τη Σκωτία². Στη συνέχεια ακολούθησε η προσάρτηση του κράτους της Ιρλανδίας - το 1800 - και η υιοθέτηση του ονόματος: Ηνωμένο Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας και Ιρλανδίας. Η Αγγλο-Ιρλανδέζικη συνθήκη του 1921 επισημοποίησε την ανεξαρτοποίηση της Ιρλανδίας, ενώ έξι βόρειες επαρχίες παραμένουν τμήμα του Ηνωμένου Βασιλείου ως Βόρεια Ιρλανδία. Το σημερινό όνομα της χώρας υιοθετήθηκε το 1927. Το Η.Β. χωρίζεται διοικητικά σε 12 επαρχίες που δεν απολαμβάνουν όλες τον ίδιο βαθμό ανεξαρτησίας. Οι επαρχίες της Σκωτίας, Ουαλίας και λιγότερο της Β. Ιρλανδίας διατηρούν και αυτόνομα τμήματα κεντρικής εξουσίας, οι πολιτικές των οποίων όμως –τουλάχιστον όσον αφορά στα θέματα προστασίας της ιστορικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς – δεν διαφέρουν στα βασικά τους σημεία.

Οι βασικές ιστορικές περίοδοι στις οποίες κατατάσσονται τα ιστορικού ή αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος κτίσματα, είναι :

Περίοδος Roman ή παλαιότερα (προ του 410)

¹ Συμβατικό πλήρες όνομα (*conventional long form*): United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland; σημ. – το Great Britain συμπεριλαμβάνει: England, Scotland, and Wales εν συντομία (*conventional short form*): United Kingdom συντομογραφία : UK

² Linda Colley, 1994, Britons: Forging the Nation 1707-1837, Vintage, London, σελ. 11

Περίοδος Anglo-Saxon (410 – 1066)
Μεσαιωνική περίοδος (1066 – 1540) ή
Περίοδος Norman (1066 – 1540)
Περίοδος Plantagenet (1154 – 1485)
Περίοδος Tudor (1485 – 1603)
Περίοδος Elizabethan (1558 – 1603)
Περίοδος Jacobean (1603 – 1625)
Περίοδος Stuart (1603 – 1714)
Περίοδος Georgian/Hanoverian (1714 – 1837)
Περίοδος Victorian (1837 – 1901)
Σύγχρονα (μετά το 1901)

2. Νομοθετικό πλαίσιο προστασίας και διαχείρισης

2.1. Κεντρική διοίκηση

Αρμόδιο για την ταυτοποίηση των διατηρητέων κτιρίων και συνόλων, αλλά και γενικά για τη νομοθετική ρύθμιση και οργάνωση της προστασίας όλων των τόπων, που θεωρούνται τμήμα της πολιτιστικής κληρονομιάς της Μεγάλης Βρετανίας, είναι το Τμήμα Πολιτισμού, Επικοινωνίας και Αθλητισμού (DCMS)³ της Κυβέρνησης. Η ισχύουσα νομοθεσία⁴ του παρέχει την εξουσία όχι μόνο να κηρύσσει διατηρητέα κτίρια και ιστορικές περιοχές αλλά και να παρεμβαίνει, μέσω ειδικής εξουσιοδότησης, προς την τοπική αυτοδιοίκηση και να εντέλεται εργασίες υποστήριξης ή άλλα παρεμφερή μέτρα. Σημαντική βοήθεια στο έργο του Τμήματος προσφέρουν δύο κεντρικοί φορείς:

- Ο οργανισμός English Heritage (E.H.) και
- Το ειδικό χρηματοδοτικό ταμείο “Heritage Lottery Fund” (H.L.F.).

2.1.1. Ο οργανισμός English Heritage (E.H.).

Ο οργανισμός αυτός εκτιμά, συμβουλεύει και προτείνει τη λήψη σχετικών μέτρων προστασίας στις επαρχίες της Αγγλίας. Προτείνει επίσης την υπαγωγή νέων κτιρίων και περιοχών στον κατάλογο των προστατευόμενων⁵. Από τον Απρίλιο του 2005 έχει την αρμοδιότητα

³ Department of Culture, Media and Sports

⁴ Sections 54,55, and 76 of the Planning (Listed Buildings and Conservation Areas) Act 1990,

⁵ αυτοδίκαια ή μετά από αίτηση-πρόταση άλλων φορέων

της οργάνωσης του συστήματος καταγραφής των διατηρητέων κτιρίων και συνόλων και προτείνεται σταδιακή αύξηση των αρμοδιοτήτων του στα επόμενα χρόνια⁶. Μέχρι σήμερα έχουν επίσημα καταχωρηθεί στους σχετικούς καταλόγους⁷:

372.038 μεμονωμένα κτίσματα (διατηρητέα)

19.717 μνημεία

9.374 διατηρητέες περιοχές⁸

1.587 πάρκα και κήποι.

Στην Αγγλία και Ουαλία τα κτίρια κατατάσσονται σύμφωνα με την αξιολόγηση τους σε 3 κατηγορίες :

Βαθμός I: εξαιρετικού ενδιαφέροντος κτίρια (περίπου το 2% του συνόλου)

Βαθμός II*: ιδιαίτερα σημαντικά κτίρια⁹ (περίπου το 4% του συνόλου)

Βαθμός II: ειδικού ενδιαφέροντος κτίρια που αιτιολογούν κάθε προσπάθεια διατήρησης

Στη Σκωτία ισχύει παρόμοια νομοθεσία¹⁰ και τα κτίρια κατατάσσονται σε:

A: κτίρια σημαντικά σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο καθώς και ιδιαιτέρως σημαντικά παραδείγματα ειδικού τύπου (περίπου το 8% του συνόλου¹¹)

B: κτίρια σημαντικά σε περιφερειακό επίπεδο καθώς και σημαντικά παραδείγματα ειδικού τύπου (περίπου το 60% του συνόλου)

C: κτίρια σημαντικά σε τοπικό επίπεδο καθώς και λιγότερο σημαντικά παραδείγματα ειδικού τύπου (περίπου το 32% του συνόλου)

Στη Βόρεια Ιρλανδία, όπου αρμόδια είναι η Υπηρεσία Περιβάλλοντος και Κληρονομιάς, βάσει του άρθρου 42 του Planning (Northern Ireland) Order 1991, οι αντίστοιχες κατηγορίες είναι :

Βαθμός A: κτίρια σημαντικά σε εθνικό επίπεδο καθώς και ιδιαιτέρως σημαντικά παραδείγματα ειδικού τύπου

⁶ Το νομοθετικό πλαίσιο για την προστασία των ιστορικών τόπων βρίσκεται, από το 2003, σε διαδικασία αναμόρφωσης, μέσω διαβουλεύσεων με αρμόδιους φορείς, δημόσιας ακρόασης και σχετικών μελετών, με στόχο κυρίως την ενοποίηση του κανονιστικού πλαισίου των διαφόρων κατηγοριών προστατευόμενων τόπων καθώς και την αναβάθμιση του οργανισμού E.H., ώστε να έχει δικαίωμα δράσης σε εθνικό επίπεδο.

⁷ Στοιχεία του 2006 (πηγή : www.culture.gov.uk/)

⁸ οικιστικά σύνολα, αγροικίες, βιομηχανικές ή εμπορικές περιοχές, λιμενικές εγκαταστάσεις κλπ. αλλά και περιοχές φυσικού κάλλους

⁹ περισσότερο από της 3^{ης} βαθμίδας

¹⁰ The Town and Country Planning (Listed Buildings and Conservation Areas) (Scotland) Act1997

¹¹ στοιχεία του 2005

Βαθμός **B+**: κτίρια σημαντικά σε περιφερειακό επίπεδο καθώς και κτίρια που θα μπορούσαν να ανήκουν στην πρώτη κατηγορία αν είχαν καλύτερο σχεδιασμό ή δεν είχαν προσθήκες

Βαθμός **B1**: κτίρια σημαντικά σε τοπικό επίπεδο ή καλά παραδείγματα συγκεκριμένου τύπου

Βαθμός **B2**: κτίρια σημαντικά σε τοπικό επίπεδο αλλά λιγότερο ποιοτικά από της προηγούμενης κατηγορίας.

2.1.2. Το ειδικό χρηματοδοτικό ταμείο “Heritage Lottery Fund” (H.L.F.).

Το ταμείο ιδρύθηκε από το Κοινοβούλιο το 1994, με σκοπό την επιχορήγηση αναπτυξιακών σχεδίων που σχετίζονται με την τοπική, περιφερειακή και εθνική κληρονομιά του Ηνωμένου Βασιλείου. Έχει επιχορηγήσει περίπου 18.000 περιπτώσεις συνολικού ύψους 3,3 δις λιρών, για σχέδια ανάπτυξης, κυρίως σε περιπτώσεις που οι χώροι καθίστανται προσιτοί στο κοινό. Το HLF αναφέρεται στην κυβέρνηση μέσω του αρμόδιου κυβερνητικού τμήματος (του DCMS), το οποίο όμως εκδίδει μόνο οδηγίες χρηματοοικονομικού περιεχομένου, προς το HLF. Κατά τα άλλα, το ταμείο τυγχάνει πλήρους αυτονομίας στη λήψη αποφάσεων για συγκεκριμένα σχέδια ανάπτυξης και οι πολιτικές που εφαρμόζει είναι τελείως ανεξάρτητες. Οι πιστώσεις του ταμείου προέρχονται από το National Lottery¹² και από χορηγίες διαφόρων οργανισμών και επιχειρήσεων.

2.2. Τοπική Αυτοδιοίκηση

Το σύστημα διακυβέρνησης του Βρετανικού κράτους είναι ιδιαίτερα συγκεντρωτικό. Τα Υπουργεία έχουν τον διοικητικό και οικονομικό έλεγχο, αλλά η αρμοδιότητα συγκεκριμένων υπηρεσιών έχει μεταβιβασθεί στην Τοπική Αυτοδιοίκηση (π.χ. εκπαίδευση, υγεία, κοινωνικές υπηρεσίες, σχεδιασμός, αναπλάσεις κλπ.). Οι Δήμοι εμφανίζονται ως αυτόνομοι και έχουν σε κάποιο βαθμό το νομικό καθεστώς της ανεξάρτητης αρχής¹³, αλλά χρηματοδοτούνται και ελέγχονται από τα κεντρικά Υπουργεία. Ο βαθμός της ανεξαρτησίας που απολαμβάνουν κυμαίνεται και εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από τις εκάστοτε πολιτικές που εφαρμόζει η κεντρική διοίκηση και το κάθε Υπουργείο. Μπορούν όμως να αναπτύξουν πρωτοβουλίες, ιδιαίτερα στους τομείς εκείνους που κάνουν την πραγματική διαφορά στην ζωή των κατοίκων.

¹² αντίστοιχο του Ελληνικού ΟΠΑΠ, που ενισχύει επίσης: τέχνες, φιλανθρωπία, αθλητισμό και υγεία, εκπαίδευση, περιβάλλον (το 28% των χρημάτων που «παίζονται»)

¹³ Birch A., “The British System of Government”, p.p. 195-200

Η ιδιότυπη αυτονομία και η σχετική ανεξαρτησία της τοπικής αυτοδιοίκησης του Η.Β. χρονολογείται από πολύ παλιά και δεν είναι απόλυτα νομοθετημένη (εθιμικό δίκαιο). Πρακτικές όπως η δημόσια ακρόαση και γενικά οι συμμετοχικές διαδικασίες, έδωσαν την δυνατότητα οργάνωσης και διαχείρισης των προβλημάτων με κοινωνική συναίνεση, εξασφαλίζοντας παράλληλα:

- συνεχή ενημέρωση των δημοτών και
- διαφάνεια διαδικασιών και αποφάσεων, που επίσης διευκολύνουν την ενημέρωση και παρακολούθηση.

Το πρόσφατο Τμήμα των Κοινωνιών και Τοπικής Διοίκησης (DCLG)¹⁴ δημιουργήθηκε μέσα στο 2006 και υπήρξε αποτέλεσμα συντονισμένων κυβερνητικών δράσεων για τις πόλεις και την πολεοδομική πολιτική, οι οποίες έχουν δρομολογηθεί από το 1997 και δεν έχουν ακόμα ολοκληρωθεί.

Το DCLG είναι αρμόδιο για την καθοδήγηση της οργάνωσης των τοπικών κοινωνιών, την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, της ποικιλομορφίας και της ισότητας. Επίσης ασχολείται με θέματα σχετικά με τις τοπικές κοινωνίες όπως είναι η κατοικία, η αστική αναγέννηση, ο σχεδιασμός και η οργάνωση εξυπηρετήσεων στην τοπική αυτοδιοίκηση.

2.3. Νομοθεσία

Οι νομοθετικές διατάξεις για την προστασία και ανάπτυξη των ιστορικών περιοχών και των χαρακτηρισμένων κτισμάτων περιλαμβάνονται στις παρακάτω πράξεις και εγκυκλίους:

- Planning (Listed Building and Conservation Areas) Act 1990,*
- Planning Policy Guidance Note 15: Planning and the Historic Environment (PPG 15)*
και
- Environmental Circular 14/97 Planning and the Historic Environment*

σε συνδυασμό με την πράξη νομοθετικού περιεχομένου "*Planning and Compulsory Act of 2004*" που καλύπτει το γενικό σχεδιαστικό πλαίσιο και αντικατέστησε την προϋφιστάμενη "*Planning and Compensation ACT 1990*".

3. Διαδικασίες χαρακτηρισμού

Η Επιτροπή Ιστορικών Κτιρίων και Μνημείων του Οργανισμού English Heritage γνωμοδοτεί στον Υπουργό για τα κτίρια που πρέπει να ενταχθούν στο μητρώο-κατάλογο των προστατευομένων. Ένα κτίριο μπορεί να επιλεγεί για πολλούς και διάφορους λόγους. Τα επιλέξιμα κτίρια μπορεί να έχουν ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον αρχιτεκτονικό σχέδιο, ειδικά διακοσμητικά στοιχεία ή χειροποίητες κατασκευές (

¹⁴ Department for Communities and Local Government

π.χ. ξυλόγλυπτα) ή να αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός ειδικού κτιριακού τύπου. Επιλέξιμα επίσης είναι κτίρια στα οποία έχουν εφαρμοσθεί καινοτόμες κατασκευαστικές τεχνικές, ή έχουν συμβεί σε αυτά σημαντικά ιστορικά γεγονότα, ή υπήρξαν κατοικίες σημαντικών προσώπων. Σε κάθε περίπτωση τα ιδιαίτερα αυτά στοιχεία πρέπει θεωρούνται αξιόλογα σε εθνικό επίπεδο.

Όσον αφορά στην χρονολογία κατασκευής τους, ισχύουν οι παρακάτω γενικές αρχές:

- Κατ' αρχήν κατατάσσονται όλα τα κτίρια που έχουν κτιστεί πριν από το 1700 και βρίσκονται σε κατάσταση που θυμίζει την αρχική τους μορφολογία (δεν έχουν δηλαδή πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις και προσθήκες) καθώς και τα περισσότερα από τα κτίρια που έχουν κατασκευασθεί μεταξύ 1700 και 1840.
- Από την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης¹⁵, μεταξύ των ετών 1840 και 1914, κατατάσσονται μόνο τα κτίρια που έχουν πολύ καλή ποιότητα κατασκευής.
- Είναι δυνατόν να επιλεχθούν και μεταγενέστερα κτίρια, του 20^{ου} αιώνα, αλλά περιορίζονται σε ελάχιστα, ιδιαίτερα καλής ποιότητας ή ιστορικής σημασίας.

Ο Ε.Η. εξετάζει παραπάνω στοιχεία και αξιολογεί το κτίριο σύμφωνα με τα κριτήρια που έχουν θεσπισθεί¹⁶. Στη συνέχεια αποστέλλεται ειδοποίηση στον ιδιοκτήτη και την αρμόδια τοπική υπηρεσία οι οποίοι δικαιούνται να σχολιάσουν την αίτηση. Ο Ε.Η. ανάλογα με τη σπουδαιότητα του κτιρίου εξετάζει το θέμα σε όσο βάθος κρίνει απαραίτητο και μπορεί να κάνει σχετικές έρευνες και αυτοψίες. Όταν η μελέτη ολοκληρωθεί, ο φάκελος με την τελική απόφαση υποβάλλεται στον Secretary of State για υπογραφή.

Σημειώνεται ότι η πλειονότητα των διατηρητέων κτισμάτων του Η.Β. έχει ήδη καταγραφεί. Χαρακτηριστικά στοιχεία του βρετανικού συστήματος προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς είναι τα παρακάτω:

3.1. Εξαίρεση από χαρακτηρισμό

Από τη νομοθεσία προβλέπεται επίσης διαδικασία εξαίρεσης από τον χαρακτηρισμό για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, συνήθως 5 ετών.

3.2. Αποχαρακτηρισμός

Μετά από αίτηση ενδιαφερόμενου ιδιοκτήτη, φορέα ή υπηρεσίας είναι δυνατός ο αποχαρακτηρισμός ενός κτιρίου της λίστας μόνο αν στηρίζεται σε έναν από τους παρακάτω λόγους:

- ύπαρξη νέων στοιχείων

¹⁵ Victorian Period

¹⁶ περιγράφονται στην Οδηγία "Planning Policy Guidance 15 : Planning and the Historic Environment

- αλλαγή των δεδομένων που επηρεάζουν το αρχιτεκτονικό ή ιστορικό ενδιαφέρον
- ύπαρξη σημαντικού λάθους στην αρχική εκτίμηση
- αλλαγή κλίμακας χαρακτηρισμού.

3.3. Μέτρα προστασίας κτιρίων

Τα μέτρα προστασίας εφαρμόζονται στο σύνολο των κατασκευών ενός ιστορικού κτιρίου, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά, ακόμα και εάν αρχικά επιθεωρήθηκε μόνο εξωτερικά. Το κτίριο προστατεύεται από μη εγκεκριμένη κατεδάφιση, τροποποίηση ή προσθήκη. Η εκτέλεση των παραπάνω εργασιών χωρίς άδεια επιφέρει, εκτός από την οικονομική επιβάρυνση για την αποκατάσταση στην αρχική μορφή και ποινικές ευθύνες (πρόστιμο ή φυλάκιση).

Οι Δημοτικές Αρχές έχουν το δικαίωμα αλλά και την υποχρέωση να εκτελέσουν οι ίδιες (ή να αναθέσουν) την εκτέλεση κάθε εργασίας που κρίνεται απαραίτητη για την συντήρηση ενός κτιρίου της λίστας στην επικράτεια τους¹⁷, που είναι μερικώς ή ολικώς ακατοίκητο. Τα έξοδα βαρύνουν το ακίνητο και τον ιδιοκτήτη. Ο ιδιοκτήτης όμως μπορεί να ζητήσει εξαίρεση ή μείωση του ποσού, αν αποδεδειγμένα δεν διαθέτει οικονομικούς πόρους.

3.4. Στρατηγική προστασίας και ανάπτυξης των ιστορικών συνόλων

Τα ιστορικά σύνολα εντάσσονται στην κατηγορία των διατηρητέων περιοχών. Συνήθως μέσα σε κάθε διατηρητέα περιοχή δεν ανήκουν όλα τα κτίρια στη λίστα των καταγεγραμμένων. Η περιοχή όμως ελέγχεται στο σύνολο της και σε περίπτωση οικοδομικών εργασιών, είναι δυνατόν να απαιτείται για όλα τα κτίσματα η ειδική άδεια, από το τμήμα ιστορικού περιβάλλοντος του δήμου. Επίσης η τοπική αυτοδιοίκηση έχει το δικαίωμα να εντάσσει προσωρινά οποιοδήποτε κτίριο μίας διατηρητέας περιοχής στο καθεστώς των «καταγεγραμμένων», αν το κρίνει απαραίτητο.

3.5. Μελέτη εκτίμησης χαρακτήρα

Μετά τον χαρακτηρισμό μιας περιοχής ως διατηρητέας, η Τοπική Αυτοδιοίκηση - στην οποία ανήκει - πρέπει να καταρτίσει ειδική μελέτη εκτίμησης του χαρακτήρα της περιοχής¹⁸, η οποία θα αποτελέσει στο μέλλον τον οδηγό σε κάθε σχέδιο ανάπλασης αλλά και σε κάθε μεμονωμένη άδεια ανακαίνισης κτιρίου. Οι μελέτες εκτίμησης προσδιορίζουν τα όρια, αναλύουν τον ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό και ιστορικό χαρακτήρα της περιοχής και αναγνωρίζουν τους παράγοντες που συμβάλουν και τονίζουν τα ειδικά στοιχεία του χαρακτήρα της, όπως π.χ. :

- Ιστορικά κτίρια και κτίρια τοπικού ενδιαφέροντος

¹⁷ Section 54 of the Planning (Listed Buildings and Conservation Areas) Act 1990

¹⁸ character area appraisal

- Σημαντικοί ανοικτοί χώροι και χώροι πρασίνου
- Σημεία με αξιόλογη θέα
- Φυσικά στοιχεία όπως δένδρα και ποτάμια
- Χαρακτήρες που συμβάλλουν στον τοπικό χαρακτήρα της περιοχής

Οι μελέτες εκτίμησης περιλαμβάνουν και άυλες ιδιότητες της περιοχής όπως δραστηριότητες, θεάματα και οσμές, που την χαρακτηρίζουν. Προσδιορίζονται επίσης τα στοιχεία που αντιτίθενται στον χαρακτήρα της περιοχής και που θα μπορέσουν να τροποποιηθούν μέσα από τις διαδικασίες ενός αναπτυξιακού σχεδίου.

Όταν ολοκληρωθεί μία μελέτη εκτίμησης του χαρακτήρα μίας διατηρητέας περιοχής, εγκρίνεται από το Δημοτικό Συμβούλιο και ισχύει μέχρι την (πιθανή) αναθεώρηση της. Οι μελέτες εκτίμησης επικαιροποιούνται μετά την πάροδο κάποιου χρονικού διαστήματος, κατά την κρίση του Δημοτικού Συμβουλίου.

3.6. Ολοκληρωμένες παρεμβάσεις

Η προστασία των ιστορικών κέντρων και συνόλων μέσω ολοκληρωμένων μελετών και παρεμβάσεων από την τοπική αυτοδιοίκηση (είτε απευθείας, είτε με ίδρυση ανεξάρτητων φορέων) αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του στρατηγικού σχεδίου ανάπτυξης, το οποίο είναι - βάσει του νόμου - υποχρεωμένες να καταρτίσουν οι Τοπικές Αυτοδιοικήσεις.

Το κράτος και η τοπική αυτοδιοίκηση ενθαρρύνουν και ενισχύουν τις προσπάθειες βιώσιμης ανάπτυξης των ιστορικών συνόλων, είτε μεμονωμένα είτε μέσω ένταξης τους σε ευρύτερα αναπτυξιακά σχέδια. Παράλληλα όμως ενισχύουν και άλλες δράσεις, όπως ενημέρωση και επιμόρφωση, με στόχο την εμπλοκή του συνόλου των περιρέουσων κοινωνιών στην διατήρηση και ενδυνάμωση του ιστορικού περιβάλλοντος. Η υλοποίηση των σχεδίων μπορεί να γίνει με σύσταση αναπτυξιακής εταιρείας, με σύμπραξη φορέων και κοινωνικών εταίρων, με συμβάσεις τύπου ΣΔΙΤ¹⁹, κλπ.

4. Βιομηχανικά και βιοτεχνικά κτίρια και σύνολα

Οι ρίζες των πολιτικών προστασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς βρίσκονται πίσω στη δεκαετία του 1960 όταν το τότε Υπουργείο Δημοσίων Έργων και Κτιρίων πήρε την πρωτοβουλία να καθιερώσει ένα πλαίσιο προστασίας και διατήρησης των «μνημείων της βιομηχανίας». Το 1985, στον νεοσύστατο Οργανισμό English Heritage ιδρύθηκε η Συμβουλευτική Επιτροπή για τη Βιομηχανική Αρχαιολογία. Πρωταρχικό έργο της – το 1962 - ήταν η επισκόπηση και καταγραφή του συνόλου

¹⁹ Σύμβαση Δημοσίου Ιδιωτικού Τομέα

των βιομηχανικών μνημείων ώστε να υπάρξει επαρκής πληροφόρηση και να οριοθετηθούν οι προτεραιότητες. Οι πρώτες επιχορηγήσεις άρχισαν το 1966-67, με αρχικά ποσά: 3250 λίρες για την Αγγλία, 1000 λίρες για τη Σκωτία και 750 λ. για την Ουαλία. Το 1970 είχαν ήδη χαρακτηριστεί 82 βιομηχανικά κτίρια, από τα οποία έλαβαν επιχορήγηση τα 19.

Η προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς στη Μ.Β. περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα κατασκευών πέραν των βιομηχανικών και βιοτεχνικών κτιρίων και συνόλων, τα οποία χρονολογούνται από τον μεσαίωνα μέχρι τη δεκαετία του 1980. Τα κτίρια υπάγονται στην νομοθεσία που ισχύει και για τα υπόλοιπα ιστορικά κτίσματα της χώρας, αλλά δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη συνολική θεώρηση των βιομηχανικών περιοχών.

Η αρχή της βιομηχανικής επανάστασης στη Μ.Β. τοποθετείται στο 1779 με την χαρακτηριστική κατασκευή της μεταλλικής γέφυρας "Iron Bridge" στον ποταμό Severn, στην επαρχία του Shropshire, όπου πραγματοποιήθηκε και το πρώτο συνέδριο του TICCHI το 1973.

Η εποχή της μεγάλης βιομηχανικής ανάπτυξης είναι η ονομαζόμενη Victorian (1837 – 1901)

Η βιομηχανική επανάσταση στο Ηνωμένο Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας άλλαξε ριζικά το αστικό τοπίο της χώρας. Οι μεγάλες βιομηχανικές μονάδες που αναπτύχθηκαν κοντά στις πηγές των πρώτων υλών ή σε ενεργειακές πηγές, σηματοδότησαν τη δημιουργία νέων πόλεων και νέου τρόπου ζωής. Οι νέες «εργατοπόλεις» που δημιουργήθηκαν την εποχή αυτή είναι οι: Victorian Cities (αρκετές από αυτές είναι σήμερα χαρακτηρισμένες διατηρητέες περιοχές).

Δεδομένης της μεγάλης ιστορικής αξίας ορισμένων βιομηχανικών κελυφών, χαρακτηρισμένων ως διατηρητέων, το μέλημα και η πρόκληση –πλέον- εστιάζεται στην εξεύρεση της νέας χρήσης του κτηρίου που θα φέρει νέα ανάπτυξη όχι μόνο στο ίδιο αλλά και στην ευρύτερη περιοχή. Η κατανόηση του ρόλου και της σημασίας τόσο σε εθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο ενισχύει και στηρίζει τα σχέδια διαχείρισης. Παράλληλα η συμμετοχή και αποδοχή του έργου από τις περιρρέουσες κοινωνίες έχει πρωταρχική σημασία για τη βιωσιμότητα του.

Π.χ. αξιόλογοι αποθηκευτικοί χώροι από κόκκινο τούβλο στις παλιές προκυμαίες του Gloucester μετατρέπονται σε Εθνικό Μουσείο των Δρόμων του Νερού, θεματική έννοια που συνδέεται και με τη θέση του συγκεκριμένου διατηρητέου κτίσματος, βιοτεχνικοί χώροι συνεχίζουν τη λειτουργία τους ως εργαστήρια εκμάθησης παραδοσιακών επαγγελμάτων ενώ άλλοι μετατρέπονται και σε μουσεία με την ίδια θεματική ενότητα. Όμως τα ιστορικά κελύφη είναι πάρα πολλά και η ολοκληρωτική αλλαγή χρήσης είναι σε ορισμένες περιπτώσεις αναπόφευκτη. Το θέμα της βιώσιμης διαχείρισης των ιστορικών και διατηρητέων κτιρίων αποτελεί αυτοτελές σπουδαστικό αντικείμενο για μεταπτυχιακούς σπουδαστές σε πολλά πανεπιστήμια του Η.Β. τα οποία έχουν τη δυνατότητα να εμπλουτίζουν το γνωστικό τους αντικείμενο και με τη συμμετοχή τους σε κοινοπραξίες ανάπτυξης.

5. Παραδείγματα

5.1. **Murrays' Mills, στο Ancoats του Manchester**

Στην περιοχή των νηματουργείων του Ancoats του Manchester, περιοχής που υπήρξε από τα πρώτα βιομηχανικά προάστια του κόσμου, τα συμπτώματα της κοινωνικής, οικονομικής και φυσικής υποβάθμισης άρχισαν να εμφανίζονται από τη δεκαετία του '50, όταν μειώθηκε η παραγωγή προϊόντων από βαμβάκι. Την εγκατάλειψη των κατοικιών στη δεκαετία του '60 ακολούθησε το κλείσιμο των καταστημάτων, σχολείων, εκκλησιών και pubs. Τα θηριώδη νηματουργεία άδειασαν σταδιακά και ερήμωσαν. Όμως το 1989 η περιοχή κηρύχθηκε διατηρητέα και 13 κτήρια εγγράφηκαν στο μητρώο των διατηρητέων, επτά από αυτά στην κατηγορία II*, δηλ. κρίθηκαν ως ιδιαίτερα αξιόλογα (βλ. Κεφ. 2.1.1.)²⁰

Στο Μεσαίωνα το Ancoats ήταν ένα μικρό χωριό ανάμεσα σε 2 ποτάμια (river Medlock & river Irk) στην πολιτεία του Manchester. Η έκταση είχε παραχωρηθεί από τον Henry de Ancoats τον 14^ο αιώνα. Τα πρώτα κλωστοϋφαντήρια άρχισαν να λειτουργούν από το 1765, σε θέση κομβική για τη μεταφορά των προϊόντων και στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ήταν τα πρώτα που λειτούργησαν με ατμοκίνηση. Στην περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης η περιοχή αναπτύχθηκε ραγδαία σε σημαντικό βιομηχανικό κέντρο, με πληθυσμό 53.737 κατοίκους²¹. Η μεγάλη ζήτηση εργατικού δυναμικού προκάλεσε σημαντική εισροή μεταναστών κυρίως από την Νότιο Ιταλία και την Ιρλανδία.

Τα Murrays' Mills ήταν από τα πρώτα κλωστοϋφαντουργεία²² που χτίστηκαν στο Ancoats, πάνω στον κεντρικό δρόμο. Στην περιοχή εκτός από την κλωστοϋφαντουργία αναπτύχθηκε υαλουργία, πιλοποιία και σιδηρουργία για την προμήθεια εξοπλισμού στα υπόλοιπα εργοστάσια. Στα σημαντικότερα εργοστάσια του Ancoats περιλαμβάνονται τα: Victoria Mills, Wellington Mill, Brunswick Mill, India Mills, Dolton Mills, Lonsdale Mills, Phoenix Mill, Lloydsfield Mill and Sedgewick Mill, Decker Mill (που ανήκε επίσης στους αδελφούς Murray), New Mill, Beehive Mill, Little Mill, Paragon Mill, Royal Mill and Pin Mill.

Τα πρώτα σημάδια παρακμής εμφανίστηκαν κατά την οικονομική κρίση του '30 και εντάθηκαν μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Το Ancoats γνώρισε μεγάλη ύφεση και πολλές περιοχές του εγκαταλείφθηκαν ή υποβαθμίστηκαν.

Μετά τον χαρακτηρισμό, το 1989, εμφανίστηκαν αρκετές εταιρείες αναπλάσεων με κυριότερη την Ancoats Urban Village Company. Στόχος τους είναι η αναγέννηση του Ancoats σε μία περιοχή όπου 5.000 άνθρωποι θα ζουν, θα εργάζονται και θα διασκεδάζουν σε ένα μεικτό περιβάλλον αναστυλωμένων ιστορικών κτιρίων και νέων κατασκευών.

Στα τέλη της δεκαετίας του '90 μία κοινοπραξία του οργανισμού E.H. ανέλαβε το έργο κατασκευής προσωρινής στέγης, φραγής των ανοιγμάτων και απομάκρυνσης

²⁰ δηλ. ανήκουν στο 6% των πλέον αξιόλογων «listed buildings» στο Η.Β.

²¹ απογραφή του 1851

²² έτος ίδρυσης: 1798

των εύφλεκτων υλικών στα σημαντικότερα κτίρια, με παράλληλη βελτίωση των υπαίθριων δημόσιων χώρων.

Η αναστύλωση των κλωστοϋφαντουργείων Murrays' Mills, ως του παλαιότερου σωζόμενου ατμοκίνητου συγκροτήματος κλωστοϋφαντουργίας μέσα σε πόλη, κόστισε πάνω από 11 εκ. λίρες και αποτελεί ένα από τα καλύτερα παραδείγματα πρακτικής εφαρμογής των μεθόδων διατήρησης. Παράλληλα με τις εργασίες οργανώθηκαν και εκπαιδευτικά προγράμματα σε τεχνικές αναστύλωσης καθώς και εκπαιδευτικές επισκέψεις σχολείων.

Στη συνέχεια και μετά από διεθνή διαγωνισμό που προκήρυξε το New East Manchester για λογαριασμό της κοινοπραξίας Murray's Mills development Ancoats Buildings Preservation Trust, the Heritage Lottery Fund and the Northwest Regional Development Agency (NWDA), επιλέχθηκε η εταιρεία «The Burrell Company» για την ολοκλήρωση του σχεδίου ανάπλασης με τη μετατροπή κτιρίων του συγκροτήματος σε 130 διαμερίσματα, χώρους εργασίας, ένα ξενοδοχείο και επιχειρηματικές περιοχές, γύρω από το κανάλι και το κεντρικό κτίριο. Οι χώροι αυτοί προβλέπεται να αρχίσουν να διατίθενται στην αγορά από το 2008.

5.2. Ilex Mill, στο Rowtenstall

Το συγκρότημα αυτό, αποτελούμενο από κλωστήρια και υφαντήρια βαμβακιού, ξεκίνησε τη λειτουργία του στα μέσα της δεκαετίας του 1850. Βρίσκεται κοντά στην πόλη του Rowtenstall και συνδέεται με το σιδηροδρομικό δίκτυο της περιοχής²³ με δική του ιδιωτική γραμμή. Ανήκει στην κατηγορία II του μητρώου και κατέχει εξέχουσα θέση μέσα στη διατηρητέα ιστορική περιοχή της πόλης. Το εργοστάσιο Ilex Mill κατασκευάστηκε από τον Peter Whitehead το 1856, ατμοκίνητο και με τα καλύτερα πρότυπα της εποχής όσον αφορά στον φυσικό φωτισμό και την πυροπροστασία. Ο όγκος του είναι εντυπωσιακός και συμπληρώνεται από συγκρότημα εργατικών κατοικιών τύπου «terrace house». Έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της υφασματοβιομηχανίας. Παρήγαγε βαμβακερά μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα και στη συνέχεια είδη υπόδησης. Η παραγωγή μεγάλης κλίμακας σταμάτησε το 1981, αλλά συνέχισε να λειτουργεί για άλλα 5 χρόνια ως εκπαιδευτικό εργαστήριο.

Το συγκρότημα επιχορηγήθηκε από τον Ε.Η. αρχικά με το ποσό των 290.000 λ. και στη συνέχεια με άλλες 110.000 λ. Τα ποσά αυτά ήταν ιδιαίτερα προνομιακά για κτίριο της κατηγορίας του, αλλά δόθηκαν επειδή θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να γίνει το επίκεντρο της αναγέννησης της ευρύτερης περιοχής μέσω της ανάδειξης του ιστορικού του ρόλου.

Στην περίπτωση του Ilex Mill, το σχέδιο ανάπλασης της τοπικής αυτοδιοίκησης δεν κρίθηκε βιώσιμο και η επιχορήγηση δεν συνεχίστηκε. Ο δήμος αποφάσισε την παραχώρηση στον ιδιωτικό τομέα προκειμένου να υπάρξει μεγαλύτερη ευελιξία. Έτσι προχώρησε σε πρόσκληση ενδιαφέροντος για ανάπλαση και επανάχρηση. Μία τοπική κοινοπραξία από το δημοτικό συμβούλιο του Rosendale, το Rowtenstall

²³ Lancashire and Yorkshire Railway

Civic Society, και το τοπικό Εμπορικό Επιμελητήριο έκανε πρόταση για επανάχρηση των κτιρίων ως μέρους της πόλης του Rowtenstall. Οι νέες χρήσεις περιλαμβάνουν Δημαρχείο, διοικητικά γραφεία, αίθουσα πολλαπλών χρήσεων και διάφορες εμπορικές χρήσεις που θα προσδιορισθούν στο μέλλον ανάλογα και με τη ζήτηση.

5.3. Brunel Goods Shed, Stroud

Οι αποθήκες του Brunel, κοντά στον σταθμό του Stroud είναι πιθανόν το μοναδικό κτίριο αποθηκών από ορθογώνιο λαξευτό ασβεστόλιθο Cotswold που δεν κατεδαφίστηκε. Κατασκευάστηκε το 1845, με σχέδια του Isambard Kingdom Brunel (1806-1859). Ο Brunel υπήρξε μηχανικός και κατασκευαστής με σημαντικό έργο – κυρίως πέτρινες γέφυρες, κοιλαδογέφυρες τρένων, σιδηροδρομικούς σταθμούς και επαγγελματικά κυρίως κτίρια - στην περίοδο της βιομηχανικής ανάπτυξης του 19^{ου} αιώνα.

Η ιδιαίτερα σημαντική κατασκευή του κτιρίου σε στιλ «Tudor Gothic revival» και ο ρόλος του κτιρίου, που ήταν ενεργό και χρησιμοποιείτο μέχρι το 1966, το κατατάσσουν στην κατηγορία II* των διατηρητέων. Έχει διαστάσεις κάτοψης 30μ. επί 13μ., τρεις τοξωτές εισόδους για οχήματα και δύο εισόδους σιδηροτροχιών. Στο ένα άκρο υπάρχει μία διώροφη προσθήκη γραφειακών χώρων κατασκευασμένη το 1890. Υπήρχαν και μεταγενέστερες προσθήκες, οι οποίες κατεδαφίστηκαν το 1976 απελευθερώνοντας το αρχικό κτίριο²⁴.

Μετά το 1966 παρέμεινε ανενεργό για πολλά χρόνια και υπέστη φυσικές φθορές και βανδαλισμούς, λόγω της θέσης του σε απομακρυσμένο σημείο της πόλης.

Τα σχέδια ανάπλασης έπρεπε να συνδυάσουν τις ανάγκες μίας νέας βιώσιμης λύσης με τους περιορισμούς των κανονισμών για τα διατηρητέα κατηγορίας II*. Στην επεξεργασία της προκαταρκτικής μελέτης συνέβαλαν συμβουλευτικά τοπικές οργανώσεις και υπηρεσίες τοπικής αυτοδιοίκησης, οργανισμοί αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και καλών τεχνών καθώς και κοινωνικές ομάδες, με στόχο το σημαντικό αυτό κτίριο να έχει έναν εξίσου σημαντικό ρόλο στην αστική αναγέννηση της ευρύτερης περιοχής.

Το έργο ανάπλασης έχει αναλάβει η τοπική κοινοπραξία Stroud Preservation Trust – με παραχώρηση χρήσης για 40 έτη -και το συνολικό κόστος υπολογίζεται να φτάσει τις 400.000 λίρες. Οι βασικές επισκευαστικές εργασίες έχουν ήδη υπερβεί το ποσό των 100.000 λιρών²⁵. Η πρώτη φάση – το 1988 - περιέλαβε την αντικατάσταση της στέγης και εκτεταμένες επισκευές του εξωτερικού κελύφους. Το καινοτόμο και φιλόδοξο σχέδιο του δήμου προβλέπει τη δημιουργία μεγάλου εκθεσιακού χώρου με θέμα την ιστορική κληρονομιά και τις τέχνες της περιοχής. Στον χώρο αυτό θα προβάλλεται ιδιαίτερα το έργο του μηχανικού Brunel και η προσφορά του στην ανάπτυξη της πόλης του Stroud, έπ' ευκαιρία και της συμπλήρωσης των 200 χρόνων από τη γέννηση του.

²⁴ E T Mac Dermot, History of the Great Western Railway vol 1 1964 and O S Nock, The Railway Heritage of Britain 1983

²⁵ στοιχεία του 2006

Η ανάπλαση αυτή και η παρουσίαση της στο κοινό αναμένεται να οδηγήσει σε μία ευρύτερη κατανόηση των αλλαγών που έφερε η χάραξη των σιδηροδρόμων στην οικονομία αλλά και στο φυσικό περιβάλλον της περιοχής και να αναδείξει παράλληλα την προσωπικότητα του Brunel και την προσφορά του στο Βικτοριανό Stroud. Ένας από τους κύριους στόχους είναι η ενεργός εμπλοκή της τοπικής κοινωνίας στην έρευνα της ιστορίας του τόπου. Οι προβλεπόμενες δράσεις περιλαμβάνουν και την παραγωγή μιας σειράς παιγνιδιών και video για τα δημοτικά σχολεία, φυλλάδια για τους επισκέπτες και κατασκευή ιστοσελίδας στο Internet.

5.4. Tide Mills, στο East Sussex

Τα ερείπια των Tide Mills βρίσκονται στο Sussex, μεταξύ του Newhaven και του Seaford, σε μία παραλιακή περιοχή που περιλαμβάνει ένα αποστραγγισμένο έλος και έναν κολπίσκο που δημιούργησε η παλίρροια στο επίπεδο της θάλασσας. Σε κοντινό σημείο βρίσκονται τα υπολείμματα μιας βάσης υδροπλάνων και τα ερείπια ενός παιδικού νοσοκομείου. Οι μύλοι χτίστηκαν στη δεκαετία του 1760 και συνέχισαν τη λειτουργία τους μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν μειώθηκε δραματικά η ζήτηση.

Η περιοχή των Tide Mills είναι αξιόλογη σε τοπικό και εθνικό επίπεδο για πολλούς λόγους. Κατ' αρχάς οι μύλοι που χρησιμοποιούν την δύναμη της παλίρροιας δεν είναι συνηθισμένες βιομηχανικές εγκαταστάσεις και συνεπώς παρουσιάζουν από μόνοι τους ενδιαφέρον και μαρτυρίες για τον τρόπο λειτουργίας τους. Η ευρύτερη περιοχή, το Bishopstone Tidemills είναι επίσης ασυνήθιστη διότι περιλαμβάνει ένα χωριό που χτίστηκε αποκλειστικά για τους εργάτες.

Το φυσικό τοπίο της ευρύτερης περιοχής, η αποστραγγισμένη γη σε οριακή επαφή με τη θάλασσα μαζί με τα ερείπια που είχαν τη τύχη να μην υποστούν άλλες ανθρώπινες παρεμβάσεις παρουσιάζουν απλά και εποπτικά την μικρή ιστορία του τόπου. Το τοπίο συμπληρώνει ο σιδηρόδρομος του 1847 που φτάνει μέχρι το Seaford, με τον μικρό τοπικό σταθμό του Bishopstone Beach (1864). Οι μύλοι παλίρροιας σταμάτησαν το άλεσμα το 1883, την ίδια χρονιά που ο μοναδικός ανεμόμυλος γκρεμίστηκε από την θύελλα. Το χωριό μετά το σταμάτημα των μύλων χρησιμοποιήθηκε εν μέρει για αποθήκες των σιδηροδρόμων και ασκήσεις του στρατού και εγκαταλείφθηκε εντελώς μετά τον τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο. Ο οικισμός αυτός έχει την ιδιομορφία, να μην έχει υποστεί μεταγενέστερες αλλαγές ή προσθήκες, αλλά παραμένει ως απλός μάρτυρας κάποιων άλλων εποχών. Έχει υποστεί σημαντικές φθορές από την εγκατάλειψη, τους βανδαλισμούς αλλά και από το πέρασμα των χρόνων και την βλάστηση που φυτρώνει ανάμεσα παρέχοντας καταφύγιο σε μικρά ζώα.

Το σχέδιο καθαρισμού, έρευνας και ανάδειξης των ιστορικών στοιχείων της περιοχής στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στη δωρεάν παροχή εργασίας από άτομα καταδικασθέντα σε κοινωνική εργασία του προγράμματος Unpaid Work του τμήματος Community Punishment του Sussex. Στο πρώτο στάδιο έγινε καθαρισμός από τη βλάστηση, δημιουργήθηκαν μονοπάτια για καλύτερη πρόσβαση από

επισκέπτες και στη συνέχεια αποτύπωση και καταγραφή των στοιχείων. Τα άτομα που απασχολήθηκαν βελτίωσαν τις γνώσεις τους, απέκτησαν εμπειρία στο αντικείμενο²⁶ και σχολίασαν θετικά την όλη προσπάθεια. Χρησιμοποιήθηκε ηλεκτρονική τεχνολογία και με την βοήθεια και των ειδικών επιστημόνων της επαρχίας έγινε προβολή του έργου στο ευρύ κοινό.

Το έργο συνεχίζεται σε δεύτερο στάδιο, που ξεκίνησε το 2006.

6. Μερικά συμπεράσματα και παρατηρήσεις

6.1. Τα ολοκληρωμένα προγράμματα ανάπτυξης των ιστορικών περιοχών θεωρούνται υποχρέωση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και προωθούνται από αυτήν. Ο τρόπος με τον οποίο προβάλλονται και δημοσιοποιούνται οι σχετικές δράσεις, τα σχέδια, οι μελέτες και οι επεμβάσεις στοχεύουν πρωτίστως στην ευαισθητοποίηση των πολιτών και προβάλλουν τις συμμετοχικές διαδικασίες και το όφελος για το σύνολο.

6.2. Δίνεται έμφαση περισσότερο στη διατήρηση και ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών κάθε περιοχής και κάθε κτιρίου, παρά στην αυστηρή διατήρηση του ιστορικού κελύφους, ιδίως αν αυτό δεν συνδυάζεται με βιωσιμότητα. Αυτή η προσέγγιση απαιτεί αρκετές επί μέρους προκαταρτικές κυρίως μελέτες από την Τοπική Αυτοδιοίκηση και συνεχή παρακολούθηση. Το πλέγμα των νομοθετικών ρυθμίσεων, των επί μέρους μέτρων και των εφαρμοσμένων πρακτικών δείχνει μια ολοκληρωμένη προσέγγιση του θέματος και μια σαφή προσπάθεια «δίκαιου» καταμερισμού των ευθυνών, των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων κάθε εμπλεκόμενου μέρους. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται η κοινωνική συναίνεση, η οποία με τη σειρά της αποτελεί βασική προϋπόθεση επιτυχίας των μέτρων.

6.3. Μέσα από όλες τις διατάξεις και τις πρακτικές διαπιστώνεται ότι υπάρχει σαφής διαχωρισμός μεταξύ των εννοιών της ιδιοκτησίας και του πολιτιστικού αγαθού και των αντίστοιχων επιβαρύνσεων:

Κτίριο-ιδιοκτησία = Βαρύνει τον ιδιοκτήτη

Πολιτιστικό αγαθό = Βαρύνει την κοινωνία σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο.

6.4. Η έμπρακτη αναγνώριση της αξίας του πολιτιστικού αγαθού και της γενικής ωφέλειας που προκύπτει για το σύνολο των πολιτών, όχι μόνο από την διατήρηση του αλλά και από την αξιοποίησή του, είναι αυτή που δίνει το δικαίωμα στο κράτος να επιβάλλει δεσμευτικά μέτρα, τα οποία γίνονται αποδεκτά από την πλειονότητα των ιδιοκτητών.

²⁶ ουσιαστική αλλά και τυπική λόγω του πιστοποιητικού προϋπηρεσίας που τους χορηγεί η αρμόδια υπηρεσία

Πρέπει επίσης να τονισθεί ο ρόλος και η σημασία του θεσμού της δημόσιας ακρόασης ή διαβούλευσης²⁷ που συνοδεύει τις προκαταρκτικές διαδικασίες μιας νομοθετικής ρύθμισης, ενός αναπτυξιακού σχεδίου ή μιας σημαντικής διοικητικής πράξης. Ο θεσμός αυτός έχει μακροχρόνια ιστορία στο Ηνωμένο Βασίλειο, αλλά συναντάται και σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη, καθώς και σε πολιτείες των Η.Π.Α. Η δημόσια ακρόαση είναι μέρος της διαδικασίας σύνταξης πολλών νομοσχεδίων ή πράξεων νομοθετικού περιεχομένου αλλά και και πολλών αναπτυξιακών σχεδίων. Θεωρείται απαραίτητη σε σχέδια χρήσεων γης, προϋπολογισμών, περιβάλλοντος, κλπ. Οι απόψεις και οι ενστάσεις που εκφράζονται στη δημόσια ακρόαση λαμβάνονται σοβαρά υπόψη, επιβάλλουν τροποποιήσεις και αποτρέπουν σχέδια ανεπιθύμητα από τις τοπικές ή/και εμπλεκόμενες κοινωνίες. Όσον αφορά στις διαδικασίες είναι χρέος της επισπεύδουσας υπηρεσίας να δώσει τη μεγαλύτερη δυνατή δημοσιότητα στην δημόσια ακρόαση (ημερομηνίες, τόπος, εμπλεκόμενοι φορείς κλπ.), να καλέσει ιδιαιτέρως όσους έχουν έννομα συμφέροντα και να τηρήσει «ανοικτές» διαδικασίες για όλους στις συνεδριάσεις. Η «σοφία» και η ορθότητα αποφάσεων που έχουν προκύψει σαν αποτέλεσμα δημόσιας ακρόασης δύσκολα αμφισβητείται, επί της ουσίας, από τα δικαστήρια.

Αντί επιλόγου κρίνεται σκόπιμη η παράθεση αποσπάσματος από την ετήσια αναφορά²⁸ του αρμόδιου οργανισμού "English Heritage":

".....ιδανικός θα ήταν ο συνδυασμός της διατήρησης και προστασίας των καλύτερων από το παρελθόν και παράλληλα της κάλυψης των απαιτήσεων για νέα ποιοτικά κτίρια σύγχρονης αρχιτεκτονικής, που θα τα θαυμάζουν οι επόμενες γενεές".

Τζούλια Θ. Κωστάκη, Αρχιτέκτων – Πολεοδόμος Ε.Μ.Π.

²⁷ Public hearing

²⁸ του 2002

Περίληψη

Στην εισήγηση αυτή παρουσιάζονται στην αρχή τα βασικά σημεία του νομοθετικού πλαισίου που ισχύει στην Μ. Βρετανία, σχετικά με τον χαρακτηρισμό, την συντήρηση και την λειτουργική επανένταξη των ιστορικών βιομηχανικών και βιοτεχνικών κτιρίων στον τοπικό κοινωνικό και οικονομικό χώρο. Στη συνέχεια παρουσιάζονται επιλεγμένα παραδείγματα δόκιμης επαναχρησιμοποίησης ανενεργών βιομηχανικών και βιοτεχνικών κτιρίων.

Η παρουσίαση αυτή εστιάζει ιδιαίτερα στις δυνατότητες δημιουργικής ένταξης της νέας χρήσης του κτιρίου στη ζωή της τοπικής κοινωνίας μέσω της ενδυνάμωσης της ιστορικής μνήμης και του εμπλουτισμού του γνωστικού περιεχομένου του σχετικού με την κοινωνική δομή και τις δραστηριότητες που δημιούργησαν αυτά τα ογκώδη – συνήθως - κτίρια, τους "γίγαντες της βιομηχανικής κληρονομιάς", όπως αναφέρονται και στον τίτλο αυτής της συνάντησης.

Κωνσταντίνος Α. Σερράος

Ο αστικός σχεδιασμός μετά την αποβιομηχάνιση στην κεντρική Ευρώπη. Η περίπτωση του Gasometer στη Βιέννη

1. Η εγκατάλειψη του ευρύτερου δευτερογενούς τομέα στην Ευρώπη.

Ορισμένες εισαγωγικές επισημάνσεις

Στην Ευρώπη συμβαίνουν τις τελευταίες δύο δεκαετίες σημαντικές **μεταλλαγές του αστικού χώρου**, με αφετηρία τη σταδιακή απαξίωση και τελικά την εγκατάλειψη μιας σειράς σημαντικών δραστηριοτήτων, που καταλαμβάνουν επιπλέον, μεγάλης έκτασης επιφάνειες εντός ή γύρω από τον πυκνοδομημένο αστικό ιστό των πόλεων.

Το φαινόμενο μπορούμε να το περιγράψουμε με τον όρο «**αποβιομηχάνιση**», ο οποίος, με την ευρύτερη έννοιά του, μπορεί να συμπεριλάβει, πέρα από τις καθαυτό παραγωγικές λειτουργίες, και μια σειρά άλλων δραστηριοτήτων συναφών ή συνδυσασμένων με τον δευτερογενή τομέα παραγωγής. Τέτοιες δραστηριότητες είναι για παράδειγμα αυτές που συνιστούν σημαντικούς κόμβους μεταφορών, όπως σιδηροδρομικοί σταθμοί, λιμενικές εγκαταστάσεις, παλαιά αεροδρόμια, κλπ.

Οι **αστικές παρεμβάσεις** που προωθούνται στις παραπάνω περιπτώσεις, στοχεύουν στην κατά το δυνατόν εύστοχη αξιοποίηση των σχετικών εκτάσεων, οι οποίες έχουν κατά κανόνα ως κύρια χαρακτηριστικά τους, την **κεντρικότητα** της θέσης τους, τη σημαντική εδαφική τους **έκτασή**, καθώς επίσης τέλος και την ύπαρξη, πολύ συχνά, αξιόλογων **κτιρίων** και κτιριακών συνόλων. Τα παραπάνω αυτά βασικά χαρακτηριστικά καθιστούν τις εκτάσεις που προκύπτουν από τη διαδικασία της αστικής αποβιομηχάνισης, κατάλληλες, αν όχι μοναδικές, για αξιοποίηση, με σκοπό την κάλυψη πάγιων λειτουργικών, ή και άλλων πολεοδομικών ελλείψεων των πυ-

κνοδομημένων πόλεων, καθώς επίσης βέβαια και με στόχο, τόσο την εξυπηρέτηση νέων αναγκών, όσο και την εκτόνωση πρόσφατα διαμορφούμενων δυναμικών.

Πρωθούνται επομένως πολεοδομικές παρεμβάσεις οι οποίες δίνουν έμφαση στην ένταξη νέων αστικών χρήσεων σε αυτές τις εκτάσεις και στην αρμονική επανασύνδεση τους με το λοιπό οικιστικό δίκτυο. Στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας θα μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε τις παρακάτω τρεις βασικές παραμέτρους, οι οποίες φαίνεται να έχουν μια ιδιαίτερη σημασία.

- Συσχετισμός της όποιας επιλογής με τα χαρακτηριστικά και δεδομένα του **ευρύτερου χώρου**, καθώς επίσης και με τους στόχους, τις κατευθύνσεις και τις επιλογές του ευρύτερου ρυθμιστικού / πολεοδομικού ή αναπτυξιακού χωρικού σχεδιασμού.

- **Κατανομή** της όλης διαθέσιμης έκτασης σε **οικιστικές** και σε **μη οικιστικές** (ελεύθερου χώρου) χρήσεις. Η «ποσόστωση» αυτών των δύο βασικών ομάδων χρήσεων, δεδομένων των σημαντικών ελλείψεων των ελληνικών πόλεων σε ελεύθερους χώρους, αποκτά, τουλάχιστον για τη χώρα μας, ιδιαίτερη σημασία, γεγονός που δικαιολογεί και την εξέλιξη αυτού του θέματος στο σημαντικότερο ίσως πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης, στις περιπτώσεις τουλάχιστον που υπάρχει ήδη σχετική εμπειρία (π.χ. Ελληνικό, Ελαιώνας, Λιπάσματα Δραπετσώνας, κλπ.).

- **Είδος και συνδυασμός** των οικιστικών χρήσεων και είδος και συνδυασμός των μη οικιστικών χρήσεων. Για την πρώτη ομάδα θα αναφέραμε ως βασικές κατηγορίες, την κατοικία, το εμπόριο, τις υπηρεσίες / επιχειρήσεις, τον πολιτισμό, καθώς επίσης και την αναψυχή. Για τη δεύτερη ομάδα, προφανή στόχο αποτελεί η εξασφάλιση ελεύθερων χώρων πρασίνου διαφόρων ειδών, ενδεχομένως σε συνδυασμό και με υπαίθριες δραστηριότητες αναψυχής, αθλητισμού, πολιτισμού, κλπ.

Ήδη υπάρχουν πολλά σχετικά ενδιαφέροντα **παραδείγματα** από τον ευρωπαϊκό χώρο, στα οποία διαπιστώνονται διαφόρων ειδών χειρισμοί των παραπάνω τριών παραμέτρων, με διαφορετικά, προφανώς, κάθε φορά αποτελέσματα. Αξίζει να αναφερθούν οι περιπτώσεις των περιοχών Völklingen και Neunkirchen στο γερμανικό ομόσπονδο κράτος Saarland¹, της πόλης Oberhausen², που βρίσκεται στη βασική ζώνη της παραδοσιακής βαριάς βιομηχανίας της Γερμανίας, στο Ruhrgebiet (Kift, 2003), του Parc Citroën³ στο Παρίσι, των παλιών αεροδρομίων Tempelhof⁴ στο Βερολίνο, Riem⁵ στο Μόναχο και Aspern⁶ στη Βιέννη, της μελέτης για την αναμόρφωση της έκτασης του σιδηροδρομικού σταθμού της Στουτγάρδης και της Φραγκφούρτης, της αξιοποίησης για οικιστικές χρήσεις των νησίδων Borneo και

1. Πρβλ. α) <http://www.voelklinger-huette.org/en/fascination-world-cultural-heritage/>, β) http://de.wikipedia.org/wiki/V%C3%B6lklinger_H%C3%BCtte, γ) <http://www.neunkirchen.de/>.

2. Πρβλ. α) <http://www.oberhausen.de>, β) <http://www.centro.de>, γ) <http://www.centropark.de>.

3. Πρβλ. <http://www.insecula.com/salle/MS01870.html>

4. Πρβλ. <http://www.berlin.de/flughafen-tempelhof/>

5. Πρβλ. α) <http://www.messestadt-riem.com/msr/default.htm>, β) http://de.wikipedia.org/wiki/Flughafen_M%C3%BCnchen-Riem.

6. Πρβλ. <http://www.wien.gv.at/stadtentwicklung/flugfeldaspern/index.htm>.

Sporenburg⁷ του λιμανιού του Amsterdam, της νέας οικιστικής ανάπτυξης Hafencity⁸, σε σημαντικής έκτασης και κεντρικότητας θέση του λιμανιού του Αμβούργου, κλπ. (Αραβαντινός, Σερράος, 2007, Σερράος 2002).

Αλλά και στην Ελλάδα το ζήτημα της αξιοποίησης εγκαταλελειμμένων παραγωγικών εγκαταστάσεων ή μεταφορικών υποδομών, αποτελεί, τηρουμένων των αναλογιών, μια εξαιρετικά επίκαιρη συζήτηση. Περιπτώσεις όπως η επανάχρηση τμήματος των αποθηκών του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, η αξιοποίηση βιομηχανικών κτιρίων για τη στέγαση πανεπιστημιακών εγκαταστάσεων στο Βόλο, οι μελέτες για την οικιστική ένταξη της ζώνης της πρώην βιομηχανίας λιπασμάτων στη Δραπετσώνα, ή του διαγωνισμού και των μελετών για την δημιουργία μητροπολιτικού πάρκου στην έκταση του πρώην αεροδρομίου του Ελληνικού, αποτελούν χαρακτηριστικά σχετικά παραδείγματα.

2. Η περίπτωση του Gasometer στην περιοχή Simmering της Βιέννης

2.1. Το ιστορικό της ανάπτυξης του Gasometer

Κατά το 19^ο αιώνα το ζήτημα της κεντρικής παραγωγής γκαζιού συνδέεται αποκλειστικά με την ανάγκη φωτισμού τμημάτων της πόλης, καθώς επίσης και σημαντικών δημόσιων κτιρίων. Ήδη από το 1818 ξεκινάει στη Βιέννη ο δοκιμαστικός φωτισμός ενός μικρού τμήματος του κέντρου της πόλης με 25 φωτιστικά σώματα, με πρωτοβουλία του τότε διευθυντή του Πολυτεχνικού Ινστιτούτου της Βιέννης, του σημερινού Τεχνικού Πανεπιστημίου. Χρειάστηκαν όμως άλλα δέκα χρόνια, μέχρι το εγχείρημα αυτό να βρει εμπορική εφαρμογή. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1840 και για τα επόμενα 50 χρόνια, καθοριστικό ρόλο στην παροχή γκαζιού για το φωτισμό των δρόμων και δημόσιων χώρων της Βιέννης, έπαιξε η ιδιωτική εγγλέζικη εταιρεία Imperial Continental Gas Association (ICGA), λόγω της τεχνογνωσίας που διέθετε, αλλά και της οικονομικής της υπεροχής. Το 1865 εγκαινιάζεται πανηγυρικά ο φωτισμός του «Δακτυλίου» της Βιέννης, της γνωστής Ringstraße. Ήδη την περίοδο αυτή λειτουργούσαν σε διάφορα σημεία της πόλης έξι εργοστάσια παραγωγής γκαζιού, που σταδιακά έφτασαν μέχρι το 1884 τα εννέα. Όμως ήδη από το 1850 άρχισαν να δημιουργούνται τα πρώτα προβλήματα σε αυτή τη συνεργασία, όταν μετά τη συνένωση της Βιέννης με τα προάστια της και τη διοικητική της αναδιοργάνωση, ο Δήμος αρνήθηκε να καλύψει το κόστος των συμβάσεων που είχε συνάψει η εταιρεία με αυτές τις πρώην ανεξάρτητες κοινότητες, ενώ αντίθετα η εταιρεία αρνήθηκε να υποχωρήσει από τα σχετικά δικαιώματα που απέρρεαν από αυτές τις συμβάσεις, και είχε αρκετή ισχύ, ώστε να επιμείνει και να επιβάλει τελικά αυτή της την επιλογή (Klier & Lagler, 1996).

7. Πρβλ. <http://www.visionarythurrock.org.uk/docs/examples/borneosp/index.html>

8. Πρβλ. <http://www.hafencity.com>.

Όταν μετά το 1890 αποφασίστηκαν περαιτέρω συνενώσεις του Δήμου της Βιέννης και με επιπλέον προάστια και φάνηκε ο κίνδυνος διαμόρφωσης αντίστοιχων καταστάσεων με αυτές του 1850, το Δημοτικό Συμβούλιο αποφάσισε την κατάθεση δικαστικής αγωγής για τη διερεύνηση του δικαιώματος της αγγλίζικης εταιρείας και μιας μικρότερης αυστριακής, που εν τω μεταξύ είχε κι αυτή εμπλακεί στην παραγωγή γκαζιού, να εξακολουθήσουν να διαχειρίζονται τον αεριοφωτισμό των δημόσιων χώρων των τέως προαστίων.

Δύο χρόνια αργότερα διαμορφώνεται με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου, ένα προκαταρκτικό πρόγραμμα για την κατασκευή ενός **δημοτικού εργοστασίου παραγωγής γκαζιού** και η πόλη της Βιέννης προχωρεί σε προκήρυξη σχετικού διεθνούς διαγωνισμού. Το 1893, προσλαμβάνεται ως ειδικός σύμβουλος ο μηχανικός Th. Herrmann, ο οποίος επεξεργάζεται ένα λεπτομερές σχέδιο, που βασίζεται στην κατασκευή ενός μεγάλου εργοστασίου για την κεντρική παροχή γκαζιού στην πόλη. Η μελέτη του, μετά από πολλές γνωμοδοτήσεις και άλλων ειδικών, ενσωμάτωσε τις αναγκαίες προσαρμογές και αποτέλεσε πλέον το βασικό σχέδιο για την υλοποίηση του έργου (Σχ. 1). Το 1896 το Δημοτικό Συμβούλιο παίρνει την οριστική απόφαση για την υλοποίηση του έργου, την κατασκευή του οποίου αναλαμβάνει η Τεχνική Υπηρεσία του Δήμου. Η ολοκλήρωση προγραμματίζεται για τον Οκτώβριο του 1899, οπότε και λήγουν οι σχετικές συμβάσεις με την εταιρεία ICGA. Το όλο εγχείρημα εντοπιζόταν στην υλοποίηση μέσα στο σύντομο διάστημα μιας τριετίας, όχι μόνο της ανέγερσης ενός μεγάλου εργοστασίου, αλλά και της κατασκευής του αναγκαίου δικτύου και των σχετικών διακλαδώσεων για την μεταφορά του αερίου στην πόλη, καθώς επίσης και των εγκαταστάσεων φωτισμού των δημόσιων χώρων (Klier & Lagler, 1996).

Η αγορά της αναγκαίας **εδαφικής έκτασης** από το Δήμο της Βιέννης για την κατασκευή του εργοστασίου είχε ήδη υλοποιηθεί από το 1894, σε μια περιοχή που υπήρχαν, πέρα από μια βιοτεχνία φυτιλιών, μόνο γεωργικές εκμεταλλεύσεις (Σχ. 1). Πρόκειται για μια τεράστια έκταση επιφάνειας 289.000 τμ., η οποία βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με τις γραμμές της τότε «Εταιρείας Κρατικών Αυστροουγγρικών Σιδηροδρόμων», γεγονός που εξασφάλιζε τη γρήγορη και οικονομική τροφοδοσία του εργοστασίου με την αναγκαία πρώτη ύλη, πού ήταν το κάρβουνο. Με δημόσιους διαγωνισμούς ζητήθηκαν προσφορές για όλες τις επιμέρους εργασίες, στους οποίους συμμετείχαν πολλές ντόπιες, αλλά και αλλοδαπές εταιρείες. Το Δεκέμβριο του 1896 έγινε τελικά η έναρξη των εργασιών κατασκευής.

Η **ανοικοδόμηση** ξεκίνησε με μεγάλη ταχύτητα και με επιστράτευση μεγάλου αριθμού εργατών, ο οποίος, ειδικά για τα κτίρια των Gasometer⁹, έφτασε σε περίοδους αιχμής τους 1.630. Αμέσως μετά την ολοκλήρωση των θεμελίων και της βάσης, γινόταν η συναρμολόγηση της κατασκευής της μεταλλικής στέγης, η οποία ανυψωνόταν σταδιακά με χρήση μηχανικών γρύλων κατά 1 μέτρο κάθε φορά, έτσι ώστε να είναι δυνατή κάτω από αυτήν, η ανοικοδόμηση του περιμετρικού τοίχους.

9. Ο όρος «Gasometer» περιγράφει στην ουσία μια συσκευή/εγκατάσταση μέτρησης και όχι μια δεξαμενή. Για τα συγκεκριμένα κτίρια έλκεται από την ύπαρξη σε κάθε δεξαμενή ενός περιστροφικού μετρητή, μεγάλου μεγέθους, ώστε να είναι ορατός από μεγάλη απόσταση, ο οποίος ήταν φωτιζόμενος το βράδυ και έδειχνε τη στάθμη πλήρωσης της δεξαμενής.

(Σχ. 2α). Για τη συναρμολόγηση κάθε μιας στέγης, συνολικού βάρους 143 τόνων, χρειάζονταν 29 ημέρες εργασίας, ενώ για την κατασκευή του περιμετρικού τοίχους από 72 έως 84 ημέρες εργασίας. Οι προβλεπόμενοι χρόνοι παράδοσης του έργου ήταν εξαιρετικά περιορισμένοι, ενώ για την περίπτωση ακόμη γρηγορότερης ολοκλήρωσης προβλεπόταν πρόσθετη αμοιβή. Ενάμιση χρόνο μετά την έναρξη των εργασιών, η κατασκευή των τεσσάρων Gasometer είχε ολοκληρωθεί, ενώ άλλον ένα χρόνο αργότερα, τον Ιούλιο του 1899, οι δεξαμενές του φωταερίου ήταν έτοιμες να λειτουργήσουν. Μερικούς μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο του 1899, το μεγαλύτερο μέχρι εκείνη τη στιγμή εργοστάσιο παραγωγής φωταερίου στην Ευρώπη, εγκαινιάστηκε και ξεκίνησε τη λειτουργία του, η οποία συνεχίστηκε σχεδόν αδιάτάρακτα μέχρι το Μάιο του 1986, οπότε και η σύνδεση του δικτύου της πόλης με τα διεθνή δίκτυα παροχής του οικονομικότερου σε σχέση με το φωταέριο, φυσικού αερίου, οδήγησε στο οριστικό κλείσιμο της όλης εγκατάστασης (Kretschmer, 2001).

Τα τέσσερα Gasometer είναι ευθύγραμμα τοποθετημένα και σε μεταξύ των κέντρων τους αποστάσεις 69,80 μ. 100,00 μ. και 69,80 μ., διαμορφώνοντας έτσι δύο ομάδες των δύο, ανάμεσα στις οποίες βρίσκονταν μικρότερα κτίρια που στέγαζαν τις απαραίτητες για τη ρύθμιση της ροής και της πίεσης του αερίου μηχανολογικές εγκαταστάσεις (Σχ. 2 α-δ). Τα Gasometer χαρακτηρίζονται από ενιαία εξωτερική μορφή που διαμορφώνεται από εμφανή πλινθοδομή και οριζόντιες λωρίδες σοβατισμένων επιφανειών. Αν και αποτελούν τμήμα μόνο των συνολικών εγκαταστάσεων του εργοστασίου, συνιστούν, λόγω του όγκου, της μνημειακότητας και της χαρακτηριστικής αρχιτεκτονικής τους, σημείο αναφοράς του όλου συγκροτήματος (Σχ. 3), κάτι το οποίο προβλεπόταν ήδη από την αρχική προμελέτη του μηχανικού Th. Hermann (Σχ. 1).

2.2. Ο τρόπος λειτουργίας του Gasometer

Τα Gasometer στο Simmering ήταν **τηλεσκοπικές δεξαμενές** φωταερίου. Στο εσωτερικό της κτιστής κατασκευής βρισκόταν μια μεταλλική πτυσσόμενη κατασκευή, μέσα στην οποία αποθηκευόταν το φωταέριο. Το περιμετρικό τοίχωμα εξυπηρετούσε αποκλειστικά και μόνο αρχιτεκτονικούς / αισθητικούς σκοπούς, μιας και μια τηλεσκοπική δεξαμενή αυτού του τύπου είναι αυτοφερόμενη και θα μπορούσε επομένως να στέκεται και να λειτουργεί χωρίς οποιαδήποτε άλλη κτιστή υποστήριξη.

Στο εσωτερικό της περιμετρικής κτιστής κατασκευής ήταν τοποθετημένοι 18 μεταλλικοί δικτυωματικοί οδηγοί, πάνω στους οποίους κινούνταν οι τρεις δακτύλιοι της τηλεσκοπικής δεξαμενής (Σχ. 2ε). Ο τελευταίος δακτύλιος σφραγιζόταν από πάνω με ένα μεταλλικό κάλυμμα μορφής πολύ χαμηλού θόλου. Ανάλογα με την ποσότητα του γκαζιού που παραγόταν, γέμιζε η δεξαμενή και σηκώνονταν σταδιακά οι δακτύλιοί της, δημιουργώντας ένα, κάθε φορά, κατάλληλου μεγέθους αποθηκευτικό χώρο, έτσι ώστε η πίεση του αερίου να είναι κατά το δυνατόν σταθερή. Σε πλήρη ανάπτυξη εξασφαλιζόταν πίεση αερίου 213 χιλιοστών στήλης νερού (= 0,021 bar). Η όλη κατασκευή έκλεινε προς τα κάτω από μια δεξαμενή νερού, εξασφαλίζοντας με

αυτόν τον τρόπο τη στεγανότητά της, έναντι διαρροής γκαζιού (Σχ. 2 β, γ). Το κάθε Gasometer είχε ελεύθερο εξωτερικό ύψος 73,51 μ., εσωτερική διάμετρο 62,30 μ. και επιφάνεια στη βάση του 3.096 τμ. Σε πλήρη ανάπτυξη, η δεξαμενή χωρούσε 90.000 κυβικά μέτρα φωταερίου (Gasometer Community 2007).

Για τον έλεγχο της κατάστασης και την απαραίτητη συντήρηση των τεχνικών και δομικών εγκαταστάσεων, το εσωτερικό των κτιρίων ήταν **επισκέψιμο** μέσω σειράς μεταλλικών κλιμάκων και διαδρόμων, που φιλοξενούνταν στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ του εσωτερικού της κτιστής κατασκευής και της μεταλλικής τηλεσκοπικής δεξαμενής. Για την επισκευή του εσωτερικού της στέγης υπήρχε μια κινούμενη, επίσης μεταλλική, κατασκευή με μορφή που ακολουθούσε την καμπυλότητα της στέγης και η οποία από τη μια πλευρά της ήταν αναρτημένη από το μέσο της θολωτής στέγης, ενώ από την άλλη «πατούσε» σε ένα βαγονέτο, το οποίο μπορούσε να κινηθεί, σε κυκλική τροχιά, περιμετρικά της βάσης της στέγης.

2.2. Η φάση της εγκατάλειψης

Ήδη μερικά χρόνια πριν από την αναστολή λειτουργίας του εργοστασίου, η Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Προστασίας Μνημείων της Αυστρίας, με απόφασή της, του 1981, έθεσε τα τέσσερα Gasometer υπό **καθεστώς προστασίας**, λόγω της «ιστορικής και πολιτιστικής τους αξίας», καθώς επίσης και λόγω της σημασίας τους ως «εξαιρετικά χαρακτηριστικών στοιχείων της εικόνας της πόλης», επειδή τα κτίρια αυτά αποτέλεσαν, όχι μόνο σημεία αναφοράς της περιοχής Simmering, αλλά χαρακτήρισαν με τη μοναδική μορφή τους και την «αστική σιλουέτα» ολόκληρης της Βιέννης. Επιπλέον, μαζί με σημαντικές πολεοδομικές παρεμβάσεις της εποχής, όπως ήταν η διαμόρφωση της κεντρικής αστικής ζώνης της Ringstraße, αποτέλεσαν σημαντικό σταθμό στην εξέλιξη της Βιέννης σε ευρωπαϊκή μητρόπολη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Μετά το κλείσιμο του εργοστασίου, μεταξύ των ετών 1985 – 1986, τα τέσσερα Gasometer, τα άμεσα βοηθητικά κτίρια των πρώην εγκαταστάσεων μηχανολογικού εξοπλισμού τους, καθώς επίσης και ο περιβάλλον χώρος τους, επιφάνειας 52.000 τμ. αγοράστηκαν το 1991 από το Ταμείο Οικονομικής Στήριξης της πόλης της Βιέννης (Wiener Wirtschaftsförderungsfonds) με στόχο την εξασφάλιση, για τα προστατευόμενα κτίρια, μιας οικονομικά αυτοτελούς και βιώσιμης επανάχρησης.

Μαζί με την κατεδάφιση των λοιπών κτιριακών εγκαταστάσεων του εργοστασίου, απομακρύνθηκαν και οι μεταλλικές τηλεσκοπικές δεξαμενές των Gasometer C και D, ενώ η αποσυναρμολόγηση των δεξαμενών των Gasometer A και B, έγινε αργότερα για τις ανάγκες προώθησης του σχεδίου επαναξιοποίησής τους, με απόφαση της Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Προστασίας Μνημείων της Αυστρίας του 1995.

Αν και επιδιώχθηκε, ήδη από την πρώτη στιγμή μετά την εγκατάλειψη της παραγωγικής χρήσης, μια νέα **μόνιμη εναλλακτική λειτουργία** για το συγκρότημα των Gasometer, αυτό δεν κατέστη αμέσως δυνατόν. Σε μια πρώτη φάση, το συγκρότημα παραμένει επομένως κενό χρήσης. Για πρώτη φορά το 1988 και ενώ αναζητούνται χώροι για τη διοργάνωση μιας έκθεσης για τα «100 χρόνια της Σοσιαλδη-

μοκρατίας στην Αυστρία», εκτιμάται, ότι το «αδρό» περιβάλλον των Gasometer αποτελεί τον ιδανικό χώρο για κάτι τέτοιο. Επιλέγεται για αυτό το σκοπό το Gasometer D, όπου και γίνονται οι αναγκαίες προσαρμογές. Στα επόμενα χρόνια ακολουθούν σε ακανόνιστα διαστήματα διάφορες μουσικές / καλλιτεχνικές εκδηλώσεις της σύγχρονης αυστριακής σκηνής με έμφαση στη χρήση σύγχρονων τεχνολογιών και με μεγάλη συμμετοχή κόσμου, δημιουργώντας έτσι, έστω και προσωρινά, ένα χώρο συνάντησης της βιεννέζικης νεολαίας (Klier & Lagler, 1996).

2.3. Το εγχείρημα του ανασχεδιασμού

Σε όλα αυτά τα χρόνια διατυπώθηκαν από διάφορες ομάδες ενδιαφερομένων πολλές σκέψεις και προτάσεις αξιοποίησης και επανάχρησης του συγκροτήματος των Gasometer, οι οποίες όμως, λόγω περιορισμένης οικονομικής εφικτότητας δεν μπόρεσαν να υλοποιηθούν. Για το λόγο αυτό, η προοπτική ανάπτυξης και χρήσης των πρώην δεξαμενών φωταερίου συνδέθηκε κυρίως με τη χρήση της κατοικίας. Το Ταμείο Οικονομικής Στήριξης της πόλης της Βιέννης έθεσε ως σημαντικούς όρους για τη διαμόρφωση της λειτουργικής δομής του συγκροτήματος, τόσο την επίτευξη υψηλού επιπέδου ποιότητας κατοικίας και περιβάλλοντος χώρου, όσο και την επιδίωξη μιας κατά το δυνατόν ευρείας πολυλειτουργικότητας, με επιλογή σειράς συμπληρωματικών χρήσεων, κατάλληλων για αυτή τη θέση της πόλης και συμβατών με την κύρια χρήση της κατοικίας.

Με βάση αυτόν τον κατευθυντήριο στόχο εκπονήθηκε κατ' εντολή του Ταμείου Οικονομικής Στήριξης της πόλης της Βιέννης μια προμελέτη εφικτότητας η οποία βασίστηκε σε προτάσεις των αρχιτεκτόνων Jean Nouvel (Παρίσι), Coop Himmelb(l)au (Βιέννη, Los Angeles) και Manfred Wehdorn (Βιέννη) (Gentner, 2000). Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην επίτευξη μιας αρχιτεκτονικής και λειτουργικής ενότητας σε ολόκληρο το συγκρότημα των Gasometer, καθώς επίσης και στη μεταξύ των επιμέρους προτάσεων για το καθένα από τα τέσσερα κτίρια, λειτουργική και αρχιτεκτονική εναρμόνιση, λαμβανομένων υπόψη και των ειδικότερων παραμέτρων που έθετε το καθεστώς προστασίας του συγκροτήματος.

Τον Νοέμβριο του 1995 ανακοινώνεται η πολιτική απόφαση για την υλοποίηση του σχεδίου ανάπτυξης των Gasometer. Με στόχο την επίτευξη της βέλτιστης αρχιτεκτονικής λύσης με παράλληλη ελαχιστοποίηση της οικονομικής επιβάρυνσης για τους μελλοντικούς ενοίκους, ο Δήμος της Βιέννης προχωρεί σε **δημόσια προκήρυξη** του έργου. Οι ήδη διατυπωμένες προτάσεις των Jean Nouvel, Coop Himmelb(l)au και Manfred Wehdorn για τα Gasometer A έως C, περιλαμβάνονταν στα δεδομένα αυτής της προκήρυξης, ενώ για το Gasometer D οι συμμετέχοντες μπορούσαν, είτε να υιοθετήσουν τις προτάσεις του Jean Nouvel από την προμελέτη εφικτότητας, είτε να διατυπώσουν εναλλακτικές δικές τους προτάσεις.

Το Μάιο του 1996 η κριτική επιτροπή επιλέγει την πρόταση της κοινοπραξίας SEG (Stadterneuerungs- und Eigentumswohnungsgesellschaft m.b.H - Εταιρεία Αστικής Ανάπτυξης και Ιδιοκτήτης Κατοικίας) και GPA (Wohnbauvereinigung für Privatangestellte Gemeinnützige G.m.b.H – Κοινωνικός Οικοδομικός Συνεταιρισμός

Ιδιωτικών Υπαλλήλων), ως μοναδική που ανταποκρίνεται στους όρους της προκήρυξης. Η πρόταση αυτή περιελάμβανε για το Gasometer D, μελέτη του βιεννέζου αρχιτέκτονα Wilhelm Holtzbauer. Η κριτική επιτροπή διατυπώνει παράλληλα και μια σειρά από συστάσεις για την οριστική μελέτη του έργου, με έμφαση στην εξασφάλιση της οικονομικής εφικτότητας και ιδιαίτερα της δυνατότητας επιδότησης του έργου, στη βελτίωση της οικολογικής ποιότητας και της ενεργειακής απόδοσης των κτιρίων, στην περαιτέρω επεξεργασία των προτεινόμενων κατόψεων των κατοικιών, καθώς επίσης και στη δημιουργία ενός ζητούμενου νέου παιδικού σταθμού. Σήμερα πλέον, μετά την υλοποίηση του έργου, η λειτουργική δομή του συγκροτήματος διαρθρώνεται γύρω από τις παρακάτω τέσσερις βασικές ενότητες χρήσεων (Σχ. 4):

- **Κατοικία.** Κυρίαρχο στοιχείο του ανασχεδιασμού των Gasometer αποτελεί η κατασκευή 720 κατοικιών, διαφόρων αρχιτεκτονικών τύπων και μορφών, καθώς επίσης και μιας φοιτητικής εστίας, συνολικής ωφέλιμης επιφάνειας 68.300 τμ., που στεγάζονται στις νέες κατασκευές εντός των Gasometer A, B, C και D, καθώς επίσης και σε ένα νέο κτίριο που προσαρτάται στο Gasometer B. Στο σύνολο της δομημένης επιφάνειας του συγκροτήματος, η χρήση της κατοικίας καλύπτει το 74%. Με στόχο την εξασφάλιση πολυλειτουργικότητας και συνθηκών υψηλής ποιότητας διαβίωσης, προωθείται σε ευρεία κλίμακα η δυνατότητα ανάπτυξης τηλε-εργασίας, μέσα από την κατάλληλη διαμόρφωση μέρους των κατοικιών, καθώς επίσης και μέσα από την οργάνωση ενός κέντρου τηλε-εργασίας, συμπεριλαμβανομένων και όλων των απαιτούμενων τεχνικών και τηλεπικοινωνιακών υποδομών.

- **Εμπόριο.** Σε μια ενιαία ζώνη που εκτείνεται σε μία έως τρεις στάθμες αναπτύσσεται το εμπορικό κέντρο (Shopping-Mall), ως κύριο συνδετήριο στοιχείο των τεσσάρων Gasometer. Περιλαμβάνει καταστήματα διαφόρων ειδών, εστιατόρια, καφετερίες, κλπ. και συνδέεται με τις ζώνες γραφείων και δημόσιας διοίκησης, επιφάνειας 11.000 τμ, που αναπτύσσονται σε αμέσως ψηλότερες στάθμες των Gasometer A, C και D. Η ωφέλιμη επιφάνεια της εμπορικής ζώνης, συμπεριλαμβανομένων και των σχετικών αποθηκών που αναπτύσσονται στα υπόγεια των Gasometer A, C και D, ανέρχεται σε 20.200 τμ, αποτελώντας το 22% περίπου της συνολικής επιφάνειας του συγκροτήματος.

- **Ψυχαγωγία - πολιτισμός.** Στις στάθμες κάτω από την εμπορική ζώνη του Gasometer B αναπτύσσονται σε συνολική επιφάνεια 2.600 τμ. οι εγκαταστάσεις μιας μεγάλης και ευέλικτης αίθουσας πολλαπλών χρήσεων, μέγιστης χωρητικότητας, ανάλογα με τη διάταξη της σκηνής, 4.200 ατόμων, κατάλληλης για ποικίλες εκδηλώσεις, όπως συναυλίες διαφόρων ειδών μουσικής, θέατρο, όπερα, χορό, εμπορικές παρουσιάσεις, προβολές, συνέδρια, καθώς επίσης και εκθέσεις. Η παραπάνω αίθουσα διαθέτει επίσης χώρο foyer, χωρητικότητας 1.000 ατόμων και συνδέεται επιπλέον με μια ζώνη νυκτερινής ζωής (Night-Mall) που αναπτύσσεται σε αντίστοιχες στάθμες του Gasometer A (BA-CA Halle, 2007).

- **Στάθμευση.** Στις κατώτερες στάθμες των τεσσάρων Gasometer διαμορφώνονται για την εξυπηρέτηση κατοίκων και επισκεπτών κλειστοί χώροι στάθμευσης για συνολικά περίπου 800 αυτοκίνητα.

Ειδικότερα (Gentner, 2000), το **Gasometer A** (αρχιτέκτων: Jean Nouvel) αποτελείται από δύο κατασκευαστικά διακεκριμένα τμήματα, μια βαριά μπετονένια βάση και οκτώ ελαφριά επίπεδα κατοικίας με μεταλλικό σκελετό (Σχ. 4). Η βάση διαμορφώνει τις τέσσερις κατώτερες στάθμες και στεγάζει τον υπόγειο χώρο στάθμευσης και την εμπορική ζώνη. Πάνω απ' αυτήν αναπτύσσονται τρεις στάθμες γραφείων, στις οποίες οι μπετονένιοι τοίχοι της βάσης συνδέονται με τη μεταλλική κατασκευή. Ο μεσαίος χώρος πάνω από την εμπορική ζώνη, διαμορφώνεται σε εσωτερική αυλή πρασίνου. Το κτίριο περιλαμβάνει 128 διαμπερείς κατοικίες με τρεις πυρήνες κατακόρυφων συνδέσεων. Οι τοίχοι των κατοικιών προς την εσωτερική αυλή διαμορφώνονται από βιομηχανικά γυάλινα πανέλα, με στόχο την κατά το δυνατόν διείσδυση φυσικού φωτός στο εσωτερικό των κατοικιών.

Στο **Gasometer B** (αρχιτέκτονες: Coop Himmelb(l)au), το κτίριο κατοικιών και φοιτητικής εστίας, αποτελεί έναν νέο κύλινδρο στο εσωτερικό του Gasometer, ο οποίος φωτίζεται, τόσο από τα υπάρχοντα ανοίγματα του παλαιού πλίνθινου περιμετρικού τοίχου, όσο και από την εσωτερική αυλή (Σχ. 4). Κάτω από την εμπορική ζώνη βρίσκεται η στατικά ανεξάρτητη κελυφωτή μεγάλη αίθουσα εκδηλώσεων (BA-CA Halle), χωρητικότητας 3.000 ατόμων. Οι μελετητές αποφάσισαν επίσης τη δημιουργία ενός νέου κτιρίου το οποίο αναπτύσσεται ως προσάρτημα του Gasometer B σε μορφή «ασπίδας» (Schild). Αυτό στεγάζει 360 κατοικίες διαφόρων μεγεθών, ενώ ο 6^{ος} όροφος του αποτελεί συγχρόνως, κοινόχρηστο χώρο (skylobby) για τους κατοίκους και στοιχείο σύνδεσής του με το Gasometer B.

Ιδιαίτερη βαρύτητα στο χειρισμό του **Gasometer C** (αρχιτέκτων: Manfred Wehdorn), δίνεται στην ουδέτερη αρχιτεκτονική της νέας παρέμβασης, ως στοιχείου τόνωσης τη παρουσίας του ιστορικού κελύφους. Το νέο λευκό κυλινδρικό κτίριο στεγάζει πέντε στάθμες υπόγειων χώρων στάθμευσης, την εμπορική ζώνη σε δύο στάθμες και πιο πάνω, τρεις στάθμες γραφείων και άλλες έξι κατοικιών (Σχ. 4). Τα 92 διαμερίσματα χωρίζονται κατακόρυφα σε έξι ενότητες, μέσω κλιμακοστασίων και κενών χώρων. Ημιυπαίθριοι χώροι που διαμορφώνονται στην εξωτερική επιφάνεια του νέου κτιρίου, στις στάθμες των κατοικιών, αφήνουν τμήματα του εσωτερικού του ιστορικού περιμετρικού τοίχου του Gasometer ορατά. Στο μεσαίο χώρο, κεντρική θέση καταλαμβάνει η γυάλινη επιφάνεια που δίνει φυσικό φως στην εμπορική ζώνη, καθώς και ο περιμετρικός χώρος φύτευσης. Τέλος η υποχώρηση του εσωτερικού μετώπου όσο αυξάνει το ύψος του κτιρίου, εξασφαλίζει στην εσωτερική αυλή καλύτερες συνθήκες φυσικού φωτισμού.

Σε αντίθεση με τις τρεις προηγούμενες περιπτώσεις, στο **Gasometer D** (αρχιτέκτων: Wilhelm Holzbauer) ακολουθείται, στις οκτώ τελευταίες στάθμες, που στεγάζουν 141 κατοικίες, μια ακτινική δομή, με κεντρικό πυρήνα κατακόρυφης σύνδεσης (Σχ. 4). Μεταξύ των τριών ακτινικών πτερύγων διαμορφώνονται τρεις πράσινες κοινόχρηστες εσωτερικές αυλές. Οι κατοικίες αναπτύσσουν τις όψεις τους προς αυτές τις αυλές, ενώ μέσω των ανοιγμάτων του περιμετρικού ιστορικού κελύφους του Gasometer παρέχονται ενδιαφέρουσες θέες προς την πόλη της Βιέννης και προς τη

γύρω ύπαιθρο. Κάτω από αυτό το συγκρότημα κατοικιών αναπτύσσονται έξι στάθμες γραφείων και διοίκησης (ιστορικό αρχείο της πόλης της Βιέννης), δύο εμπορικές στάθμες και δύο υπόγεια επίπεδα στάθμευσης.

2.4. Ευρύτερες πολεοδομικές συσχετίσεις

Κομβικό εργαλείο χωρικού σχεδιασμού και πολεοδομικής ανάπτυξης στη Βιέννη, αποτελεί το **Αναπτυξιακό** (Ρυθμιστικό) **Σχέδιο** (Stadtentwicklungsplan - STEP), το οποίο στην πιο πρόσφατη ενημέρωσή του, του 2005 (Vienna City Administration 2005, ÖROK 2005, Perspektiven 2007), πέρα από τη διατύπωση βασικών αρχών και στόχων για τη χωρική ανάπτυξη της πόλης, θέτει τις κύριες στρατηγικές του αναπτυξιακού και χωρικού σχεδιασμού της ευρύτερης περιφέρειας της Βιέννης και προτείνει δράσεις για τον αστικό χώρο, με έμφαση στους τομείς των κεντρικών λειτουργιών, της κατοικίας, της οικονομίας / εργασίας, του πρασίνου, των ελεύθερων χώρων και της μορφής / εικόνας της πόλης. Επίσης διατυπώνει το «**Χωρικό Μοντέλο**» (Räumliches Leitbild) για την ανάπτυξη της Βιέννης, το οποίο συνοψίζει τις βασικότερες από τις παραπάνω ρυθμίσεις στη χωρική έκφρασή τους. Τέλος το STEP 05 καθορίζει σε ένα τελευταίο μέρος του τις δεκατρείς στρατηγικής σημασίας χωρικές δράσεις (Zielgebiete), για τις οποίες οφείλουν να προωθηθούν εξειδικευμένοι σχεδιασμοί.

Βασικά στοιχεία του «Χωρικού Μοντέλου» της Βιέννης αποτελούν οι ακτινικοί, ως προς το κέντρο της πόλης, «**Άξονες Οικιστικής Ανάπτυξης**» (Siedlungsachsen), βασικοί κόμβοι των οποίων είναι τα δευτερεύοντα και τα τοπικά κέντρα. «Ραχοκοκαλιά» αυτού του δικτύου οικιστικών αξόνων αποτελεί το δίκτυο σιδηροδρομικού τύπου αστικών μεταφορών της Βιέννης, δηλαδή το δίκτυο του Μετρό και του Προαστιακού Σιδηροδρόμου, με στόχο την εξασφάλιση της βέλτιστης δυνατής σύνδεσης των επιμέρους κέντρων και περιοχών κατοικίας, μεταξύ τους και με το κυρίως κέντρο της πόλης, χωρίς την ανάγκη χρήσης ΙΧ αυτοκινήτου. (Σχ. 5).

Ήδη από την εποχή της πρώτης διατύπωσης του χωρικού αναπτυξιακού μοντέλου της Βιέννης, στα πλαίσια του STEP 84 (Magistrat der Stadt Wien 1985, Perspektiven 1994), αναπτύσσεται ένας σημαντικός «**Άξονας Οικιστικής Ανάπτυξης**» προς τα νοτιοανατολικά, σημαντικό κόμβο του οποίου αποτελεί, στα όρια της πυκνοδομημένης πόλης, η περιοχή Erdberger Mais, η οποία χαρακτηρίζεται από το συγκρότημα των Gasometer. Ήδη δηλαδή μια δεκαετία σχεδόν πριν από την εκδήλωση της έντονης αναπτυξιακής δυναμικής και των σχετικών οικιστικών πιέσεων, που πυροδοτήθηκαν στη Βιέννη, ως αποτέλεσμα των πολιτικών αλλαγών στην πρώην ανατολική Ευρώπη, το βασικό εργαλείο χωρικού και αναπτυξιακού σχεδιασμού αναγνωρίζει το «**λανθάνων δυναμικό**» που κρύβεται σε αυτή την περιοχή, με επίκεντρο προφανώς τα τέσσερα Gasometer, και την χαρακτηρίζει ως «**Κέντρο προς Μελλοντική Αξιοποίηση**» (Aufzuwertendes Zentrum), θέτοντας συγχρόνως και τις βάσεις για την προώθηση μιας πολιτικής «**εσωτερικής πολεοδομικής επέκτασης**», κάτι που αποτέλεσε, από εκείνη την περίοδο και μετά, μια από τις βασικές κατευθύνσεις για την πολεοδομική εξέλιξη της Βιέννης.

Σήμερα πλέον, το «Χωρικό Μοντέλο», που διατυπώνεται στα πλαίσια του STEP 05, εξειδικεύει το ρόλο της περιοχής Erdberger Mais και την αναδεικνύει ως θέση ανάπτυξης ενός «Αστικού Κέντρου Τοπικής Σημασίας» και ως «Πόλο Συγκεντρωμένης Ανάπτυξης Γραφείων». Περαιτέρω, το STEP 05 εντοπίζει στην ίδια περιοχή μια σημαντική «**Αναπτυξιακή Ζώνη**» (Entwicklungszone), ως τμήμα μιας από τις δεκατρείς στρατηγικής σημασίας χωρικές δράσεις (Zielgebiete), που προτείνει για την ανάπτυξη της Βιέννης (Bahnhof Wien – Europa Mitte - Erdberger Mais) (Σχ. 5). Η αναπτυξιακή αυτή ζώνη αποτελεί επιπλέον τον πυρήνα του «Άξονα Οικιστικής Ανάπτυξης», που προαναφέρθηκε και που αναπτύσσεται προς τα Νοτιοανατολικά της πόλης, μεταξύ του City και του διεθνούς αεροδρομίου Wien-Schwechat. Μακροπρόθεσμα οφείλει εδώ, κατά το STEP 05, να αναπτυχθεί ένας αστικός χώρος μικτών χρήσεων, με σύγχρονη όψη και καινοτόμο διεθνή χαρακτήρα για 12.000 κατοίκους και 45.000 εργαζόμενους. Σημαντικά εργαλεία για την επίτευξη των παραπάνω είναι η πυκνωση των δραστηριοτήτων, με έμφαση στους τομείς των οικονομικών δραστηριοτήτων και της κατοικίας, η ουσιαστική βελτίωση της ποιότητας της πολυλειτουργικότητας (διεθνής χαρακτήρας και καινοτομία) και τέλος η εξασφάλιση ενός αστικού περιβάλλοντος με υψηλού επιπέδου ποιότητα ζωής.

Στο παραπάνω πλαίσιο, ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στον τομέα της αναβάθμισης των **κυκλοφοριακών υποδομών** της περιοχής, με στόχο τη σύνδεση των Gasometer με το δίκτυο των Μαζικών Μέσων Μεταφοράς, καθώς επίσης και με το υπερτοπικό οδικό δίκτυο της Βιέννης, και με απώτερο σκοπό την εξασφάλιση απρόσκοπτης σύνδεσης της περιοχής με το κέντρο της πόλης, ως βασικής προϋπόθεσης για την επιτυχή διαμόρφωση συνθηκών αστικής πυκνωσης για κατοίκους, εργαζομένους και επισκέπτες (Purtscher 2000). Σημαντική τέτοια δράση αποτελεί η επέκταση της γραμμής 3 του Μετρό και η κατασκευή ενός νέου σταθμού με την ονομασία «Gasometer», στα δυτικά του συγκροτήματος (Σχ. 4), μέσω του οποίου το κέντρο της πόλης (Stephansplatz) προσεγγίζεται σε λίγα μόνο λεπτά. Από το σταθμό αυτό είναι πλέον δυνατή η άμεση πρόσβαση στο Gasometer A και στη συνέχεια στην εμπορική και ψυχαγωγική ζώνη του συγκροτήματος (Shopping-Mall), στη ζώνη νυκτερινής ζωής (Night-Mall), καθώς επίσης και στην αίθουσα πολλαπλών χρήσεων του Gasometer B (BA-CA Halle). Τέλος άμεσες είναι και οι συνδέσεις προς το αστικό και υπεραστικό δίκτυο αυτοκινητοδρόμων, καθώς επίσης και προς το αστικό δίκτυο ποδηλατοδρόμων της πόλης, μέσω του οποίου εξασφαλίζονται συνδέσεις προς ποικίλα σημεία ενδιαφέροντος της ευρύτερης περιοχής (π.χ. πάρκο αναψυχής Prater).

Το συγκρότημα των Gasometer αναπτύχθηκε σε μια περιοχή με έντονη βιοτεχνική – βιομηχανική δραστηριότητα. Κύριο στόχο επομένως του πολεοδομικού σχεδιασμού για την εγγύτερη περιοχή, αποτέλεσε επίσης η αναμόρφωση του χώρου, με σκοπό την εξασφάλιση ενός αστικού περιβάλλοντος, συμβατού με τις νέες δραστηριότητες που αναπτύσσονται στα Gasometer, καθώς επίσης και με τον ρόλο που αυτά αναλαμβάνουν πλέον να παίξουν στο ευρύτερο πολεοδομικό συγκρότημα της Βιέννης. Κύρια δράση προς αυτή την κατεύθυνση αποτέλεσε η **μετεγκατάσταση οχλουσών παραγωγικών μονάδων**.

Παράλληλα σημαντική επιδίωξη αποτελεί η εξασφάλιση ενός ευρέως φάσματος τύπων και μορφών **κατοικίας** και η ένταξή τους σε ένα ευρύτερο περιβάλλον που θα ευθυγραμμίζεται με τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης, καθώς επίσης και η παροχή δυνατοτήτων για την κάλυψη νέων αναγκών σε **εξυπηρετήσεις** και λοιπές δραστηριότητες, που προκαλούνται από την ανάπτυξη του έργου των Gasometer και που εντάσσονται κυρίως στον τομέα την κοινωνικής υποδομής, αλλά και σε άλλες κατηγορίες συμπληρωματικών χρήσεων. Οι αντίστοιχες ανάγκες σε γη εκτιμώνται σε περισσότερο από 14.000 τμ.

Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύσσεται ένα **τοπικό αναπτυξιακό σχέδιο** για την περιοχή «Mais Wien» (Neu Erdberg - Simmering), που καλύπτει έναν ευρύτερο χώρο των Gasometer, συνολικής έκτασης 250 ha (Σχ. 6), βασικές δράσεις του οποίου αποτελούν μεταξύ άλλων και οι εξής (Magistrat der Stadt Wien 2007):

- Παράλληλα με την προώθηση οικονομικών / τεχνολογικών δραστηριοτήτων και κατοικίας, **ενίσχυση δραστηριοτήτων** υπηρεσιών, έρευνας, φιλοξενίας, πολιτισμού, ελεύθερου χρόνου / αναψυχής, κοινωνικής υποδομής και διοίκησης, ώστε να στηριχθεί η διαμόρφωση αστικών δομών.
- Εξασφάλιση και διαμόρφωση των αναγκαίων **ελεύθερων χώρων πρασίνου**.
- Εγκατάσταση **κατοικίας** και πέρα από το συγκρότημα των Gasometer, σε επιλεγμένες περιμετρικές θέσεις, με σκοπό την προώθηση της αρχής της «**πόλης των μικρών διαδρομών**», την εξασφάλιση της αξιοποίησης των κοινωνικών υποδομών και τη διαμόρφωση συνθηκών κοινωνικής ασφάλειας στο χώρο.
- Σε λιγότερο ελκυστικές θέσεις, όπως π.χ. στην περιοχή οχλούντων αυτοκινητοδρόμων και σε μεγάλες αποστάσεις από τις στάσεις των MMM, διατήρηση σε μεσοπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα **παραγωγικών δραστηριοτήτων** και ανάπτυξη νέων βιοτεχνικών πάρκων.
- Συγκέντρωση των **εμπορικών υποδομών** στην περιοχή του σταθμού του Μετρό.
- Αξιοποίηση αξιόλογων **παλαιών βιομηχανικών κελυφών** για στέγαση αστικών υποδομών όλων των ειδών.
- Αντιμετώπιση «**φραγμάτων**» εντός της «Αναπτυξιακής Ζώνης», αλλά και προς τις γειτονικές περιοχές, με έμφαση στις συνδέσεις με το δίκτυο χώρων πρασίνου της πόλης (π.χ. με το Prater), καθώς επίσης και στη συντόμευση των πεζών διαδρομών προς τις στάσεις των MMM.

3. Συμπερασματικές διαπιστώσεις

Το εγχείρημα του ανασχεδιασμού και της επανάχρησης των Gasometer στην περιοχή Simmering της Βιέννης αποτέλεσε ένα πεδίο ευρείας συζήτησης και **δημόσιου διαλόγου** και συνδέθηκε, τόσο με ενθάρρυνση και επιδοκιμασία, από πλευράς όσων αναγνώρισαν νέες ευκαιρίες για αναζωογόνηση, αξιοποίηση για κάλυψη σύγχρονων αναγκών και ήπια ένταξη στη ζωή της πόλης, κελυφών τα οποία μέχρι εκείνη τη στιγμή αποτελούσαν ξένο σώμα για τον αστικό ιστό της Βιέννης, όσο όμως και με αμφισβήτηση και σκεπτικισμό από πλευράς εκείνων που διέγνωσαν σε αυτό το έργο κινδύνους κακής διαχείρισης ενός χαρακτηριστικού δείγματος της πρόσφατης πολιτιστικής κληρονομιάς της πόλης τους. Μεταξύ άλλων, διατυπώθηκαν ανησυχίες που αφορούσαν, όχι μόνο το είδος και την έκταση των νέων παρεμβάσεων, καθώς επίσης και το βαθμό που αυτές θίγουν τα διατηρητέα και χαρακτηριστικά για την περιοχή και για ολόκληρη την πόλη βιομηχανικά κτίρια, αλλά και τις πολεοδομικές συσχετίσεις του όλου έργου, με έμφαση στην αμφισβήτηση της δυνατότητας οργανικής ένταξής του στο πολεοδομικό γίγνεσθαι της Βιέννης.

Σήμερα πλέον, μετά την ολοκλήρωση του έργου, καθώς επίσης και των βασικών υποστηρικτικών υποδομών, ο δημόσιος διάλογος επιχειρεί μια **αποτίμηση** του εγχειρήματος, εντοπίζοντας το ενδιαφέρον, κυρίως στον τρόπο με τον οποίο το έργο αυτό βιώνεται από τους κατοίκους, χρήστες και επισκέπτες του. «Πως ζει κανείς σε πύργους, των οποίων η αρίθμηση (A έως D) θυμίζει Terminals αεροδρομίου;» αναρωτιέται έρευνα που διοργάνωσε το 2006 η βιεννέζικη ημερήσια εφημερίδα «Die Presse». Οι κάτοικοι αξιολόγησαν το 2003 την ικανοποίησή τους από το περιβάλλον κατοικίας των Gasometer με βαθμό 9,2 (με άριστα το 10) (Marits, 2006), όμως η εφημερίδα προχωρεί ένα βήμα παραπέρα, κάνοντας ένα «**τεστ διαβίωσης**», με πεδίο εφαρμογής το νέο κτίριο κατοικιών δίπλα στο Gasometer B (Schild). Σύμφωνα με τα σχετικά αποτελέσματα, οι κατοικίες βρίσκονται σε πολύ καλό επίπεδο. Το κτίριο αξιολογείται ως αρχιτεκτονικά πολύ ενδιαφέρον και λειτουργικά πετυχημένο, με εύστοχο χειρισμό του φυσικού φωτός. Όμως οι θέες απογοητεύουν: τα κτίρια γραφείων σε πρώτο πλάνο και, πιο μακριά, οι αυτοκινητόδρομοι δημιουργούν ένα αίσθημα απομόνωσης μέσα σε ένα ξένο προς την κατοικία περιβάλλον. Επιπλέον ο δημόσιος χώρος είναι φιλόξενο και ανεπαρκές και το ίδιο ισχύει και για τις κοινόχρηστες εγκαταστάσεις (π.χ. παιδικές χαρές) (Chorherr, 2007). Αντίστοιχες παρατηρήσεις ισχύουν και για το «αμερικανικής έμπνευσης», πλην όμως «επαρχιακού ύφους» και «περιορισμένης επιτυχίας» «Shopping Mall». Διότι, αν και είναι βολική η γειτνίαση εμπορικού τομέα και κατοικίας, όμως η ζώνη αυτή παίζει τελικά κυρίως ένα ρόλο περάσματος από το ένα Gasometer στο άλλο, χάνοντας το περιεχόμενό της ως κοινωνικού χώρου, ενώ παράλληλα η ελκυστικότητα των καταστημάτων διατηρείται ακόμη περιορισμένη (Marits, 2006).

Παρ' όλα αυτά, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι σε **πολεοδομική κλίμακα** το έργο παρουσιάζει μια ουσιαστική **συμβατότητα** με τις επιλογές του ευρύτερου χωρικού σχεδιασμού της πόλης, διότι εντάσσεται στις κατευθυντήριες επιλογές του Αναπτυξιακού Σχεδίου της Βιέννης και ακολουθεί, τόσο τους βασικούς αναπτυξια-

κούς στόχους, όσο και τις βασικές επιλογές για τη χωρική ανάπτυξη της πόλης (Άξονες Οικιστικής Ανάπτυξης). Επιπλέον διατηρεί και αναδεικνύει τα ιστορικά κτίρια των τεσσάρων Gasometer, ως χαρακτηριστικά στοιχεία της εικόνας της πόλης και επιχειρεί επιπλέον να τα εντάξει οργανικά στην αστική ζωή.

Για τους παραπάνω πολεοδομικούς λόγους, το έργο παρουσιάζει επίσης και ικανοποιητική **περιβαλλοντική συμβατότητα**, συμπόρευση δηλαδή με ευρύτερους στόχους που στρέφουν το ενδιαφέρον τους προς τα περιβαλλοντικά ζητήματα που τίθενται στον αστικό και περιαστικό χώρο. Διότι εντάσσεται στη λογική της «εσωτερικής πολεοδομικής / οικιστικής ανάπτυξης», που επιζητεί την αξιοποίηση του υφιστάμενου κτιριακού πλούτου εντός της πόλης για νέα οικιστική χρήση και αρνείται τις νέες πολεοδομικές επεκτάσεις σε αδόμητες περιοχές. Συμβαδίζει επομένως και με την πολιτική που επιζητά την «οικονομία στη χρήση του εδάφους», ως φυσικού πόρου, πολύτιμου και μη ανανεώσιμου.

Η ανάπτυξη των Gasometer παρουσιάζει επιπλέον σημαντική συμβατότητα με τα ευρύτερα **κυκλοφοριακά δίκτυα** της Βιέννης. Ιδιαίτερη σημασία έχουν δράσεις προς την κατεύθυνση επίτευξης «βιώσιμης κινητικότητας», η οποία επιδιώκει τη βελτίωση της προσβασιμότητας προς κομβικά σημεία της πόλης με παράλληλη όμως στροφή προς τα μαζικά και προς τα ήπια μέσα μεταφοράς. Προς εξυπηρέτηση αυτής της αρχής, η περιοχή των Gasometer διαθέτει άμεση σύνδεση με το βασικό δίκτυο σιδηροδρομικού τύπου αστικών μεταφορών της Βιέννης (γραμμή 3 του Μετρό), καθώς επίσης και με το δίκτυο αστικών ποδηλατοδρόμων.

Τέλος το εγχείρημα της επανάχρησης των Gasometer εμπεριέχει πολλά στοιχεία **πολιτισμικής συμβατότητας**. Διότι αν και δεν διατηρήθηκε, έστω και ένα από τα τέσσερα κτίρια στην αρχική του μορφή και με πλήρη το μηχανολογικό του εξοπλισμό, ως χειροπιαστό τεκμήριο βιομηχανικής αρχαιολογίας, όμως η λύση που επελέγει και τελικά υλοποιήθηκε, διατηρεί και αναδεικνύει έναν οικοδομικό πλούτο αξιόλογο και σημαντικό για την ιστορική μνήμη στην πόλη της Βιέννης και τον συνδέει σε σημαντικό βαθμό αποτελεσματικά με τις νέες, σύγχρονες ανάγκες τη πόλης.

Κωνσταντίνος Α. Σερράος, Αρχιτέκτων Δρ. Πολεοδόμος, επίκουρος καθηγητής ΕΜΠ

Περίληψη

Η παρούσα εργασία διερευνά το ζήτημα του ανασχεδιασμού των περιοχών και κτιριακών εγκαταστάσεων που προέκυψαν και εξακολουθούν να προκύπτουν, ως «αστικά κενά», μετά από την εκτεταμένη εγκατάλειψη της παραδοσιακής βιομηχανίας, τάση η οποία εξαπλώθηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα σε ολόκληρη την κεντρική Ευρώπη.

Σε ένα πρώτο εισαγωγικό μέρος παρουσιάζονται συνοπτικά οι διαδικασίες αυτής της εξέλιξης, οι σχετικές μεταλλαγές στον αστικό χώρο, καθώς και η βασική τυπολογία των παρεμβάσεων για τον ανασχεδιασμό των αποβιομηχανοποιημένων περιοχών, με επιλεκτική αναφορά σε χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Στο δεύτερο μέρος γίνεται συστηματικότερη παρουσίαση μιας χαρακτηριστικής περίπτωσης συνολικού ανασχεδιασμού, που αφορά τις παλιές εγκαταστάσεις παραγωγής και αποθήκευσης γκαζιού, στην περιοχή Simmering, στα νότια της Βιέννης. Η ζώνη αυτή χαρακτηρίζεται από τέσσερις γιγαντιαίους μεγέθους δεξαμενές γκαζιού, κτιρίων ιδιαίτερου αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού ενδιαφέροντος των αρχών του αιώνα, που παρέμειναν σε χρήση μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Η όλη παρέμβαση, η οποία πρόσφατα ολοκληρώθηκε, ακροβατεί ανάμεσα στη «λαϊκή απαίτηση» για διατήρηση και προστασία αυτών των ιστορικών εγκαταστάσεων και στην ανάγκη για αναζωογόνηση της περιοχής με ένταξη νέων χρήσεων. Παράλληλα εξυπηρετεί τους σκοπούς μιας ευρύτερης πολιτικής που επιθυμεί την ενσυνείδητη προώθηση της «εσωτερικής πολεοδομικής ανάπτυξης» στην πόλη της Βιέννης.

Τέλος στο τρίτο και τελευταίο μέρος, η εργασία επιχειρεί να αξιολογήσει το εγχείρημα του παραπάνω σχεδιασμού, με βασικό κριτήριο τα οφέλη για την πόλη και στους πολίτες της, ως μια εμπειρία χρήσιμη και για τα ελληνικά δεδομένα, όσον αφορά, μεταξύ άλλων, τις πολιτικές των παρεμβάσεων, τις πολεοδομικές και λοιπές διαδικασίες, καθώς επίσης και τους μηχανισμούς της υλοποίησης.

Βιβλιογραφία – πηγές

- Αραβαντινός Α., Σερράος Κ., (2007). *Νέα προβλήματα και ανατροπές αλλά και πρωτόγνωρες προκλήσεις*, στο: Αραβαντινός Α., Πολεοδομικός Σχεδιασμός για μια βιώσιμη ανάπτυξη του αστικού χώρου, εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα.
- Σερράος Κ., (2002). *Εξελίξεις, τάσεις και προοπτικές της πολεοδομικής πολιτικής για το σχεδιασμό μητροπολιτικών περιοχών στην Ευρώπη*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης,, σημειώσεις για το μάθημα «Πολεοδομία III: Πολεοδομική πολιτική», Βόλος.
- BA-CA Halle (2007), *ενημερωτικό έντυπο*, διαθέσιμο στο: www.ba-ca-halle.at.
- Chorherr C. (2007). *Die toten Augen der Stadt. Wie die Politik den öffentlichen Raum verteidigen muss*, στην εφημερίδα Die Presse, 29.1.2007.
- Fellner W., Schina W., Worm A., (εκδότες), (2001). News extra, *Die Neue Gasometercity*, Wien.
- Gasometer Community (2007). *Gasometer Wien Simmering*. Διαθέσιμο στο: <http://www.wiener-gasometer.at/de/technik/index.html>.
- Gentner M., (2000). *Gasometer, Cavities transformed into living space* (Wohnen im einstigen Hohlraum), στο: Stadtplanung Wien, MA 18 – Stadtentwicklung und Stadtplanung (εκδότης), Vienna Urban Preservation and Renewal, The state of the art III, σελ. 60 – 63, Vienna.
- Kift R., (2003). *Tour the Ruhr*, Essen.
- Klier H., Lagler F. (1996). *Gasometer Simmering, Ein Revitalisierungsprojekt*, gestern - heute - morgen, das historische Umfeld, Baugeschichte, gegenwärtige Nutzungen, Gestaltungskonzepte, Wiener Wirtschaftsförderungsfonds (WWFF) (εκδοτής), Wien.
- Kretschmer H., (2001). *Gasometer in Wien, Industrie- und Technikdenkmale im Wandel der Zeit*, έκδοση Wiener Stadt- und Landesarchiv, Wien.
- Magistrat der Stadt Wien, Geschäftsgruppe Stadtentwicklung und Stadterneuerung. MA 18 (εκδότης) (1985), *Stadtentwicklungsplan Wien, Kurzfassung*, Wien.
- Magistrat der Stadt Wien, MA 21A (εκδότης) (2007), *Gasometer. Stadtentwicklungszone Neu Erdberg – Simmering*. Διαθέσιμο στο: <http://www.wiener-gasometer.at/files/>
- Marits M. (2006). *Im Gasometer logieren? Für Urbane: Warum nicht! Für Eltern: Eher nein*, στην εφημερίδα Die Presse, 13.5.2006.
- Österreichische Raumordnungskonferenz – ÖROK (εκδότης) (2005), *Elfter Raumordnungsbericht, Analysen und Berichte zur räumlichen Entwicklung Österreichs 2002 – 2004*, ενότητα 3.9 Wien, σ. 193 – 202, Wien.
- Perspektiven, τ. 10, (1994), (εκδότης: Compress Verlagsges. m.b.H.). *Stadtentwicklungsplan für Wien 1994, Zusammenfassung*, Wien.
- Perspektiven, τ. 1-2, (2007), (εκδότης: N.J. Schmidt Verlagsges. m.b.H.). *Pläne für Wien, Theorie und Praxis der Wiener Stadtplanung von 1945 - 2005*, Wien.

- Purtscher V., (2000). *Städtebauliche Neunutzungen, Gasometer*, στο: Stadtplanung Wien, MA 18 – Stadtentwicklung und Stadtplanung (εκδότης), Vienna Urban Planning, The state of the art, σελ. 70 -71, Vienna.
- Sarnitz August, (2003). *Vienna. New Architecture 1975-2005*, Springer Verlag Wien.
- Strohmaier H., (2001). *Industriebauten als neue Wohnbauten am Beispiel der Gasometer in Wien*, Hanser Verlag München.
- Vienna City Administration, Municipal Department 18 – Urban Development and Planning, (2005). *STEP 05 Urban Development Plan Vienna 2005*, short report, Vienna.

Αξιοποίηση βιομηχανικών κελυφών για πολιτιστικές δραστηριότητες: η ανάπλαση των αποθηκών της 1^{ης} προβλήτας του Λιμένα Θεσσαλονίκης

1. Εισαγωγή: ιστορικά και πολεοδομικά δεδομένα

Το λιμάνι της Θεσσαλονίκης βρίσκεται στο ΝΔ άκρο του ιστορικού πυρήνα της πόλης. Πάρα τις διαρκείς αστικές και λιμενικές αλλαγές, η θέση του λιμανιού στο κέντρο του αστικού ιστού εμφανίζει μια μακραίωνη ανθεκτικότητα. Η ιστορική διαδρομή, η γεωγραφική σπουδαιότητα και η διαμετακομιστική ανάπτυξη της πόλης, για περίπου 2300 χρόνια, συνδέονται στενά με τη λειτουργία του λιμανιού της, ως φυσικού πόρου σύνδεσης & επικοινωνίας της μακεδονικής ενδοχώρας και της Βαλκανικής με το Αιγαίο, τη Μαύρη θάλασσα και τη Μεσόγειο.

Η 1^η (και η 2^η) προβλήτα του λιμένα αποτελεί ένα αστικό τοπίο όπου συγκεντρώνεται το αρχαιότερο τμήμα των λιμενικών εγκαταστάσεων (σ' αυτή τη θέση του όρμου) και ταυτόχρονα διασώζεται ένα μεγάλο αστικό απόθεμα (έξω από την πυρίκαυστο ζώνη του 1917), μαζί με τα παλαιότερα υφιστάμενα λιμενικά κτίσματα (από τη νεώτερη φάση ακμής μετά το 1870 και την περίοδο του μεσοπολέμου). Για την τεχνολογική, οικονομική και ιδιοκτησιακή – διαχειριστική μεθοδολογία κατασκευής της 1^η προβλήτας, αλλά και την αρχιτεκτονική μορφολογία-τυπολογία των κτισμάτων & στεγάστρων της, εφαρμόστηκε ένα μοντέλο, κοινό σ' όλα τα μεγάλα λιμάνια του Λεβάντε, εκείνης της εποχής (1890-1910). Λόγω της οριακής θέσης της, στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα βρέθηκε στο μεταίχμιο κρίσιμων οικονομικών και ιδεολογικών συγκρούσεων (με ποικίλες μεταμφιέσεις και μετωνυμίες), όσον αφορά την κατεύθυνση των σχεδίων λιμενικής επέκτασης (είτε ανατολικά προς την προκυμαία του Λευκού Πύργου, είτε δυτικά προς τον Δενδροπόταμο και το σιδηροδρομικό δίκτυο), με επίδικο ζήτημα το ΝΑ θαλάσσιο γραμμικό μέτωπο της πόλης, αλλά και ουσιαστικό διακύβευμα την πολεοδομική - λειτουργική σχέση της Θεσσαλονίκης με τη θάλασσα (Παπαμίχος & Χαστάογλου: 1998, σελ. 15-76),(εικόνα 1)

Οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις (των τελευταίων 4 δεκαετιών) επέφεραν στρατηγικές αλλαγές στη διεξαγωγή του θαλάσσιου εμπορίου (με πλοία μεγάλου βυθίσματος) και στις μεθόδους μεταφοράς - φορτοεκφόρτωσης των εμπορευμάτων (με αυτοματοποιημένες διαδικασίες σε containers). Σε ολόκληρο τον πλανήτη, οι παραπάνω, καταλυτικές αλλαγές οδήγησαν τους αποθηκευτικούς χώρους των λιμένων σε οικονομική και λειτουργική κρίση, αχρησία και απαξίωση. Τα υπερμεγέθη εγχειρήματα του αστικού μετασχηματισμού των αμερικάνικων λιμανιών (Βαλτιμόρη, Ν. Υόρκη, Βοστώνη, Σ. Φρανσίσκο, Μόντρεαλ, Τορόντο), αλλά κυρίως η ευρωπαϊκή διαδικασία ανάπτυξης ενός τμήματος των λιμενικών εγκαταστάσεων (Λονδίνο, Λίβερπουλ, Γλασκώβη, Αμβούργο, Αμβέρσα, Γένοβα, Μασσαλία, Δουνκέρκη, Βαρκελώνη) αναδεικνύουν μια δημιουργική δυνατότητα εμπλουτισμού των κορεσμένων αστικών κέντρων με ελεύθερους χώρους και προσφέρουν μια ευεργετική ανανέωση των σχέσεων μιας πόλης με το θαλάσσιο περιβάλλον της. Για το χώρο το κρίσιμο στοιχείο είναι ο χαρακτήρας της ιδιοποίησης:

-είτε σε όφελος ιδιωτικών χρήσεων, με αποστείρωση και παραχώρηση των εκτάσεων, σε έναν ακόμη κύκλο κυκλοφορίας του κατασκευαστικού κεφαλαίου,

-είτε σε δημόσιες χρήσεις και πολιτιστικές λειτουργίες, με την απρόσμενη κοινωνική επανάκτηση ενός κτιριακού κληροδοτήματος από οικείες και νοσταλγικές αρχιτεκτονικές μορφές (Παπαδόπουλος & Μπάρκας: 1994, σελ. 2-3).

Η Ελληνική Πολιτεία και οι φορείς της πόλης, με την ευκαιρία της Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Πρωτεύουσας του 1997, ανακήρυξαν το παλιό λιμάνι (1^η & 2^η προβλήτα) σε ιστορικό τόπο και ένα σύνολο κτισμάτων (αποθήκες 1, Α, Β, Γ, Δ της 1^{ης} προβλήτας) σε διατηρητέα κτίρια για τη φιλοξενία (ευκαιριακών ή μόνιμων) πολιτιστικών και άλλων δημόσιων δραστηριοτήτων. Αυτή η θεσμική πρωτοβουλία αποτέλεσε τη συνισταμένη ενός φάσματος πολυσχιδών και αντίρροπων τάσεων, όπως η μετατόπιση του μεταφορικού ενδιαφέροντος προς τα δυτικά, η αναδιάρθρωση των λιμενικών εγκαταστάσεων, η αναθέρμανση της επιβατικής κίνησης, το ευρωπαϊκό καθεστώς των ενδοκοινοτικών μεταφορών, η προετοιμασία μετοχοποίησης του ΟΛΘ κλπ.(εικόνα 2)

2. Μεθοδολογία: αναγνώριση και αξιοποίηση των κελυφών

Τα κτίρια της 1^{ης} προβλήτας, στη μακρά περίοδο απαξίωσης τους πριν από το σχέδιο επέμβασης, απώλεσαν σταδιακά την αποθηκευτική χρήση τους και στέγαζαν ευκαιριακές πολιτιστικές εκδηλώσεις (αποθήκες 1, Α, Δ) ή δευτερεύουσες λιμενικές δραστηριότητες (αποθήκες Β, Γ). Στον παρακάτω Πίνακα, καταγράφεται η κατάταξη των διατηρητέων (προς επέμβαση) κελυφών, με παραμέτρους ανάλυσης [I] τη μορφολογική (**Μ**), [II] την τυπολογική (**Τ**), [III] την κτιριακή (**Κ**) κατάσταση τους, [IV] την παλαιότητα (**Π**), [V] την κατασκευαστική δομή (**Δ**), [VI] την επικάλυψη

(Ε) και [VII] τον αριθμό των ορόφων (Ο), καθώς επίσης και τις αρχικά προβλεπόμενες / τελικά εξυπηρετούμενες λειτουργίες.

Συνοπτικά, πρόκειται για χαρακτηριστικά δείγματα (Χ) της λιμενικής τεχνολογίας (με εξαίρεση τη βιομηχανική μορφή Βι, της δίδυμης αποθήκης Β), με αυτοτελείς χώρους (Αε) ελεύθερους υποστυλωμάτων (με εξαίρεση την δίδυμη στενομέτωπη αποθήκη Β, Δδ), σε κακή (Κ, δομική ανεπάρκεια) ως μέτρια (Μ) κτιριακή κατάστασή, από την αρχική οικοδομική φάση (Α, 1904-17) του λιμένα (με εξαίρεση την αποθήκη Δ, Μτ - μετά το 1944), με μεταλλικό σκελετό και οπτοπλινθοδομές (Μο) ή σύνθετη δομή (Μκ, εξαιτίας διαχρονικών αλλοιώσεων), με δίκλινη στέγη (γαλλικά κεραμίδια Σκ ή αμιαντόφυλλα Σα) και αποτελούσαν εξ αρχής μονώροφα κτίρια (με εξαίρεση την διώροφη αποθήκη Β και τη μεταγενέστερη προσθήκη πλάκας ορόφου με πυκνό κάναβο υποστυλωμάτων σκυροδέματος στην αποθήκη Α) (Παπαμίχος & Χαστάογλου: 1998. σελ. 98-109).

Αποθήκη	Μ	Τ	Κ	Π	Δ	Ε	Ο	Πρόταση	Τελική Χρήση
Α	Χ	Αε	Κ	Α	Μκ	Σκ	2	Εκθεσιακή Μουσειακή	Εκθεσιακή Συνεδριακή
Β	Βι	Δδ	Μ	Α	Μκ	Σκ	2	Εφαρμοσμένες Τέχνες	Μουσειακή
Γ	Χ	Αε	Κ	Α	Μο	Σκ	1	Εκθεσιακή Μουσειακή	Μουσείο Αρχιτεκτονικής
Δ	Χ	Αε	Μ	Μτ	Μο	Σα	1	Θέαμα - Λόγος Μουσική	Κινηματογράφος
1	Χ	Αε	Κ	Α	Μο	Σκ	1	Θέαμα - Λόγος Μουσική	Κινηματογράφοι

Η εξυπηρέτηση πολιτιστικών λειτουργιών σε υφιστάμενα, ιστορικά κτίρια αποτελεί ένα εξαιρετικά πολύπλοκο εγχείρημα, καθώς το ήδη σύνθετο πρόβλημα της προστασίας (με αλλαγή χρήσης) δυσχεραίνεται από τις πολυ-παραμετρικές διαστάσεις του σχεδιασμού, σύμφωνα με τις κανονιστικές και λειτουργικές απαιτήσεις που διέπουν τους χώρους πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Η στρατηγική της επιλογής των προβλεπόμενων χρήσεων, αλλά και η μεθοδολογία επίλυσης των παρεπόμενων λειτουργικών προβλημάτων ορίζουν το πεδίο των αντιφατικών αποφάσεων αξιοποίησης των υφιστάμενων κελυφών:

-το διοικητικό & οικονομικό έναυσμα για την προστασία (ή μάλλον η αιτιολόγηση της σκοπιμότητας της) οδηγεί συνήθως σε διεύρυνση των προβλεπόμενων λειτουργιών, ενώ

-το εγχείρημα της αποτελεσματικής οργάνωσης τείνει συστηματικά να διογκώσει την κλίμακα των (αντιστρεπτών ή καταστρεπτικών /εφικτών ή ανέφικτων) επεμβάσεων, με βέβαιο αποτέλεσμα την επαύξηση του προϋπολογισμού και σοβαρές πιθανότητες να διαρραγεί η συνοχή (αλλά και τα όρια) του υφιστάμενου

κελύφους ή / και να συρρικνωθούν οι λειτουργικές (και διαχειριστικές) του δυνατότητες.

Οι προτεινόμενες παράμετροι σχεδιασμού, σύμφωνα με τις οποίες αξιολογούνται οι λειτουργικές δυνατότητες των προστατευόμενων κελυφών και προσδιορίζεται η κλίμακα των απαραίτητων επεμβάσεων παρουσιάζονται στον παρακάτω Πίνακα. Για την εποπτεία της ανάλυσης, οι προβλεπόμενες λειτουργικές απαιτήσεις περιορίζονται σε χρήσεις: όπερας-μουσικού θεάτρου (Ο), χοροθεάτρου (Χ), θεάτρου (Θ), συμφωνικής μουσικής-συναυλιών (ΣΜ), κινηματογραφικών προβολών-συνεδρίων (Κ/Σ), πολλαπλών ή άλλων δραστηριοτήτων (εκθέσεων, υποδοχών, μουσειακών, κοινωνικών κλπ) (Π) (Μπάρκας: 2001).

Κομβικό ζήτημα, ανάλογα με την πολιτιστική δραστηριότητα, αποτελεί η επιλογή της μορφής και (κατ' επέκταση) της διάταξης του χώρου, δηλαδή της σχέσης του κοινού με τα δρώμενα (επιμήκης / κυκλική / αμφικλινής / πολυκλινής / ευμετάβλητη διάταξη, ανοικτή / κλειστή σκηνή κλπ). Σχετικά, με την επιλογή διάταξης, θέματα είναι ο υφιστάμενος δομικός κάναβος (πυκνότητα-μέγεθος ανοιγμάτων & ελεύθερων επιφανειών, ευχέρεια στη διαμόρφωση της κάτοψης), το ελεύθερο εσωτερικό ύψος (πρόβλεψη βαθμιδωτής διάταξης, ανισοσταθμίες, θέση & στάθμες πιθανών ζευκτών), η εφικτή / βέλτιστη χωρητικότητα και οι ανελαστικές απαιτήσεις των προβλεπόμενων λειτουργιών (σκηνική υποδομή, πύργος σκηνής-παρασκήνια, θάλαμοι τεχνικής υποστήριξης, εργαστήρια-αποθήκες, χώροι κοινού, χώροι συντελεστών, χώροι Η/Μ εγκαταστάσεων).

ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ	ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	Ο	Χ	Θ	ΣΜ	Κ/Σ	Π
ΜΟΡΦΗ	Διάταξη	Επιμήκης	Χ			Επιμήκης	Χ
ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ	Κάναβος	μεγάλα ανοίγματα					Χ
	Επιφάνεια	μεγάλο ανάπτυσμα					Χ
ΧΩΡΗΤΙΚΟΤΗΤΑ	Εσωτερικό ύψος	αμφιθέατρο, κλίσεις				Χ	—
	Οπτική χάραξη Βέλτιστο μέγεθος (θ)	2000	700-1500	700	1500-2000	350-1500	Χ
ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΕΙΣ	Σκην. υποδομή (m ²)	1800	1000	400	150	50	—
	Πύργος σκηνής	+			—		
	Θάλ. υποστήριξης	+			Χ	+	Χ
	Μηχανοστάσια	+			Χ		
ΑΣΦΑΛΕΙΑ - ΚΙΝΗΣΗ	Προσπελασιμότητα	Κλιμακοστάσια - ασανσέρ				Χ	
	Πυρασφάλεια	Έξοδοι κινδύνου – Ενεργητικός εξοπλισμός					
ΕΞΥΠ. ΚΟΙΝΟΥ	Foyer – WC (m ² /θ)	0.75	0.65	0,55	0,75	0,55	<0.50
ΑΝΑΛΟΓΙΕΣ	Κτίριο (m ² /θ)	2,8	2,4	2,1	2	<1,5	1,8
	Αίθουσα (m ³ /θ)	5-7	5-7	2,5-4,5	7-9	3-5	5

ΗΧΟΠΡΟΣΤΑΣΙΑ	Κριτήριο ησυχίας NC Προστασία κελύφους	15 - 20	20	15-20	25	25-30
ΑΚΟΥΣΤΙΚΗ	Έλεγχος χρόνου αντήχησης – Εσωτερικές επενδύσεις	Μουσική Ακουστική Διόρθωση	Λόγος	Μουσική Ακουστ. Διόρθ.	Λόγος – Συστήματα Ηλ/ακ	

Κρίσιμα προβλήματα για την αδειοδότηση και την εύρυθμη λειτουργία του κτιρίου θέτουν η προσπέλαση (ιδίως των ΑΜΕΑ), η ασφάλεια της συγκέντρωσης & διακίνησης του προβλεπόμενου πληθυσμού (κοινό, τεχνικοί, καλλιτέχνες), το πλήθος των ανοιγμάτων διαφυγής, κλιμακοστασίων και πυροδιαμερισμάτων, σε συνδυασμό με την πρόβλεψη ασφαλών πυρεπαλείψεων (φιλικών στον άνθρωπο και το περιβάλλον) και του εξοπλισμού ενεργητικής πυροπροστασίας (ιδίως σε εφαρμογές συστημάτων καταιονισμού και ειδικά σε περιστάσεις αυθύπαρκτων στοιχείων ή μουσειακών εκθεμάτων με ιστορική, καλλιτεχνική αξία).

Τέλος, βαρύνουσα σπουδαιότητα, όσον αφορά την επιλογή των λειτουργιών, αποκτούν οι απαιτήσεις ηχοπροστασίας (οικοδομικής ενίσχυσης του κτιρίου, ειδικά σε περιπτώσεις πρόβλεψης εσωτερικού κελύφους), καθώς και η ακουστική λειτουργία του χώρου (λόγος, μουσική, ή / και συστήματα ηλεκτρακουστικής ενίσχυσης) παράμετρος που σχετίζεται με τη χωρητικότητα (βέλτιστες αναλογίες όγκου) αλλά και τις επιλογές των εσωτερικών επενδύσεων (έλεγχος της αντήχησης, ακουστική διόρθωση) (Μπάρκας: 2001).

3. Οι προτάσεις αποκατάστασης - επανάχρησης

Οι βασικές αρχές του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας «Θεσσαλονίκη 1997», για την προστασία και τον επανασχεδιασμό των 5 αποθηκών της 1η προβλήτας προέβλεπαν:

A) συντήρηση - ενίσχυση – αποκατάσταση των υφιστάμενων κελυφών (φέρων οργανισμός, δάπεδο, στέγη, κέλυφος),

B) εκτεταμένες επεμβάσεις για την ικανοποίηση των σύγχρονων κτιριοδομικών προδιαγραφών (αρχιτεκτονικών, στατικών και Η/Μ εγκαταστάσεων) με έμφαση στην αρχιτεκτονική του εσωτερικού χώρου (Παπαμίχος & Χαστάογλου: 1998, σελ. 119-125).

Κεντρικός στόχος της αρχιτεκτονικής οριστικής μελέτης ήταν η διατήρηση του αρχιτεκτονικού χαρακτήρα των ιστορικών κτιρίων ως λιτών βιομηχανικών κελυφών (αποκατάσταση και ήπια ενσωμάτωση νέων χρήσεων). Ειδικά για τους χώρους Η/Μ εγκαταστάσεων, έγινε πρόβλεψη για την κατασκευή ενός κεντρικού

μηχανοστάσιου - ηλεκτροστάσιου για το σύνολο των αποθηκών της 1^{ης} προβλήτας (ΟΤΥΕ: 1996, Παπαδόπουλος: 1997, σελ. 20).

3.1. Αποθήκες 1 & Δ: χώροι συνεδρίων, κινηματογραφικών προβολών, θεάτρου / χοροθεάτρου

Τα κτίρια ανασυντάσσονται σε τρεις (3) εγκάρσιες ζώνες: 1. προσβάσεις με εξυπηρητές κοινού, 2. αίθουσες και 3. λειτουργικές-βοηθητικές εξυπηρητές.

Για τη συγκρότηση ημιυπαίθριων χώρων στις περιοχές της κεντρικής εισόδου προτάθηκαν σύνθετα προστέγαστρα (ημι-υπαίθριοι εξώστες των κυλικείων, στη στάθμη του ορόφου, με εξαιρετική θέα προς την παλαιά παραλία και το Λευκό Πύργο). Ειδικά στην Αποθήκη 1 προτάθηκε η σχολαστική ανακατασκευή του παλαιού μεταλλικού στεγάστρου (κατά τη μακρά πλευρά του κτιρίου, επί του κρηπιδώματος της 1^{ης} προβλήτας). Για λόγους χωρητικότητας και αρχιτεκτονικού ύφους, οι κεντρικές αίθουσες εκτείνονται στο συνολικό πλάτος του κτιρίου, ενώ οι βοηθητικοί χώροι των σκηνών (καμαρίνια χώροι υγιεινής και χώροι ανάπαυσης ηθοποιών) συγκεντρώνονται υπόγεια, κάτω από τα αμφιθέατρα, σε άμεση επαφή με το χώρο της σκηνής. Κύρια ακουστική λειτουργία της αίθουσας στην Αποθήκη 1 ορίστηκε η εξυπηρέτηση λόγου (θέατρο), ενώ στην Αποθήκη Δ της μουσικής (χοροθέατρο) και δευτερεύουσες ακουστικές λειτουργίες με υποστήριξη από ηλεκτρακουστικά συστήματα (συνέδρια, κινηματογράφος) (εικόνα 3, 4, 5).

3.2 Αποθήκη Α: Μουσείο Κινηματογράφου & εκθεσιακός χώρος

Το κτίριο ανασυντάσσεται ως χώρος με εσωτερική κεντρική στοά. Στη στάθμη του ισόγειου χωροθετούνται η κεντρική είσοδος, η γραμματεία υποδοχής, τέσσερις (4) μικρές αίθουσες (χωρητικότητας 40 θέσεων) για δοκιμαστικές προβολές και ταινιοθήκη. Στη στάθμη του ορόφου, ο ελεύθερος εσωτερικός χώρος (μεγάλο εσωτερικό ύψος, έντονος ρυθμός εμφανών μεταλλικών ζευκτών, περιμετρικά ανοίγματα με αμφίπλευρη θέα) υποδιαιρείται στο χώρο εκθέσεων του Μουσείου Κινηματογράφου και στο αναψυκτήριο, ενώ στο όριο των δύο περιοχών παρεμβάλλονται ο ανελκυστήρας, το νέο κεντρικό κλιμακοστάσιο και οι χώροι υγιεινής.

3.3 Αποθήκη Β: Μουσεία Design & Φωτογραφίας

Στο συγκρότημα των Αποθηκών Β (με ιδιαίτερη τυπολογία, προσανατολισμό και μέγεθος στην 1^η προβλήτα) προβλεπόταν η εγκατάσταση των Μουσείων Design και Φωτογραφίας.

Για το Μουσείο Φωτογραφίας προοριζόταν το διώροφο πέτρινο κέλυφος της Αποθήκης Β (εμβαδόν 400m² ανά στάθμη). Στο ισόγειο, η κεντρική τοποθέτηση της αίθουσας σεμιναρίων (χωρητικότητα 60 θέσεων, με εξοπλισμό προβολής - ταυτόχρονης διερμηνείας) διαμόρφωνε δύο εκθεσιακές περιοχές, ενώ ο χώρος εγκαινίων και το μπαρ είχαν τοποθετηθεί στην ανατολική πλευρά (με θέα στην

παλαιά παραλία). Στον όροφο προβλεπόταν η κύρια, δίδυμη εκθεσιακή αίθουσα (συνολική ωφέλιμη επιφάνεια 400m²).

3.4 Αποθήκη Γ: Μουσείο Πόλης της Θεσσαλονίκης

Το κτίριο ανασυντάσσεται με κεντρικό ελεύθερο χώρο και χώρους υποστήριξης στα δύο άκρα. Ο κεντρικός χώρος συγκροτείται από το ισόγειο τμήμα και ένα περιμετρικό εξώστη (για την κίνηση του κοινού γύρω από τον κεντρικό ελεύθερο χώρο του ισογείου), διάταξη που επιτρέπει τη θέαση των μόνιμων εκθεμάτων (στο κέντρο του ισογείου), αλλά και των περιοδικών εκθεμάτων (ισόγειες κόγχες). Οι δύο ενότητες των χώρων υποστήριξης βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με τις κύριες εισόδους και τις κατακόρυφες επικοινωνίες. Στην πρώτη περιοχή των χώρων υποστήριξης διαμορφώνονται (στο ισόγειο) πληροφορίες, αίθουσα πολυμέσων, χώροι υγιεινής και (στον όροφο) αναψυκτήριο με χώρους υγιεινής. Στη δεύτερη περιοχή χωροθετούνται (στο ισόγειο) διοίκηση, γραμματεία, αίθουσα προβολών και (στον όροφο) βιβλιοθήκη, αναγνωστήριο.

4. Οι εφαρμογές ανάπλασης (τροποποιημένα σχέδια, σημερινές χρήσεις)

4.1 Αποθήκες 1 & Δ: Συγκρότημα κινηματογραφικών αιθουσών

Η ανακατασκευή των Αποθηκών 1 και Δ οδήγησε στη διαμόρφωση τεσσάρων (4) αμφιθεατρικών αιθουσών κινηματογράφου (238 & 226 θέσεις στην Αποθήκη 1, 220 και 260 θέσεις στην Αποθήκη Δ), κατάλληλων και για συνεδριακές λειτουργίες.

Στην Αποθήκη 1, η κύρια είσοδος βρίσκεται στη βόρεια όψη, ενώ οι χώροι υποδοχής και τα φουαγιέ χωροθετούνται στο ισόγειο (κατά το μικρό άξονα συμμετρίας του κτιρίου). Οι θέσεις του κοινού διατάσσονται σε τρία κλίτη, βαθμιδωτά. Ακραίοι πλευρικοί διάδρομοι, προς τις εξόδους, διαμορφώθηκαν στην κατώτερη στάθμη των αιθουσών. Στην ανώτερη στάθμη κάθε αίθουσας διαμορφώθηκαν χώροι υποστήριξης (θάλαμος προβολής, μετάφρασης και βοηθητικοί χώροι).

Στην αποθήκη Δ, οι αίθουσες διατάσσονται συμμετρικά στις άκρες του κελύφους (η θέση της σκηνής /οθόνης αξιοποιεί τη στενή πλευρά του κτιρίου), αφήνοντας ελεύθερο τον κεντρικό χώρο για πρόσβαση και κίνηση του κοινού. Οι εισοδοί στις αίθουσες διαμορφώθηκαν στην ανώτερη στάθμη της κεντρικής ζώνης του ορόφου. Στο ισόγειο αναπτύσσονται το φουαγιέ και οι χώροι εξυπηρέτησης κοινού (αναψυκτήριο, κατάστημα, χώροι υγιεινής, εκδοτήριο κ.τ.λ.), στον όροφο οι θάλαμοι προβολής και μετάφρασης. Αυτόνομοι χώροι Η/Μ εγκαταστάσεων διαμορφώθηκαν κάτω από τις αίθουσες.

4.2 Αποθήκη Α: Μουσείο Κινηματογράφου

Η διώροφη Αποθήκη Α απέκτησε στο ισόγειο τέσσερις (4) αίθουσες κινηματογραφικών προβολών (δύο με 50 θέσεις και δύο με 20 θέσεις) και στον όροφο μια ενιαία επιφάνεια 600m² για την έκθεση της μόνιμης συλλογής του Μουσείου.

Στο ισόγειο διαμορφώθηκαν χώροι για ερευνητές (βιβλιοθήκη δισκοθήκη κτλ), κατάστημα, χώροι διοίκησης - υποδοχής και εξυπηρέτησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Το τμήμα διοίκησης εξυπηρετείται αυτόνομα και από την νοτιότερη είσοδο της ανατολική πλευράς (με άμεση πρόσβαση στον όροφο), διάταξη που εξυπηρετεί την αυτοτελή λειτουργία των αιθουσών προβολής και των υπολοίπων ειδικών αιθουσών του Μουσείου.

Στη στενή ΒΑ πλευρά οροθετείται η κεντρική είσοδος με την επέκταση του υφιστάμενου στεγάστρου σε ολόκληρη την όψη. Οι επιμέρους ενότητες του κτιριολογικού προγράμματος επιλύθηκαν στο ισόγειο εκατέρωθεν του κεντρικού διαδρόμου (δημόσιος χώρος κυκλοφορίας των επισκεπτών του Μουσείου). Ο πυρήνας των κατακόρυφων επικοινωνιών διαιρεί την επιφάνεια του ορόφου σε δυο άνισα τμήματα (εκθεσιακός χώρος και bar). Τα νέα στοιχεία που εισήγαγε ο ανασχεδιασμός δεν θίγουν τα τυπολογικά δεδομένα του υφιστάμενου κτιρίου.

4.3 Αποθήκη Β: Μουσείο Design

Για να διαμορφωθεί το Μουσείο Design, η στάθμη δαπέδου υποβιβάστηκε κατά 0,80m, ώστε να εξασφαλιστεί το λειτουργικό ύψος δύο ορόφων. Η αρχιτεκτονική σύνθεση επιτείνει τη στατική συμμετρία του υφιστάμενου κελύφους, καθώς στο κέντρο του ισόγειου τοποθετείται το κλειστό τετράγωνο των περιοδικών εκθέσεων, τεμνόμενο από τον άξονα της κύριας εισόδου. Ο περιμετρικός διάδρομος γύρω από αυτόν τον κεντρικό χώρο δημιουργεί (στη στάθμη του ισόγειου και του ορόφου) ένα πρόσθετο εκθεσιακό χώρο για τη στέγαση των μόνιμων συλλογών του Μουσείου. Στο ισόγειο, ο ανελκυστήρας και οι χώροι υγιεινής τοποθετήθηκαν συμμετρικά προς το πωλητήριο και το εκδοτήριο, ενώ στον όροφο διαμορφώθηκαν γραφειακοί χώροι.

Το πρόγραμμα εξυπηρέτησης του Μουσείου Φωτογραφίας στο διώροφο πέτρινο κέλυφος της Αποθήκης Β (εμβαδόν 400m² ανά στάθμη) τροποποιήθηκε (χωρίς να θιγεί το υφιστάμενο βιομηχανικό κελύφος) για τη δημιουργία χώρου εστίασης - bar, ο οποίος παραχωρήθηκε σε ιδιωτική εκμετάλλευση.

4.4 Αποθήκη Γ: εκθεσιακός χώρος

Το τελικό κτιριολογικό πρόγραμμα της Αποθήκης Γ (1000 m² στο ισόγειο και 600m² στον όροφο) περιλαμβάνει ένα μεγάλο εκθεσιακό χώρο, ικανό να λειτουργεί είτε ενιαία (για μεγάλης κλίμακας εκδηλώσεις), είτε να υποστηρίξει διαφορετικές

δραστηριότητες σε κάθε στάθμη. Οι νέες επεμβάσεις είναι συμβατές με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και την τεχνολογία κατασκευής του κτιρίου.

Η κύρια είσοδος διαμορφώθηκε στο βόρειο άκρο της δυτικής πλευράς (έχοντας εκατέρωθεν το χώρο υποδοχής και το πωλητήριο), ενώ στο νότιο άκρο χωροθετήθηκε μια αίθουσα διαλέξεων (70 θέσεις). Δυο συμμετρικά κλιμακοστάσια οδηγούν στον όροφο, που αναπτύσσεται γύρω από τον κεντρικό (διπλού ύψους) ελεύθερο χώρο. Στη νότια πλευρά του ορόφου διαμορφώθηκαν αίθουσες πολυμέσων, σεμιναρίων, γραφείων, βοηθητικοί χώροι και το bar (Παπαδόπουλος: 2002)

5. Συμπεράσματα: το εγχείρημα της ανάπλασης, 10 χρόνια μετά

Κατά τη γνώμη μας, οι ρυθμιστικές κινήσεις της Πολιτείας για προστασία της αδρανούς 1^{ης} προβλήτας του λιμένα της Θεσσαλονίκης (ως ιστορικού συνόλου & κελυφών) ήταν σωστές. Η επιλογή της ανάθεσης & διαχείρισης του εγχειρήματος της ανάπλασης σε φορείς δημοσίου ελέγχου, διαφύλαξε τον κοινωνικό χαρακτήρα του χώρου και απέτρεψε μια εν δυνάμει ανεπανόρθωτη καταστροφή του (εκποίηση του εδάφους ή παραχώρηση τμημάτων σε επιμέρους ιδιωτικές χρήσεις). Η παραπάνω στρατηγική, με τη μετατροπή ενός λιμενικού χώρου σε ζώνη πολιτισμού, είχε ως θετικό αποτέλεσμα την διατήρηση του μορφολογικού –τυπολογικού χαρακτήρα των εγκαταλελειμμένων & απαξιωμένων βιομηχανικών κελυφών, την αποκατάσταση του περιβάλλοντα χώρου και γενικά τη διατήρηση του ενιαίου ύψους της περιοχής.

Όστόσο (με εξαίρεση την περίοδο του Κινηματογραφικού Φεστιβάλ), δεν επιτεύχθηκε μια μόνιμη ώσμωση του νέου, απελευθερωμένου αστικού τόπου με την ευρύτερη περιοχή του αστικού κέντρου, δηλαδή δεν δικαιώθηκαν οι προθέσεις μιας ευρύτερης αστικής ανάπλασης στο κέντρο της πόλης (συνένωση, επέκταση και ουσιαστική ένταξη του στον αστικό ιστό). Η ψυχαγωγία, αναζητώντας ιστορικά κελύφη και οικίους αστικούς τόπους, για να ανανεώσει της ταυτότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών κατανάλωσης καταναλωτικών προϊόντων της, κατευθύνθηκε σε γειτονικές ή εγγύς περιοχές (Λαδάδικα, απαξιωμένη πρώην Δυτική βιομηχανική ζώνη), με χαμηλότερες επενδύσεις και ελαστικότερο ή ανύπαρκτο πλαίσιο προστασίας.

Οι σχεδιασμοί της αρχικής πρότασης για τη δημιουργία ενός ιδιαίτερου πολιτιστικού πυρήνα, με 3 μουσεία & 2 αίθουσες αναπαράστασης, έμειναν ημιτελείς, για πολλούς και εν μέρει συμπτωματικούς λόγους:

-καθυστερήσε η ολοκλήρωση του Έργου, δεν εμποδίστηκαν οι νέες χρήσεις κατά τη διάρκεια της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας,

-μετά την παρέλευση της ευκαιριακής διοργάνωσης, ο αρχικός προϋπολογισμός των Έργων συρρικνώθηκε (ή για την ακρίβεια, δεν ήταν εφικτό να αναπροσαρμοστεί),

-υλοποιήθηκε μια αντιφατική διασπορά μητροπολιτικών και περιφερειακών, ανταγωνιστικών πολιτιστικών χώρων κατά το μήκος της παλιάς & νέας παραλίας, στα Δυτικά και Ανατολικά της πόλης (Βασιλικό Θέατρο, Θέατρο ΕΜΣ, Μέγαρο Μουσικής, Θέατρα Μονής Λαζαριστών, Θέατρο Σταυρούπολης, Θέατρο Καλαμαριάς, Θέατρο Άνετον),

Στην προσπάθεια ανεύρεσης ενός βιώσιμου φορέα μόνιμης πολιτιστικής διαχείρισης (με αναπροσαρμογή των προβλεπόμενων χρήσεων) επιλέχθηκε ο εμπεδωμένος θεσμός του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης (δηλαδή, η μετατροπή των χώρων θεάτρου και χοροθεάτρου σε αίθουσες κινηματογράφου), που ελάφρυνε μεν τις απαιτήσεις αναπροσαρμογής των προϋπολογισμών, αλλά οδήγησε (αναπόφευκτα) σε περιοδικές και χρονικά περιορισμένες χρήσεις.

Το διαχειριστικό και λειτουργικό παράδειγμα της 1^{ης} προβλήτας του ΟΛΘ αναδεικνύει το πρόβλημα της δημόσιας διαχείρισης των ιστορικών κελυφών που η Πολιτεία αναλαμβάνει να προστατεύσει και να ανακαινίσει. Συναφή ζητήματα προβληματισμού είναι η στρατηγική προσδιορισμού του κόστους των πολιτιστικών λειτουργιών, η σκοπιμότητα της διάσωσης των ιστορικών κελυφών για (αποκλειστικά) πολιτιστικές χρήσεις, αλλά και η μεθοδολογία δημιουργίας πολιτιστικών υποδομών ως εργαλείων υποστήριξης θεσμών πολιτισμού. Τα συγκεκριμένα κελύφη των πέντε (5) αποθηκών της 1^{ης} προβλήτας διασώθηκαν, αποκαταστάθηκαν και πήραν παράταση ζωής, μέχρι το επόμενο στοίχημα συντήρησης/ διατήρησης ή κατάρνησης/ αλλαγής χρήσης. Το περιορισμένο εγχείρημα της παραχώρησης ενός τμήματος της αποθήκης Β σε ιδιωτική επιχείρηση (εστιατόριο-bar, αντί Μουσείου), διατηρεί τον ιστορικό τόπο της 1^{ης} προβλήτας στο μεταίχμιο μιας συνολικής διαχειριστικής απόφασης: ψυχαγωγία ή περιοδική πολιτιστική χρήση, μέχρι μια άλλη ευκαιρία βιώσιμης αξιοποίησης & επανάχρησης

ΧΡΟΝΙΚΟ - ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

Σεπτέμβριος 1994, Μελέτη Σκοπιμότητας

Μάιος `95, Ερευνητικό Πρόγραμμα - Φάκελος Κήρυξης Διατηρητέων

Απρίλιος `96, Τεχνικοί Φάκελοι Έργων

Νοέμβριος `96, Οριστική Μελέτη, Τεύχη Δημοπράτησης

Δεκέμβριος `96, Διαγωνισμοί Μελέτης- Κατασκευής

Δεκέμβριος `96 - Ιούνιος `97, Τεχνική Υποστήριξη Επιτροπών Αξιολόγησης

1994, *Μια Στέγη για την ΚΟΘ*, Τεχνικός Φάκελος Προμελέτης:

αρχιτεκτονική ομάδα: Γ. Βλάχος, Λ. Παπαδόπουλος, Γ. Παπακώστας, Α. Πάνος, σύμβουλος ακουστικής: Ν. Μπάρκας, σύμβουλοι Η/Μ: Δ. Σακιζλής, Β. Σεφερλής, σύμβουλος στατικών: Α. Κάππος

1995, Ένταξη του Α' και Β' προβλήτα του Λιμένα Θεσσαλονίκης στον Αστικό Ιστό, Ερευνητικό Πρόγραμμα ΥΠΕΧΩΔΕ – ΑΠΘ:

Τ. Βασιλειάδης, Α. Παπάζογλου, Γ. Παπακώστας, Ν. Παπαμίχος, Μ. Πασχαλίδης, Ε. Σταύρακα, Β. Χαστάογλου

1996, Ανάπλαση Τμήματος Λιμένα Θεσσαλονίκης, Τεχνικός Φάκελος Έργων, ΟΤΥΕ - ΟΠΠΘ '97:

αρχιτεκτονική ομάδα: Τ. Βασιλειάδης, Γ. Βλάχος, Ο. Καραγιάννη, Γ. Παπακώστας, Ν. Παπαμίχος, Ε. Σταύρακα

σύμβουλοι: Α. Βέττας, Ν. Μπάρκας, Κ. Παπαϊωάννου

ομάδα στατικών: Ν. Χαλάτης, Α. Τοκατλίδης

ομάδα Η/Μ: Μ. Αθανασίου, Α. Βασιλειάδης, Α. Δρούγας, Α. Στεργιάννης

Γιάννης Βλάχος, αρχιτέκτων μηχανικός ΑΠΘ, εντεταλμένος διδάσκων (ΠΔ 407/80) Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΔΠΘ,

Νίκος Κ. Μπάρκας, δρ. πολιτικός μηχανικός Δ.Π.Θ. - *duar* ακουστικής Le Mans, επίκουρος καθηγητής Αρχιτεκτονικής Τεχνολογίας - Ακουστικής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΔΠΘ

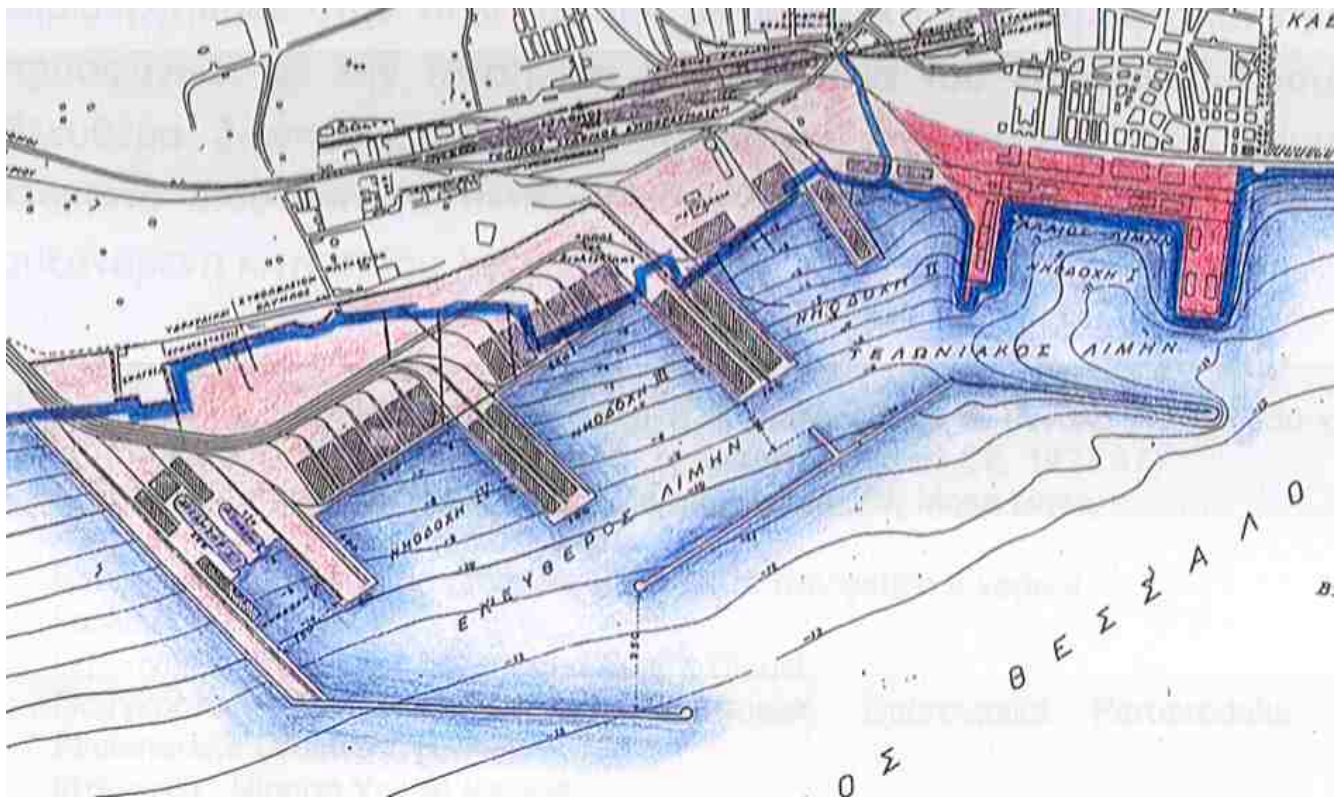
Περίληψη

Οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις στις θαλάσσιες μεταφορές (ελλιμενισμός, φορτοεκφόρτωση και αποθήκευση εμπορευμάτων), κατά το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα, επέφεραν κρίσιμες αλλαγές στις λειτουργίες και την οργάνωση των λιμανιών. Οι παράλληλες διαδικασίες μετασχηματισμού του αστικού χώρου στις παραλιμνικές περιοχές προσέφεραν στον κορεσμένο ιστό των αντίστοιχων πόλεων ευκαιρίες ώσμωσης με τη θάλασσα, ανάκτησης των ιστορικά απομονωμένων παράλιων τόξων και εναλλακτικής επανάχρησης των απαξιωμένων βιομηχανικών εγκαταστάσεων προς όφελος άλλων δραστηριοτήτων (αναψυχή-πολιτισμός). Η ανάπλαση των εγκαταλειμμένων κελυφών, έδωσε δημιουργικές ευκαιρίες για εμπλουτισμό του αστικού τοπίου με ενδιαφέρουσες (όσο και νοσταλγικά οικείες) μορφές-τυπολογίες κτιρίων που διατηρούν (συνήθως αναλλοίωτους) τους σταθμούς της ιστορικής διαδρομής των πόλεων.

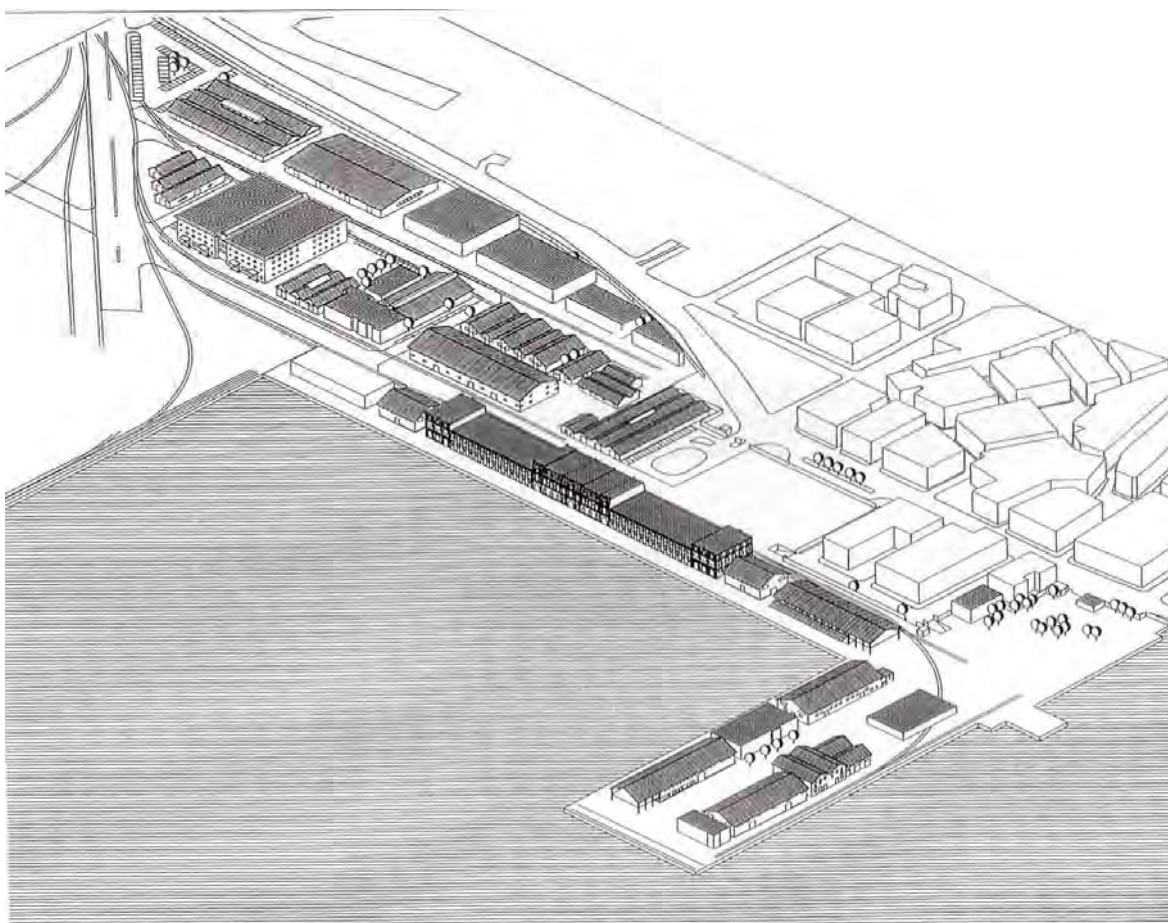
Η προτεινόμενη εισήγηση επιχειρεί να συνοψίσει τη μεθοδολογία και τα κριτήρια αξιοποίησης των βιομηχανικών κελυφών ως χώρων για διευρυμένες πολιτιστικές δραστηριότητες (θέατρα, κινηματογράφοι, αίθουσες συναυλιών, μουσεία) σ' ένα ενδιάμεσο επίπεδο προσέγγισης μεταξύ αστικής ανάπλασης και αρχιτεκτονικής επίλυσης, με έμφαση στα προβλήματα θεατρικού και ακουστικού σχεδιασμού κατά τη διαδικασία της επαναδιαμόρφωσης των αποθηκών της 1^{ης} προβλήτας του λιμένα της Θεσσαλονίκης

Βιβλιογραφία

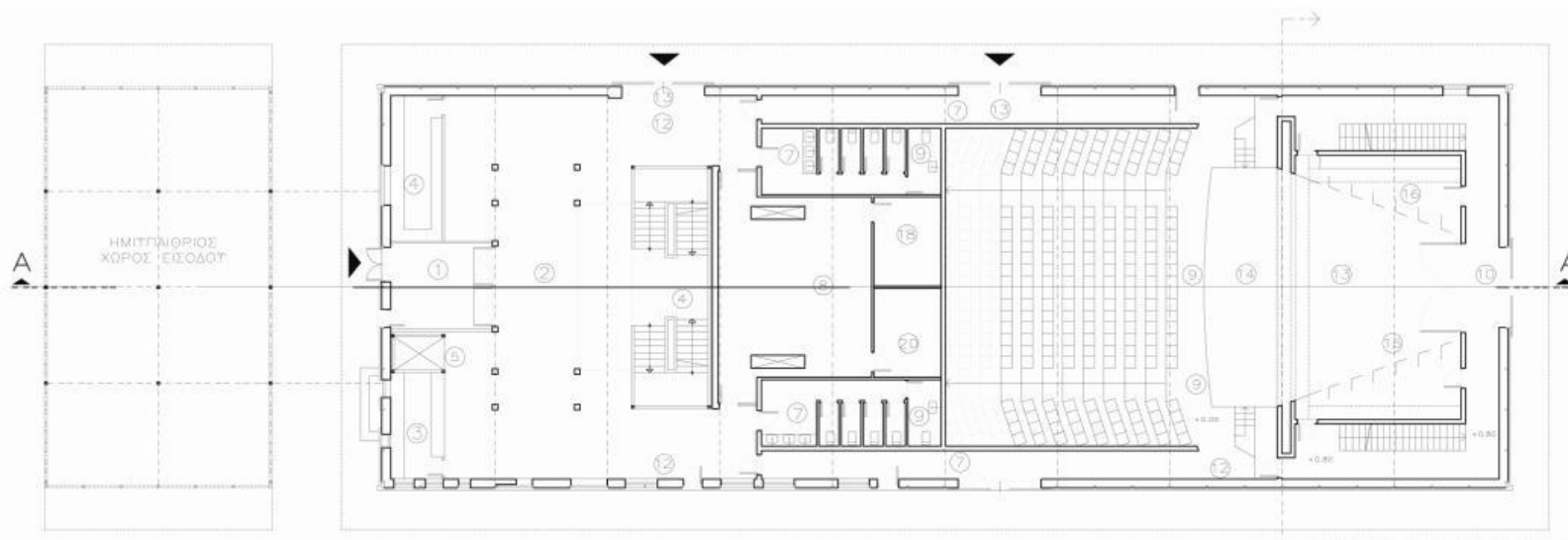
- Κ.Ο.Θ., 1994, *Μια Στέγη για την ΚΟΘ*, Τεχνικός Φάκελος Προμελέτης, Λ. Παπαδόπουλος, Ν. Μπάρκας κ.α., Θεσσαλονίκη.
- Μπάρκας, Ν., 2001, «Οργάνωση Χώρων Διευρυμένων Πολιτιστικών Δραστηριοτήτων σε Ιστορικά Κτίρια», Πρακτικά 1^{ου} συνεδρίου *Ήπιες Επεμβάσεις, Θεσσαλονίκη, 1^{ος} τόμος, σελ.399-410.*
- Ο.Π.Π.Θ., Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ., Λιβάνης, 2002, *Μετασχηματισμοί του Αστικού Τοπίου - Αρχιτεκτονικές Μελέτες και Έργα του ΟΠΠΘ '97*, Λ. Παπαδόπουλος (επιμέλεια).
- Ο.Τ.Υ.Ε., Ο.Π.Π.Θ. '97, 1996, *Οριστικές Μελέτες Αποθηκών 1^{ης} Προβλήτας Ο.Λ.Θ.*, Τεχνικός Φάκελος Έργων, Θεσσαλονίκη.
- Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ, Α.Π.Θ., 1998, *Ένταξη του Α' και Β' προβλήτα του Λιμένα Θεσσαλονίκης στον Αστικό Ιστό*, Ερευνητικό Πρόγραμμα: Τεύχος Πρώτο: Έκθεση, Ν. Παπαμίχος, Β. Χαστάογλου (υπεύθυνοι), Θεσσαλονίκη.
- Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ., ΟΠΠΘ '97, 1997, *200 Έργα Πολιτισμού για τη Θεσσαλονίκη του 21^{ου} αιώνα*, Αρχιτεκτονικός Κατάλογος, Λ. Παπαδόπουλος (επιμέλεια), Θεσσαλονίκη.

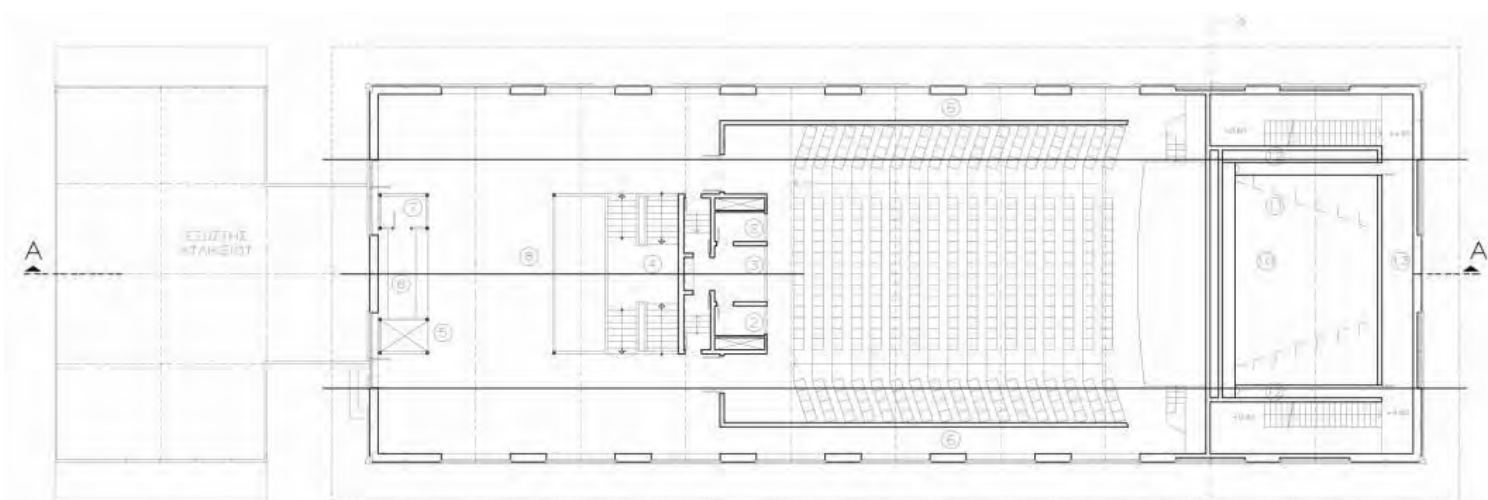
Εικόνα 1, το σχέδιο Γκίνη για την επέκταση του λιμένα δυτικά (Παπαμίχος & Χαστάογλου: 1998)

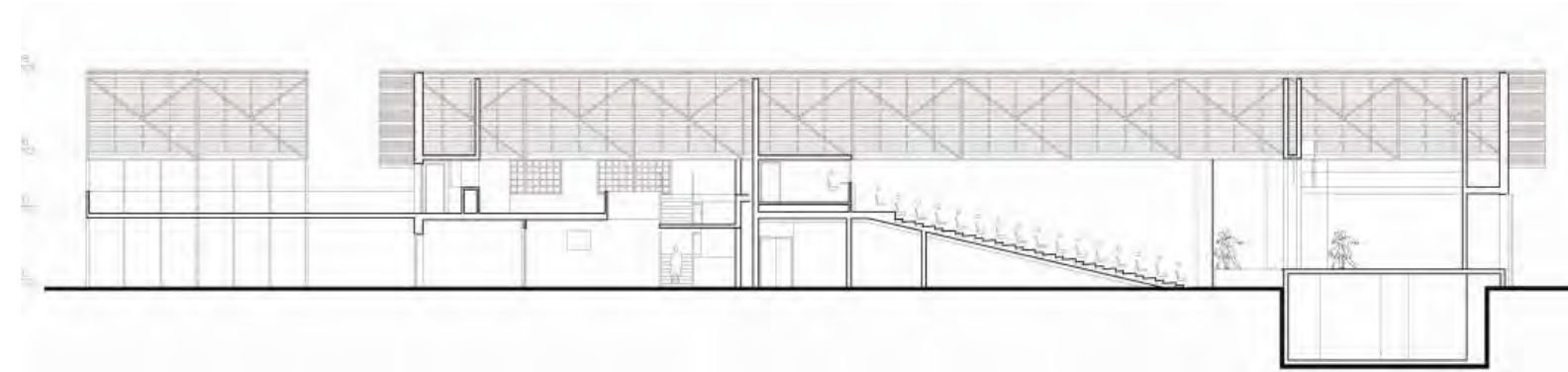
Εικόνα 2, τα κελύφη της 1^{ης} προβλήτας, ψηφιακή αναπαράσταση (Παπαμίχος & Χαστάογλου: 1998)

Εικόνα 3, ΑΠΟΘΗΚΗ Δ, πρόταση, κάτοψη ισογείου (ΟΤΥΕ: 1996)

Εικόνα 4, ΑΠΟΘΗΚΗ Δ, πρόταση, κάτοψη ορόφου (ΟΤΥΕ: 1996)

Εικόνα 5, ΑΠΟΘΗΚΗ Δ, πρόταση, αξονική τομή (ΟΤΥΕ: 1996)

Μεθοδολογική προσέγγιση για την αποκατάσταση των ιστορικών βιομηχανικών συγκροτημάτων. Η περίπτωση του των Μύλων Αλλατίνι στη Θεσσαλονίκη

Εισαγωγή

Σε όλα τα κράτη του προηγμένου κόσμου, με την αλλαγή των παραγωγικών συστημάτων, εμφανίζεται σταδιακά ιδιαίτερα μετά το 1950, το φαινόμενο της «αποβιομηχάνισης». Ως αποτέλεσμα αυτού ήταν η εγκατάλειψη και η ερήμωση μεγάλων βιομηχανικών μονάδων, τα οποία βρίσκονταν στα κέντρα των πόλεων.

Ένα από τα συνακόλουθα προβλήματα αυτού του φαινομένου είναι ο τρόπος διαχείρισης και αξιοποίησης του εναπομείναντος αποθέματος των εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών εγκαταστάσεων, τα οποία από πηγή παραγωγικών δραστηριοτήτων κατέληξαν χώροι νεκροί και υποβαθμισμένοι.

Το ζητούμενο λοιπόν σήμερα σε διεθνές επίπεδο, είναι πως οι χώροι αυτοί θα διατηρήσουν το χαρακτήρα τους, θα είναι αρχιτεκτονικά αξιόλογοι, και θα αποτελέσουν επαναχρησιμοποιούμενοι πόλους για τη μελλοντική ανάπτυξη των πόλεων.

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να κάνουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή, ώστε να διαμορφώσουμε μια πολύ γενική άποψη για το πώς αποκρυσταλλώθηκαν οι σημερινές τάσεις σε διεθνές επίπεδο.

Αρχικά περί τα μέσα του 20^{ου} αιώνα κυρίαρχη τάση ήταν η κατεδάφιση των εγκαταστάσεων αυτών. Από τις αρχές του 1960 και μετά, η τάση αυτή άρχισε σταδιακά να αντιστρέφεται και να αναγνωρίζεται η αξία της διατήρησης τους, είτε αποτελούσαν διατηρητέα μνημεία είτε όχι. Η τάση αυτή συνέπεσε χρονικά με την περίοδο της έντονης αποβιομηχάνισης δηλαδή της ταυτόχρονης και μαζικής εγκατάλειψης των βιομηχανικών χώρων και ως εκ τούτου τα βιομηχανικά κτίρια και οι δυνατότητες αξιοποίησης τους προκάλεσαν το ενδιαφέρον φορέων, επενδυτών, κοινού και αρχιτεκτόνων.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, διαμορφώθηκαν τρεις διακριτές οπτικές, οι οποίες προέκυψαν από διαφορετικές αφετηρίες. (Powell 1999)

1. Η οπτική της θεώρησης των βιομηχανικών εγκαταστάσεων ως πολιτιστικών αγαθών. Σε αυτό συνετέλεσε η ανάπτυξη της βιομηχανικής αρχαιολογίας που στοχεύει στην καταγραφή και στη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς.

2. Η οπτική της θεώρησης των βιομηχανικών εγκαταστάσεων ως κελυφών, τα οποία θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν επαναχρησιμοποιούμενα. Σε αυτό συνετέλεσε η πρωτότυπη προσπάθεια τοπικών αρχών στις Ηνωμένες Πολιτείες να αναβιώσουν, μετά από κοινωνική απαίτηση, σειρά εγκαταλελειμμένων κτιρίων αποβαθρών του 19^{ου} αι. Η επιτυχία της προσπάθειας αυτής οδήγησε τις αρχές πολλών πόλεων να συνειδητοποιήσουν τις δυνατότητες των αστικών αναπλάσεων και εν συνεχεία η επιτυχία των δημόσιων επεμβάσεων προκάλεσε το ενδιαφέρον των ιδιωτών επενδυτών.

3. Η οπτική της θεώρησης των βιομηχανικών εγκαταστάσεων ως χώρων ανάπτυξης καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων. Η αρχή έγινε όταν οι καλλιτέχνες του SoHo στη Ν. Υόρκη κατέλαβαν βιομηχανικούς χώρους, οι οποίοι προορίζονταν για κατεδάφιση, για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους για χώρους καλλιτεχνικής δημιουργίας και στέγασης (το γνωστό κίνημα των lofts). (Broner 1986) Η δυναμική ατμόσφαιρα των πρώην βιομηχανικών χώρων ταίριαξε απόλυτα με τη δημιουργική ενέργεια των ριζοσπαστών καλλιτεχνών της σύγχρονης τέχνης. Αμέσως δημιουργήθηκε η τάση της ανάδειξης της ατμόσφαιρας των βιομηχανικών χώρων, σε χαρακτηριστικό στοιχείο της σύγχρονης τέχνης. Έως σήμερα η επιδίωξη πολλών Ιδρυμάτων Τέχνης είναι να στεγαστούν σε βιομηχανικούς χώρους.

Με τη πάροδο του χρόνου οι διαφορετικές αυτές οπτικές οδήγησαν:

1. Στην ανάγκη διατήρησης των πρώην βιομηχανικών εγκαταστάσεων.
2. Στην ανάγκη αναβίωσης και επαναχρησιμοποίησης της βιομηχανικής κληρονομιάς.
3. Στην ευαισθητοποίηση και στη συμμετοχή του κοινού στη διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς και στην οικειοποίηση της βιομηχανικής αισθητικής.

Μέσα από τον προβληματισμό που κυριάρχησε τις τελευταίες δεκαετίες σε διεθνές επίπεδο, έχουμε πολλά να διδαχτούμε. (Stratton 2000) Επικράτησαν διαφορετικές απόψεις, πολλές φορές αντικρουόμενες, δοκιμάστηκαν διαφορετικές πρακτικές και ήδη τα αποτελέσματα σήμερα μας παρέχουν μια σημαντική εμπειρία. Ωστόσο είναι χαρακτηριστικό ότι όλες οι απόψεις συγκλίνουν σε ένα κοινό τόπο. Σήμερα διεθνώς κρατικοί φορείς, τοπικές αυτοδιοικήσεις, κοινωνικές ομάδες, ιδιοκτήτες και επενδυτές συμφωνούν, ο καθένας από τη δική του σκοπιά, ότι οι εγκαταλελειμμένες βιομηχανικές εγκαταστάσεις θα πρέπει να διασωθούν και να αξιοποιηθούν.

Στη χώρα μας όλα αυτά τα ζητήματα δεν έχουν ακόμα κατασταλάξει, είναι όμως κοινή διαπίστωση ότι βρισκόμαστε σε ένα πολύ κρίσιμο σημείο για το μέλλον όσων τμημάτων της βιομηχανικής κληρονομιάς μας έχουν απομείνει.

Το θέμα αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό, καθώς οι βιομηχανίες ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με τις παραγωγικές δραστηριότητες και την ανάπτυξη κάθε τόπου ενώ συνάμα οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις απετέλεσαν και αποτελούν τοπόσημα και συστατικά στοιχεία της εικόνας των πόλεων. Διαμόρφωσαν δηλαδή ως ένα βαθμό την κοινωνική, οικονομική, πολεοδομική, αρχιτεκτονική και τεχνολογική ιστορία των πόλεων.

1. Η βιομηχανική κληρονομιά της Θεσσαλονίκης

Από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, εποχή κατά την οποία αρχίζουν να δημιουργούνται οι πρώτες βιομηχανικές εγκαταστάσεις στη Θεσσαλονίκη, η πόλη αποτελούσε το σημαντικότερο διοικητικό, στρατηγικό, εμπορικό και οικονομικό κέντρο της νοτιοανατολικής Ευρώπης μετά την Κωνσταντινούπολη. Τα «μεγάλα έργα» που κατασκευάστηκαν κατά τη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα διαμόρφωσαν τη βιομηχανική εποχή στην πόλη. (Κολώνας & Τραγανού Δεληγιάννη 1987)

Οι πρώτες βιομηχανικές εγκαταστάσεις της πόλης, που λειτουργούσαν με ατμοκίνηση, ιδρύθηκαν στην πόλη στα μέσα του 19^{ου} αι. Η ατμοκίνηση συνεχίζει να χρησιμοποιείται μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα με χαρακτηριστικά παραδείγματα το Κεντρικό Αντλιοστάσιο Ύδρευσης, το Ζυθοποιείο Φιξ (1893, 1920), τον Αλευρόμυλο της οικογένειας Αλλατίνι (1854, 1900), τα Δημοτικά Σφαγεία Θεσσαλονίκης (αρχές 20^{ου} αι.). Οι πρώτες αυτές βιομηχανικές μονάδες χαρακτηρίζονται από την εισαγωγή νέων κατασκευαστικών μεθόδων και οικοδομικών υλικών τα οποία ήδη είχαν ευρεία χρήση στην Ευρώπη. (Δούση κ.α. 2004)

Η προσάρτηση της πόλης στο Ελληνικό κράτος το 1912, ο πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, η μεγάλη πυρκαγιά του 1917 και η προσέλευση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία μετά το 1922 επηρέασαν τη βιομηχανική ανάπτυξη. Κατά τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου η Θεσσαλονίκη ήταν η βιομηχανική πρωτεύουσα της Βορείου Ελλάδος. (Κολώνας & Τραγανού Δεληγιάννη 1989)

Οι τεχνολογικές καινοτομίες του 20^{ου} αιώνα οι οποίες σχετιζόταν με τις ενεργειακές τεχνολογίες και τη διαδικασία παραγωγής, επηρέασαν την οργάνωση των χώρων. Η χρήση του ηλεκτρισμού ως κύρια πηγή ενέργειας επέτρεψε την ελεύθερη διευθέτηση του βιομηχανικού εξοπλισμού και κατήργησε τους περιορισμούς που επέβαλε η ατμοκίνηση.

Τα μεγαλύτερα βιομηχανικά συγκροτήματα αυτής της περιόδου ήταν εκείνα των κλωστηρίων και των υφαντήριων, κατασκευασμένα με οπλισμένο σκυρόδεμα. Τα πιο σημαντικά παραδείγματα αυτής της περιόδου είναι η «Υφανέτ», εργοστάσιο κλώσης και ύφανσης μάλλινων νημάτων και ο «Ήλιος» κλωστήριο μετάξης και υφαντήριο βελούδου.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα οι περισσότερες από τις βιομηχανίες με την επέκταση της πόλης βρέθηκαν εντός του αστικού ιστού ενώ ταυτόχρονα ολοκλήρωσαν τον κύκλο της ζωής τους και τα παλαιά κελύφη εγκαταλείφθηκαν. (Εικ. 1)

Τα τελευταία χρόνια έχει εκφραστεί ένα ενδιαφέρον για την αποκατάσταση και την ένταξη νέων χρήσεων στα εγκαταλειμμένα παλιά βιομηχανικά κελύφη. Η καταγραφή, ανάλυση και αξιολόγηση των ιστορικών αυτών βιομηχανικών κτιρίων αποτελεί πλέον ιστορική αναγκαιότητα προκειμένου να διατηρηθούν και να αναδειχθούν τα τελευταία αυτά δείγματα της βιομηχανικής κληρονομιάς της πόλης. (Δούση 2006)

Αυτό που θα πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα είναι ότι οι επεμβάσεις οι οποίες θα αποσκοπούν στην αποκατάσταση και επανάχρηση των ιστορικών βιομηχανικών συγκροτημάτων θα πρέπει να γίνονται με σεβασμό τόσο στα ιστορικά κελύφη όσο και στο διατηρούμενο μηχανολογικό τους εξοπλισμό.

2. Μεθοδολογική προσέγγιση για την αποκατάσταση των Μύλων Αλλατίνι στη Θεσσαλονίκη

Όπως είναι φανερό για την αντιμετώπιση ενός τόσο περίπλοκου ζητήματος όπως η αποκατάσταση και επανάχρηση ενός ιστορικού βιομηχανικού συγκροτήματος, μόνο η έμπνευση και η ικανότητα του μελετητή δεν είναι αρκετή. Απαιτείται να προηγηθεί μια συστηματική ανάλυση των ιδιαίτερων αισθητικών, αρχιτεκτονικών και ιστορικών αξιών του ιστορικού συνόλου. Η πολυπλοκότητα των αρχιτεκτονικών χειρισμών κάνει αναγκαία την υιοθέτηση μιας μεθόδου. Στο επίπεδο της ανάλυσης η μέθοδος βοηθά στην πληρέστερη κατανόηση και καταγραφή των ιδιαίτερων τυπολογικών, μορφολογικών και κατασκευαστικών στοιχείων των ιστορικών κατασκευών και της παθολογίας τους καθώς και του βιομηχανικού εξοπλισμού, ενώ στο επίπεδο των προτάσεων αποκατάστασης οδηγεί στη διαμόρφωση ενός κανονιστικού πλαισίου επεμβάσεων συμβατών με τις ιστορικές κατασκευές, πού στόχο έχουν την ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους και κατά συνέπεια συμβάλλουν στην διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.

Η έρευνα για την αρχιτεκτονική ανάλυση και τεκμηρίωση του διατηρητέου βιομηχανικού συγκροτήματος των Μύλων Αλλατίνι πραγματοποιήθηκε από το Σεπτέμβριο του 1998 έως το Φεβρουάριο του 1999. Η ανάθεση έγινε από την εταιρεία Αλλατίνι στο αρχιτεκτονικό γραφείο Π. Μακρίδης και συνεργάτες και την έρευνα εκπόνησαν οι αρχιτέκτονες Α. Αβραμίδου, Μ. Δούση και Μ. Ε. Νομικός

2. 1. Η μεθοδολογία της έρευνας

Η έρευνα είχε ως στόχο τη συλλογή, καταγραφή, ταξινόμηση και αξιολόγηση όλων των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών του διατηρητέου βιομηχανικού συγκροτήματος, καθώς και της φυσικής τους κατάστασης. (Δούση & Νομικός, 2006) Βασική πηγή της συλλογής του υλικού ήταν η έρευνα πεδίου, η οποία συμπληρώθηκε και πολλές φορές επαληθεύτηκε από την έρευνα του αρχειακού υλικού, το οποίο προέρχεται από κυρίως από το αρχείο της εταιρείας Αλλατίνι, το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, τη Διεύθυνση Βιομηχανίας της Νομαρχίας Θεσσαλονίκης και άλλες πηγές.

Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από την έρευνα πεδίου και από την έρευνα του αρχειακού υλικού, συγκεντρώθηκαν, ταξινομήθηκαν και περιγράφηκαν κατά κατηγορίες. Οι κατηγορίες αυτές που συνοδεύονται από την αντίστοιχη φωτογραφική τεκμηρίωση, αναλυτικά και συνοπτικά σχέδια καθώς και από εκτενείς τεχνικές εκθέσεις, κωδικοποιήθηκαν σε καρτέλες ανάλυσης τεκμηρίωσης ανά κτιριακή ενότητα, λόγω του μεγάλου μεγέθους του ιστορικού συγκροτήματος. Στις καρτέλες παρουσιάζονται με κωδικοποιημένο και εποπτικό τρόπο τα συμπεράσματα της αναλυτικής διαδικασίας έτσι ώστε να αποτελέσουν επιχειρησιακό εργαλείο για την πρόταση αποκατάστασης. Με υπόβαθρο την λεπτομερή αποτύπωση των κτιρίων του συγκροτήματος, τα συμπεράσματα της ανάλυσης ταξινομήθηκαν ανά κτίριο στις ακόλουθες διακεκριμένες ενότητες:

1. Ανάλυση και τεκμηρίωση της δομής και των υλικών κατασκευής.
2. Ανάλυση και τεκμηρίωση των τυπολογικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών
3. Ανάλυση και τεκμηρίωση της παθολογίας και των φθορών
4. Ανάλυση και τεκμηρίωση των φάσεων κατασκευής, με αντίστοιχα σχέδια αναπαράστασης της αρχικής τους μορφής.

5. Αξιολόγηση και βαθμός προστασίας, όπου παρουσιάζονται με εποπτικό τρόπο και τεκμηριώνονται με φωτογραφίες και εκτενή κείμενα τα συμπεράσματα της αναλυτικής διαδικασίας. Η αξιολόγηση και κατ' επέκταση ο βαθμός προστασίας προκύπτει μετά από μια ιδιαίτερα επίπονη και σύνθετη διαδικασία η οποία σχετίζεται με όλα τα στάδια της ανάλυσης. Είναι συνάρτηση της ιστορικότητας των κτιρίων ή τμημάτων αυτών, της κατασκευαστικής τους αρτιότητας, της σπουδαιότητας των αρχιτεκτονικών (τυπολογικών και μορφολογικών) του χαρακτηριστικών, της κατάστασης διατήρησης τους καθώς και της αυθεντικότητας του, εάν δηλαδή και σε ποιο βαθμό έχει υποστεί αλλοιώσεις από την αρχική του κατασκευή.

2.2. Συνοπτική περιγραφή της έρευνας

2.2.1. Σύντομη περιγραφή της ιστορικής εξέλιξης του συγκροτήματος

Οι Μύλοι Αλλατίνι έχουν μια μακρόχρονη ιστορία που ξεκινά από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και συνεχίζεται, σε άλλες βέβαια εγκαταστάσεις από το 1997, έως τις μέ-

ρες μας. Το γεγονός αυτό και μόνο, δηλαδή πάνω από εκατόν πενήντα χρόνια συνεχούς λειτουργίας και ανάπτυξης της εταιρείας, αποτελεί ένα μοναδικό φαινόμενο για τα Ελληνικά δεδομένα.

Στη Θεσσαλονίκη του 19^{ου} αιώνα η Εβραϊκή οικογένεια Αλλατίνι, ιταλικής καταγωγής από την Τοσκάνη διαδραμάτισε πολύ σημαντικό ρόλο, ασχολήθηκε με το εμπόριο τη βιομηχανία. Ο Λαζαρο Αλλατίνι (1776-1834) ήταν ο ιδρυτής της επιχειρηματικής οικογένειας και διακρίθηκε για την πολύπλευρη συνεισφορά του στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης. Ο γιος του Μωύς Αλλατίνι (1800-1882), σπούδασε γιατρός στην Ιταλία και υπήρξε άξιος συνεχιστής των επιχειρήσεων του πατέρα του. Αποτέλεσε τον σημαντικότερο εκπρόσωπο της οικογένειας, αφού κατάφερε να δημιουργήσει έναν επιχειρηματικό κολοσσό αποτελούμενο από τεράστιες δασικές, αγροτικές εκτάσεις και ορυχεία, δίκτυο εμπορικών δραστηριοτήτων και πολλές βιομηχανίες, μεταξύ των οποίων τα κεραμεία και τον ατμόμυλο Αλλατίνι. (Μέγας 1993) Το 1888 οι αδελφοί Αλλατίνι ιδρύουν την «Τράπεζα της Ανατολής» για να διευκολύνουν τις εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις τους, και το 1898 την «Ανώνυμο Οθωμανική Βιομηχανική και Εμπορική Εταιρεία Θεσσαλονίκης». Η οικογένεια Αλλατίνι αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη, μαζί με πολλούς άλλους Ιταλούς μεταξύ των οποίων και ο αρχιτέκτονας Vitaliano. Poselli, λόγω των αντιποίνων των Τούρκων μετά τον Ιταλοτουρκικό πόλεμο του 1911. Η περίοδος των Αλλατίνι τελειώνει το 1923, όταν η οικογένεια εκποιεί όλη της την περιουσία και επιστρέφει στην Ιταλία. Ο Μύλος Αλλατίνι περιήλθε το 1926 στην κυριότητα του Ι. Πανούτσου.

Στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα το διατηρητέο συγκρότημα των Μύλων Αλλατίνι κτίστηκε το 1854 παλαιότερος Μύλος, ο πρώτος ατμόμυλος της Θεσσαλονίκης, και πιθανότατα της Ελλάδος, από τον Γάλλο Darblay de Corbeil, , με τη συμπράταση του οίκου Αλλατίνι. Ο Aime-Stanislas Darblay ήταν βιομήχανος με πολλές επιχειρηματικές δραστηριότητες, ο οποίος συνέβαλε σημαντικά στην τελειοποίηση της παραγωγής αλεύρων. Ίδρυσε πολλά εργοστάσια εκτός από τη Γαλλία, στη Θεσσαλονίκη, Αλεξάνδρεια, Κάιρο και αλλού. Ο πρώτος αυτός ατμόμυλος περιέρχεται στην κυριότητα των αδελφών Αλλατίνι το 1883 (Χριστοδούλου 1936) ενώ το 1898 καίγεται και στη θέση του κτίζεται νέος, μεγαλύτερος με σχέδια του Ιταλού αρχιτέκτονα Vitaliano Poselli. Από τον παλιό μύλο διασώθηκαν η επιμήκης αποθήκη προς τη θάλασσα, το κτίριο κατοικίας, καθώς και η μία καμινάδα. Τα εγκαίνια του νέου μύλου έγιναν στις 19 Σεπτεμβρίου του 1900. (Κολώννας & Παπαμανθάκη 1980)

Ο Vitaliano. Poselli σχεδιάζει το νέο βιομηχανικό συγκρότημα με επίκεντρο το κεντρικό πολυώροφο κτίριο του Μύλου, ενσωματώνοντας στη σύνθεση του και τα διασωθέντα από την πυρκαγιά κτίρια του παλαιότερου συγκροτήματος. Αμέσως μετά άρχισαν να κτίζονται διαρκώς διάφορα συνοδευτικά κτίρια όπως εργαστήρια, αποθήκες κλπ. μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1920 που το συγκρότημα αποκτά την πλήρη μορφή του, η οποία σήμερα αξιολογείται ως διατηρητέα. Είναι χαρακτηριστικό ότι την εποχή αυτή τα αρτοποιεία του συγκροτήματος τροφοδοτούσαν την πόλη με 64.000 άρτους ημερησίως. (Κολώννας & Τραγανού Δηληγιάννη 1987) Στη συνέχεια το συγκρότημα εξακολουθεί να εκσυγχρονίζεται και να επεκτείνεται μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα.

Το 1950 μεγάλη πυρκαγιά προξενεί μεγάλες καταστροφές στο συγκρότημα. Καταστρέφεται ολοσχερώς το εσωτερικό και οι δύο τελευταίοι όροφοι του πολυώροφου κτιρίου και προκαλούνται μεγάλης έκτασης ζημιές στα όμορα κτίρια. Στο πλαίσιο των εργασιών επισκευής μετά την πυρκαγιά καθαιρούνται πολλά σημαντικά στοιχεία από τα κτίρια του συγκροτήματος που εν μέρει είχαν καταστραφεί, ανακατασκευάζονται οι δύο τελευταίοι όροφοι του κεντρικού κτιρίου ενώ στο εσωτερικό του προστίθεται νέος σκελετός από οπλισμένο σκυρόδεμα αντικαθιστώντας τον παλιό μεταλλικό. Αργότερα κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1960 και 1970 εξακολουθούν να γίνονται επεκτάσεις και επεμβάσεις «εκσυγχρονισμού» του κτιριακού αποθέματος αλλά και του μηχανολογικού εξοπλισμού, οι οποίες απηχούν την αισθητική και την τεχνολογία της εποχής, χωρίς καμιά προσπάθεια διαλόγου με τα υφιστάμενα ιστορικά κελύφη. Αντίθετα οι επεμβάσεις αυτές προκάλεσαν ανεπανόρθωτες καταστροφές και αλλοιώσεις στα παλαιά κτίρια του συγκροτήματος. (Εικ 2)

2.2.2. Περιγραφή της δομής και των υλικών κατασκευής

Στην Ευρώπη ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, είχαν αρχίσει να κατασκευάζονται πολυώροφα βιομηχανικά κτίρια, κυρίως νηματοουργεία, με ένα εντελώς πρωτοποριακό τρόπο κατασκευής. Δύο ήταν οι καθοριστικοί παράγοντες για την υιοθέτηση των νέων αυτών οικοδομικών πρακτικών. Ο πρώτος σχετίζεται με την ανάγκη για την εξασφάλιση πυρασφαλούς κατασκευής. Η παραδοσιακή κατασκευή των παλαιών Μύλων με τα ξύλινα δάπεδα σε συνδυασμό με τη χρήση εύφλεκτων υλικών δεν παρείχε καμία προστασία έναντι της πυρκαγιάς, με αποτέλεσμα πολλά εργοστάσια να καίγονται επιχειρήσεις να καταστρέφονται. Ο δεύτερος σχετίζεται με την αλματώδη εξέλιξη της τεχνολογίας όρυξης και επεξεργασίας του σιδήρου. Στην Αγγλία στο τέλος του 18^{ου} αιώνα, ορισμένοι πρωτοπόροι βιομήχανοι χρησιμοποίησαν ένα νέο οικοδομικό σύστημα που συνδύαζε την παραδοσιακή κατασκευή με τις δυνατότητες του νέου δομικού υλικού του σιδήρου για την κατασκευή πολυώροφων βιομηχανικών κτιρίων, κυρίως νηματοουργείων. (Δούση 2004) Το σύστημα αυτό σε γενικές γραμμές αποτελείτο από φέρουσα περιμετρική τοιχοποιία και εσωτερικό μεταλλικό σκελετό (υποστυλώματα και δοκοί) από χυτοσίδηρο. Για την κατασκευή των πατωμάτων χρησιμοποιήθηκαν μεταλλικές δοκοί στις οποίες εδράζονταν θόλοι από οπτόπλινθους. Το αποτέλεσμα ήταν η δυνατότητα δημιουργίας πολυώροφων κτιρίων με ελεύθερη από τοιχοποιίες εσωτερική διάρθρωση, άρα ελεύθερη χωροθέτηση του μηχανολογικού εξοπλισμού, με ταυτόχρονη δυνατότητα κατακόρυφων οπών για της εξυπηρέτηση της λειτουργίας. Ταυτόχρονα προέκυψαν κτίρια πολύ περισσότερο ανθεκτικά στη φωτιά. Το οικοδομικό αυτό σύστημα βελτιώθηκε με την αλματώδη εξέλιξη της στατικής συμπεριφοράς του δομικού χυτοσίδηρου και εφαρμόστηκε σε όλη την Ευρώπη κατά το 19^ο αιώνα. Εξαπλώθηκε ταχύτατα χάρη στη δυνατότητα του υλικού να παράγεται σε τυποποιημένα μεγέθη και να μεταφέρεται παντού.

Οι καινοτόμες αυτές τεχνικές της βιομηχανικής επανάστασης στην Ευρώπη υιοθετήθηκαν και εισήχθησαν στη Θεσσαλονίκη προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι τότε σύγχρονες ανάγκες μιας αναπτυσσόμενης πόλης. Η χρήση προκατασκευασμένων και τυποποιημένων μεταλλικών στοιχείων κυρίως υποστυλωμάτων και δοκών,

αφ' ενός εξασφάλισε τις προϋποθέσεις δημιουργίας μεγάλων ανοιγμάτων και πολυώροφων βιομηχανικών κτιρίων αφ' ετέρου δε, καθόρισε τη γεωμετρία και τις διαστάσεις των κτιρίων. Η νέα αυτή κατασκευαστική τεχνική σε συνδυασμό και με το νέο οικοδομικό υλικό πλήρωσης και επένδυσης, τη βιομηχανοποιημένη και τυποποιημένη οπτόπλινθο, καθόρισαν και τη μορφολογία των νέων αυτών βιομηχανικών κατασκευών. Η νέα αυτή για την εποχή βιομηχανική αισθητική επηρέασε ως ένα βαθμό και την αρχιτεκτονική της πόλης.

Το διατηρητέο βιομηχανικό συγκρότημα κατασκευάστηκε σταδιακά, όπως ήδη αναφέρθηκε από το 1898 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Σε τοπογραφικό του 1929 διακρίνονται ολοκληρωμένα όλα τα κτίρια του συγκροτήματος που σήμερα είναι χαρακτηρισμένα ως διατηρητέα. Από την ανάλυση και τεκμηρίωση των κτιρίων του συγκροτήματος προέκυψε ότι η πλειοψηφία των κτισμάτων ήταν κατασκευασμένη αρχικά με παρόμοια οικοδομική τεχνολογία. Πρόκειται για σύμμεικτες κατασκευές με φέρουσα περιμετρική λιθοδομή και εσωτερικά μεταλλικά υποστυλώματα και δοκούς κύριες και δευτερεύουσες. Τα κενά μεταξύ των δευτερευουσών δοκών γεφυρώνονται με θολίσκους από οπτόπλινθους. (Εικ. 3) Εξαίρεση αποτελεί το εναπομείναν τμήμα από τον παλαιότερο Μύλου (1854), όπου η περιμετρική φέρουσα τοιχοποιία είναι οπτοπλινθοδομή και οι θολίσκοι της οροφής είναι διαμορφωμένοι με λίθους. Ορισμένες από τις φέρουσες τοιχοποιίες των κτιρίων του συγκροτήματος είναι επίσης κατασκευασμένες από οπτοπλινθοδομή. Τα τμήματα αυτά είναι κυρίως μεταγενέστερες προσθήκες. Οι κύριες μεταλλικές δοκοί πακτώνονται σταθερά στις εξωτερικές τοιχοποιίες με μεταλλικούς ελκυστήρες και εδράζονται σε χυτοσιδηρούς κενούς στύλους. Η οικοδομική αυτή τεχνολογία αποτελούσε το κυρίαρχο μοντέλο κατασκευής των βιομηχανικών κτιρίων όπως εμφανίζεται στα τεχνικά εγχειρίδια της εποχής (Ραπτάκης 1907). Όλες οι έξοργες διακοσμήσεις για την οργάνωση των όψεων καθώς και τα πλαίσια των ανοιγμάτων σε όλες τις στάθμες εκτός της πρώτης (βάση), είναι κατασκευασμένες από εμφανείς οπτόπλινθους. Ο υπόλοιπος κορμός του κτιρίου είναι επιχρισμένος με ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Στη στέψη της βάσης υπάρχει διακοσμητική ταινία κατασκευασμένη με τη μέθοδο των τραβηχτών επιχρισμάτων. Τα κουφώματα είναι μεταλλικά. Σε πολλά κτίρια τα αρχικά πατώματα ήταν ξύλινα, γεγονός που μπορεί να συνέβαλλε στην καταστροφή τους από πυρκαγιά το 1950. (Μικέλης 1924)

2.2.3. Ανάλυση και τεκμηρίωση των αρχιτεκτονικών στοιχείων

Το διατηρητέο βιομηχανικό συγκρότημα Αλλατίνι είναι από τα πιο σημαντικά δείγματα «βιομηχανικής» αρχιτεκτονικής που διασώζονται σήμερα στην Ελλάδα. Σε τυπολογικό επίπεδο οι χώροι οργανώνονται σε ελεύθερη κάτοψη, διάταξη που έκανε δυνατή η χρήση μεταλλικών υποστυλωμάτων και δοκών που γεφυρώνουν μεγάλα ανοίγματα, ώστε να εξυπηρετούνται οι λειτουργικές απαιτήσεις. Σε μορφολογικό επίπεδο τα κτίρια του συγκροτήματος απηχούν τις επιρροές του εκλεκτικισμού που ήταν το κυρίαρχο ρεύμα στην αρχιτεκτονική της εποχής. Τα μορφολογικά στοιχεία διαμορφώνονται κυρίως με τη χρήση των εμφανών οπτόπλινθων. (Εικ. 4)

Το κεντρικό πολυώροφο κτίριο είναι ίσως, παρά τις σημαντικές αλλοιώσεις που υπέστη, το πιο σημαντικό κτίριο του συγκροτήματος και αποτέλεσε το

μορφολογικό πρότυπο για όλα τα κτίρια. Η ομοιομορφία στην κατασκευαστική τεχνολογία, την τυπολογική διάρθρωση και τη μορφολογία όλων των επί μέρους κτιρίων είναι χαρακτηριστική. Η ογκοπλασία των κτιρίων είναι λιτή και απέριτη. Πρόκειται για κυβόσχημα ή επιμήκη κτίρια με επίπεδη στέγαση (δώμα) στην πλειοψηφία τους, εκτός από κάποια μεμονωμένα κτίρια που στεγάζονται με ξύλινη κεραμοσκεπή στέγη. Η ορθολογική οργάνωση των ελεύθερων κατόψεων με τον αυστηρό κατασκευαστικό κάρνα του μεταλλικού φέροντος συστήματος εκδηλώνεται και στην οργάνωση των όψεων. Οι όψεις οργανώνονται κατά την οριζόντια διεύθυνση σε βάση κορμό και στέψη, ανεξάρτητα από το μέγεθος των κτιρίων, ενώ κατά την κατακόρυφο οι όψεις επιμερίζονται σε τμήματα με τη χρήση παραστάδων από εμφανείς οπτόπλινθους καθώς και από την αυστηρή διάταξη των ανοιγμάτων. Η διάταξη αυτή πολλές φορές σχετίζεται και σχολιάζει τον εσωτερικό καταμερισμό των λειτουργικών ενοτήτων.

Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα είναι η οργάνωση του κεντρικού πολυώροφου κτιρίου του Μύλου, όπου οι τρεις επί μέρους λειτουργικές ενότητες: καθαριστήριο σίτου, άλεση μαλακού και σκληρού σίτου και άλευρα, εκφράζονται και στη διαμόρφωση της όψης σε τρία διακριτά κατακόρυφα τμήματα. (Εικ. 5)

Επίσης είναι χαρακτηριστική η χρήση ψευδοανοιγμάτων στις όψεις κτιρίων όπως η Αποθήκη σίτου, κτίριο που η λειτουργική και δομοστατική του οργάνωση δεν επιτρέπει ανοίγματα.

2.2.4. Περιγραφή της παθολογίας και των φθορών

Το βιομηχανικό συγκρότημα Αλλατίνι έχει υποστεί φθορές και αλλοιώσεις που οφείλονται εκτός από τη φυσική γήρανση των οικοδομικών του υλικών και σε φυσικούς παράγοντες αλλά και σε ανθρώπινες καταστροφικές επεμβάσεις. Οι παράγοντες που επιβάρυναν τη φυσική κατάσταση των κτιρίων είναι κυρίως το περιβάλλον έντονης υγρασίας (γεινίαση με τη θάλασσα και υψηλός υδάτινος ορίζοντας) και κατά δεύτερο λόγο οι σεισμοί και οι μετακινήσεις των γαιών που προκάλεσαν ρωγμές σε ορισμένα από τα κτίρια του συγκροτήματος. Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι οι φθορές και αλλοιώσεις εξ αιτίας των φυσικών παραγόντων είναι δυνατόν να αποκατασταθούν. Οι πλέον καταστροφικές και μη αναστρέψιμες φθορές προκλήθηκαν από τον ανθρώπινο παράγοντα, όπως είναι οι καταστροφές που υπέστη το συγκρότημα με πυρκαγιά του 1950 αλλά και από τις μετέπειτα επεμβάσεις επισκευής, καθώς και η πληθώρα των «εκσυγχρονιστικών» επεμβάσεων που ακολούθησε μετά τη δεκαετία του 1950. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι για ορισμένα από τα αρχικά τμήματα των κτιρίων που έχουν καταστραφεί ή αλλοιωθεί, διαθέτουμε όλες τις απαραίτητες πληροφορίες για τη γεωμετρία τη διάταξη καθώς και την τεχνολογία της αρχικής κατασκευής τους. Συνεπώς στα τμήματα αυτά υπάρχει η δυνατότητα μερικής ή συνολικής ανακατασκευής.

2.2.5. Αξιολόγηση - βαθμός προστασίας

Σύμφωνα με την περιγραφή της μεθοδολογίας της έρευνας, η αξιολόγηση και κατ'επέκταση ο βαθμός προστασίας, είναι ένα πλαίσιο δεδομένων που σε σημαντικό βαθμό καθορίζει το είδος και το εύρος των επεμβάσεων. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί εμπεριέχουν όλη την εμπειρία της ερευνητικής διαδικασίας, η οποία

παραδίδεται στο επόμενο στάδιο, εκείνο της αποκατάστασης και επανάχρησης, ορίζοντας τις κατευθυντήριες γραμμές των επεμβάσεων. Η αναλυτική διαδικασία, εκτός από το ότι είναι χρήσιμη για ιστορικούς λόγους, βρίσκει ουσιαστικό περιεχόμενο μόνο εάν μπορέσει να τροφοδοτήσει με κατάλληλες και τεκμηριωμένες πληροφορίες την συνθετική διαδικασία. Να βοηθήσει δηλαδή στην κατανόηση των αξιών που ενυπάρχουν στο συγκεκριμένο οικοδομικό απόθεμα.

Το να "προστατέψουμε" ένα μνημείο ή τμήματα αυτού, δε σημαίνει μόνο να το διατηρήσουμε και να το συντηρήσουμε, αλλά να το σεβαστούμε, να αναδείξουμε τις αξίες που αυτό εμπεριέχει και ταυτόχρονα να "απαντήσουμε" στην ύπαρξη του ως πολιτιστική κληρονομιά με την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική της εποχής μας.

Τα ίδια ερωτήματα θα πρέπει να κυριαρχήσουν σε όλα τα επίπεδα των αρχιτεκτονικών επεμβάσεων, από τη γενική διευθέτηση των νέων χρήσεων μέχρι το σχεδιασμό των λεπτομερειών. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι σε ερωτήματα που αφορούν στις αρχιτεκτονικές επιλογές των επεμβάσεων ή σε ζητήματα επανασχεδιασμού, δεν υπάρχουν μονοσήμαντες "απαντήσεις". Η επιτυχία του εγχειρήματος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κατανόηση του ιστορικού αρχιτεκτονικού συνόλου και των επιμέρους στοιχείων του και στη συνέχεια την προστασία και ανάδειξη του με επεμβάσεις που σέβονται το σημαντικό αυτό οικοδομικό απόθεμα και την ιστορία του.

Ανάλογα με το μέγεθος και τη σοβαρότητα των προβλημάτων που εντοπίστηκαν στα κτίρια του συγκροτήματος ή σε τμήματα αυτών, θα πρέπει να επιλεγούν οι κατάλληλες μέθοδοι αντιμετώπισης τους, που σε μεγάλο βαθμό εξαρτώνται από το βαθμό προστασίας που έχει αποδοθεί σ' αυτά. Έτσι για κτίρια ή τμήματα τους χαρακτηρισμένα με βαθμό προστασίας:

A: Απαιτούνται επεμβάσεις συντήρησης που να μην αλλοιώνουν τη δομή και το χαρακτήρα τους. Οι αρχιτεκτονικές επεμβάσεις που θα απαιτηθούν θα πρέπει να είναι αναστρέψιμες, και είναι επιθυμητό να εμπεριέχουν "διδακτικό περιεχόμενο", δηλαδή να φανερώνουν στο χρήστη ή τον επισκέπτη τη σύγχρονη ταυτότητα τους. Δε συνιστώνται οι ανακατασκευές, εκτός από περιπτώσεις που είναι απολύτως απαραίτητο.

B: Απαιτούνται επεμβάσεις συντήρησης που να μην αλλοιώνουν τη δομή και το χαρακτήρα τους. Οι αρχιτεκτονικές επεμβάσεις που θα απαιτηθούν θα πρέπει να είναι αναστρέψιμες. Ωστόσο για την ενίσχυση των φθαρμένων τμημάτων είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν και μη ανακλητές μέθοδοι. Επιτρέπονται μερικές ανακατασκευές κατεστραμμένων τμημάτων καθώς και η ενσωμάτωση εγκαταστάσεων σύγχρονης τεχνολογίας.

Γ: Επιτρέπονται καθαιρέσεις μετά από τεκμηριωμένες εκθέσεις, καθώς και μεγάλης έκτασης επανασχεδιασμοί.

Δ: Προτείνεται η καθαίρεση αυτών των τμημάτων τα οποία είναι ασύμβατες μεταγενέστερες προσθήκες.

Είναι φανερό, ότι κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαίρεσης είναι πιθανό να προκύψουν νέα στοιχεία, τα οποία θα αναθεωρήσουν κάποια συμπεράσματα της

ανάλυσης, διότι η μελέτη αποκατάστασης και επανάχρησης ενός μνημείου είναι ένας διαρκής διάλογος με το ιστορικό κέλυφος, τόσο σε αναλυτικό όσο και σε συνθετικό επίπεδο. Είναι μία διαδικασία που οφείλει να διαθέτει ευελιξία, ήπιο χαρακτήρα και προσαρμοστικότητα σε κάθε βήμα της, με στόχο να αποδώσει μέσα από τις αισθητικές και λειτουργικές απαιτήσεις της εποχής μας, την πολιτιστική μας κληρονομιά στις επόμενες γενιές.

Οι Μύλοι Αλλατίνι λειτούργησαν συνεχώς ως τα μέσα της δεκαετίας του 1990 συμπληρώνοντας 140 χρόνια συνεχούς ζωής, που για την ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας αποτελεί επίτευγμα. Σήμερα, μετά τη διακοπή της λειτουργίας τους, την απομάκρυνση του μηχανολογικού τους εξοπλισμού, και την καθαίρεση συνοδευτικών μη διατηρητέων κτιρίων, εκπονείται μελέτη αποκατάστασης των διατηρητέων κτιρίων με ένταξη νέων χρήσεων και νέας δόμησης κτιρίων κατοικιών, γραφείων και χώρων πολιτισμού. (Εικ. 6)

Επίλογος

Τα ιστορικά βιομηχανικά συγκροτήματα χωρίς καμία αμφιβολία αποτελούν μοναδικά δείγματα της βιομηχανικής μας κληρονομιάς, από αρχιτεκτονική, κατασκευαστική, και τεχνολογική άποψη, αναπόσπαστο τμήμα της «συλλογικής μνήμης» των πόλεων. Πρέπει λοιπόν, οποιοδήποτε σχέδιο για την αξιοποίηση και διαχείριση τους, να σέβεται και να αναδεικνύει το χαρακτήρα τους. Ο μόνος τρόπος για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος είναι η λεπτομερής καταγραφή, μελέτη και αξιολόγηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, ώστε αυτή η πληροφορία να αποτελέσει τη βάση για το όποιο σενάριο αξιοποίησης. Αυτό σημαίνει ότι θα έχουν εντοπιστεί τα στοιχεία προς διατήρηση και εκείνα τα οποία είτε αποτελούν ασύμβατες προσθήκες, είτε η απομάκρυνσή τους δεν θα αλλοιώσει το χαρακτήρα του συνόλου, αντίθετα θα δώσει την ευκαιρία και το χώρο για τη σύγχρονη αρχιτεκτονική έκφραση αλλά και για την ικανοποίηση των αναγκών των πιθανών νέων χρήσεων.

Η ίδρυση και η λειτουργία των βιομηχανικών εγκαταστάσεων ήταν συνυφασμένη με την πόλη στην οποία αναπτύχθηκαν και τους κατοίκους της. Άρα το ζήτημα της διαχείρισης και αξιοποίησης τους δεν αφορά μόνο τους σημερινούς ιδιοκτήτες τους, οι οποίοι δικαιωματικά έχουν λόγο επ' αυτού, αλλά ολόκληρη την πόλη. Πρόκειται στις περισσότερες των περιπτώσεων για ιδιωτικές ιδιοκτησίες, άρα κατά πάσα πιθανότητα κάθε προσπάθεια αξιοποίησης εν δυνάμει στοχεύει στην οικονομική εκμετάλλευση. Εξαιτίας του γεγονότος αυτού, φαίνεται μάλλον μη εφικτή η αποκλειστικά μουσειακή χρήση των εγκαταστάσεων.

Είναι γεγονός ότι η αποκλειστικά μουσειακή χρήση τους μπορεί να εξασφαλίσει την απόλυτη προστασία κατασκευών και μηχανημάτων και να λειτουργήσει διδακτικά για την ιστορία της βιομηχανικής παραγωγής της πόλης, όμως λόγω του μεγάλου μεγέθους των εγκαταστάσεων, υπάρχει ο κίνδυνος να προκύψουν «νεκροί»

για τον αστικό ιστό χώροι, ιδιαίτερα για στις περιπτώσεις μεγάλων βιομηχανικών συγκροτημάτων.

Κατά τη γνώμη μας η αναβίωση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων θα πρέπει να αναζητηθεί μέσα από την αποκατάσταση των ιστορικών εγκαταστάσεων, τα σημαντικότερα των οποίων μαζί με τον εξοπλισμό τους θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν μουσειακές χρήσεις και άλλα να επαναχρησιμοποιηθούν με άλλες συμβατές χρήσεις και δραστηριότητες συνδυασμένες με σύγχρονες αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις.

Οι προτεινόμενες χρήσεις, θα πρέπει να έχουν πολυλειτουργικό χαρακτήρα και να απευθύνονται με δυναμικό τρόπο στην πόλη, ώστε να γίνει δυνατή η επανοικειοποίηση του μνημειακού συνόλου από τους πολίτες και να προκύψει η επιθυμητή συνέχεια του παρελθόντος μέσα από το παρόν και το μέλλον.

Η επαναχρησιμοποίηση της βιομηχανικής κληρονομιάς, είναι ένα από τα πιο επίκαιρα ζητήματα από τη σκοπιά της προστασίας της αρχιτεκτονικής και τεχνολογικής μας κληρονομιάς, της ισόρροπης ανάπτυξης των σύγχρονων πόλεων, αλλά και της σύγχρονης αρχιτεκτονικής δημιουργίας, σε παγκόσμια κλίμακα.

Είναι ίσως η τελευταία ευκαιρία να προβάλλουμε και να αξιοποιήσουμε τη σημαντική αυτή κληρονομιά, πριν ολοκληρωτικά πλέον χαθεί, ή ίσως ακόμη χειρότερα κακοποιηθεί. Να την προβάλλουμε και να την διαχειριστούμε με σύγχρονους όρους, με αυτοπεποίθηση, αλλά και με σεβασμό στον πολιτισμό και την ιστορία της.

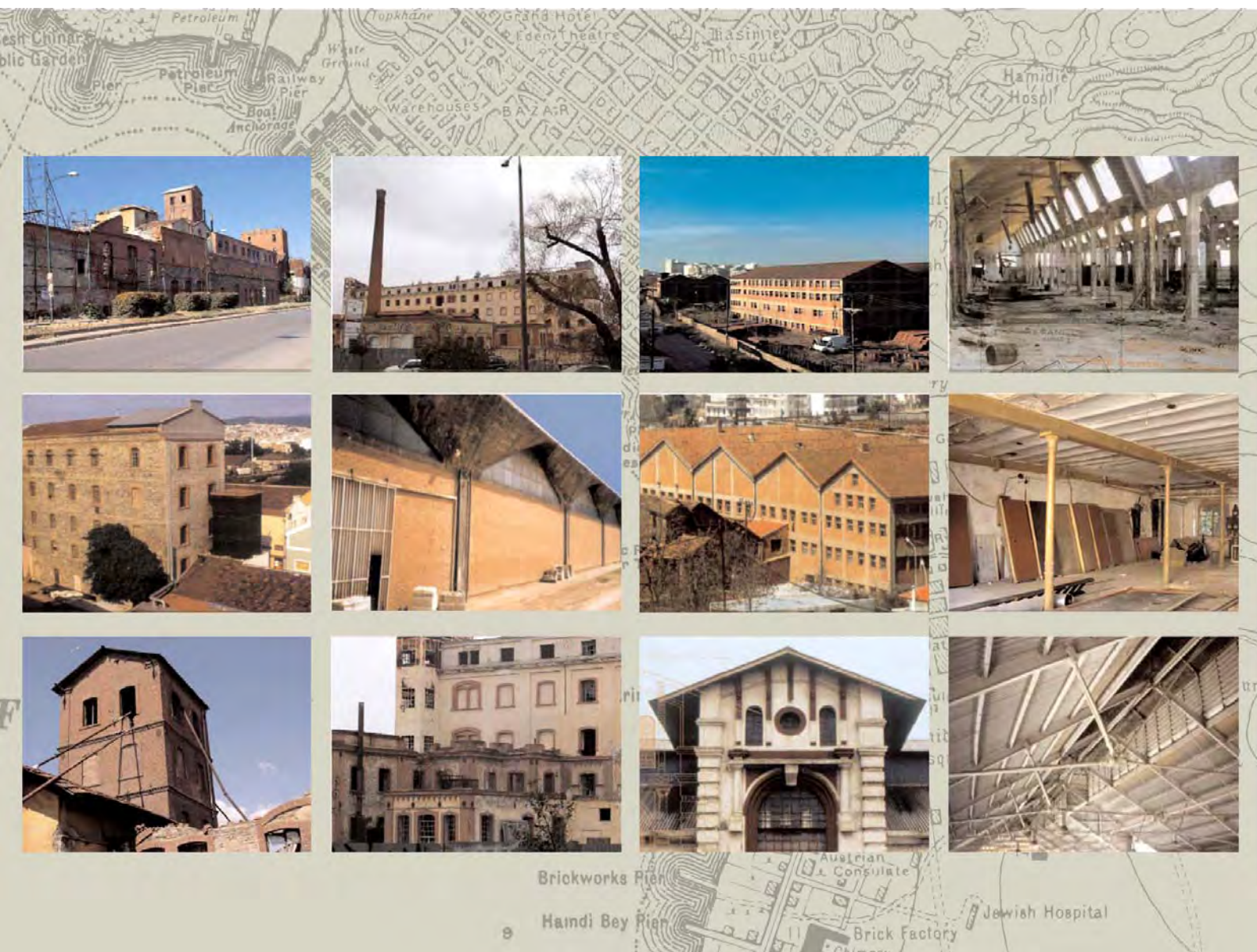
Δούση Μαρία, αρχιτέκτων, Msc. στη διατήρηση ιστορικών κτιρίων και συνόλων.

Μιχαήλ Ε. Νομικός, αν. καθηγητής ΑΠΘ, αρχιτέκτων Msc. στη διατήρηση ιστορικών κτιρίων και συνόλων.

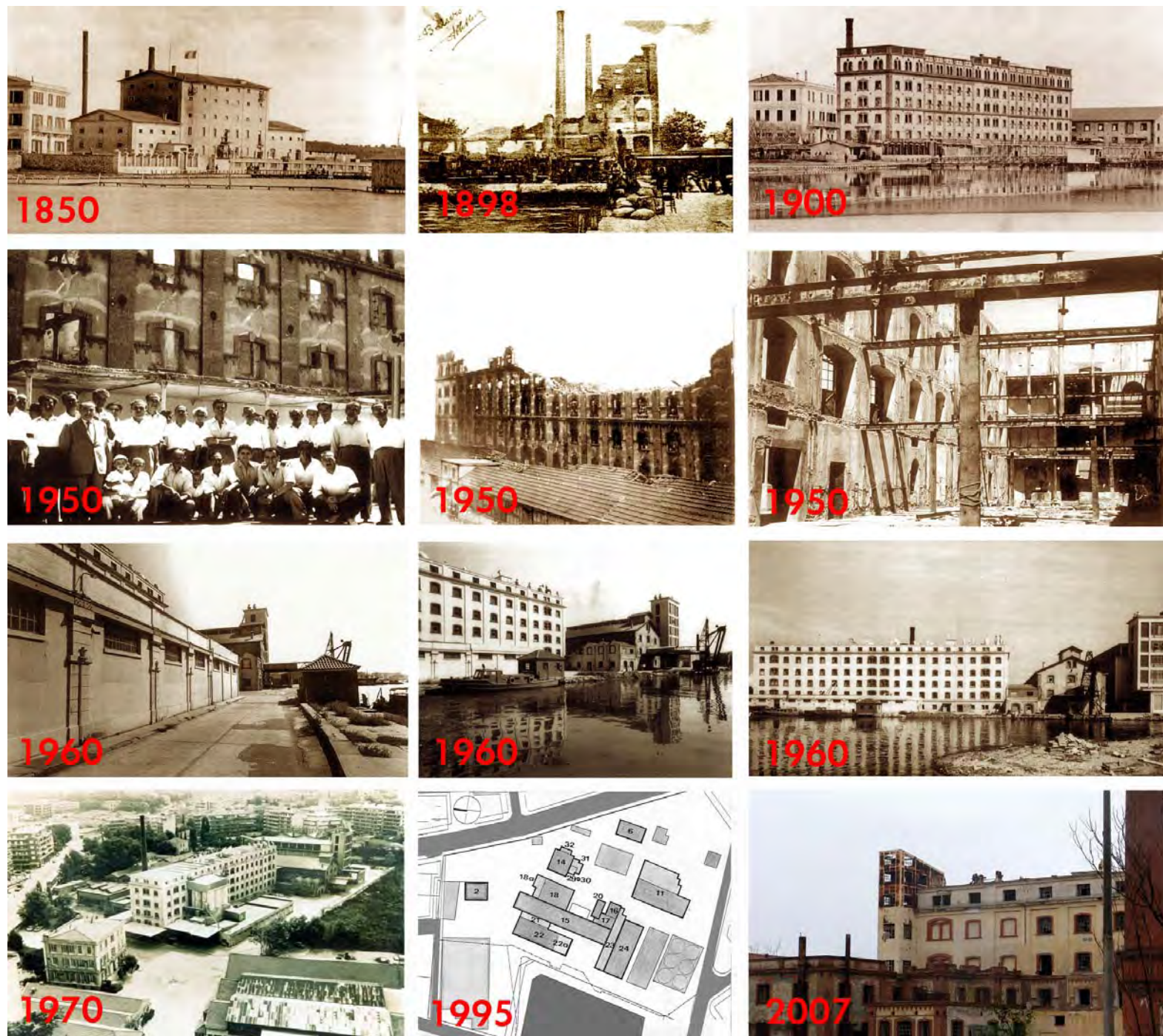
Βιβλιογραφία

- Broner K., 1986. *New York face à son patrimoine, le secteur historique de SoHo*, Bruxelles: Pierre Mardaga.
- Δούση Μ., Νομικός Μ. Ε., 2001. Η Αρχιτεκτονική Ανάλυση – Τεκμηρίωση ως καθοριστικό πλαίσιο των επεμβάσεων αποκατάστασης του διατηρητέου βιομηχανικού συγκροτήματος Αλλατίνι. Στο 4^η Ε.Ν.Μ./ΥΠ.ΠΟ & Τ.Ε.Ε/Τ.Κ.Μ, *Πρακτικά 1^{ου} Εθνικού Συνεδρίου: Ήπιες Επεμβάσεις και Προστασία Ιστορικών Κατασκευών*, σ. 267 – 280. Θεσσαλονίκη 23-24-25 Νοεμβρίου 2000. 4^η Ε.Ν.Μ./ΥΠ.ΠΟ & Τ.Ε.Ε/Τ.Κ.Μ: Θεσσαλονίκη.
- Δούση Μ., 2004. Η εμφάνιση και οι πρώτες εφαρμογές των κτιρίων με μεταλλικό σκελετό στην Ευρώπη στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, Στο 4^η Ε.Ν.Μ./ΥΠ.ΠΟ & Τ.Ε.Ε/Τ.Κ.Μ, *Πρακτικά του 2^{ου} Εθνικού Συνεδρίου με θέμα: Ήπιες Επεμβάσεις για την Προστασία Ιστορικών Κατασκευών*, τόμος Α, σ. 245-256. Θεσσαλονίκη 14-16 Οκτωβρίου 2004. 4^η Ε.Ν.Μ./ΥΠ.ΠΟ. και το Τ.Ε.Ε./Τ.Κ.Μ.: Θεσσαλονίκη
- Δούση Μ., Νομικός Μ.Ε, Τραγανού Δεληγιάννη Ο., 2004: *Η βιομηχανική κληρονομιά της Θεσσαλονίκης*, Ημερολόγιο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη: ΣΑΘ.
- Δούση Μ., 2006. Η βιομηχανική κληρονομιά της Θεσσαλονίκης, *Τεχνογράφημα Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας/Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας*, τεύχος. 307, σ. 11-14.
- Κολώννας Β., Παπαμανθάκη Λ., 1980. *Ο αρχιτέκτονας Vitaliano Poselli*, Θεσσαλονίκη.
- Κολώννας Β.& Τραγανού Δεληγιάννη Ο., 1987. *Αρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη 1870-1912*. Θεσσαλονίκη: Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως.
- Κολώννας Β., Τραγανού Δεληγιάννη Ο., 1989. *Θεσσαλονίκη 1912-1940, Βιομηχανία και πόλη*. Θεσσαλονίκη: Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως.
- Μέγας Γ., 1993. *Ενθύμιον, Από τη ζωή της Εβραϊκής Κοινότητας, Θεσσαλονίκη 1897-1917*, Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- Μικέλης Ν., 1924. Η βιομηχανία της Κεντρικής Μακεδονίας, Αθήναι.
- Powell K., 1999. *Architecture Reborn*. London: Laurence King. Broner K., 1986. *New York face à son patrimoine, le secteur historique de SoHo*, Bruxelles: Pierre Mardaga.
- Ραπτάκης Ι., 1907. *Οικοδομική*. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Stratton M., 2000. *Industrial Buildings, Conservation and Regeneration*, London: Michael Stratton.
- Χριστοδούλου Γ., 1936. *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν*, Θεσσαλονίκη, σελ. 122, 124.

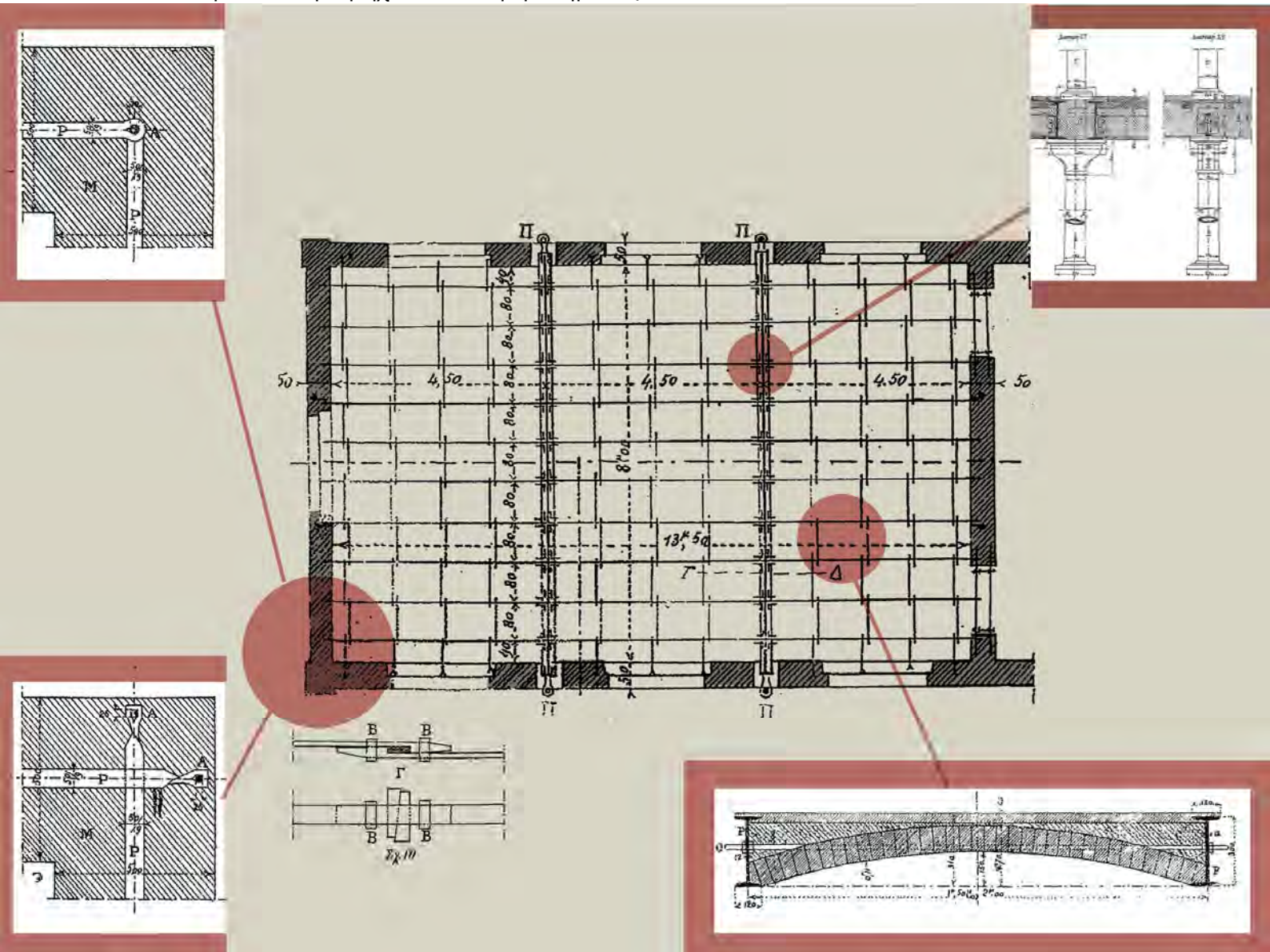
Εικ. 1: Απόψεις από τα σημαντικότερα βιομηχανικά κτίρια της Θεσσαλονίκης.

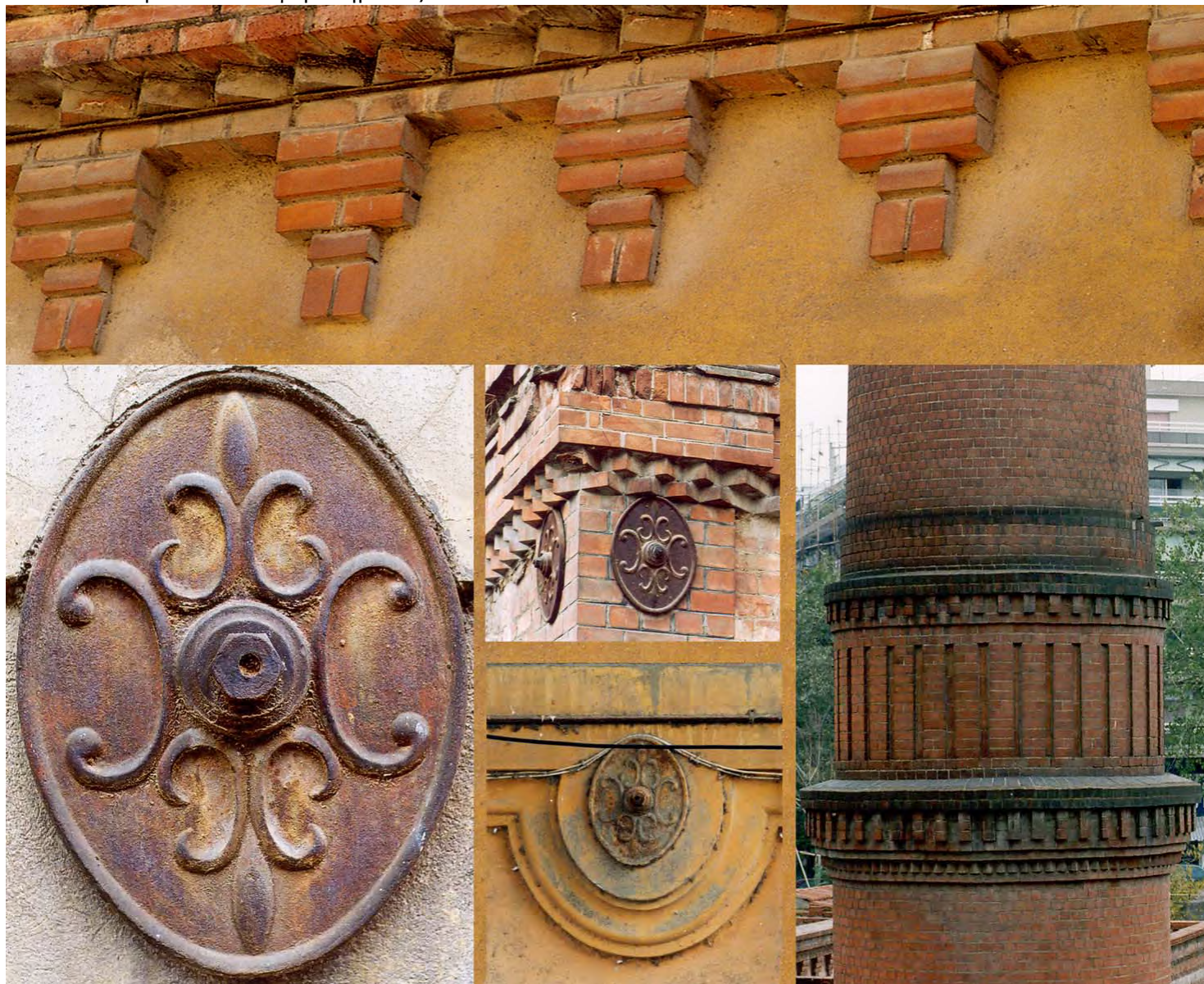
Εικ. 2: Απόψεις των σημαντικότερων ιστορικών φάσεων των Μύλων Αλλατίνι.

Εικ. 3: Το δομικό σύστημα που εφαρμόστηκε για την κατασκευή των περισσότερων κτιρίων του βιομηχανικού συγκροτήματος.

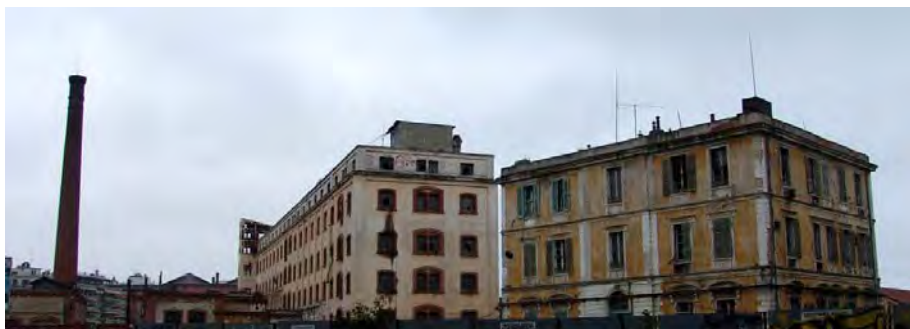
Εικ. 4: Ορισμένα από τα σημαντικά μορφολογικά στοιχεία των βιομηχανικών κτιρίων του συγκροτήματος.

Εικ. 5: Γραφική αναπαράσταση της αρχικής μορφής του συγκροτήματος από τη θάλασσα.

Εικ. 6: Απόψεις από της σημερινή (2007) κατάσταση του συγκροτήματος.

Λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου: Τα αρχεία μιας ιστορίας

Η ΔΕΗ ξεκίνησε το 2003 το έργο που έχει σκοπό τη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς της Επιχείρησης και την συστηματική γνώση και ανάδειξη της ιστορίας της. Η διάσωση των ιστορικών της αρχείων, παράλληλα με τη διάσωση του ιστορικού μηχανολογικού εξοπλισμού, έγινε ο πρώτος στόχος αυτού του έργου που πραγματοποιείται από τη Διεύθυνση Οργάνωσης. Η ανάκτηση της ιστορίας του Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου, του πρώτου έργου της ΔΕΗ και του πρώτου λιγνιτωρυχείου της, λόγω της σημασίας του τόσο για την εξέλιξη της ίδιας, όσο και του τόπου στον οποίο λειτούργησε, τέθηκε ως προτεραιότητα και αποτέλεσε την πιλοτική εφαρμογή του ευρύτερου έργου. Η αποκατάσταση των αρχείων του ανενεργού πλέον λιγνιτωρυχείου, βασίστηκε στις εξής αρχές: το εύρος των εγγράφων, σχεδίων, χαρτών κ.λπ., ως κατάλοιπα μιας πολύπλοκης παραγωγικής διαδικασίας και των δραστηριοτήτων που δημιουργήθηκαν για να την υποστηρίξουν κατά τη διάρκεια μιας ζοετίας και πλέον (1950 – 1988), αποτελούν σήμερα αυθεντικά και μοναδικά τεκμήρια του έργου του και της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας στην οποία αναπτύχθηκε. Ταυτόχρονα, το αρχείο, ως οργανικό σύνολο τεκμηρίων, είναι καθαυτό η άμεση πηγή για την ιστορία του παραγωγού του. Με αυτή την έννοια, τα αρχεία του Λιγνιτωρυχείου, συνιστούν μνημείο του παρελθόντος, όπως τα κτίρια και οι εγκαταστάσεις του και αποτελούν αντικείμενο μελέτης και διατήρησης με βάση τα δικά του χαρακτηριστικά.

Η συγκρότηση του Ιστορικού Αρχείου Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου (ΙΑΛΑ)

Μέχρι τώρα, στο χώρο της Διοίκησης του πρώην Λιγνιτωρυχείου, σώζονται τα αρχεία όλων των τομέων δραστηριότητας που επάνδρωσαν μία πρότυπη λειτουργία στον τομέα της εξόρυξης και εκμετάλλευσης του λιγνίτη. Το

συγκρότημα του Λιγνιτωρυχείου της ΔΕΗ λειτούργησε στο χώρο αυτό από το 1950 με συνεχή εξορυκτική δραστηριότητα (ΔΕΗ 1952: 44, 82-83) μέχρι το 1988. Η υπόγεια εκμετάλλευση του λιγνίτη σταμάτησε το 1980 και μέχρι το 1988 συνεχίστηκε η επιφανειακή, οπότε και διακόπηκε οριστικά.. Η μοναδική δραστηριότητα που διατηρείται στο χώρο, από το 1988 μέχρι σήμερα, είναι του «Κλιμακίου Μεταλλικών Κατασκευών» (ΚΜΚ) που περιορίζεται στο κτήριο του Μηχανουργείου¹. Το σύνολο των αρχείων των άλλοτε Υπηρεσιών που υποστήριξαν τη λειτουργία του Λιγνιτωρυχείου, μπορεί να συγκροτήσει σήμερα το Ιστορικό Αρχείο του Λιγνιτωρυχείου, ως ενιαίου φορέα έρευνας και ανάδειξης της ιστορικής του πορείας. Στα αρχεία αυτά αποτυπώνεται, η πρώτη οργάνωση και διοίκηση λιγνιτωρυχείου της ΔΕΗ που κατηύθυνε την δημιουργία των επόμενων, η παραγωγή και η μεταφορά τεχνογνωσίας, η εισαγωγή συστήματος ασφάλειας εργασίας και πρόβλεψης ατυχημάτων, η εκπαίδευση του προσωπικού μέσα από την πρώτη σχολή λιγνιτωρύχων στην Ελλάδα που λειτούργησε στο Αλιβέρι, αλλά και η πραγματικότητα των συνθηκών της υπόγειας εξόρυξης, των ατυχημάτων, των σχέσεων εργασίας. Παράλληλα, στοιχειοθετείται η ιστορία μιας μεγάλης κοινότητας λιγνιτωρύχων. Η συγκρότηση του Ιστορικού Αρχείου στηρίζεται σε δύο βασικές δραστηριότητες: Την απογραφή των αρχείων που υπάρχουν σήμερα στο Λιγνιτωρυχείο, και την ταξινόμησή τους². Αυτές πλαισιώνονται από την δημιουργία του Αρχείου Προφορικών Μαρτυριών Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου και την πρόσκτηση του ιδιωτικού αρχείου Ανδρέα Καρατζά, πρώτου έλληνα διευθυντή του Λιγνιτωρυχείου (1951-1964).

1. Η απογραφή

Η απογραφή των αρχείων του Λιγνιτωρυχείου προηγήθηκε, ως το εργαλείο συγκέντρωσης των βασικών δεδομένων για την ταυτότητα του υλικού, τον όγκο και την κατάσταση διατήρησής του. Στη σκοπιμότητα της απογραφής συνηγόρησε και το σημαντικό μέγεθος του υλικού. Ο εντοπισμός του αρχειακού υλικού έγινε ταυτόχρονα με την αναζήτηση των Υπηρεσιών-Τομέων δραστηριότητας από τις οποίες προέρχεται. Η επισήμανση της προέλευσης στο προκαταρκτικό στάδιο της έρευνας είχε σκοπό να διευκολύνει την κατανόηση του Οργανισμού του Λιγνιτωρυχείου, όπως εξελίχθηκε πραγματικά και να χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο της ταξινόμησής του, προκειμένου να προσφέρει στην ιστορική έρευνα το ευρύτερο ερμηνευτικό πλαίσιο. Συγκεντρώθηκε το πρώτο πληροφοριακό υλικό, γραπτό και προφορικό, για την οργάνωση και τις λειτουργίες της Μονάδας από την ίδρυσή της, και μέχρι το τέλος της εκμετάλλευσης του λιγνίτη².

¹ Οι πληροφορίες που αναφέρονται στην τελευταία περίοδο λειτουργίας του Λιγνιτωρυχείου προέρχονται από μαρτυρία του τελευταίου διευθυντή του κ. Φαίδωνα Βασιλειάδη και εν συνεχεία διευθυντή του Κλιμακίου Μεταλλικών Κατασκευών μέχρι το Μάρτιο 2006.

² Για την απογραφή και ταξινόμηση των αρχείων του Λιγνιτωρυχείου, βλ. ΔΕΗ, Διεύθυνση Οργάνωσης, Τομέας Αρχείων 2004: 58-71 και Αναστασίου, Μαυροειδή 2006: 4-19.

³ Το γραπτό υλικό προήλθε από το *Ιστορικό Αρχείο ΔΕΗ – Αρχείο Βοηθού Γενικού Διευθυντή*: α) Οργανογράμματα Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου του 1958 και μετά β) Αποδελτίωση της αρχειακής σειράς «Υπηρεσιακά σημειώματα – Λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου», 1951-1966 και από το *Ιστορικό Αρχείο Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου -Γραμματεία*: α) «Διάγραμμα επανδρώσεως Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου», 1970, β) Καταγραφή Πρωτοκόλλων εισερχόμενης –εξερχόμενης αλληλογραφίας 1957-

Ο συνολικός όγκος του αρχειακού υλικού εκτιμήθηκε στα 400 τρέχοντα μέτρα περίπου, εκ των οποίων τα 100 περίπου ανήκει στο αρχείο Προσωπικού. Ξεχωρίζει ο μεγάλος ο όγκος των σχεδίων και χαρτών προερχόμενων, κυρίως, από τα Σχεδιαστήρια του Τομέα Παραγωγής και του Ηλεκτρομηχανολογικού Τομέα (Η/Μ).

Το μοντέλο οργάνωσης και διοίκησης κατά την πρώτη περίοδο της λειτουργίας του Λιγνιτωρυχείου (1951-1954) διαμορφώνεται και εξελίσσεται εξ ολοκλήρου πάνω στο πρότυπο της αμερικανικής εταιρείας PIERCE MANAGEMENT INC, ανάδοχο της ΔΕΗ για το πρώτο έργο ανάπτυξης (ΔΕΗ 1952: 34). Εντοπίστηκαν τα πρώτα οργανικά τμήματα αρχείων της PIERCE MANAGEMENT INC. Μεταξύ αυτών υπάρχουν τα εγχειρίδια για όλες τις λειτουργίες του Λιγνιτωρυχείου και οι ελληνικές μεταφράσεις τους.

Το 1958 θεσμοθετήθηκε η πρώτη εσωτερική οργάνωση των υπηρεσιών του Λιγνιτωρυχείου από την ελληνική διοίκηση, η οποία αποτυπώνεται σε έγγραφο προς τον Γενικό Δ/ντή της ΔΕΗ: «*Η αρμοδιότης της Υπηρεσίας Λιγνιτών περιορίζεται μέχρι σήμερον εις την εκμετάλλευσιν του Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου, ήτις συνίσταται εις τας εργασίας της υπογείου εξορύξεως του λιγνίτου, την συμπλήρωσιν και επέκτασιν των μονίμων και ημιμονίμων υπογείων έργων, την συμπλήρωσιν και συντήρησιν των δομικών έργων επιφανείας, της σιδηροδρομικής γραμμής και των οδών, την επισκευήν και συντήρησιν των ηλεκτρολογικών και μηχανολογικών εγκαταστάσεων, την διοίκησιν του προσωπικού και την λειτουργίαν του λογιστικού και της διαχειρίσεως εφοδίων*».⁴

2. Η ταξινόμηση

Τα αρχειακά τεκμήρια, σε αντίθεση με άλλα είδη τεκμηρίων, δεν είναι εύκολα στην αξιοποίησή τους, αν δεν μεσολαβήσει η ταξινόμησή τους, δηλαδή η συστηματική οργάνωση με ειδικά κριτήρια, που θα εξασφαλίσει την διατήρηση και θα διευκολύνει τη χρήση τους. Ειδικά στην περίπτωση των επιχειρήσεων και των βιομηχανικών συγκροτημάτων που διασώζονται και έχουν την τύχη της αξιοποίησης και επανάχρησης, τα αρχεία τους μπορούν να τροφοδοτήσουν με μία πληθώρα αναγκαίων δεδομένων τα έργα που έχουν σκοπό την αποκατάσταση των χώρων, των εγκαταστάσεων και του μηχανολογικού εξοπλισμού τους. Το παρόν έργο της ταξινόμησης θα επεκτείνεται σταδιακά στα αρχεία όλων των Τομέων του Λιγνιτωρυχείου.

α. Το αρχείο του Ηλεκτρομηχανολογικού Τομέα (Η/Μ)

Κρίθηκε σκόπιμο οι εργασίες της ταξινόμησης να ξεκινήσουν από το αρχείο του Ηλεκτρομηχανολογικού Τομέα (Η/Μ) του Λιγνιτωρυχείου, ώστε να

1989. Το προφορικό υλικό προήλθε, κυρίως, από τις μαρτυρίες πρώην στελεχών του Λιγνιτωρυχείου κ. Νίκου Οικονομόπουλου διευθυντή του Λιγνιτωρυχείου (1964-1969) και Φαίδωνα Βασιλειάδη, τελευταίου διευθυντή του.

⁴ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΔΕΗ, Γραφείο Γενικού Διευθυντή, σειρά «Υπηρεσιακά σημειώματα», κ. 5, φακ. 1, Προτεινόμενη Οργάνωσις Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου από Γ. Ν. Πεζόπουλο Γεν. Δ/ντή ΔΕΗ προς Πρόεδρο ΔΣ, 26 Νοεμβρίου 1958.

υποστηριχθεί συγχρόνως και το έργο της καταγραφής και τεκμηρίωσης του μηχανολογικού εξοπλισμού που τότε ήταν σε εξέλιξη.

Το αρχειακό υλικό του Τομέα Η/Μ διακρίνεται στο «τεχνικό» και «διοικητικό» αρχείο του Τομέα: Το «τεχνικό» αρχείο συγκεντρώνει, κυρίως, τις μελέτες και την τεκμηρίωση των εγκαταστάσεων της εκμετάλλευσης και του μηχανολογικού εξοπλισμού, την παρακολούθηση και συντήρησή τους. Στο αρχείο του Τομέα Η/Μ εντοπίστηκε, ήδη, σημαντικό υλικό της PIERCE MANAGEMENT INC. Το τεχνικό αρχείο εκτείνεται χρονολογικά από το 1950 έως το 1984, συστηματικά όμως, καλύπτεται η περίοδος μόνο μέχρι το 1974. Το «διοικητικό» αρχείο του Τομέα Η/Μ εκτείνεται χρονολογικά από το 1960 έως το 1988. Συστηματικά καλύπτει την περίοδο 1960-1975 και πολύ αποσπασματικά έως το 1988.

Αρχείο προφορικών μαρτυριών Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου: ένα αρχείο μέσα στο αρχείο

Εξ ίσου σημαντικές με τα γραπτά τεκμήρια του αρχείου για τη συστηματική ιστορική προσέγγιση κρίθηκαν και οι προφορικές μαρτυρίες των ίδιων των ανθρώπων και της προσωπικής τους πορείας, ως πρώην εργαζομένων του Λιγνιτωρυχείου. Η συλλογή των προφορικών μαρτυριών και η δημιουργία αρχείου ξεκίνησε παράλληλα με την συγκρότηση του Ιστορικού Αρχείου του Λιγνιτωρυχείου. Η δημιουργία ενός τέτοιου αρχείου έχει ένα διπλό ενδιαφέρον: 1. Το εργατικό δυναμικό της Μονάδας που δημιουργήθηκε μετά το 1950, προήλθε από μεγάλα τμήματα του πληθυσμού του Αλιβερίου και της περιφέρειάς του, τα οποία μετά το 1953 εγκατέλειψαν μαζί την αγροτική απασχόληση προκειμένου να προσληφθούν από τη ΔΕΗ ως βιομηχανικοί εργάτες. Πρόκειται για τους ίδιους ανθρώπους που έζησαν τη σταδιακή αποβιομηχάνιση της περιοχής, το κλείσιμο της υπόγειας εξόρυξης το 1980 και το οριστικό τέλος της λειτουργίας του Λιγνιτωρυχείου το 1988.

2. Πρόκειται για το πρώτο της ΔΕΗ και το μοναδικό υπόγειο, το οποίο οργανώθηκε και λειτούργησε με τον πλέον σύγχρονο εξοπλισμό εκμετάλλευσης του λιγνίτη για τα ελληνικά δεδομένα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μεταφορά των πρώτων «ειδικευμένων» εργατών από την Ανώνυμη Εταιρεία Ανθρακωρυχείων Αλιβερίου (ΑΕΑΑ) (Εμπειρικού) και οι ειδικότητες που δημιουργούνται στο νέο Λιγνιτωρυχείο.

Η συγκρότηση του δείγματος

Η συγκρότηση του καταλόγου πρώην εργαζομένων του Λιγνιτωρυχείου έγινε με τη συνεργασία του μεγαλύτερου εκ των δύο συλλόγων συνταξιούχων, την «Ένωση Συνταξιούχων ΔΕΗ Αλιβερίου Εύβοιας» που σήμερα αριθμεί 1500 μέλη.

Με βάση τα σημερινά μέλη οι πρώην εργαζόμενοι του Λιγνιτωρυχείου προέρχονται από 47 χωριά της περιφέρειας Αλιβερίου και την πόλη του Αλιβερίου.

α) Μία πρώτη κατάταξη των εργαζομένων που προσλήφθηκαν από τη ΔΕΗ, έγινε με βάση τον αριθμό εκείνων, οι οποίοι προήλθαν από τις προϋπάρχουσες της ΔΕΗ ιδιωτικές εταιρείες παραγωγής και εκμετάλλευσης ηλεκτρικού ρεύματος και αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα ειδικευμένου προσωπικού της ΔΕΗ. Είναι χαρακτηριστικό, ότι τρία, κυρίως, χωριά είναι αυτά που τροφοδότησαν το Λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου με τέτοιο προσωπικό ο Αγ. Λουκάς, ο Γαβαλάς και ο Αγ. Ιωάννης, αλλά, μεταξύ αυτών, ο Άγιος Λουκάς έδωσε το μεγαλύτερο αριθμό.

β) Η συγκρότηση του δείγματος των αφηγητών βασίστηκε σε δύο κριτήρια: την μεγαλύτερη ηλικία και την μεγαλύτερη δυνατή αντιπροσώπευση ανάμεσα σε ειδικότητες και ιεραρχία.

Το ιδιωτικό αρχείο Ανδρέα Καρατζά: Από την προϊστορία στην ιστορία του Λιγνιτωρυχείου

Η δραστηριότητα του Ανδρέα Καρατζά, πρώτα στην ιδιωτική εκμετάλλευση των Λιγνιτωρυχείων Αλιβερίου και εν συνεχεία στο Λιγνιτωρυχείο της ΔΕΗ, συνδέεται άμεσα με το έργο της Επιχείρησης. Το αρχείο του προσκτήθηκε από το Ιστορικό Αρχείο ΔΕΗ το 2003. Από το σύνολο του αρχείου επιλέχθηκαν και ταξινομήθηκαν όσες σειρές ήσαν σχετικές με την προϊστορία και την μετέπειτα πορεία του Λιγνιτωρυχείου, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι ερευνητικές ανάγκες του έργου. Αυτό το υλικό καλύπτει την περίοδο 1948 - 1968, όταν πλέον εξαντλείται η σχέση του Α. Καρατζά με το Λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου. Εκτός από σχέδια, χάρτες και έντυπο υλικό συνοδεύεται από ένα σημαντικό φωτογραφικό αρχείο (1948-1954). Από το 1948 μέχρι το 1951 που ο Α. Καρατζάς είναι διευθυντής εκμετάλλευσης της Ανώνυμης Εταιρείας Ανθρακωρυχείων Αλιβερίου (ΑΕΑΑ) (Μ. Εμπειρικού) το υλικό μας πληροφορεί για τις συνθήκες της λιγνιτικής εκμετάλλευσης στην περιοχή της Εύβοιας πριν από τη ΔΕΗ και το ρόλο του Αλιβερίου στις γενικότερες επιλογές της ΔΕΗ και της χώρας. Επισημάνθηκε και τεκμηρίωση σχετική με τις αμερικανικές αποστολές για τις έρευνες των κοιτασμάτων και τις αξιολογήσεις της περιοχής ως προς την παραγωγή και την εκμετάλλευση λιγνίτη.

Σε πρωτόκολλα παραλαβής του 1951 περιγράφεται το καθεστώς μετάβασης προσωπικού, εγκαταστάσεων και ιδιοκτησίας από την απαλλοτριωθείσα Εταιρεία του Ανώνυμη Εταιρεία Ανθρακωρυχείων Αλιβερίου (Μ. Εμπειρικού), στην ανάδοχο της ΔΕΗ για το έργο του νέου Λιγνιτωρυχείου, αμερικανική εταιρεία PIERCE MANAGEMENT INC.⁵ Το προσωπικό της εταιρείας Εμπειρικού (υπαλληλικό, τεχνικό και εργατοτεχνικό) αποτέλεσε τον πρώτο πυρήνα εργαζομένων του Λιγνιτωρυχείου της ΔΕΗ⁶.

⁵ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΔΕΗ – *Ιδιωτικό αρχείο Α. Καρατζά*, σειρά 1, φακ.1, Κατάσταση του προσωπικού της ΑΕΑΑ και των αποζημιώσεων του κατά την εκκαθάριση της εταιρείας (υπαλληλικό και έμμισθο τεχνικό προσωπικό 21 άτομα, εργατοτεχνικό προσωπικό 176), 1951.

⁶ Συνταξιούχοι του Λιγνιτωρυχείου που προέρχονται από το προσωπικό αυτό, συμμετέχουν σήμερα με την προφορική τους μαρτυρία στο Προφορικό Αρχείο του Λιγνιτωρυχείου: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΛΙΓΝΙΤΩΡΥΧΕΙΟΥ ΑΛΙΒΕΡΙΟΥ – *Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών*, φάκ. «Ανασ. Μπόκαρης».

Το υλικό που περιλαμβάνεται στη δεκαετία 1954-1964 προέρχεται από την περίοδο της θητείας του Α. Καρατζά, ως πρώτου διευθυντή του Λιγνιτωρυχείου επί ελληνικής διοίκησης και περίοδο πλήρους ακμής του Λιγνιτωρυχείου.

Το Εκθετήριο

Το 2006 με πρωτοβουλία της Γενικής Διεύθυνσης Ορυχείων πραγματοποιήθηκε από τη Διεύθυνση Οργάνωσης η μόνιμη έκθεση «Μνήμες Λιγνίτη: Η ιστορική πορεία του Λιγνιτωρυχείου». Τα αντικείμενα που εκτέθηκαν πλαισιώθηκαν από αρχειακά τεκμήρια που προέρχονται από το έργο που έχει πραγματοποιηθεί για την οργάνωση του Ιστορικού Αρχείου Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου παρουσιάζοντας μία σύντομη ιστορική διαδρομή του Λιγνιτωρυχείου. Το αρχειακό αυτό υλικό αποτελεί ένα ελάχιστο μόνο δείγμα της σημασίας που έχει η διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Λιγνιτωρυχείου για τους ανθρώπους που το υπηρέτησαν και την ΔΕΗ που το δημιούργησε, εάν διασωθεί και αξιοποιηθεί το σύνολο της αρχειακής του κληρονομιάς⁷.

Το κρίσιμο ζήτημα της διάσωσης των αρχείων του Λιγνιτωρυχείου

Η λειτουργία του Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου καθόρισε και σε μεγάλο βαθμό ταυτίστηκε με την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας και της ευρύτερης περιοχής της Εύβοιας συμβάλλοντας για αρκετά χρόνια στην εθνική ανάπτυξη. Τα αρχεία του Λιγνιτωρυχείου μέχρι στιγμής σώζονται για δύο λόγους που σε μεγάλο βαθμό είναι συμπτωματικοί: Λειτουργήσαν και παρέμειναν πάντα σε χώρο που ήταν ενιαίος (της Διοίκησης). Ο χώρος αυτός δεν εγκαταλείφθηκε μετά την λήξη της δραστηριότητας του Λιγνιτωρυχείου, αλλά παρέμεινε ενεργός λόγω της παρουσίας μία μικρής Μονάδας, του «Κλιμακίου Μεταλλικών Κατασκευών» (ΚΜΚ), η οποία λειτούργησε προστατευτικά για τα αρχεία του Λιγνιτωρυχείου. Όμως, παρόλο που τα αρχεία δεν έχουν χαθεί, κατουσίαν έχουν εγκαταλειφθεί με αποτέλεσμα να επιταχύνεται η φθορά τους, εφόσον δεν υπάρχει πλέον ο φορέας της άμεσης ευθύνης τους. Η απλή φύλαξη, χωρίς συντήρηση και οργάνωση, ισοδυναμεί με σταδιακή απώλεια, που θα επέλθει μαζί με το τέλος της ήδη φθίνουσας δραστηριότητας στο χώρο. Στο πλαίσιο των γρήγορων ανακατατάξεων που συντελούνται σήμερα στο χώρο των Επιχειρήσεων πολλαπλασιάζοντας τους υπάρχοντες κινδύνους της διασποράς και της απώλειας των αρχείων τους, το πρόβλημα της προστασίας των αρχείων του Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου, όπως και των εγκαταστάσεών του που εκκρεμεί από χρόνια, αποκτά πλέον χαρακτηριστικά κατάστασης έκτακτης ανάγκης.

Φλώρα Αναστασίου, Αρχειονόμος, ΔΕΗ – Διεύθυνση Οργάνωσης, Τομέας Αρχείων

⁷ Για τον κατάλογο της έκθεσης, βλ. Αναστασίου, Μαυροειδή 2006: 32-97.

Βιβλιογραφία

Αναστασίου, Φλώρα, Μαυροειδή, Μαρία, 2006. *Αλιβέρι. Η ιστορία του Λιγνιτωρυχείου μέσα από τα αρχεία και τις μηχανές του. Κατάλογος έκθεσης*. Αθήνα: ΔΕΗ, Διεύθυνση Οργάνωσης, Τομέας Αρχείων. Δημοσίευτη έρευνα.

Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού 1952. *Έκθεσις πεπραγμένων κατά τα Οικονομικά Έτη 1950-1951 & 1951-1952*. Αθήνα.

Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Οργάνωσης, Τομέας Αρχείων 2004. *Αλιβέρι. Καταγραφή Βιομηχανικής Πολιτιστικής Κληρονομιάς*. Αδημοσίευτη έρευνα.

Μαρία Μαυροειδή

Λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου: Ένα βιομηχανικό μνημείο στις παρυφές μιας πόλης

Σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας του Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου

Το Νοέμβριο του 1948 καταρτίστηκε το τετραετές πρόγραμμα οικονομικής ανόρθωσης από το Ανώτατο Συμβούλιο Ανασυγκρότησης (ΑΣΑ). Στο πλαίσió του εντασσόταν το πρόγραμμα εξηλεκτρισμού της χώρας, το οποίο προέβλεπε την αξιοποίηση της υδραυλικής δύναμης οκτώ ποταμών (Λάδωνα, Εδεσσαίου, Λούρου, Βουραϊκού, Αχελώου, Μέγδοβα, Λίσσε και Αλιάκμονα) για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας.

Το αρχικό αυτό πρόγραμμα, ωστόσο, στη συνέχεια τροποποιήθηκε από την μελέτη για το σχέδιο εξηλεκτρισμού της χώρας που ανέλαβε να εκπονήσει η αμερικανική εταιρεία EBASCO SERVICES INC. της Νέας Υόρκης. Το πρόγραμμα της EBASCO –το οποίο ήταν και αυτό που τελικά εγκρίθηκε– περιελάμβανε τέσσερα υδροηλεκτρικά εργοστάσια (Άγρα, Λάδωνα, Λούρου, Αχελώου) και ένα θερμικό (Αλιβέρι), ως θεμελιώδη σκελετό και πρώτο στάδιο του εξηλεκτρισμού της χώρας, με ορίζοντα ολοκλήρωσης το 1956-57. Η εκτέλεσή του θα στηριζόταν σε κεφάλαια του σχεδίου Μάρσαλ. Ταυτόχρονα, συγκροτήθηκε η αναγκαία οργανωτική-θεσμική δομή με την ίδρυση της Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού.¹ Χαρακτηριστικό του προγράμματος αυτού ήταν ότι έδινε στο λιγνίτη ρόλο εφάμιλλο των υδατοπτώσεων και όχι εφεδρικό. Η επιλογή αυτή φαίνεται ότι, εκτός των άλλων, οφειλόταν στην πρόθεση να ενισχυθεί ταχύτερα η κατανάλωση στην πρωτεύουσα με τη δαπάνη μικρότερων αρχικών κεφαλαίων. Η Αμερική, χορηγός της βοήθειας, ήταν εκείνη που υπέδειξε και τις εταιρείες για τα τη διεύθυνση, εποπτεία και εκτέλεση των έργων: η EBASCO SERVICES INC. ανέλαβε την ηλεκτρική εκμετάλλευση και επιφορτίστηκε με το συνολικό έργο του

¹ Η ΔΕΗ ιδρύθηκε με τον νόμο 1468 της 7ης Αυγούστου 1950 και ξεκίνησε τη λειτουργία της στις 27 Φεβρουαρίου 1951.

εξηλεκτρισμού,² ενώ η PIERCE MANAGEMENT INC. ανέλαβε τη λιγνιτική εκμετάλλευση και ανέλαβε το επικουρικό έργο της ανάπτυξης και οργάνωσης εκμετάλλευσης των λιγνιτωρυχείων Αλιβερίου.³

Το 1951 ξεκίνησαν τα έργα στο Αλιβέρι. Έργο της PIERCE MANAGEMENT INC. αποτελούσε, συγκεκριμένα, η ανάπτυξη δύο λιγνιτωρυχείων συνολικής παραγωγής 3.000 τόννων λιγνίτη (2.000 καθαρών) ημερησίως. Η διάνοιξη των φρεάτων και των στοών του πρώτου από τα δύο λιγνιτωρυχεία ανατέθηκε στη γερμανική εταιρεία PHILIPP HOLZMANN A.G., η οποία θα εκτελούσε το έργο σε συνεργασία με την ελληνική τεχνική εταιρεία ΔΟΜΙΚΗ. Παράλληλα, ξεκίνησε η ανέγερση ξενώνα, κατοικιών για τους μηχανικούς και συνοικισμού του εργατικού προσωπικού των λιγνιτωρυχείων (ΔΕΗ 1952: 44, 82-83). Ενδεικτικός της σημασίας και του μεγέθους του έργου είναι ο αριθμός των εργαζόμενων την εποχή αυτή: τον Ιούνιο του 1953 το προσωπικό των Λιγνιτωρυχείων αποτελούσαν σε 1.586 Έλληνες, 11 Αμερικανοί και 9 Γερμανοί, συνολικά 1.606 άτομα (ΔΕΗ 1953: 63).

Η ελληνική διοίκηση της ΔΕΗ ανέλαβε επίσημα τη διεύθυνση της εκμετάλλευσης των λιγνιτωρυχείων του Αλιβερίου στις 21 Μαΐου 1954. Η ΔΕΗ, πλέον, μέσα σε λίγο χρονικό διάστημα πέτυχε σημαντική αύξηση της παραγωγής καθαρισμένου λιγνίτη, παρά το γεγονός ότι οι λιγνιτωρύχοι του Αλιβερίου εργαζόνταν για πρώτη φορά με το μηχανοποιημένο σύστημα εξόρυξης, ενώ ακόμα δεν είχε συμπληρωθεί η εκπαίδευση του μεγαλύτερου μέρους του προσωπικού. Η δημιουργία και λειτουργία του λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου, του πρώτου και μοναδικού υπόγειου λιγνιτωρυχείου της ΔΕΗ, άνοιξε το δρόμο για την αξιοποίηση και των άλλων λιγνιτικών αποθεμάτων της χώρας με σύγχρονες μεθόδους εκμετάλλευσης.

Το ατμοηλεκτρικό εργοστάσιο Αλιβερίου στον Κάραβο, ο «καταναλωτής» του παραγόμενου λιγνίτη, τέθηκε σε λειτουργία στις 2 Ιουλίου 1953 και κατά το διάστημα 1953-1954 κατανάλωσε 351.853 τόννους λιγνίτη (ΔΕΗ 1954: 66).

Σήμερα, μετά από μια εντατική περίοδο λειτουργίας (1950-1988), οι εξορυκτικές δραστηριότητες έχουν λήξει οριστικά και στο χώρο λειτουργεί μία μονάδα σιδηροκατασκευών της ΔΕΗ, το Κλιμάκιο Μεταλλικών Κατασκευών (ΚΜΚ).

Ο ιστορικός μηχανολογικός εξοπλισμός Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου υπό το φως της έρευνας...

Η επιλογή του Αλιβερίου για την πιλοτική εφαρμογή ενός ευρύτερου προγράμματος της Διεύθυνσης Οργάνωσης που υλοποιείται από το 2003, έχει

² Η σύμβαση μεταξύ ελληνικής κυβέρνησης και EBASCO επικυρώθηκε με τον νόμο 1633/1951. Η προγραμματική σύμβαση για το ενεργειακό πρόγραμμα μεταξύ της ελληνικής και της αμερικανικής κυβέρνησης συνομολογήθηκε στις 6 Μαρτίου 1951.

³ Η σύμβαση με την εταιρεία PIERCE MANAGEMENT INC. υπογράφηκε στις 9 Νοεμβρίου 1950 και επικυρώθηκε με το βασιλικό διάταγμα 19/21 Φεβρουαρίου 1951.

διπλή σημασία, καθώς μέσα από την ανάδειξη της κληρονομιάς του Λιγνιτωρυχείου, προβάλλεται ταυτόχρονα και ένα σημαντικό μέρος της ιστορίας της ίδιας της ΔΕΗ, εφόσον η δημιουργία του Λιγνιτωρυχείου συμπίπτει, όχι τυχαία, με τις αφετηρίες της Επιχείρησης. Μέσα από την καταγραφή του ιστορικού μηχανολογικού εξοπλισμού και των εγκαταστάσεων του Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου εντοπίστηκαν τα ακόλουθα κατάλοιπα:

1. Μηχανολογικός εξοπλισμός

Τα ιδιαίτερου ιστορικού ενδιαφέροντος μηχανήματα και εργαλεία που καταγράφηκαν συγκροτούν τον εξοπλισμό που χρησιμοποιήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας του Λιγνιτωρυχείου. Κατά συνέπεια τα χρονολογικά όρια του υλικού εκτείνονται από το 1953 –χρονολογία έναρξης λειτουργίας του Λιγνιτωρυχείου– έως το 1988 – χρονιά κατά την οποία σταμάτησε η εξορυκτική δραστηριότητα και οι συναφείς προς αυτή λειτουργίες.

2. Μηχανικές και άλλες εγκαταστάσεις

Εκτός από τα μεμονωμένα μηχανήματα, ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μηχανικές εγκαταστάσεις που παρουσιάζονται κατά ενότητες:

α. Συγκρότημα εμπλουτισμού λιγνίτη (καθαριστήριο), Μπρινιάς

Το καθαριστήριο στον Μπρινιά επιτελούσε το έργο του πρώτου στοιχειώδους καθαρισμού (εμπλουτισμού) του ορυκτού αμέσως μόλις ανελκυσόταν από τα υπόγεια. Η βαθμιδωτή διάταξη του κτηρίου ανταποκρινόταν στην εξέλιξη των εργασιών. Ο λιγνίτης, μετά την έξοδό του από τα υπόγεια με ανελκυστικό μηχανισμό (Head House 2), διοχετευόταν με χοάνες και μεταφορικές ταινίες σε δονούμενο κόσκινο, στη συνέχεια σε πάγκο χειροδιαλογής και τέλος σε σπαστήρα, προκειμένου να κατευθυνθεί σε σιλό και από εκεί στο καθαριστήριο του Καράβου. Όπως προαναφέρθηκε, όλα τα μηχανήματα είναι αμερικανικής κατασκευής και χρονολογούνται περί το 1950.

β. Συγκρότημα εμπλουτισμού λιγνίτη (καθαριστήριο), Κάραβος

Το καθαριστήριο του Καράβου είναι διαφορετικής μορφολογίας –ωστόσο, και σε αυτό ισχύει η κατακόρυφη διάταξη– και μεγαλύτερης έκτασης, από εκείνο του Μπρινιά, πράγμα που οφείλεται στην πιο πολύπλοκη διαδικασία τελικού καθαρισμού του λιγνίτη, πριν αυτός διοχετευθεί στον γειτονικό Ατμοηλεκτρικό Σταθμό (ΑΗΣ). Το συγκρότημα αποτελείται από τον πύργο ανατροπής των έμφορτων βαγονιών, μεταφορικές ταινίες και το τετραώροφο συγκρότημα εμπλουτισμού από οπλισμένο σκυρόδεμα. Εδώ ο καθαρισμός γινόταν με αλληπάλληλη κατεργασία του υλικού μέσω δονούμενων κόσκινων, χειροδιαλογής, θραυστήρων και αεροδιαχωριστών (η μέθοδος που εφαρμοζόταν στο καθαριστήριο ήταν του πνευματικού διαχωρισμού). Τέλος, ο λιγνίτης διαχωρισμένος από το στείρο υλικό, διοχετευόταν στο σπαστήρα και από εκεί, είτε στην υπαίθρια αποθήκη, είτε κατευθείαν στον ΑΗΣ. Οι εγκαταστάσεις κατασκευάστηκαν από την αμερικανική ROBERTS & SCHAEFFER το 1950-1952.

Τα δύο συγκροτήματα, αν και διαφορετικής μορφολογίας, βασίζονται στην ίδια αρχή, της καθ' ύψος διάταξης. Το καθένα από τα δύο παραπάνω συγκροτήματα δεν αποτελεί συλλογή μεμονωμένων μηχανημάτων, αλλά ένα ενιαίο σύνολο και ως τέτοιο πρέπει να αντιμετωπίζεται. Πρόκειται, δηλαδή, για κτήρια-μηχανές συνεχούς ροής, αφού η παραγωγή δεν σταματούσε ουσιαστικά ποτέ, τα οποία δεσπόζουν στο τοπίο, αποτελώντας τοπόσημα για το Αλιβέρι.

Ας σημειωθεί ότι τα δύο συγκροτήματα είναι από τα ελάχιστα σωζόμενα δείγματα μιας πολύπλοκης διαδικασίας, όπως αυτής του καθαρισμού λιγνίτη για την παραγωγή έτοιμου καυσίμου, στον ελληνικό χώρο και αποτελούν ιδιαίτερα μνημεία για την ιστορία της τεχνολογίας. Στέκουν σχεδόν ακέραια, τεκμήρια μιας περιόδου παραγωγικής έντασης στην περιοχή, αλλά και αδιάψευστοι μάρτυρες σκληρών συνθηκών εργασίας.

γ. Εγκαταστάσεις ανελκυστικών μηχανισμών

Στο Λιγνιτωρυχείο του Μπρινιά υπάρχουν δύο συγκροτήματα ανελκυστικών μηχανισμών: ένα για την άνοδο-κάθοδο του προσωπικού και ένα για την ανέλκυση του λιγνίτη από τις στοές. Το κάθε συγκρότημα αποτελείται από το μηχανοστάσιο ανέλκυσης με το ηλεκτροκίνητο βαρούλκο και τον ανελκυστικό σκελετό με τις τροχαλίες πάνω από το φρέαρ. Και τα δύο φρέατα έχουν βάθος 115 μέτρων κάτω από την επιφάνεια (70 μέτρα κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας).

Στην Ελλάδα αυτοί οι μηχανισμοί αποτελούν δύο από τα ελάχιστα σωζόμενα δείγματα αυτής της μορφής. Αντιπροσωπεύουν μάλιστα μία ιστορική φάση στη μακρά εξέλιξη των ανελκυστικών μηχανισμών των ορυχείων, που αποτέλεσαν κίνητρο για πολλές τεχνικές καινοτομίες. Επισημαίνεται ότι οι σκελετοί ανέλκυσης συνιστούν τις χαρακτηριστικότερες υπέργειες κατασκευές των ορυχείων, οι οποίες ορίζουν τη θέση της δραστηριότητας, είναι μνημειακού χαρακτήρα και συχνά αποτελούν διεθνώς αντικείμενα προστασίας και ανάδειξης.

Παραγωγικές εγκαταστάσεις ιδιαίτερου ενδιαφέροντος αποτελούν επίσης, το σιλό φόρτωσης στα βαγόνια της σιδηροδρομικής γραμμής. και η σιδηροδρομική γραμμή, πλάτους ενός μέτρου και συνολικού μήκους 5,5 χιλιομέτρων από τα ορυχεία προς το εργοστάσιο καθαρισμού στον Κάραβο.

Οι υπόλοιπες εγκαταστάσεις περιλαμβάνουν το μηχανουργείο, το οποίο εκτελούσε επισκευαστικές και κατασκευαστικές εργασίες (λειτουργεί μέχρι σήμερα, γι' αυτό και έχει υποστεί μερική ανανέωση εξοπλισμού), το ξυλουργείο, όπου κατασκευάζονταν κυρίως τα ξύλινα δοκάρια για τη στήριξη των στοών του ορυχείου, το λεβητοστάσιο, το ηλεκτροτεχνουργείο, τα αποδυτήρια-λουτρά των εργαζόμενων, τους χώρους συντήρησης των ατμαμαξών και των ντηζελαμαξών, το κτήριο των αεροσυμπιεστών και τις αποθήκες.⁴

⁴ Για την καταγραφή και τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού και των παραγωγικών εγκαταστάσεων του Λιγνιτωρυχείου, βλ. ΔΕΗ, Διεύθυνση Οργάνωσης, Τομέας Αρχείων 2004: 22-57 και Αναστασίου, Μαυροειδή 2006: 20-32.

Προσεγγίσεις της τεχνολογίας του Λιγνιτωρυχείου

«... Εχρησιμοποιήθησαν οι τελευταίες μέθοδοι της τεχνικής, προσηρμοσμένες στις ειδικές συνθήκες, που επέβαλλε η φύσι των στρωμάτων που περιβάλλουν το κοίτασμα. Το έργο για την ανάπτυξη του λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου αποτελεί ένα πρότυπο στο είδος του, γιατί συνδυάζει όλες τις νέες επιστημονικές μεθόδους εκμεταλλεύσεως, με τις συνθήκες που εδημιουργήθησαν επιτόπια από την πρόοδο εκτελέσεως του έργου». «Το Αλιβέρι θα είναι η σχολή από την οποία θα ξεπηδήσει η νέα τεχνική παράδοση, από την οποία θα ξεκινήσουν καλά κατηρτισμένοι οι επιστήμονές μας για τα επόμενα έργα και θα αντληθεί η πείρα, επάνω στην οποία θα στηριχθεί η λειτουργία των άλλων λιγνιτωρυχείων, το φυτώριο όπου θα εκπαιδευθούν όλοι όσοι θα ασχοληθούν αύριο με την εκμετάλλευσι των άλλων λιγνιτών, χωρίς την ανάγκη των ξένων» (ΔΕΗ, Λιγνιτική Εκμετάλλευσις 1955: 68-69). Με αυτά τα λόγια περιγράφονταν το τεχνικό και τεχνολογικό οπλοστάσιο του Αλιβερίου το 1955.

Καθώς ο εξοπλισμός που καταγράφηκε καλύπτει περίοδο μεγαλύτερη των 30 ετών (1953-1988), απεικονίζει την εξέλιξη και το επίπεδο της τεχνολογίας στον τομέα της εξόρυξης και κατεργασίας ορυκτών μεταπολεμικά. Αποτιμώντας το σύνολο του εξοπλισμού, η «μερίδα του λέοντος» ανήκει στον αμερικάνικο εξοπλισμό ενώ ακολουθεί η Γερμανία, η οποία διαθέτει προηγμένη τεχνολογία στον τομέα λόγω των εκτεταμένων λιγνιτωρυχείων της. Τις υπόλοιπες θέσεις μοιράζονται η Αγγλία, η Ιταλία και άλλες χώρες σε μικρότερο ποσοστό.

Ευτύχημα αποτελεί το γεγονός ότι το Ιστορικό –πλέον– Αρχείο του Λιγνιτωρυχείου παρέχει όλα τα αναγκαία τεκμήρια, ώστε σε συνδυασμό με τη σύγχρονη καταγραφή να εκτιμήσουμε τις αλλαγές στον εξοπλισμό και την ανανέωση της τεχνολογίας, αλλά και να ανασυνθέσουμε πολλές «ιστορίες» μεμονωμένων μηχανών.

Το Εκθετήριο

Μία πρώτη «αποτύπωση» του έργου της καταγραφής και τεκμηρίωσης αποτελεί η έκθεση «Μνήμες Λιγνίτη: Η ιστορική πορεία του Λιγνιτωρυχείου», η οποία υλοποιήθηκε το Μάιο του 2006 από την Διεύθυνση Οργάνωσης, με πρωτοβουλία της Γενικής Διεύθυνσης Ορυχείων. Η έκθεση παρουσιάζει μία πρώτη προσέγγιση της ιστορίας του Λιγνιτωρυχείου, μέσα από αντικείμενα (μηχανήματα, εργαλεία κ.ά.) πλαισιωμένα από έγγραφα, σχέδια, χάρτες, εκδόσεις και εικονογραφικό υλικό του Ιστορικού Αρχείου της ΔΕΗ. Αυτό το «πρόπλασμα» μουσείου μπορεί να αποτελέσει ένα πρώτο σημαντικό βήμα για την προστασία και ανάδειξη του συνόλου των εγκαταστάσεων του Λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου ως μνημείου βιομηχανικής κληρονομιάς.⁵

⁵ Για τον κατάλογο της έκθεσης, βλ. Αναστασίου, Μαυροειδή 2006: 32-97.

Σαν συμπέρασμα

Το Λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου αποτελεί το πρώτο έργο της ΔΕΗ, το πρώτο λιγνιτωρυχείο της και το μοναδικό υπόγειο. Αποτελεί, όμως, και την πρώτη μονάδα που έκλεισε (το 1988). Ένας κύκλος έκλεισε. Οι εγκαταστάσεις στο Λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου και στον Κάραβο που συνδέονται με σιδηροδρομική γραμμή, συνιστούν μία πλήρη μονάδα εξόρυξης λιγνίτη, η οποία διασώζει το σύνολο ουσιαστικά του εξοπλισμού της σε αρκετά καλή κατάσταση, χωρίς σημαντικές απώλειες μέχρι στιγμής. Μαζί με τις κατοικίες του προσωπικού αποτελούν μία ενότητα βιομηχανικής εγκατάστασης που ουσιαστικά «εγκλωβίζει» την πόλη του Αλιβερίου από βορά και νότο. Η πόλη αναπτύχθηκε στη μέση αυτής της διαδρομής.

Τα ίχνη της εξορυκτικής δραστηριότητας είναι ακόμη νωπά τόσο στο τοπίο, όσο και στη μνήμη των ανθρώπων. Οι εγκαταστάσεις που σηματοδοτούν παραγωγικά τοπόσημα και σύμβολα της παρουσίας της ΔΕΗ στην ελληνική ύπαιθρο και της συμβολής της στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, σήμερα μπορούν να αποκτήσουν νέο χαρακτήρα, συνεχίζοντας να αποτελούν σημεία αναφοράς για την περιοχή.

Μαρία Μαυροειδή, Ιστορικός – Βιομηχανική αρχαιολόγος, ΔΕΗ – Διεύθυνση Οργάνωσης, Τομέας Αρχείων

Βιβλιογραφία

- Αναστασίου, Φλώρα, Μαυροειδή, Μαρία 2006. *Αλιβέρι. Η ιστορία του Λιγνιτωρυχείου μέσα από τα αρχεία και τις μηχανές του. Κατάλογος έκθεσης*. Αθήνα: ΔΕΗ, Διεύθυνση Οργάνωσης, Τομέας Αρχείων. Δημοσίευτη έρευνα.
- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού 1952. *Έκθεσις πεπραγμένων κατά τα Οικονομικά Έτη 1950-1951 & 1951-1952*. Αθήνα.
- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού 1953. *Έκθεσις πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1952-1953*. Αθήνα.
- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού 1954. *Έκθεσις πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1953-1954*. Αθήνα.
- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Λιγνιτική Εκμετάλλευσις 1955. *Λιγνιτωρυχείον Αλιβερίου*. Αθήνα.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Οργάνωσης, Τομέας Αρχείων 2004. *Αλιβέρι. Καταγραφή Βιομηχανικής Πολιτιστικής Κληρονομιάς*. Δημοσίευτη έρευνα.

Ειρήνη Παπαγεωργίου, Αγγελική Τόγια, Ελευθερία Φαντίδου

Μελέτη αποκατάστασης του Βιομηχανικού συγκροτήματος Φιξ στη Θεσσαλονίκη

Το κτιριακό συγκρότημα του εργοστασίου «Κάρολος Φιξ» αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα διατηρούμενα μνημεία βιομηχανικής κληρονομιάς στον βορειοελλαδικό χώρο. Βρίσκεται στη δυτική είσοδο της Θεσσαλονίκης, στην αρχή της παλαιάς εθνικής οδού Θεσσαλονίκης – Αθηνών, περιοχή η οποία αποτέλεσε κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα την πρώτη βιομηχανική ζώνη της πόλης.

Το οικόπεδο στο οποίο βρίσκεται το βιομηχανικό συγκρότημα έχει έκταση 28.000τ.μ. και κατά το παρελθόν είχε ως νότιο όριο τη θάλασσα. Σήμερα η σχέση αυτή έχει χαθεί, καθώς στη δεκαετία του 1950 η προβλήτα του λιμένα Θεσσαλονίκης επεκτάθηκε σημαντικά, με αποτέλεσμα το συγκρότημα να συνορεύει πλέον με τις εγκαταστάσεις του λιμανιού. Από τη βόρεια πλευρά η ιδιοκτησία συνορεύει ανέκαθεν με την οδό 26^{ης} Οκτωβρίου.

Το συγκρότημα του Φιξ κατά τη δεκαετία του 1950 (άποψη από τη θάλασσα)

Σύντομη ιστορική αναδρομή ¹

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα συγκεντρώνονται στα δυτικά της πόλης οι νεοϊδρυθείσες βιομηχανικές μονάδες. Το 1879 ιδρύεται το οινοπνευματοποιείο Misrachi και Σία στο Μπεχτσινάρ, περιοχή λεγόμενη και «Κήπος των Πριγκήπων», οργανωμένο τόπο αναψυχής και περιπάτου των ανώτερων οικονομικά κοινωνικών στρωμάτων της Θεσσαλονίκης. Το 1909 υπάρχουν στην περιοχή αυτή δέκα αλευρόμυλοι, δύο νηματουργεία, τρία ζυθοποιεία, οινοπνευματοποιείο, καπνεργοστάσιο, παγοποιείο, εργοστάσιο ηλεκτρικού και φωταερίου. Μετά την αποχώρηση των συμμάχων και την έλευση των προσφύγων, το 1922, η περιοχή χάνει την αίγλη της και βαθμιαία υποβαθμίζεται.

Το 1912 το εργοστάσιο των Misrachi και Σία μετατράπηκε σε ζυθοποιείο με την επωνυμία «Ζυθοποιείον Όλυμπος Α.Ε.». Το 1920 το «Ζυθοποιείον Όλυμπος» συνενώνεται με το «Ζυθοποιείον Νάουσα»². Έτσι, τα δύο ζυθοποιεία της Θεσσαλονίκης λειτουργούν πλέον υπό την επωνυμία «Ηνωμένα Ζυθοποιεία Όλυμπος-Νάουσα». Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στο κτιριακό συγκρότημα του «Ζυθοποιείου Όλυμπος» πραγματοποιούνται προσθήκες και μετατροπές, καθώς και εκσυγχρονισμός του τεχνολογικού εξοπλισμού. Εν τω μεταξύ, η ζήτηση ζύθου έχει αυξηθεί πολύ ³. Το κτίριο του «Ζυθοποιείου Νάουσα» κατεδαφίζεται και το 1927 ανεγείρεται νέο εργοστάσιο κατασκευής πάγου, με την επωνυμία «Όλυμπος», με σύγχρονο εξοπλισμό από την Ελβετία. Το 1926 η εταιρεία εξαγοράζεται από τον Κάρολο Φιξ και περνά στην «Κάρολος Φιξ Α.Ε.».

Το εργοστάσιο «Κάρολος Φιξ» συνεχίζει να λειτουργεί ως ζυθοποιείο – παγοποιείο, και παράλληλα ξεκινά η παραγωγή και άλλων προϊόντων, όπως σάλτσες, χυμοί, μαρμελάδες, αρακάς κ.ά. σε ποσοστό 10% σε σχέση με το ζύθο.

Όσον αφορά στις επιχειρηματικές δραστηριότητες της οικογένειας Φιξ, το 1864 ο Ιωάννης Γ. Φιξ, με σπουδές ζυθοποιού στο Μόναχο, ιδρύει ένα μικρό χειροκίνητο εργοστάσιο ζύθου στην περιοχή του Κολωνακίου στην Αθήνα. Τη διεύθυνση της επιχείρησης αναλαμβάνει το 1895, μετά τον θάνατο του πατέρα του, ο μεγαλύτερος γιος της οικογένειας Λουδοβίκος Φιξ. Το εργοστάσιο μετονομάζεται σε «Ζυθοποιείο Λουδοβίκος Φιξ- Αθήναι». Το 1900 η επιχείρηση περνάει στα χέρια του Κάρολου Φιξ, δευτερότοκου γιου της οικογένειας, ο οποίος αλλάζει με τη σειρά του την επωνυμία σε «Ζυθοποιία Κάρολος Φιξ» αρχικά και αργότερα, το 1926, σε «Κάρολος Φιξ Α.Ε. Αθήναι- Θεσσαλονίκη», αφού πραγματοποιηθεί η αγορά του βιομηχανικού συγκροτήματος στη Θεσσαλονίκη. Στη συνέχεια, η επιχείρηση μεταβιβάζεται στους

¹ Δ. Χαράλαμπος- Αν. Νάστου- Π. Χασιώτης- Β. Χατζηχρήστου, "Ιστορική ανάλυση και τεκμηρίωση του βιομηχανικού συγκροτήματος Κάρολος Ι. Φιξ", εργασία στο πλαίσιο του Εργαστηρίου Διεπιστημονικής Συνεργασίας του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος "Προστασία, Συντήρηση και Αποκατάσταση Μνημείων Πολιτισμού", Θεσσαλονίκη 2006.

² Το «Ζυθοποιείον Νάουσα» προήλθε από τη μετονομασία του παγοποιείου Γεωργιάδης & Σία που έγινε το 1909.

³ Το 1925 παράγονται περίπου 6.000 τόνοι ζύθου και 350.000 πλάκες πάγου.

δύο γιους του, Ιωάννη και Αντώνιο, και μετονομάζεται σε «Υιοί Κ. Φιξ». Το 1950 διαχωρίζεται και η επωνυμία διατηρείται από τους γιους του Ιωάννη Φιξ Γεώργιο και Κάρολο. Ο τελευταίος, μετά τον οικονομικό μαρασμό της περιοχής, εκδιώχθηκε ποινικά για χρέη προς το ελληνικό δημόσιο και αποσύρθηκε μόνιμα στην Ελβετία.

Η εταιρεία «Κ. Ι. Φιξ Α.Ε.» φτάνει στο απόγειο της ακμής της τη δεκαετία του 1970, μετά από ανοίγματα σε πολλούς τομείς του εμπορίου διατροφής, νέες ιδέες-όπως η διανομή μπίρας σε μεταλλική πλέον συσκευασία- καθώς και με συνεχείς επεκτάσεις των εργοστασίων της σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Η αρχή του τέλους σήμανε το 1963, με την ίδρυση της ζυθοποιείας «Amstel», οπότε η «Κ. Ι. Φιξ Α.Ε.» έχασε το μονοπώλιό της. Το εργοστάσιο της Συγγρού στην Αθήνα κλείνει, ενώ αυτό της Θεσσαλονίκης λειτουργεί πλέον κύρια ως εμφιαλωτήριο. Επιπρόσθετα, η παραγωγή πάγου σταματάει το 1965, χρονιά κατά την οποία στη Θεσσαλονίκη άρχισαν να κλείνουν σταδιακά επιχειρήσεις αυτού του είδους.

Το 1982 το Εφετείο Αθηνών διορίζει εκκαθαριστή για τη ρευστοποίηση των ακινήτων της εταιρείας, με κύριους δικαιούχους την Εθνική Τράπεζα, το Δημόσιο Ταμείο και το Ι.Κ.Α. Το 1983 αναστέλλεται κάθε δραστηριότητα της εταιρείας και το 1992 τα περιουσιακά της στοιχεία περνούν στην Εθνική Τράπεζα. Το 1991 το βιομηχανικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης αγοράστηκε, μετά από πλειστηριασμό, από ομάδα ιδιωτών, τους αδελφούς Ζαφειρίδη, τον Πάρι Παρίση και τη σύζυγό του. Οι δύο τελευταίοι είχαν συστήσει αρχικά την εταιρεία "Ατλαντική Τεχνοδομική Ε.Π.Ε."

Κατά τη διάρκεια της μακροχρόνιας λειτουργίας του το εργοστάσιο «Κάρολος Φιξ» στη Θεσσαλονίκη δέχτηκε ποικίλες επεμβάσεις εκσυγχρονισμού και επέκτασης του κτιριακού δυναμικού του. Από τις νεότερες, σημαντικότερη θεωρείται η κατασκευή του εμφιαλωτηρίου το 1959, το οποίο σχεδίασε ο αρχιτέκτονας Τάκης Ζενέτος. Τα κτίριά του έπειτα από την παύση λειτουργίας του εργοστασίου εγκαταλείφθηκαν. Έκτοτε, τόσο το εξαιρετικής κατασκευής κτιριακό απόθεμα όσο και ο σημαντικός μηχανολογικός εξοπλισμός του, υφίστανται τη λεηλασία των ανθρώπων και τα διαβρωτικά αποτελέσματα των καιρικών συνθηκών και του χρόνου.

Το 1989 το παλαιότερο τμήμα του εργοστασίου χαρακτηρίζεται, μετά από πρόταση του Δήμου, ως πολιτιστικός χώρος. Μετά την αγορά του συγκροτήματος από την ομάδα ιδιωτών και την "Ατλαντική Τεχνοδομική Ε.Π.Ε." η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας εισηγείται το 1990 τον χαρακτηρισμό του ως διατηρητέου. Δύο χρόνια αργότερα μέρος του συγκροτήματος αποχαρακτηρίζεται με συνέπεια οι ιδιοκτήτες να εκδώσουν άδεια κατεδάφισής του. Το 1993 η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας επιτυγχάνει την αναστολή της κατεδάφισης, ενώ παράλληλα αποστέλλει στο Υπουργείο Πολιτισμού συμπληρωματικά στοιχεία για τον χαρακτηρισμό του συγκροτήματος. Συγχρόνως το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος- Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας καταθέτει πρόταση για τη διάσωσή του, ενέργεια που επαναλαμβάνουν από μέρους τους οι ιδιοκτήτες ένα χρόνο αργότερα.

Ως αποτέλεσμα αυτών των διαδικασιών, το 1994 η Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού του Υπουργείου Πολιτισμού εισηγείται τον χαρακτηρισμό του μεγαλύτερου μέρους του συγκροτήματος ως διατηρητέου, συμπεριλαμβανομένου και του μηχανολογικού εξοπλισμού του ⁴. Μετά το 1995 τμήμα των μη διατηρητέων κτιρίων του συγκροτήματος ενοικιάστηκε σε ιδιώτες και χρησιμοποιείται μέχρι τις μέρες μας ως χώρος διασκέδασης.

Στον επίσης διατηρητέο περιβάλλοντα χώρο του συγκροτήματος έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια πολλές καταστροφικές επεμβάσεις, οι κυριότερες εκ των οποίων είναι η κατεδάφιση τμημάτων της αρχικής περιφράξης και η αυθαίρετη κατασκευή προσκτισμάτων και στεγαστρων. Σήμερα ο υπαίθριος χώρος παραμένει χωρίς καμία φροντίδα και συχνά αποτελεί πεδίο απόθεσης άχρηστων αντικειμένων. Κατά τις βραδινές ώρες λειτουργεί εξολοκλήρου ως χώρος στάθμευσης για τους θαμώνες των κέντρων διασκέδασης.

Το 2003 πραγματοποιούνται εισηγήσεις από την Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας και της Διεύθυνσης Λαϊκού Πολιτισμού του Υπουργείου Πολιτισμού. Ένα χρόνο αργότερα, το 2004, στο πλαίσιο του ετήσιου εργαστηρίου του Διατμηματικού Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Προστασία, Συντήρηση και Αποκατάσταση Αρχιτεκτονικών Μνημείων» του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης αποφασίζεται η μελέτη του βιομηχανικού συγκροτήματος του Φιξ και συγκεκριμένα των εγκαταλελειμμένων κτιρίων του ⁵.

Το 2005 το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος- Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας πραγματοποιεί ημερίδα με θέμα τη διάσωση του συγκροτήματος. Σε αυτήν τονίζεται η ανάγκη εκπόνησης ενός master plan της ευρύτερης περιοχής, το οποίο θα ορίσει ζώνη προστασίας γύρω από το συγκρότημα και θα περιορίσει τους όρους δόμησης. Τέλος, τον Ιανουάριο του 2007 σε συνεδρίαση του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού λαμβάνεται η απόφαση για αγορά ή αναγκαστική απαλλοτρίωση του Φιξ Θεσσαλονίκης από το Υπουργείο Πολιτισμού, προκειμένου να αξιοποιηθεί ως πολιτιστικός χώρος. Ωστόσο, το ζήτημα δεν έχει οριστικά ξεκαθαριστεί, καθώς εκκρεμούν ακόμη προσφυγές για ακύρωση των αποφάσεων χαρακτηρισμού κάποιων κτιρίων ως διατηρητέων, αλλά αναζητούνται και τα χρήματα για την αγορά ή την απαλλοτρίωσή τους ⁶.

⁴ Έγγραφο της 4ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων, α.π.399/23-9-94

⁵ Οι γράφουσες μελέτησαν τρία από τα βασικά κτίρια που απαρτίζουν το σύνολο του συγκροτήματος.

⁶ Θέρμου, «Κτίρια Φιξ Αθήνας, Θεσσαλονίκης, Σπάρτης - Τα τρία στοιχειωμένα "Φ"», ένθετο «ΤΟ ΑΛΛΟ ΒΗΜΑ», Βήμα της Κυριακής, 4 Φεβρουαρίου 2007.

Η μελέτη του Φιξ

Στόχο της μελέτης αποτέλεσε εξ αρχής, όχι μόνο η απλή καταγραφή της κατάστασης διατήρησης του συγκροτήματος, αλλά η διαμόρφωση ενός πλαισίου επεμβάσεων και η διατύπωση πρότασης για την αποκατάσταση και επανάχρησή του.

Η μελέτη που πραγματοποιήθηκε διαρθρώνεται σε τρεις βασικές ενότητες. Οι δύο πρώτες αφορούν στην ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης και η τρίτη στη διατύπωση των συμπερασμάτων της ανάλυσης και συνακόλουθα στη διαμόρφωση της πρότασης. Πιο αναλυτικά, η πρώτη περιλαμβάνει τη λεπτομερή αποτύπωση, αρχιτεκτονική ανάλυση και τεκμηρίωση των κτιρίων, η δεύτερη την καταγραφή και διάγνωση των φθορών που έχουν υποστεί τα κτίρια, καθώς και την παθολογία της κατασκευής, ενώ η τρίτη αφορά, όπως προαναφέρθηκε, στην πρόταση αποκατάστασης και επανάχρησης του συγκροτήματος.

Αξίζει να σημειωθεί, ότι η διεπιστημονική συνεργασία μεταξύ διαφορετικών ειδικοτήτων (αρχιτέκτονες, πολιτικοί μηχανικοί και τοπογράφοι) αποδείχτηκε ιδιαίτερα χρήσιμη, καθώς η πολυπλοκότητα της κατασκευής και της παθολογίας του κτιρίου ήταν τέτοια, που θα καθιστούσε πρακτικά αναποτελεσματική την παρουσία μόνο μιας ειδικότητας μηχανικών.

Ταυτόχρονα, από τους αρχαιολόγους που συμμετείχαν στο Δ.Π.Μ.Σ. πραγματοποιήθηκε αρχαιολογική έρευνα και αναζήτηση όλων των πιθανών πηγών πληροφόρησης. Τα διαθέσιμα ιστορικά στοιχεία ήταν περιορισμένα, ενώ τα σχέδια που ανευρέθησαν αφορούσαν αποκλειστικά στο μηχανολογικό εξοπλισμό και απέδιδαν μόνο σχηματικά την κατασκευαστική δομή του κτιρίου. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι το συγκρότημα του Φιξ μελετήθηκε εξ αρχής από τους φοιτητές του Δ.Π.Μ.Σ., οι οποίοι ουσιαστικά, ελλείψει αξιόπιστων σχεδίων, ξεκίνησαν από μηδενική βάση.

Αρχικά ορίστηκε τοπογραφικό δίκτυο ελέγχου γύρω από το κτιριακό συγκρότημα, το οποίο εξαρτήθηκε από το ευρύτερο τοπογραφικό δίκτυο της πόλης. Στη συνέχεια εκπονήθηκε πλήρης τοπογραφική αποτύπωση όλων των υπό μελέτη κτιρίων με τη χρήση γεωδαιτικού σταθμού.

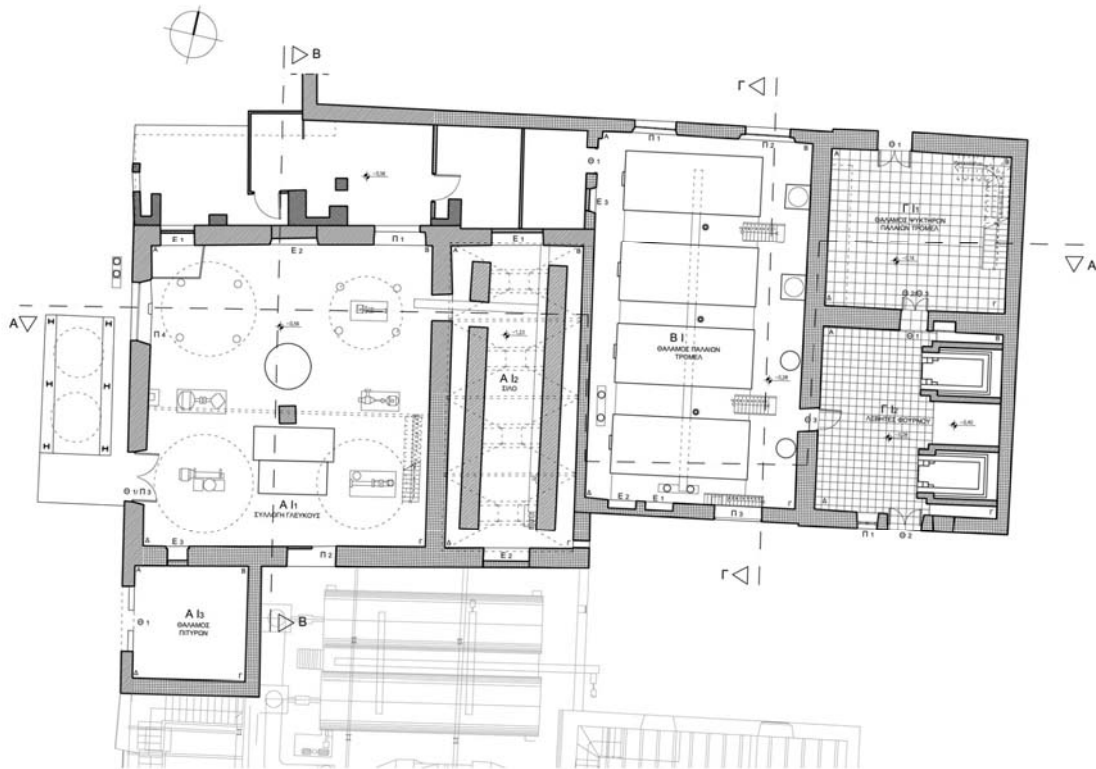
Η μέθοδος εργασίας των αρχιτεκτόνων και των πολιτικών μηχανικών περιλαμβάνει φωτογραφική αποτύπωση, σχεδιασμό σκίτσων (croquis) και συμπλήρωση καρτελών για κάθε χώρο ξεχωριστά, στις οποίες καταγράφηκαν όλες οι απαραίτητες πληροφορίες για το φέροντα οργανισμό, την πλήρωση, τα επιχρίσματα, τα κουφώματα, τον διάκοσμο, τους χρωματισμούς, τα κλιμακοστάσια, τον μηχανολογικό εξοπλισμό, τις υδραυλικές και μηχανολογικές εγκαταστάσεις, καθώς και την κατάσταση διατήρησής τους. Ταυτόχρονα, επισημάνθηκε η παθολογία των κτιρίων, καθώς και οι προσθήκες και οι αλλαγές που αυτά δέχτηκαν στο πέρασμα των χρόνων. Η σύγκριση των σχεδίων που εκπονήθηκαν με αυτά που ανευρέθησαν

από την αρχαιολογική έρευνα βοήθησαν επίσης στον εντοπισμό αρκετών μετατροπών που πραγματοποιήθηκαν στο μεσοδιάστημα⁷.

Τα συμπεράσματα της ανάλυσης οργανώθηκαν σε τέσσερις μεγάλες ενότητες που αφορούσαν στην τυπολογία, τη μορφολογία, την κατασκευαστική δομή και την παθολογία.

Τυπολογία

Οι χώροι του συγκροτήματος είναι ενιαίοι, ορθογωνικής κάτοψης, με ελεύθερα τοποθετημένα στον χώρο υποστυλώματα για τη στήριξη της οροφής, εξασφαλίζοντας έτσι τον απαραίτητο χώρο για την τοποθέτηση των μηχανημάτων. Οι πρώτες ύλες ακολουθούν ανοδική ή καθοδική πορεία μέσω των επιπέδων του κάθε κτιρίου. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι χώροι ακολουθούν τη διαδοχή των σταδίων της παραγωγής και σε κάθε περίπτωση υποτάσσονται στη λειτουργία.

Κάτοψη ισογείου (αποτύπωση)

⁷ Τα πιο πρόσφατα σχέδια που ανευρέθησαν από την αρχαιολογική έρευνα χρονολογούνται το 1965.

Μορφολογία

Το υπό εξέταση συγκρότημα είναι δείγμα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Καθαροί όγκοι, στιβαροί και απλοί, λιτές όψεις, με συμμετρία προς τον κατακόρυφο άξονα αποτελούν τα γενικά χαρακτηριστικά. Στις όψεις κυριαρχεί η εμφανής, φέρουσα, συμπαγής οπτοπλινθοδομή, πολλές φορές χρωματισμένη κεραμιδί, με μαύρους αρμούς. Κάποια από τα κτίρια ξεχωρίζουν για τον πιο διακοσμητικό χειρισμό των όψεων τους. Όλα τα ανοίγματα, σε όλα τα κτίρια, είναι τοξωτά, με περιμετρική προεξέχουσα κορνίζα από οπτόπλινθους με κεντρικό πλίνθινο κλειδί. Παραστάδες και οριζόντιες οδοντωτές ταινίες, τυφλά αψιδώματα με εγγεγραμμένα παράθυρα και τα εντυπωσιακά μεταλλικά ανοίγματα στο πρώτο επίπεδο ενός κυρίαρχου κτιρίου ολοκληρώνουν την εικόνα. Σε άλλα κτίρια οι επιφάνειες των όψεων είναι επιχρισμένες σε τόνους της ώχρας και τα παράθυρα είναι τοξωτά, άλλοτε μονά και άλλοτε δίλοβα, εγγεγραμμένα σε υπερκείμενο, ανακουφιστικό τόξο από οπτόπλινθους.

Κατασκευαστική δομή

Οι περιμετρικές τοιχοποιίες των κτιρίων είναι φέρουσες. Κατασκευάζονται με αργολιθοδομή από πράσινη πέτρα Θεσσαλονίκης, στην οποία παρεμβάλλονται ζώνες πλίνθων, ενώ από συγκεκριμένη στάθμη και πάνω η αργολιθοδομή αντικαθίσταται από συμπαγή οπτοπλινθοδομή με περίδεση από μεταλλικούς ελκυστήρες. Καθ' ύψος των κτιρίων παρατηρείται απομείωση του πάχους των τοιχοποιιών, στην οποία και εδράζονται οι δοκοί που φέρουν τις οροφές και τα πατώματα. Οι δοκοί αυτές είναι συνήθως μεταλλικές, σχήματος διπλού T και πακτώνονται στην εξωτερική τοιχοποιία. Στο εσωτερικό των χώρων οι φέρουσες αυτές δοκοί εδράζονται σε χυτοσιδηρά υποστυλώματα

Όσο αφορά στις οροφές, πρόκειται για πλινθόκτιστα καμαρωτά που κατασκευάζονται μεταξύ των σιδηροδοκών και πληρώνονται με τσιμεντοκονίαμα, το οποίο συνήθως μένει ακάλυπτο και σπανιότερα επικαλύπτεται με τσιμεντοπλακίδια. Συναντάται επίσης και η περίπτωση ξύλινων δαπέδων (κυρίως σε ανώτερους ορόφους), οπότε τότε και οι φέρουσες δοκοί είναι και αυτές ξύλινες.

Η στέγαση των κτιρίων πραγματοποιείται με ξύλινες στέγες που εδράζονται στις περιμετρικές τοιχοποιίες, καθώς και σε ξύλινα υποστυλώματα στο εσωτερικό των χώρων, ενώ επικαλύπτονται με γαλλικά κεραμίδια.

Ταυτόχρονα συναντώνται και κτίσματα με φέροντα οργανισμό από οπλισμένο σκυρόδεμα τα οποία και είναι νεότερες κατασκευές. Επίσης το σκυρόδεμα χρησιμοποιείται και για την αντικατάσταση δομικών στοιχείων που έχουν υποστεί φθορά.

Κατά μήκος τομή (αποτύπωση)

Παθολογία

Η εξέταση και καταγραφή της παθολογίας του κάθε χώρου ξεχωριστά οδήγησε σε συμπεράσματα σχετικά με τις αιτίες που συνέβαλαν σε αυτήν, και διαμόρφωσε τη γενική εικόνα της κατάστασης διατήρησης. Ως κυριότερη αιτία των φθορών του συγκροτήματος αναγνωρίζεται η εγκατάλειψη. Στέγες που έχουν καταρρεύσει ή φέρουν οπές, ασυνέχειες σε τοιχοποιίες και δάπεδα λόγω της βάνουσης απόσπασης μηχανημάτων, υαλοστάσια ή ακόμα και ολόκληρα κουφώματα που λείπουν, καθιστούν τα κτίρια εκτεθειμένα τόσο στις καιρικές συνθήκες όσο και σε βανδαλισμούς και κλοπές αντικειμένων. Μια άλλη αιτία πρόκλησης των υφιστάμενων φθορών είναι οι αλλαγές στη διαρρύθμιση των χώρων, οι μετατροπές και οι οπές που διανοίχθηκαν για την υποδοχή νέων μηχανημάτων, οι οποίες έγιναν χωρίς ιδιαίτερη ευαισθησία και προσοχή. Η πλειοψηφία όμως των φθορών προέρχεται από την ύπαρξη υγρασίας στους χώρους, με συνέπεια την οξείδωση των μεταλλικών στοιχείων, την απομείωση των διατομών τους, το σάπισμα των ξύλινων στοιχείων, τις εκτεταμένες αποφλοιώσεις των κονιαμάτων και τις αποκολλήσεις των επιχρισμάτων. Τέλος, η προσθήκη νέων όγκων, πάνω ή δίπλα σε υφιστάμενα κτίρια, αποτελεί την κυριότερη αιτία για τις καθιζήσεις της ανωδομής, καθώς επιβαρύνεται η θεμελίωση, αλλά και για τα προβλήματα αερισμού που εντοπίζονται σε χώρους των προϋπαρχόντων κτιρίων.

Πρόταση αποκατάστασης και επανάχρησης

Με βάση τα συμπεράσματα της ανάλυσης προέκυψε και η αξιολόγηση των κτιρίων. Για όσα κρίθηκαν άξια διατήρησης επιλέχθηκε η κατάλληλη χρήση, η οποία θα επιτρέψει τη διατήρηση της τυπολογίας και ογκοπλασίας τους, καθώς και του ιδιαίτερου χαρακτήρα τους⁸.

Αυτή η ενδιαφέρουσα εναλλαγή των όγκων, σε συνδυασμό με τη σπουδαιότητα και την παλαιότητα των κτιρίων αυτών, μας ώθησαν στην απόφαση διατήρησής τους, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά. Οι χρήσεις που επιλέχθηκαν ικανοποιούνται με τα υπάρχοντα κτίρια και τετραγωνικά, ώστε να μην προκύψει η ανάγκη προσθηκών, που πιθανώς θα αλλοίωναν το υπάρχον αισθητικό αποτέλεσμα. Με σεβασμό στην ιστορικότητα και την αυθεντικότητα του βιομηχανικού αυτού συνόλου, οδηγηθήκαμε σε καθαιρέσεις λιγότερο σημαντικών κτιρίων, για την ανάδειξη των πιο αξιόλογων.

Ειδικότερα η πρόταση, σεβόμενη τις αρχές αποκατάστασης που έχουν θεσμοθετηθεί διεθνώς, βασίστηκε σε σύγχρονα πολεοδομικά και κοινωνικά δεδομένα της περιοχής. Στόχο της αποτέλεσε η επανένταξη του βιομηχανικού συγκροτήματος στον πολεοδομικό ιστό και τη ζωή της πόλης, μέσω της ενσωμάτωσης σε αυτό χρήσεων, οι οποίες θα καταστήσουν τα κελύφη επισκέψιμα καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας και θα προσελκύσουν επισκέπτες στη συγκεκριμένη περιοχή.

Πριν την επιλογή των νέων χρήσεων που θα στεγάσουν οι όγκοι που διατηρούνται, θεωρήθηκε σκόπιμη η διερεύνηση της περιβάλλουσας περιοχής και των υφιστάμενων χρήσεων.

Όπως φαίνεται λοιπόν, το εργοστάσιο Φιξ βρίσκεται σε μια αναπτυσσόμενη περιοχή, καθώς η νέα δυτική είσοδος της Θεσσαλονίκης δημιουργεί καινούρια δεδομένα και προοπτικές, έναν νέο πόλο έλξης για την πόλη. Ενώ η περιοχή αυτή ήταν κατεξοχήν βιομηχανική, τα τελευταία χρόνια και ιδιαίτερα μετά την αποβιομηχάνιση της δεκαετίας του 1980 και τη μεταφορά των μεγάλων εργοστασίων στην περιοχή της Σίνδου, έχει αρχίσει σταδιακά να αλλάζει χαρακτήρα. Χρήσεις αναψυχής και εμπορίου έχουν πλαισιώσει μια περιοχή με αξιόλογα ιστορικά κελύφη. Τα πρώτα βήματα έγιναν με τη δημιουργία εκεί χώρων νυχτερινής διασκέδασης αλλά και με το παράδειγμα της αξιοποίησης του «Μύλου» ως χώρου πολιτισμού και διασκέδασης. Παράλληλα, τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε τον οικιστικό ιστό να έχει αρχίσει να απλώνεται στην περιοχή και σταδιακά να καταλαμβάνει τους χώρους γύρω από τα εγκαταλελειμμένα εργοστάσια. Μάλιστα αξίζει να αναφερθεί, ότι πέρα από νεόδμητες κατοικίες, στην περιοχή ανεγείρονται συγκροτήματα γραφείων, multiplex συγκροτήματα αλλά και πολυτελή ξενοδοχεία, δίνοντας έναν τελείως διαφορετικό αέρα και χαρακτήρα στην άλλοτε βιομηχανική περιοχή.

⁸ Τα κτίρια που εξετάσαμε αποτελούν τον κεντρικό πυρήνα του εργοστασίου και αναπτύσσονται σε μεγάλη έκταση και, κυρίως, ύψος.

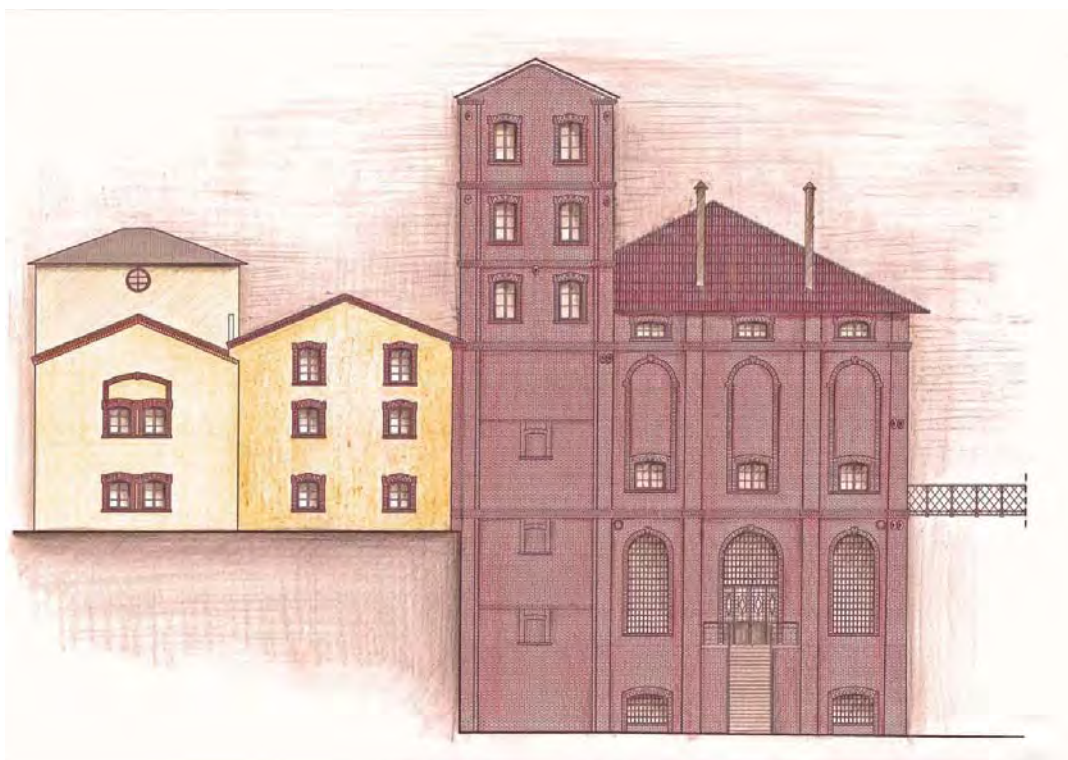
Στόχος για την επιλογή νέων χρήσεων ήταν η δημιουργία ενός ζωντανού χώρου, με τη συνεχή παρουσία ατόμων από όλες τις κοινωνικές ομάδες και ηλικίες και η ανάδειξη του Φιξ ως χωρόσημου. Η θέση του επιτρέπει την υποδοχή κοινού, μιας και η πρόσβαση σε αυτό είναι εύκολη, είτε μέσω των αστικών συγκοινωνιών είτε ιδιωτικών οχημάτων.

Ο ήδη υπάρχων διαχωρισμός του ευρύτερου συγκροτήματος σε δύο ενότητες μας ώθησε στην επιλογή δύο χρήσεων, μία για κάθε ενότητα. Το ένα τμήμα θα καλύψει τις ανάγκες στέγασης χώρων γραφείων και το άλλο θα στεγάσει χρήσεις μουσειακές, εκθεσιακές και αναψυχής. Εξασφαλίζεται έτσι η παρουσία ανθρώπων και η χρήση του συγκροτήματος όλες τις ώρες της ημέρας.

Φωτορεαλιστική απεικόνιση εσωτερικής διαμόρφωσης

Η τυπολογία και η μορφολογία αναδεικνύονται με ήπιες επεμβάσεις αποκατάστασης. Τα αυθεντικά τμήματα των κτιρίων συντηρούνται και διατηρούνται, όπου αυτό είναι εφικτό, ενώ πραγματοποιούνται περιορισμένες ανακατασκευές, όπου χρειάζεται. Σφραγισμένα παράθυρα ανοίγουν και οι όψεις αποκαθίστανται στην αρχική τους μορφή. Οι φθορές των υλικών αντιμετωπίζονται και προλαμβάνονται μελλοντικές. Νέα στοιχεία, που κρίνεται σκόπιμο να προστεθούν για τον εκσυγχρονισμό και την καλύτερη εξυπηρέτηση του συγκροτήματος, ενσωματώνονται διακριτικά στον χώρο και αφορούν κυρίως μεταλλικές κατασκευές.

Κύρια όψη (από 26^{ης} Οκτωβρίου)

Διαμόρφωση υπαίθριου χώρου

Για την οργάνωση του υπαίθριου χώρου όλου του συγκροτήματος, κύριο ρόλο έπαιξαν οι διαδρομές των πεζών και οι πιθανές στάσεις. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί και ο υπάρχων διαχωρισμός του συγκροτήματος σε δύο ενότητες, τόσο από άποψη όγκων όσο και λειτουργίας.

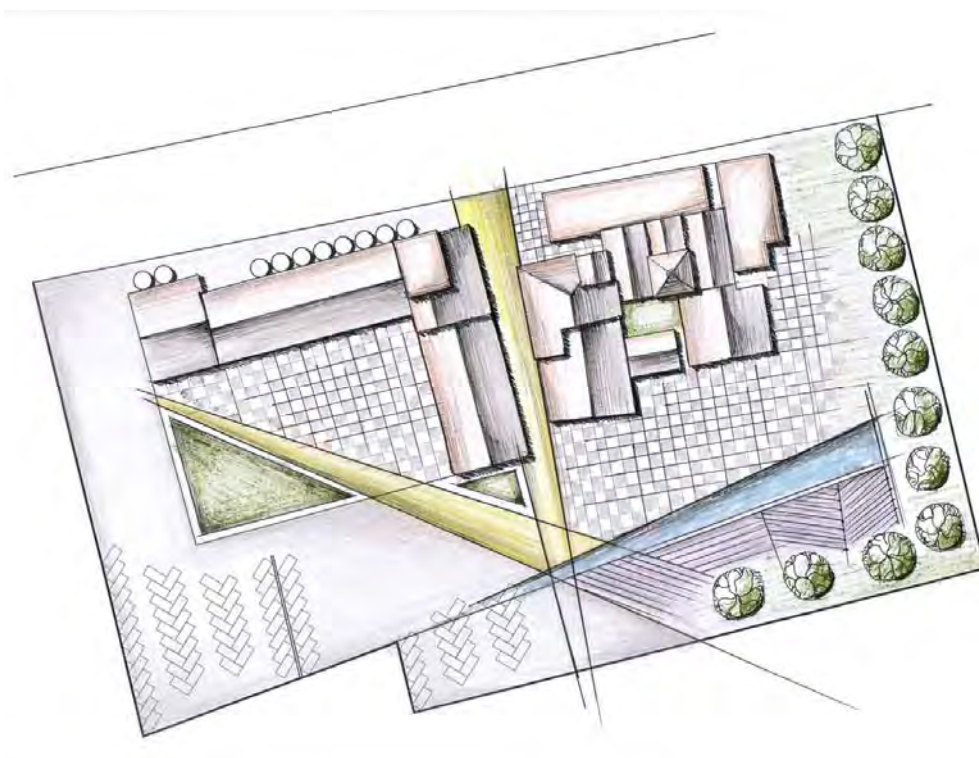
Διατηρούνται οι δύο εισοδοί από την οδό 26ης Οκτωβρίου. Η είσοδος στα αριστερά του οικοπέδου εξυπηρετεί πεζούς και αυτοκίνητα, ενώ η κεντρική μόνο πεζούς. Ο χώρος που προβλέπεται για τη στάθμευση των αυτοκινήτων είναι εύκολα προσεγγίσιμος και απομακρυσμένος από τα κτίρια, ώστε να μην αλλοιώνεται το οπτικό αποτέλεσμα των όψεών τους από την παρουσία των αυτοκινήτων.

Διαμορφώνονται δύο πλατείες, μία για κάθε ενότητα. Η πλατεία που αφορά την ενότητα των γραφειακών χώρων οργανώνεται πιο αυστηρά, με τη διαδρομή των πεζών να τη διαπερνά και να δημιουργείται μια μεγάλη νησίδα πρασίνου. Η δεύτερη πλατεία, που αφορά την ενότητα της ψυχαγωγίας, των καλλιτεχνικών δρώμενων, της έκθεσης μηχανολογικού εξοπλισμού και γενικά δραστηριότητες αναψυχής, είναι πιο χαλαρά σχεδιασμένη, καθώς "σβήνει" μέσα στη ζώνη πρασίνου. Και οι δύο πλατείες τη νύχτα θα προσελκύουν το κοινό, καθώς εκεί θα φιλοξενούνται περιοδικές εκθέσεις και εκδηλώσεις.

Τα όρια του σχεδιασμένου χώρου υλοποιούνται ήπια, με δενδροφυτεύσεις στα ανατολικά του οικοπέδου, ενώ το ρόλο του νότιου ορίου αναλαμβάνει μια λωρίδα νερού, ως ανάμνηση της θάλασσας που κατά το παρελθόν βρισκόταν κοντά στο Φιξ.

Δίπλα σε αυτήν την επιφάνεια νερού τοποθετούνται σανίδες προβλήτας (boardwalk), διαμορφώνοντας έναν χώρο, απ' όπου μπορεί κανείς να απολαύσει τη θέα ολόκληρου του συγκροτήματος.

Τα υλικά που χρησιμοποιούνται για τις δύο διαδρομές των πεζών είναι εμφανές σκυρόδεμα με χάλκινους αρμούς. Οι πλατείες πλακοστρώνονται με πλάκες από γαρμπιλομπετόν, σε χρωματισμό γκρίζο και μαύρο.

Πρόταση διαμόρφωσης του υπαίθριου χώρου

Ειρήνη Παπαγεωργίου, αρχιτέκτων μηχανικός - αναστηλώτρια MSc

Αγγελική Τόγια, αρχιτέκτων μηχανικός - αναστηλώτρια MSc

Ελευθερία Φαντίδου, αρχιτέκτων μηχανικός - αναστηλώτρια MSc, υπότροφος ιδρύματος Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης

ΕΝΟΤΗΤΑ 4:

ΚΤΗΜΑΤΑΓΟΡΑ, ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ, ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΩΝ

Ελένη Πορτάλιου

Η διατήρηση του ιστορικού εργοστασίου της Columbia: κοινωνική παρέμβαση και εκπαιδευτική προσέγγιση

Στο χειμερινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2006-2007 δόθηκε στο διατομεακό μάθημα του Αστικού Σχεδιασμού στην Αρχιτεκτονική Σχολή ΕΜΠ, από τους διδάσκοντες Ελένη Πορτάλιου και Γιώργο Χαϊδόπουλο με τη συνεργασία του Θάνου Στασινόπουλου, ως θέμα σπουδαστικών εργασιών, η "Ανάπλαση της ευρύτερης περιοχής του εργοστασίου της Columbia στη Ριζούπολη". Το ίδιο θέμα εκπόνησε στη διπλωματική της εργασία η Δήμητρα Ζύγρα, με επιβλέπουσα την Ε. Πορτάλιου. Τα όρια της επέμβασης, που θεωρείται ενταγμένη στο ευρύτερο αστικό περιβάλλον, ορίζονται ανατολικά από τη λεωφόρο Ηρακλείου, δυτικά από το ρέμα του Ποδονίφτη και το Άλσος Προμπονά, βόρεια από τον Σταθμό του ΗΣΑΠ "Περισσός" και νότια από το γήπεδο του Απόλλωνα.

Στην επιλογή του θέματος συνέβαλε η κινητοποίηση των κατοίκων της Ριζούπολης και η δράση της "Πρωτοβουλίας για τη Διάσωση και Αξιοποίηση του Εργοστασίου της Columbia", η οποία έφερε στο συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων το αίτημα της κήρυξης του εργοστασίου ως διατηρητέου – το κεντρικό κτίριο κρίθηκε διατηρητέο όπως και η πύλη εισόδου, όχι όμως το σύνολο του συγκροτήματος. Συμμετείχε, επίσης, με μέλη της στην προσφυγή στο Συμβούλιο της Επικρατείας (16.5.2006)¹ για την ακύρωση της απόφασης της περιορισμένης σε έκταση κήρυξης από το ΥΠΠΟ (26806/21.3.2006) και της άδειας κατεδάφισης, επιχειρηματολογώντας υπέρ της ιστορικότητας του συγκροτήματος και του τόπου ως συνόλου.

Η Πολεοδομία του Δήμου Αθηναίων έσπευσε, μετά την απόφαση του ΥΠΠΟ, να εκδώσει σε χρόνο ρεκόρ άδεια κατεδάφισης των μη κηρυγμένων διατηρητέων κτιρίων και οι μπουλντόζες, παρά την αντίσταση της Πρωτοβουλίας των κατοίκων την ώρα των εργασιών, γκρέμισαν το μεγαλύτερο μέρος του συγκροτήματος. Τελικά, οι διαμαρτυρίες γενικεύτηκαν, το θέμα πήρε δημοσιότητα και η Πολεοδομία Αθηνών αποφάσισε εκ των υστέρων αναστολή της άδειας κατεδάφισης.

Έκτοτε, το θέμα του εργοστασίου της Columbia βρίσκεται σε εκκρεμότητα. Αν τα πράγματα μείνουν στη σημερινή απόφαση, ο ιδιοκτήτης μπορεί να

ανοικοδομήσει τον χώρο ως οικόπεδο, εντάσσοντας κατά την κρίση του το διατηρητέο κτίριο στα σχέδια εμπορικής αξιοποίησης της ιδιοκτησίας του, καθώς η ένταξη της ευρύτερης περιοχής – πρώην βιομηχανικής – στο σχέδιο πόλεως επιτρέπει την εκμετάλλευσή της με πολύ υψηλότερο από τον σημερινό συντελεστή δόμησης. Αν, αντίθετα, ο τόπος της Columbia κριθεί συνολικά διατηρητέος, όπως ζητούν οι προσφεύγοντες στο ΣτΕ, θα πρέπει ν' απαλλοτριωθεί από το ΥΠΠΟ ή/και τον Δήμο Αθηναίων και να επανασχεδιαστεί σύμφωνα με αρχές που αφορούν την ιστορία της μουσικής, της μουσικής παραγωγής και της συλλογικής και ιστορικής μνήμης.

Η εκπαιδευτική προσέγγιση του εργοστασίου της Columbia στο πλαίσιο ανάπλασης της ευρύτερης περιοχής

Το περιεχόμενο του μαθήματος του Αστικού Σχεδιασμού, που ενέταξε στο πρόγραμμά του το εργοστάσιο της Columbia, αφορά στην κατανόηση της σημερινής πραγματικότητας του αστικού χώρου και στην αναζήτηση παρεμβάσεων σε διαφορετικές κλίμακες, για μια εναλλακτική ανασυγκρότησή του. Η ευρύτερη περιοχή του 5^{ου} Διαμερίσματος του Δήμου Αθηναίων, όπου ανήκει η Columbia, αλλά και γενικότερα η Αθήνα και η Αττική, χαρακτηρίζονται από *"συνθλιπτική κυριαρχία των ιδιωτικών περιοχών κατοικίας σε βάρος δημόσιων ή/και κοινόχρηστων χώρων και συλλογικών λειτουργιών και απουσία διακριτών ποσοτικά και ποιοτικά αστικών κυττάρων ή πράσινων χώρων που αποδίδουν το δημόσιο πρόσωπο της πόλης"*.²

Οι διαπιστώσεις αυτές, καθώς και οι εκρηκτικές διαστάσεις της περιβαλλοντικής κρίσης διαμόρφωσαν το πρόγραμμα της συγκεκριμένης αστικής ανάπλασης. Αναζητήθηκε μια ευρύτερη έκταση 60 περίπου στρεμμάτων σήμερα αραιοδομημένη, που εφάπτεται στο Άλσος Προμπονά (3ο στρέμμα) και γειτνιάζει με τον Ποδονίφτη. Η περιοχή αποτέλεσε τμήμα της βιομηχανικής περιοχής των δήμων Ν. Ιωνίας και Αθηνών, έχοντας αποτυπωθεί ως τέτοια στη συλλογική μνήμη, ιδιαίτερα με την παρουσία του εργοστασίου της Columbia, το οποίο στέγαζε τον μουσικό πολιτισμό μιας εποχής από το 1930 μέχρι το 1991, και συνδέθηκε με τη λαϊκή συμμετοχή και έκφραση ως μέρος αυτού του πολιτισμού. Οι κάτοικοι της περιοχής θυμούνται το εργοστάσιο όχι μόνο γιατί ζούσαν καθημερινά τη λειτουργία του, αλλά γιατί τραγούδησαν τα τραγούδια που εκεί έγιναν δίσκοι και κατέκλυσαν το πανελλήνιο.³

Τρία στοιχεία συνέχουν την αστική ανάπλαση την οποία επιχείρησαν οι σπουδαστικές ομάδες της Αρχιτεκτονικής Σχολής ΕΜΠ: η συλλογική και ιστορική μνήμη, ο εμπλουτισμός της πόλης με ανοιχτούς δημόσιους χώρους και ο πολλαπλασιασμός των πράσινων εκτάσεων μέσα στον αστικό ιστό, ως φίλτρων προστασίας από τη ρύπανση.

Όσον αφορά την ιστορική και συλλογική μνήμη, το πρόγραμμα αναφέρεται στη δημιουργία ενός μουσικού συνόλου γύρω από το διατηρητέο σήμερα κτίριο της

Columbia, το οποίο λειτουργεί ως χώρος ανάδειξης της διαδικασίας της μουσικής παραγωγής και της ιστορίας της, και εμπλουτίζεται με νέους χώρους σύγχρονης μουσικής δημιουργίας και έκφρασης, κυρίως νέων ανθρώπων.

Παράλληλα, σε αναφορά με τη βιομηχανική και βιοτεχνική παραγωγή που έχει εγκαταλειφθεί στην ευρύτερη περιοχή, ενώ τα περισσότερα κτίρια που τη στέγασαν έχουν χαθεί, προτείνεται η εγκατάσταση μιας νέας μικρής βιοτεχνικής μονάδας 20 κεραμιστών στην έκταση της ανάπλασης.⁴

Στη διπλωματική εργασία με το ίδιο θέμα, που εκπόνησε η τελειόφοιτος της Αρχιτεκτονικής Σχολής ΕΜΠ Δήμητρα Ζύγρα, η ανάπλαση περιορίζεται από πλευράς κτιριακών εγκαταστάσεων στο διατηρητέο κτίριο της Columbia και τα συμπληρωματικά μουσικά κτίρια, ώστε να δοθεί μεγαλύτερο εύρος στους ελεύθερους χώρους. Σε κάθε περίπτωση, ο πραγματοποιούμενος συντελεστής δόμησης είναι πολύ χαμηλός (μέγιστος 0,15 στο σύνολο των 60 στρεμμάτων) έναντι του υπολογιζόμενου σήμερα σε 1,4-1,6 στο προς ανοικοδόμηση οικόπεδο της Columbia, εφ' όσον δεν υπάρξει κήρυξη του ως ιστορικού τόπου και απαλλοτρίωση.

Με βάση τη θέση για την ανάγκη ενός ενιαίου δικτύου δημόσιων ελεύθερων και πράσινων χώρων, συνεχούς ροής πεζών στην πόλη, που σηματοδοτούνται με δημόσια κτίρια και δημόσιες λειτουργίες, η προς ανάπλαση περιοχή γύρω από την Columbia συνδέεται με την ευρύτερη γειτονιά της Πατησίων (μέχρι τον σταθμό του τρένου), με τη Νέα Ιωνία, τον σταθμό του Περισού και το άλσος της Ν. Φιλαδέλφειας. Θεωρείται ως τμήμα μιας ενιαίας δημόσιας και πράσινης ραχοκοκκαλιάς, που ανασυνθέτει τον διασπασμένο αστικό ιστό και το υποβαθμισμένο οικιστικό περιβάλλον της πόλης. Αποτελεί μια ευρεία και συνεκτική νησίδα, η οποία διασφαλίζει τις συνδέσεις της με άλλες ανάλογες νησίδες στην ευρύτερη περιοχή και τους πέριξ δήμους.

Το κτίριο της Columbia ως αστικός συντελεστής

Ο αρχιτέκτων, θεωρητικός της αρχιτεκτονικής και πανεπιστημιακός Aldo Rossi συγκροτεί στο έργο του *"Η αρχιτεκτονική της πόλης"* την έννοια του αστικού συντελεστή και την αποδίδει *"σε μεγάλα μέγαρα και οικοδομικά συγκροτήματα ή σύνολα κτιρίων, που αποτελούν αληθινά τμήματα της πόλης και που η τωρινή λειτουργία τους σπάνια ταυτίζεται με την αρχική... Μας εντυπωσιάζει το πλήθος των λειτουργιών που μπορεί να επιτελεί ένα κτίριο, και ακόμη περισσότερο το γεγονός ότι αυτές οι λειτουργίες είναι ανεξάρτητες από τη μορφή του. Όμως αυτό ακριβώς που μας εντυπώνεται είναι η μορφή του: αυτή που τη ζούμε, που τη βιώνουμε και που με τη σειρά της επιδρά στη δομή της πόλης"*.⁵

Η ατομικότητα των αστικών συντελεστών πλάθεται μέσα στο χώρο και τον χρόνο, δεν είναι χωρικά και χρονικά μονοσήμαντη και στατική, γι' αυτό και οι αστικοί συντελεστές είναι σύνθετες μορφές, φορτισμένες με μνήμη καθώς

αποτελούν προϊόντα του κοινωνικού συνόλου. Οι αστικοί συντελεστές λειτουργούν σαν ένα είδος σηματοδότη, ως καθοριστικά στοιχεία του τρόπου "με τον οποίο οι άνθρωποι προσανατολίζονται μέσα στην πόλη, και διαμορφώνουν εξελικτικά την αντίληψή τους για το χώρο".⁶ Τείνουν να προσομοιάζουν με έργα τέχνης και να ταυτίζονται με τα μνημεία.

Επεκτείνοντας την άποψη του Halbwachs για την αλληλεπίδραση χώρων και κοινωνικών ομάδων, ο Rossi θεωρεί "ότι η πόλη η ίδια είναι η συλλογική μνήμη των λαών. Και όπως η μνήμη είναι συνδεδεμένη με τα γεγονότα και τους τόπους, η πόλη είναι ο «locus» της συλλογικής μνήμης. Αυτή η σχέση ανάμεσα στο «locus» και τους πολίτες γίνεται λοιπόν η κυρίαρχη εικόνα, η αρχιτεκτονική – τοπίο και καθώς τα γεγονότα χαράζονται στη μνήμη, καινούργια γεγονότα συμβαίνουν στην πόλη".⁷

"Η συλλογική μνήμη συμμετέχει στο μετασχηματισμό του χώρου μέσα από τη δράση του κοινωνικού συνόλου".⁸

Η δημιουργία και ο μετασχηματισμός των αστικών συντελεστών χαρακτηρίζουν την ανάπτυξη της πόλης σε διάφορα στάδια και εδώ η αρχιτεκτονική ένταση υπερέχει, όπως λέει ο Carlo Aymonino, και επιβάλλεται πρωτίστως ως μορφή. Το παράδειγμα του Rossi με τον καθεδρικό ναό της Κολωνίας, που τον θυμάται στη μέση της κατεστραμμένης πόλης, αμέσως μετά τον πόλεμο, αποδίδει τον χαρακτήρα ορισμένων ακατάλυτων χωρικών στοιχείων, τα οποία πιστοποιούν τη διάρκεια, τη συνέχεια αλλά και τον μετασχηματισμό, δηλαδή τις βασικές αρχές συγκρότησης της πόλης.

Η έννοια του αστικού συντελεστή δεν είναι εφαρμόσιμη μόνο στην περίπτωση αναντίρρητων μνημείων αλλά και ελάχιστων αρχιτεκτονικών κτιρίων ή συνόλων, με μορφή διαμορφωμένη συνθετικά μέσα στο χρόνο, που λειτουργεί ως κοινωνική αναφορά και ως «locus» της συλλογικής μνήμης.

Όσον αφορά την Columbia, στην οποία μπορούμε να αποδώσουμε την υπόσταση ενός αστικού συντελεστή, η συλλογική μνήμη εδώ είναι ακόμα ενεργή και επενδεδυμένη στις βιωμένες εμπειρίες των κατοίκων της περιοχής, ενώ ταυτόχρονα το όνομά της εμπλέκεται άτοπα στις αναφορές όσων συνδέθηκαν με τη μουσική και το τραγούδι.

Αυτές οι μνήμες (ατομικές / συλλογικές / ιστορικές) φωλιάζουν ήδη στο κτίριο και θα πάρουν συγκεκριμένες μορφές ανάλογα με την επανανεργοποίηση του χώρου της Columbia ως ιστορικού τόπου. Το σημαντικό είναι ότι, στην επιχειρούμενη ανάπλαση της ευρύτερης περιοχής, το κτίριο της Columbia, με τις ιδιότητες του αστικού συντελεστή, εκλαμβάνεται ως αφηγηματικό σημείο της επέμβασης και της νέας φάσης της ζωής της πόλης.

Μπορούν τα βιομηχανικά κτίρια, κηρυγμένα ή μη ως μνημεία, να παίξουν ρόλο αστικών συντελεστών; Η Columbia αποτελεί παράδειγμα με ευρύτερο πολιτιστικό περιεχόμενο που της προσδίδει αναντίρρητη λάμψη και αξία. Όμως, σχεδόν κάθε βιομηχανικό κτίριο μπορεί να σηματοδοτεί την πόλη και να συγκροτεί τόσο τη διάρκεια όσο και την αλλαγή της, ακριβώς γιατί τα βιομηχανικά κτίρια διαθέτουν μια καταλυτική μορφή η οποία επιβάλλει την παρουσία τους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα βιομηχανικής μορφής, που επιβάλλεται στην πόλη και τη συλλογική μνήμη, είναι το κτίριο Φιξ στη λεωφόρο Συγγρού στην Αθήνα, το οποίο δυστυχώς κατεδαφίστηκε σε μεγάλο τμήμα του, δηλαδή τεμαχίστηκε, αν και θα μπορούσε να συντελέσει με την ισχυρή παρουσία του, στο πλαίσιο της ανάπλασης του ευρύτερου ιστορικού και αρχαιολογικού χώρου, ως στοιχείο μετάβασης ανάμεσα στο ιστορικό τμήμα της πόλης και την πόλη.

Η Columbia ως αστικό κοινωνικό κίνημα

Η ιστορική και συλλογική μνήμη αποτελούν σύγχρονα επίδικα. Η “αξιοποίηση” των γιγάντιων (ή και μικρότερων) βιομηχανικών συγκροτημάτων και, πάντως, η στάση απέναντί τους προκύπτει ως αποτέλεσμα πολύ διαφορετικών προσεγγίσεων, που αναπτύσσονται με επίκεντρο όχι μόνο την ιστορία και τη μνήμη αλλά και τη σημασία του δημόσιου χώρου και των κοινωνικών και μορφολογικών προϋποθέσεων για την απόδοση της αξίας του. Στον εκβιαστικό “διάλογο” για τη διατήρηση ή μη των βιομηχανικών κτιρίων, ο οποίος διενεργείται υπό το κράτος συνεχών κατεδαφίσεων, ακόμα και όταν δεν συντρέχουν οι νόμιμες προϋποθέσεις⁹, δεν προσέρχονται μόνο οι επιστήμονες – άλλωστε η επιστημονική τους μαρτυρία και όταν συνηγορεί υπέρ της προστασίας, δεν είναι από μόνη της ικανή να αφοπλίσει τις αγοραίες πολιτικές και δυνάμεις.

Εδώ παρεμβαίνουν τα αστικά κοινωνικά κινήματα, που αποτελούν σήμερα στην Ελλάδα και ειδικότερα στην Αττική έναν αξιοσημείωτο δημόσιο χώρο διατύπωσης αρχών και θέσεων για την πόλη, τις οποίες συγκεκριμενοποιούν και θέτουν σε κίνηση μέσα από αγώνες ενάντια στην πολιτική του κεντρικού κράτους ή/και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Οι κοινωνικοί αγώνες για τη διάσωση του εργοστασίου της Columbia αποτελούν μέρος ενός ευρύτατου κινήματος για την υπεράσπιση των δημόσιων χώρων της πόλης από τη δόμηση, την εμπορευματοποίηση και την ιδιωτικοποίηση, το οποίο σήμερα, ύστερα και από την οικολογική καταστροφή των ορεινών όγκων της Αττικής, έχει πάρει μαζικές διαστάσεις και έχει προχωρήσει σε συντονισμό και πολλαπλασιασμό των δράσεών του.

Μέσα στο ευρύ κίνημα για τους δημόσιους χώρους της πόλης, αναπτύσσονται επιμέρους διεκδικήσεις που αναφέρονται στην προστασία ιστορικών κτιρίων και τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης. Παραδείγματα αποτελούν οι αγώνες για τα Προσφυγικά της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, για τη Δημοτική Αγορά της Κυψέλης, πρόσφατα για τα διατηρητέα κτίρια της Διονυσίου Αρεοπαγίτου και, οπωσδήποτε, για το ιστορικό εργοστάσιο της Columbia.

Ο Manuel Castells διαμόρφωσε στις 10ετίες του 1970 και 1980, ιδιαίτερα με το μνημειώδες έργο του *“Η Πόλη και οι Αποκάτω”*¹⁰, το πεδίο της αστικής κοινωνιολογίας μέσα στον ευρύ χώρο των κοινωνικών επιστημών. Παρά το ότι δεν εξάντλησε το θέμα και, από μια άποψη, περιόρισε τα κινήματα στη ριζοσπαστική –

ανατρεπτική εκδοχή τους, ο Castells διατύπωσε έννοιες και ορισμούς που μπορούμε να επικαλούμαστε και σήμερα, εντάσσοντας τα αστικά στα νέα κοινωνικά κινήματα και φωτίζοντάς τα με προσεγγίσεις και ερμηνείες από τις θεωρίες των κοινωνικών κινήματων εν γένει, οι οποίες γνωρίζουν μεγάλη άνθιση την τελευταία δεκαετία, καθώς η πολιτική έχει επανακάμψει μέσω των κοινωνικών κινήματων.

"Η έρευνα για το χωρικό νόημα και την πολιτιστική ταυτότητα, οι απαιτήσεις για κοινωνικά αγαθά και υπηρεσίες και η πορεία προς την τοπική αυτονομία, έχουν πυροδοτήσει την τελευταία δεκαετία (εννοεί τη δεκαετία 1970) μια σειρά από αστικά κινήματα διαμαρτυρίας που, σε πολύ διαφορετικά περιβάλλοντα, αναζητούσαν αστικές μεταρρυθμίσεις και οραματίστηκαν μια εναλλακτική πόλη".¹¹

Σύμφωνα με τον Castells, η πόλη είναι ένα κοινωνικό προϊόν που προκύπτει από συγκρουόμενα κοινωνικά συμφέροντα και αξίες. Επειδή τα κυρίαρχα κοινωνικά συμφέροντα έχουν θεσμοποιηθεί και ανθίστανται στην αλλαγή, οι μεγαλύτερες αλλαγές στο χώρο της πόλης, το νόημα και τη δομή, τείνουν να είναι το αποτέλεσμα της κινητοποίησης και των διεκδικήσεων των αποκάτω.

Τα τρία βασικά περιεχόμενα που διαπιστώνει ο Castells ότι νοηματοδοτούν τα αστικά κοινωνικά κινήματα είναι: 1. Η εξασφάλιση από τους κατοίκους μιας πόλης που οργανώνεται γύρω από την αξία χρήσης σε αντίθεση με την αντίληψη της αστικής ζωής και των υπηρεσιών ως εμπορευμάτων, που είναι η λογική της ανταλλακτικής αξίας. 2. Η αναζήτηση της πολιτιστικής ταυτότητας για να διατηρούνται και να δημιουργούνται αυτόνομες τοπικές κουλτούρες. 3. Η αποκέντρωση της γειτονιάς και η αστική αυτοδιαχείριση.

Το κίνημα για την Columbia ακουμπά πρωτίστως στο σημείο 1 και εν μέρει στο σημείο 2.

Το θέμα της διατήρησης και επαναενεργοποίησης των γιγάντων και κάθε ιστορικού κτιρίου, προσκρούει σήμερα ευθέως στη συνθλιπτική κυριαρχία των νόμων του νεοφιλελευθερισμού και της αγοράς και στην επιβεβλημένη στο χώρο της πόλης κερδοσκοπία στη γη και τα ακίνητα. Καθώς το κοινωνικό κράτος καταρρέει, δεν διατίθενται δημόσιοι πόροι για τη διατήρηση της Columbia και ο ιδιώτης στον οποίο ανήκει, όπως και κάθε ιδιώτης, επιδοτείται με συντελεστή δόμησης ώστε να εκμεταλλευτεί στο μέγιστο δυνατό βαθμό την ιδιοκτησία του.

Σε αντιπαράθεση με αυτή την προσέγγιση της αξίας της πόλης ως ανταλλακτικής αξίας, το κίνημα της Columbia προτάσσει την αξία χρήσης και πάνω της αναπτύσσει τα επιχειρήματα της λαϊκής ιστορίας και μνήμης, άρρηκτα συνδεδεμένων με την ιστορία και τις μνήμες της μουσικής και του τραγουδιού.

Από την άλλη, κινήματα όπως αυτό της Columbia, ξαναορίζουν την έννοια της πολιτιστικής ταυτότητας και ευρύτερα του πολιτισμού, με αναφορές όχι μόνο στο παρελθόν αλλά και στη σύγχρονη δημιουργία. Βλέπουν την ενεργή σχέση των ανθρώπων με την ιστορία και τη μνήμη ως βασικό στοιχείο πολιτισμού, που αντιτίθεται στον αγοραίο και αβαθή ιστορικά πολιτισμό της εμπορευματοποιημένης κατανάλωσης. Θέλουν στον ιστορικό τόπο της Columbia ένα ζωντανό μουσείο αλλά

και στέγη για νέους μουσικούς, σε αντίθεση με το εμπορικό κέντρο (mall), που κατά τα φαινόμενα θα οικοδομήσει ο ιδιοκτήτης του οικοπέδου, αν ο αγώνας τους χαθεί.

Εμπλοκή κοινωνικών αιτημάτων στην εκπαιδευτική διαδικασία

Η σχέση του δημοσίου πανεπιστημίου με την κοινωνία δεν είναι δεδομένη αλλά διαμορφώνεται και επαναδιατυπώνεται κάθε στιγμή. Η αρχιτεκτονική ως κοινωνική τέχνη διδάσκεται και δημιουργείται όταν οι κοινωνικές αναφορές της συγκεκριμενοποιούνται και εισάγουν στο σχεδιασμό σύγχρονα επίδικα αντικείμενα και ερωτήματα.

Οι σπουδαστές/τριες δεν σχεδιάζουν φυσικά κατ' εντολήν των κοινωνικών κινημάτων. Εμπλέκουν, όμως, στην οπτική τους τη συγκρουσιακή διάσταση των χωρικών προβλημάτων και αποφάσεων. Συνομιλούν με τις επιτροπές της Columbia και του Ποδονίφτη για να προβληματιστούν τόσο για την τύχη των βιομηχανικών κτιρίων όσο και των ποταμών που μετατρέπονται σε δρόμους για την κυκλοφορία των αυτοκινήτων. Η σχέση με τα κινήματα είναι αμοιβαία επωφελής και διαδραστική, όπως απεδείχθη σε μια μεγάλη συνάντηση των σπουδαστών/τριών του 9^{ου} εξαμήνου (ακαδημαϊκό έτος 2006-07) της Αρχιτεκτονικής Σχολής ΕΜΠ με τις επιτροπές των κατοίκων.

Η επανάχρηση κτιρίων και ο σχεδιασμός του δημόσιου χώρου δεν μπορούν να διδάσκονται αποστειρωμένα από την κοινωνική τους σημασία και την επαναφορά τους σήμερα ως σημαντικών κοινωνικών επίδικων μέσα από τους αγώνες των αστικών κοινωνικών κινημάτων.

Μέσα ακριβώς από την όσμωση Αρχιτεκτονικής Σχολής – κοινωνίας, τέθηκαν σε σημερινές βάσεις το οικολογικό πρόβλημα, η προστασία των φυσικών στοιχείων, ο πρωταγωνιστικός ρόλος των δημόσιων και πράσινων χώρων στην ανασυγκρότηση της κατακερματισμένης πόλης, το ιστορικό βάθος των τόπων και οι δεσμοί της κοινωνίας με τους τόπους. Τέλος, η πολιτική ως διαδικασία που ορίζει τις μορφές και τα νοήματα στο χώρο.

Ελένη Πορτάλιου, Αν. Καθηγήτρια Αρχιτεκτονικής Σχολής Ε.Μ.Π.

Σημειώσεις

1. Στο ΣτΕ προσέφυγαν οι Ιωάννης Ιωάννου, μουσικοσυνθέτης, Χριστόφορος Λεοντής, μουσικοσυνθέτης, Παναγιώτης Μαυρουδής, μουσικοσυνθέτης, Νικόλαος Περγιάλης, μουσικοσυνθέτης, Εμμανουήλ Ρασούλης, μουσικοσυνθέτης, Αυγή Θεοδόση, τραπεζικός, Αναστασία Καπλάνη, ζωγράφος, Αλέξανδρος Κρητικός, πολιτικός μηχανικός, Ειρήνη Πανταλού, ιδιωτ. υπάλληλος, Γεώργιος Σπηλιωτόπουλος, έμπορος, Δημήτριος Υφαντής, κοινωνιολόγος.
2. Από το φυλλάδιο της εκφώνησης του θέματος "Αναπλάσεις στην περιοχή Ριζούπολης – Περισσού", που δόθηκε στους σπουδαστές/τριες του 9^{ου} εξαμήνου της Αρχιτεκτονικής Σχολής ΕΜΠ (ακαδημαϊκό έτος 2006-07, χειμερινό εξάμηνο), για το διατομεακό μάθημα: Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός 9: Αστικός Σχεδιασμός.
3. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει η "Πρωτοβουλία για τη Διάσωση και Αξιοποίηση του Εργοστασίου της Columbia" και ο συγγραφέας Ηλίας Βολιώτης-Καπετανάκης στο έργο του *Αδέσποτες Μελωδίες*, εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1999, οι εργασίες κατασκευής του εργοστασίου άρχισαν το 1928 και ολοκληρώθηκαν τον Δεκέμβριο του 1930, στο οικόπεδο της Λεωφόρου Ηρακλείου 127, στη Ριζούπολη, σε έκταση 14 στρεμμάτων. Στις 20.12.1930 τυπώνεται ο πρώτος δίσκος. Στο εργοστάσιο λειτουργούσε ολόκληρη η αλυσίδα παραγωγής δίσκων με προσωπικό 40 άτομα. Αρχικά οι ηχογραφήσεις γίνονταν εκτός εργοστασίου, αλλά από το 1935 στο ιστορικό Studio III. Το 1941 το εργοστάσιο επιτάσσεται από τους Γερμανούς και αυτή την περίοδο, όπως και στη διάρκεια του εμφυλίου, υφίσταται καταστροφές. Μετά την απελευθέρωση γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη. Το 1978 απασχολεί 350 άτομα και κατέχει (1979) την 75^η θέση στις εξαγωγές. Το 1983 σταματούν οι φωνοληψίες και το 1991 το εργοστάσιο κλείνει. Από το 1999 το εργοστάσιο και το οικόπεδο ανήκουν στην εταιρεία "MAPMIN Τεχνική Κατασκευαστική Τουριστική Κτηματική Α.Ε.", την οποία εκπροσωπεί ο κ. Σαμουήλ Μάτσας.
4. Σύμφωνα με το πρόγραμμα του μαθήματος, ο φορέας ανάπτυξης προτείνεται να συγκροτηθεί από τον Δήμο Αθηναίων, το Βιοτεχνικό Επιμελητήριο και την Ένωση Βιοτεχνών Λαϊκής Τέχνης. Το κόστος ανάπτυξης εξασφαλίζεται από ίδιους πόρους του δήμου και των βιοτεχνικών φορέων, από το Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης και το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων. Όσον αφορά την Columbia, είναι επιθυμητή η συμμετοχή του ΥΠΠΟ. Σημειώνεται ότι, με την ένταξη της περιοχής στο σχέδιο πόλεως, το 50% του εμβαδού των ιδιοκτησιών δίδεται στο δημόσιο ως εισφορά σε γη, επομένως το κόστος απόκτησης της επιπλέον γης είναι προσιτό.
5. Rossi Aldo, *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, ελλην. μετφ. Πετρίδου Βασιλική, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 31 (πρώτη ιταλική έκδοση 1966).
6. Στο ίδιο, σελ. 37.
7. Στο ίδιο, σελ. 190.
8. Στο ίδιο, σελ. 192.
9. Χαρακτηριστικά παραδείγματα κατεδαφίσεων σημαντικών βιομηχανικών κτιρίων με ευθύνη και μεθόδευση των αντίστοιχων δημοτικών αρχών είναι το Κτήμα και Εργοστάσιο Δουζένη στο Χαλάνδρι, παρά το μαζικό κίνημα που αναπτύχθηκε για τη διάσωσή του, και η Ανατολική Ταπητουργία ΑΕ στη Νέα Ιωνία. Η δυνατότητα που έχουν τα βιομηχανικά κτίρια να επαναενεργοποιούνται σε διαφορετικές συνθήκες από αυτές της πρώτης λειτουργίας τους ως χώρων παραγωγής, εκφράστηκε με σαφήνεια στο αίτημα των κατοίκων του Χαλανδρίου, οι οποίοι διεκδίκησαν τη διατήρηση του εργοστασίου Δουζένη και τη μετατροπή του σε χώρο κοινωνικής συνεύρεσης και πολιτιστικής έκφρασης.
10. Manuel Castells, 1983, *The city and the grassroots*.
11. Στο ίδιο.

Νέες πολιτιστικές χρήσεις σε πρώην βιομηχανικούς χώρους και περιοχές: ο ρόλος των Ο.Τ.Α. και του εθελοντικού τομέα

Α. Εισαγωγή

Οι πολιτικές επανάχρησης βιομηχανικών συγκροτημάτων σε αστικές περιοχές με άξονα την πολιτιστική δραστηριότητα αποτελούν θέμα αιχμής σε πολλές πόλεις στο εξωτερικό και στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια. Εντάσσονται στο γενικότερο πλαίσιο της σύγκρουσης για τη δημόσια ή ιδιωτική χρήση των απαξιωμένων βιομηχανικών χώρων και του ρόλου που μπορεί να διαδραματίσουν οι δραστηριότητες πολιτισμού και αναψυχής στη σύγχρονη πόλη (Featherstone 1991, Vaiou and Mandouvalou 1999, Florida 2002). Οι στρατηγικές επανάχρησης δεν αφορούν μόνο την αρχιτεκτονική - περιβαλλοντική αποκατάσταση του κτιριακού συνόλου, αλλά και την ικανοποίηση κοινωνικών και πολιτιστικών στόχων. Τα κύρια ερωτήματα επομένως που προκύπτουν είναι τα εξής: Ποιος αναλαμβάνει το κόστος και ποιος καρπώνεται τα οφέλη της επανάχρησης, ποιες οι οργανωτικές συνθήκες και τα εργαλεία διαχείρισης, καθώς και ποια μέτρα υποστήριξης μπορεί να προσφέρει το κράτος; Απώτερος σκοπός είναι η παράδοση βιώσιμων νέων συνόλων τα οποία θα βελτιώσουν την ποιότητα ζωής των ανθρώπων που εργάζονται ή ζουν στην ευρύτερη περιοχή (Duffour 2004).

Τα παραδείγματα πρώην βιομηχανικών χώρων ή περιοχών που έχουν αποκτήσει πολιτιστική χρήση¹ στο διεθνή χώρο είναι πολλά και τα σχήματα διοίκησης, οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων και διαβούλευσης και ο τρόπος επίλυσης προβλημάτων διαφέρουν σημαντικά κατά περίπτωση. Σε αρκετές περιπτώσεις οι αντίστοιχες στρατηγικές συνδυάζονται με υποδομές αναψυχής και

¹ Η εισήγηση αναφέρεται κυρίως στις περιπτώσεις δραστηριοτήτων σύγχρονης πολιτιστικής παραγωγής και κατανάλωσης και όχι στις περιπτώσεις μουσειακής λειτουργίας, οι οποίες χαρακτηρίζονται από διαφορετικές πρακτικές και προτεραιότητες.

διασκέδασης (μπαρ, εστιατόρια, χώροι συναυλιών, καταστήματα, κ.ά.), καθώς και με χρήσεις κατοικίας. Ιδιαίτερα δημοφιλής αποδεικνύεται η τάση των λεγόμενων «πολιτιστικών περιοχών» και των «πολιτιστικών πολυχώρων», δηλαδή περιοχών και κτιρίων μεγάλης επιφάνειας που συνδυάζουν διαφορετικές πολιτιστικές χρήσεις και χρήσεις αναψυχής². Οι χρήσεις συνήθως υπόκεινται στην ίδια διοίκηση ή, σε άλλες περιπτώσεις, οι χώροι μπορεί να ενοικιάζονται σε ανεξάρτητες επιχειρήσεις και οργανισμούς. Συχνά, έχουν δημιουργηθεί με τη βοήθεια προγραμμάτων επιδότησης, γεγονός που ενδεχομένως δημιουργεί και πολιτικές εξαρτήσεις. Από την άλλη πλευρά πολλοί από τους χώρους αυτούς εκφράζουν εναλλακτικές απόψεις σχετικά με την τέχνη και την οικονομική διαχείριση των πολιτιστικών αγαθών (Evans 2001, Mommaas 2004).

Μπορούμε να διαχωρίσουμε τρεις βασικές προσεγγίσεις όσον αφορά τον προγραμματισμό των πολιτιστικών δραστηριοτήτων: την επιχειρηματική, την προοδευτική και τη δημιουργική. Η *επιχειρηματική* στηρίζεται κατά κύριο λόγο στα οικονομικά κίνητρα και την προσέλκυση επενδύσεων θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τους κοινωνικούς στόχους σύμφωνα με τις επιταγές της λεγόμενης «Νέας Οικονομίας». Το μοντέλο αυτό έχει δεχτεί έντονη κριτική για τον τρόπο με τον οποίο ευνοεί τον ιδιωτικό τομέα, δημιουργεί αποκλεισμούς και οδηγεί σε πολιτιστικά τοπία αρεστά στους εύπορους πολίτες και τους τουρίστες, αποκλείοντας τις μεγάλες ομάδες πληθυσμού της πόλης. Επίσης κατακρίνεται το γεγονός ότι η επιτυχία μετράται αποκλειστικά με οικονομικούς δείκτες και αγνοούνται οποιεσδήποτε άλλες επιπτώσεις (Λουκαΐτου-Σιδέρη 2006: 54-56). Η *προοδευτική*, αντίθετα, θέτει σαν κύριο σκοπό την καταπολέμηση των ανισοτήτων και τα ενδεικτικά μέσα που χρησιμοποιεί είναι η επέκταση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στις γειτονιές, τα καλλιτεχνικά εκπαιδευτικά προγράμματα, τα δημοτικά πολιτιστικά κέντρα κ.ά. Το μοντέλο αυτό έχει ρίζες στα κοινωνικά κινήματα της δεκαετίας του 1960 και γνώρισε ιδιαίτερη δόξα την δεκαετία του 1980 από τους διανοητές της «Νέας Αριστεράς». Γενικά, όμως, το μοντέλο χαρακτηρίζεται από τις μεγάλες δυσκολίες πρακτικής εφαρμογής, αφού στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οικονομίας η απαίτηση για παραχωρήσεις από τον ιδιωτικό τομέα οδηγεί σε απώλειες επενδύσεων, ανεργία κ.λπ. Η *δημιουργική* προσέγγιση εμφανίζεται πρόσφατα και διαφοροποιείται σημαντικά από τα δύο προηγούμενα μοντέλα, διατηρώντας ορισμένα χαρακτηριστικά και των δύο προσεγγίσεων. Στο μοντέλο αυτό περιλαμβάνονται μοντέλα πρακτικής εφαρμογής, όπως αυτό του Landry και της εταιρίας Comedia, αλλά και θεωρητικά μοντέλα, όπως αυτό της δημιουργικής τάξης του Richard Florida το οποίο έχει γίνει ιδιαίτερα δημοφιλές στις Η.Π.Α. (Δέφνερ 1999, Institut für Stadt- und Regionalplanung der TU Berlin 2003, Λουκαΐτου-Σιδέρη 2006:56-57).

² Γνωστά παραδείγματα βιομηχανικών συνόλων που δέχτηκαν πολιτιστικές χρήσεις είναι τα εξής: το IBA Emscher Park (στην κοιλάδα του Ruhr) το Canary Wharf (Λονδίνο), το Cable Factory (Ελσίνκι), το Kulturfabrik (Βερολίνο), το Westergasfabriek (Άμστερνταμ), το Brandts Klaedefabrik (Κοπεγχάγη), η Extra City (Αμβέρσα), La Friche Belle de Mai (Μασσαλία), ο Μύλος (Θεσσαλονίκη), το Εργοστάσιο Γκαζιού (Αθήνα), κ.ά.

Οι πολιτιστικοί οργανισμοί, οι πολιτιστικές επιχειρήσεις και οι καλλιτέχνες βρίσκονται στο επίκεντρο των προσπαθειών επανάχρησης χωρίς να κατέχουν πάντα ηγετικό ρόλο. Η δημιουργία και η διατήρηση του κατάλληλου κλίματος και συνεννόησης απαιτεί την άμεση συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων πλευρών, γεγονός που μεταφράζεται σε πολλές δυσκολίες αφού πρόκειται για φορείς και επιχειρήσεις από το δημόσιο, τον ιδιωτικό και τον εθελοντικό τομέα. Οι στρατηγικές που συνδέονται με την πολιτιστική επανάχρηση εκφράζουν μία ενδιαφέρουσα στροφή της σύγχρονης αστικής πολιτιστικής πολιτικής. Ενώ μέχρι πρόσφατα οι τοπικές πολιτιστικές πολιτικές περιορίζονταν σε έναν διαμεσολαβητικό ρόλο μέσα σε ένα πλαίσιο καθετοποιημένης δημόσιας πολιτιστικής πολιτικής, σήμερα προχωρούν με περισσότερες πρωτοβουλίες και αρμοδιότητες λαμβάνοντας υπόψη οριζόντιες διασυνδέσεις. Πρόκειται για πολιτικές που υπολογίζουν τις εξωτερικές οικονομικές επιδράσεις και τις χωρικές επιπτώσεις, σε αντίθεση με παλαιότερες πολιτικές που είχαν στο επίκεντρο την καλλιτεχνική παραγωγή και την πολιτιστική δημοκρατία (Κόνσολα 2006). Παράλληλα, οι φορείς που εμπλέκονται στη τοπική πολιτιστική πολιτική διευρύνονται περιλαμβάνοντας αναπτυξιακές εταιρίες, εταιρίες διαχείρισης ακινήτων, ιδιώτες κ.ά.

Οι συμμετοχικές διαδικασίες των πολιτών (μέσω της δραστηριοποίησης τους σε συλλόγους, διαβουλεύσεις, διαμαρτυρίες, κ.λπ.) και ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης είναι οι παράγοντες κλειδιά για την επανάχρηση και τη σωστή διαχείρισή. Στο πλαίσιο αυτό, οι έννοιες της διαφάνειας και των συμμετοχικών διαδικασιών είναι αλληλένδετες. Σύμφωνα με τους Ruiz και Dragojević (2007:44-45) σημασία δεν έχουν τόσο τα πρακτικά ζητήματα της λήψης αποφάσεων αλλά η συμμετοχή όσων περισσότερων πολιτών είναι εφικτό στις σχετικές διαδικασίες. Στην έκδοση με τίτλο *Οδηγός για τη Συμμετοχή των Πολιτών στην Τοπική Πολιτιστική Πολιτική στις Ευρωπαϊκές Πόλεις* οι συγγραφείς περιγράφουν αναλυτικά το υπόβαθρο, τις στρατηγικές και τη σημασία των διαδικασιών διαβούλευσης στο τομέα του πολιτισμού.

B. Κύρια Ζητήματα

Ειδικά όσον αφορά την επανάχρηση βιομηχανικών συγκροτημάτων υπάρχουν τέσσερις άξονες που διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο: Η αυθεντικότητα και η ανάδειξη της ιστορικής μνήμης, η ιδιοκτησία και ο πολιτιστικός προγραμματισμός, η αντίθεση μεταξύ προγραμματισμού και καλλιτεχνικής δημιουργίας και ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Πιο αναλυτικά:

Η *ανάδειξη της ιστορικής μνήμης και η αυθεντικότητα* είναι κεντρικά θέματα σε κάθε περίπτωση ανάπλασης ή επανάχρησης που περιλαμβάνει στοιχεία πολιτιστικής – βιομηχανικής στην περίπτωση αυτή- κληρονομιάς, αφού διαμορφώνουν και τη ατμόσφαιρα που υποδέχεται τις νέες χρήσεις. Με δεδομένο

ότι τα πρότυπα πολιτιστικής κατανάλωσης και οι προτιμήσεις των καταναλωτών πολιτιστικών δραστηριοτήτων και αγαθών, εμφανίζονται διαφοροποιημένα στο πλαίσιο του μεταμοντέρνου τρόπου ζωής η πολιτιστική κληρονομιά και η ιστορία συχνά μετατρέπεται σε ένα «θεματικό πάρκο» για την ικανοποίηση των απαιτήσεων αποτελώντας πλέον επίκεντρο αυθεντικών εμπειριών, μίξης πολιτισμών, αρχιτεκτονικών πειραματισμών κ.ά. (Featherstone 1991, Λεοντίδου 2005). Λόγω της επίδρασης της παγκοσμιοποίησης και της μαζικής παραγωγής πολιτιστικών αγαθών, η αξία της αυθεντικότητας ή ακόμα και της κατασκευασμένης αυθεντικότητας αποτελεί σημαντικό παράγοντα ζήτησης. Οι θεωρητικές αναζητήσεις του θέματος της αυθεντικότητας συνδέονται άμεσα με την ταυτότητα όπως αυτή διαμορφώνεται από την παγκοσμιοποίηση και το μεταμοντερνισμό. Ο Δεμερτζής αναφέρεται σε δύο διαμετρικά αντίθετες απόψεις σχετικά με αυτό το θέμα, στην αισιόδοξη άποψη του Featherstone ότι «ολόένα και περισσότερο σήμερα οι άνθρωποι μπορούν να ζήσουν ευτυχισμένα μέσω πολλαπλών ταυτοτήτων» και την απαισιόδοξη άποψη των Berger και Luckmann ότι η άρση των αυτονόητων της νεωτερικότητας επιφέρει συλλήβδην κρίση ταυτότητας και νοήματος (Δεμερτζής 2006:6). Το ζητούμενο της εμπορευματοποίησης του πολιτισμού ή της βιομηχανικής κληρονομιάς αναμφισβήτητα έχει αρνητικές συνέπειες και οδηγεί στην πολιτιστική αλλοτρίωση. Η έννοια της αυθεντικότητας σχετίζεται άμεσα με την ιστορική συνέχεια μεταξύ της πολιτιστικής κληρονομιάς και του αστικού πολιτισμού και της πραγματικότητας που βιώνουν οι σημερινοί επισκέπτες. Η συνέχεια αυτή μπορεί να βιωθεί μέσα από πολιτιστικά δρώμενα και αναβίωση στοιχείων του παρελθόντος. Η αλληλεπίδραση των επισκεπτών με τους τόπους που επισκέπτονται είναι σημαντική για την κατανόηση και αφομοίωση των εθίμων, του τρόπου ζωής, της κληρονομιάς, της ιστορίας, κ.λπ. Από την άλλη πλευρά, η αναζήτηση της αυθεντικότητας συνδέεται με τον κίνδυνο της δημιουργίας ενός ψεύτικου, προκατασκευασμένου περιβάλλοντος, ενός περιβάλλοντος «Ντίσνεϋλαντ» (Zukin 1995). Η μεταμοντέρνα λογική επιβάλλει τη θεατρική αυθεντικότητα (staged authenticity) η οποία οδηγεί στην κατασκευή μιας νέας πραγματικότητας, αποτελώντας μια νέα ανάγνωση της πολιτιστικής κληρονομιάς και του αστικού τοπίου – η νέα αυτή πραγματικότητα αφορά και τις περιπτώσεις νέων χρήσεων σε βιομηχανικούς χώρους (Chabra and Healy 2003:705-708).

Η έννοια της θεατρικής αυθεντικότητας αναφέρεται στις περιπτώσεις που οι κάτοικοι που υποδέχονται τους επισκέπτες θέτουν τον πολιτισμό τους, συμπεριλαμβάνοντας και τον εαυτό τους, στη διάθεση του τουριστικού προϊόντος με σκοπό να δημιουργήσουν ένα ελκυστικό πακέτο. Η κληρονομιά χρησιμοποιείται πλέον με τρόπο ώστε να προσελκύει επισκέπτες και τουρίστες, οι οποίοι να την εκλαμβάνουν ως μια αυθεντική εμπειρία, με εκπαιδευτικές ή ψυχαγωγικές διαστάσεις. Το ζητούμενο δεν είναι η αυθεντικότητα καθαυτή αλλά ο τρόπος με την οποία την αντιλαμβάνεται ως πραγματικότητα ο κάθε επισκέπτης. Η ιστορία, επομένως αναπαράγεται μέσα από μνήμες, τοπία, μνημεία και αντικείμενα για να εξυπηρετήσει τις σύγχρονες ανάγκες, χωρίς να είναι απαραίτητο όλα τα στοιχεία να είναι αυθεντικά, αρκεί ο συνδυασμός τους να προκαλεί νοσταλγικά συναισθήματα. Από την άλλη πλευρά η αναβίωση της παράδοσης και ο λαϊκισμός είναι δύο

αλληλένδετες έννοιες. Ο Χόμπσμπάουμ στο βιβλίο «Η επινόηση της παράδοσης» αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο η παράδοση και ο πολιτισμός ουσιαστικά τροποποιείται ή επανασυστήνονται δημιουργώντας νέες συλλογικές παραδόσεις των οποίων οι αυθεντικές ρίζες συχνά παραποιούνται ή εξιδανικεύονται. Η διαδικασία αυτή θεωρεί την αυθεντικότητα διαπραγματεύσιμη αφού ένα πολιτιστικό προϊόν ή μία παραδοσιακή δραστηριότητα ουσιαστικά επαναπροσδιορίζεται ή επινοείται από την αρχή (Hobsbawm and Ranger 2004). Οι περιπτώσεις επανάχρησης χαρακτηρίζονται από την ιστορικότητα και τους τρόπους με τους οποίους χρησιμοποιείται η αυθεντικότητα.

Ένας δεύτερος άξονας αφορά τα *θέματα πολιτιστικού προγραμματισμού, της ιδιοκτησίας και των συνεργασιών*. Η συζήτηση αυτή σχετίζεται με το ρόλο του πολιτισμού στην ανάπτυξη κτιρίων ή αστικών περιοχών και τους κινδύνους που υποκρύπτει³. Ορίζοντας τα δύο άκρα, δηλαδή τον ολοκληρωτικό παρεμβατισμό στον πολιτιστικό τομέα και την έλλειψη πολιτικής μπορεί κανείς να κινηθεί μεταξύ διαφορετικών τύπων παρεμβάσεων και σεναρίων. Αρκετοί συγγραφείς διαφωνούν με το βασικό συμπέρασμα της Zukin, ότι η συνύπαρξη οικονομίας και πολιτισμού οδηγούν μοιραία στην εξάρτηση του πολιτισμού από τις δυνάμεις της αγοράς (Zukin 1997, Evans and Shaw 2004, Mommaas 2004). Αντίθετα υποστηρίζουν ότι μπορούν να υποβοηθηθούν οι συνθήκες που οδηγούν στη δημιουργία ενός θετικού «πολιτιστικού κλίματος».

Τα θέματα εκτοπισμού και κερδοσκοπικών πιέσεων αποτελούν συχνά και το μεγαλύτερο πρόβλημα. Μπορεί να προληφθεί το πρόβλημα του εκτοπισμού; Ποιος ο ρόλος της κτηματαγοράς; Μέχρι πρόσφατα η κυρίαρχη λογική που χαρακτήριζε τις βιομηχανικές περιοχές ή τα κτίρια αυτές ήταν η ποιοτική ανάπτυξη (gentrification) η οποία οδηγούσε στο ασφαλές, ομογενοποιημένο περιβάλλον που ελκύει κυρίως τις μεσαίες και ανώτερες κοινωνικές ομάδες. Για μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, αποτελούμενη κυρίως από νέους επαγγελματίες, ιδιοκτήτες γκαλερί, κ.λπ., η ταύτιση τους με την εικόνα μιας πρώην βιομηχανικής περιοχής ή ενός κτιρίου τύπου loft είναι σύμβολο κοινωνική θέσης (M. Miles, 2004:39)⁴. Τελευταία, ωστόσο, απορρίπτονται τέτοιες ιδέες, αφού το ζητούμενο είναι η δημιουργία ενός πολυπολιτισμικού, αυθεντικού και ανεξέλεγκτου περιβάλλοντος, αποφεύγοντας έτσι τις τύπου «Disneyland» λύσεις (δηλ. ενός προσχεδιασμένου, ασφαλούς και ψεύτικου περιβάλλοντος). Επομένως, αναζητούνται νέες λύσεις που στηρίζονται στη δημιουργία ενός καινοτομικού περιβάλλοντος που μπορεί να προσελκύσει νέους χρήστες, να διατηρήσει τους παλιούς και να παράσχει συγκριτικά πλεονεκτήματα και υποστήριξη.

³ Το θέμα είναι ιδιαίτερα επίκαιρο στη χώρα μας, αφού μία σχετική συζήτηση έχει ξεκινήσει πρόσφατα όσον αφορά την περιοχή του Μεταξουργείου και την έκθεση Remap KM στο πλαίσιο της 1^{ης} Μπιενάλε της Αθήνας, όπου η χρήση εγκαταλειμμένων κτιρίων από καλλιτεχνικές ομάδες και γκαλερί πιστεύεται ότι θα επιταχύνει πιθανότατα την ανάπτυξη της περιοχής με θετικές και αρνητικές συνέπειες (βλ. www.remapkm.gr, www.datascape.blogspot.com/2007/10/remap-km.html και www.therealestate.blog.com).

⁴ Σε ορισμένα συγγράμματα και άρθρα γίνεται αναφορά στην έννοια του "loft and cappuccino's glamour", δηλαδή την αίγλη που προσφέρουν οι χώροι αυτοί στα μέλη συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων.

Η αντίθεση μεταξύ δημιουργίας και προγραμματισμού χαρακτηρίζει κάθε προσπάθεια διατύπωσης και εφαρμογής πολιτικής στον πολιτισμό. Η επικρατούσα άποψη για την καλλιτεχνική δημιουργία την ορίζει ως μια αυθόρμητη, απαλλαγμένη από ωράριο και εξωτερικές παρεμβάσεις διαδικασία. Συχνά, επομένως, ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούν αυτοί οι χώροι γίνεται αντικείμενο συγκρούσεων και σε αρκετές περιπτώσεις τίθεται θέμα «χαρακτήρα». Ιδιαίτερη δυναμική αποκτούν σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις οι λεγόμενοι «εναλλακτικοί» ή «off» καλλιτεχνικοί χώροι που βοηθούν νέες καλλιτεχνικές ομάδες ή ανεξάρτητους καλλιτέχνες να δημιουργήσουν (Lloyd 2004). Αν και ο όρος εναλλακτικό δεν μπορεί να περιγραφεί ξεκάθαρα, ορίζει ουσιαστικά τις πολιτιστικές δραστηριότητες που έχουν πειραματικό χαρακτήρα και δεν αποβλέπουν στο κέρδος. Επειδή οι χώροι αυτοί είναι ανοιχτοί σε καλλιτεχνικό πειραματισμό και συνεργασίες σε πολλές χώρες έχει καθιερωθεί ο όρος «θερμοκοιτίδες». Ειδικά στην Ολλανδία, η δεκαετία του 2000 έχει χαρακτηριστεί από μία έκρηξη των χώρων αυτών (broedplaatsen) με τη πόλη του Άμστερνταμ να φιλοξενεί πάνω από είκοσι αυτή τη στιγμή⁵. Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι χώροι αυτοί και η περιστασιακή υποστήριξη από τις δημοτικές αρχές έχουν δημιουργήσει ένα ιδιαίτερο καθεστώς⁶. Η επιχορήγηση καλλιτεχνικών ομάδων για την εγκατάσταση στους πρώην βιομηχανικούς χώρους πραγματοποιείται υπό την προϋπόθεση ότι κρίνεται αδύνατη η λειτουργία τους στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς. Σε αρκετές περιπτώσεις οι ομάδες και οι καλλιτέχνες που καταλαμβάνουν τους χώρους χαρακτηρίζονται από τον εναλλακτικό τρόπο ζωής και αντιμετώπισης του πολιτισμού αποτελώντας συχνά συνέχεια των παλιών κινημάτων κατάληψης (squatters) που αναπτύχθηκαν στις δεκαετίες του 1970 και του 1980. Από την άλλη πλευρά οι χώροι αυτοί τείνουν να αποτελέσουν αξιοθέατα για την πόλη και προσελκύουν ο ενδιαφέρον της παγκόσμιας καλλιτεχνικής κοινότητας. Η πολιτική του Δήμου ωστόσο θεωρήθηκε από τους ίδιους τους χρήστες ασταθής και σύντομα δημιούργησαν ανεξάρτητο δίκτυο με δική τους ιστοσελίδα (Oudenampsen 2007).

Ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης αποδεικνύεται κρίσιμος τόσο κατά τη διαδικασία σχεδιασμού όσο και μετά το στάδιο ολοκλήρωσης της νέας χρήσης, αφού μπορεί να εξασφαλίσει πόρους, να υποστηρίξει τις εθελοντικές ομάδες ή τους ανεξάρτητους καλλιτέχνες και να εξασφαλίσει τις συμμετοχικές διαδικασίες. Οι συμμετοχικές διαδικασίες μπορούν να χωριστούν σε δύο βασικές κατηγορίες: σε αυτές που έχουν σα στόχο να νομιμοποιήσουν μία επιλογή και σε αυτές που οδηγούν σε αναδιατύπωση στόχων και καθορισμό νέων πρακτικών. Αυτό δεν σημαίνει ότι η συμμετοχικές διαδικασίες αποτελούν αποκλειστική ευθύνη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Ειδικό ρόλο μπορεί να διαδραματίσει ο εκάστοτε Δήμος και στην επίλυση συγκρούσεων μεταξύ των χρηστών. Λογικό είναι οι προσπάθειες πολιτιστικής συγκέντρωσης να αντιμετωπίζουν και ένα μεγάλο φάσμα δυσκολιών, εφόσον συμμετέχουν διαφορετικοί φορείς και πρόσωπα, κρατικοί ή ιδιωτικοί, με αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα. Συχνά η επανάχρηση βιομηχανικών κτιρίων και

⁵ Ο δήμος δημοσίευσε σχετικό σχέδιο με τίτλο «Geen cultuur zonder subcultuur Plan van Aanpak Broedplaats» το 2000, όπου περιγράφεται η φιλοσοφία των χώρων και των παρεμβάσεων αυτών. Επίσης, προς την κατεύθυνση αυτή δημιούργησε ειδικό γραφείο προώθησης.

περιοχών συνοδεύεται από την ποιοτική ανάπλαση (gentrification) της περιοχής με αφόρητες οικιστικές πιέσεις και εκτόξευση τιμών, οπότε αυτό προκαλεί το ενδιαφέρον κατασκευαστικών και μεσιτικών εταιριών. Οι πολιτιστικές επιχειρήσεις είναι βιώσιμες λόγω των χαμηλών ενοικίων, επομένως μοιραία εκτοπίζονται.

Γ. Ενδεικτικά παραδείγματα

Τα παραδείγματα επανάχρησης βιομηχανικών χώρων σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις καταδεικνύουν τις ιδιαιτερότητες και τις αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν τις προσπάθειες αυτές σήμερα. Η περίπτωση του Cable Factory στο Ελσίνκι είναι χαρακτηριστική⁷. Το Cable Factory χτίστηκε από την εταιρία καλωδίων της Φινλανδίας στη περιοχή Ruoholalhti, 3 χιλιόμετρα μακριά από το κέντρο της πόλης, και χρησιμοποιήθηκε για τη μαζική παραγωγή καλωδίων, που κάλυπταν κυρίως την σοβιετική αγορά. Ξεκίνησε να χτίζεται το 1939 σε φάσεις και το 1967 αγοράστηκε από τη NOKIA. Αποτελείται από μεγάλους ενιαίους χώρους με συνολικό εμβαδόν 20.000 τ.μ. και στις εποχές ακμής του δούλευαν πάνω από 2000 εργαζόμενοι. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 άρχισε η παρακμή του εργοστασίου αφού πλέον η τεχνολογία ξεπέρασε τα μέσα που χρησιμοποιούσε. Έτσι, η εταιρία το 1989 αποφάσισε να κρατήσει μόνο ορισμένους χώρους και να υπερνοικιάσει τους υπόλοιπους βάσει βραχυπρόθεσμων και φτηνών συμβολαίων. Λόγω και της προτροπής του Δήμου, ο χώρος έγινε δημοφιλής σε καλλιτέχνες, πολιτιστικές εταιρίες, καλλιτεχνικές σχολές, μη κυβερνητικές οργανώσεις και αθλητικούς συλλόγους που προσελκύνονταν από τις καλοφωτισμένες άνετες αίθουσες, την ίδια στιγμή που τα ενοίκια του κέντρου της πόλης ήταν απαγορευτικά. Χαρακτηριστικό στοιχείο είναι ότι ο Δήμος του Ελσίνκι και το Δημοτικό Πολιτιστικό Γραφείο είχε ήδη πείρα σε παρόμοια έργα πριν ξεκινήσει να υλοποιείται το Cable factory⁸. Το Πολιτιστικό Γραφείο του Δήμου είχε αντιληφθεί την προοπτική δημιουργίας μιας καλλιτεχνικής κοινότητας, ωστόσο το τμήμα Αστικού Σχεδιασμού του Δήμου δεν συμφωνούσε με την προοπτική αυτή και προέβαλε ένα σχέδιο ριζικής ανακαίνισης του κτιρίου με σκοπό τη δημιουργία χώρων γραφείου. Την ίδια εποχή είχαν γίνει και προτάσεις για χρήση του κτιρίου από σχολεία. Δημιουργήθηκαν αντιδράσεις και συγκροτήθηκε και ένας άτυπος σύλλογος (Pro Kaapeli) για την προάσπιση του καλλιτεχνικού χαρακτήρα του κτιρίου, αλλά και τη διατήρηση των βασικών του βιομηχανικών χαρακτηριστικών. Ο σύλλογος αυτός κατάφερε τελικά να αναστείλει τα σχέδια, επιλέγοντας τη δημοσιοποίηση του αιτήματός του στην τηλεόραση (μέσω ενός ντοκιμαντέρ) και την απευθείας διαβούλευση με πολιτικούς . Όσο

⁷ βλ. www.helsinki.fi, www.kaapeli.fi, www.teh.net.

⁸ Ήδη από το 1988 ένα εγκαταλειμμένο νησί, με εγκαταστάσεις που χρησιμοποιούσε ο φινλανδικός στρατός, νοικιαζόταν σε καλλιτέχνες με χαμηλά ενοίκια και συμβόλαια μικρής διάρκειας, υπό τη διαχείριση της πολιτιστικής διεύθυνσης του δήμου. Λόγω της οικονομικής άνθισης η ζήτηση αυτών των χώρων και οι τιμές αυξήθηκαν σύντομα και οι δημοτικές αρχές προέτρεπαν πλέον τους καλλιτέχνες να εγκαθίστανται στο Cable Factory.

αυξάνονταν οι χρήστες, έγινε ξεκάθαρο ότι το CF δεν αποτελούσε απλά ένα κτίριο με ενοικιαζόμενους χώρους, ούτε ένα συνηθισμένο πολιτιστικό «πολυχώρο» (Makela κ.ά.1994, Verwijnen 1996).

Στο πλαίσιο του CF λειτουργούν δύο δίκτυα τα οποία δεν έχουν επίσημο χαρακτήρα και εκπροσωπούν δυο διαφορετικές ομάδες ενοικιαστών. Το πρώτο δίκτυο αφορά τις πολιτιστικές επιχειρήσεις του CF, οι οποίες κατά κύριο λόγο εξαρτώνται από την προσέλευση κοινού και ενδιαφέρονται για την κοινή προβολή τους (ομάδες χορού, μουσικές ομάδες, μουσεία, κ.λπ.). Έχουν έναν εκπρόσωπο στο Δ.Σ. και συναντιούνται μία φορά το μήνα σε ένα κλίμα που χαρακτηρίζεται ως «φιλικό και εντελώς ανεπίσημο». Πρόσφατα ο σύλλογος απέκτησε καταστατικό και επισημοποιήθηκε. Το δεύτερο ανεπίσημο δίκτυο έχει συσταθεί από ανεξάρτητους καλλιτέχνες, φωτογράφους, σχεδιαστές, κ.ά. και επίσης εκπροσωπείται με ένα μέλος στο Δ.Σ. Το δίκτυο έχει το όνομα "Cable Factory Artists" (Kaapelin Taiteilijat) και έχει εκφράσει κατά καιρούς σοβαρά προβλήματα σχετικά με τον ανεπαρκή προγραμματισμό και τη φασαρία. Τα τελευταία χρόνια έχει παραχωρηθεί στο σύλλογο ένας χώρος εκθέσεων που ονομάζεται "Cable Factory Gallery".

Ένα εξίσου χαρακτηριστικό παράδειγμα επανάχρησης βιομηχανικών κτιρίων είναι η Διεθνής Κατασκευαστική Έκθεση (IBA) του Emscher Park, μία περιοχή στο βόρειο τμήμα της περιοχής του Ρουρ δίπλα στον ποταμό Emscher στη Γερμανία όπου λειτουργούσαν ορυχεία και βιομηχανίες μεταλλευμάτων. Το υπόδειγμα σχεδιασμού που χρησιμοποιήθηκε στο IBA Emscher Park ήταν μια πρωτοβουλία της περιφέρειας του Nordrhein-Westfalen και πέτυχε να προσδώσει νέες πολιτιστικές χρήσεις στα βιομηχανικά κτίρια⁹. Το πιο γνωστό κτίριο-έμβλημα της περιοχής είναι το Gasometer (μετρητής αερίου) του Oberhausen, το οποίο από το 1929 μέχρι τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και από το 1949 μέχρι το 1988 λειτούργησε σαν αποταμιευτικός χώρος γκαζιού για τη βιομηχανική περιοχή. Η χρήση φυσικού αερίου από τις βιομηχανίες έθεσε το κτίριο σε αχρηστία. Το εντυπωσιακό κτίριο ύψους 117 μέτρων, συνολικού εμβαδού 7.000 τ.μ. μετατράπηκε σε εκθεσιακό χώρο (αποτελεί τον υψηλότερο εκθεσιακό χώρο στην Ευρώπη), με το προσωνύμιο «βιομηχανικός καθεδρικός ναός» να εκφράζει την επιβλητικότητα και συμβολική δύναμή του στη προσπάθεια της περιοχής να αναγεννηθεί. Έχει φιλοξενήσει πολλές πολιτιστικές δραστηριότητες, εκθέσεις, εικαστικές εγκαταστάσεις, οι οποίες δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν σε μικρότερο χώρο, κ.ά.¹⁰

Ένα εξίσου ενδιαφέρον παράδειγμα ανάπλασης πρώην βιομηχανικού κτιρίου αποτελεί το παλιό εργοστάσιο Birds Custard Factory το οποίο βρίσκεται στην περιοχή Digbeth του Μπέρμινγχαμ λίγο έξω από το κέντρο της πόλης. Το Birds Custard Factory απασχολούσε 12000 ανθρώπους μέχρι που έκλεισε το 1967 όταν η επιχείρηση μετεγκαταστάθηκε. Το συγκρότημα ήταν άδειο μέχρι το 1995, όταν το Δημοτικό Συμβούλιο ανέθεσε σε μία εταιρία να εκπονήσει και να εφαρμόσει ένα σχέδιο για τη μετατροπή του σε χώρο όπου θα λειτουργούν πολιτιστικές επιχειρήσεις. Η περίπτωση του Custard Factory έχει αρκετές ομοιότητες με την περίπτωση του Cable Factory με μικρότερη όμως συμμετοχή του δημόσιου τομέα. Η

⁹ www.iba.nrw.de

¹⁰ Η περιοχή του Ρουρ θα είναι η Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης το έτος 2010.

εταιρία Society for the Promotion of Artistic and Creative Enterprise (SPACE) αναπαλαίωσε το Custard Factory και το μετέτρεψε σε ένα συγκρότημα αποτελούμενο από 200 περίπου καλλιτεχνικά εργαστήρια, εκδοτικούς οίκους, ραδιοφωνικούς σταθμούς, μπαρ, εστιατόρια, κ.ά., καθώς και ένα μικρό αριθμό διαμερισμάτων. Η υποστήριξη των μικρών επιχειρήσεων – περιλαμβάνουν καλλιτέχνες, σχεδιαστές μόδας, φωτογράφους, σχεδιαστές επίπλων, στούντιο ηχογραφήσεων, εκδοτικούς οίκους και ραδιοφωνικούς σταθμούς - που εγκαταστάθηκαν στο συγκρότημα βοήθησε στη διατήρηση της καλλιτεχνικής και δημιουργικής ατμόσφαιρας. Ο σκοπός ήταν να ενθαρρυνθούν τόσο οι επιχειρήσεις που βρίσκονταν στο ξεκίνημα της λειτουργίας τους, όσο και οι υφιστάμενες που θα επωφεληθούν από τις δυνατές συνέργιες με άλλες δημιουργικές βιομηχανίες. Τα εργαστήρια γέμισαν σύντομα και η ζήτηση τους παρέμεινε υψηλή, ενώ το Custard Factory είναι πλέον το μεγαλύτερο ενιαίο δημιουργικό συγκρότημα (creative complex) στην Ευρώπη. Η λειτουργία πολιτιστικών επιχειρήσεων και επιχειρήσεων αναψυχής στην γύρω περιοχή προσέλκυσαν φοιτητές και εύπορους κατοίκους της πόλης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι εκπονούνται προγράμματα που στοχεύουν στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού, π.χ. το Πανεπιστήμιο της Κεντρικής Αγγλίας εκπονεί το πρόγραμμα *Καλλιτέχνες στην Κοινότητα* (Evans and Shaw 2004, Hall 2005).

Τέλος ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελεί το Westergasfabriek¹¹ το εργοστάσιο γκαζιού του Άμστερνταμ, το οποίο από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 άρχισε να υποδέχεται πολιτιστικές δραστηριότητες. Παρά τα προβλήματα διαχείρισης που προέκυψαν λόγω των πολλών φορέων που ενεπλάκησαν (δήμος, διαμερισματικό συμβούλιο, σύλλογος φίλων, εταιρίες ακίνητης περιουσίας, πολιτιστικές επιχειρήσεις) το έργο θεωρήθηκε πετυχημένο αφού συνδυάζει πολιτιστικούς χώρους, πολιτιστικές επιχειρήσεις, καλλιτέχνες και ένα αστικό χώρο πρασίνου δίχως να έχουν χαθεί τα ιστορικά χαρακτηριστικά των προηγούμενων βιομηχανικών χρήσεων. Ο Δήμος όρισε μια ομάδα διαχείρισης με στελέχη κυρίως από το δημοτικό διαμέρισμα με σκοπό την καλύτερη δυνατή αξιοποίηση του χώρου. Σύντομα ο χώρος απέκτησε πολιτιστικές χρήσεις, όπως χώρο προβολών αφιερωμένο στον ολλανδικό κινηματογράφο, εστιατόριο, καφέ και χώρους για πρόβες, ενώ νοικιαζόταν και σε εταιρίες για εκδηλώσεις. Παράλληλα συνεχίζονταν οι εργασίες για δεντροφύτευση και ανάπλαση του χώρου, αποδίδοντας έτσι ένα μεγάλο δημόσιο χώρο πρασίνου στη γειτονιά. Θεωρήθηκε επιτυχημένο παράδειγμα και πλέον αναφέρεται σε τουριστικούς οδηγούς της πόλης. Ένας από τους λόγους που θεωρήθηκε επιτυχημένο είναι ότι εσκεμμένα διατηρήθηκε ο εναλλακτικός, άγρια βιομηχανικός και μποέμ χαρακτήρας του χώρου, βάσει του αρχιτεκτονικού σχεδίου. Το 2003, σε μια ξαφνική και αναπάντεχη στροφή της πολιτικής του Δήμου του Άμστερνταμ, η διαχείριση των κτιρίων πέρασε στην MAB Real Estate¹², η οποία

¹¹ Το εργοστάσιο γκαζιού της πόλης οποίο βρίσκεται στο δυτικό της τμήμα κοντά σε μία αναπτυσσόμενη οικιστική περιοχή και τις σιδηρογραμμικές γραμμές, καταλαμβάνοντας μία εκτεταμένη έκταση.

¹² Αν και ο ρόλος της εταιρίας αφορά μόνο την ενοικίαση των κτιρίων και δεν έχει καμιά εμπλοκή με τον σχεδιασμό ή τους εξωτερικούς χώρους, δημιούργησε αντιδράσεις στους ενοίκους και τους κατοίκους, οι οποίοι θεώρησαν ότι σκοπός της εταιρίας θα είναι το κέρδος. Σύμφωνα με άλλους η

διατηρεί μέχρι και σήμερα την εκμετάλλευση των χώρων μέσω δύο θυγατρικών εταιριών (Koekebakker 2003:12-30). Ωστόσο, μέχρι και σήμερα ο τρόπος με τον οποίο έγινε ο σχεδιασμός και η διαχείριση του έργου με την εμπλοκή του εκλεγμένου διαμερισματικού συμβουλίου, οι συμμετοχικές διαδικασίες σχετικά με τις αναθέσεις του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και ο τρόπος με τον οποίο λύνονται οι συγκρούσεις είναι πρωτοποριακός: ο συνεχής έλεγχος από τους πολίτες των γειτονικών οικιστικών περιοχών Spaarndam και Staatslieden και οι ανοιχτές διαδικασίες εξασφάλισαν την αποδοχή και την υποστήριξη.

Το Άμστερνταμ συνεχίζει μέχρι σήμερα να επενδύει στη μετατροπή των βιομηχανικών κτιρίων σε κτίρια πολιτιστικών χρήσεων. Πιο πρόσφατη περίπτωση αποτελεί το NDSM Werf στην εγκαταλειμμένη λιμενική ζώνη της πόλης, όπου σε ένα χώρο 85.000 τ.μ. δημιουργήθηκε μία εκτεταμένη πολιτιστική θερμοκοιτίδα¹³. Η δημιουργία και λειτουργία του χώρου υποστηρίχθηκε από το Δήμο, χωρίς ωστόσο να έχει καμία διοικητική παρέμβαση, με αποτέλεσμα σήμερα ο χώρος να έχει καθιερωθεί στην κοινή γνώμη ως πετυχημένο παράδειγμα.

Στην Ελλάδα ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και του εθελοντικού τομέα όσον αφορά την παρέμβαση σε θέματα βιομηχανικής κληρονομιάς είναι, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, περιορισμένος. Γενικότερα, η αξιοποίηση της βιομηχανικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς των τελευταίων δεκαετιών προχωρεί με αργότερους ρυθμούς από ότι σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις. Από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελεί το Εργοστάσιο Γκαζιού της Αθήνας, το οποίο διαχειρίζεται ο σήμερα ο Δήμος Αθηναίων ως χώρο πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Παρά τις συχνές συνεργασίες με καθιερωμένους ή νέους πολιτιστικούς θεσμούς (π.χ. Φεστιβάλ Αθηνών, Biennale Αθήνας) δεν έχει εξασφαλιστεί η συμμετοχή των περιοίκων ή η πετυχημένη διαχείριση που συναντάται στις περιπτώσεις του εξωτερικού. Το Γκάζι της Αθήνας δεν είναι το μοναδικό παράδειγμα στον ελληνικό χώρο, υπάρχουν πολλά και ανομοιογενή πρόσφατα παραδείγματα προσπαθειών επανάχρησης βιομηχανικών χώρων στην Αθήνα (Φιξ, Πιλοποιείο Πουλοπούλου, Αθηναϊς, Αθηνών Αρένα, BIOS), στην Ελευσίνα (Κρόνος), στη Θεσσαλονίκη (Μύλος), στη Σύρο (Μουσείο Βιομηχανικής Κληρονομιάς Ερμούπολης), στο Βόλο (Εργοστάσιο Τσαλαπατά) κ.ά. Πολλές είναι και οι περιπτώσεις των βιομηχανικών μνημείων που μένουν ανεκμετάλλευτα ή γκρεμίζονται, με χαρακτηριστικές τις περιπτώσεις του εργοστασίου Columbia στη Νέα Ιωνία, της ΥΦΑΝΕΤ στη Θεσσαλονίκη, βιομηχανικά κτίρια της περιοχής Δηλαβέρη στο Πειραιά¹⁴, κ.ά.

συνεργασία με την εταιρία έχει διευκολύνει την ομάδα διαχείρισης, η οποία πλέον δεν είναι επιφορτισμένη με πρακτικές διαδικασίες που επέφεραν γραφειοκρατικές καθυστερήσεις (ο.π. :133-136).

¹³ Φιλοξενεί ένα «καλλιτεχνικό χωριό» όπου συνυπάρχουν χώροι εργασίας και κατοικίες, ένας θεατρικός χώρος για site specific παραστάσεις, ένα πάρκο για σκέητμπορντ, σχολή hip-hop, στούντιο ηχογράφησης, τοίχος αναρρίχησης, εστιατόριο, κινητή βιβλιοθήκη, μεταφερόμενοι κήποι, καθώς και εγκαταστάσεις αιολικής ενέργειας (βλ. www.ndsm.nl).

¹⁴ Στον Πειραιά, η περιοχή Δηλαβέρη, από την οποία πρόκειται να απομακρυνθεί το παλιό αμαξοστάσιο του ΟΣΕ, απελευθερώνοντας έτσι μια έκταση πολλών στρεμμάτων με αξιόλογα βιομηχανικά κτήρια που μπορούν να αξιοποιηθούν για να στεγάσουν πολιτιστικές δραστηριότητες,

Οι περιπτώσεις σχεδιασμού και διαχείρισης των χώρων αυτών, οι οποίες συχνά ανήκουν σε κρατικές αρχές λόγω πτώχευσης, χαρακτηρίζονται από την έλλειψη μίας συγκεκριμένης αντιμετώπισης και από την αδυναμία διατύπωσης συγκεκριμένων στόχων. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το εργοστάσιο Τσαούσογλου της οδού Πειραιώς 260, το οποίο χρησιμοποιείται από το Φεστιβάλ Αθηνών ως χώρος παραστάσεων τα δύο τελευταία χρόνια και σχεδιάζεται να μετατραπεί σε «πολυχώρο πολιτισμού» από το ΥΠΠΟ, όπου στα πέντε διατηρητέα κτίρια του - ένα κτίριο για τη μουσική, άλλο για το θέατρο, το χορό, τον κινηματογράφο, τα εικαστικά - και στον υπαίθριο χώρο, συνολικής έκτασης 34 στρεμμ., θα οργανώνονται δραστηριότητες σύγχρονης τέχνης. Ενδεικτικός είναι ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει τη χρήση αυτή ο πρώην υπουργός Πολιτισμού Γ. Βουλγαράκης, ότι θα γίνει δηλαδή ένα «πολιτιστικό Mall»¹⁵. Από την άλλη πλευρά, οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες χαρακτηρίζονται από την αβεβαιότητα για τη μέλλον τους και την έλλειψη μακροχρόνιου σχεδιασμού. Το ίδιο το κράτος σε ελάχιστες περιπτώσεις επιδεικνύει αντανακλαστικά που να υποστηρίζουν τις πολιτιστικές χρήσεις. Το θέατρο Εμπρός που στεγάζεται στο παλαιό τυπογραφείο της εφημερίδας Εμπρός στην περιοχή του Ψυρή αποτελεί μία ακόμη χαρακτηριστική περίπτωση της αμήχανης στάσης των κρατικών αρχών. Μετά το θάνατο του ηθοποιού Τάσου Μπαντή το μέλλον της χρήσης του κτιρίου το οποίο ήταν μισθωμένο από την Κ.Ε.Δ. τέθηκε σε αμφισβήτηση. Η συγκέντρωση υπογραφών απέτρεψε την πώληση του και το κτίριο παρέμεινε στο Υπουργείο Πολιτισμού, χωρίς ωστόσο να έχει ξεκαθαριστεί ποια θα είναι η μελλοντική του χρήση με πιθανότερη τη στέγαση άλλης θεατρικής ομάδας. Οι μισθώσεις αυτές γενικά δεν είναι πλέον επιθυμητές όπως διαφαίνεται και από την πρόσφατη απόφαση για πλειστηριασμό του βιομηχανικού κτιρίου που στργάζει το θέατρο «Βαφείο» στην περιοχή του Βοτανικού¹⁶. Γενικά οι περιπτώσεις ενεργής συμμετοχής ομάδων ή κινημάτων στη χώρα μας στις προσπάθειες επανάχρησης δεν είναι το ίδιο έντονη με τις πόλεις που προαναφέρθηκαν και οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας ή παρέμβασης όσον αφορά τη διάσωση βιομηχανικών ή άλλων κτιρίων δεν είναι συνηθισμένη, με ορισμένες εξαιρέσεις όπως π.χ. για το συγκρότημα της Columbia¹⁷ ή η περίπτωση

αποτελεί μία από τις πολλές ενδιαφέρουσες περιπτώσεις. Ο Πειραιάς χαρακτηρίζεται από τις έντονες συγκρούσεις όσον αφορά το δημόσιο χώρο και, σε πολλές περιπτώσεις όπως στη Ζέα, εμφανίζονται σημαντικά προβλήματα (βλ. Μπελαβίλας 2004).

¹⁵ Το ακίνητο θα αγοραστεί από την Εθνική Τράπεζα με απευθείας εξαγορά και η ανάπλασή του θα γίνει με δάνειο ή με ένταξη του έργου σε κάποιο από τα χρηματοδοτικά προγράμματα και θα λειτουργεί αυτόνομα, με διοικητικό συμβούλιο, «προσωπικά μου αρέσει το μοντέλο διοίκησης του Μεγάλου Μουσικής», είπε ο Γ. Βουλγαράκης, με στόχο να βγάλει τα έξοδά του (βλ. Ν. Κοντράρου-Ρασσιά, «Πολιτιστικό Mall στην Πειραιώς», Ελευθεροτυπία 2-11-2006).

¹⁶ Στην περίπτωση αυτή η ΚΕΔ έχει ήδη αποφασίσει τον πλειστηριασμό του χώρου του θεάτρου και, παρά τις σχετικές κινήσεις διαμαρτυρίας (με υπογραφές, συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, κλπ) οι υπεύθυνοι του θεάτρου δηλώνουν απαισιόδοξοι (βλ. Καθημερινή 8-9-07: «Βγάζουν το Βαφείο στο σφυρί»).

¹⁷ Η διάσωση των κτιρίων της δισκογραφικής εταιρίας και η δημόσια χρήση του χώρου υπήρξε ο στόχος εκτεταμένης κινητοποίησης κατοίκων και ομάδων πολιτών και οδήγησε στη δημιουργία της «Πρωτοβουλίας για τη διάσωση και αξιοποίηση του εργοστασίου της COLUMBIA».

της Αγοράς της Κυψέλης¹⁸. Πέρα από το γεγονός αυτό, η σημερινή κατάσταση αντανακλά τις οργανωτικές ελλείψεις και τον χαμηλό βαθμό συνειδητοποίησης των πολιτών όσον αφορά θέματα χωρικού σχεδιασμού και αστικής διαχείρισης.

Δ. Βέλτιστες Πρακτικές και Μελλοντικές Προοπτικές

Τόσο σε προηγούμενες περιόδους όσο και σήμερα έχουν επικρατήσει αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις σχετικά με τη χρήση του πολιτισμού, αν δηλαδή αντιμετωπίζουμε ένα γνήσιο ενδιαφέρον για την πολιτιστική ανάπτυξη ενός τόπου ή εάν οδηγούμαστε στη λειτουργική εκμετάλλευση του πολιτισμού με σκοπό τη δημιουργία «τοπίων κατανάλωσης» που να εξυπηρετούν τις προνομιούχες ομάδες του πληθυσμού (Zukin 1995, Meinhof and Kiwan 2004). Ο πολιτισμός εισέρχεται σε μία νέα φάση όπου αναγνωρίζεται ως σημαντικό πλεονέκτημα κάθε πόλης λόγω των οικονομικών και κοινωνικών πλεονεκτημάτων που επιφέρει, αλλά και λόγω της άμεσης σύνδεσής του με τον αστικό τουρισμό. Πλέον, από την ιδεολογία της ελευθερίας της τέχνης και της πολιτιστικής δημοκρατίας η αστική πολιτική έχει περάσει στην εξειδικευμένη διαχείριση γεγονότων και εμπειριών, στο πολιτιστικό και τουριστικό μάρκετινγκ, στο city branding και την αποθέωση της πολιτιστικής επένδυσης και επιχειρηματικότητας (Γοσποδίνη και Μπεριάτος 2006, Κόνσολα 2006). Η νέα πραγματικότητα που χαρακτηρίζει τις διαδικασίες πολιτιστικής παραγωγής και κατανάλωσης χαρακτηρίζει τις προσπάθειες επανάχρησης και το ρόλο που διαδραματίζουν οι Ο.Τ.Α. και ο εθελοντικός τομέας.

Η ύπαρξη μεγάλων απαξιωμένων βιομηχανικών μονάδων προκαλεί το ενδιαφέρον του ιδιωτικού τομέα και των εταιριών ακίνητης περιουσίας, επομένως ο τρόπος με τον οποίο η Τοπική Αυτοδιοίκηση υπερασπίζεται τους χώρους αυτούς αποδεικνύεται ο πλέον σημαντικός, αφού μπορεί υπό όρους να εξασφαλίσει τη βιωσιμότητά τους. Στη χώρα μας ο ρόλος των Δήμων είναι μάλλον αμήχανος και, στις περισσότερες περιπτώσεις, ανεπαρκής. Από την άλλη πλευρά δεν έχει επιδείξει «επιθετικές» πρακτικές, όπως αυτές των δήμων της Μεγάλης Βρετανίας που είτε συμπράττουν με εταιρίες διαχείρισης ακίνητης περιουσίας ή λειτουργούν οι ίδιοι κτηματικά γραφεία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Δήμου του Μάντσεστερ, ο οποίος αφού παρακολούθησε χωρίς να παρέμβει την αναζωογόνηση των κεντρικών περιοχών της πόλης τις δεκαετίες του 1980 και 1990, αποφάσισε τη δεκαετία του 2000 να λειτουργήσει εταιρίες ειδικού σκοπού (π.χ. Manchester City Centre Management Company) προκειμένου να ελέγχει την προσφορά πολυτελών κατοικιών. Σε άλλες περιπτώσεις ωστόσο η λειτουργία του Δήμου ή των δημοτικών επιχειρήσεων ειδικού σκοπού βοηθάει σημαντικά στην πετυχημένη επανάχρηση. Ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση πρέπει να είναι

¹⁸ Πρόκειται για ένα εντυπωσιακό εμπορικό κτίριο που χτίστηκε το 1935 επί δημαρχίας Κ. Κοτζιά το οποίο απειλείται με κατεδάφιση, βλ. Πορταλίου Ε., "Για τις σημερινές χρήσεις στην Αγορά της Κυψέλης", άρθρο στο www.reconstruction.gr.

κανείς προσεκτικός ως προς την αξιολόγηση εφόσον παρατηρούνται καλές πρακτικές και παραδείγματα προς αποφυγή, π.χ ο Δήμος του Δουβλίνου με τη λειτουργία Δημοτικής Κτηματικής Εταιρίας βοήθησε τις καλλιτεχνικές ομάδες της πόλης να εγκατασταθούν στο Temple Bar (O'Connor and Wynne 1996, Mommaas 2004). Ανεπαρκής αποδεικνύεται σε πολλές περιπτώσεις και η παρέμβαση του εθελοντικού τομέα στην Ελλάδα, γεγονός που εν μέρει δείχνει και την έλλειψη εμπειρίας στον δημόσιο διάλογο που χαρακτηρίζει τις ελληνικές πόλεις σε σχέση με αυτά που ισχύουν στην Ολλανδία ή στη Φινλανδία.

Η αγορά παρεμβαίνει στις περισσότερες περιπτώσεις στους χώρους αυτούς, συχνά με καταστροφικά αποτελέσματα όσον αφορά την πολιτιστική χρήση και την αυθεντικότητα. Η εισβολή εταιριών ακίνητης περιουσίας σε χώρους που έχουν δημιουργηθεί με δημόσιους πόρους, καρπώμενες το κέρδος που έχει δημιουργηθεί από την δημόσια παρέμβαση ή τη δράση εθελοντικών ομάδων, εγείρει πολιτικά ζητήματα. Στην πράξη παρατηρούμε ότι οι προκλήσεις αυτές και τα προβλήματα των περιπτώσεων επανάχρησης βιομηχανικών κτιρίων ή περιοχών διαφέρουν από χώρα σε χώρα. Οι συχνές περιπτώσεις απειλών για τη λειτουργία με έμμεσους τρόπους ή ακόμα και η βίαια παρέμβαση στη λειτουργία ενός χώρου, δείχνουν ότι σε καμία περίπτωση η αντιμετώπιση δεν είναι ίδια. Οι πιέσεις των εταιριών ακίνητης περιουσίας, με συχνότερο αποτέλεσμα την εκδίωξη των αρχικών χρηστών (μέσω της διαδικασίας του gentrification) αποτελεί ίσως το πρόβλημα για την πλειονότητα των περιπτώσεων (Meinhof and Kiwan 2005). Στην περίπτωση του Westergasfabriek η εμπλοκή της εταιρίας MAB υπήρξε σε μεγάλο βαθμό κερδοσκοπική, γεγονός που καταδεικνύεται από τις πρόσφατες –αποτυχημένες- προσπάθειες μεταπώλησης των κτιρίων σε πολλαπλάσια τιμή από ότι τα αγόρασε, έχοντας επενδύσει αρκετά μεγάλα ποσά στην περαιτέρω αποκατάστασή τους.

Ωστόσο, το θέμα της επανάχρησης βιομηχανικών κτιρίων για πολιτιστικές χρήσεις χαρακτηρίζεται πρωταρχικά από την ιδιαίτερη φύση της πολιτιστικής δραστηριότητας –επιχειρηματικής και μη-, όπως έχει διαμορφωθεί σήμερα. Η απασχόληση και η επιχειρηματική δράση στον πολιτισμό διαφέρουν σημαντικά από άλλους τομείς της οικονομίας. Χαρακτηρίζεται, σε μεγάλο βαθμό, από μικρές ή ατομικές επιχειρήσεις, με «ανορθόδοξη» οικονομική συμπεριφορά και μεγάλο βαθμό ανασφάλειας. Δημιουργούν σημαντική προστιθέμενη αξία σε μια πόλη ή μια περιοχή μέσα από τη δημιουργία τοπικής πολιτιστικής σκηνής και για να λειτουργήσουν απαιτούν την ύπαρξη γνώσης, εμπειρίας και εξειδίκευσης, ώστε να εξισορροπούν την οικονομική και πολιτιστική τους διάσταση. Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό είναι ότι οι πολιτιστικές επιχειρήσεις είναι επιχειρήσεις έντασης πληροφοριών και γι' αυτό δεν μπορούν να εγκατασταθούν εύκολα εκτός πόλης (Scott 1997, Pratt 2005, Evans 2007). Ο τρόπος υποστήριξής τους και η δικτύωση που αναπτύσσεται μεταξύ τους είναι παράγοντες – κλειδιά σε κάθε προσπάθεια τοπικής πολιτιστικής πολιτικής.

Άλλα σημαντικά θέματα σχετίζονται με τον πολιτιστικό προγραμματισμό: ή υπερβολική εξωστρέφεια ή εσωστρέφεια και η απώλεια της «εναλλακτικής» - ιδιαίτερης ατμόσφαιρας λόγω λανθασμένου σχεδιασμού αποτελεί μόνιμη απειλή. Είναι προφανές ότι οι χώροι αυτοί δεν ακολουθούν την οργανωτική

συνθήκη μιας εταιρίας ή ενός δημόσιου φορέα σε θέματα ωραρίου, σχέσεων, αποφάσεων, κ.λπ., αποτελώντας με αυτόν τον τρόπο πολύτιμη εισροή για μία αστική περιοχή. Η μη αναγνώριση συλλόγων, κοινοπραξιών, συνεργασιών, κ.λπ. λόγω του ανεπίσημου χαρακτήρα τους από τις εθνικές και τοπικές αρχές ή ακόμα και μεταξύ των ομάδων, αποτελεί επίσης ένα θέμα που μπορεί να οδηγήσει σε δυσκολίες. Τέλος, σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα για αρκετές περιπτώσεις αποτελεί η δυσκολία επίλυσης πρακτικών θεμάτων που σχετίζονται με την αδειοδότηση, το ωράριο, την εγκληματικότητα, την ασφάλεια, κ.ά. (Greffé 2004: 41-43, Duffour 2004).

Το γενικό συμπέρασμα επομένως είναι ότι οποιαδήποτε απλουστευτική αντιμετώπιση των προσπαθειών επανάχρησης είναι καταδικασμένη να αποτύχει λόγω των διαφορετικών πτυχών της πολυπλοκότητας του θέματος. Οι ίδιες οι ομάδες των καλλιτεχνών εμφανίζονται διχασμένες, ενώ και ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης ποικίλει, αφού αλλού ενθαρρύνει την μετατροπή των βιομηχανικών κτιρίων μέσω χρηματοδοτήσεων ή πολιτικών, αλλού μεταβιβάζει τα κτίρια αυτά στην ιδιωτική πρωτοβουλία, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου οι δήμοι αδυνατούν ή δεν επιθυμούν να παρέμβουν δυναμικά. Η νέα φυσιογνωμία των χώρων αυτών όπως εμφανίζεται σε πολλές πόλεις καθιστά το θέμα επίκαιρο και πλέον η αλληλοϋποστήριξη και η δικτύωση μεταξύ των διοικήσεων ή των καλλιτεχνών αποτελεί συνηθισμένη πρακτική στο διεθνή χώρο¹⁹. Η δεκαετία του 2000 συνοδεύεται από μία ολοένα και πιο έντονη λειτουργική εκμετάλλευση του πολιτισμού: συχνά οι ίδιες οι εταιρίες ακινήτων ενθαρρύνουν την «δημιουργική» επανάχρηση κτιρίων με την προσδοκία η καλλιτεχνική κοινότητα να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις που θα οδηγήσουν στην αύξηση των τιμών του συγκεκριμένου ακινήτου ή των τιμών των ακινήτων της ευρύτερης περιοχής (Mommmaas 2004, Evans 2007).

Η περίπτωση της δημοτικής αρχής του Άμστερνταμ, η παρέμβαση της οποίας μπορεί να θεωρηθεί μάλλον προοδευτική και οργανωμένη, είναι παράλληλα και αντιφατική. Αν και έχει δημιουργήσει ειδικό γραφείο για την εγκατάσταση καλλιτεχνών σε εγκαταλειμμένα βιομηχανικά κτίρια και προσπαθεί να ενθαρρύνει τη λειτουργία τους, κατηγορείται από πολλούς ότι μακροπρόθεσμα «σαμποτάρει» τις προσπάθειες αυτές δίνοντας την ευκαιρία σε ιδιωτικά συμφέροντα να επωφεληθούν. Η διαδικασία επανάχρησης του Westergasfabriek προσφέρεται ως παράδειγμα. Πρόκειται για ένα έργο πολύπλοκο με ξεχωριστά αλληλένδετα τμήματα - το περιβαλλοντικό, το κτιριακό και το διαχειριστικό - , πολλές ομάδες συμφερόντων – περίοικους, τον δήμο, τους ενοίκους των κτιρίων²⁰, κλπ., και αρκετές διοικητικές ανατροπές. Παρά τις περιστασιακές διαμαρτυρίες, το εγχείρημα κρίνεται πετυχημένο. Το γεγονός αυτό ισχύει, σε μικρότερο βαθμό και για το Cable Factory στο Ελσίνκι.

¹⁹ Η διευθύντρια του Westergasfabriek συμμετείχε πρόσφατα σε διαμαρτυρία στο Lodz στη Πολωνία όπου μία βιομηχανική μονάδα απειλούταν με κατεδάφιση, ενώ και ο Δήμος τους Άμστερνταμ λειτουργεί ως εξωτερικός σύμβουλος, π.χ. στο εργοστάσιο Γκαζιού Obuda της Βουδαπέστης.

²⁰ Πέρα από τους βασικούς αυτούς φορείς πιέσεις ασκούν και επιμέρους φορείς και ομάδες, από τον Οργανισμό Σιδηροδρόμων μέχρι τον σύλλογο ποδηλατών, τον σύλλογο ιδιοκτητών σκύλων, κλπ.

Οι στόχοι και οι διαδικασίες της επανάχρησης για πολιτιστικούς σκοπούς πρέπει να επανακαθοριστούν, με δεδομένο ότι ο πολιτισμός γίνεται πλέον αντικείμενο κερδοσκοπίας. Δεδομένος στόχος είναι η διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και ιστορικής μνήμης, όπου σημαντικός ο είναι ρόλος της επιστημονικής έρευνας και της χρήσης νέων τεχνολογιών.

Στην προσπάθεια αυτή σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι παρακάτω παράγοντες:

1. Έγκαιρη και ξεκάθαρη διατύπωση προθέσεων
2. Δυνατότητα για αλλαγές και αναθεωρήσεις όταν κριθεί απαραίτητο
3. Επιστημονική παρακολούθηση - Διενέργεια ανοιχτών διαγωνισμών
4. Εγκαθίδρυση σταθερής σχέσης με την τοπική κοινότητα – συνεχής ροή πληροφορίας - εξασφάλιση κοινωνικών στόχων
5. Διασφάλιση προσβασιμότητας – συνεχούς λειτουργίας
6. Αναζήτηση εναλλακτικών μορφών διαχείρισης – απομάκρυνση από τα καθιερωμένα μοντέλα γραφειοκρατικής διοίκησης
7. Δημιουργία περιβάλλοντος που θα προάγει τη συμμετοχή, την ασφάλεια και την αειφορία

Η έννοια που χαρακτηρίζει τους χώρους αυτούς είναι η έννοια της «μεταβατικότητας» (liminality), βρίσκονται δηλαδή σε μία κατάσταση συνεχών πιέσεων και αλλαγών επηρεαζόμενοι από τις αλληλεπιδράσεις φορέων και ατόμων που αντιπροσωπεύουν τον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, τον πολιτισμό και την οικονομία, καθώς και την αγορά και τον γεωγραφικό τόπο (Zukin 1991:269). Παρά το γεγονός ότι είναι πολύ δύσκολο να προγραμματίσει κανείς τις διαδικασίες ή να προσπαθήσει να οδηγήσει τους χώρους αυτούς προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση, ο εθελοντικός τομέας και οι αυτοδιοικητικοί φορείς είναι σε θέση, περισσότερο από κάθε άλλο τομέα, να εξασφαλίσουν την ιστορική συνέχειά τους.

Νικόλας Καραχάλης, Διδάκτορας Παντείου Πανεπιστημίου

Βιβλιογραφία

- Champra D., Healy R , Sills E. "Staged authenticity and heritage tourism", in *Annals of Tourism Research* Vol. 30 n. 2 p. Pages 702-719, July 2003.
- Δέφνερ Αλ., "Πολιτιστικός Τουρισμός και Δραστηριότητες Ελευθέρου Χρόνου: Η επίδραση στη λειτουργία των πόλεων ", στο Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ., *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων*, Gutenberg, Βόλος 1999.
- Δεμερτζής Ν., *Παγκοσμιοποίηση, Κοινότητα και Δημόσιος Χώρος*, Άρθρο στο www.media.uoa.gr/people/demertzis/pages_gr/articles, Αθήνα 2006.
- Duffour M., *Wastelands, laboratories, factories, squats, multidiscipline projects... a new era of cultural activity*, Έκθεση προς τη γαλλική Γ.Γ. Κληρονομιάς και Πολιτιστικής Αποκέντρωσης, Παρίσι 2001.
- Evans G., Shaw M., *The Contribution of Culture to Regeneration in the UK, A Report to the DCMS*, LondonMet, London 2004.
- Evans G., "Creative Spaces, Tourism and the City" in Richards G., Wilson J.(ed.), *Creativity, Tourism and Development*, Routledge, London 2007.
- Featherstone M., *Consumer Culture and Postmodernism*, Λονδίνο 1991.
- Florida R., *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, Basic Books, New York 2002.
- Gospodini, A., 'European Cities and Place Identity', *Discussion Papers Series vol.8, no.2* University of Thessaly Publications: 19-36, Volos 2002.
- Γοσποδίνη Α., Μπεριάτος Ν. (επ.), *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη*, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006.
- Greffe X., *Culture and Local Development*, O.E.C.D., Paris 2005
- Hall T., *Αστική Γεωγραφία*, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 2005.
- Hobsbawm E., Ranger T., *Η επινόηση της παράδοσης*, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2004.
- Institut für Stadt- und Regionalplanung der TU Berlin, *Entertaining Cities, Berlin – Los Angeles: A Comparative Study of the Role of Entertainment in the Development of City Regions*, Berlin 2003.
- Καραχάλης Ν., *Πολιτισμός και Τοπική Ανάπτυξη: Ο ρόλος των πολιτιστικών και τουριστικών περιοχών στη σύγχρονη πόλη*, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2007.
- Koekebakker Olof, *Westergasfabriek Culture Park, Transformation of a former industrial site in Amsterdam*, NAI Publishers, Ρότερνταμ 2003.
- Κόνσολα Ντ., *Πολιτιστική ανάπτυξη και πολιτική*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2006.
- Λεοντίδου Λ., «Μετανεωτερική Αστική Διακυβέρνηση: Από την Πολεοδομική Πολιτική στην Επιχειρηματική Πόλη» στο Ε.Μ.Π., Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σ.Ε.Π.Ο.Χ., *Πόλη και χώρος από τον 20^ο αιώνα στον 21^ο αιώνα, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αθανάσιο Αραβαντινό*, Αθήνα 2004.

- Lloyd R., "The Neighborhood in Cultural Production: Material and Symbolic Resources in the New Bohemia" in *City and Community*, Vol. 3:4 p. 343-372, December 2004.
- Λουκαΐτου-Σιδέρη Α., «Πολιτιστικά Τοπία και Πολιτιστικές Στρατηγικές: Η Αμερικάνικη Εμπειρία» στο Γοσποδίνη Α., Μπεριάτος (επ.), *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη*, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006.
- Makela L., Vuorinen M., Siruala L., *Kaapelitehdas taloudelissen ja kulyuurisen muutoksen ilmentajana* (english summary), Πολιτιστικό Γραφείο του Ελσίνκι, Ελσίνκι 1994.
- Meinhof U., Kiwan N., *Changing city spaces : new challenges to cultural policy in Europe (final report)*, European Commission, Brussels 2005.
- Mommaas H., "Cultural Clusters and the Post-Industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy" in *Urban Studies*, Vol. 41, No 3, 507-532 March 2004.
- Μπελαβίλας Ν., «Η κατάργηση της δημόσιας πόλης, Μεταλλάξεις και συγκρούσεις στον Πειραιά του 2005», Εισήγηση στο Συνέδριο *Γεωγραφίες της Μητρόπολης-Όψεις του φαινομένου στον ελληνικό χώρο*, Θεσσαλονίκη 21-22 Οκτωβρίου 2005.
- O'Connor J., Wynne D., *From the margins to the Center*, Μάντσεστερ 1996.
- O'Connor J., Wynne D., "Consumption and the Postmodern City", in *Urban Studies*, Vol. 35: 841-854, Λονδίνο, Μάιος 1998.
- Oudenampsen M., "Back to the future of the Creative City: Amsterdam's creative redevelopment and the art of deception", article at www.metamute.org, Amsterdam 2007.
- Pratt A.C. "Cultural Industries and Public Policy: An Oxymoron?" in *International Journal of Cultural Policy* Vol. 11, No 1 pp. 31-44, London, March 2005.
- Ρέντζος Γ., *Ανθρωπογεωγραφίες της πόλης*, εκδ. Τυπωθήτω – Δαρδανός, Αθήνα 2006.
- Ruiz P., Dragojevic S., *Guide to Citizen Participation in Local Cultural Policy for European Cities*, Interarts/ECUMEST/ECF, Bucharest 2007.
- Scott A., "The cultural economy of cities" in *International Journal of Regional Research*, Volume 21/2: 323-339, 1997.
- Vaiou D., Mantouvalou D., "Spatial Disciplines in the Cultural Turn" in *European Planning Studies*, Vol. 7, 1, 1999.
- Verwijnen J., "The Cable Factory: the story of another kind of interior renovation" in *Helsinki Interiors*, Helsinki 1996.
- Zukin S., *Landscapes of Power*, University of California Press, Berkeley 1991.
- Zukin S., *The Cultures of Cities*, Cambridge 1995.

Πηγές στο Διαδίκτυο

- www.ciq.gov.uk Ιστοσελίδα της περιοχής Cultural Industries Quarter του Sheffield
- www.westergasfabriek.nl Ιστοσελίδα του Westergasfabriek
- www.iba.nrw.de Ιστοσελίδα του IBA Emscher Park
- www.custardfactory.com Ιστοσελίδα του Birds Custard Factory

Νίκος Τζαφλέρης

Η αποβιομηχάνιση στο Βόλο. Διεκδίκηση του αστικού χώρου ανάμεσα σε ιστορικά μηχανουργεία και τους περιοίκους (1950 – 1970)

Η περίοδος της πρώτης εκβιομηχάνισης στο Βόλο θα ξεκινήσει το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και θα κορυφωθεί στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Η βιομηχανία του Βόλου, που αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τον κοινωνικοοικονομικό χαρακτήρα της πόλης στα μεσοπολεμικά χρόνια, συγκροτήθηκε από την πρωτοβουλία του τοπικού κεφαλαίου, δηλαδή μιας ντόπιας επιχειρηματικής και κοινωνικής ελίτ, καθώς και από το εργατικό δυναμικό - που συσσωρευόταν στην πόλη μέσα από ένα ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης - και το οποίο, από το 1922 και έπειτα, ενισχύθηκε από την έλευση των μικρασιατών προσφύγων. Ο κλάδος της σιδηροβιομηχανίας θα είναι μαζί με εκείνον της υφαντουργίας οι δύο σημαντικότεροι της τοπικής βιομηχανίας. Το κείμενο αυτό επιχειρεί να συμβάλει στη διερεύνηση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών της πρώτης αποβιομηχάνισης του Βόλου η οποία άρχισε να συντελείται μετά και εν πολλοίς εξαιτίας της ταραγμένης δεκαετίας 1940 – 1950 (Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή, Εμφύλιος Πόλεμος). Η περίοδος 1950 – 1970 είναι η εποχή της παρακμής αυτής της πρώτης βιομηχανικής ανάπτυξης και μαζί της τοπικής επιχειρηματικής ελίτ που επένδυσε σε αυτήν. Μαζί με τις οικονομικές εξελίξεις σημαντικό ρόλο στην αποβιομηχάνιση έπαιξε και η διεκδίκηση του αστικού χώρου από τους ίδιους τους κατοίκους της πόλης. Καθώς η οικιστική εξάπλωση της πόλης αγκαλιάζει πια τις βιομηχανικές ζώνες, το πάντρεμα των καμίνων των χυτηρίων με την οικογενειακή γαλήνη φαντάζει ολοένα και πιο αδύνατο. Στην ανακοίνωση αυτή προσπαθώ να διερευνήσω το ρόλο που έπαιξε η κινητοποίηση των πολιτών για την απομάκρυνση από τη γειτονιά τους των βιομηχανιών που λειτουργούσαν εκεί για δεκαετίες. Η μόλυνση του αστικού περιβάλλοντος από τα εργοστάσια που βρίσκονταν μέσα σε κατοικημένες περιοχές κινητοποίησε τους πολίτες και επέβαλε την δημιουργία βιομηχανικών ζωνών έξω και μακριά από τον αστικό ιστό. Επιπλέον παρουσιάζεται ο λόγος των ιδιοκτητών που προσπαθούν να προβάλουν την *ιστορικότητα* των

βιομηχανικών τους επιχειρήσεων και τη σημασία και συμβολή τους στην οικονομική (και πληθυσμιακή) ανάπτυξη της πόλης, που, όντας πια ανεπτυγμένη, προσπαθεί να ξεφορτωθεί ένα ιστορικό μεν, αλλά ενοχλητικό πλέον, κομμάτι της.

Πιστεύω ότι πέρα από τη συμβολή στην ιστοριογραφία της περιόδου το κείμενο αυτό μπορεί να φέρει στον αναγνώστη συνειρμούς σχετικούς με τη σημερινή διαμάχη ανάμεσα σε βιομηχανικές επιχειρήσεις που συνεχίζουν να συμβάλουν στην ατμοσφαιρική ρύπανση πόλεων, όπως ο Βόλος, και σε ευαίσθητοποιημένους σε θέματα περιβάλλοντος πολίτες.

Στις 29 Απριλίου 1968 μια ομάδα από 40 οικογένειες που κατοικούσαν γύρω από το μηχανουργείο των Δημητρίου – Κασσιόπουλου, στέλνουν στον Υπουργό Βιομηχανίας Κωνσταντίνο Κυπραίο μια επιστολή διαμαρτυρίας μέσω ενός πληρεξούσιου δικηγόρου: «Λαμβάνομεν την τιμήν οι υποφαινόμενοι κάτοικοι Βόλου της οδού Κουμουνδούρου να αναφερθώμεν εις Υμάς και να Σας παρακαλέσωμεν και να ζητήσωμεν την συμπαράστασίν Σας επί του εξής ζητήματος. Εις την οδόν Κουμουνδούρου 37 εις το Κέντρον του Βόλου και εν μέσω πολυκατοικιών ευρίσκετο από ετών το σιδηρουργείον Δημητρίου – Κασσιόπουλου. Κατά την ίδρυσίν του υπήρχαν γύρω οικόπεδα ακατοίκητα και κήποι. Κατόπιν του σεισμού όμως του Βόλου το έτος 1955 εκτίσθησαν άπαντα τα οικόπεδα με πολυκατοικίες, όπου στεγάζονται 40 οικογένειαι. Δε δυνάμεθα να σας περιγράψωμεν τί θόρυβος, τί φασαρία δημιουργούνται καθημερινώς κατά την εργασίαν, η οποία παρατείνεται πολλάκις από τους 8 εργάτας, εκ των οποίων όλοι σχεδόν είναι παιδιά. Δυνατά κτυπήματα σιδήρων, ανατριχιάσεις από οξυγονοκολλήσεις, θόρυβος κατά την κοπή του σιδήρου μας έχουν τρελλάνει όλους μας εις ακτίνα 100 μέτρων. Έχομεν πάθει όλοι νευρικήν κατάστασιν, άλλοι ταχυπαλμίες καρδιάς, άλλοι τ' αυτιά μας, όλοι μας ούτε στιγμή δεν έχομεν ησυχίαν. Ως εκ τούτου υπάρχει κίνδυνος να γίνει διατάραξις της τάξεως και να θρηνησώμεν και θύματα ακόμη.»¹

Η επιχείρηση Δ. Κ. Κασσιόπουλος και Σία ιδρύθηκε στις 2 Οκτωβρίου 1925 ως ομόρρυθμος εταιρία από τους βολιώτες Δημήτριο Κασσιόπουλο πολιτικό μηχανικό με σπουδές στο Παρίσι², Ιωάννη Βουρέλια έμπορο και Δημήτρη Δημητρίου οδηγό και τεχνίτη αυτοκινήτων. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα στη δημιουργία των επιχειρήσεων σιδηροβιομηχανίας έχουμε τη συνεργασία κεφαλαιούχων, διπλωματούχων μηχανικών και μηχανουργών. Οι τρεις αυτές κατηγορίες ανθρώπων

¹ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Σωκράτης Αλεξόπουλος δικηγόρος Βόλος προς κ. Κυπραίον Υπουργόν Βιομηχανίας Αθήναι, Εν Βόλω 29 Απριλίου 1968.

² Αξίζει να σημειωθεί ότι, καθώς τα δημόσια έργα και η οικοδομή (κατασκευαστικός τομέας) ήταν τα μόνα που εξασφάλιζαν προοπτικές απασχόλησης και κοινωνικής ανόδου, οι πολιτικοί μηχανικοί κυριαρχούν στο επάγγελμα του μηχανικού αποτελώντας μέχρι ακόμη και το 1933 τους μισούς στο σύνολο των μηχανικών. Ωστόσο ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αι. οι μηχανικοί εμπλέκονται ενεργά στα πρώτα στάδια ανάπτυξης της βιομηχανίας στην Ελλάδα και αρκετές εύπορες οικογένειες βιομηχάνων έστειλαν τα παιδιά τους στο εξωτερικό για τεχνικές σπουδές και από τις αρχές του 20^{ου} αι. συναντάμε βιομηχάνους - και μηχανικούς που εργάζονταν ως στελέχη σε βιομηχανικές επιχειρήσεις της χώρας - να έχουν σπουδάσει σε βιομηχανικές ειδικότητες μηχανικού. (Χριστίνα Αγριαντώνη, 2002, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940*, Τόμος Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, σσ. 269 – 293).

είναι που ενώνουν κεφάλαιο, σπουδές και εμπειρία για να δημιουργήσουν τον μηχανουργικό κλάδο του Βόλου³.

Αρχικός σκοπός της εταιρίας ήταν η δημιουργία επί της οδού Κουμουνδούρου σταθμού αυτοκινήτων (Γκαράζ), όπου θα επιδιόρθωναν αυτοκίνητα. Ο κύριος επενδυτής και μέτοχος της επιχείρησης ήταν ο Κασσιόπουλος, ο οποίος θα νεμόταν και το 57% των κερδών⁴. Μετά από ένα χρόνο, στις 4 Νοεμβρίου 1926 ο ένας εκ των εταίρων, Ιωάννης Βουρέλιας, θα αποχωρήσει και οι Δ. Κασσιόπουλος και Δ. Δημητρίου θα συνεχίσουν μόνοι τους.⁵ Γρήγορα το γκαράζ μετατράπηκε σε μηχανουργείο, το οποίο μέσα σε μια δεκαετία έγινε ένα από τα σημαντικότερα της πόλης, παράγοντας ήδη από το 1934 πετρελαιομηχανές θαλάσσης και ξηράς ισχύος μέχρι 180 ίππων.⁶

Ο Δημήτριος Κασσιόπουλος στο μεσοπόλεμο θα αναδειχθεί σε ένα από τα σημαντικότερα μέλη της αστικής κοινωνικοοικονομικής ελίτ του Βόλου. Ήδη την εποχή της ίδρυσης του μηχανουργείου έχει τεχνική εταιρία με συμμετοχή στις εργολαβίες οικοδομών και τεχνικών - δημόσιων έργων⁷. Για τον ίδιο η δημιουργία του μηχανουργείου ήταν μια ευκαιρία για καθετοποίηση των επιχειρηματικών και παραγωγικών του δραστηριοτήτων, καθώς το εργοστάσιο του έδινε τη δυνατότητα να τροφοδοτεί με προϊόντα σιδηρουργίας και μηχανουργίας (ως δομικά υλικά) την οικοδομική και κατασκευαστική επιχείρησή του. Θα μπορούσε μάλιστα να υποθέσει κανείς, ότι ακόμη και η αρχική σκέψη για δημιουργία γκαράζ ήταν για τον Κασσιόπουλο μια ευκαιρία για να προωθήσει τη δημιουργία αγοράς των προϊόντων της κατασκευαστικής του επιχειρηματικής δραστηριότητας (τεχνικά έργα οδοποιίας)⁸.

Η οικογένεια Κασσιόπουλου πέρα από τις οικονομικές δραστηριότητες, είχε να επιδείξει φιλανθρωπικό και κοινωνικό έργο με τη συμμετοχή των Καίτης και Μαρίκας Κασσιόπουλου στα διοικητικά συμβούλια του Άσυλου Παιδιού και του Βρεφικού Σταθμού Βόλου αντίστοιχα (η πρώτη μάλιστα θα διατελέσει και πρόεδρος

³ Η πιο γνωστή από μια σειρά τέτοιες περιπτώσεις είναι αυτή της συνεργασίας το 1896 του εμπόρου Κώστα Γκλαβάνη με τον μηχανικό Μιχαλάκη Καζάζη για τη δημιουργία του μηχανουργείου «Η Σφύρα». (Αίγλη Δημόγλου 1995, «Συγκρότηση και εξέλιξη τη βιομηχανίας του Βόλου», στο Θωμάς Μαλούτας (επιμ.), *Βόλος. Αναζήτηση της Κοινωνικής Ταυτότητας*, σ. 124).

⁴ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Αριθ. Συμβολαίου 2570.

⁵ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Αριθ. Συμβολαίου 3772.

⁶ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Κασσιόπουλος – Δημητρίου Βόλος προς Υπουργόν Βιομηχανίας, Αίτησις και Υπόμνημα, Εν Βόλω 6 Αυγούστου 1964.

⁷ Η επιχείρηση αυτή θα αναπτυχθεί σημαντικά στα χρόνια του μεσοπολέμου και θα αναδειχθεί σε μια από τις σημαντικότερες τεχνικές και οικοδομικές εταιρίες του Βόλου. Στον Οδηγό του Ι. Ξενάκη [1939] ο Κασσιόπουλος συμπεριλαμβάνεται καί στους «Εργολάβους Δημοσίων Έργων» με γραφεία στη διασταύρωση των οδών Ιάσονος και Μαυροκορδάτου σ. 97 καί στα «Τεχνικά Γραφεία (Μηχανικοί – Αρχιτέκτονες)» στη διασταύρωση των οδών Δημητριάδος με Μαυροκορδάτου (Ιωάννης Ξενάκης, [1939], *Οδηγός και Λεύκωμα Θεσσαλίας – Ηπείρου 1939 – 1940*, Βόλος, σ. 130).

⁸ Ήδη τότε κατασκευάζεται το οδικό δίκτυο Βόλου – Λάρισας και γίνονται έργα οδοποιίας και μέσα στην πόλη του Βόλου. Ανάλογες στρατηγικές συναντάμε στον ελληνικό κατασκευαστικό κλάδο του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα (Χριστίνα Αγγριαντώνη, 2003, «Χτίζοντας την Αθήνα: Οι επιχειρήσεις του κατασκευαστικού τομέα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», στο Επιστημονικό Συμπόσιο *Ελληνικός Αστικός Χώρος*, 4 - 5 Απριλίου 2003, [Αθήνα], Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Παιδείας Σχολής Μωραΐτη, σσ. 241 – 258).

του Ασύλου Παιδιού)⁹. Η φιλανθρωπική δράση των αστικών οικογενειών συμπληρώνοντας τις οικογενειακές επιχειρηματικές δραστηριότητες, συνθέτουν ένα κοινωνικό προφίλ ιδανικό για να πριμοδοτήσει και ενισχύσει το κοινωνικό κύρος της οικογένειας, πρώτα μέσα στον κλειστό κύκλο της τοπικής ελίτ και έπειτα στο ευρύτερο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας.

Σχεδόν σε κάθε κοινωνία συναντά κανείς τις προνομιούχες μειονότητες της: αυτές που, για λόγους ιστορικούς, κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής θέσης ή οικογενειακών δεσμών είναι οι *de facto* κάτοχοι και φορείς της εξουσίας, των οποίων τα συμφέροντα και οι κανονιστικές αξίες θέτουν την κοινωνική ατζέντα και ορίζουν την «φυσική τάξη των πραγμάτων». Αυτές οι ελίτ για να πετύχουν τη «νομιοποίηση» και να κερδίσουν την υποστήριξη των υποδεέστερων κοινωνικά και οικονομικά ομάδων και τάξεων, πρέπει να πείσουν τις μάζες ότι τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους αντιπροσωπεύουν το ευρύτερο δημόσιο, εθνικό και κοινωνικό συμφέρον, ότι τα δικά τους ιδιαίτερα ενδιαφέροντα έχουν καθολικότερες λειτουργίες και επιπτώσεις και εξυπηρετούν ή μάλλον τίθενται στην υπηρεσία του κοινού.¹⁰ Τέτοιου είδους ενδιαφέροντα και δραστηριότητες που δημιουργούν και δίνουν την εικόνα ότι ταυτίζονται με και εξυπηρετούν το κοινό συμφέρον, αποτελούν η φιλανθρωπική δράση, η προσφορά θέσεων εργασίας, η ενεργή συμμετοχή στα κοινά, η ανάληψη και υλοποίηση δημόσιων και κοινωφελών τεχνικών έργων, καθώς και η εν γένει συμβολή στην οικονομική πρόοδο.

Ο Κασσιόπουλος στη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας θα αναλάβει και πολιτική θέση, καθώς θα είναι ένας από τους δημοτικούς συμβούλους, που θα συνθέσουν τη Διοικούσα Επιτροπή του Δήμου Παγασών¹¹ και θα διατελέσει και μέλος της Δημαρχιακής Επιτροπής.¹² Το τότε δημοτικό συμβούλιο και ο Δήμαρχος Νικόλαος Σαράτσης ήταν διορισμένοι, από τον Ιούλιο του 1938, από τον Ι. Μεταξά. Ο Δ. Κασσιόπουλος θα παραμείνει στη θέση του δημοτικού συμβούλου τουλάχιστον μέχρι το Νοέμβριο του 1941.¹³ Στη διάρκεια των κατοχικών χρόνων θα εκμεταλλευτεί την πολιτική του θέση, το επιχειρηματικό του κύρος και τις διασυνδέσεις στους επιχειρηματικούς κύκλους, καθώς και την προνομιακή πρόσβαση σε μέσα και δυνάμεις παραγωγής για να φανεί χρήσιμος στις δυνάμεις κατοχής. Βλέπουμε λοιπόν να αναλαμβάνει μέσω της Τοπικής Επιτροπής Ελέγχου Προμηθειών Αρχιτεκτονικών Κατασκευών (ΤΕΕΠΑΚ), την επισκευή της δημοτικής φρουταγοράς, η οποία τότε χρησίμευε στον ιταλικό στρατό ως γκαράζ και συνεργείο αυτοκινήτων, καθώς και επισκευές στο Γ' εργοστάσιο (το ξυλουργείο) της σιδηροβιομηχανίας Γκλαβάνη, το οποίο είχαν επιτάξει οι Ιταλοί. Το δε μηχανουργείο

⁹ Βλ. Ιωάννης Ξενάκης, [1939], *ό.π.*, σσ. 78 – 79.

¹⁰ Cris Shore, 2002, "Introduction. Towards an anthropology of elites" στο Cris Shore and Stephen Nugent (επιμ.) *Elite Cultures Anthropological Perspectives*, ("ASA Monographs 38"), London and New York, Routledge, p. 2.

¹¹ Η τότε ονομασία του σημερινού Δήμου Βόλου στον οποίο συμπεριλαμβανόταν και ο «συνοικισμός» της Νέας Ιωνίας.

¹² Βλ. Ιωάννης Ξενάκης, [1939], *ό.π.*, σ. 66.

¹³ Ο Κασσιόπουλος φαίνεται να συμμετέχει στο Διοικητικό Συμβούλιο του Δήμου μέχρι τη συνεδρίαση της 22ας Νοεμβρίου του 1941 (ΔΗΚΙ Πρακτικά Διοίκησης Επιτροπής Δήμου Παγασών, 22 Νοεμβρίου 1941, Συνεδρία 131, τόμος 25, σσ. 241 – 245).

Κασσιόπουλου - Δημητρίου θα εργαστεί και για τους Γερμανούς. Σε συνεργασία με τα μηχανουργεία Γκλαβάνη και Σταματόπουλου θα παράγουν πετρελαιομηχανές και θα εκτελούν σιδηροκατασκευαστικές εργασίες. Μια από τις σημαντικότερες εργολαβίες για λογαριασμό της γερμανικής διοίκησης στην Αθήνα θα είναι η αποσυναρμολόγηση και μεταφορά μεγάλων υποστέγων αεροσκαφών από το αεροδρόμιο της Λάρισας και την επανασυναρμολόγησή τους στο μεγάλο αεροδρόμιο που κατασκεύαζε τότε ο Άξονας στο Ελληνικό¹⁴. Επιπλέον και τα τρία εργοστάσια θα αναλαμβάνουν και κάθε είδους επισκευές σε πλοία και μηχανές για λογαριασμό του Άξονα.¹⁵

Έτσι το μηχανουργείο των Κασσιόπουλου και Δημητρίου, παρόλες τις δυσκολίες σε προμήθεια πρώτων και καυσίμων υλών, που θα δημιουργήσει ο Β΄ ΠΠ, στη διάρκεια της Κατοχής θα κατορθώσει, εξαιτίας του ενδιαφέροντος του Άξονα για την παραγωγή του εργοστασίου, να προμηθεύεται τις απαραίτητες ύλες και έτσι να διατηρήσει σε σημαντικό βαθμό την παραγωγική του δυναμικότητα και το εργατικό του δυναμικό, βγαίνοντας σχετικά αλώβητο από την κατοχική περίοδο.¹⁶ Σημαντικό αντιστάθμισμα των ηθικών και κοινωνικών επιπτώσεων που φέρει η οικονομική συνεργασία με τον κατακτητή, είναι η συμβολή στον αγώνα για επιβίωση μπροστά στον κατοχικό λιμό, πολλών εργαζομένων στις επιχειρήσεις Κασσιόπουλου, υπαλλήλων και εργατών (μηχανουργών, τεχνιτών και κτιστών).¹⁷

Το μηχανοσιδηρουργείο Κασσιόπουλου – Δημητρίου ήταν μία από τις επωφελούμενες από την μεταπολεμική αμερικανική βοήθεια επιχειρήσεις¹⁸. Στους απόηχους της εξαγγελίας του Δόγματος Τρούμαν και του Σχεδίου Μάρσαλ, στα

¹⁴ Βλ. σχετικά με το μηχανουργείο των Δ. Κασσιόπουλου και Δ. Δημητρίου στο Νίκος Τζαφλέρης, 2007, *Επιβίωση και Αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής (1941 – 1944)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, σσ. 217 - 222.

¹⁵ The National Archives (πρώην Public Record Office) AIR 51/235. (2) Summary of Target Intelligence, Volos, 18 June 1943, Secret, American Confidential. Επίσης βλ. σχετικά με τις οικονομικές δραστηριότητες της σιδηροβιομηχανίας του Βόλου στην περίοδο της Κατοχής στο Νίκος Τζαφλέρης, 2007, *ό.π.*, σσ. 203 – 248.

¹⁶ Η μόνη καταστροφή που αναφέρεται είναι κατά το τέλος του πρώτου δεκαημέρου του Σεπτεμβρίου του 1943. Κατά τις κρίσιμες εκείνες ημέρες της ιταλικής συνθηκολόγησης, οι Ιταλοί έβαλαν φωτιά στα γραφεία και την οικία Κασσιόπουλου με αποτέλεσμα να καούν τα αρχεία της επιχείρησης, τα οποία ήταν και ο κύριος στόχος της ενέργειας των Ιταλών. Απ' ότι φαίνεται ο μηχανολογικός εξοπλισμός του εργοστασίου έμεινε ουσιαστικά αλώβητος. (ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Έκθεσις ορκοδοσίας μαρτύρων, αρ. 216, Εν Βόλω 10 Φεβρουαρίου 1949).

¹⁷ Για μια σχετική συζήτηση για τις μεταπολεμικές επιπτώσεις και τη διχογνωμία στις ευρωπαϊκές κοινωνίες σχετικά με την ηθική διάσταση (προδοσία ή ανάγκη επιβίωσης;), που είχε η οικονομική συνεργασία με τον κατακτητή στην κατεχόμενη από τον Άξονα Ευρώπη βλ. Robert Gildea, Dirk Luyten and Juliane Fürst, 2006, "To work or not to work?", στο Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anette Warring (επιμ.), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*, Oxford – New York, Berg, pp. 42 – 87.

¹⁸ Ήδη από το 1945 όταν ακόμη η Ελλάδα βρισκόταν στη βρετανική σφαίρα επιρροής, το μηχανοσιδηρουργείο παραγγέλνει μέσω της UNRRA από Αγγλία 1000 τεμάχια πλίνθων εκ πυριμάχου γης και 600 κιλά πυρίμαχο γη για την ανοικοδόμηση του καμινευτηρίου (φούρνου) τήξεως χυτοσιδήρου (μαντεμιού). (ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, ΕΒΕ Βόλου 72.2, Μηχανοσιδηρουργείον Δ. Κασσιόπουλου και Δ. Δημητρίου Βόλος, προς Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας Γενική Διεύθυνσις Εμπορίου και Βιομηχανίας Διαχείρισις πρώτων υλών Βιομηχανίας Αθήνας, Εν Βόλω τη 18^η Οκτωβρίου 1945).

οποία εκφράζονται οι προθέσεις για ενίσχυση της ελληνικής βιομηχανίας¹⁹, ήρθε στην Ελλάδα η αποστολή της AMAG η οποία ήταν επιφορτισμένη να καθοδηγήσει την κυβέρνηση στην κατάρτιση του προϋπολογισμού και να οργανώσει την διανομή της οικονομικής βοήθειας, στηριζόμενη στην έκθεση Porter του Απριλίου 1947. Ένας από τους οικονομικούς πόρους του προϋπολογισμού του 1947 – 1948 ήταν τα έσοδα από το πρόγραμμα post – UNRRA που προέβλεπε την εκποίηση των αποθεμάτων της UNRRA, τα οποία είχαν παραμείνει αδιάθετα. Στο πλαίσιο αυτό, τον Μάρτιο του 1948, ο Δημητρίου παραλαμβάνει για λογαριασμό της επιχείρησης δύο εργαλειομηχανές από τα αποθέματα της UNRRA, που θα είναι και η μοναδική σημαντική αναβάθμιση της επιχείρησης σε μέσα παραγωγής από το 1934²⁰. Οι τόρνοι βρίσκονται ήδη σε λειτουργία τον Μάιο του 1948²¹ και η αναβάθμιση ευνοεί την περαιτέρω καθετοποίηση της παραγωγικής δραστηριότητας της επιχείρησης με την κατασκευή και λειτουργία νέου βελτιωμένου χυτηρίου χυτοσιδήρου, το οποίο και πήρε άδεια σκοπιμότητας το 1949.²²

Η προώθηση και περαιτέρω ανάπτυξη της παραγωγικής δραστηριότητας, που ευνοείται εκείνη της περίοδο από την εμπλοκή του αμερικανικού παράγοντα στη

¹⁹ Την πρόθεση για οικονομική ενίσχυση επικροτούν και αναγνωρίζουν και οι ίδιοι οι βιομήχανοι Κασσιόπουλος και Δημητρίου αναφέροντας χαρακτηριστικά: «[...] καταβάλλεται τσαυτή προσπάθεια υπό του Κράτους και των Συμμάχων Αμερικανών προς εκβιομηχάνισιν της χώρας [...]» (ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Κασσιόπουλος και Δημητρίου Βόλος προς Προϊστάμενον του Μηχανολογικού Γραφείου Βόλου και Νομομηχανικόν Μαγνησίας Ενταύθα, [Ημερ. εισερχ. εγγρ. 4/4/1949]).

²⁰ Βλ. ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Υπουργείον Εφοδιασμού Υπηρεσία Εφ – Εξ προς Παν. Παπαγιάννην διαχειριστήν αποθήκης Οβιδουργείου, Εντολή Παραδόσεως Ειδών ΟΥΝΡΡΑ, Αρ. Εντολής 5.832, Εν Πειραιεί τη 22-3-48 και ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Έκθεσις ορκοδοσίας μαρτύρων, ό.π., όπου αναφέρεται η παράδοση στους Κασσιόπουλο και Δημητρίου ενός μικρού μηχανουργικού τόρνου Σεμπάστιαν Λέιθ (Sebastian Lathe Company) και ενός μεγάλου Δερ Μακ Ντούκαλ (The Mc Doucalle – Canada) αξίας 2.500 και 5.250 δολαρίων αντίστοιχα. Για την ιστορία της μεταπολεμικής αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα βλ. Γιώργος Σταθάκης, 2004, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η Ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, σσ. 459. Όπου ειδικότερα για την έκθεση Porter και το πρόγραμμα και τη δράση της AMAG και τον προϋπολογισμό του 1947 – 1948 βλ. σσ. 147 – 223.

²¹ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Δ. Κασσιόπουλος και Δ. Δημητρίου προς Μηχανολόγον Βόλου Ενταύθα, Αίτησις, Εν Βόλω 22 Μαΐου 1948.

²² ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Έκθεσις Αυτοψίας 2 Μαρτίου 1949 και ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Κασσιόπουλος και Δημητρίου Βόλος προς Προϊστάμενον του Μηχανολογικού Γραφείου Βόλου και Νομομηχανικόν Μαγνησίας Ενταύθα, [Ημερ. εισερχ. εγγρ. 4/4/1949]. Οι ίδιοι οι Κασσιόπουλος και Δημητρίου τονίζουν τη σημασία του χυτηρίου για την επιχείρησή τους αναφέροντας σε μια έκθεσή τους προς τον προϊστάμενο του Μηχανολογικού Γραφείου Βόλου ότι «το χυτήριο είναι η βάση της λειτουργίας του Εργοστασίου μας καθόσον εν αυτώ χυτεύονται κατ' εξοχήν τα εξαρτήματα των υφ' ημών κατασκευαζομένων πετρελαιομηχανών και συνεπώς πρέπει α) να είμεθα απολύτως βέβαιοι περί της συνθέσεως και ποιότητας του χρησιμοποιουμένου δια την χύτευσίν των μετάλλου και β) δεδομένου ότι τα χυτοσιδηρά εξαρτήματα αντιπροσωπεύουσι πλέον του ημίσεως της αξίας εκάστης πετρελαιομηχανής δέον όπως επιτυγχάνομεν το δυνατόν μικρότερον κόστος αυτών, ίνα συναγωνιζώμεθα τους λοιπούς κατασκευαστάς πετρελαιομηχανών οίτινες άπαντες διαθέτουσι ιδιόκτητα χυτήρια.» στο ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Κασσιόπουλος και Δημητρίου Βόλος προς Προϊστάμενον του Μηχανολογικού Γραφείου Βόλου και Νομομηχανικόν Μαγνησίας Ενταύθα, [Ημερ. εισερχ. εγγρ. 4/4/1949].

χώρα και την έλευση της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, έρχεται να αναδείξει την προβληματική θέση των εργοστασίων μέσα στον αστικό ιστό της πόλης. Η εξάπλωση της παραγωγικής δραστηριότητας και οι επενδύσεις σε νέα μηχανήματα και προσωπικό έρχονται σε μια εποχή που οι παλιές αυτές βιομηχανίες όχι μόνο έχουν ενσωματωθεί στον οικιστικό ιστό, αλλά έχουν πια βρεθεί κυριολεκτικά στο κέντρο της πόλης, περικυκλωμένες από οικίες που στεγάζουν αρκετά νοικοκυριά.²³ Από τα τέλη της δεκαετίας του '40 ξεκινούν και οι πρώτες διαμάχες της βιομηχανίας με περίοικους, οι οποίες φτάνουν μέχρι τις αρμόδιες για τον έλεγχο λειτουργίας των εργοστασίων κρατικές υπηρεσίες. Πρώτος ο γείτονας I. P., κατά τους τελευταίους μήνες τους 1948, άρχισε να διαμαρτύρεται ότι «εκπέμπονται [εξαιτίας της λειτουργίας του χυτηρίου] δηλητηριώδεις καπνοί κατακλύζοντες την οικίαν του κειμένην παραπλεύρως και προς νότον του Μηχανουργείου». Εναντίον του χυτηρίου διαμαρτύρονται στη συνέχεια και άλλοι περίοικοι και ως λύση προτείνεται η υπερύψωση της καπνοδόχου. Επιπλέον, ο ανεμιστήρας του χυτηρίου και ο πετρελαιοκινητήρας παράγουν αισθητό θόρυβο, ενοχλητικό για τις γύρω κατοικίες, οπότε ο αρχιμηχανικός του Μηχανολογικού Βόλου μετά από αυτοψία προτείνει πέρα από την ανύψωση της καπνοδόχου τέσσερα μέτρα, και τη δημιουργία υπόγειου σιγαστήρα και τη μη λειτουργία του χυτηρίου κατά τις ώρες ανάπαυσης.²⁴

Παρόμοιες είναι οι διαμαρτυρίες την ίδια περίοδο και για τα χυτήρια του εργοστασίου Σταματόπουλου: «Το εργοστάσιον Σταματοπούλου από έτους σχεδόν αναδύει καπνούς και δηλητηριώδη αέρια καθιστώντας προβληματική την παραμονήν μας εις τας οικίας μας. Καθημερινώς επί των τοίχων, παραθύρων, τραπεζών, επίπλων, σκευών και λοιπών οικιακών αντικειμένων επικάθεται στρώμα καπνού, είμεθα δε υποχρεωμένοι ανά πάσαν στιγμήν να καθαρίζομεν ταύτα [...]. Ούτως εχόντων των πραγμάτων ευκόλως δύναται να συμπεράνει τις τί αναπνέομεν ημείς και προ παντός τα βρέφη και τί καταστροφή εις την υγείαν μας δύναται να επέλθη».²⁵

Για να αποκρούσει τις διαμαρτυρίες των κατοίκων ο Κασσιόπουλος χρησιμοποιεί μια σειρά από επιχειρήματα:

²³ Σε μια έκθεση αυτοψίας αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Το περί ου πρόκειται Μηχανουργείον λειτουργεί εις την αυτήν περιοχήν, εις ην είχε χορηγηθή η υπ' αριθ. 58.384 την 23/9/1926 άδεια λειτουργίας του Υπουργείου Συγκοινωνίας. Η περιοχή του Μηχανουργείου μετεβλήθη κατά τούτο, ότι εις αυτήν ανηγέρθησαν και άλλαι οικίαι πλην των τότε υπαρχουσών, ως τούτο προκύπτει και εκ των συνυποβαλλομένων τοπογραφικών σχεδιαγραμμάτων. Η περιοχή είναι κεντρική πλην όμως μη παρουσιάζουσα και εξαιρετικήν εξέλιξιν» στο ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Έκθεσις Αυτοψίας 2 Μαρτίου 1949.

²⁴ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Έκθεσις Αυτοψίας 2 Μαρτίου 1949.

²⁵ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 172, Σταματόπουλος, Υπόμνημα των περιοίκων του εργοστασίου Μ. Κ. Σταματοπούλου Υιών προς Επιτροπήν Ελέγχου των εγκαταστάσεων του Εργοστασίου Σταματοπούλου, Εν Βόλω τη 3 Ιουλίου 1950. Το πρόβλημα επισημαίνει και η σχετική έκθεση αυτοψίας των αρμόδιων υπηρεσιών: «Επεσκέφθημεν την διόροφον και μονόν κατοικίαν του Θ. Π. [...] εις το εσωτερικόν της οποίας και επί των επίπλων διεπιστώθησαν επικαθήσεις φαιάς κόνεως προερχομένης και από τα προϊόντα καύσεως του ρηθέντος εργοστασίου. Επίσης και οι προς την πλευράν του εργοστασίου τοίχοι των ως άνω κατοικιών φέρουν εμφανή ίχνη αμαυρώσεως εκ των εκ του ρηθέντος εργοστασίου εκπεμπομένων καπνών.» στο ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 172, Σταματόπουλος, Έκθεσις Αυτοψίας, Η Επιτροπή, Εν Βόλω τη 22 Αυγούστου 1950.

Πρώτο επιχείρημα είναι η ιστορικότητα της επιχείρησης: «Το εργοστάσιόν μας [...] λειτουργεί ενταύθα από του έτους 1926 ήτοι από 25ετίας περίπου και εν των αυτών κτιρίων χωρίς να προκαλέση μέχρι σήμερον διαμαρτυρίαν τινά, πλην της προ εξαμήνου δημιουργηθείσης υπό του Ι. Ρ., όστις κατόρθωσε να υποκινήση και τινάς άλλους περιοίκους»²⁶. Αυτή η πολυετής παρουσία στο χώρο αντιπαραβάλλεται με τις πολύ πιο πρόσφατες διαμαρτυρίες, οι οποίες παρουσιάζονται σα να έρχονται να βεβηλώσουν μια παράδοση και μια ιστορία δεκαετιών, ένα δέσιμο με το χώρο που σφυρηλατείται για 25 χρόνια

Ανάλογα επιχειρήματα επιστρατεύει και ο Νικόλαος Αξελός, όταν στα τέλη του '50 το μηχανουργείο του κατηγορείται για ηχορύπανση και ισχυρά τραντάγματα από τη λειτουργία της σφύρας του εργοστασίου: «Τω 1923 ίδρυσα εν Βόλω (οδός Λαρίσης 3) Μηχανουργείον, όπερ νομίμως εγκατασταθέν εν τη θέσει ταύτη λειτουργεί επίσης νομίμως έκτοτε και μέχρι σήμερον.»²⁷ και αλλού «κατά την συνοικίαν Παλαιών διατηρώ από 40ετίας περίπου Μηχανουργείον»²⁸. Αλλά και η σιδηροβιομηχανία Σταματόπουλου που λειτουργούσε από το 1883 επικαλείται σε ανάλογη περίπτωση ότι «ιδρύθη από 50ετίας και πλέον»²⁹.

Οι Κασσιόπουλος και Δημητρίου προχωρούν έπειτα και στη χρήση «επιστημονικών» επιχειρημάτων: «Επί του ισχυρισμού του Ι. Ρ. ότι δήθεν δηλητηριάζεται εκ των εκπεμπομένων εκ του χυτηρίου αερίων η σύζυγός του, δεν πρόκειται να επεκταθώμεν, καθ' όσον γνωρίζετε καλύτερον ημών ότι λόγω της απαιτήτου τελείας καύσεως του χρησιμοποιούμενου άνθρακος εν τοις χυτηρίοις ταύτα είναι διοξειδίων του άνθρακος τελείως αβλαβή, εν αντιθέσει προς τα αέρια των δια ξυλανθράκων λειτουργούντων μαγειρείων των οικιών, των βαφείων, των θερμαστρών των ατμοπλοίων, των ατμομηχανών σιδηροδρόμων κλπ. Και εν τούτοις ουδείς έπαθε τι εξ αυτών, ενώ συμφώνως προς την Θεωρίαν Ι. Ρ. οι κάτοικοι των πόλεων, οι υπάλληλοι των γραφείων Σιδηροδρόμων και οι περί τους μεγάλους λιμένας κατοικούντας θα έπρεπε να έχουν πάντες αποθάνει. [...] Κατά την 21 Φεβρουαρίου 1949 ο ημέτερος Δημ. Κασσιόπουλος μετά των [αναφέρει ορισμένα ονόματα] και της κ. Δημητρίου μετά του μικρού υιού της ηλικίας 20 μηνών [η αυτοπρόσωπη παρουσία υποδηλώνει σιγουριά για το ακίνδυνο του πράγματος] παρηκολούθησαν την όλην λειτουργίαν του χυτηρίου, παρουσία και της οικογένειας Ι. Ρ. και ως ήταν επόμενον ουδείς εκ των ανωτέρω ουδ' εκ των περιοίκων έπαθε τι, η δε σύζυγος και κόρη Ι. Ρ. όχι μόνον δεν εδηλητηριάσθησαν, έστω υποκρινόμεναι αλλά καθ' όλην την διάρκειαν της χυτεύσεως εξύβριζον και ηπείλουν ως μαινόμεναι

²⁶ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Κασσιόπουλος και Δημητρίου Βόλος προς Προϊστάμενον του Μηχανολογικού Γραφείου Βόλου και Νομομηχανικόν Μαγνησίας Ενταύθα, [Ημερ. εισερχ. εγγρ. 4/4/1949]. Η επιχείρηση προσπαθεί να απομονώσει και να αποδώσει την όλη προσπάθεια εναντίον της, σε ένα και μόνο πρόσωπο, το οποίο παρουσιάζεται σα να παρακινεί τους υπόλοιπους.

²⁷ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 172, Αξελός, Νικόλαος Αξελός προς Ηλεκτρομηχανολογικό Γραφείο Βόλου, Εν Βόλω τη 30-9-1960.

²⁸ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 172, Αξελός, Νικόλαος Αξελός προς Νομάρχη Μαγνησίας, Εν Βόλω τη 25 Αυγούστου 1960.

²⁹ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 172, Σταματόπουλος, Θεόδωρος Πανταζής, προς Επιτροπήν Ελέγχου των εγκαταστάσεων του Εργοστασίου Σταματοπούλου, Υπόμνημα, Εν Βόλω τη 6 Ιουλίου 1950.

Τίγρεις πάντας τους παρακολουθούντας το χυτήριο. Συνεπώς τα καταγγελλόμενα υπό του Ι. Ρ. είναι κακοήθη μυθεύματα αποσκοπούντα να ανατρέψουν τόσον την επιστήμην όσον και τα εκ της πείρας διδάγματα». ³⁰ Επιστρατεύονται από την επιχείρηση ακόμη και αυθεντίες και ειδικοί: «ότε ο κ. Διευθυντής του Υγειονομικού Κέντρου Βόλου μετά του κ. Επόπτου Εργασίας επισκέφθησαν το χυτήριόν μας εν πλήρει λειτουργία διεπίστωσαν κατόπιν εξετάσεως ότι το προσωπικόν μας ήτο υγιέστερον και αυτών των ιδίων». Ακόμη στόχος της επιχείρησης είναι να διαχύσει το πρόβλημα και να μοιραστεί την ευθύνη, λέγοντας ότι «το Εργοστάσιον και το χυτήριόν μας λειτουργούσιν υπό τας αυτάς συνθήκας υφ' ας λειτουργούσι και τα λοιπά μηχανουργεία της πόλεώς μας, πολλά δε χυτήρια λειτουργούσιν υπό πολύ δυσμενεστέρας δια τους περιόικους και τους ενοικούντας εν τοις ιδίοις εργοστασίοις συνθήκας» ³¹. Μια παρουσίαση αυτών μας δείχνει την έκταση του προβλήματος, καθώς φαίνεται ξεκάθαρα ότι εκείνη την εποχή μεγάλο μέρος της βιομηχανικής παραγωγής του Βόλου διεξαγόταν ακόμη μέσα στο κέντρο της πόλης, ανάμεσα σε κατοικίες: «Ούτω το στόμιον της καπνοδόχου εξαγωγής αερίων του χυτηρίου αδελφών Μπελέση ευρίσκεται εις απόστασιν τριών μέτρων από των παραθύρων των γειτονικών οικιών, η καπνοδόχος του χυτηρίου των Αλεξανδρή και Τσίτουρα επί της οδού Καποδιστρίου είναι ακριβώς απέναντι των παραθύρων της αποθήκης Τσαλαπάτα, εν η στεγάζονται οι νεοσύλλεκτοι του Κέντρου Βασικής Εκπαίδευσης Βόλου (ΚΒΕΒ) και εις απόστασιν δέκα (10) μόλις μέτρων απ' αυτής, η καπνοδόχος του χυτηρίου Σταματοπούλου είναι απέναντι των μεσημβρινών παραθύρων της αυτής ως άνω αποθήκης, ήτοι ο ανωτέρω στρατωνισμός περιστοιχίζεται από δύο χυτήρια και ουδείς στρατιώτης έπαθε τι, το χυτήριο «Ροδίτη» είναι εντός της αυλής της οικίας εν η διαμένει αυτή αύτη η οικογένεια Ροδίτη και περιστοιχίζεται υπό πλείστων άλλων μικρών οικιών, το χυτήριο Δημάδη – Κανάκη εφάπτεται του Βρεφικού Σταθμού όπου στεγάζονται ευπαθέστατα βρέφη και τόσα άλλα παραδείγματα (Γαύρα, Γκλαβάνη, Πασχάλη κλπ.) [...]» ³². Μετά τη διαμαρτυρία του Κασσιόπουλου γίνεται δεύτερη επιθεώρηση από αρμόδια συσταθείσα επιτροπή από το Δ/ντή του Μηχανολογικού Γραφείου Βόλου και το Νομομηχανικό Μαγνησίας, οι οποίοι αυτή τη φορά αποφαινόνται ότι δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα ούτε δηλητηριωδών αερίων ούτε θορύβου και προτείνουν την χορήγηση προσωρινής άδειας λειτουργίας για δύο έτη, υπό τους όρους της έκθεσης της Μηχανολογικής Υπηρεσίας. ³³

Το πρόβλημα έρχεται επιτακτικότερο στην επιφάνεια έπειτα από τους σεισμούς του 1955, καθώς την εποχή της ανοικοδόμησης γύρω από το εργοστάσιο κτίστηκαν πολυκατοικίες, οι κάτοικοι των οποίων επίσης ενοχλούνταν από τις σιδηρουργικές εργασίες της βιομηχανίας. Το 1958 ο ίδιος ο Κασσιόπουλος ισχυρίζεται πως έχει καταργηθεί ήδη το περιβόητο χυτήριο «μετά του ανεμιστήρος και καπνοδόχου». ³⁴

³⁰ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Κασσιόπουλος και Δημητρίου Βόλος προς Προϊστάμενον του Μηχανολογικού Γραφείου Βόλου και Νομομηχανικόν Μαγνησίας Ενταύθα, [Ημερ. εισερχ. εγγρ. 4/4/1949].

³¹ Ο.π.

³² Ο.π.

³³ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Έκθεσις Επιθεωρήσεως, Εν Βόλω 2 Ιουλίου 1949.

³⁴ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Δημ. Κ. Κασσιόπουλος Βόλος, Τεχνική Έκθεσις, Εν Βόλω 28 Αυγούστου 1958.

Το 1962 έπειτα από πιέσεις των περιοίκων, η Υπηρεσία Ηλεκτρισμού και Μηχανολογίας Βόλου δεν έδωσε άδεια λειτουργίας στο εργοστάσιο της επιχείρησης και παρόλο που η εταιρία προέβη σε ένσταση στις 13/10/1962, δεν της επιτράπη παρά μόνο η λειτουργία για τρία έτη του μηχανουργικού της τμήματος, ενώ απαγορεύτηκε ρητά η λειτουργία του σιδηρουργικού, που ήταν και το πιο θορυβώδες και ρυπογόνο. Παρά την απαγόρευση, η εταιρία συνέχισε να λειτουργεί επί της οδού Κουμουνδούρου, χωρίς άδεια, και το σιδηρουργικό μέρος των εργασιών. Το καλοκαίρι όμως του 1964 η επιχείρηση κλήθηκε να δικαστεί στο Μονομελές Πλημμελειοδικείο Βόλου για την παραβίαση αυτή και πλέον φαινόταν επιτακτική η ανάγκη νομιμοποίησης των σιδηρουργικών εργασιών στο εργοστάσιο.³⁵

Τις εκλογές της 16^{ης} Φεβρουαρίου 1964 κερδίζει η Ένωση Κέντρου σχηματίζοντας κυβέρνηση με πρωθυπουργό το Γεώργιο Παπανδρέου. Οι Κασσιόπουλος και Δημητρίου, καθώς φαίνεται «κατόπιν της πολιτικής μεταβολής, διαθέτοντες πολιτικά μέσα» πίεσαν να παραμείνει το σιδηρουργείο στην οδό Κουμουνδούρου.³⁶ Αποκορύφωμα των πολιτικών πιέσεων είναι ένα υπόμνημα που στέλνουν στις 6 Αυγούστου 1964 προς τον Υπουργό Βιομηχανίας, όπου διαμαρτύρονται ότι γίνεται διάκριση σε βάρος της βιομηχανίας τους, καθώς «δια πλείστα εν Βόλω σιδηρουργεία έχουν χορηγηθεί άδειαι λειτουργίας, καίτοι ταύτα κείνται εις εξίσου ή και περισσότερον κεντρικά και κατωκημένα μέρη της πόλεως του Βόλου εξ ων αναφέρονεν ενδεικτικώς τα εξής:» και παραθέτουν, ξανά όπως το 1949, ούτε λίγο ούτε πολύ 19 επιχειρήσεις με την τοποθεσία τους. Στρέφονται ακόμη και ενάντια στους γείτονες και ισχυρίζονται ότι δεν θα «εγένετο θέμα [για την παρανομία της επιχείρησής τους] εάν δεν ανεκίνουν τοιούτο ελάχιστοι γείτονές μας ισχυριζόμενοι ενόχλησιν ην ως κάτοικοι μεγαλουπόλεως κατά πάσαν δικαίαν κρίσιν δύνανται και πρέπει να υπομένουν» ή «ότι το 1925 το οικόπεδον εφ' ου εκτίσαμεν το μηχανοσιδηρουργείον μας ήτο αμπελών και εκ των υστέρων εκτίσθησαν περίξ αυτού οικοδομαί των δήθεν ενοχλουμένων»³⁷.

Ο Κασσιόπουλος, για να επιτύχει μια ευνοϊκή απόφαση, προειδοποιεί ότι «τυχόν εκτέλεσις και εμμονή της Διοικήσεως επί της ως είρηται αποφάσεως 1217 [...]θα μας οδηγήση εις την ανάγκην αμέσου απολύσεως 35 ατόμων του προσωπικού μου», επιχείρημα που δύσκολα αφήνει αδιάφορους τους κρατικούς φορείς, και συνεχίζει αποκλείοντας τη μεταφορά του Εργοστασίου σε άλλο μέρος, καθώς για την ανοικοδόμηση του κτηρίου μετά του σεισμούς «υπεβλήθημεν σε δάνειο παρά της Κτηματικής Τραπέζης» και άλλα έξοδα. Κλείνει λοιπόν ζητώντας την χορήγηση άδειας για το σιδηρουργικό τμήμα.³⁸

³⁵ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Κασσιόπουλος – Δημητρίου Βόλος προς Υπουργόν Βιομηχανίας, Αίτησις και Υπόμνημα, Εν Βόλω 6 Αυγούστου 1964.

³⁶ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Σωκράτης Αλεξόπουλος δικηγόρος Βόλος προς κ. Κυπραίον Υπουργόν Βιομηχανίας Αθήναι, Εν Βόλω 29 Απριλίου 1968.

³⁷ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Κασσιόπουλος – Δημητρίου Βόλος προς Υπουργόν Βιομηχανίας, Αίτησις και Υπόμνημα, Εν Βόλω 6 Αυγούστου 1964.

³⁸ Ο.π.

Το επιχείρημα της απόλυσης του προσωπικού χρησιμοποιεί και το μηχανουργείο Νικολάου Αξελού στις διαμαρτυρίες του προς το Ηλεκτρομηχανολογικό Γραφείο Βόλου. Σχετικά με το αίτημα επαναλειτουργίας της σφύρας του, ο Αξελός απειλεί πως σε διαφορετική περίπτωση θα κλείσει η επιχείρηση και οι εργάτες θα οδηγηθούν στην ανεργία: «Το Συγκρότημα αυτό της Σφύρας αποτελεί αναπόσπαστον εργαλείον της όλης λειτουργίας του Εργοστασίου μου δια την κατασκευήν του πλέον σοβαροτέρου εξαρτήματος της Πετρελαιομηχανής (Στροφάλου), άνευ του οποίου όπως αρχικώς αναφέρω καθίσταται προβληματική πλέον η υπόστασις του Εργοστασίου και προβάλεται ήδη το οξύτατον πρόβλημα της απασχολήσεως και παραμονής του Προσωπικού μας, πρόβλημα μεταξύ των γενικότερων της Χώρας το οποίο σήμερον αντιμετωπίζει το Κράτος μας.»³⁹

Η επιμονή της επιχείρησης Κασσιόπουλου – Δημητρίου να συνεχίζει τη λειτουργία του χυτηρίου και του σιδηρουργείου μέσα στην πόλη, παρόλο που έκτισε στην οδό Βασάνη 27 «εις το άκρον του Βόλου, όπου και τα άλλα σιδηρουργεία, κτίριον μέγαλον, δια να μεταφερθή εκεί το σιδηρουργείον»⁴⁰, οφείλεται στην πεποίθησή της ότι είναι αδύνατος ο διαχωρισμός «εν τη πράξει εργασιών μηχανουργικών και σιδηρουργείου [...] ως είναι γνωστόν όλα τα μηχανουργεία εκτελούν αναποτρέπτως και σιδηρουργικάς εργασίας».⁴¹ Για τη επιχείρηση ήταν πραγματικά οικονομικά ασύμφορο να εκτελούνται αλλού οι σιδηρουργικές εργασίες και μετά τα προϊόντα να μεταφέρονται στο μηχανουργείο για την κατασκευή μηχανών και σιδηροκατασκευών, καθώς επιβαρυνόταν έτσι με μεταφορικά έξοδα, με επιπλέον ημερομίσθια και δεν μπορούσε να υπάρχει καλός συντονισμός ανάμεσα στα δύο παραγωγικά τμήματα, με αποτέλεσμα καθυστερήσεις στην παραγωγική διαδικασία και επιζήμιες οικονομικές συνέπειες για την επιχείρηση. Έτσι αφού το επί της οδού Βασάνη 27 νοικιάστηκε ως ξυλαποθήκη, οι σιδηρουργικές εργασίες συνεχίζονταν στο εργοστάσιο της οδού Κουμουνδούρου⁴².

Τα προβλήματα με την άδεια λειτουργίας της επιχείρησης συνεχίζονται και το 1965 – 1966 καθώς δεν της ανανεώνουν την άδεια λειτουργίας, επειδή, κατόπιν και πάλι διαμαρτυρίας και ενεργειών των περιοίκων⁴³ διαπιστώνεται, από τις αρμόδιες

³⁹ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 172, Αξελός, Νικόλαος Αξελός προς Ηλεκτρομηχανολογικόν Γραφείον Βόλου δια Περιφερειακήν Επιτροπήν Μηχανολογίας Ενταύθα, Εν Βόλω τη 14-8-1961.

⁴⁰ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Σωκράτης Αλεξόπουλος δικηγόρος Βόλος προς κ. Κυπραίον Υπουργόν Βιομηχανίας Αθήναι, Εν Βόλω 29 Απριλίου 1968

⁴¹ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Κασσιόπουλος – Δημητρίου Βόλος προς Υπουργόν Βιομηχανίας, Αίτησις και Υπόμνημα, Εν Βόλω 6 Αυγούστου 1964.

⁴² ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Σωκράτης Αλεξόπουλος δικηγόρος Βόλος προς κ. Κυπραίον Υπουργόν Βιομηχανίας Αθήναι, Εν Βόλω 29 Απριλίου 1968

⁴³ Τώρα πια οι περιοίκοι δεν είναι ένας και μοναχικός «τρελός», αλλά μια ομάδα από γύρω στους σαράντα «οικογενειάρχες περίοικους», ανάμεσα στους οποίους δικηγόροι, γιατροί, έμποροι, δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι. ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Σωκράτης Αλεξόπουλος δικηγόρος Βόλος προς κ. Κυπραίον Υπουργόν Βιομηχανίας Αθήναι, Εν Βόλω 29 Απριλίου 1968. Παρόλα αυτά η βιομηχανία Κασσιόπουλου – Δημητρίου προσπαθεί και σ' αυτήν την περίπτωση να υποβαθμίσει τη σπουδαιότητα του προβλήματος ισχυριζόμενη ότι οι «αιτιάσεις περί δήθεν εκτελέσεως τοιούτων εργασιών [προέρχονται] από τρεις γείτονές μας, οι οποίοι προφανώς επιθυμούν

υπηρεσίες, ότι λειτουργεί τμήμα παραγωγής σιδηρουργικών προϊόντων και γίνονται πέρα από τις επιτρεπόμενες μηχανουργικές και αυτοτελείς σιδηροκατασκευές.⁴⁴ Για δεύτερη όμως φορά παρακάμπτονται οι διαμαρτυρίες των κατοίκων και «δια πολιτικούς κομματικούς λόγους δεν εξετελέσθη η μεταφορά».⁴⁵

Εντωμεταξύ τον Φεβρουάριο του 1966 φαίνεται πως η βιομηχανία αναγνωρίζει την αναγκαιότητα μεταφοράς της έξω από την πόλη, σε νέα Βιομηχανική Ζώνη,⁴⁶ αλλά διατηρεί επιφυλάξεις για το κατά πόσο στη νέα αυτή θέση δε θα δημιουργηθούν τα ίδια προβλήματα με τα γνωστά παράπονα των περιοίκων, οπότε θα αναγκασθεί να μεταφέρει το σιδηρουργείο εκ νέου σε άλλη θέση «και ούτω καθ' εξής δια να μεταβληθή η επιχείρησής μας εις κινητόν Σιδηρουργείον (γύφτικον)». Στόχος τελικά είναι και πάλι άλλη μια διετής ανανέωση της άδειας λειτουργίας του σιδηρουργείου της επιχείρησης, η οποία εκθέτει τα γνωστά επιχειρήματα, ότι λειτουργεί εδώ και 40 και πλέον έτη, ότι όταν εγκαταστάθηκε εκεί «η περιοχή ήτο σχεδόν ακατοίκητος, ότι επυκνώθη αυτή υπερμέτρως δια κατοικιών από του έτους 1955 δια της λήψεως υπό διαφόρων ενδιαφερομένων Κρατικών Δανείων Αποκαταστάσεως Σεισμοπλήκτων», για το χρέος της επιχείρησης στην Εθνική Κτηματική Τράπεζα ύψους 200.000 δρχ. και την γνωστή υπενθύμιση ότι εργάζονται σ' αυτήν 35 εργατοτεχνίτες.⁴⁷ Τελικά δίνεται στις 10/6/1966 η πολυπόθητη άδεια λειτουργίας από την Υπηρεσία Ηλ/σμού και Μηχ/γίας Βόλου και για ένα χρόνο το εργοστάσιο θα συνεχίσει ανενόχλητο τη λειτουργία του.⁴⁸

Μετά την επιβολή της δικτατορίας των Συνταγματαρχών της 21^{ης} Απριλίου του 1967 τα πράγματα δυσκολεύουν σημαντικά για την επιχείρηση. Έπειτα από έγγραφες προς την Διοίκηση Χωρ/κής Μαγνησίας (12 Ιουλίου 1967) και τηλεφωνικές - προς στην Ηλεκτρομηχανική Υπηρεσία Βόλου (Καλοκαίρι 1967) - διαμαρτυρίες των περιοίκων, καθώς και αυτοπρόσωπες παραστάσεις κατοίκων στην Χωροφυλακή, η Ηλεκτρομηχανική Υπηρεσία ανακινεί και πάλι το ζήτημα, ανασύροντας την υπόθεση η οποία είχε μπει ουσιαστικά στο αρχείο το 1966. Διενεργούνται μέχρι το Νοέμβριο του 1967 τρεις συνεχόμενες αυτοψίες από μηχανικούς και επιτροπές της

την απομάκρυνσιν του εργοστασίου μας διότι κατά την γνώμην των θα αξιοποιηθεί ούτω η περιουσία των». (ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Δ. Κασσιόπουλος και Δ. Δημητρίου προς Υπουργόν Βιομηχανίας Ενταύθα, Εν Αθήναις 7 Φεβρουαρίου 1966). Αλλού αναφέρουν ότι το θέμα ανακινούν «ελάχιστοι γείτονές μας» (ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Κασσιόπουλος – Δημητρίου Βόλος προς Υπουργόν Βιομηχανίας, Αίτησις και Υπόμνημα, Εν Βόλω 6 Αυγούστου 1964).

⁴⁴ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Δ. Κασσιόπουλος και Δ. Δημητρίου προς Υπουργόν Βιομηχανίας Ενταύθα, Εν Αθήναις 7 Φεβρουαρίου 1966.

⁴⁵ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Σωκράτης Αλεξόπουλος δικηγόρος Βόλος προς κ. Κυπραίον Υπουργόν Βιομηχανίας Αθήναι, Εν Βόλω 29 Απριλίου 1968.

⁴⁶ «Ως είναι και εις υμάς γνωστόν πρόκειται να ορισθή εις την πόλιν του Βόλου η θέσις της Βιομηχανικής Ζώνης ες ην θα μεταφερθούν και θα συγκεντρωθούν άπασαι αι Βιομηχανίαι της πόλεως μας. Πρόθεσις και της ημετέρας επιχειρήσεως είναι η μεταφορά και εγκατάστασις μας εις την καθορισθησομένην Βιομηχανικήν Ζώνην.» (στο ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Δ. Κασσιόπουλος και Δ. Δημητρίου προς Υπουργείον Βιομηχανίας Ενταύθα, Εν Αθήναις 26 Φεβρουαρίου 1966).

⁴⁷ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, ό.π. 26 Φεβρουαρίου 1966.

⁴⁸ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Έκθεσις, ο Προϊστάμενος της Υπηρεσίας [Ηλεκτρισμού και Μηχανολογίας Βόλου] Θ. Παπαδόπουλος, Εν Βόλω τη 1/9/1967.

Ηλεκτρομηχανικής Υπηρεσίας Βόλου. Σε καμία από αυτές δεν γίνεται πια λόγος για διατήρηση της λειτουργίας του σιδηρουργείου μέσα στην πόλη. Στην πρώτη αυτοψία του Προϊστάμενου της Υπηρεσίας Θ. Παπαδόπουλου (1 Σεπτεμβρίου 1967) προτείνεται και τελικά δίνεται άδεια λειτουργίας 2 ετών (υπ' αριθ. 3301/15-9-1967⁴⁹) με πολλούς περιοριστικούς όρους, αφού διαπιστώνεται ότι «η εκτέλεση των αυτοτελών σιδηρών κατασκευών, ήτοι σιδηρών θυρών, παραθύρων, στεγών κλπ. [...] εκτελούνται υπό του Συνετέρου του Μηχανουργείου Δημ. Δημητρίου και Τατάκου, εις το έτερον οίκημα επί της οδού Βόλου – Λαρίσης Σιδηρουργείου των».⁵⁰ Έπειτα από πιέσεις, των περιοίκων αυτή τη φορά, προς το Υπουργείο Βιομηχανίας, με διαταγή του τελευταίου (30/9/1967), διενεργείται η δεύτερη αυτοψία και πάλι από τον Θ. Παπαδόπουλο, ο οποίος φαίνεται να υπεραμύνεται της απόφασής του να δώσει άδεια λειτουργίας στο μηχανουργείο, λέγοντας ότι το έγγραφο διαμαρτυρίας της 12/7/1967 ήταν ανυπόγραφο και οι υπόλοιπες διαμαρτυρίες «υπεβλήθησαν μετά την έκδοσιν της άδειας λειτουργίας», ότι «αι συνθήκαι λειτουργίας του εν λόγω Μηχανουργείου εβελτιώθησαν κατά πολύ από του 1966 και εντεύθεν», ότι «οι επιβληθέντες [...] αυστηροί όροι καθιστούν την λειτουργίαν του εργοστασίου ομαλήν» και τέλος καταλήγει ότι «το γεγονός και μόνον ότι εκ του οικήματος του Μηχανουργείου απεμακρύνθησαν αι σιδηραί κατασκευαί αι προκαλούσαι τους θορύβους και γενικά απάσας τας οχλήσεις των περιοίκων, με ήγαγον εις το ανωτέρω συμπέρασμα», «όπως παραμείνει εν ισχύ η υπ' αριθ. 3301/15-9-1967 ημετέρα απόφασις»⁵¹. Είναι από τα παραπάνω σαφές ότι ο Κασσιόπουλος διατηρεί την τοπική επιρροή του στις υπηρεσίες του Βόλου και κατορθώνει ακόμη να επηρεάζει τις αποφάσεις υπέρ του. Ωστόσο απ' ό τι φαίνεται οι περίοικοι σχηματίζοντας πλέον μια πολυάριθμη ομάδα από επαγγελματίες και υπαλλήλους με κοινωνικό κύρος και πολιτικές επαφές με την Αθήνα, δεν μπορούν να παρακαμφθούν εύκολα: «τεσσαράκοντα οικογένειαι, ήτοι διακόσια περίπου άτομα ενηργήσαμεν δια τρίτην φοράν.»⁵² Έτσι πετυχαίνουν να σχηματιστεί μια τριμελής επιτροπή, στην οποία συμμετέχει και ο ίδιος ο Θ. Παπαδόπουλος. Αυτή συνεδριάζει στις 25 Οκτωβρίου 1967, οπότε ενημερώνεται για την αυτοψία που έχει κάνει την προηγούμενη μέρα ο Θ. Παπαδόπουλος και λαμβάνει την απόφαση να διενεργηθεί «επιτόπιος έρευνα κεχωρισμένως υπό των μελών της Επιτροπής και σχηματίσουν ιδίαν αντίληψιν επί των καταγγελομένων».⁵³ Η τρίτη και πιο σημαντική αυτοψία διενεργείται από την Επιτροπή σε ανύποπτο χρόνο και από κάθε ένα από τα μέλη της ξεχωριστά, έτσι ώστε να σχηματιστεί μια πιο αμερόληπτη εικόνα. Για τον Κασσιόπουλο φαίνεται ότι τα πράγματα γίνονται πια πολύ δύσκολα. Πρόκειται για μια «απόφαση καταπέλτης» και σταθμός στην ιστορική πορεία της επιχείρησης, αφού όχι μόνο διαπιστώνει για

⁴⁹ Βλ. σχετικά με τη χορήγηση της άδειας στο ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Εισηγητική Έκθεση, ο Προϊστάμενος της Υπηρεσίας [Ηλεκτρισμού και Μηχανολογίας Βόλου], Εν Βόλω τη 24/10/1967.

⁵⁰ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Έκθεση, ο Προϊστάμενος της Υπηρεσίας [Ηλεκτρισμού και Μηχανολογίας Βόλου] Θ. Παπαδόπουλος, Εν Βόλω τη 1/9/1967 και

⁵¹ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Εισηγητική Έκθεση, ο Προϊστάμενος της Υπηρεσίας [Ηλεκτρισμού και Μηχανολογίας Βόλου], Εν Βόλω τη 24/10/1967.

⁵² ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Σωκράτης Αλεξόπουλος δικηγόρος Βόλος προς κ. Κυπραίον Υπουργόν Βιομηχανίας Αθήναι, Εν Βόλω 29 Απριλίου 1968.

⁵³ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Εν Βόλω τη 25/10/1967.

πρώτη φορά ότι «ο προκαλούμενος υπό του Μηχανουργείου [συνολικά και όχι μόνο από το σιδηρουργείο, όπως διαπιστωνόταν μέχρι τότε από ανάλογες αυτοψίες] θόρυβος υπερβαίνει τα ανεκτά όρια, η δε περιοχή τυγχάνει πυκνοκατοικημένη και το εργοστάσιον ευρίσκεται εις το κέντρον της πόλεως», αλλά και «αποφαίνεται ομοφώνως, όπως γίνει μεν δεκτή η ένστασις των περιοίκων, μειωθή δε ο χρόνος της υπ' αριθ. 3301/15-9-1967 αποφάσεως από 2 έτη εις 6 μήνες προς μεταφοράν εις κατάλληλον θέσιν και περιοχήν.»⁵⁴

Ωστόσο, παρόλο που με αυτήν την απόφαση το μηχανουργείο θα έπρεπε να μεταφερθεί σε άλλη θέση, το εργοστάσιο θα συνεχίσει να λειτουργεί στην οδό Κουμουνδούρου στο κέντρο του Βόλου και θα προκαλέσει και πάλι την παρέμβαση των περιοίκων μέσω δικηγόρου στον Υπουργό Βιομηχανίας Κωνσταντίνο Κυπραίο στις 29/4/1968, όπου διαμαρτύρονται ανυπόμονα πως «Ήδη πέντε μήνες και πλέον επέρασαν και εις τας 17 Μαΐου λήγει η προθεσμία και όχι μόνον δεν μετεφέρθησαν, αλλά και διαδίδουν ότι δεν θα μεταφερθούν, θα παραμείνουν εκεί»⁵⁵.

Το μηχανοσιδηρουργείο Κασσιόπουλου – Δημητρίου δεν θέλει να εγκαταλείψει την αρχική του τοποθεσία και επικαλείται την ιστορική σημασία της επιχείρησης για τον τόπο, έχοντας δεθεί άρρηκτα με τον χώρο λειτουργίας και έχοντας οργανώσει εκεί επί 50 και πλέον χρόνια τις δυνάμεις και τα μέσα παραγωγής του. Είναι μια βιομηχανία με ενεργό συμμετοχή δεκαετιών στην οικοδόμηση της πόλης, στην παραγωγή μέσων παραγωγής για τη γεωργία του Θεσσαλικού κάμπου, για την αλιεία και για τις θαλάσσιες μεταφορές. Όμως ιδιαίτερα μετά τους σεισμούς του 1955 και την ανοικοδόμηση της πόλης, βρέθηκε μαζί με άλλα εργοστάσια του κλάδου στο κέντρο μιας πυκνοκατοικημένης περιοχής στην δημιουργία της οποίας τα ίδια συνέβαλαν.⁵⁶ Εν μέσω λοιπόν οικιών τα εργοστάσια αυτά, ρυπογόνα και θορυβώδη από τη λειτουργία τους, δεν μπορούν να παραμείνουν άλλο εκεί.

Οι περίοικοι επιθυμώντας να ξεφορτωθούν τον ανεπιθύμητο γείτονα γράφουν στις 29/4/1968 προς το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου: «Ελπίζοντες ότι κατόπιν από την Εθνοσωτήριοι Επανάστασις να εύρωμεν επί τέλους το δίκαιόν μας [...] Τώρα που βασιλεύει εις το Κράτος μας η δικαιοσύνη και ο ορθολογισμός, σας παρακαλούμεν να διατάξητε την άμεσον μεταφοράν του σιδηρουργείου εις την οδόν Βασάνη 27, όπου από το έτος 1963 έπρεπε να είχαν μεταφερθή και αδίκως τυρρανούν 40 οικογενείας. Ελπίζοντες ότι θα τύχομεν της προστασίας σας και ότι θα προβήτε αμέσως εις τας

⁵⁴ Η υπογράμμιση δική μου (ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Εν Βόλω τη 17/11/1967).

⁵⁵ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Σωκράτης Αλεξόπουλος δικηγόρος Βόλος προς κ. Κυπραίον Υπουργόν Βιομηχανίας Αθήναι, Εν Βόλω 29 Απριλίου 1968

⁵⁶ Στο μηχανουργείο εκτελούνται κυρίως σιδηροκατασκευές που χρησιμοποιούνταν από την τεχνική και οικοδομική εργολαβική επιχείρηση του Κασσιόπουλου, ενώ όπως αναφέρει και ο Δημητρίου σε έγγραφό του «ότι κατά το 1925 το οικόπεδον εφ' ου εκτίσαμεν το μηχανοσιδηρουργείον μας ήτο αμπελών και εκ των υστέρων εκτίσθησαν περίξ αυτού οικοδομαί των δήθεν ενοχλουμένων, οίτινες δεν παρέλειψαν περιέργως να ζητήσωσι και λάβωσι αρωγάς δια την εκ νέου [μετά τους σεισμούς του 1955] ανοικοδόμησιν των οικοδομών των» ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, Κασσιόπουλος – Δημητρίου Βόλος προς Υπουργόν Βιομηχανίας, Αίτησις και Υπόμνημα, Εν Βόλω 6 Αυγούστου 1964.

δεούσας διαταγές προς μεταφοράν του σιδηρουργείου, διατελούμεν ευπειθέστατοι».

Το εργοστάσιο θα συνεχίσει τελικά την παραγωγική του δραστηριότητα στο κέντρο του Βόλου μέχρι το 1969, με άλλες δύο εξάμηνες «προς μεταφοράν εις κατάλληλον θέσιν και περιοχήν» παρατάσεις της άδειας λειτουργίας του⁵⁷.

Η σιδηροβιομηχανία ήταν ένας από τους δύο σημαντικότερους βιομηχανικούς κλάδους που αναπτύχθηκαν στο Βόλο του μεσοπολέμου. Εδώ είδαμε, μέσα από το παράδειγμα των μηχανουργείων της πόλης, τις τελευταίες προσπάθειες μιας επιχειρηματικής ελίτ - η οποία μετά την ταραγμένη δεκαετία του '40 είχε αρχίσει να περιέρχεται σε οικονομική παρακμή - να διατηρήσει τον έλεγχο των επιχειρήσεών της, να αντεπεξέλθει στην οικονομική κρίση και να κρατήσει, όσο περισσότερο μπορεί, τις παλιές αυτές εργοστασιακές μονάδες της πρώτης περιόδου εκβιομηχάνισης μέσα στον αστικό ιστό. Πέρα από τις οικονομικές δυσχέρειες θα βρεθεί αντιμέτωπη και με τους περιοίκους. Τα μηχανουργικά, και άλλα, εργοστάσια, δημιουργώντας, μέχρι το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα, βιομηχανικές περιοχές μέσα στην αραιοκατοικημένη πόλη της εποχής, θα βρεθούν μεταπολεμικά εν μέσω πυκνοκατοικημένων χώρων. Ακόμη περισσότερο οι σεισμοί του 1955 επιτάχυναν τη διαδικασία, καθώς με την επαναδόμηση της πόλης, η δημιουργία πολυόροφων κτηρίων στη θέση μονοκατοικιών οδήγησε σε μεγαλύτερη πυκνοκατοίκηση. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι τα πρώτα παράπονα περιοίκων ξεκινούν το 1949, ενώ μετά τους σεισμούς και το κτίσιμο της νέας πόλης, στο οποίο βέβαια συνέβαλαν σημαντικά τα μηχανουργεία αυτά, οι διαμαρτυρίες κορυφώνονται και γίνονται πιο συγκροτημένες και μαζικές, διεκδικούν επίμονα τον αστικό χώρο ενάντια στις βιομηχανικές μονάδες και συμβάλουν στο κλείσιμο των περισσότερων από αυτές τις ιστορικές επιχειρήσεις. Μαζί με την αποβιομηχάνιση θα έρθει και η παρακμή της τοπικής αστικής ελίτ, που είχε κυριαρχήσει και πρωτοστατήσει στις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις της πόλης, από τη συγκρότησή της στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Τη θέση της στην οικονομική ανάκαμψη του Βόλου, στη δεύτερη περίοδο εκβιομηχάνισης της πόλης, η οποία θα ξεκινήσει στη δεκαετία του '60 με τη δημιουργία βιομηχανικών ζωνών έξω από τον οικισμένο χώρο, θα πάρουν κυρίως ξένα κεφάλαια πολυεθνικών εταιριών⁵⁸.

Νίκος Τζαφλήρης, Διδάκτορας Σύγχρονης Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

⁵⁷ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας Διεύθυνση Βιομηχανίας 241, Κασσιόπουλος, λυτό χειρόγραφο, όπου αναφέρονται με Αριθμούς Πρωτοκόλλου όλες οι άδειες και παρατάσεις λειτουργίας του εργοστασίου.

⁵⁸ Για τη δεύτερη περίοδο εκβιομηχάνισης βλ. Αίγλη Δημόγλου, 2005, *Η Βιομηχανία στο Νομό Μαγνησίας. Από τον 19^ο στον 21^ο Αιώνα*, Αθήνα, Κέρκυρα, σσ. 61 – 86.

Ευάγγελος Δ. Κυριαζόπουλος

Η καταστροφή της λιμενικής και παρα-λιμενικής βιομηχανικής κληρονομιάς του Πειραιά και ο μετασχηματισμός της πόλης.

Η περίπτωση της ευρύτερης περιοχής από τον ΗΣΑΠ έως και τα Λιπάσματα

Θεωρητική Τεκμηρίωση

1.1. Η επαναχρησιμοποίηση βιομηχανικών χώρων

Το θέμα της ανάκτησης και επαναχρησιμοποίησης εγκαταλειμμένων βιομηχανικών χώρων αποτελεί ένα σύγχρονο θέμα στην επιστήμη και στην εφαρμογή της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής. Σύμφωνα με τους O'Connor J., Wynne D. (1998) το μέλλον των βιομηχανικών κτιρίων που έφτασαν στο τέλος της παραγωγικής τους ζωής και συνιστούν πλέον φυσικά υποβαθμισμένους, περιβαλλοντικά προβληματικούς και – σε ορισμένες περιπτώσεις - μολυσμένους χώρους, αποτελεί βασική προγραμματική προτεραιότητα των πόλεων, των δημοτικών αρχών και των τοπικών φορέων, που αναζητούν τον καλύτερο τρόπο για να τους ανακτήσουν και να τους επαναχρησιμοποιήσουν.

Τα βιομηχανικά κτήρια που εντάσσονται σε αυτή την πολιτική είναι συνήθως κτήρια του τέλους του 19^{ου} και αρχών του 20^{ου} αιώνα, μεγάλης αισθητικής αξίας και αίγλης, εξαιτίας της δυτικοευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής τάσης που υπήρχε εκείνη την εποχή.

Η αλλαγή της δομής της βιομηχανικής παραγωγής και η μεταφορά πολλών βιομηχανικών μονάδων τις τελευταίες δεκαετίες σε χώρες χαμηλού κόστους απαξίωσε τα κτήρια αυτά όπως και τις περιοχές που τα φιλοξενούσαν. Η επόμενη φάση, ύστερα από μια περίοδο έντονων μετασχηματισμών και καταστροφής

πολλών σημαντικών κτισμάτων και χώρων, περιελάμβανε πολιτικές επαναχρησιμοποίησης βιομηχανικών χώρων και ακόμα πιο σύγχρονα πολιτικές «βιομηχανικού τουρισμού». Η εκδοχή αυτή της πολιτικής του τουρισμού έχει δεχθεί επικρίσεις από πολλούς λόγω της εξευγενισμένης αντιμετώπισης του παρελθόντος. Η ιστορία ωραιοποιείται και οι βιομηχανικοί χώροι αποτάσσουν τον ιδρώτα, την ανθρώπινη εκμετάλλευση, τα εργατικά ατυχήματα - με κάποια από αυτά θανατηφόρα - που έχουν λάβει χώρα σε αυτούς. Ο παλαιότερος ρόλος των λιμένων στο δουλεμπόριο (και στους απάνθρωπους όρους εργασίας), όπως αναφέρει ο Hall T. (2001), είναι απών στις σύγχρονες απεικονίσεις.

Σήμερα, η επαναχρησιμοποίηση του βιομηχανικού χώρου και της κτιριακής κληρονομιάς σχετίζεται με τον επιστημονικό διάλογο για το σύγχρονο αστικό πολιτισμό (Καραχάλης N. et al, 2005). Η σύγχρονη στρατηγική του αστικού πολιτισμού δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην επίδραση που έχουν οι απαξιωμένοι βιομηχανικοί χώροι στην αστική αναζωογόνηση. Έτσι οι πολιτικές αναζωογόνησης περιλαμβάνουν συντήρηση ιστορικών κτιρίων, δημιουργία νέων μουσείων, θεάτρων, συνεδριακών χώρων, πολυχρηστικών αιθουσών κ.ά. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα:

- Της Διεθνούς Κατασκευαστικής Έκθεσης (IBA) του Emscher Park, στον ποταμό Emscher στη Γερμανία όπου παλαιότερα λειτουργούσαν ορυχεία και βιομηχανίες μεταλλευμάτων και σήμερα φιλοξενούνται ποικίλες πολιτιστικές χρήσεις.
- Του Westergasfabriek (εργοστάσιο Γκαζιού) του Άμστερνταμ, το οποίο από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 φιλοξενεί πολιτιστικούς χώρους, πολιτιστικές επιχειρήσεις, καλλιτέχνες και ένα αστικό χώρο πρασίνου δίχως να έχουν χαθεί τα ιστορικά χαρακτηριστικά των προηγούμενων βιομηχανικών χρήσεων (Koekebakker O., 2003).
- Το Cable Factory στο Ελσίνκι, ένα κτήριο 20.000 τ.μ. δίπλα στη θάλασσα, το οποίο έχει μετατραπεί σε ένα χώρο όπου καλλιτέχνες, πολιτιστικές επιχειρήσεις, πανεπιστημιακά τμήματα και αθλητικά σωματεία μπορούν να ενοικιάσουν φτηνούς χώρους με βραχυπρόθεσμα ευέλικτα συμβόλαια (Makela L. et al., 1994).

Στην Ελλάδα η τάση επαναχρησιμοποίησης των βιομηχανικών χώρων εμφανίστηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1980, σε ορισμένες αστικές περιοχές, κυρίως στην Αθήνα, ως μια πολιτική αστικής ανάπλασης - εξωραϊσμού. Σε αυτή την πολιτική καθοριστικό ρόλο έπαιξαν η αρχαιολογική υπηρεσία και οι δεσμεύσεις της καθώς και οι ελκυστικοί υψηλοί συντελεστές δόμησης που είχαν τα παλαιωμένα βιομηχανικά κτήρια. Η πολιτική αυτή δημιούργησε τις «πολιτιστικές περιοχές» στα Λαδάδικα και στον Ψυρή, στην Τεχνόπολη στο Γκάζι και στην Οδό Πειραιώς, το Πιλοποιείο Πουλοπούλου, η Αθηναΐς και η Αθηνών Αρένα, στην Ελευσίνα ο Κρόνος, στη Θεσσαλονίκη ο Μύλος, στη Σύρο το Μουσείο Βιομηχανικής Κληρονομιάς Ερμούπολης, στην Φωκίδα το Βαγονέττο κ.ά.

1.2. Αναπλάσεις Λιμενοβιομηχανικών ζωνών

Στο πέρασμα των χρόνων η σχέση μεταξύ λιμένα και πόλης ακολούθησε διάφορες φάσεις: Από την απόλυτη σύσφιξη μέχρι την απόλυτη απομόνωση και εχθρότητα. Τις τελευταίες δεκαετίες, στις περισσότερες των περιπτώσεων, έχει δημιουργηθεί ένα τείχος μεταξύ του λιμένα και της πόλης, ενώ η αλλαγή της δομής του εμπορίου και της παραγωγής έχει αφήσει κουφάρια βιομηχανικών – αποθηκευτικών κτηρίων, απαξιωμένες προβλήτες και μηχανολογικές εγκαταστάσεις, στους περισσότερους λιμένες του κόσμου.

Κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει τη σημασία ενός θαλάσσιου μετώπου (βιοποικιλότητα, αισθητική κ.α.) αλλά και τα προβλήματα που καλείται να αντιμετωπίσει (έντονες ανθρωπογενείς πιέσεις, περιβαλλοντική μόλυνση, συγκρούσεις χρήσεων κ.α.) πόσο μάλλον ενός θαλάσσιου αστικού μετώπου. Επίσης, κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι το θαλάσσιο αυτό μέτωπο μέσα από κατάλληλη διαχείριση μπορεί να εκτονώσει τις αστικές συγκρούσεις, να δημιουργήσει καλύτερες – ποιοτικότερες συνθήκες αστικής διαβίωσης ακόμα και να λειτουργήσει ως μαγνήτης επενδύσεων, τόσο εντός των λιμένων όσο και εκτός.

Οι αναπλάσεις θαλασσίων μετώπων, είναι ένα θέμα που αφορά όχι μόνο τους λιμένες (που τις περισσότερες φορές είναι ιδιοκτήτες εκτεταμένων παράκτιων αστικών ζωνών) αλλά και την τοπική και υπερτοπική διοίκηση καθώς από το θαλάσσιο μέτωπο μπορεί να ξεκινήσει η αναγέννηση ενός αστικού πόλου ανάπτυξης. Τα διεθνή παραδείγματα, πολλά, με πρωτοπόρες (από το 1960) τις πασίγνωστες αναγεννήσεις-αναπλάσεις των «Baltimore's Inner Harbor» και «London Docklands».

Σύμφωνα με τον Παναγόπουλο & Αργυριάδου (2003) από το 1960 έως σήμερα οι αναγεννήσεις θαλασσίων – λιμενικών μετώπων έχουν εξελιχθεί μέσα από τέσσερις (4) γενεές:

i. **Δεκαετία 1960-1970.** Βασικό στοιχείο των ανεπτυγμένων πόλεων την περίοδο εκείνη ήταν η επανάκτηση του ιστορικού τους ιστού, με την ταυτόχρονη απόρριψη αυτού, που τότε εθεωρείτο «ορθόδοξη αρχιτεκτονική». Λίβερπουλ, Ρότερνταμ στην Ευρώπη, Σηάτλ, Όκλαντ, Σαν Φρανσίσκο στις Η.Π.Α., επενδύουν στα θαλάσσια μέτωπά τους, ξεχωρίζει όμως ο λιμένας της Βαλτιμόρης, το πρώτο σύγχρονο θαλάσσιο μέτωπο, το οποίο χρειάστηκε 25 περίπου χρόνια για τη μετατροπή του από ένα απρόσιτο και απομονωμένο σημείο σε έναν από τους ελκυστικότερους προορισμούς των Η.Π.Α.

ii. **Δεκαετία 1980.** Με παράδειγμα το λιμένα της Βαλτιμόρης, η δεύτερη γενιά επιτυχημένων διαμορφώσεων θαλασσίων μετώπων χαρακτηρίζεται από καθολικό αρχιτεκτονικό, αστικό και πολεοδομικό σχεδιασμό με αποτέλεσμα πολλές από αυτές τις παράκτιες πόλεις να αλλάξουν ριζικά όλη την πόλη και όχι μόνο το θαλάσσιο μέτωπο (βλ. τις τεράστιες παρεμβάσεις στο Charleston Harbor στη Βοστώνη, το Darling Harbor στο Σίδνεϋ, και το Cape Town στην Νότιο Αφρική). Οι λιμενικές αναπλάσεις που σηματοδότησαν (για ποικίλους λόγους) τη δεκαετία αυτή, είναι φυσικά, τα Docklands του Λονδίνου και το Port Vell της Βαρκελώνης.

iii. **Δεκαετία 1990.** Βασικά χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής, ήταν η στροφή προς την πολιτιστική πόλη, τη συντήρηση και αποκατάσταση, τον περιβαλλοντικό σχεδιασμό και τη βιωσιμότητα. Ένα επίσης χαρακτηριστικό ήταν η δραστηριοποίηση στις αναπλάσεις των θαλασσίων μετώπων, μικρότερων πόλεων, όπως το Cardiff, Liverpool, Birmingham, Salford Docks, Άμστερνταμ, Βερολίνο, Βανκούβερ, Σαγκάη κ.α., χωρίς ωστόσο οι μεγαλύτερες πόλεις που είχαν δραστηριοποιηθεί στις προηγούμενες γενεές να μένουν πίσω (βλ. Λονδίνο)

iv. **Δεκαετία του 2000 έως σήμερα.** Τα βασικά χαρακτηριστικά της γενεάς αυτής δεν διαφέρουν και πολύ από την προηγούμενη (πολιτιστική πόλη) εξαιρώντας της προσθήκη της «νέας οικονομίας» και της «κοινωνίας της πληροφορίας» που χτίζουν σήμερα τη νέα πόλη. Η αναγέννηση του θαλασσίου μετώπου παρουσιάζει ασαφή και θολά στοιχεία, με αποτέλεσμα τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της γενεάς να μην είναι αποσαφηνισμένα. Το θαλάσσιο μέτωπο του λιμένα του Άμστερνταμ προσπαθεί να καινοτομήσει σε αυτήν τη γενεά, ενώ το γιγαντιαίο πρόγραμμα του Dubai, δεν έχει αποδώσει ακόμη σαφή συμπεράσματα.

Με βάση τα παραπάνω οι λιμένες που ζητούν να διατηρήσουν ή / και να βελτιώσουν το θαλάσσιο μέτωπό τους με σκοπό να προσελκύσουν υψηλής ποιότητας προσωπικό, να αυξήσουν τις ξένες άμεσες επενδύσεις, να αναβαθμίσουν την αξία της ακίνητης τους περιουσίας, να εφαρμόσουν τις επιταγές της Ολικής Ποιότητας και της Εταιρικής Ευθύνης οφείλουν να:

- σχεδιάσουν ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα αναγέννησης – ανάπλασης που να σέβεται την εύρυθμη λειτουργία της χρήση(εων) του λιμένα και τον αστικό χαρακτήρα του χώρου,
- συνεργαστούν στενά τόσο στο επίπεδο του σχεδιασμού όσο και στο επίπεδο της εφαρμογής με την Τοπική Αυτοδιοίκηση αλλά και με άλλους αρμόδιους φορείς για ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα αναγέννησης, που να συνδέει τη λιμενική ζώνη με τον παράκτιο αστικό ιστό,
- αποδεχτούν πρωτότυπες, καινοτόμες και ευφάνταστες αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις, σε ένα βαθμό συμβατές με την παράδοση και την κλίμακα της πόλης, οι οποίες μεταξύ άλλων θα προτείνουν την κατασκευή ή την ανάδειξη ενός (τουλάχιστον) τοπόσημου,
- ενισχύσουν το συνδυασμό διαφόρων χρήσεων γης εντός της παράκτιας ζώνης, σεβόμενοι την ασφάλεια της ανθρώπινης ζωής και την προστασία του περιβάλλοντος,
- εγκαινιάσουν νέες χρήσεις και δραστηριότητες, που θα προσελκύουν σε 24ωρη βάση τους κατοίκους και τους επισκέπτες της πόλης, αυξάνοντας έτσι και το ποσοστό του κοινόχρηστου χώρου και χώρων συνάθροισης κοινού,
- φιλοξενήσουν φορείς και οργανισμούς που σκοπό έχουν την προστασία και την ανάδειξη του πολιτισμού, της εκπαίδευσης, της έρευνας, του περιβάλλοντος κ.α.,

- επενδύσουν σε τεχνολογίες και διαδικασίες προστασίας του θαλάσσιου και παράκτιου περιβάλλοντος (Κυριαζόπουλος Ε., 2005).

Στην Ελλάδα, το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης και του Οργανισμού Λιμένος της, είναι η πρώτη στην χώρα μελετημένη εφαρμογή προγράμματος ανάπτυξης και απόδοσης ενός τμήματος του λιμένα στους κατοίκους της πόλης. Η μετατόπιση της λιμενικής εργασίας στην νοτιοδυτική 6^η προβλήτα, απαξίωσε για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ένα σημαντικό μέρος του λιμένα, κυρίως αυτό που ήταν στο κέντρο της πόλης (1^η και 2^η Προβλήτα). Η απόφαση απόδοσης του τμήματος αυτού στην πόλη, αν και στην αρχή ξένισε πολλούς, σήμερα φιλοξενεί εθνικής και διεθνούς εμβέλειας πολιτιστικές εκδηλώσεις και γεγονότα (βλ. Φεστιβάλ Κινηματογράφου), φέρνοντας έτσι πιο κοντά τους κατοίκους της πόλης με τον λιμένα και αυξάνοντας παράλληλα τα έσοδα του λιμένα (Παπαϊωάννου Α. & Τασκάρης Σ., 2003). Το επιτυχημένο, έως ένα βαθμό, παράδειγμα του λιμένα της Θεσσαλονίκης μπορεί να επεκταθεί και σε πολλούς, άλλους, λιμένες της χώρας, οι οποίοι διαθέτουν παρόμοια χαρακτηριστικά.

Στο ίδιο πνεύμα, ιδιαίτερα ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα συμπεράσματα του 9^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου του Διεθνή Συνδέσμου Πόλεων και Λιμένων (International Association Cities & Ports - IACP) (2004), με τίτλο «*Ταυτότητα & Νεωτερισμός της Πόλης – Λιμένα*». Τα βασικά σημεία στα οποία οι σύνεδροι κατέληξαν, έχουν ως εξής (IACP, 2004):

- Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, οι περισσότερες από τις Πόλεις-Λιμένες ενεπλάκησαν κατ' επανάληψη σε διαμάχες, εξαιτίας μιας σειράς πολιτικών επανατοποθέτησης αστικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων που αφορούσαν τον ίδιο κρίσιμο χώρο. Αυτές οι διαρκείς συγκρούσεις όξυναν τις αντιπαραθέσεις και οδήγησαν στην οριστική ρήξη των σχέσεών τους, στο διαζύγιο, όπως ισχυρίζονται κάποιοι.

- Οι απαιτήσεις σε χώρο (έκταση) και σε εξοπλισμό των λιμένων θα είναι ακόμη πιο έντονες τα επόμενα χρόνια. Έτσι, η λιμενική οικονομία πρέπει να αναπτύξει όλες εκείνες τις λειτουργίες, τις ικανότητες αλλά και τις αστικές υπηρεσίες, ώστε να είναι σε θέση να εισπράξει ένα μερίδιο, από την παγκόσμια κυκλοφορία των αγαθών μεταξύ των ζωνών της παραγωγής και της κατανάλωσης.

- Για τις Πόλεις-Λιμένες, χωρίς αμφιβολία, έχει ολοκληρωθεί ένας κύκλος, αυτός της αστικής αναδιαμόρφωσης (urban re-conversion), κυρίως, των αποβάθρων που εγκαταλείπονται από τις σύγχρονες λιμενικές δραστηριότητες. Κατά τη διάρκεια αυτού του κύκλου, προγράμματα για την αστική ανανέωση – αποκατάσταση της διεπαφής της πόλης με τον λιμένα, πολλαπλασιάστηκαν, σε όλο τον κόσμο και σπάνια υπάρχουν περιπτώσεις όπου μεγάλες Πόλεις-Λιμένες δεν έχουν αναλάβει προγράμματα αυτού του τύπου (σημ. όπως δυστυχώς ο Πειραιάς). Στο συνέδριο, πάντως, επισημάνθηκε το γεγονός ότι η φιλοδοξία πολλών πόλεων-λιμένων να αναπτύξουν τέτοιου είδους προγράμματα έφερε στο προσκήνιο τον κίνδυνο ομογενοποίησης των λιμένων εις βάρος των περιφερειακών και τοπικών χαρακτηριστικών κάθε μιας περιοχής.

- Ωστόσο, τα προγράμματα «αναγέννησης θαλάσσιων μετώπων» (waterfront development) αναθέρμαναν τις σχέσεις του λιμένα με τον πολίτη και έτσι σήμερα σε ένα μεγάλο αριθμό Πόλεων – Λιμένων η ποιοτική συνύπαρξη και η ανάπτυξη περαιτέρω συνεργασιών είναι πλέον εφικτή.

- Επιπλέον, οι σύνεδροι ομοφώνως συμφώνησαν ότι: «*Η Πόλη-Λιμένας δεν πρέπει να γίνει Πόλη-Μουσείο*» στην οποία ο λιμένας και η θάλασσα μετατρέπονται σε «*τουριστική ατραξιόν*». Αντίθετα, πρέπει να υπάρχει μια νέα διακυβέρνηση στις πόλεις-λιμένες η οποία θα επιτρέπει την ανάπτυξη στρατηγικών σε όλους τους κλάδους της οικονομίας.

Σήμερα, πρόκληση για κάθε κοινότητα αποτελεί η επίτευξη μιας ισορροπίας μεταξύ των στρατηγικών του λιμένα και εκείνων της πόλης. Κάθε κοινότητα πρέπει να γίνει ένας σύγχρονος και ενεργός λιμένας, σε μια πόλη ανταλλαγών, που παρέχει υπηρεσίες στα μεταφερόμενα αγαθά και μια ποιότητα ζωής στους πολίτες της, «*ένας λιμένας που λειτουργεί σε μια πόλη που ζει*».

2. Μελέτη Περίπτωσης – Λιμενοβιομηχανική Ζώνη Πειραιά

2.1. Εισαγωγή

Ο Πειραιάς, όπως αναφέρει η πρόσφατη μελέτη του Αστικού Παρατηρητηρίου του ομώνυμου Δήμου και του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (Βαλιεράνου Κ. et al, 2006), «*αποτελεί εντυπωσιακό παράδειγμα αστικής περιοχής, η οποία μετασχηματίζεται, παρακολουθώντας τις εξελίξεις στη λειτουργία και στα χαρακτηριστικά του μητροπολιτικού λιμένα – αμιγώς επιβατικού την τελευταία δεκαετία - και στις αλλαγές που συντελούνται στο τοπικό παραγωγικό σύστημα. Ο Πειραιάς, όπως τον ξέρουμε, ως ένα μεγάλο βιομηχανικό κέντρο, με την δυναμική που τον καθιέρωσε στο παρελθόν, δεν υπάρχει πια*».

Το απόσπασμα αυτό της διαχρονικής έρευνας που έχει γίνει για το Δήμο του Πειραιά, που περιλαμβάνει και τον υποχώρο μελέτης της παρούσας δημοσίευσης, αντικατοπτρίζει με σαφήνεια τα δεδομένα που ισχύουν σήμερα στην περιοχή. Πιο αναλυτικά:

2.2. Ιστορική Αναδρομή

Η ιστορία του Πειραιά ξεκίνησε (Κύριες Πηγές: Μιχελή Λ., 1993, Ευαγγέλου Π., 1981, Λεονταρίτης Γ., 1981, Drakaki L. & Karaganis A., 2002) από τη συνένωση τεσσάρων προϊστορικών οικισμών των Μινύων (πρωτοελλαδικό φύλο) και κατέληξε τον 4ο-5ο αι. π.Χ. σε λιμένα μοχλό ανάπτυξης της κλασικής Αθήνας, κατ' επιλογή του Θεμιστοκλή, ο οποίος οχύρωσε τους τρεις φυσικούς λιμένες (Μέγα, Ζέα, Μουνιχία) δημιουργώντας έτσι τις βάσεις που θα μετέτρεπαν τον Πειραιά στο σημαντικότερο λιμένα της αρχαιότητας. Η πορεία του Πειραιά στάθηκε παράλληλη

με εκείνη της Αθήνας μέχρι την καταστροφή του από τον Ρωμαίο στρατηγό Σύλλα το 85 π.Χ. και την επιδρομή των Γότθων το 395 μ.Χ..

Την περίοδο του Βυζαντίου συνιστά περιστασιακό αραξοβόλι μέχρι που στα 1318 μ.Χ. εμφανίζεται με το όνομα: «Porto Leone» και λίγο αργότερα, την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ως «Ασλάν Λιμάν». Την περίοδο αυτή χτίστηκαν στον λιμένα ένα μικρό τελωνείο με ένα τούρκο τελωνοφύλακα και κάποιες αποθήκες από όπου εξαγόταν τα αγροτικά προϊόντα της Αττικής, μέλι, λάδι και βελανίδια (για τα βυρσοδεψεία του εξωτερικού). Στην περιοχή το μοναδικό κτίσμα που προϋπήρχε του τελωνείου και των αποθηκών ήταν το μοναστήρι του Αγίου Σπυρίδωνα, το οποίο είναι και ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας της περιοχής.

Το μοναστήρι αρνείται τον εποικισμό τόσο το 1792 στους κατάκοπους από τις επιδημίες Υδραίων όσο και το 1825 στους πρόσφυγες, από το ολοκαύτωμα, Ψαριανούς. Οι σφοδρές μάχες της Επανάστασης έχουν ως αποτέλεσμα την καταστροφή των λιγιστών κτισμάτων του Πειραιά. Το 1829 εγκαθίστανται οι πρώτοι πέντε (5) τον αριθμό κάτοικοι, μεταξύ αυτών και ο Νικόλαος Τζελέπης, αγωνιστής της Επανάστασης, που χτίζει ένα σπίτι - πανδοχείο.

Στα 1833 όμως Χιώτες πρόσφυγες, εγκατεστημένοι στη Σύρα μετά τη σφαγή στα 1822, ζητούν από την Κυβέρνηση να μετοικήσουν και να μεταφέρουν στον Πειραιά τις κερδοφόρες διεθνούς εμβέλειας επιχειρηματικές τους δραστηριότητες. Η Ελληνική Κυβέρνηση δέχεται άμεσα την πρόταση και μπαίνει σε εφαρμογή το σχέδιο δημιουργίας μιας νέας Πόλης – Λιμένα. Την ίδια εποχή η Ύδρα, χωρίς πλοία λόγω Αγώνα, τροφοδοτεί τον Πειραιά με άνεργους ναυτικούς. Έτσι δημιουργούνται οι δύο πρώτοι οικιστικοί πυρήνες του Πειραιά, ο Χιώτικος και ο Υδραϊκός.

Το 1834, η Αθήνα ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα της Ελλάδας και ένα χρόνο αργότερα η πόλη του Πειραιά ιδρύθηκε επίσημα, με βασιλικό διάταγμα. Ο Σταμάτης Κλεάνθης και ο Schaubert, οι αρχιτέκτονες του Α' Σχεδίου Πόλεως της Αθήνας, εκπονούν και το αντίστοιχο Σχέδιο του Πειραιά, μιας μικρής αλλά ολοκληρωμένης πόλης, 15.000 κατοίκων με βασιλικά ανάκτορα που όμως δε χτίστηκαν ποτέ. Η κατασκευή της οδού Αθηνών - Πειραιώς το 1836 και η μετέπειτα σιδηροδρομική σύνδεση στα 1868-9 δημιουργούν τις προϋποθέσεις της παράλληλης ανάπτυξης Αθήνας και Πειραιά.

Ο Πειραιάς, ως τα τέλη της δεκαετίας του 1850, έχει λόγο ύπαρξης, εξαιτίας του λιμένα και της ναυτιλίας. Ο αποκλεισμός και η τρίχρονη κατοχή του από τους Αγγλογάλλους στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου οριοθετεί τη μετεξέλιξή του σε «βιομηχανική πολίχνη». Με πληθυσμό, που αγγίζει τις 11.000, στα τέλη του 1860, αρχίζουν να εμφανίζονται τα πρώτα εργοστάσια: οι αλευρόμυλοι που αλέθουν το ρώσικο σιτάρι, αφού ο «σιτοβολών της Ελλάδος», η Θεσσαλία, αργεί ακόμη να απελευθερωθεί. Η βαμβακοβιομηχανία ακολουθεί μαζί με τα σιδηρουργεία, τα ελαιοπιεστήρια, τα χυτήρια. Οι τσιμινιέρες αρχίζουν να αποτελούν το σήμα κατατεθέν της πόλης, καθορίζοντας το πολεοδομικό της τοπίο. Στα βόρεια της πόλης, γύρω στα 1870, έχει ήδη δημιουργηθεί μια μεγάλη βιομηχανική ζώνη με σιδηροδρομικό σταθμό. Σημειώνεται πως η σιδηροδρομική γραμμή λειτούργησε και ως άξονας διαχωρισμού της πόλης. Η περιοχή καλύπτει περίπου 50.000 τ.μ. και

αποκτά την ονομασία «*το Μάντσεστερ (Μαγχεστρία) της Ανατολής*». Την περίοδο αυτή δημιουργούνται και οι εργατικές γειτονιές της πόλης. Κάθε αναταραχή στον ελληνικό χώρο θα οδηγεί στην πόλη καινούργιες καραβιές ανθρώπων, φτηνό εργατικό δυναμικό στο βωμό της ανάπτυξης της. Η Κρητική Επανάσταση του 1867 θα φέρει 4.000 πρόσφυγες.

Από τα μέσα του 19^{ου} αι. το κέντρο του Πειραιά έχει αρχίσει να αποκτά σπίτια με νεοκλασικό ύφος. Μάλιστα ο «*εκλεκτικιστικός ρυθμός*», τελευταία φάση του κλασικισμού, επηρεάζει πολλούς από τους αρχιτέκτονες που δουλεύουν στην πόλη. Ο Ε. Τσίλλερ άλλωστε έμενε στην Καστέλα, και παράλληλα κατασκεύασε αρκετά σπίτια και κτίρια στον Πειραιά. Αξιόλογα αρχιτεκτονικά έργα της εποχής είναι το Δημοτικό Θέατρο (1884 - 1895), το Χρηματιστήριο (Ρολόι), το Ζάννειο Ορφανοτροφείο. Στα 1889, ο πληθυσμός της πόλης έχει φτάσει τους 35.000. Μεγάλη ώθηση στην οικονομική ζωή του Πειραιά δίνει η κατασκευή της Διώρυγας της Κορίνθου (1893), αυξάνοντας την κίνηση του λιμένα, η οποία ήταν ήδη σημαντικότερη.

Κατά τη διάρκεια του τελευταίου μισού του 19^{ου} αιώνα, όλο και περισσότερα εργοστάσια ιδρύθηκαν στη βιομηχανική ζώνη με αποτέλεσμα την επέκτασή της προς τα βορειοανατολικά με αποτέλεσμα να τροποποιηθεί το οικιστικό σχέδιο πόλης. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η οδός Πειραιώς, ο δρόμος που συνέδεε την Αθήνα με τον Πειραιά, μετατράπηκε σε μία εκτενή βιομηχανική περιοχή. Αυτή η βιομηχανική ζώνη, και η μετατροπή του σε πολιτιστικό άξονα, βρίσκεται σήμερα στο κέντρο των συζητήσεων.

Η κατασκευή των δύο μονίμων δεξαμενών του λιμένα, το 1912, δίνει μεγάλες δυνατότητες στην ναυτικοεπισκευαστική ζώνη του Πειραιά. Στα 1922 πάνω από 100.000 μικρασιάτες θα πλημμυρίσουν τον λιμένα. Τότε δημιουργούνται οι προσφυγικές γειτονιές στις παρυφές του Πειραιά: Κοκκινιά, Δραπετσώνα, Ταμπούρια. Το διάστημα ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είναι αρκετά δραστήριο για την ανάπτυξη. Δημιουργείται ο Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς (1930), ολοκληρώνονται κρηπιδώματα, κατασκευάζονται γερανογέφυρες και αρχίζουν να κατασκευάζονται οι πρώτες Σιταποθήκες (Σιλό) με αναρροφητήρες (1937).

Η έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου επηρεάζει αρνητικά την κίνηση του λιμένα ενώ το 1941 μια έκρηξη – βομβαρδισμός πλοίου, φορτωμένου με πυρομαχικά, επιφέρει τρομερές και πολύνεκρες καταστροφές στο λιμένα και στην πόλη. Οι αλληπάλληλες δε αεροπορικές επιδρομές έχουν σαν αποτέλεσμα την καταστροφή των γερανών. Στα 1944 οι υποχωρούντες Γερμανοί ανατινάζουν κρηπιδώματα καθώς και άλλες λιμενικές εγκαταστάσεις.

Η δεκαετία του '50 είναι περίοδος ανασυγκρότησης και αποκατάστασης των ζημιών και έτσι ο Πειραιάς αποκτά ένα σταθερά αυξανόμενο ρυθμό ανάπτυξης. Η δημιουργία των δύο πλωτών Δεξαμενών στο Πέραμα (1967) σηματοδοτούν την, μικρής σχετικά διάρκειας, έκρηξη εργασιών στη ναυτικοεπισκευαστική ζώνη του Περάματος, με αντίστοιχη ανάπτυξη (βιαστική και άναρχη) της πόλης του Περάματος. Όμως η ανάπτυξη αυτή του λιμένα είχε το κόστος της. Αρχίζει η ανάγκη δημιουργίας πολυώροφων κτιρίων για την εξυπηρέτηση των ναυτιλιακών εταιριών

στα αγγλικά πρότυπα και της μεγαλύτερης χρήσης τσιμέντου με αποτέλεσμα ολόκληρες περιοχές του Πειραιά να αλλάζουν δραματικά ύφος και φυσιογνωμία, με την εξαφάνιση κυρίως των νεοκλασικών κατοικιών και πειραιϊκών γειτονιών καθώς και άλλων ειδικών χρήσεων [όπως τους χώρους διασκέδασης των ναυτικών (βλ. καμπαρέ) στην περιοχή της οδού Φίλωνος, του κέντρου σήμερα της ναυτιλίας] (Κυριαζόπουλος Ε., 2005).

Ο μετασχηματισμός, ακόμη και η καταστροφή των κτηρίων της προκουμαίας, δεν ήταν αρκετός. Ένας ουρανοξύστης άρχισε να οικοδομείται, σαν σημάδι της εξουσίας της πόλης πάνω στο λιμάνι και το περίφημο «ρολόι» κατεδαφίζεται. Το τέλος εκείνης της εποχής άφησε το λιμένα και την πόλη εξουθενωμένους, οικονομικά και περιβαλλοντικά (Καραχάλης Ν. et al, 2005).

2.3. Η φυσιογνωμία του Πειραιά και της περιοχής μελέτης σήμερα

Σήμερα, ο χωρικός εντοπισμός των ναυτιλιακών και παρα-ναυτιλιακών εταιριών στον Πειραιά, φυσικά δεν οφείλεται στη λειτουργική τους εξάρτηση με τον λιμένα καθώς οι περισσότερες από τις εταιρίες αυτές δραστηριοποιούνται σε υπηρεσίες εκτός Ελλάδας, ενώ το εμπορικό κομμάτι του λιμένα (το οποίο απασχολεί και τις περισσότερες εταιρίες) βρίσκεται εδώ και χρόνια έξω από τον Κεντρικό Λιμένα της πόλης, στο Κερατσίνι και στο Ικόνιο Περάματος. Έτσι λοιπόν, η συγκέντρωση των ναυτιλιακών και παρα-ναυτιλιακών εταιριών πέριξ του λιμένα του Πειραιά, είναι αποτέλεσμα της παράδοσης που ξεκινά από τις «χρυσές σελίδες» της ελληνικής ναυτιλίας, λίγο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Την εποχή όπου η επικοινωνία ήταν κάτι εξαιρετικά δύσκολο και οι ναυλώσεις, οι συμφωνίες, η επιλογή των πληρωμάτων, η προμήθεια ναυτιλιακού εξοπλισμού και ανταλλακτικών γίνονταν με προσωπική επαφή, μέσα, στο διεθνές πλέον λιμένα του Πειραιά. Αυτή η ανάγκη της αμεσότητας, δημιούργησε, το λεγόμενο «ναυτιλιακό πόλο» της Ακτής Μιαούλη, για τις αμιγώς ναυτιλιακές επιχειρήσεις και της περιοχής του Αγίου Διονυσίου – Παπαστράτου για τις παραναυτιλιακές επιχειρήσεις (μηχανουργία, ανταλλακτικά πλοίων, ναυτιλιακά χρώματα κ.ά.). Οι δύο αυτοί πόλοι εξακολουθούν και διατηρούν, σε ένα βαθμό όμως, ένα σημαντικό ποσοστό εταιριών του χώρου παρά τα πολλαπλά προβλήματα διαβίωσης που προσφέρει στους κατοίκους, εργαζόμενους και επισκέπτες του ο Πειραιάς, με πρώτο από όλα το κυκλοφοριακό.

Τα προβλήματα αυτά, σε συνδυασμό με τη δυσκολία πρόσβασης των ιδιοκτητών των ναυτιλιακών εταιριών και των υψηλόβαθμων στελεχών στον Πειραιά, από τις υψηλού επιπέδου περιοχές κατοικίας τους, είχε σαν αποτέλεσμα την μετακόμιση πολλών από αυτών των εταιριών, την τελευταία δεκαετία, στις περιοχές της Κηφισιάς, της Γλυφάδας, της Βούλας και στην Λεωφόρο Συγγρού. Η πόλη του Πειραιά πέρα από του ότι δεν διαθέτει ξενοδοχεία πολυτελείας για τη φιλοξενία υψηλόβαθμων στελεχών ναυτιλιακών εταιριών του εξωτερικού, δεν διαθέτει πολιτιστικούς χώρους (θέατρα, κινηματογραφικές αίθουσες κ.α.), ελεύθερους χώρους (παντελής σχεδόν έλλειψη), βρίσκεται μακριά από ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, δεν διαθέτει ένα αξιόλογο συνεδριακό, ούτε καν εκθεσιακό χώρο καθώς ακόμη και αυτός που λειτουργεί ως Εκθεσιακό Κέντρο (Παγόδα) δεν

κατασκευάστηκε ούτε έχει τις προδιαγραφές για αυτό το σκοπό (Κυριαζόπουλος Ε., 2005).

Τα τελευταία χρόνια, εξαιτίας κυρίως της μεταφοράς του εμπορικού τμήματος του Λιμένα στο Κερασίι και το Ικόνιο σε συνδυασμό με την ανάγκη άμεσης μεταφοράς και εξυπηρέτησης, πολλές εταιρίες τροφοδοσίας και ναυτικά πρακτορεία, εκμεταλλεόμενοι παράλληλα τις χαμηλές τιμές της κτηματαγοράς στην περιοχή, κατασκεύασαν κτήρια – γραφεία και αποθήκες στην ευρύτερη περιοχή του εμπορικού λιμένα, εντός περιοχών κατοικίας.

Τέλος, η περιοχή που κάποτε έσφυζε από ζωή καθώς φιλοξενούσε πλήθος ναυπηγοεπισκευαστικών μονάδων και αποθηκών με ιδιαίτερη βιομηχανική αρχιτεκτονική, η περιοχή του Παπαστράτου, εμφανίζει σήμερα δείγματα επανα-ενεργοποίησης (βλ. μεταφορά της ναυπηγοεπισκευαστικής δραστηριότητας στην Ινδία, Πακιστάν κ.ά.), δυστυχώς όμως άναρχα και χωρίς του απαιτούμενου για την περιοχή πολεοδομικού σχεδίου. Έτσι, στην περιοχή αυτή λειτουργούν και κατασκευάζονται σήμερα πέρα από ναυτιλιακά και παρα-ναυτιλιακά γραφεία, πολυκαταστήματα παιχνιδιών, κέντρα νυχτερινής διασκέδασης κ.α. (Karachalis N. et al, 2005).

Η περιοχή αυτή τριτογενοποιείται με γοργούς ρυθμούς καθώς ακόμη και τα μηχανουργία που λειτουργούν σ' αυτή, κυρίως, εμπορεύονται και συναρμολογούν εισαγόμενα προϊόντα. Η τάση αυτή αποδεικνύεται και από την έρευνα του Αστικού Παρατηρητηρίου του Δήμου Πειραιά και του ΕΜΠ. Τα μεγάλα κτήρια αποθηκών και μηχανουργείων, με τους μεγάλους συντελεστές δόμησης και τους άνετους και ψηλοτάβανους χώρους, σε συνδυασμό, με τα χαμηλά τιμήματα ενοικίασης ή πώλησης προσέλκυσαν αρκετές επιχειρήσεις λιανικού εμπορίου και νυχτερινής διασκέδασης. Το παράδειγμα των Λαδάδικων της Θεσσαλονίκης επιχειρήθηκε να εφαρμοστεί χωρίς σχέδιο και πρόγραμμα και στην συγκεκριμένη περιοχή, χωρίς όμως επιτυχία. Πολλά από τα κτήρια αυτά έχουν εξωτερικές επεμβάσεις (μαρκίζες, υπερκατασκευές κ.ά.) που αλλοιώνουν βάνουσα την αρχιτεκτονική φυσιογνωμία των βιομηχανικών αυτών κτηρίων (Κυριαζόπουλος Ε., 2005).

Επίσης, τα τελευταία χρόνια η αυξημένη ρευστότητα των ελλήνων εφοπλιστών, εξαιτίας της διαρκούς ανόδου της διεθνούς ναυλαγοράς έχει οδηγήσει σημαντικό μέρος των κεφαλαίων αυτών στην κατασκευή νέων γυάλινων κτηρίων γραφείων στην περιοχή, η οποία ήταν (και είναι) σε μεγάλο βαθμό από τις ελάχιστα αξιοποιημένες περιοχές του λεκανοπεδίου στην αγορά του real estate. Επίσης, οι οδικές υποδομές που κληρονόμησε η πόλη από τους Ολυμπιακούς Αγώνες αύξησαν την προσβασιμότητα στον λιμένα με αποτέλεσμα τα εφοπλιστικά γραφεία και οι παραναυτιλιακές εταιρίες να ξαναανακαλύπτουν τον Πειραιά. Ωστόσο, το αποτέλεσμα αυτής της έντονης οικοδόμησης είναι η καταστροφή πολλών αξιόλογων βιομηχανικών κτηρίων και η αντικατάστασή τους από γυάλινα καθρεφτιζόμενα κτήρια.

Η άναρχη αυτή κατάσταση στην περιοχή συμπληρώνεται από ένα μεγάλο αριθμό απαξιωμένων κτηρίων Υπηρεσιών του Δημοσίου, από δεκάδες

μισογκρεμισμένα και μισοερειπωμένα κτήρια και από ένα τεράστιο φορτίο διαφημιστικών πινακίδων.

Επιπλέον, η σχέση του λιμένα με την ευρύτερη περιοχή, δεν κρίνεται δημιουργική και αποδοτική καθώς αυτή περιορίζεται μόνο στην καταβολή ενός ποσού, σε ετήσια βάση, αναλογικού με τα κέρδη της εταιρίας του ΟΛΠ, στους παραλιμένιους Δήμους (Πειραιάς, Κερατσίνι, Δραπετσώνα, Πέραμα και Αμπελάκια Σαλαμίνας). Η επί δεκαετίες συνύπαρξη της πόλης με το λιμένα έχει προκαλέσει πολλές συγκρούσεις και αντιπαραθέσεις που δεν ευνοούν οποιαδήποτε συνεργασία. Τόσο οι Δήμοι όσο και ο Λιμένας σχεδίαζαν και εκτελούσαν έργα χωρίς ο ένας να ενημερώνει τον άλλο και χωρίς ο ένας να αντιλαμβάνεται και να λαμβάνει υπόψη του τις ανάγκες του άλλου (Κυριαζόπουλος Ε., 2005). Η σχέση αυτή έχει επιφέρει αναμφισβήτητα σημαντική υποβάθμιση του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος της περιοχής, η οποία είναι και ο βασικός τροφοδότης εργατικού δυναμικού του λιμένα και των ναυτιλιακών και παρα-ναυτιλιακών δραστηριοτήτων που πραγματοποιούνται στην περιοχή.

Η έλευση της Ολυμπιάδας και η εφαρμογή του Κώδικα (ασφαλείας) ISPS Code, δεν άφησαν πίσω τους κανένα λιμενικό έργο για την πόλη πλην μιας σιδηρόφρακτης περιμετρικής κατασκευής, που εμποδίζει επιπλέον τη σχέση του πολίτη με την θάλασσα και κάποιων οδικών έργων εκτός του λιμένα που ανακούφισαν σε ένα βαθμό το κυκλοφοριακό πρόβλημα της πόλης. Προγραμματισμοί που περιελάμβαναν επαναχρησιμοποίηση παλαιών βιομηχανικών και λιμενικών κτηρίων σε ξενοδοχεία, ενυδρεία, πανεπιστήμια, μουσεία εντός του λιμένα παρέμειναν στα σχέδια πλην της συνέχισης της λειτουργίας ενός ιδιωτικού Μουσείου, από το 1999, του Μουσείου Ναυτικής Παράδοσης (σημ. εκτενέστερη αναφορά κατωτέρω) και της πολύ πρόσφατης ανακατασκευής (παλαιάς αποθήκης) για τη στέγαση του νέου Υπουργείου Ναυτιλίας & Νησιωτικής Πολιτικής.

Σήμερα, οι πολιτικές ανάπτυξης για την περιοχή είναι συγκεχυμένες και απροσδιόριστες. Ωστόσο, είναι σαφές πως υπάρχει μεγάλο επενδυτικό ενδιαφέρον στον τομέα της κτηματαγοράς χωρίς όμως να υπάρχει κάποιο ολοκληρωμένο σχέδιο, μελέτη ή δημόσια διαβούλευση. Τμήματα της περιοχής αξιοποιούνται ή υπάρχει πρόθεση να αναπτυχθούν χωρίς ωστόσο να υπάρχει ένα κοινό, επιστημονικά τεκμηριωμένο, όραμα και μια αντίστοιχη υπερτοπική συνεργασία και συναίνεση.

Φυσικά, βασικά αντικείμενα της σχεδιαζόμενης ανάπτυξης στην περιοχή αποτελούν ο χώρος των Λιπασμάτων και ο σιδηροδρομικός σταθμός για τον οποίο υπάρχει πρόθεση μετατροπής του σε εμπορικό κέντρο, 40.000 τ.μ. (Σιώτος Ι, 2007). Σε ότι αφορά τα Λιπάσματα, η πιο πρόσφατη πρόταση ανάπτυξης του χώρου τους (της Πρότυπης Κτηματικής Τουριστικής Α.Ε. της Εθνικής Τράπεζας), αφορά επένδυση της τάξης των € 600 εκατ., σε έκταση 640 στρ. ιδιοκτησίας της Εθνικής Τράπεζας (ΕΤΕ), του ΟΛΠ, της ΒΡ και της ΑΓΕΤ (Lafarge), με κατασκευή κτιρίων 350.000 και πλέον τ.μ., τα οποία θα φιλοξενούν επιχειρηματικό κέντρο προσανατολισμένο στην ναυτιλία, οικιστικό συγκρότημα 5.000 κατοίκων, εμπορικά κέντρα, τουριστικές, πολιτιστικές και αθλητικές εγκαταστάσεις, 2 μαρίνες κ.ά.. Η

επένδυση αυτή εκτιμάται ότι θα δημιουργήσει στη φάση λειτουργίας της 3.500 νέες θέσεις εργασίας (Δαγκλή Κ. & Ρωμανός Α., 2006).

Σε ότι αφορά την επαναχρησιμοποίηση βιομηχανικών χώρων, η πρόταση της ΕΤΕ, περιλαμβάνει την πολιτιστική και «αισθητική» αξιοποίηση των κτηρίων που κρίθηκαν διατηρητέα και δεν γκρεμίστηκαν (8 σιλό, η καμινάδα, το υαλουργείο, ο υποσταθμός της ΔΕΗ και στο εσωτερικό του κολπίσκου τα κτήρια των σφαγίων). Σημειώνεται πως πολλοί επιστήμονες είχαν προτείνει τη διατήρηση περισσότερων κτηρίων καθώς το εργοστάσιο της Ανώνυμης Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων & Λιπασμάτων, αντιπροσώπευε, από το 1910, ένα από τα χαρακτηριστικότερα δείγματα αρχιτεκτονικής της Β' βιομηχανικής επανάστασης στην Ελλάδα. Η πρόταση των επιστημόνων αυτών, που δεν υιοθετήθηκε, ήταν η μετατροπή της περιοχής σε «Κέντρο επιστημών και τεχνών» στο πρότυπο του πολυχώρου στο Λαύριο (Λιάλιος Γ., 2006).

2.4. Η περίπτωση της Πέτρινης Αποθήκης και του Μουσείου Ναυτικής Παράδοσης

Ανάμεσα ακριβώς στις Δεξαμενές Βασιλειάδη και του νέου κτηρίου του Υπουργείου Ναυτιλίας & Νησιωτικής Πολιτικής (το οποίο βρίσκεται σε επαφή με την έκταση των Λιπασμάτων), μέσα στον ΟΛΠ, βρίσκεται ένα από τα πιο σημαντικά κτήρια της βιομηχανικής περιόδου του Πειραιά και του Λιμένα, η Πέτρινη Αποθήκη, 3.500 τ.μ. περίπου. Η ιστορία του κτιρίου αρχίζει παράλληλα με την ιστορία του σύγχρονου λιμένα και του πρώτου ναυπηγείου μεγάλης κλίμακας του Πειραιά, του Γεωργίου Βασιλειάδη, ο οποίος είχε ξεκινήσει τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες με μια παραγωγική μονάδα κατασκευής καθισμάτων και στη συνέχεια με αλευρόμυλους, το αλεύρι των οποίων τροφοδοτούσε όλη τη χώρα για μεγάλο χρονικό διάστημα (το εργοστάσιο κάηκε ολοσχερώς το 1868).

Από το 1999 στο κτήριο αυτό φιλοξενείται το Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης, στο οποίο στεγάστηκε όταν ο μεγάλος σεισμός κατέστρεψε τον ιδιωτικό χώρο έκθεσης του Μουσείου. Η αλλαγή της δομής του παγκόσμιου εμπορίου, όπως προαναφέρθηκε, είχαν ήδη καταστήσει την Πέτρινη Αποθήκη χωρίς ουσιαστικό αντικείμενο και έτσι, ήταν για χρόνια ένας χώρος εναπόθεσης απαξιωμένων μηχανημάτων και σκουπιδιών του Ο.Λ.Π.. Στο πλαίσιο των Ολυμπιακών Αγώνων και μιας πρόσκαιρης επιχειρηματικής πολιτικής εταιρικής ευθύνης ο ΟΛΠ προσκάλεσε το Μουσείο να φιλοξενήσει την έκθεσή του στην Πέτρινη Αποθήκη. Ο χώρος συντηρήθηκε και επισκευάστηκε σε σημαντικό βαθμό από το ίδιο το Μουσείο χωρίς κρατική ενίσχυση και έγινε προσβάσιμο σε χιλιάδες επισκέπτες. Ωστόσο, ο χώρος χρειάζεται επιπλέον βελτιώσεις για να μπορεί να ικανοποιεί τις σύγχρονες επιταγές της μουσειολογίας. Το Μουσείο και οι χορηγοί του αν και διαθέτουν πόρους δεν μπορούν να επενδύσουν στο κτήριο καθώς ο ΟΛΠ δεν θέλει, μέχρι στιγμής, να δεσμευτεί στην παραχώρηση, έναντι τιμήματος, της αποθήκης για 30-40 χρόνια, στο Μουσείο. Στο διάστημα, που το Μουσείο βρίσκεται στον χώρο αυτό, πολλές από τις Διοικήσεις του ΟΛΠ ζήτησαν την απελευθέρωση του χώρου, την απομάκρυνση του και τον περιορισμό του Μουσείου στο μισό του κτιρίου με

σκοπό ο χώρος να γίνει συνδικαλιστικό κέντρο των εργαζομένων, επιβατικός σταθμός – μουσείο, να κατεδαφιστεί το μισό κτήριο για να απελευθερωθεί μια επιπλέον προβλήτα στο λιμένα κ.ο.κ.. Σημειώνεται πως δίπλα ακριβώς στην Πέτρινη Αποθήκη και ανάμεσα στο νέο κτήριο του Υπουργείου Ναυτιλίας υπήρχε ένα ακριβώς δίδυμο με το Υπουργείο Ναυτιλίας κτήριο, χιλιάδων τ.μ., το οποίο κατεδαφίστηκε όπως επίσης και άλλα πολλά κτήρια και αποθήκες μέσα στον ΟΛΠ. Η σωφροσύνη και οι πιέσεις πολλών ανθρώπων του πολιτισμού και της ναυτιλίας, κυριάρχησαν την τελευταία στιγμή, με αποτέλεσμα σήμερα το Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης, να εξακολουθεί να παρέχει τις πολιτιστικές του δραστηριότητες και η Πέτρινη Αποθήκη να είναι στο ύψος της. Οι τελευταίες δηλώσεις του Γεν. Γραμματέα του Λιμένων & Λιμενικής Πολιτικής (Βλάχος Γ., 2007) αναφέρουν τη μετατροπή της Πέτρινης Αποθήκης σε αμιγώς επιβατικό σταθμό, όταν σε απόσταση μόλις δεκάδων μέτρων από αυτήν υφίσταται ένα σύγχρονο κτήριο επιβατικού σταθμού, αναξιοποίητο σε μεγάλο βαθμό από τους επιβάτες¹.

Το Μουσείο στα χρόνια λειτουργίας του μετέτρεψε ένα ιστορικό μέρος του λιμένα σε ένα χώρο πολιτισμού, εκπαίδευσης και έρευνας. Το Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης (ιδιωτικό, μη κερδοσκοπικό ίδρυμα) θεωρείται σήμερα αν όχι το μεγαλύτερο, ένα από τα μεγαλύτερα ναυτικά μουσεία της χώρας και του κόσμου καθώς φιλοξενεί στις αίθουσες και στις προθήκες του πάνω από 3.500 σπάνια ναυτικά εκθέματα και κειμήλια.

Είναι το μόνο ναυτικό μουσείο της χώρας που βρίσκεται εντός λιμένα, ενώ από τους χώρους του έχουν περάσει χιλιάδες επισκέπτες, μαθητές, φοιτητές από όλες τις χώρες του κόσμου. Τα εκθέματα του έχουν μεταφερθεί και εκτός Ελλάδας συμμετέχοντας σε διεθνείς εκθέσεις και πολιτιστικά δρώμενα ξένων χωρών (όπως στην EXPO' 98 στην Λισσαβόνα, στις ΗΠΑ, στην Γαλλία κ.ά.). Επίσης, έχει φιλοξενήσει θεατρικές παραστάσεις (Βάκχες του Ευριπίδη από την Ομάδα Αιγαίου κ.ά.), εκθέσεις ζωγραφικής, φωτογραφίας (πολλές φορές σε συνεργασία με ιδρύματα και προγράμματα απεξάρτησης νέων από ναρκωτικές ουσίες), ενώ έχει διοργανώσει στις αίθουσές του όσο και στον περιβάλλοντα χώρο συνέδρια και εκδηλώσεις με πολλούς συνέδρους και προσκεκλημένους, όπως π.χ. την δεξίωση του Υπουργού Ναυτιλίας στα Ποσειδώνια 2004, τη μουσική συναυλία του Θάνου Μικρούτσικου και απονομή λογοτεχνικών βραβείων στην μνήμη του ποιητή Νίκου Καββαδία, την τελετή παράδοσης της ολυμπιακής φλόγας στο πλήρωμα της αρχαίας τριήρους η οποία είχε «δέσει» έξω από το Μουσείο κ.ά.. Τέλος, σημαντική είναι η συμβολή του Μουσείου στη διεθνή επιστημονική κοινότητα στον κλάδο της επιστήμης της αρχαίας ναυπηγικής, στα πλαίσια της πειραματικής αρχαιολογίας με τις δεκάδες επιστημονικές έρευνες-ανακοινώσεις και τις υψηλού κόστους ναυπηγήσεις μεγάλης κλίμακας μοντέλων πλοίων της ελληνικής ναυτικής ιστορίας και παράδοσης (κλίμακα 1:4, 1:5 δηλ. 10μ-15μ μοντέλα πλοίων). Υπάρχει ειδική

¹ Αυτό συμβαίνει καθώς οι ελληνικοί λιμένες και τα πλοία δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν τις ίδιες τεχνικές επιβίβασης και αποβίβασης, όπως συμβαίνει στους αερολιμένες ή σε άλλους θαλάσσιους λιμένες της Δυτικής Ευρώπης, και ως εκ τούτου η επιβίβαση ή η αποβίβαση των ταξιδιωτών δεν έχει ανάγκη από εκτεταμένους επιβατικούς σταθμούς.

ομάδα επιστημόνων και παραδοσιακών караβομαραγκών που εργάζονται για την παραγωγή ενός πρωτότυπου πολιτιστικού προϊόντος.

Την ίδια στιγμή το Μουσείο προσπαθεί να προστατεύσει και να συντηρήσει το κτήριο χωρίς να προσθέσει εξωτερικά κάποιο στοιχείο που θα αλλοιώσει την ιστορική του φυσιογνωμία. Το κτήριο της Πέτρινης Αποθήκης έχει γίνει πολλές φορές αντικείμενο πανεπιστημιακών εργασιών φοιτητών της Αρχιτεκτονικής, των Πολιτικών Μηχανικών και των Τοπογράφων Μηχανικών κ.α, ως χαρακτηριστικό και μοναδικό δείγμα αρχιτεκτονικής και δόμησης των αρχών του προηγούμενου αιώνα. Παράλληλα, μια σειρά διαφημιστικών ταινιών, φωτογραφήσεων κ.α. έχουν ως φόντο το κτήριο του Μουσείου.

Ο ΟΛΠ δυστυχώς δεν φαίνεται να ενσωματώνει στην πολιτική του πολιτικές Total Quality Port Management και αντίστοιχες πολιτικές μεγάλων λιμένων του κόσμου που φιλοξενούν στους χώρους τους ναυτικά Μουσεία και πολιτιστικούς – εκπαιδευτικούς οργανισμούς (π.χ. οι λιμένες της Νέας Υόρκης, του Ρότερνταμ κ.ά). Η πολιτική του ΟΛΠ εστιάζεται στο επιχειρησιακό τμήμα του λιμένα (βλ. Ικόνιο) και σε κάποιες αποσπασματικές μικροεπεμβάσεις που αφορούν τον επιβατικό λιμένα. Αν το Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης εκδιωχτεί από την Πέτρινη Αποθήκη υπάρχει το ενδεχόμενο σε μερικά χρόνια το ναυτιλιακό κέντρο του Πειραιά να μη διαθέτει ένα ναυτικό μουσείο, καθώς το κρατικό Ναυτικό Μουσείο Ελλάδας (στη Ζέα), προβλέπεται να μεταφερθεί στο Ναυτικό Πάρκο του Τροκαντερό Παλαιού Φαλήρου, δίπλα στο Θωρηκτό Αβέρωφ.

3. Επίλογος

Τις τελευταίες δεκαετίες ο Πειραιάς αναζητά την ταυτότητά του, παρασυρόμενος από τις αλλαγές που πραγματοποιούνται στο κοινωνικό και οικονομικό του περιβάλλον, χωρίς να έχει καταλήξει σε ένα συγκεκριμένο προσανατολισμό ανάπτυξης. Η μόνιμη επωδός να καταστεί ο Πειραιάς «διεθνές ναυτιλιακό κέντρο» δεν μπορεί να λειτουργήσει από μόνη της, αυτόματα, χωρίς να συνοδευτεί από ένα ολοκληρωμένο σχέδιο ανάπτυξης. Η επανάκαμψη κάποιων ναυτιλιακών εταιριών στον Πειραιά και η έντονη οικοδομησιμότητα στην περιοχή μελέτης δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελούν δείγματα ποιοτικής στροφής και συντονισμένης δράσης. Πίσω ακριβώς από τα πολυτελή γυάλινα κτήρια είναι οι γειτονιές της Αγίας Σοφίας και των Ταμπουριών, οι οποίες έχουν μετεξελιχθεί από περιοχές γειτονιάς ναυτικών και ναυπηγοεπισκευαστών σε περιοχές «γκέτο» μεταναστών.

Η απότομη αλλαγή των χρήσεων γης της περιοχής από δευτερογενείς σε τριτογενείς χρήσεις (γραφεία, εμπορικά καταστήματα κ.ά.) έχει δημιουργήσει ασυνέχειες και ασυμβατότητες στον αστικό χώρο που οδηγούν στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος και της εικόνας της πόλης καθώς επίσης και σε αδυναμίες συνεκτικής λειτουργίας της. Η ανακατάληψη παλαιών βιομηχανικών χώρων από

άλλες χρήσεις όπως προτείνεται να συμβεί στην περίπτωση των Λιπασμάτων, μπορεί να δώσει χιλιάδες θέσεις εργασίας σε μια περιοχή που μαστίζεται από την ανεργία αλλά ταυτόχρονα η επέμβαση αυτή θα μετασχηματίσει σημαντικά μια ολόκληρη περιοχή χιλιάδων κατοίκων. Σκόπιμο κρίνεται η όποια επέμβαση γίνει στη συγκεκριμένη περιοχή να εξετάσει τέσσερα σημαντικά στοιχεία:

- Την κλίμακα του έργου, η οποία πρέπει να είναι εναρμονισμένη και συμβατή με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της έκτασης αλλά και της ευρύτερης περιοχής (όπως μέτωπο με την θάλασσα, σε επαφή με μια από τις πυκνοκατοικημένες περιοχές του Λεκανοπεδίου κ.ά.).
- Τη φυσιογνωμία της περιοχής, η οποία δεν μπορεί από τη μια στιγμή στην άλλη, από εργατική περιοχή να γίνει προάστιο πολυτελείας. Η κοινωνική αποδοχή και συνοχή καθώς επίσης και η ανάπτυξη υγιούς εταιρικής σχέσης μεταξύ της (όποιας) προτεινόμενης επένδυσης και της τοπικής κοινωνίας αποτελούν βασικά συστατικά της επιτυχίας του επιδιωκόμενου εγχειρήματος.
- Την αφαίμαξη των κοινωφελών και δημόσιων χρήσεων από τις γειτονιές και χωροθέτησή τους στην συγκεκριμένη ανάπτυξη. Η επανακατάληψη παλαιών βιομηχανικών χώρων δεν πρέπει να είναι η αιτία εγκατάλειψης «ζωντανών» λειτουργικά χώρων και δημιουργίας νέων προβληματικών χώρων, οι οποίοι με την σειρά τους θα έχουν στο μέλλον την ανάγκη εφαρμογής παρόμοιων προγραμμάτων ανακατάληψης και επαναχρησιμοποίησης. Εφόσον, στην περιοχή των Λιπασμάτων δημιουργηθεί μιας τέτοιας κλίμακας επέμβαση, σκόπιμη, κρίνεται η περαιτέρω ενίσχυση με αστικές υποδομές και υπηρεσίες των γειτονιών του Πειραιά, κυρίως όμως του Κερατσινίου και της Δραπετσώνας.
- Την προσβασιμότητα στην άμεση περιοχή της ανάπτυξης αλλά και στην ευρύτερη περιοχή που θα δεχτεί τον επιπλέον διερχόμενο κυκλοφοριακό φόρτο.

Ο Πειραιάς δεν πρέπει να θεωρεί, ότι μόνο με τη δημιουργία πολυώροφων γυάλινων κτηρίων – γραφείων που θα προσελκύσουν σύγχρονες ναυτιλιακές και παρα-ναυτιλιακές εταιρίες θα βελτιώσει την εικόνα του και το επίπεδο ζωής της πόλης. Δεν μπορεί να αποποιείται κάθε τι που θυμίζει την αρχαία, τη νεοκλασική ή την βιομηχανική του ιστορία. Δεν μπορεί να αναπτύσσεται χωρίς να «βλέπει προς την θάλασσα». Δεν μπορεί να βελτιώσει την φυσιογνωμία του και την ελκυστικότητά του ως τόπος διαμονής και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων αν δεν δημιουργήσει αστικές υποδομές αναψυχής, υπηρεσίες και χώρους πολιτιστικής δράσης στα πρότυπα δεκάδων άλλων «πετυχημένων» πόλεων με παρόμοια χαρακτηριστικά. Η μονιμοποίηση και η ανάπτυξη του Μουσείου Ναυτικής Παράδοσης στην Πέτρινη Αποθήκη κρίνεται από πολλούς ότι θα ενίσχυε μια ποιοτική πολιτική ανάπτυξης της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά. Η θέση της Πέτρινης Αποθήκης και η 15ετής έντονη πολιτιστική δραστηριότητα του Μουσείου αποτελούν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα για την περιοχή που δύσκολα δημιουργείται εκ νέου. Το ζητούμενο είναι η δημιουργία ενός πολυπολιτισμικού, αυθεντικού και βιώσιμου περιβάλλοντος και η αποφυγή λύσεων τύπου

«Disneyland» (δηλ. ενός προσχεδιασμένου, ασφαλούς και ψεύτικου περιβάλλοντος). Παράλληλα απαιτείται, για την καθιέρωση του Πειραιά και της χώρας ως Διεθνή Ναυτιλιακό Κέντρο, εκτός από την δημιουργία μιας Ναυτιλιακής Συστάδας (Maritime Cluster) και η κατασκευή ενός (εμβληματικού ίσως) χώρου που θα φιλοξενήσει την Έδρα ενός Διεθνή ή Ευρωπαϊκού Οργανισμού, σε σχέση με τη ναυτιλία και τη θάλασσα. Το πρόσφατο παράδειγμα της κατασκευής του νέου Μουσείου της Ακροπόλεως ως μέσο πίεσης για την επιστροφή των Μαρμάρων είναι η απόδειξη του εγχειρήματος. Επομένως, αναζητούνται νέες ολοκληρωμένες λύσεις που θα προσελκύουν νέους χρήστες και θα διατηρούν τους παλαιούς μέσα σε ένα καινοτομικό περιβάλλον που θα σέβεται την ανθρώπινη επαφή με την θάλασσα, την πολιτιστική και κοινωνική φυσιογνωμία, την «ατμόσφαιρα» της περιοχής και τα χαρακτηριστικά της διεθνούς ναυτιλιακής βιομηχανίας. Μέσα από αυτή την αναζήτηση, ο Πειραιάς και η ευρύτερή του περιοχή οφείλει να αποκτήσει τα χαρακτηριστικά και την υπόσταση μιας σύγχρονης, διεθνούς επιπέδου και περιφερειακού μεγέθους, μητρόπολης (όπως αυτές κατηγοριοποιούνται από τον Ο.Ο.Σ.Α.), με ότι αυτό συνεπάγεται, χωρίς βέβαια τις άμεσες εξαρτήσεις που υπάρχουν σήμερα με την Αθήνα.

Δρ Ευάγγελος Δ. Κυριαζόπουλος, Οικονομολόγος Αστικής & Περιφερειακής Ανάπτυξης, Ειδικός Επιστήμονας Δ/σης Χωροταξίας Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.

Περίληψη

Η εισήγηση θα προσπαθήσει μέσα από την ιστορική διαδρομή της βιομηχανίας που σχετίζεται με τη ναυτιλία και το λιμένα του Πειραιά να καταλήξει στη σημερινή κατάσταση της περιοχής, η οποία χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή και δραστική μείωση του πλούτου της βιομηχανικής της κληρονομιάς. Τόσο τα βιομηχανικά κτήρια όσο και οι σχετικές δραστηριότητες έχουν περιορίσει σημαντικά την παρουσία τους, απελευθερώνοντας έδαφος για χρήσεις γυάλινων εφοπλιστικών γραφείων, δημόσιων υπηρεσιών και δεκάδων κέντρων διασκέδασης χαμηλής ποιότητας. Η εισήγηση εστιάζεται σε μια ευρύτερη περιοχή που βρίσκεται ακριβώς στην απόληξη της οδού Πειραιώς, ενός δρόμου στον οποίο έχει επιχειρηθεί ένα από τα ελάχιστα οργανωμένα προγράμματα ανάπτυξης βιομηχανικών περιοχών στην Ελλάδα. Η περιοχή από τον ΗΣΑΠ έως και τα Λιπάσματα σήμερα βρίσκεται στο επίκεντρο της εγχώριας και διεθνούς κτηματαγοράς ενώ σχεδιάζονται αποσπασματικά έργα και υποδομές τόσο από ιδιώτες όσο και από το δημόσιο και κυρίως από τον ΟΛΠ, που ενδεχομένως να υποβαθμίσουν περαιτέρω το αστικό περιβάλλον. Η εισήγηση καταλήγει σε συμπεράσματα, εκτιμήσεις των τάσεων και προτείνει πολιτικές και έργα (π.χ. πολιτισμού – τουρισμού) που μπορούν να αναγεννήσουν – αναπλάσουν το ευρύτερο θαλάσσιο μέτωπο της πόλης, να αξιοποιήσουν σημαντικά βιομηχανικά κτήρια της περιοχής όπως είναι η Πέτρινη Αποθήκη και το Σιλό και ταυτόχρονα να αυξήσουν την ποιότητα ζωής των κατοίκων μιας ιδιαίτερα υποβαθμισμένης περιοχής η οποία αποτελεί ταυτόχρονα μια από τις βασικότερες τουριστικές πύλες της χώρας.

Λέξεις Κλειδιά: Πειραιάς, Βιομηχανική Κληρονομιά, Ανάπλαση Θαλάσσιου Μετώπου

Βιβλιογραφία

Στην Αγγλική Γλώσσα

- ΣΑΙΒΡ - International Association Cities & Ports, *Modernity and Identity of the Port City, Conclusion - Proceedings 9th International Conference Cities & Ports*, 7-9/06/2004, Lisbon, Portugal, 2004
- Burnet S., *Selling us short? Cities, culture and economic development*, in Fischer M., Owen U., *Whose Cities*, London, 1991
- Corijn E., Mommaas H., *Urban cultural policy developments in Europe*, (Report to Cultural Committee, Eurocities), Brussels, 1995
- Dracaki L., Karaganis A., *The Rise and Fall of Industrial Activity of Piraeus*, paper presented at the Conference "Power, Knowledge and Society in the City" Edinburgh, 5-7 September 2002
- Featherstone M., *Consumer Culture and Postmodernism*, London 1991.
- Gospodini, A., *European Cities and Place Identity*, Discussion Papers Series vol.8, no.2 University of Thessaly Publications: 19-36, Volos, 2002
- Hall T., *Urban Geography* (Second Edition), London, 2001.
- Harvey D., *The Condition of Postmodernity, An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, London, 1989
- Jensen-Butler C., Schachar A, Van Wessep J., *European Cities in Competition*, Strasburg, 1997
- Karachalis N., Kyriazopoulos E., Lourandos N., *The re-use of post-industrial space and waterfront development: The case of the Stone Loft (Maritime Tradition Museum) in Piraeus*, 7th International Conference on Urban History, title: European City in Comparative Perspective, Athens-Piraeus 27-30/10/2004, Panteion University Conference Proceedings, Athens, 2005
- Koekebakker Olof, *Westergasfabriek Culture Park, Transformation of a former industrial site in Amsterdam*, NAI Publishers, Rotterdam 2003.
- Leontidou L., *The Mediterranean City in transition*, Cambridge, 1990
- Makela L, Vuorinen M., Siruala L., *Kaapelitehdas taloudelissen ja kulyuurisen muutoksen ilmentajana (english summary)*, Helsinki 1994
- O'Connor J., *Popular Culture, Reflexivity and Urban Change*, in Verwijnen J., Lehtuovori P. (eds) *The Creative City: Cultural Industries, Urban Development and the Information Society*, Helsinki, 1999
- O'Connor J., Wynne D., *Consumption and the Postmodern City*, in *Urban Studies*, Vol. 35: 841-854, London, May 1998
- Pratt A.C., *The Cultural Industries Sector*, London, 1997.
- Richards G, (eds), *Cultural Tourism in Europe*, London 1996.
- Scott A., *The cultural economy of cities*, in *International Journal of Regional Research*, Volume 21/2: 323-339, 1997.

Zukin S., *Landscapes of power: From Detroit to Disneyworld*, Berkley, 1991

Zukin S., *The Cultures of Cities*, Cambridge, 1995

Bianchini F., Parkinson M., *Cultural Policy and Urban Regeneration*, Manchester, 1993

Στην Ελληνική Γλώσσα

Αγριαντώνη, Χ.: *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19^{ου} αι.*, Αθήνα 1986.

Βαλιεράνου Κ., Παναγιωτάτου Ε., Κλαμπατσέα Ε., Σαγιάς Ι, *Παρατηρώντας τον Πειραιά, Δήμος Πειραιά – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο / Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών / Τομέας Πολεοδομίας & Χωροταξίας / Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας & Ρύθμισης του Χώρου*, Αθήνα, 2006 (σημ. Βασισμένο στο: ΕΜΠ – Δήμος Πειραιά, *Αναπτυξιακή Χαρτογράφηση κρίσιμων κοινωνικών παραμέτρων για τον Δήμο Πειραιά*, Φάσεις Α', Β' & Γ', Αθήνα, 2005

Βλάχος Γ., *Παρεμβάσεις στο λιμάνι του Πειραιά για την αναβάθμιση των υπηρεσιών*, Εφημερίδα ΕΞΠΡΕΣ, 20/10/2007

Δαγκλή Κ., Ρωμανός Α., *Η ανάπτυξη της Ακίνητης Περιουσίας της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος – Παραθαλάσσια Περιοχή Δραπετσώνας – Κερατσινίου*, 7η Prodexpo 2006, Συνέδριο με θέμα: Η αξιοποίηση της ακίνητης περιουσίας ως μέσο για την οικονομική ανάπτυξη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, Αθήνα 10-11/10/2006

Δέφνερ Αλ., *Πολιτιστικός Τουρισμός και Δραστηριότητες Ελευθέρου Χρόνου: Η επίδραση στη λειτουργία των πόλεων*, στο Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ., "Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων", Βόλος 1999

ΕΤΒΑ, *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998.

Ευαγγέλου, Π.: *Πειραιϊκό Αρχείο*, Πειραιάς 1981.

Καραχάλης Ν., Κυριαζόπουλος Ε., Λουράντος Ν., *Η επαναχρησιμοποίηση βιομηχανικών χώρων σε λιμάνια – Η περίπτωση της πόλης του Πειραιά και του Μουσείου Ναυτικής Παράδοσης*, στο Βιβλίο: *Η Ελληνική Πόλη σε Ιστορική Προοπτική*, Επιμέλεια Λυδία Σαπουνάκη – Δρακάκη, European Association for Urban History, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα, 2005

Κόνσολα Ν., *Η διεθνής προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς*, Αθήνα 1995.

Κυριαζόπουλος Ευάγγελος, *Σύγχρονες λιμενικές υπηρεσίες και περιφερειακή ανάπτυξη - Ο ρόλος της Εφοδιαστικής (Logistics)*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2005

Λεονταρίτης Γ., *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*, Αθήνα 1981.

Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της Σιωπής, Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα 1989

Λιάλιος Γ., *Στη Δραπετσώνα πια θα έχουμε ζωή*, Εφημερίδα Καθημερινή, 03/09/2006

Μαλικούτη Σ., *Πειραιάς 1834-1912, Λειτουργική Συγκρότηση και Πολεοδομική Εξέλιξη*, Αθήνα, 2003

Μαχαίρας Σ., *Η βιομηχανική Αθήνα*, στο Αφιέρωμα *Βιομηχανική Αρχαιολογία* στις Επτά Ημέρες, Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα, 07/01/2001

- Μιχέλη Λίζα, *Πειραιάς, από το Πόρτο Λεόνε στη Μαγχεστρία της Ανατολής*, Γ΄ έκδοση, Αθήνα, 1993
- Μπελαβίλας Ν., *Δύο αιώνες βιομηχανικής ιστορίας*, στο Αφιέρωμα Βιομηχανική Αρχαιολογία στις Επτά Ημέρες, Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα, 07/01/2001
- Παναγόπουλος Ν., Αργυριάδου Ε., *Επαναπροσδιορίζοντας τη σχέση Πόλης – Θάλασσας. Η Περίπτωση του θαλάσσιου μετώπου της Πάτρας*, Πρακτικά Συνεδρίου με τίτλο: Η συμβολή των λιμένων στην Περιφερειακή Ανάπτυξη, 17-18 Οκτωβρίου 2003, Πάτρα, 2003
- Παπαϊωάννου Α., Τασκάρης Σ., *Ένταξη του Α΄ και Β΄ προβλήτα του λιμένα Θεσσαλονίκης στον αστικό ιστό, Πολεοδομική Πολιτική*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 2003
- Σιώτος Ι., *Οι επενδύσεις που αλλάζουν την Αττική – Μεγαλεπήβολα έργα στην αγορά ακινήτων σε παραλιακό μέτωπο, κέντρο Αθήνας – Πειραιά και Μεσόγεια*, Εφημερίδα Καθημερινή, 01/07/2007
- Τσάρτας Π., *Κοινωνικές και Περιβαλλοντικές Επιπτώσεις του Τουρισμού στα Μικρά Αστικά Κέντρα με Τουριστική Ανάπτυξη*, Περιοδικό ΤΟΠΟΣ, τευχ. 15, Αθήνα, 1998
- Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., *Ανάπλαση και Ανάδειξη της Ταυτότητας της Οδού Πειραιώς*, Αθήνα, 1995

Το “δυτικό σύνορο” της Θεσσαλονίκης

Νεοφιλελεύθεροι χώροι

Ο νεοφιλελευθερισμός, η πίστη δηλαδή στην λειτουργία μίας ελεύθερης και χωρίς κανόνες αγοράς ως μοναδική κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης, δεν είναι ένα πολιτικό καθεστώς που επιβάλλεται με ομοιογενή τρόπο. Είναι μία διαδικασία που διαμορφώνεται σε προϋπάρχοντα πλαίσια και «καθορίζεται από τα θεσμικά πλαίσια τα πολιτικά καθεστώτα, τις ρυθμιστικές πρακτικές και τους πολιτικούς αγώνες που κληρονομεί» (Brenner and Theodore, 2, 2002). Παρ' όλο που η παραδοχή είναι σταθερή και οικουμενική, οι πρακτικές και οι επιπτώσεις τους διαφοροποιούνται. Η διαδικασία της φιλελευθεροποίησης εμπεριέχει, γράφουν οι Peck και Tickell (2002, 32–57) πρώτα την διάλυση των υπαρχόντων πλαισίων ρύθμισης και κρατικού ελέγχου και μετά την παραγωγή νέων πλαισίων που με τρόπο δημιουργικό και επιθετικό προωθούν την λογική της αγοράς, ως τον μοναδικό καθοριστικό παράγοντα της ανάπτυξης.

Οι πόλεις έχουν αποκτήσει νέους ρόλους στην παγκόσμια παραγωγή, σε μεγάλο βαθμό αντικαθιστώντας εκείνον των εθνικών οικονομιών. Στη σύγχρονη συνθήκη, και σύμφωνα με τις κατευθύνσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), οι πόλεις πρέπει να λειτουργήσουν ως επιχειρήσεις και να ανταγωνιστούν η μία την άλλη σε παγκόσμιο, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο για να διεκδικήσουν το παγκόσμιο κεφάλαιο που κινείται ελεύθερα στην «επίπεδη» γη (Friedman, 2005). Συνακόλουθα, ο αστικός χώρος αποκτά νέο ρόλο στην προώθηση των αστικών οικονομιών σε μεγάλο βαθμό αντικαθιστώντας αυτόν της βιομηχανικής παραγωγής. Η πολεοδομία και ο αστικός σχεδιασμός στο πλαίσιο της μεταβιομηχανικής και οικονομικά αναδιαρθρωμένης «μετάπολης» (Ascher, 1995) φαίνεται να έχουν μεταλλάξει τους στόχους τους προς την κατεύθυνση της προώθησης της αστικής ανταγωνιστικότητας στην παγκόσμια αγορά. Στο εγχείρημα αυτό, η πολεοδομία φαίνεται να βρίσκεται συνοδοιπόρος και αρωγός του real estate.

Οι φυσικοί και κοινωνικοοικονομικοί μετασχηματισμοί της πόλης δεν είναι αποκομμένες και αυθύπαρκτες δυναμικές, αλλά εκφάνσεις της διαλεκτικής συνάντησης του τοπικού θεσμικού πλαισίου και της κινητικότητας του τοπικού κεφαλαίου μέσα στη πόλη αφ' ενός, και παγκόσμιων διαδικασιών φιλελευθεροποίησης του χώρου αφ' ετέρου. Η μία όψη της διαδικασίας φιλελευθεροποίησης του αστικού χώρου, κυρίαρχη και παγκόσμια, είναι η αστική διάχυση που υλοποιείται στις περιφέρειες των πόλεων, μετασχηματίζοντας αχόρταγα αγροτική γη στο άμορφο και α-τοπικό τοπίο, των εμπορικών κέντρων, των δικτυωμένων τεχνολόγων, των ξενοδοχείων των πολυεθνικών αλυσίδων, των γρήγορων δρόμων και των αχανών χώρων στάθμευσης. Η ενσωμάτωση στον αστικό ιστό περιοχών, που αποκτούν τα χαρακτηριστικά της υποβάθμισης και της εγκατάλειψης, μπορεί να ειπωθεί ως η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος.

Πέρα από τα ίδια τα βιομηχανικά κτίρια και συγκροτήματα, οι αστικές περιοχές της αποβιομηχάνισης, περιοχές υποδομών και υποστήριξης της βιομηχανικής παραγωγής, στα κέντρα ή στα όρια των πόλεων, μετασχηματίστηκαν σε περιοχές προβληματικές και εξαθλιωμένες πριν γίνουν αντικείμενο οργανωμένης ή αποσπασματικής, σχεδιασμένης ή αυθόρμητης ανάπλασης. Είναι γνωστό ότι οι φυσικοί χώροι της εγκατάλειψης της βιομηχανικής παραγωγής συνδέονται, λιγότερο με τις επιλογές τοπικών και εθνικών κυβερνήσεων και τη δυναμική του τοπικού κεφαλαίου, και περισσότερο με διαδικασίες που ξεπερνούν τα εθνικά σύνορα και χαρακτηρίζονται ως παγκόσμιες, ροϊκές και α-τοπικές. Οι φυσικοί τόποι, τα θεσμικά και τα οικονομικά πλαίσια στα οποία εμφανίζονται οι χώροι της αποβιομηχάνισης, ποικίλουν. Οι τρόποι αντιμετώπισής τους, και πιο συγκεκριμένα οι τρόποι ενσωμάτωσής τους στο αστικό τοπίο, στην σύγχρονη συγκυρία, φαίνεται να πυροδοτούνται από κοινούς στόχους, να σχηματοποιούνται σε κοινές κατευθύνσεις και τελικά να αποκτούν τα χαρακτηριστικά μίας κοινής στρατηγικής για την πόλη.

Το φαινόμενο του «gentrification», της επέλασης δηλαδή της μεσαίας τάξης σε περιοχές με στοιχεία υποβάθμισης και του συνακόλουθου εκτοπισμού των κοινωνικών ομάδων που κατοικούσαν τις περιοχές μέχρι τότε, καταγράφηκε αρχικά στις πόλεις των ΗΠΑ και της Μεγάλης Βρετανίας και χαρακτηρίστηκε ως αυθόρμητο και σημειακό. Στη σύγχρονη συνθήκη, το φαινόμενο του «gentrification» έχει μεταλλαχθεί παρατηρεί ο Neil Smith (2002, 80-103), από αυθόρμητη και σποραδική τάση στα κέντρα των πόλεων της Δύσης σε συνειδητή, προγραμματισμένη και «παγκόσμια αστική στρατηγική», που στοχεύει στην εκμετάλλευση των νέων αξιών της γης, μέσα από τις διαδικασίες του real estate.

Ο Smith εντοπίζει πέντε αλληλοεξαρτώμενα χαρακτηριστικά στο νέο κύμα του gentrification. Κατ' αρχάς, ο ρόλος του κράτους, κυρίως ως συνεταίρος σε συμπράξεις με το ιδιωτικό κεφάλαιο, έχει γίνει κυρίαρχος. Δεύτερον, το παγκόσμιο κεφάλαιο διεισδύει στον μετασχηματισμό ακόμα και μικρών γειτονιών. Τρίτη διάσταση του νέου κύματος είναι η ύπαρξη των αστικών κινημάτων ενάντια στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που επιφέρουν οι αστικές παρεμβάσεις, κινήματα που ο Smith αναφέρει ως antigentrification, και η ταυτόχρονη ένταση της καταστολής τους από το κράτος και την αστυνομία. Η τέταρτη διάσταση είναι η

χωρική διάχυση του gentrification έξω από τα κέντρα των πόλεων. Τέλος, η κλίμακα των περιοχών που μεταλλάσσονται είναι πολύ μεγαλύτερη. Πολύ μεγαλύτερο είναι και το μέγεθος των επενδύσεων στο χώρο, που αφορούν όλο και περισσότερο την δημιουργία νέων κατασκευών, και λιγότερο την αποκατάσταση και επανάχρηση των παλιών που ήταν χαρακτηριστικό του πρώτου κύματος του gentrification στις μητροπόλεις της Δύσης. Η σύγχρονη προγραμματισμένη εκδοχή του gentrification δεν αφορά μόνο την κατοικία, αλλά την εμφύτευση νέων χρήσεων με αγοραστικό κοινό την επερχόμενη μεσαία τάξη.

Παγκόσμια στρατηγική / τοπικοί μετασχηματισμοί

Θα ήταν δύσκολο να υποστηρίξει κανείς ότι υπήρξε ποτέ μία συνολική, συντονισμένη και αποτελεσματική πολιτική ρύθμισης του αστικού χώρου στην Ελλάδα. Οι ελληνικές πόλεις αποτελούν μία ιδιαίτερη περίπτωση αστικοποίησης σε σχέση τόσο με τον λεγόμενο «αναπτυσσόμενο» κόσμο όσο και με τον «αναπτυσσόμενο». Είναι γνωστό, ότι εμφάνισαν με καθυστέρηση, μετασχηματισμένα ή καθόλου διάφορα φαινόμενα που χαρακτήρισαν την ανάπτυξη των Ευρωπαϊκών πόλεων, όπως η βιομηχανική ανάπτυξη, η προαστιοποίηση ή η αποβιομηχάνιση και η τριτογενοποίηση. Παρά την διαφοροποιημένη αυτή αναπτυξιακή πορεία, οι ελληνικές πόλεις εμφανίζουν σήμερα τάσεις και φαινόμενα που χαρακτηρίζουν ταυτόχρονα, τις σύγχρονες πόλεις της Ευρώπης και του κόσμου. Φαινόμενα αστικής διάχυσης, σε συνδυασμό με τάσεις κοινωνικού διαχωρισμού στο χώρο, διαμορφώνουν σήμερα νέες χωρικές με τρόπους που είναι ταυτόχρονα χαρακτηριστικοί της νέα «γενικής» και α-τοπικής «μετάπολης», και όμως ιδιαίτερα τοπικοί.

Η συμμετοχή στην ΕΕ σίγουρα έχει ενισχύσει αυτή τη σύγκλιση. Η Ευρωπαϊκή και εθνική δέσμευση στην νεοφιλελεύθερη ατζέντα έχει δημιουργήσει ένα καινούριο πλαίσιο για την αστική ανάπτυξη στην Ελλάδα. Ένα πλαίσιο με συγκεκριμένους στόχους και πολλά επίπεδα και μέσα εφαρμογής. Καθώς το κράτος πρόνοιας δεν εδραιώθηκε ποτέ στη χώρα, με τον τρόπο που αυτό έγινε σε άλλες δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες, η αναδίπλωση του ήταν γρήγορη και ταυτόχρονη με το επιθετικό και δημιουργικό «ξεδίπλωμα» του νεοφιλελευθερισμού (Peck και Tickell, 2002, 32–57).

Η Θεσσαλονίκη, επιχειρεί να προωθηθεί στον παγκόσμιο και περιφερειακό ανταγωνισμό είτε ως «μητρόπολη των Βαλκανίων», είτε ως πόλη της εκπαίδευσης, με την ίδρυση του Διεθνούς Πανεπιστημίου, είτε ως πόλη της καινοτομίας με την ίδρυση της Ζώνης καινοτομίας, στην ανατολική της περιφέρεια. Σύμφωνα με το Διεθνές Συμβούλιο των Εμπορικών Κέντρων, η Ελλάδα έχει το χαμηλότερο κατά κεφαλήν χώρο εμπορικών κέντρων εξ αιτίας θεσμικών, οικονομικών και νομικών εμποδίων, που όμως δείχνουν σημάδια αλλαγής προς ένα ευνοϊκότερο περιβάλλον. Ήδη, το Mediterranean Cosmos των 45.000m² στην ανατολική περιφέρεια της

Θεσσαλονίκης εισήγαγε ένα νέο είδος αγοράς, αναψυχής, εργασίας αλλά και αστικής ανάπτυξης στην πόλη και την ευρύτερη περιφέρεια.

Η νεοφιλελεύθερη ατζέντα για την Θεσσαλονίκη νομιμοποιείται στο πλαίσιο της παγκόσμιου ανταγωνισμού στο πλανητικό επίπεδο, προωθείται από την ΕΕ στις τομεακές της πολιτικές και στις κατευθύνσεις της για μία συντονισμένη πολιτική για τον Ευρωπαϊκό χώρο, και από τις εθνικές πολιτικές. Μία τέτοια είναι η πρόσφατη εισαγωγή των Συμπράξεων Δημόσιου και Ιδιωτικού Τομέα για την κατασκευή έργων υποδομών και κοινωνικού εξοπλισμού. Η διαρκής ασάφεια και η εμβληματική ελαστικότητα των πολεοδομικών σχεδίων λειτουργούν ως καταλύτες για την υλοποίηση της νεοφιλελεύθερης ατζέντας σε μεγάλες επεκτάσεις, μικρότερα αστικά αποσπάσματα, και συγκεκριμένες γειτονιές. Η απουσία λειτουργικού καθεστώτος προστασίας των νεώτερων μνημείων, τέλος, συνεπικουρεί στην υλοποίηση μίας άδηλης, αλλά ιδιαίτερα καρποφόρας ατζέντας, για τις αστικές περιοχές της βιομηχανικής εγκατάλειψης. Αντλώντας μαρτυρία από την περιοχή της «δυτικής εισόδου» της Θεσσαλονίκης, που αποτελεί ταυτόχρονα το όριο της πόλης, αλλά και την περιοχή προς την οποία επεκτείνεται ραγδαία το κέντρο της, επιχειρείται το ξεδίπλωμα μίας ιστορίας αστικής αλλαγής. Οι μετασχηματισμοί είναι χειροπιαστοί και καθημερινοί, ενώ οι κινητήριες δυνάμεις τους είναι ταυτόχρονα α-τοπικές, τοπικές και πολυεπίπεδες.

Μετακινώντας το "δυτικό σύνορο" της Θεσσαλονίκης

Η ευρύτερη περιοχή της «δυτικής εισόδου» της Θεσσαλονίκης αποτελεί την ιστορική βιομηχανική ζώνη της πόλης. Ανάμεσα στον παλιό και στο νέο σιδηροδρομικό σταθμό ήταν συγκεντρωμένοι μέχρι την δεκαετία του 1990, οι έμποροι ξυλείας, απ' όπου πήρε η περιοχή το όνομα Ξυλάδικα. Η ευρύτερη περιοχή περιλαμβάνει φυσικές μαρτυρίες του βιομηχανικού παρελθόντος της πόλης σε συνδυασμό με πληθώρα χρήσεων σε απρόβλεπτες γειτνιάσεις. Ήδη από την δεκαετία του 1990, βιομηχανικά κελύφη των αρχών του 20^{ου} αιώνα, όπως ο Μύλος, το Φιξ, και άλλα συγκροτήματα, έχουν μετατραπεί σε μεγάλης κλίμακας χώρους αναψυχής. Κάποια κτίρια στεγάζουν ακόμη τη βιομηχανική λειτουργία τους, κάποια στέκουν εγκαταλειμμένα, ενώ το παλιό αντλιοστάσιο νερού έχει μετατραπεί σε Μουσείο Νερού. Η ιδιοκτησία του Οργανισμού Σιδηροδρόμων Ελλάδος που στεγάζει τον εμπορικό σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης περιλαμβάνει χαρακτηρισμένα διατηρητέα και άλλα ενδιαφέροντα συνοδευτικά κτίρια. Η πολιτική προστασίας των εγκαταλειμμένων βιομηχανικών κτιρίων ακολουθεί, αντί να ρυθμίζει, την ιδιωτική πρωτοβουλία. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Μύλου που κηρύχθηκε διατηρητέος, αφού κάηκε μετά από δέκα χρόνια ιδιωτικής λειτουργίας ως κλαμπ και πολιτιστικός χώρος, καθώς και του συγκροτήματος Φιξ, τμήματα μόνο του οποίου χαρακτηρίστηκαν διατηρητέα το 1994 και το 2003.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, στο πλαίσιο της συνεχιζόμενης αποβιομηχάνισης της πόλης, πολλές μικρές βιομηχανίες, βιοτεχνίες, αποθήκες ξύλου και μεταφορικές εταιρείες που βρίσκονταν στην περιοχή, έκλεισαν ή μεταφέρθηκαν σε περιοχές εκτός των ορίων του αστικού ιστού, αφήνοντας εκτεταμένο κτιριακό απόθεμα κενό και υποβαθμισμένο. Η ζήτηση για ακίνητα στη περιοχή, όπως καταγράφει ο Σύλλογος Μεσιτών Θεσσαλονίκης, ήταν μηδενική και οι αξίες γης πολύ μικρές σε σύγκριση με εκείνες του κέντρου. Το σκηνικό για το σενάριο της υποβάθμισης που εκτυλίχθηκε είχε δημιουργηθεί.

Μικροί καταυλισμοί τσιγγάνων και παλλινοστούντων κάλυψαν τα κενά. Οίκοι ανοχής υπήρχαν παραδοσιακά στο όριο της περιοχής με το κέντρο, ενώ η δραστηριότητα αυτή ενισχύθηκε, μετά την ανάπλαση των Λαδάδικων. Τέλος, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 2000, Κινέζοι έμποροι κατέλαβαν μαζικά ισόγεια και υπόγεια στο τμήμα της περιοχής στο όριο με το κέντρο, εκμεταλλευόμενοι τις χαμηλές αξίες των ενοικίων και την γειτνίαση με το κέντρο. Η «κινεζική επέλαση» καταγράφηκε ως απειλή για την τοπική αγορά της πόλης. Στην συγκεκριμένη περιοχή, δημιούργησε νέα δυναμική και είχε ως αποτέλεσμα τον τριπλασιασμό των ενοικίων στους αποθηκευτικούς και εμπορικούς χώρους μέσα σε τρία χρόνια. Δεν προκάλεσε όμως περαιτέρω επενδύσεις στο χώρο, καθώς κατέλαβε υπάρχοντες χώρους χωρίς βελτιώσεις ή νέα κτίρια, και με εφήμερες και συμβολικές μόνο παρεμβάσεις στον δημόσιο χώρο. Οι τιμές των ενοικίων των κατοικιών, που επίσης καταλαμβάνονται σε μεγάλο ποσοστό από μετανάστες, παρέμειναν χαμηλές¹. Πιο δυτικά, στην οδό Γιαννιτσών οργανώθηκε μία εκτεταμένη ανοικτή Κυριακάτικη αγορά από παλινοστούντες της Σοβιετική Ένωσης.

Οι μεγάλες επενδύσεις στον χώρο, τόσο για την παραγωγή κατοικίας όσο και για εμπορικούς χώρους κατευθύνθηκαν στο ανατολικό τμήμα της πόλης. Η ανατολική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης γρήγορα εξελίχθηκε στην τοπική εκδοχή της αρχετυπικής διάχυσης εμπορικών κέντρων αυξανόμενου μεγέθους και πολυπλοκότητας, big box developments, τεχνολογικών πάρκων, και ξενοδοχείων, πολλά από τα οποία χτίστηκαν και ελέγχονται από πολυεθνικές εταιρείες. Θραύσματα κατοικίας και αγροτικής γης, εκτεταμένοι χώροι στάθμευσης και ένα συνεχώς διογκούμενο - και αυτό-ακυρούμενο - δίκτυο δρόμων συμπληρώνουν το τοπίο. Η «τραμπάλα» (Smith, 1996) των επενδύσεων προτίμησε προφανώς την ανάπτυξη έξω από τα όρια της πόλης σε οικόπεδα εκτός σχεδίου, που είναι μεγαλύτερα, κενά και με ευμετάβλητο καθορισμό χρήσεων γης.

Την ίδια περίοδο, τα «μεγάλα έργα» της Θεσσαλονίκης, βρίσκονταν υπό διαπραγμάτευση. Η «δυτική είσοδος» της πόλης, το μετρό, και η υποθαλάσσια αρτηρία είναι έργα με μεγάλη επίδραση στο δυτικό άκρο της πόλης. Η ταυτόχρονη φυσική και κοινωνική υποβάθμιση της περιοχής της «δυτικής εισόδου» της Θεσσαλονίκης δημιούργησε τις προϋποθέσεις για νέες επενδύσεις στον χώρο και μετατόπιση του τοπικού και διεθνούς επενδυτικού ενδιαφέροντος από άλλες περιοχές της πόλης με υψηλότερες αξίες γης. Καθώς η περιοχή αναδύεται στο

¹ Πληροφορίες σχετικά με τις αξίες γης και τις τιμές των ενοικίων στην περιοχή παραχωρήθηκαν από την Ένωση Μεσιτών Θεσσαλονίκης, μέσω του υπεύθυνου δημοσίων σχέσεων, τον οποίο θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά.

αστικό τοπίο, χρήσεις «σπρώχνονται» δυτικότερα, εγκαταστάσεις τσιγγάνων εκκαθαρίζονται, και μορφές – μάρτυρες μιας προηγούμενης κατάστασης εξαφανίζονται.

Σημάδια αλλαγής του μεταβατικής, και μετέωρης «σκακιέρας» του δυτικού άκρου της πόλης άρχισαν να διακρίνονται τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 2000. Τον Νοέμβριο του 2004, ακυρώθηκαν τελικά τα σχέδια για χωροθέτηση των υπηρεσιών χορήγησης μεθαδόνης του ΟΚΑΝΑ σε πολυκατοικία της οδού Αναγεννήσεως, μετά από κινητοποιήσεις της «κοινότητας» των κατοίκων της περιοχής που βρήκαν την στήριξη της ηγεσίας του δήμου και της νομαρχίας. Οι κάτοικοι κατέλαβαν το κτίριο τον Σεπτέμβρη του 2002, υποστηρίζοντας ότι η συγκεκριμένη υπηρεσία θα προκαλούσε επιπλέον υποβάθμιση στην γειτονιά τους, και πέτυχαν τελικά την χωροθέτηση της μέσα στην ελεγχόμενη περιοχή του λιμανιού, όπου δεν υπάρχει κατοικία. Την ίδια περίοδο, η ανοικτή αγορά της Κυριακής, των παλιννοστούντων, μετακινήθηκε έξω από τα όρια της πόλης.

Η «τραμπάλα» των επενδύσεων άρχισε να γέρνει προς τα δυτικά. Την άνοιξη του 2004, η διάνοιξη και απόδοση στη κυκλοφορία της λεγόμενης «δυτικής εισόδου» της πόλης αποκάλυψε την περιοχή. Έναν χρόνο αργότερα, εγκαινιάστηκε ένα εμπορικό κέντρο 16.000 τετραγωνικών μέτρων με κινηματογράφους και χώρους αναψυχής, που ονομάστηκε χαρακτηριστικά City Gate. Το City Gate συμπυκνώνει χώρους διαφόρων πολυεθνικών εταιρειών, ενώ ανήκει στην διεθνή APN/UKA European Retail Trust, που είναι ιδιοκτήτρια 35 εμπορικών εγκαταστάσεων σε 7 ευρωπαϊκές χώρες. Το City Gate μεταμορφώνει την κλίμακα και τον χαρακτήρα της περιοχής της δυτικής εισόδου και μοιάζει εμβληματικό των επερχόμενων μετασχηματισμών της. Η χρήση του οικοπέδου στο οποίο βρίσκεται, ορίζεται σύμφωνα με το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο του Δήμου Θεσσαλονίκης, ως μη οχλούσα βιομηχανική-βιοτεχνική. Παρ' όλα αυτά, δεν χρειάστηκε να εγκριθεί για τις περιβαλλοντικές και κυκλοφοριακές επιπτώσεις του από τον Οργανισμό Ρυθμιστικού Θεσσαλονίκης, που επιβλέπει και συντονίζει όλα τα μεγάλα έργα της μητροπολιτικής περιοχής. Είναι, βέβαια, χαρακτηριστικό ότι τα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια του Δήμου Θεσσαλονίκης, που καθορίζει τις χρήσεις γης της περιοχής, μελετήθηκε το 1986 και ισχύει από το 1993.

Λίγο αργότερα, από την λειτουργία της δυτικής εισόδου, ξεκίνησε και η εκκαθάριση του καταυλισμού των τσιγγάνων, μέρος του οποίου καταλάμβανε οικόπεδο της νομαρχίας, που το ΓΠΣ όριζε ως χώρο εκπαίδευσης.

Το 2006, ξεκίνησε η κατασκευή του μετρό που έχει τον τερματικό σταθμό του στον Σιδηροδρομικό Σταθμό, στο όριο της περιοχής. Η χάραξη της υποθαλάσσιας αρτηρίας οριστικοποιήθηκε και υπογράφηκε η σύμβαση του ελληνικού δημοσίου με κοινοπραξία μεγάλων κατασκευαστικών εταιρειών με διεθνή παρουσία, ενώ συνεχίζεται η καμπάνια *Πολίτες ενάντια στην υποθαλάσσια*². Η είσοδος της υποθαλάσσιας αρτηρίας από τα δυτικά βρίσκεται μπροστά στο City Gate.

² Οι αντιδράσεις κατά της υποθαλάσσιας αρτηρίας, συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Η *Καμπάνια κατά της υποθαλάσσιας* κατάφερε να καθυστερήσει την έναρξη των εργασιών με απόφαση του Συμβουλίου

Ο συνδυασμός των παραπάνω εξελίξεων δημιούργησαν ελκυστικό περιβάλλον για επενδύσεις στο χώρο σε μια περιοχή που μέχρι πρόσφατα φιλοξενούσε κυρίως περιθωριακές και μεταβατικές χρήσεις και κοινότητες ανθρώπων. Το υπάρχον κτιριακό απόθεμα, υποτιμημένο, εγκαταλειμμένο και ποικίλο αντικαθίσταται με ιλιγγιώδεις ρυθμούς από νέο πολύ μεγαλύτερης κλίμακας, αστραφτερής αρχιτεκτονικής και νέων χρήσεων. Μεγάλες κατασκευαστικές εταιρείες ενεργοποιούνται στην περιοχή, κατασκευάζοντας κτίρια γραφείων, ξενοδοχεία και πολυκατοικίες προωθώντας ως πλεονεκτήματα του προϊόντος τους την γειτνίαση με τα «μεγάλα έργα», καθώς και την γειτνίαση της περιοχής με το κέντρο. Η τοπική αγορά ακινήτων προωθεί την περιοχή ως το νέο eldorado, καθώς οι αξίες των νεόκτιστων κατοικιών είναι ακόμη χαμηλές σε σχέση με την υπόλοιπη πόλη. Οι πρωτοπόροι της επέλασης στα Δυτικά θα έχουν, σύμφωνα με χαρακτηριστική διαφήμιση τεχνικής εταιρείας, «αυξανόμενη απόδοση» (εφημερίδα Μακεδονία, 6/07).

Το νέο κύμα των αλλαγών, που πυροδότησε η «δυτική είσοδος», αντικαθιστά την μικρή κλίμακα με την μεγάλη, την πολυπλοκότητα του ιστορικού ιστού με τη οικία ομοιομορφία της ραγδαία αναπτυσσόμενης εργολαβικής πολυκατοικίας, την πολυχρωμία των ποικίλων αγορών με την αποστειρωμένη και φρουρούμενη πολυπλοκότητα των εμπορικών κέντρων, τις μετακινούμενες κοινότητες των μεταναστών με το διεθνές και τοπικό κεφάλαιο του real estate και των κατασκευών.

Καθώς ο νέος χαρακτήρας είναι ακόμη μετέωρος, είναι σαφές ότι η θέση της περιοχής στην διαφοροποιημένη γεωγραφία της πόλης αλλάζει. Το «δυτικό σύνορο» (Smith, 1996) των περιθωριακών χρήσεων, των μεταβατικών κοινοτήτων και της υποχρηματοδότησης φαίνεται να μετακινείται με γρήγορους ρυθμούς και μέσα από διαδικασίες που μοιάζουν αποσπασματικές, ασύνδετες και μάλλον αυθόρμητες. Η εικόνα της εγκατάλειψης, η εκκαθάριση των «περιθωριακών» κοινοτήτων – χρήστες ουσιών, τσιγγάνοι, μετανάστες, οίκοι ανοχής -, οι επενδύσεις στο χώρο από το διεθνές κεφάλαιο, ο προγραμματισμός και η συνακόλουθη κεφαλαιοποίηση των «μεγάλων έργων» συνθέτουν ένα πολυεπίπεδο σενάριο αστικού μετασχηματισμού που επεκτείνει το κέντρο και την επικράτεια της μεσαίας τάξης δυτικότερα. Μέσα από την αποσπασματικότητα των μετασχηματισμών και την απουσία συνολικής στρατηγικής από το κράτος, όμως, μπορεί κανείς να διακρίνει τους κατευθυντήριους άξονες αυτού που ο Smith (2002) ονομάζει «το τρίτο κύμα του gentrification», που δεν είναι πλέον μία αυθόρμητη και σημειακή επέλαση της μεσαίας τάξης σε υποβαθμισμένες περιοχές των πόλεων της Δύσης, αλλά μία συνειδητή και «παγκόσμια αστική στρατηγική».

Η αστική διάχυση στα ανατολικά και το «τρίτο κύμα του gentrification» στα δυτικά δεν είναι μάλλον εκφάνσεις ενός συντονισμένου σχεδίου ανάπτυξης της Θεσσαλονίκης. Η παραπάνω ιστορία συντίθεται από εξελίξεις που φαίνονται ασύνδετες τυχαίες και μάλλον αυθόρμητες και υλοποιούνται με τρόπο σχεδόν

της Επικρατείας, για περιβαλλοντικούς λόγους. Για μία συνολική περιγραφή, αξιολόγηση και κριτική της υποθαλάσσιας αρτηρίας, βλέπε (Καυκαλάς κ.α. 2007).

«φυσικό» σε ένα τοπίο χαοτικό και προφανώς μεταβατικό. Μεταβατικό τόσο όσον αφορά την εικόνα της περιοχής, τον χαρακτήρα της, τις χρήσεις γης όσο και τις «κοινότητες» που σήμερα την κατοικούν, δουλεύουν σε αυτήν ή την επισκέπτονται. Κάποιες από αυτές ήδη εκτοπίζονται, ενώ άλλες απειλούνται από την άνοδο των αξιών γης, των τιμών των ενοικίων και τον διαφαινόμενο μεσοαστικό και επιχειρηματικό χαρακτήρα της περιοχής.

Η ιστορία των μετασχηματισμών του δυτικού άκρου της Θεσσαλονίκης μπορεί να ερμηνευθεί ως η υλοποίηση στον χώρο μίας πολυεπίπεδης, και συνδυασμένης ατζέντας, που πυροδοτείται στην κλίμακα της παγκόσμιας αγοράς, σχηματοποιείται στις χωρικές και αναπτυξιακές κατευθύνσεις της ΕΕ, υιοθετείται από τις εθνικές και περιφερειακές πολιτικές και παίρνει μορφή στους διαφοροποιημένους χώρους των μητροπόλεων. Μπορεί να ερμηνευθεί ως το ξεδίπλωμα στο χώρο μίας συγκεκριμένης νεοφιλελεύθερης ατζέντας που ξεκινά ως αντίδραση στον σκληρό ανταγωνισμό της παγκόσμιας αγοράς για να φτάσει μέσα από διαφορετικές κλίμακες παρέμβασης στη πόλη, το θραύσμα πόλης και από κει στις καθημερινές ζωές διαφορετικών ανθρώπων.

Ευαγγελία Αθανασίου, Διδάκτωρ Αρχιτέκτων, Διδάσκουσα 407/80 Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ.

Βιβλιογραφία

- Ascher, Francois (1995) *Metapolis, ou l'avenir des Villes*, Editions Odile Jacob, Παρίσι.
- Brenner, N και Theodore, N, (επιμ.) (2002) *Spaces of Neoliberalism: Urban restructuring in North America and Western Europe*, Blackwell Publishing, Oxford, Malden MA.
- Brenner, N. and Theodore, N. (2002) "Cities and the Geographies of «Actually Existing Neoliberalism»" in N. Brenner and N. Theodore, (επιμ.) (2002) *Spaces of Neoliberalism: Urban restructuring in North America and Western Europe*, Blackwell Publishing, Oxford, Malden MA, pp 2-32.
- Castells, M. (2003) «The New Historical Relationship between Space and Society», in A. Cuthbert (επιμ.) (2003) *Designing Cities: Critical Readings in Urban Design*, Blackwell Publishing, Malden, MA.
- Γεωργούλης, Παναγιώτης Ι. (2005) *Η βιομηχανική κληρονομιά της Θεσσαλονίκης: Από τον 19^ο αιώνα μέχρι τα μέσα του 20^{ου}*, Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη.
- Friedman, T. L (2005) *The World is Flat. A brief History of the 21st Century*, Farrar, Straus and Giroux, Νέα Υόρκη.
- Καυκαλάς, Γ., Λαμπριανίδης, Λ., Παπαμίχος, Ν, (2007) «Πόσο αναγκαία είναι η υποθαλάσσια αρτηρία για την Θεσσαλονίκη», 12 Μαρτίου 2007, στο www.anamorfosis.net
- Peck J. and Tickell, A. (2002) «Neoliberalising space» N. Brenner and N. Theodore, (επιμ.) (2002) *Spaces of Neoliberalism: Urban restructuring in North America and Western Europe*, Blackwell Publishing, Oxford, Malden MA, pp 33-57.
- Smith, N., (1996) *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη.
- Smith, N. (2002) «New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy» in N. Brenner and N. Theodore, (επιμ.) (2002) *Spaces of Neoliberalism: Urban restructuring in North America and Western Europe*, Blackwell Publishing, Oxford, Malden MA, pp80-103.
- Weber, R., «Extracting Value from the City: Neoliberalism and Urban Redevelopment, N. Brenner and N. Theodore, (επιμ.) (2002) *Spaces of Neoliberalism: Urban restructuring in North America and Western Europe*, Blackwell Publishing, Oxford, Malden MA, pp172-193.
- Koolhaas, Rem, (1995) «The Generic City» Reprinted in office for Metropolitan Architecture, Rem Koolhaas and Bruce Mau, *Small, Medium, Large, Extra Large*, ed Jennifer Sigler, ο10 Publishers, Ρότερνταμ.
- Leontidou, L. (1990) *The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- ΥΠΕΧΩΔΕ (1986) *Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο του Δήμου Θεσσαλονίκης*.

Δικτυακοί τόποι

http://www.icsc.org/srch/sct/scto4.05/around_the_globe_2.php International Council of Shopping Centres

<http://www.apnfm.com.au> APN Funds Management

Μεταξύ “μνημειοποίησης” και “αξιοποίησης”. Προτάσεις χρήσης ενός βιομηχανικού κτιρίου. Μια εθνογραφική προσέγγιση¹

Ανακαλύπτοντας άλλον ένα μικρό τόπο²

Από την μελέτη των μακρινών πληθυσμών της Ισλανδίας και του Σάο Πάολο μέχρι τα σύγχρονα αντικείμενα της αστεακής ανθρωπολογίας, το μόνο σίγουρο είναι πως πάντοτε ο χώρος κέντριζε την κοινωνική έρευνα. Η μελέτη αυτή πολλές φορές ήταν απλό παρελκόμενο μιας εθνογραφίας ή ένα τυχαίο εργαλείο το οποίο βοηθούσε τον ερευνητή να περιγράψει τον εξωτικό ‘άλλο’ (Gurta – Ferguson, 1997). Στην εποχή της μετα-αποικιοκρατικής δυτικής σκέψης, ηγεμονικά στην κοινωνική ανθρωπολογία σήμερα, ο ‘άλλος’ δε βρίσκεται τόσο μακριά όσο τον αναζήτησαν οι πρώτοι ανθρωπολόγοι. Αντίθετα ο άλλος υπάρχει όταν υπάρχει το εμείς και υπό αυτή την έννοια βρίσκεται δίπλα μας σε κάθε σχέση, δομή ή συμπεριφορά που διαφοροποιείται από το ‘εγώ’ μας. Αυτή η παραδοχή είναι αναγκαία συνθήκη για να εξηγήσουμε το θέμα που θα αναπτύξουμε, τον τρόπο με τον οποίο καταλήξαμε σε αυτό, τα θεμελιώδη ερωτήματα που μας έβαλε αλλά και τα μεθοδολογικά στοιχεία που χρησιμοποιήσαμε ώστε να το μελετήσουμε. (Herzfeld 1998, Μαδιανού 1999, Παπαταξιάρχης 1998)

¹ Για την τελική μορφή του κειμένου, τη βιβλιογραφική ενημέρωση και την υποστήριξη κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας αισθάνομαι υποχρεωμένος να ευχαριστήσω τον Βασίλη Δαλκαβούκη λέκτορα στο ΔΠΘ και την Ελεάννα Γιαλούρη λέκτορα στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Επίσης οφείλω θερμά ευχαριστώ στους πληροφορητές μου και την ανθρωπολόγο Όλγα Σεβαστίδου για τις συζητήσεις στις οποίες προέκυψε και το βασικό ερευνητικό ερώτημα.

² Η έννοια του μικρού τόπου είναι δανεισμένη από τον Νορβηγό ανθρωπολόγο T. Hylland Eriksen που ως μικρούς τόπους περιγράφει τα πεδία που οι ανθρωπολόγοι κάνουν συμμετοχική παρατήρηση σε μικροκλίμακα

Η μεταβιομηχανική ελληνική πόλη, ο Βόλος εν προκειμένω, αποτελεί ένα πεδίο έρευνας που από πολλές απόψεις προκαλεί τον εθνογράφο. Αρχικά γιατί η βιομηχανία δεν αποτελεί πλέον στοιχείο της πολεολογικής του ταυτότητας. Αν και η βιομηχανία έπαιξε και παίζει σημαντικό ρόλο για την οικονομία της τοπικής κοινωνίας, η κατασκευή της βιομηχανικής ζώνης στα τέλη του 6ο (Χαστάογλου 2007: 161) την εξοβέλισε από τον αστιακό χώρο, αφήνοντας κτίσματα και εκτάσεις που ως διακυβεύματα συνεχίζουν ακόμη να απασχολούν τον δημόσιο λόγο για την αξιοποίησή τους. Επίσης σε μια πόλη όπου το εργατικό κίνημα έπαιξε πρωτοπόρο ρόλο στη σύγχρονη φυσιογνωμία της, οι βιομηχανικοί χώροι γίνονται τόποι για όσους καθορίστηκαν από αυτούς. (Μεταξάς 1993, Νικολαΐδου 1995, Τερκενλή 1996). Με αυτή την έννοια δημιουργούνται οι προθέσεις για ένα συμβολικό «ανήκειν» αυτό της μνήμης. Το καθεστώς ιδιοκτησίας επίσης προκάλεσε μια σειρά διαφωνιών ως προς την μελλοντική χρήση χώρων όπως το κεραμοποιείο Τσαλαπάτα ή η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, η οποία αποτελεί και το πεδίο της επιτόπιας έρευνάς μας.

Η πολεοδομική φυσιογνωμία της πόλης μετά τους σεισμούς, τη δεκαετία 1950-1960, διαφοροποιείται άρδην. Οι ίδιες οι αλλαγές αυτές, η αναζήτηση νέων ελεύθερων δημόσιων χώρων αλλά και μιας τουριστικής ταυτότητας (Zubrow 2006, Lyth 2006, Χαστάογλου 2007) αναβάθμισαν τη βιομηχανική κληρονομιά σε προνομιακό πεδίο διαμάχης για το παρόν και το μέλλον της πόλης. Η παρέμβαση στον πολεοδομικό χώρο άλλωστε συνιστούσε ένα πλέγμα συμβολικών προτύπων για τον τρόπο ζωής και τη διαχείριση της μνήμης από τους ίδιους τους κατοίκους της πόλης. Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος τόσο από το πεδίο έρευνας, όσο και από ευρύτερα παραδείγματα η διάσωση των κτιρίων μέσω της εμπορικής αξιοποίησής της επιβεβαιώνει την πιο πάνω θέση και ενέχει μία αντίφαση: ενώ κατασκευάσθηκαν ολόκληρες γειτονιές ως ένα νέο είδος ψυχαγωγικού και εμπορικού κέντρου όπως τα «Παλιά» του Βόλου, η ίδια τους η χρήση καταργεί τουλάχιστον την δυνατότητα να αξιοποιηθούν ως ανοιχτοί χώροι προς την κοινωνία. Έτσι η αντίφαση εμπορικού (ιδιωτικού) ή δημοσίου αποκτά πρωτεύοντα ρόλο στη συζήτηση για τη μεταβιομηχανική αξιοποίηση. (Χαστάογλου 2007)

Ο άλλος δρόμος που τίθεται από τον τίτλο του κειμένου, είναι αυτός της μνημειοποίησης. Αν και τίθενται με τρόπο αντιθετικό το ένα προς το άλλο, η μνημειοποίηση σίγουρα δεν σημαίνει μη-αξιοποίηση. Η δημιουργία βιομηχανικού μουσείου, το κτίριο Σπίρερ, τα κτίρια του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, το μουσείο κεραμοποιίας Τσαλαπάτα το επιβεβαιώνουν. Σημαίνει όμως, για τους φορείς των απόψεων για μη παράδοση χώρων σε ιδιώτες, προάσπιση των κτιρίων ως μνημονικών τόπων, σημαίνει μια διαφορετική λογική για την πολεολογική ταυτότητα, μεταφράζει τελικά διαφορετικά θέλω άλλων προσεγγίσεων πάνω στο ζήτημα.

Για την εθνογραφία είναι γνωστό πως δεν υπάρχει μία πραγματικότητα, υπάρχουν τόσες αλήθειες όσες και τα υποκείμενα που τις εκφράζουν. (Μαδιανού 1998, Erikson 2007) Η διαμάχη που μας ενδιαφέρει δε μπορεί να αποτελεί εξαίρεση. Φυσικά αυτό δε σημαίνει πως εσαεί θα υπάρχουν εκατοντάδες διαφορετικές απόψεις. Είναι γεγονός όμως, πως μέσα από συλλογικές τοποθετήσεις, που θα

αναφερθούμε πιο κάτω αλλά και τον δημόσιο λόγο των επίσημων φορέων τοπικής εξουσίας ή ευθύνης, μπορούμε να προσδιορίσουμε φορείς αλληλοσυγκρουόμενων αντιλήψεων. Το κτίριο της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου λόγω θέσης στο κέντρο της πόλης, λόγω ιδιοκτησίας, από το πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, λόγω ιστορικών καταβολών, από το καπνεργατικό κίνημα της πόλης αλλά και λόγω του γεγονότος πως είναι από τα τελευταία «φιλέτα», αποτελεί πολύ χρήσιμο παράδειγμα για τη διερεύνηση των πιο πάνω ερωτημάτων..

«Ματσάγγος δίχως καπνοβιομηχανία»

Εδώ θέλω να μοιραστώ ένα κομμάτι του εθνογραφικού μου ημερολογίου για να περιγράψω την πρώτη εικόνα που αποκόμισα από το πεδίο έρευνας αλλά και τα πρώτα ερωτήματα που ήρθαν στο μυαλό μου. «*Πρώτη φορά ανακαλώ το κτίριο Ματσάγγου από τη μουσική που έπαιζε στο τότε φοιτητικό στέκι. Έπειτα θυμάμαι λίγους μικροπωλητές στην άκρη της στοάς. Από τότε δε το είχα επισκεφτεί ξανά αν και το προσπερνούσα πολλές φορές. Σήμερα όταν πήγα, ήθελα να δω αρχικά προς τα πού κατευθύνεται το περιβόητο σχέδιο για την ανάπλαση της περιοχής. Οι προσόψεις, αρχιτεκτονικά δείγματα που σπανίζουν στον Βόλο, μαζί με το κτίσμα της Ερμού μένουν. Το σπίτι που βρίσκεται στη βορινή πλευρά μένει. Η πλατεία θα γίνει στο κάτω μέρος και δε ξέρουν τι θα γίνει με το κτίσμα. Πέρασα από τη στοά με την αποπνικτική μυρωδιά. Διάβασα τη ταμπέλα που στέκει σαν σφραγίδα του τόπου. Έστριψα αριστερά θέλοντας να μπω στο κατελημμένο κομμάτι του κτιρίου από μια αναρχική ομάδα αλλά ήταν κλειστά. Κάθισα στα σκαλιά της κλειστής πόρτας. Μια κυρία, γείτονας, καθώς έβγαινε από το σπίτι της, μου έριξε ένα στραβό βλέμμα, τουλάχιστον έτσι νόμιζα. Την πλησίασα και την ρώτησα αν μένει καιρό στην περιοχή, μου απάντησε χρόνια. Έπειτα χωρίς να την πιέσω ιδιαίτερα μου αφηγήθηκε για λίγη ώρα: αυτό το εργοστάσιο χωρίς καπνοβιομηχανία είναι ένα χάρτινο κτίριο. Εδώ παρκάρουν, βάζουν τους τοίχους, φωνάζουν, έρχεται η αστυνομία, όλο λένε και λένε για το τι θα το κάνουν αλλά δεν αποφασίζουν. Και να σου πω και κάτι ούτε θα αποφασίσουν μέχρι να μοιράσουν τα λεφτά. Εσύ μπαίνεις εδώ μέσα; Τίποτα ρε παιδιά δε θα γίνει, δεν πάτε στην ευχή του Θεού αντί να κοπανιέστε;...» Δεν έβγαλα και πολλά συμπεράσματα ούτε από την πρώτη επίσκεψη ούτε από την πρώτη πληροφόρησή μου. Μου μετέφερε την ίδια αμηχανία ή ατολμία που καταλάβαινα από όσα διάβαζα ή είχα βρει ως τότε.*

Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, ιδρύθηκε το 1890 και υπήρξε μια πρωτοπόρα βιομηχανία για το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα στον Βόλο. Διαδραμάτισε σοβαρό ρόλο στη εγκατάσταση εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού στην πόλη στις αρχές του εικοστού αιώνα, ενώ μεταπολεμικά κατάφερε να συνεχίσει τη λειτουργία του. Όμως η αδυναμία οικονομικών διευκολύνσεων και πιστώσεων επιδείνωσε τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες την κατάσταση της βολιώτικης παραγωγής, ενώ αργότερα η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου πέρασε στο έλεγχο της Συνεταιριστικής Ένωσης Καπνοπαραγωγών Ελλάδος και έπειτα στην Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης στη διοίκηση της οποίας σταμάτησε την

παραγωγική διαδικασία το 1972 (Δημόγλου 2005:60-70 Χαστάογλου 2007:87). Από τη δύση της βιομηχανικής λειτουργίας της το Ματσάγγου αναμένει προτάσεις, για τον τρόπο αξιοποίησης και χρήσης, ενώ το πανεπιστήμιο για χρόνια διατυπώνει την πρόθεση δημιουργίας εγκαταστάσεων στον χώρο του εργοστασίου και παράλληλα τη δημιουργία ανοιχτής πλατείας στο μπροστινό μέρος της.

Όπως συνάγουμε τόσο από τη συγχρονική όσο και από την ιστορική αφήγηση η εθνογραφική έρευνα στο χώρο αυτό είναι πρόκληση από πολλές απόψεις. Ο χώρος της ανθρωπολογίας είναι αναγκαστικά ιστορικός, συμβολοποιημένος, επενδεδυμένος με σημασίες από ομάδες ανθρώπων (Augé 1999:21). Με αυτή την έννοια η εθνογραφική καταγραφή και η ανθρωπολογική γενίκευση γύρω από τη διαμάχη της χρήσης του Ματσάγγου κατέχει τη θέση μιας συγχρονικής καταγραφής πολλών και αντιπαρατιθέμενων απόψεων, βήμα σημαντικό για την αρχική κατανόηση του προβλήματος. Στη περίπτωση που κάποιοι υποτιμούν την κατανόηση αυτή αρκεί να δούμε τη σημερινή διαμάχη ή αμηχανία αναρχικών, φοιτητών, περιοίκων, υπευθύνων, δημοτικών αρχών στον ιστορικό της χρόνο και με μεγάλη ευκολία θα αντιληφθούμε τη διαφωνία σε όλο της το μέγεθος. Για την ανθρωπολογική ματιά εξαιρετική σημασία έχει το νόημα (Geertz 2003) όλων των τοποθετήσεων ή των συμπεριφορών, έτσι κατανόηση και επεξεργασία των νοημάτων οπλίζουν τον εθνογράφο με εκείνα τα στοιχεία που του δίνουν το δικαίωμα να διατυπώσει τις δικές του μερικές εξηγήσεις. Ας προσπαθήσουμε λοιπόν σταδιακά να παρουσιάσουμε ένα τέτοιο εθνογραφικό υλικό.

Ο επίσημος λόγος: ο δήμος και το πανεπιστήμιο

Από την πλευρά του δήμου είναι προφανείς τρεις στόχοι, καταρχάς, διατήρηση των βιομηχανικών κτισμάτων, όπως και άλλων που θύμιζαν τον παλιό Βόλο και είχαν σωθεί από τον πόλεμο και τους σεισμούς της δεκαετίας του 60, ως στοιχείο της ταυτότητας της πόλης. Επίσης ένας πολιτικός σχεδιασμός τουριστικής αξιοποίησης και διαχείρισης της μνήμης σε μια στροφή, τον τουρισμό, που αφορά περισσότερο από όλους τον ίδιο τον κοινωνικό ιστό της πόλης. Τέλος η ενίσχυση του πανεπιστημίου Θεσσαλίας ως μοχλού ανάπτυξης της περιοχής, συμπαρέσυρε μαζί του μια σειρά βιομηχανικών κτιρίων (αποθήκες Ματσάγγου, κτίριο Παπαστράτου κλπ) που σημάδεψαν τελικά και την ίδια τη χρήση των μνημείων.

Η μεταμοντέρνα διάκριση πραγματικότητας και αναπαράστασης έδωσε στον τουρισμό της 'κληρονομιάς' τη δυνατότητα να αναλύεται ευκολότερα. Δηλαδή πέρα από την αβεβαιότητα του πραγματικού, οι τουριστικές εμπειρίες, η αναζήτηση νέων νοημάτων στο τουριστικό θέαμα και διαφορετικής τοπικής κουλτούρας απολαμβάνουν μια μη-παραδοσιακή τουριστική εμπειρία. Τέλος πια οι διακοπές-απόδραση, σήμερα επικρατεί το ταξίδι εμπειρία. (Lyth 2006:2-3). Σε αυτή την κατεύθυνση ο δήμος Βόλου εξέδωσε τουριστικό φυλλάδιο με τίτλο: Reusing the

industrial heritage. Το εξαιρετικά ενδιαφέρον που συνάγουμε από αυτό το φυλλάδιο αφορά την απουσία της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου από αυτό. Και αυτό δεν οφείλεται στη μη χρήση του χώρου αλλά στο γεγονός πως ο σχεδιασμός του δήμου υποκύπτει στην ατελέσφορη διαμάχη. Με άλλα λόγια η τουριστική αξιοποίηση του συγκεκριμένου κτιρίου δεν ιεραρχείται ψηλά στις προτεραιότητες των αρχών.

Λαμβάνοντας υπόψιν τις προθέσεις και τα σχέδια που έχουν κατατεθεί για την «Πλατεία Πανεπιστημίου» και την αξιοποίηση Ματσάγγου διαπιστώνουμε πως συστηματικά διατυπώνεται ένας λόγος δημόσιου «ανήκειν». Η συμπεριφορά και ο δημόσιος λόγος γύρω από ψηφισμένες αποφάσεις και προθέσεις, από δημάρχους, τον πρότανη και άλλους εμπλεκόμενους φορείς αφήνουν να εννοηθεί πως κινούμαστε σε μια λογική δημιουργίας ανοιχτού χώρου (πλατεία) και πανεπιστημιακής χρήσης του εργοστασίου. Για αυτούς λοιπόν η «μνημειοποίηση» του κτιρίου είναι προϋπόθεση της αξιοποίησής του στη λογική ολόκληρου του σύγχρονου πολεοδομικού σχεδιασμού του Βόλου.

Για τις ανάγκες της έρευνάς μας δεν ήταν αναγκαία μια μακροσκελής έρευνα γύρω από τη γραφειοκρατία του ζητήματος. Πρώτα από όλα γιατί η δημόσια τοποθέτηση κάλυπτε τις βασικές απορίες του ερευνητή. Η μελέτη των επίσημων πηγών ίσως να αφορά μια ιστορική ή αρχιτεκτονική ματιά αδυνατεί όμως να εξηγήσει τα τριάντα χρόνια ερημοποίησης και εγκατάλειψης. Πιθανόν να υπήρξαν διοικητικά ή άλλα προβλήματα για τη σημερινή συγκρότηση της διαμάχης όμως συντελούν πολύ περισσότερα τα κοινωνικά σημαινόμενα που αναλύθηκαν πιο πάνω.

«Κοινωνική» ιδιοποίηση: η ανεπίσημη δράση γύρω από το Ματσάγγου

«Σήμερα γράφτηκε ένα ακόμη άρθρο για το σπίτι. Νομίζω πως αυτό δεν είναι τυχαίο. Μετά από τις δράσεις για τα γενέθλια της κατάληψης, εμφανίζεται ο πρότανης να δηλώνει πως θα μας διώξει. Είναι πρόκληση γιατί αν θυμάστε παλιότερα είχαν εμφανιστεί γενικότερα δηλώσεις για το κτίριο ενώ σήμερα μιλάνε για το σπίτι. Εγώ νομίζω πως πρέπει να συζητήσουμε τις δράσεις μας σε μια κατεύθυνση τριημέρου, ήδη έχω γράψει ένα κείμενο...» με αυτά τα λόγια άρχισε η Μαρία³ να μιλάει στη συνέντευξη με αφορμή ένα δημοσίευμα του τοπικού τύπου για την έξωση των αναρχικών από το παλιό εργοστάσιο του Ματσάγγου.

«Εγώ, δε νομίζω πως πρέπει να μείνουμε εκεί. Όταν υπάρχει το πρόβλημα της Μπουρμπουλήθρας, των τσιμέντων που μολύνουν όλη την πόλη, των χειμάρρων εγώ βλέπω μια ενιαία λογική σε αυτά. Η αντίδρασή μας θα πρέπει να είναι συνολική για όσα

³ Πρόκειται προφανώς για εθνογραφικό ψευδώνυμο όπως και όλα τα υπόλοιπα ονόματα πληροφορητών από την αναρχική συλλογικότητα του Ματσάγγου που θα ακολουθήσουν στο κείμενο

συμβαίνουν στην πόλη. Να τους πούμε ξυπνήστε! Να κάτσουμε να μιζεριάσουμε μόνο για το σπίτι, θα πουν οι άλλοι εντάξει μωρέ για τη πάρτη τους νοιάζονται. Εμείς πρέπει να λέμε πως θα το δώσουμε το κτίριο αν είναι να το κάνετε εστίες, σχολεία, πάρκο και όχι πολυκατάστημα ή πάρκινγκ, εμείς δεν υπάρχουμε μόνο για το σπίτι.» Έτσι συνέχισε ο Δημήτρης, άλλο μέλος της συλλογικότητας σε εκείνη τη συνέλευση.

Τα γεγονότα αυτά συνέβησαν μόλις άρχισε να με απασχολεί το παρόν κείμενο. Ήταν η πρώτη μου ζωντανή επαφή με αυτό το κομμάτι ανθρώπων, που συζητούσαν γύρω από το ζήτημα που με απασχολούσε. Οι δύο τοποθετήσεις αυτές αντιθετικές μεταξύ τους ξεκίνησαν μια πλειοδοσία από τα υπόλοιπα μέλη της συνέλευσης υπέρ της μίας ή της άλλης άποψης. «Παιδιά αν είναι να πάμε για τις διήμερες εκδηλώσεις, πιστεύω πως ο τίτλος πρέπει να είναι γενικός και όχι κάτι που να σε προκαταβάλει. Να λες στον άλλο έλα να συζητήσουμε. Δεν κατέχουμε κάποια αλήθεια και θα πάμε να τους τη πούμε» είπε στην τοποθέτησή της η Ευγενία, ενώ ο Φίλιππος διαφώνησε «ίσα-ίσα εμείς αυτό που παλεύουμε είναι να δώσουμε στον άλλο να καταλάβει γιατί αντιτασσόμαστε στην έξωση της κατάληψης και να δημιουργήσει κάποιο ρεύμα στήριξης. Όχι εμείς που το διοργανώνουμε να ρωτάμε συμφωνείτε ή όχι με το κλείσιμο ή το γκρέμισμα του Ματσάγγου». Η συμφωνία κατέληξε σε ένα διήμερο διαμαρτυρίας, που αφορούσε τις εξελίξεις γύρω από την κατάληψη και κάποιες πράξεις ακτιβισμού.

Το φαινόμενο των καταλήψεων στέγης δεν είναι καινούργιο (Καστέλς 1981). Σε όλη την Ευρώπη, η αστικοποίηση των πληθυσμών, η πολεοδομική ανάπτυξη των πόλεων άρχισε να ερημώνει παλιά τμήματα των πόλεων, πολλές φορές αποκτούσαν το στίγμα της κακόφημης περιοχής. Τα παραδείγματα είναι πολλά τα Docklands στο Λονδίνο, το Soho στη Νέα Υόρκη, το Kreuzberg στο Βερολίνο, το Μεταξουργείο στην Αθήνα, η Άνω Πόλη στη Θεσσαλονίκη, τα Παλιά του Βόλου. Είναι χώροι που προσφέρονται για αυτή τη κίνηση ακτιβισμού. Στο όνομα της κοινωνικής δικαιοσύνης και της προάσπισης του δημόσιου χώρου, τέτοιες ομάδες προβαίνουν σε «απαλλοτριώσεις» ιδιωτικών κτιρίων ή και σε «κατάληψη» τους και οι λέξεις στο σημείο αυτό έχουν σημασία. Εδώ παρατηρείται μια πολύ σοβαρή αντίδραση, που στο πεδίο μας είναι χαρακτηριστική. Στο όνομα ολόκληρης της κοινωνίας ή καλύτερα αξιών «πλειοψηφικής απεύθυνσης» ιδιοποιούνται ένα δημόσιο χώρο. Εδώ βρίσκεται μια αντίφαση στους όρους αντιδιαμετρική με τον επίσημο εκφρασμένο λόγο. Από τη μία παρατηρούμε διατυπώσεις γύρω από το δημόσιο «ανήκειν» και από την άλλη μια ιδιωτική «κοινωνικοποίηση» του χώρου.

Δεύτερο σημείο που πρέπει να σταθούμε, ο κοινός τόπος στην πρόσληψη της διαδικασίας επανάχρησης και από τις δύο απόψεις που παρουσιάσαμε. Όλοι αντιλαμβάνονται το μνημείο ως τόπο μνήμης, δημόσια περιουσία, όπως μας λέει ο Δημήτρης «όλοι θέλουμε να αξιοποιηθεί, το ζήτημα είναι προς ποια κατεύθυνση, το κέρδος ή την κοινωνία». Σε αυτή την περίπτωση ο τίτλος αυτού του κειμένου μάλλον παραπλανητικός είναι, χρήσιμος όμως για να διατυπώσει κανείς τα βασικά ερωτήματα που προσπαθούμε να απαντήσουμε. Αυτοί οι κοινοί συλλογιστικοί τύποι για τον ανθρωπολόγο αποτελούν εξαιρετικά χρήσιμα συμπεράσματα. Η ποικιλότητα των νοημάτων που βρίσκονται μπροστά μας (Geertz 2003) μας δίνει τη δυνατότητα να ανασυνθέτουμε το παρελθόν και να κάνουμε γενικεύσεις

μονοδιάστατες και υποκειμενικές από τη μια, βήμα προς την κατανόηση του προβλήματος μέσα από την προβολή των διάφορων ερμηνειών της πραγματικότητας από την άλλη. (Μαδιανού 1998).

Πολίτες σε αναμονή, προπαγάνδα σε δράση

Αν η διαμάχη τοπικής εξουσίας και μιας πολιτικής ομάδας πολώνει τη συζήτηση για τη χρήση του χώρου της καπνοβιομηχανίας, τότε γρήγορα γίνεται αντιληπτή η αποχή άλλων απόψεων από το δημόσιο λόγο γύρω από το θέμα. Ο Εμπορικός Σύλλογος, αν και έχει τοποθετηθεί από τη δική του πλευρά (αρχείο Θεσσαλίας), το ίδιο έχουν κάνει και κάποιοι σύλλογοι φοιτητών, και δημοτικές παρατάξεις, είναι φανερό όμως ότι αυτές οι απόψεις επιλέγουν την αποχή, καθώς είναι γενικόλογες και αμφίσημες ως προς την τοποθέτησή τους.

Την πρακτική εκδοχή αυτής της «παραίτησης» από το δημόσιο πεδίο συζήτησης παρατήρησα κατά τη δεύτερη επίσκεψη στο χώρο. Διαπίστωσα περισσότερο μια παθητική χωρική «προετοιμασία» για ότι πρόκειται να συμβεί, όποτε κι αν αυτό γίνει. Ταμπέλες ξεπουλήματος, εκποίησης στέκουν για χρόνια στις βιτρίνες των υπό κατεδάφιση καταστημάτων. Αυτή η αναμονή των γεγονότων αποφασισμένων κάπου αλλού αποτελεί μέθοδο χωρικής και κοινωνικής πειθάρχησης δρώντων υποκειμένων, η αξία του δημόσιου λόγου των οποίων έχει χαθεί (Σταυρίδης 2006, Μπακαλάκη 2006). Στη συνέχεια απευθύνθηκα σε πληροφορητές από τους φοιτητικούς συλλόγους. Εκεί υπήρχε μια σαφώς διατυπωμένη άποψη. *«Το πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, αντιμετωπίζει σοβαρά κτιριακά προβλήματα. Οι περίπου έξι χιλιάδες φοιτητές του μοιράζονται σαράντα δωμάτια φοιτητικής εστίας. Σχολές ολόκληρες δε μπορούν να συγκεντρωθούν κάπου και διαθέτουν δύο ή τρία κτίρια. Το Ματσάγγου για μας είναι ιδανική περίπτωση ώστε εκεί να γίνουν φοιτητική Εστία, κάποια σχολή και το φοιτητικό στέκι ξανά»* μας λέει ο Βασίλης. Οι φοιτητικοί σύλλογοι εκφέρουν θεσμικό λόγο και από την άποψη αυτή δικαιώνεται και η τοποθέτησή τους. Η άποψή τους μοιάζει με τη διακηρυγμένη άποψη του πανεπιστημίου και των οργάνων του, και τις απόψεις των καταληψιών για δημόσια χρήση του χώρου. Αυτή η άποψη όμως, αναμετριέται με το περιθώριο του δημόσιου διαλόγου. Στερείται όμως θεσμική δυνατότητα για εφαρμογή.

Στους ανεπίσημους θεσμικούς φορείς θα πρέπει να προσθέσω και τον τύπο. Στις τοπικές εφημερίδες έχουν δημοσιευθεί ρεπορτάζ για αστυνομικές επιχειρήσεις που στοχοποίησαν με ηθικοπολιτικό τρόπο κάποιους από τους φορείς των «ανεπίσημων» απόψεων. Για παράδειγμα η φιλολογία πως η κατάληψη είναι χώρος χρήσης απαγορευμένων ουσιών, νομιμοποιείται στη κοινή γνώμη όταν παρεμβαίνει το σώμα δίωξης ναρκωτικών. Η παραγνώριση της φοιτητικής άποψης, περνά μέσα από τη συστηματική απαξίωση των προτάσεών της από τον τύπο (αρχείο Θεσσαλίας, Ταχυδρόμου) αλλά και την καταστολή οποιασδήποτε κίνησης που θίγει όσους ασκούν εξουσία στο ίδρυμα. Εδώ αξίζει να εισάγουμε στην

προσέγγισή μας την έννοια της ηγεμονίας που διατύπωσε ο Gramsci. Η έννοια της ηγεμονίας κατασκευάστηκε για να περιγράψει εκείνες τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές διαδικασίες τις οποίες το εργατικό κίνημα και οι επαναστατικές του ιδέες θα επέβαλλαν θα υφίσταντο στη μεσοπολεμική Ιταλία (Γκράμσι 1974). Κατά αναλογία και στην περίπτωση μας, σε μια κοινωνία που τα μέσα τα οποία επηρεάζουν την κοινή γνώμη είναι ισχυρότερα από ποτέ το διακύβευμα της ηγεμονίας είναι υπαρκτό, μάλιστα είναι και επίδικο⁴.

Η ειρωνεία μιας φωτογραφίας: η δημιουργία της ετεροτοπίας

Προχωρούμε σε μια επιστημολογική παρατήρηση, ο χώρος που απασχολεί σήμερα σχεδόν όλες τις κοινωνικές επιστήμες δεν είναι αυθύπαρκτος. Ο χώρος υπάρχει πάντα σε σύνδεση με τον χρόνο, σημαίνεται πάντοτε σύμφωνα με τις ιστορικές συνθήκες (Νιτσιάκος 2003, Παπαταξιάρχης- Παραδέλλης 1993, Ρέτζος 2006). Ο χώρος σήμερα δεν αποτελεί μια φυσική θέση αλλά προσδιορίζεται από τη γειτονιά, τα σημεία της, τα ιστορικά της συμφραζόμενα (Φουκώ 1984). Η ανακάλυψη μιας φωτογραφίας του παλιού Ματσάγγου (Τριάντου 1994) στις ιστορικές συνθήκες «δόξας» του τότε εργοστασίου, αφού έπαιξε κεντρικό ρόλο στον παραγωγικό ιστό της πόλης, απλά έπαιξε το ρόλο μιας ιστορικής ειρωνείας. Κάποιος είπε πως η ιστορία επαναλαμβάνεται είτε ως φάρσα είτε ως κωμωδία και μεγαλύτερη δικαίωση δε μπορούσε να βρει.

Ο ελεύθερος χώρος, ο ανοιχτός χώρος, διακύβευμα για την περιοχή σήμερα μερικές δεκαετίες πριν τριγύριζε το εργοστάσιο. Ο Bachelard μας υπενθυμίζει πως δε ζούμε σε έναν άδειο χώρο, αλλά στον χώρο των ονείρων μας, των παθών μας, των επιλογών μας. Εδώ συνίσταται και η δημιουργία της ετεροτοπίας⁵. Στην ουσία γύρω από το έρημο εργοστάσιο προκύπτουν περισσότερες από μία προσλήψεις του ίδιου χώρου.. Η ύπαρξη του τόπου δεν αμφισβητείται· όμως είναι η ετεροτοπία η οποία προβάλλει επάνω στον χώρο τα «θέλω» ανθρώπων ή ομάδων και τους αντιπαρατιθέμενους λόγους τους, διαμορφώνοντας τον χώρο σε ένα «πολυτοπικό» σύνολο (multilocality- Rodman 1992). Επίσης εμφανίζει και ρήξη σε σχέση με τον χρόνο, επιβάλλει στους ανθρώπους να συνδέσουν το χώρο και τον χρόνο με

⁴ Η έννοια επίδικο διατυπώθηκε από τον Κ. Καστοριάδη και χρησιμοποιείται αρκετά από τον Τ. Φωτόπουλο όταν θέλουν να περιγράψουν πολιτικά διακυβεύματα του μέλλοντος

⁵ Ο όρος ετεροτοπία χρησιμοποιείται από τον Φουκώ (1984) ως εναλλακτικός προσδιορισμός ανάμεσα στους τόπους και τις ουτοπίες, και παρουσιάζει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με τον M. de Certeau (1984), που συνδυάζει την «αδυναμία» του πεδίου με το περπάτημα -δηλαδή την κίνηση- και την ιδιότητα του «τυφλού» (blindness), η επιλεκτική πρόσληψη του τοπίου στοιχειοθετεί ένα είδος «ετεροτοπίας» (heterotopia), μέσω της οποίας το τοπίο συγκροτείται υποκειμενικά για κάθε χρήστη. Σημαντική αιχμή για να διαπιστώσουμε τις διαδικασίες αυτές στο πεδίο που μας απασχολεί αποτελούν, κατά την άποψή μου, οι διαφορετικοί αντικρουόμενοι λόγοι για τον ίδιο χώρο που προσλαμβάνουν τον χώρο ως διαφορετικό κάθε φορά βιωμένο τόπο. (αντίστοιχο παράδειγμα στο Δαλκαβούκης 2007)

ιστορικές αντινομίες σε σχέση με τα κοινωνικά φαινόμενα που είναι από τη φύση τους συγχρονικά (Φουκώ 1984).

Πολύ κοντά στα ερωτήματα, αναστοχαστικό σχέδιο για το πεδίο

Το πρωτόλειο ερώτημα για τον τρόπο με τον οποίο διεξάγεται η δημόσια συζήτηση γύρω από την αξιοποίηση των βιομηχανικών κτιρίων, αποτέλεσε το κίνητρο διενέργειας αυτής της έρευνας. Η διατύπωση απαντήσεων στην εθνογραφία, δεν είναι εύκολη ούτε από μεθοδολογική ούτε από σημασιολογική άποψη. Η γνώση που έρχεται στον ερευνητή από «τα κάτω» αποτελεί γνώση που δύσκολα γίνεται αντικείμενο διαχείρισης. Γιατί η ανθρωπολογία δεν αφηγείται απλώς, αλλά συνθέτει μια πραγματικότητα τόσο ζωντανή όσο και οι αντίρροπές της (Μαδιανού 1998:11-63), και με αυτή την έννοια τοποθετείται και ετεροκαθορίζεται από παράγοντες που δεν έχουν να κάνουν πάντοτε με τον ερευνητή. Η χρήση δε των αποτελεσμάτων της έρευνας διατυπώνει συνεχώς και τη θέση του ερευνητή ως προς το πεδίο. Πολλές φορές η πολιτική κατηγοριοποίηση γίνεται αναπόφευκτη και άλλες φορές αναγκαία. Σε πολλές περιπτώσεις οι ανθρωπολόγοι είναι η γλώσσα ή τα αυτιά ή η συνείδηση της κοινωνίας σε τόπους μακρινούς ή κοντινούς για τους οποίους η ίδια η κοινωνία δε θέλει να ακούσει, να μιλήσει ή να γνωρίζει. Αν οι ανθρωπολόγοι είχαν την επιλογή να παίρνουν ή όχι θέση γύρω από ένα ζήτημα, δε ξέρω πόσοι θα επέλεγαν το ένα και πόσοι το άλλο. Η συμμετοχική παρατήρηση είναι όμως μια απρόβλεπτη και γι αυτό ελκυστική διαδικασία και πολλές φορές σε αναγκάζει να ακολουθείς τα γεγονότα που εκείνη καθορίζει.

«Αστυνομία παντού. Πέντε, έξι δρόμους μακριά, και ερημιά μεσημέρι σε ένα από τα πιο πολυσύχναστα μέρη της πόλης. Όλα ίχνη μιας σαρωτικής αλλαγής για το ζήτημα που μελετάμε. Με εντολή του πρύτανη –έτσι είπαν- μια μπάλα κατεδάφισης πήρε λίγα μέτρα φόρα και γκρέμισε με εκκωφαντικό θόρυβο ένα κομμάτι μνήμης, ένα κομμάτι ιστορίας. Το κτίσμα δεν ήταν διατηρητέο έμαθα αργότερα, αλλά για ότι αισθανόμουν τον καιρό που μελετούσα την κατάσταση του Ματσάγγου λίγη σημασία είχε. Μια ντουζίνα αστυνόμοι και τρεις εργάτες αποτελείωναν την πρωινή δουλειά. Αμήχανες ματιές με τους καταληψίες και τους περιοίκους. Χώρος παρκαρίσματος μας πληροφορούν οι φήμες, αρχή του σχεδίου ανάπλασης του χώρου. Αστείο αν κάποιος δει το μέγεθος του οικοπέδου. Πλήγμα στην διαφορετική άποψη σκέφτηκα και είπα να μη το γράψω από επιστημονική ηθική. Μετά σκέφτηκα τη δουλειά του Herzfeld στην Μπανγκόκ με τη συνοικία που προστατεύει και διαλύθηκαν οι ανθρωπολογικές μου τύψεις[...].» Η ανθρωπολογική αφήγηση είναι συγχρονική και γι αυτό φορτισμένη νοηματικά, πολιτικά, ηθικά. Το πιο πάνω κομμάτι από το τέλος του εθνογραφικού ημερολογίου μου, πέρα από αναστοχαστικό για τον ίδιο τον ερευνητή, είναι και η έμπρακτη διατύπωση κάποιων συμπερασμάτων.

Για το ζήτημα της χρήσης του Ματσάγγου διατυπώνονται τρία είδη δημόσιου λόγου (η κατασκευή ομαδοποιήσεων είναι συμβατική αλλά αναγκαία για

να κατανοήσουμε το πεδίο). Η επίσημη εκφορά διατυπώνεται από το δήμο και το πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και τα φυσικά πρόσωπα που εκπροσωπούν τους θεσμούς αυτούς. Στη περίπτωση μας στα χρόνια της διαμάχης είναι πολύ περισσότερα από ένα. Υπάρχει μια ανεπίσημη εκφορά άποψης από τη σκοπιά της μη πολιτικής νομιμοποίησης και αφορά την αναρχική ομάδα που δραστηριοποιείται σε κατάληψη τμήματος του χώρου. Η τρίτη άποψη που αφορά τους φοιτητικούς συλλόγους και τον τύπο την ονομάζουμε συμβατικά θεσμική, μιας και είναι φορείς που νομιμοποιούνται να ασκούν κριτική και έλεγχο στην εξουσία.

Όπως αναλυτικά παρουσιάστηκε πιο πάνω η επίσημη άποψη διατυπώνεται από τη θέση του «ανήκειν» του χώρου, από τη στιγμή που αυτοί είναι τα υπεύθυνα όργανα και θα κινηθούν κατά βούληση, αλλά του μη-χρήσθαι αφού δεν χρησιμοποιούν το χώρο και ουσιαστικά επιτρέπουν ως φορείς από την μακροχρόνια αχρησία του. Η ανεπίσημη τοποθέτηση αφορά τη δημόσια χρήση του αλλά με ιδιωτικούς όρους, προϋποθέσεις που εξασφαλίζει η μακρόχρονη δράση της ομάδας στο κτίσμα. Η θεσμική αντίληψη μπορεί να παίξει εν δυνάμει θεσμικό ρόλο, παρά ταύτα η αυτοτοποθέτηση των φορέων που μπορούν να ασκήσουν έλεγχο σε διαφορετικές προσεγγίσεις σε σχέση με την αξιοποίηση, δε δίνει τη δυνατότητα για υλοποίηση των προσεγγίσεων αυτών. Η ατελέσφορη διεξαγωγή του δημόσιου διαλόγου, οφείλεται στους αντικρουόμενους επιτελεστικούς λόγους των υποκειμένων της διαμάχης (Φραγκουδάκη 1993). Αυτός ο τύπος ατελέσφορης διαμάχης τείνει να κυριαρχεί στη δημόσια σφαίρα στην Ελλάδα. Η ανθρωπολογία, μέσω της εθνογραφίας το μόνο που έχει να προσφέρει είναι ακόμη ένα παράδειγμα για τα αδιέξοδα γύρω από τα οποία συγκροτούνται πολλές προσπάθειες δημόσιου διαλόγου. Τα κοινωνικά συμφραζόμενα αυτών των προσπαθειών είναι γνωστά και αφορούν ευρύτερα τη συγκρότηση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Παντελής Προμπονάς, επί πτυχίω φοιτητής Εθνολογίας, στο τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Βιβλιογραφία

- Augé Marc, *Για μια ανθρωπολογία των σύγχρονων κόσμων*, Αθήνα 1999, Αλεξάνδρεια
- De Certeau M., *The Practice of Every Day Life*, Berkley: University of California Press, 1984
- Δημόγλου Αίγλη, *Η βιομηχανία στον νομό μαγνησίας*, Αθήνα 2005, Κέρκυρα
- Eriksen Thomas Hylland, *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα*, Αθήνα 2007, Κριτική
- Geertz Clifford, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αθήνα 2003, Αλεξάνδρεια
- Gramsci Antonio, *Παρελθόν και Παρόν*, Αθήνα 1974, Στοχαστής
- Herzfeld Michael, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, Αθήνα 1998, Αλεξάνδρεια
- Jameson Fredric, *Το μεταμοντέρνο*, Αθήνα 1999, Νεφέλη
- Καστέλς Μανουέλ, *Πόλη και κοινωνικοί αγώνες*, Αθήνα 1981, Αγώνας
- Levi- Strauss Claude, *Θλιβεροί τροπικοί*, Αθήνα 2000, Χατζηνικολή
- Μαδιανού- Γκέφου Δήμητρα, *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία*, Αθήνα 1998, Ελληνικά Γράμματα
- Μαδιανού- Γκέφου Δήμητρα, *Πολιτισμός και Εθνογραφία*, Αθήνα 1999, Ελληνικά Γράμματα
- Μεταξάς Γιώργος, *Ο καθημερινός χώρος*, Αθήνα 1983, Κομμούνα
- Νικολαΐδου Σήλια, *Η Κοινωνική οργάνωση του Αστικού Χώρου*, Αθήνα 1993, Παπαζήση
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Χτίζοντας τον χώρο και τον χρόνο*, Αθήνα 2003, Οδυσσεάς
- Οικονόμου Δημήτρης, Σαρηγιάννης Γεώργιος, Σεργάος Κωνσταντίνος (επιμ), *Πόλη και Χώρος από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα 2004, συλλογικός τόμος τιμητικός για τον καθ. Αραβαντινό Αθανάσιο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Σύλλογος Ελλήνων Πολεοδόμων και Χωροτακτών, Μέμφις Α.Ε.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Παραδέλλης Θόδωρος (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, Αθήνα 1993, Αλεξάνδρεια
- Ρέντζος Γιάννης, *Ανθρωπογεωγραφίες της πόλης*, Αθήνα 2006, Τυπωθήτω- Δάρδανος
- Smith Philip, *Πολιτισμική Θεωρία*, Αθήνα 2006, Κριτική
- Τερκενλή Θεανώ, *Το πολιτισμικό τοπίο*, Αθήνα 1996, Παπαζήση
- Τριάντου Ελένη, *Ο Βόλος μέσα από την ομίχλη του χρόνου*, Βόλος 1994, Γραφή
- Φραγκουδάκη Άννα, *Γλώσσα και Ιδεολογία*, Αθήνα 1993, Οδυσσεάς
- Χαστάογλου Βίλμα, *Βόλος το πορτραίτο της πόλης*, Βόλος 2007, Βόλος
- Yeager M. Rickie, *Creating the post- industrial city. A study in conflict*, Ohio 2006, unpublished Thesis- Ohio State University
- Άρθρα** (ελληνικά και ξενόγλωσσα)
- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Η Ελληνική βιομηχανία τον 19^ο αιώνα. Περιοδολόγηση. Προβλήματα ολοκλήρωσης», στο Δερτιλής Γ. Β.- Κωστής Κ., *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα- Κομοτηνή 1991, Σάκκουλας

- Δαλκαβούκης Βασίλης, «Κατανοώντας το παλίμψηστο του τόπου. Ευθείες και πλάγιες συνδηλώσεις σ' ένα συνοριακό τοπίο», υπό δημοσίευση στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Χωρικοί Μετασχηματισμοί και Κοινωνική Έρευνα*
- Ζαρκιά Κορνηλία, «Η συμβολή της Ανθρωπολογίας του Χώρου», *Εθνολογία 1*, σ. 75-83
- Zubrow Ezra, *Conflict, Heritage and Place: Problems of Cultural Ownership in the Era of Globalization*, unpublished plan for presentation, 2006
- Gupta A. – Ferguson J., "Beyond «Culture»: Space, Identity and the Politics of Difference" in Gupta A. - J. Ferguson (eds.), *Culture, Power, Place. Explorations in Critical Anthropology*, London: Duke University Press, 1997, p.p. 33-51.
- Lyth Peter, "Selling history in an age of industrial decline: Heritage tourism in Robin Hood County", πρακτικά XIV International Economic History Congress, Helsinki
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, «Τόποι Ενσώματοι, Τόποι Ενσωματωμένοι, Κοινοί Τόποι», *Σύγχρονα Θέματα 93 2006*, σ.15-22
- Παναγόπουλος Κ. Ι., «Προγράμματα περιβαλλοντικής και γενικότερης έρευνας και εκπαίδευσης μέσα από την αποκατάσταση των παλιών βιομηχανικών εγκαταστάσεων», Αρχείο Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας Βόλου
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Εθνογραφία και Αυτογνωσία», στο Herzfeld Michael, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, Αθήνα 1998, Αλεξάνδρεια
- Πιτσιώρη Δημήτρη, «Η βιομηχανία του Βόλου από το 1881 μέχρι σήμερα», *Αντί 1986*
- Rodman M, "Empowering Place: Multilocality and Multivocality", *American Anthropologist*, 1992, 94/3: 640-56
- Σβορώνου Ελένη, *Επανάχρηση βιομηχανικών κτιρίων: προτάσεις για τη συστηματοποίηση της πρακτικής που ακολουθείται στην Ελλάδα*, ανακοίνωση σε συνέδριο, Αρχείο Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας Βόλου
- Σταυρίδης Σταύρος, «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας», *Ουτοπία 72 2006*, σ. 145-158
- Τσιμπιρίδου Φωτεινή, «Χώρος: Δομές και Αναπαραστάσεις», *Εθνολογία 3 1994*, σ. 5-31
- Φουκώ Μισέλ, «Ομιλίες και Γραπτά 1984, Περί αλλοτινών χώρων (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών, 14 Μαρτίου 1967)», *Architecture, Mouvement, Continuité*, τεύχος 50, Οκτώβριος 1984, 46-49 (ελληνική μετάφραση)
- Χαστάογλου Βίλμα, «Η ίδρυση και η εξέλιξη της νέας πόλης του Βόλου τον 19^ο αιώνα», στο *Βόλος ένας αιώνας ιστορία: από την ένταξη στο ελληνικό κράτος ως τους σεισμούς του 1955*, Βόλος 1999, Βόλος

Αρχεία και άλλες πηγές

- «Αφιέρωμα στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου», δημοσίευμα αγνώστου, Αρχείο Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας
- «Η κατάσταση των εργοστασίων του Βόλου», έκθεση του 1945, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, ΓΑΚ Νομού Μαγνησίας, Αρχείο Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας

Προτάσεις και Προγράμματα που αφορούν την βιομηχανική κληρονομιά, αρχείο
Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας

Reusing the industrial heritage, Municipality of Volos, Ενημερωτικό δελτίο του Δήμου
Βόλου και του Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας

Εν Βόλω, «Αφιέρωμα δημόσιοι χώροι», τεύχος 15 2004, σ. 12-121

Τοπικές εφημερίδες: Θεσσαλία (αρχείο)

Προκηρύξεις συνέλευσης Μασσάγγου γύρω από το ζήτημα της κατάληψης («η πόλη, ο
δήμαρχος, ο πρότανης, τα φράγκα, εμείς, εσείς;», «Μαύρο Μελάκι Καλοκαίρι 2007»,
«Κάτω τα χέρια από τις καταλήψεις» κ.ά.)

Από την καπνοβιομηχανία Ματσάγγου στην κατάληψη Ματσάγγου. Ο χώρος ως επίδικο αντικείμενο.

Τα αστικά κενά που προέκυψαν από τη διαδικασία αποβιομηχάνισης αποτελούν συχνά το διακύβευμα μιας δημόσιας διαμάχης σχετικά με την αξία και τη θέση τους στις σύγχρονες πόλεις. Μια διαμάχη με τέτοια χαρακτηριστικά εμφανίζεται στην πόλη του Βόλου στην περίπτωση του εγκαταλελειμμένου εργοστασίου Ματσάγγου. Στην περίπτωση του κτιρίου Ματσάγγου παρακολουθούμε τη διαδρομή μιας συλλογικότητας που συγκροτεί την ταυτότητά της μέσα από την διεκδίκηση του αστικού χώρου μετασχηματίζοντας το σύγχρονο πρόσωπο του εργοστασίου.

Η διαδικασία της αποβιομηχάνισης στον ελληνικό χώρο, η οποία ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1960 και κορυφώθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 κληροδότησε στον πολεοδομικό ιστό των περισσότερων αστικών κέντρων αρκετά εγκαταλελειμμένα και ερειπωμένα βιομηχανικά συγκροτήματα. Ήδη από τη δεκαετία του 1980 κάνει την εμφάνισή της στην Ελλάδα μια τάση διάσωσης και ανάδειξης αυτών των κτιρίων, αξιολογώντας τα ως κομμάτι του «ιστορικού πυρήνα» των πόλεων (Μπελαβίλας, 1998).

Ο Βόλος από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα εξελίχτηκε σε ένα από τα δυναμικότερα βιομηχανικά κέντρα της ελληνικής περιφέρειας. Μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο και τους σεισμούς του 1955 η βιομηχανία του Βόλου συρρικνώνεται και οι άλλοτε ακμάζουσες επιχειρήσεις κατέρρευσαν με αποτέλεσμα πολλές βιομηχανικές εγκαταστάσεις που βρίσκονταν μέσα στην πόλη να εγκαταλειφθούν. Από τη δεκαετία του 1980 η τοπική αυτοδιοίκηση αλλά και το νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας ξεκίνησαν μια πολιτική απόκτησης των βιομηχανικών κτιρίων με σκοπό την επανάχρησή τους. Τα κτίρια αποκτήθηκαν μέσα από την ανταλλαγή οικοπέδων, τη δωρεά ή την αγορά σε συμφέρουσα τιμή (Δερβένης, 2007).

Η Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου ιδρύθηκε το 1890 από τον καπνέμπορο Νικόλαο Ματσάγγο. Η μικρή βιοτεχνία καπνού από το 1918, όταν η επιχείρηση πέρασε στα χέρια των γιων του ιδρυτή, εξελίχθηκε με ραγδαίους ρυθμούς μέσα από σταδιακές επεκτάσεις, αγορές μηχανημάτων και την αύξηση της παραγωγής. Το εργοστάσιο, που αρχικά είχε στεγαστεί σ' ένα κτίριο στις οδούς Σωκράτους και Μακεδονομάχων, αργότερα επεκτάθηκε ως την Ερμού, ενώ το 1936 έγινε προσθήκη πτέρυγας από τη στοά της Σωκράτους ως την οδό Αλεξάνδρας. Το εργοστάσιο διέθετε μηχανουργείο, κυτοποιείο, ξυλουργείο, λιθογραφείο και χημείο. Στη διάρκεια της Κατοχής τα σιγάρα Ματσάγγου υπείχαν περίπου θέση νομίσιματος στην οικονομία του Βόλου. Το 1947- 48 ο Ματσάγγος κατέκτησε την πρώτη θέση μεταξύ των ελληνικών καπνοβιομηχανιών. Κατά την επόμενη δεκαετία ωστόσο, αλλαγές στην ιδιοκτησία και τη διοίκηση της Εταιρείας επηρέασαν δυσμενώς την πορεία της επιχείρησης, η οποία μετά από περιπέτειες περιήλθε στην ιδιοκτησία της ΕΤΒΑ (Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης). Το 1965 γιορτάζονται με πανηγυρικό τρόπο στο Βόλο τα 75 χρόνια της καπνοβιομηχανίας. Το 1970 η καπνοβιομηχανία τέθηκε υπό αναγκαστική διαχείριση και ύστερα από δύο χρόνια σταμάτησε και η παραγωγική διαδικασία (Κολιού, 1994). Το κεντρικό κτιριακό συγκρότημα της καπνοβιομηχανίας ανήκει σήμερα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας ενώ δύο τμήματά του, στον πεζόδρομο της Ερμού και στην οδό 28^{ης} Οκτωβρίου έχουν κριθεί διατηρητέα.

Μέχρι τον Νοέμβριο του 2002 το κτίριο του καπνεργοστασίου ήταν κλειστό και εγκαταλελειμμένο. «Το Νοέμβριο του 2002, ομάδα ανθρώπων (κάτοικοι της πόλης, φοιτητές, εργάτες κ.α.) κατέλαβε το παλιό εργοστάσιο με σκοπό τη δημιουργία ενός αυτόνομου ραδιοφωνικού σταθμού» (Μαύρο Μελάνι, 2007). Αν και ο ραδιοφωνικός σταθμός δεν λειτούργησε τελικά, «η ανάγκη για συλλογική δράση και η επιθυμία για τη δημιουργία ενός αυτόνομου χώρου» είχε ως αποτέλεσμα ο χώρος σήμερα να λειτουργεί ως κατάληψη στέγης και ως αυτοδιαχειριζόμενο πολιτικό στέκι. Κατά τους πρώτους μήνες λειτουργίας της κατάληψης, το ισόγειο του κτιρίου καθαρίστηκε, παλιά έπιπλα και μηχανήματα του εργοστασίου μεταφέρθηκαν, αρχαιακό υλικό που βρέθηκε παραδόθηκε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και έγιναν διάφορες επισκευές ώστε να οργανωθεί λειτουργικά ο χώρος. Το κτίριο Ματσάγγου ξανάνοιξε στην πόλη του Βόλου. Οι προβολές ταινιών, οι εκδηλώσεις, οι συναυλίες, οι ανοιχτές συνελεύσεις, η δημιουργία δανειστικής βιβλιοθήκης και αυτοοργανωμένου καφενείου δημιούργησαν ένα εναλλακτικό πολιτιστικό και πολιτικό στέκι στην πόλη του Βόλου. Οι οδοί Σωκράτους και Παύλου Μελά από απλά περάσματα μετατράπηκαν σε σημείο συνεύρεσης και πολιτικής όσμωσης και ένας εγκαταλελειμμένος τόπος στην καρδιά της πόλης και πλάι στον κεντρικό εμπορικό άξονα απέκτησε ξανά ζωή. Ενώ σε αυτήν τη χρονική συγκυρία η πόλη του Βόλου εκσυγχρονίζεται και αναπλάθεται και τα αστικά κενά που έχουν προκύψει από τη διαδικασία αποβιομηχάνισης επαναξιοποιούνται από δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, το κτίριο Ματσάγγου μετατρέπεται σε κατειλημμένο κτίριο από μερίδα πολιτών «που διεκδικούν έναν αχρησιμοποίητο χώρο και τον αναβαθμίζουν» (Leontidou, 2006).

Στην Ευρώπη είναι σύνηθες τα κτίρια να καταλαμβάνονται για να χρησιμοποιηθούν ως κοινωνικά κέντρα (social centers). Τα κοινωνικά κέντρα είναι

τόποι συνάντησης σε ένα μη εμπορευματικό πλαίσιο, όπου πολλές δραστηριότητες συμβαίνουν σε ένα χώρο. Αυτές οι λειτουργίες αποφασίζονται με μη ιεραρχικές διαδικασίες που διέπονται από το πνεύμα της συνεργασίας και της αλληλεγγύης. Τα κοινωνικά κέντρα ενώνουν το παρελθόν (καταλήψεις και αντίθεση στην ανάπτυξη) με το παρόν των αστικών κοινωνικών κινήματων, αποτελώντας αυτοδιαχειριζόμενα δημιουργικά workshops εναλλακτικών ταυτοτήτων και πολιτικής ανυπακοής (Leontidou, 2006). «Τα κοινωνικά κινήματα της πόλης είναι λοιπόν τέτοιες κοινωνικές διαδικασίες, που μέσα από τις διάφορες εκφάνσεις τους ξεκινούν με αφορμή ένα επίδικό αντικείμενο στην πόλη συνεπιφέροντας μια ποιοτική αλλαγή στην κοινωνική δομή» (Καστέλς, 1980). Η θεωρία σχετικά με το χώρο και τα κοινωνικά κινήματα έχει χρησιμοποιηθεί στην ανάλυση των καταλήψεων ως αστικά κοινωνικά κινήματα (Horta, 2006). Η διεκδίκηση από μια κοινωνική ομάδα ενός χώρου μέσα στην πόλη υπερβαίνει τον καθεαυτό χώρο και αρθρώνει ένα γενικότερο λόγο διεκδικώντας «μια άλλη πόλη για μια άλλη ζωή». Σύμφωνα με την περιοδική έκδοση της κατάληψης Ματσάγγου «όταν λοιπόν δεν υπάρχει χώρος να αναπνεύσεις, τις αξίες της ζωής τις δημιουργείς μόνος σου» (Μαύρο Μελάι, 2007). Οι διεκδικήσεις του αστικού χώρου προκύπτουν από την καθημερινή ζωή και μπορούν να εκφραστούν μέσα από οργανώσεις γειτονιάς (Λαζαρίδης,χ.χ.) έως και μέσα από μεγάλα ριζοσπαστικά κινήματα που έχουν ως στόχο τη συμμετοχή των πολιτών στο επίπεδο των αποφάσεων που σχηματοποιεί την πόλη· ζητούν δηλαδή το *δικαίωμα στην πόλη*. Η έννοια της οικειοποίησης του χώρου συγκροτείται γύρω από την αξία χρήσης σε αντίθεση με αυτήν της κυριαρχίας που εστιάζει στην ανταλλακτική αξία (Lefebvre, 1977). «Μέσα από την κατάληψη στέγης απορρίπτουμε την εκμετάλλευση της ιδιοκτησίας και του ενοικίου» (Μαύρο Μελάι, 2007). Καθώς η πόλη, σύμφωνα με την κοινωνική θεώρηση του χώρου, ορίζεται ως ο χώρος της ταξικής αναπαραγωγής (Λαζαρίδης,χ.χ.) μπορούμε να «διαβάσουμε» τη σύνδεση του χώρου με τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς μέσω του διπόλου πολιτών και εξουσίας, «ανάμεσα στον έλεγχο της εξουσίας και την αυτονομία των ανθρώπων»(Castells, 2002).

Η κατάληψη του πανεπιστημιακής ιδιοκτησίας διατηρητέου κτιρίου προκάλεσε την έναρξη μιας δημόσιας διαμάχης σχετικά με τη χρήση και το μέλλον του κτιρίου. Με αφορμή την κατάληψη Ματσάγγου ενεργοποιήθηκαν σενάρια που εκπορεύτηκαν κυρίως από την τοπική αυτοδιοίκηση, το Πανεπιστήμιο και τον τοπικό Τύπο σχετικά με την επανάχρηση και τη μελλοντική αξιοποίηση του κτιρίου. Το Ματσάγγου άρχισε να αποτελεί το διακύβευμα μιας διαμάχης που καθιστά το χώρο επίδικο αντικείμενο.

Σύμφωνα με το Foucault ο χώρος είναι θεμελιώδης για την άσκηση κάθε τύπου εξουσίας. Οι τρόποι με τους οποίους η θεσμική εξουσία παρουσιάζει, σημειώνει, ταξινομεί και παρεμβαίνει στο χώρο έχει σημαντικές συνέπειες για την κοινωνική και χωρική οργάνωση (Horta, 2006). Η πολιτική του κράτους απέναντι στα αστικά κοινωνικά κινήματα εναλλάσσεται ανάμεσα στην αφομοίωση μέσα από ποικίλες προσεγγίσεις σχεδιασμού και την καταστολή που μπορεί να περιλαμβάνει την περιστασιακή διάλυση των παράνομων οικημάτων(Leontidou, 2006). Τα τελευταία χρόνια οι αρχές στρέφονται και σε άλλες μορφές επιτήρησης, όπως είναι οι κάμερες

και ολοένα περισσότερο προς τον επηρεασμό της κοινής γνώμης μέσω των μέσων μαζικής ενημέρωσης (Leontidou, 2006). Μπορούμε να διακρίνουμε την ανάδυση δύο κυρίαρχων θεσμικών λόγων. Ο πρώτος είναι η ιδεολογία της παρανομίας ο οποίος παράγει «έναν χωρικό χάρτη σημασιών» (Horta, 2006) που βασίζεται σε ένα νομικό καθεστώς και παράγει ταυτίσεις και κατηγοριοποιήσεις. Ο δεύτερος αποτελεί μια ιδεολογία γκετοποίησης στα πλαίσια της οποίας η άρθρωση ανάμεσα στους λόγους της παρανομίας, της εγκληματικότητας και του χώρου διαμορφώνει μια μορφή κοινωνικού ελέγχου (Horta, 2006). Η εξέλιξη αυτή οδηγεί τα κοινωνικά κινήματα σε μια διαλεκτική αντίσταση που αμφισβητεί νοήματα, στερεότυπα και τον στιγματισμό του τρόπου ζωής τους. «Η πόλη αποτελεί κεντρική έννοια προκειμένου να μεταδώσουν τα δικά τους εναλλακτικά αφηγήματα» (Horta, 2006).

Το καπνεργοστάσιο Ματσάγγου λειτούργησε για όλο σχεδόν τον 20ό αιώνα αποτελώντας έναν σημαντικό οικονομικό και κοινωνικό παράγοντα στην πόλη του Βόλου. Παρέμεινε εγκαταλελειμμένο και κλειστό για 30 χρόνια ώσπου επαναχρησιμοποιήθηκε με ένα διαφορετικό νόημα και για ένα διαφορετικό σκοπό. Η κατάληψη Ματσάγγου υπάρχει ήδη εδώ και πέντε χρόνια. Μέσα από την καθημερινή πρακτική της συλλογικότητας της κατάληψης, η ιστορικότητα του παλαιού κτιρίου εμπλουτίζεται με μια νέα αφήγηση. Άλλωστε η αναζήτηση της ιστορίας, όπως θα περιέγραφε ο de Certeau (De Certeau ,1984), φαίνεται να αποτελεί μία καθημερινή πρακτική. Η νέα σημείωση του χώρου που επιχειρείται από την κατάληψη Ματσάγγου (με μικρά καθημερινά συμβάντα ή με βαθιές τομές) εμπλουτίζει την ιστορία του κτιρίου. «Η κατάληψη προωθεί μια άλλη έννοια της χρήσης ενάντια στην αντίληψη που θέλει "χρήσιμο" μόνο ό,τι μπορεί να γίνει πάρκινγκ ή εμπορικό κέντρο...Αντίθετα, προσπαθεί να εκτρέψει την έννοια του ιδιωτικού χώρου και να τον κάνει δημόσιο, ανοιχτό, ζωντανό»(Μαύρο Μελάι, 2007).

Κατερίνα Αντωνίου, Ιστορικός, μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Νεότερη Ελληνική Ιστορία, Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ιωάννα Μπαρκούτα, Αρχιτέκτονας μηχ., μεταπτυχιακή φοιτήτρια

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Δερβένης Δημήτρης, «Η επανάχρηση και αξιοποίηση των βιομηχανικών κτιρίων της πόλης από το Δήμο Βόλου», *Η Θεσσαλία*, 8/4/2007

Κολιού Νίτσα, *Η βιομηχανία του Βόλου. Σύντομες αναφορές στο χθες και το σήμερα*, Δημοτικό Κέντρο Ιστορικών Ερευνών, Τεκμηρίωσης Αρχείων και Εκθεμάτων, Βόλος, 1994

Μαύρο Μελάκι, Καλοκαίρι 2007

Μπελαβίλας Νίκος, «Αναζητώντας τα ίχνη της ιστορικής βιομηχανίας στις ελληνικές πόλεις» στο Αγριαντώνη Χριστίνα, Μπελαβίλας Νίκος (επιμέλεια), *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*, ΕΜΠ- ΕΙΕ. Υπουργείο Ανάπτυξης. Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ. Εκδόσεις Οδυσσέας, 1998

Καστέλς Μανουέλ, *Πόλη και κοινωνικοί αγώνες*, Εκδόσεις Αγώνας, 1980

Λαζαρίδης Παντελής (επιμ.) (χ.χ.), *Πόλη και Κοινωνία, Ιδεολογία, Κοινωνιολογική Θεωρία και Σχεδιασμός: τέσσερα κείμενα του Manuel Castells*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Λιβάνης

Lefebvre Henry, *Δικαίωμα στην πόλη. Χώρος και πολιτική*, Αθήνα, Παπαζήση, 1977

Ξενόγλωσση

Leontidou Lila, "Urban social movements: from the right to the city to transnational spatialities and flaneur activists", *City*, Vol. 10, No. 3, December 2006

Horta Ana Paula Beja, "Places of resistance. Power, spatial discourses and migrant grassroots organizing in the periphery of Lisbon", *City*, Vol. 10, No. 3, December 2006

Castells, Manuel (2002a), "Urban sociology in the twenty-first century" in Susser, Ida (edt.), *The Castells Reader on Cities and Social Theory*, Malden-Oxford: Blackwell

De Certeau, Michel (1984), *The Practice of Everyday Life*, transl. Steven Rendall, Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press

ΕΝΟΤΗΤΑ 5:
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΥΑΙΣΘΗΤΟΠΟΙΗΣΗ

Μαρία Μπαλοδήμου

Η βιομηχανική κληρονομιά και το Δ.Π.Μ.Σ. Προστασία μνημείων της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Ε.Μ.Π.

Από τον Σεπτέμβριο του 1998, με την ίδρυση των Μεταπτυχιακών σπουδών στην Ελλάδα, λειτουργεί στην Αρχιτεκτονική Σχολή του Ε.Μ.Π. το Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΔΠΜΣ) «Προστασία Μνημείων» που αναπτύσσεται σε δύο κατευθύνσεις.

Η πρώτη κατεύθυνση του προγράμματος απευθύνεται κατ' αρχήν σε αρχιτέκτονες, αλλά και σε πολιτικούς μηχανικούς, τοπογράφους και αρχαιολόγους και περιλαμβάνει: τα μαθήματα: Θεωρία και Ιστορία των Αποκαταστάσεων, Μεθοδολογία Ανάλυσης και Τεκμηρίωσης, Παθολογία, Συντήρηση και Προστασία Δομικών Υλικών, Τεχνικές Στερέωσης και Συντήρησης, Προστασία και Σχεδιασμό σε Ιστορικά Κτίρια και Σύνολα, Νομοθεσία και Διοίκηση. Το πρόγραμμα περιλαμβάνει ακόμη και μαθήματα επιλογής που όπως έχουν διαμορφωθεί σήμερα, είναι: Ειδικά θέματα Αρχαιολογικής έρευνας, Φωτισμός ανάδειξης Μνημείων, Γεωμετρική Τεκμηρίωση μνημείων, Βιομηχανική κληρονομιά. Προστασία και επανάχρηση.

Σκοπός του προγράμματος είναι να εξειδικεύσει επιστήμονες διαφορετικών ειδικοτήτων στον τομέα της μελέτης, συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξης μνημείων, αξιόλογων κτιρίων και ιστορικών οικισμών και παράλληλα να τους εκπαιδεύσει στην μεταξύ τους συνεργασία για την σωστή αντιμετώπιση των μνημείων.

Τα θέματα που μελετώνται όπως και οι διαλέξεις που δίνονται, καλύπτουν ένα τεράστιο ιστορικό φάσμα από τους αρχαϊκούς χρόνους έως και τις αρχές του 20ου αιώνα. Οι προσεγγίσεις είναι πρώτα θεωρητικές και κατόπιν παρουσιάζονται παραδείγματα εφαρμογών ώστε να καλύπτεται όσο το δυνατό μεγαλύτερο εύρος απόψεων από διαφορετικές ειδικότητες επιστημόνων. Κατά την διάρκεια των εννέα χρόνων λειτουργίας του Μεταπτυχιακού Προγράμματος γίνεται πάντα

προσπάθεια εμπλουτισμού του εκπαιδευτικού προγράμματος, ώστε να προσφέρονται κατά το δυνατόν πληρέστερες και ενημερωμένες γνώσεις.

Στα πλαίσια του υποχρεωτικού μαθήματος κορμού «Προστασία και σχεδιασμός σε ιστορικά κτήρια και σύνολα» αναλύεται η μεθοδολογία του σχεδιασμού της προστασίας και της επανάχρησης, τόσο σε μεμονωμένα κτήρια, όσο και σε ιστορικά σύνολα. Τα ζητήματα που αφορούν στην προστασία και επανάχρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς τίγονται αρχικά σε αυτή την ενότητα, αναπτύσσονται όμως σε βάθος στο ειδικό μάθημα επιλογής Βιομηχανική κληρονομιά. Προστασία και επανάχρηση.

Μαθήματα του Δ.Π.Μ.Σ σχετικά με τη βιομηχανική κληρονομιά

Με μια μικρή αναδρομή στο πρόγραμμα των μαθημάτων από την έναρξη του Μεταπτυχιακού προγράμματος το 1998 μέχρι σήμερα, παρατηρούμε την εξέλιξη των προσφερόμενων μαθημάτων και την σταδιακή αύξηση των ωρών διδασκαλίας στο αντικείμενο της Βιομηχανικής Κληρονομιάς.

Την πρώτη χρονιά ήταν ενταγμένη στο πρόγραμμα μια μόνο τρίωρη διάλεξη με θέμα «**Επανάχρηση βιομηχανικών κτιρίων. Βιομηχανική αρχαιολογία**». Σύντομα όμως οι υπεύθυνοι του μαθήματος διαπίστωσαν ότι υπήρχε ανάγκη και ενδιαφέρον να αναπτυχθεί περισσότερο τα συγκεκριμένο αντικείμενο και να αποτελέσει μία ανεξάρτητη ενότητα που εντάχθηκε ως νέο μάθημα επιλογής στο πρόγραμμα με τίτλο «**ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗ**» Υπεύθυνοι και συντονίζοντες διδάσκοντες είναι οι Αν.Καθ.Ε.Μαϊστρου και ο Λεκτ.Ν.Μπελαβίλας, ο οποίος είναι και ο πρόεδρος του Ελληνικού τμήματος του TICCIH.

Σαν αποτέλεσμα, στο ισχύον σήμερα πρόγραμμα ο κύκλος των μαθημάτων που αναφέρονται στη βιομηχανική κληρονομιά έχει ενισχυθεί, οι ώρες διδασκαλίας έχουν αυξηθεί και τα θέματα έχουν εμπλουτισθεί και εμβαθύνουν και σε ειδικότερα ζητήματα.

Σκοπός του μαθήματος είναι η παροχή ειδικών γνώσεων μέσα από θεωρητικές προσεγγίσεις αλλά και παραδείγματα εφαρμογών, στα ζητήματα:

- της προβιομηχανικής και βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα,
- της ιστορικής εξέλιξης, των κατασκευαστικών τεχνικών και του εξοπλισμού,
- στις μεθόδους καταγραφής, αξιολόγησης, και επανάχρησης και
- στις τεχνικές αποκατάστασης των κτιρίων και του εξοπλισμού

Το σκεπτικό αυτό οδήγησε στο παρακάτω περιεχόμενο του μαθήματος:

- Οι έννοιες της Βιομηχανικής κληρονομιάς. Προστασία και επανάχρηση. Σύντομη Ιστορική Εξέλιξη. Διεθνής εμπειρία. – *N.Μπελαβίλας*

- Από τα προβιομηχανικά στα βιομηχανικά κτήρια. Ιστορική εξέλιξη κατασκευής και μορφής. Κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις βιομηχανικών περιοχών.

- Μεθοδολογία καταγραφής και αξιολόγησης βιομηχανικών κτιρίων. Πηγές τεκμηρίωσης. – *N.Μπελαβίλας*

- Παραδείγματα από το Λαύριο και την Ερμούπολη της Σύρου. *N.Μπελαβίλας*

- Το παράδειγμα των ιστορικών Μεταλλείων στο Αιγαίο. – *M.Μπαλοδήμου*

- Τεχνικές αποκατάστασης βιομηχανικών κτιρίων. Κατασκευές από μπετόν αρμέ. – *E.Βιντζηλαίου*

- Ιστορική εξέλιξη μηχανών. Μεθοδολογία καταγραφής και αξιολόγησης εξοπλισμού. Συντήρηση και αποκατάσταση βιομηχανικού εξοπλισμού και μηχανών. – *A.Πλυτάς*.

- Ολοκληρωμένα Παραδείγματα Εφαρμογών. Αποκαταστάσεις στο Πολιτιστικό – Τεχνολογικό πάρκο Λαυρίου. – *Φ.Γουλιέλμος, E.Εφεσίου*

- Ολοκληρωμένα Παραδείγματα Εφαρμογών. Επανάχρηση και επανασχεδιασμός στο Πολιτιστικό – Τεχνολογικό πάρκο Λαυρίου. – *M.Καφρίτσα, A.Μονεμβασίτου, Θ.Φωτίου*.

- Η δημιουργία μουσείων σε προβιομηχανικές και βιομηχανικές εγκαταστάσεις – *A.Λούβη*

Το ενδιαφέρον των μεταπτυχιακών φοιτητών για τα παραπάνω θέματα είχε ως αποτέλεσμα από τους 18 φοιτητές του έτους οι 16 να επιλέξουν ως ένα από τα μαθήματα επιλογής το σχετικό με την βιομηχανική κληρονομιά.

Ασκήσεις και διπλωματικές εργασίες

Στα πλαίσια των υποχρεώσεων των μεταπτυχιακών φοιτητών που παρακολουθούν το πρόγραμμα είναι η εκπόνηση 5 ασκήσεων και της διπλωματικής τους εργασίας. Στις ασκήσεις που έχουν ως αντικείμενο την «Αποτύπωση και τεκμηρίωση κτηρίου» και την «Επίλυση προβλήματος στερέωσης – συντήρησης» αρκετοί επέλεξαν ως αντικείμενο μελέτης προβιομηχανικές και βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Επίσης αρκετοί επέλεξαν στη διπλωματική τους εργασία θέματα σχετικά με την αποκατάσταση και επανάχρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς

Οι ειδικότητες των φοιτητών ποικίλουν όπως και η μέθοδος προσέγγισης και ανάλυσης του αντικειμένου.

Μέχρι τώρα έχουν γίνει από μεταπτυχιακούς φοιτητές, διαφόρων ειδικοτήτων, 10 θέματα ασκήσεων με προβιομηχανικά και βιομηχανικά κτίρια, ενώ έχουν εκπονηθεί και 10 σχετικές διπλωματικές εργασίες. Τα θέματα που μελετήθηκαν στα πλαίσια των ασκήσεων αποτύπωσης-τεκμηρίωσης και επίλυσης προβλήματος στερέωσης-συντήρησης ήταν:

ΑΚ.ΕΤΟΣ	ΘΕΜΑ	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑ	ΜΕΤΑΠΤ.ΦΟΙΤ.
1 1999- 2000	Βυζαντινό Βυρσοδεψείο στον αρχαιολογικό χώρο του Ολυμπίου	Αρχαιολόγος	Γεροντάκου Ελ.
2 1999- 2000	Ασβεστοκάμιнос Λαμπρινής	Αρχιτέκτων Μηχ.	Μαυροκορδάτου Δ.
3 2000- 2001	Κεραμικός κλίβανος από το αγγειοπλασείο του Ζερβού στη Σίφνο	Αρχαιολόγος	Βλαχάκη Α.
4 2000- 2001	Ο υδρόμυλος του Μπαφέρα στο Στράτο Αιτ/νίας	Πολιτικός Μηχ.	Κολώνας Χρ.
5 2000- 2001	Νάξος, αποτύπωση λειψάνων αρχαίου ελαιοτριβείου στον Πύργο Χειμάρου	Αρχαιολόγος	Τσάφου Μ.
6 2003- 2004	Μηχανουργείο στο Λαύριο	Αρχιτέκτων Μηχ.	Κουσιουρή Ε.
7 2003- 2004	Εγκαταστάσεις σιλό, σπαστήρα, μηχανοστασίου στο ανενεργό λατομείο Μουζάκη στο Πεντελικό Όρος.	Αρχιτέκτων Μηχ.	Ορεσιτίδης Γ.
8 2003- 2004	Κτίσμα στις εγκαταστάσεις του οινοποιείου Βότρυς	Πολιτικός Μηχ.	Μανωλάτος Π.
9 2004- 2005	Νερόμυλος στο Μύτικα Ακαρνανίας	Αγρ.Τοπογρ.Μηχ.	Πετρόπουλος Π.
10 2005- 2006	Το οινοποιείο Βότρυς	Αγρ.Τοπογρ.Μηχ.	Σακέτα Σ.

Βλέπουμε ότι σχεδόν όλες οι ειδικότητες των μεταπτυχιακών φοιτητών έχουν ασχοληθεί με προβιομηχανικά και βιομηχανικά κτίρια. Παρατηρείται μια προτίμηση των αρχαιολόγων στα προβιομηχανικά και υπάρχει πάντα διαφοροποίηση στην προσέγγιση του αντικειμένου ανάλογα με την ειδικότητα.

Μια πιο ολοκληρωμένη αντιμετώπιση και σαφώς μεγαλύτερη ανάλυση του αντικείμενου μελέτης παρουσιάζεται στις διπλωματικές εργασίες με σχετικό αντικείμενο. Τα θέματα ήταν μεγαλύτερης κλίμακας και η προσέγγιση πολύ πιο ώριμη. Μελετήθηκαν ως επί το πλείστον βιομηχανικά συγκροτήματα και μικρότερες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις. Από τις δέκα σχετικές διπλωματικές εργασίες που έχουν κατατεθεί μέχρι σήμερα οι 3 μελέτησαν προβιομηχανικά κτήρια και οι 7 βιομηχανικά συγκροτήματα ή μεμονωμένα κτήρια που ανήκουν σε αυτά.

Η επεξεργασία των θεμάτων ακολουθεί τις ίδιες προδιαγραφές για όλες τις ειδικότητες των Μεταπτυχιακών Φοιτητών. Υπάρχει πάντα η γενική περιγραφή του αντικείμενου μελέτης, η ιστορική τεκμηρίωση και η περιγραφή, η αποτύπωση και παθολογία (διάγνωση) της υπάρχουσας κατάστασης και τέλος οι προτάσεις για την συντήρηση, αποκατάσταση και επανάχρησή του.

Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται ανά ειδικότητα κάθε μεταπτυχιακού αφορούν στο βάθος και στην ποιότητα ανάλυσης των διαφόρων παραμέτρων. Στόχος όλων είναι η σωστή αξιολόγηση της ιστορικής, χρηστικής, αρχιτεκτονικής και κατασκευαστικής σημασίας και η εξεύρεση του βέλτιστου τρόπου για την ένταξή τους στις σύγχρονες κοινωνικό – οικονομικές δομές.

Σε αντίθεση με τις εργασίες που εκπονήθηκαν στα πλαίσια των διπλωματικές διατυπώνουν πάντα προτάσεις επανάχρησης και δεν σταματούν στις μεθόδους αποκατάστασης. Οι εργασίες είναι πιο ολοκληρωμένες και όλες οι ειδικότητες καταφέρνουν και καλύπτουν όλα τα πεδία, όσο βέβαια τους επιτρέπει η ειδίκευσή τους. Πάνω από τις μισές κρίθηκαν με άριστα και είχαν υποδειγματική μεθοδολογία ανάλυσης και πρότασης για το αντικείμενο.

/α	A Κ.ΕΤΟ Σ	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥ ΜΟ	ΤΙΤΛΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	ΕΠΙΒΛΕΠ ΩΝ
	9 8-99	ΑΝΑΣΤΑΣΑΚΟΥ Αικατερίνη Αρχιτέκτων Μηχ.	Πρόταση αποκατάστασης εργοστασίου αδελφών Ρετσίνα, περιοχή Γκάζι – Παπαστράτου, Δήμου Πειραιά	Ε.ΜΑΪΣΤΡ ΟΥ
	9 8-99	ΚΑΒΑΛΛΙΝΗΣ Ιάσωνας Αρχιτέκτων Μηχ.	Αποκατάσταση παλαιού οινοποιείου Βασιλικού κτήματος Τατοΐου	Ε.ΜΠΙΡΗΣ
	0 0-01	ΤΣΑΦΟΥ Μαρία Αρχαιολόγος	Προβιομηχανικό ελαιοτριβείο στο χωριό Φιλώτη Νάξου	Φ. ΓΟΥΛΙΕΛΜΟΣ
	0 3-04	ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Χριστίνα Αρχιτέκτων Μηχ.	Αποκατάσταση και πρόταση επανάχρησης του συγκροτήματος αποθηκών της Γαλλικής εταιρείας στο Λαύριο.	Σ. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΣ
	0 3-04	ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟ Υ Αικατερίνη Αρχιτέκτων Μηχ.	Συγκρότημα νερόμυλου – ταμπακόμυλου στο Λιβαρτζί Αχαΐας. Αποτύπωση και πρόταση αποκατάστασης – επανάχρησης.	Σ. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΣ

	ο 4-05	ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ Ηράκλειτος Αρχιτέκτων Μηχ.	Εργοστάσιο «Καλαμάρης Α.Ε» στην Επάνω Σκάλα Μυτιλήνης. Τεκμηρίωση και προτάσεις επανάχρησης των κτιρίων Κυλινδρομούλου και Νηματουργείου.	Ε. ΜΑΪΣΤΡΟΥ
	ο 4-05	ΛΑΣΚΑΡΗ Λουκία Αρχιτέκτων Μηχ.	Το εργοστάσιο Εμαγιέ στην Κέα.	Ε.ΜΑΪΣΤΡ ΟΥ Ν. ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ
	ο 4-05	ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Παναγιώτης Αγρ. Τοπ. Μηχ.	Γεωμετρική τεκμηρίωση και πρόταση αποκατάστασης καπνοδόχων και τμήματος καπναγωγού της Ελληνικής Εταιρείας Μεταλλουργείων Λαυρίου.	Χ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ Ν. ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ
	ο 4-05	ΣΑΡΟΓΛΟΥ Μαρία Αρχιτέκτων Μηχ.	Σαπωνοποιείο στο Πέραμα Λέσβου.	Π. ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ
ο	ο 4-05	ΔΡΙΜΟΥΣΗΣ Χριστόδουλος Αρχιτέκτων Μηχ.	Αποκατάσταση Νερόμυλου – Ελαιοτριβείου στην Κοινότητα Πρόδρομος Βοιωτίας.	Ε. ΚΟΡΡΕΣ

Κάθε χρόνο υπάρχει ενδιαφέρον για ανάληψη μεταπτυχιακών εργασιών με θέματα σχετικά με την βιομηχανική κληρονομιά. Στο τρέχον ακαδημαϊκό έτος εκπονούνται 3 οι οποίες θα παρουσιαστούν τον Φεβρουάριο του 2008.

Παρατηρείται αύξηση του ενδιαφέροντος των φοιτητών για το αντικείμενο και πέρα από την εκπόνηση ασκήσεων και διπλωματικών. Το ΤΙCΣΙΗ έχει γίνει πλέον γνωστό σε όλους και πολλοί από τους μεταπτυχιακούς έχουν εκδηλώσει ενδιαφέρον να γίνουν μέλη και να συμμετάσχουν σε ομάδες μελέτης για την διάσωση της βιομηχανικής μας κληρονομιάς.

Καθήκον πλέον όλων μας στο ΔΠΜΣ «Προστασία Μνημείων», να ενθαρρύνουμε τους ενδιαφερόμενους και να ευαισθητοποιήσουμε όσους δεν έχουν ασχοληθεί ακόμα με την προστασία και αξιοποίηση, του άγνωστου σε μεγάλο βαθμό, βιομηχανικού πλούτου που έχει η χώρα μας.

Μαρία Μπαλοδήμου – Αρχιτέκτων Μηχ. Α.Π.Θ. – MSc KULeuven – Υπ.Δρ. Ε.Μ.Π.

Υπεύθυνη Επιστημονικής Γραμματείας Δ.Π.Μ.Σ. Προστασία Μνημείων της Αρχιτ. Σχολής Ε.Μ.Π.

Εθνικό Δίκτυο Σχολείων «Βιομηχανική Κληρονομιά» Η εκπαίδευση συνομιλεί με τη βιομηχανική μνήμη.

1. Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης. Μια σύντομη περιγραφή.

Ο θεσμός των Κ.Π.Ε., που συνδέεται άμεσα με το περιβαλλοντικό κίνημα και θεωρείται σήμερα ένας από τους κυριότερους φορείς εκπαίδευσης έξω από το σχολείο, ξεκίνησε το 1993 με την ίδρυση του πρώτου Κέντρου στην Κλειτορία. Μετά το μεγάλο ενδιαφέρον που εκδήλωσαν τα σχολεία, το ΥΠΕΠΘ προχώρησε στην ίδρυση και άλλων Κέντρων τα οποία στελεχώθηκαν από εκπαιδευτικούς της Δευτεροβάθμιας και Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης.

Τα Κέντρα στεγάζονται είτε σε κτήρια του Εθνικού Ιδρύματος Νεότητας(όπως το Κέντρο της Νάουσας στο οποίο εργάζομαι), είτε σε κτήρια που παραχώρησαν οι δήμοι, στο πλαίσιο της αξιοποίησης κτηριακών υποδομών που υπάρχουν χωρίς να χρησιμοποιούνται. Η χρηματοδότηση γίνεται από το Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης μέσω του ΕΠΕΑΕΚ.

Στη ιδρυτική συνάντηση των Κέντρων το 1995 τέθηκαν οι στόχοι που πρέπει να επιτευχθούν από τα Κέντρα. Πρώτος στόχος που εμπερικλείει τους επόμενους είναι η ευαισθητοποίηση των νέων σε θέματα περιβαλλοντικής προβληματικής, ώστε να αναπτυχθούν οι υπεύθυνες στάσεις και συμμετοχικές συμπεριφορές που θα συμβάλουν στην προστασία της οικολογικής ισορροπίας και της ποιότητας ζωής στην κατεύθυνση της αειφορίας.

2. Θεματικά δίκτυα

Μία από τις δράσεις που αναπτύσσουν τα Κέντρα είναι η οργάνωση και η υποστήριξη δικτύων σχολείων σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό ή διεθνές επίπεδο. Τα δίκτυα δίνουν τη δυνατότητα σε μια ομάδα σχολείων να μοιραστούν ένα κοινό θέμα και να εργαστούν πάνω σ' αυτό αναπτύσσοντας συνεργασίες και δράσεις. Κύριος στόχος της λειτουργίας ενός δικτύου είναι να δώσει τη δυνατότητα σε ένα σύνολο μαθητικών ομάδων από διαφορετικές περιοχές να εργαστούν πάνω σε μια κοινή θεματική ενότητα με στόχο να επικοινωνήσουν, να ανταλλάξουν τις εμπειρίες τους, να δώσουν ιδέες και να υποστηρίξουν η μια την άλλη, να βρουν κοινές μεθόδους προσέγγισης, να διατηρήσουν τη διαφορετικότητα και την ποικιλομορφία τους, να αναδείξουν κοινά ζητήματα, να εντοπίσουν τις διαφορές, να νιώσουν δύναμη μέσα από τη συμμετοχή σε κάτι κοινό, να συνεργαστούν στην ανάπτυξη δράσεων σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο.

Τα δίκτυα εξασφαλίζουν διάρκεια στην εκπαιδευτική σχέση Κέντρου – σχολείου, επικοινωνία εκπαιδευτικών και μαθητών διαφορετικών περιοχών, αίσθημα συμμετοχής στην κοινή προσπάθεια, συνολική εικόνα για το θέμα μέσα από την ανταλλαγή απόψεων, εμπειριών και πληροφοριών, επιστημονική και παιδαγωγική στήριξη των σχολείων, βάση για προτάσεις περάσματος από τα λόγια στην πράξη στην τοπική κοινωνία. Τα Κέντρα πλεονεκτούν ως συντονιστές θεματικών δικτύων γιατί ως θεσμοθετημένες δομές εκπαίδευσης έχουν υποδομές και ανθρώπινο δυναμικό που μπορούν να στηρίξουν τα σχολεία, να εξασφαλίσουν την επικοινωνία και να αναπτύξουν συνεργασία με τους εμπλεκόμενους φορείς¹.

3. Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Νάουσας και Βιομηχανική Κληρονομιά

Η ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα είναι διάσπαρτη από μνημεία του ανθρώπινου τεχνικού πολιτισμού, δείγματα της βιομηχανικής και προβιομηχανικής μας κληρονομιάς.

Η Νάουσα, τόπος που δραστηριοποιείται το Κ.Π.Ε., υπήρξε σημαντική βιομηχανική πόλη στον τομέα της νηματουργίας και υφαντουργίας, έχει δε να παρουσιάσει μοναδικά βιομηχανικά μνημεία, που παρά τις φιλότιμες προσπάθειες που έχουν γίνει και γίνονται κατά καιρούς, δεν έχουν αναδειχθεί στο βαθμό που πραγματικά τους αξίζει. Η πόλη δοκιμάζεται σήμερα από την αποβιομηχάνιση και τους νέους προσανατολισμούς της αγοράς. Οι βιομηχανικοί χώροι, που άλλοτε

¹ Περιβαλλοντική εκπαίδευση Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται...(Επιμ.). Γεωργόπουλος Α.Δ., Gutenberg, Αθήνα 2005, σ. 649

έσφυζαν από την παρουσία των εργαζομένων, σήμερα περιμένουν να μας αποκαλύψουν τα μυστικά τους.

Το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, κατανοώντας την αναγκαιότητα διάσωσης της βιομηχανικής κληρονομιάς, και έχοντας υπόψη του το μέτρο των δυνατοτήτων που του προσδίδει το πλαίσιο λειτουργίας του, ξεκίνησε από το 2002 τη λειτουργία του τοπικού δικτύου σχολείων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης με θέμα: «Γνωριμία με τη βιομηχανική κληρονομιά» στο οποίο συμμετείχαν 9 σχολεία της περιοχής μας. Με την εμπειρία που συγκεντρώθηκε και μετά το ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε από τα σχολεία όλης της Ελλάδας, το δίκτυο έγινε εθνικής εμβέλειας με θεματικό τίτλο: «Βιομηχανική Κληρονομιά αξίες από το παρελθόν, παρακαταθήκη για το μέλλον»

Για την επίτευξη των στόχων μας συνεργαζόμαστε με κυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς φορείς που

- εργάζονται για την εκπαίδευση στον τομέα της βιομηχανικής κληρονομιάς και/ή έχουν ως αντικείμενο διδασκαλίας τη βιομηχανική κληρονομιά.
- Συγκεντρώνουν, μελετούν, φροντίζουν για τη διάδοση γνώσεων, εμπειριών και έρευνας για τη διατήρηση και αξιοποίηση της βιομηχανικής κληρονομιάς.

Στον τρίτο χρόνο λειτουργίας του το δίκτυο μας έδωσε τη δυνατότητα να αντλήσουμε γνώσεις και εμπειρίες μέσα από συντονισμένες δημιουργικές δράσεις όπως και την ευκαιρία για ουσιαστική και εποικοδομητική συνεργασία και επικοινωνία με φορείς και σχολεία. Η εμπειρία που αποκόμισε το Κέντρο μας είναι πολύ σημαντική και σχετίζεται με την οργάνωση, τον συντονισμό αλλά κυρίως με την επαφή με τις ομάδες στόχους που είναι οι μαθητές της Δευτεροβάθμιας αλλά και της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

4. Βιομηχανική κληρονομιά - τοπική κοινωνία

Η εμπλοκή μαθητικών ομάδων στα θέματα βιομηχανικής κληρονομιάς πιστεύουμε πως μπορεί να συμβάλει στην καταγραφή, διάσωση και ανάδειξη αυτού του διάσπαρτου και ξεχασμένου μνημειακού πλούτου. Στοιχεία του μηχανολογικού εξοπλισμού και του αρχαιικού υλικού μπορεί να εντοπισθούν ακόμη και στο οικογενειακό περιβάλλον των μαθητών. Εξάλλου με κατάλληλη προβολή και ενημέρωση της εκπαιδευτικής κοινότητας οι χώροι των βιομηχανικών μνημείων, σε συνδυασμό με το συνήθως ιδιαίτερο περιβάλλοντα χώρο,

προσφέρονται για μελέτη πεδίου βασικό μεθοδολογικό εργαλείο της Περιβαλλοντικής εκπαίδευσης².

Θεωρούμε ότι περιοχές όπως η Λέσβος, οι Κυκλάδες το Σουφλί, η Νάουσα και τόσες άλλες αποτελούν θαυμάσιο προορισμό εκπαιδευτικών επισκέψεων μαθητικών ομάδων συμβάλλοντας και στην τόνωση της τοπικής οικονομίας. Η εστίαση στη σχετική θεματολογία αποτελεί μια από τις ελάχιστες δυνατότητες προσέγγισης του τρόπου αξιοποίησης τόσο της φυσικής θέσης όσο και του φυσικού αποθέματος μιας περιοχής για την αειφορικά οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξή της. Μια ιδανική περίπτωση αναζήτησης και προβληματισμού για τον τρόπο επανασχεδιασμού της ανάπτυξης ενός τόπου μετά την αποβιομηχάνισή του, στα πλαίσια της αειφορικής ανάπτυξης και της προστασίας και ανάδειξης της βιομηχανικής κληρονομιάς.

Μια άλλη προοπτική δίνεται μέσω της εκπαίδευσης για την αειφορική διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς καθώς η αυξανόμενη ευαισθησία στη διατήρηση και επανάχρηση μνημείων βιομηχανικής αρχαιολογίας αναδεικνύεται σε σημαντική «αξιακή αποσκευή» για την επιζητούμενη ανάδειξη της τοπικής ταυτότητας μέσω της διατήρησης και επανάχρησης των βιομηχανικών κτηρίων.³

5. Βιομηχανική κληρονομιά - Εκπαίδευση

Είναι εντυπωσιακή η άγνοια που έχουν μαθητές και εκπαιδευτικοί για τα σύγχρονα προβλήματα του χώρου που ζουν και κινούνται (ενός χώρου που τον θεωρούν δεδομένο και φυσικό) και πως αυτά συνδέονται με το πρόσφατο παρελθόν. Είναι εντυπωσιακό πως σπάει στην εποχή μας η συνέχεια μεταβίβασης στην επόμενη γενιά της συλλογικής μνήμης

Στόχος ενός προγράμματος ενταγμένου στο δίκτυο «Βιομηχανική κληρονομιά» είναι, να προωθήσει τη γνωριμία με την τοπική ιστορία και την τοπική γεωγραφία δηλαδή με το τοπικό φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον. Ο τόπος μελετάται σαν μια ιστορική – πολιτιστική και περιβαλλοντική ενότητα αξιοποιώντας τα δεδομένα διαφόρων επιστημονικών πεδίων. Η ιστορία, ο πολιτισμός, το περιβάλλον είναι έννοιες συμπληρούμενες και αλληλοεξαρτώμενες. Μέσω αυτού του τρόπου προσέγγισης αναδεικνύεται η ιστορική και πολιτιστική παράδοση, η ερμηνεία της σχέσης του φυσικού περιβάλλοντος με την πορεία και εξέλιξη των τοπικών κοινωνιών, η εκδήλωση ενδιαφέροντος και σεβασμού προς το φυσικό περιβάλλον και την πολιτιστική κληρονομιά⁴. Το δίπολο γύρω από το οποίο περιστρέφεται η θεματική του δικτύου είναι ο τόπος και οι άνθρωποι. Μέσα από την εξέλιξη των

² Σπαρτινού Μαρία – Γεωργία Εισήγηση στην ιδρυτική συνάντηση του Εθνικού Δικτύου "Βιομηχανική Κληρονομιά ΚΠΕ Νάουσας, 13 -15 Μαΐου 2005.

³ Οι δρόμοι της αειφορίας, (επιμ). Η. Ευθυμιόπουλος, Μ. Μοδινός, Προς μια αειφορική διαχείριση του χώρου, Ευαγγελίδου Μ, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σ. 96

⁴ Ρεπούση Μ. , Η τοπική Ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας, Αθήνα , ΟΕΔΒ

προγραμμάτων οι μαθητές γνωρίζουν τον μόχθο των ανθρώπων της καθημερινότητας, την πάλη για επιβίωση και τη δημιουργία. Ο άνθρωπος είναι και μελετάται σαν ένα στοιχείο μέσα στα σύνθετα και εξελισσόμενα οικοσυστήματα.⁵

Οι μαθητές συνειδητοποιούν ότι ο γεωγραφικός παράγοντας έχει σημασία στην εξέλιξη το τόπου τους. Η μελέτη της γεωγραφίας του τόπου ή του τοπίου μέσα από την περιβαλλοντική εκπαίδευση στοχεύει να συμφιλιώσει τις έννοιες της φύσης και του ανθρώπινου πολιτισμού ξεπερνώντας το διαχωρισμό φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Η μελέτη του χώρου που ο άνθρωπος έχει στη διάθεση του καταγράφει τα εμφανή ίχνη της πάλης του με τη φύση. Αγροτικό ή αστικό το τοπίο σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Το τοπίο είναι η μνήμη όπου καταγράφονται περιπλέκονται ή χάνονται τα ίχνη που άφησαν οι άνθρωποι πάνω στη γη. Υποδεικνύοντας ταυτόχρονα και το κλειδί των ανθρώπινων παρεμβάσεων που θα επαναπροσδιορίσει την τραυματική σχέση του ανθρώπου με τη φύση.

Με παιδαγωγικές αρχές τη διεπιστημονικότητα, τη συνολική θεώρηση της έννοιας περιβάλλον, το συνδυασμό του γνωστικού και ψυχοκινητικού πεδίου του μαθητή και με στόχους προγραμμάτων δηλωτικούς (γνώση), μεθοδολογικούς (μαθαίνω πώς να μαθαίνω), εννοιολογικούς (κατανόηση γλώσσας – λέξεων) και μεταγνωστικούς (διαμόρφωση σύγχρονων ενεργών πολιτών), μπορούμε να πετύχουμε τη δημιουργία οικολογικής – ιστορικής – δημοκρατικής συνείδησης στους μαθητές βασισμένης στα άμεσα βιώματα τους.

Τα προγράμματα Περιβαλλοντικής εκπαίδευσης που υλοποιούν τα σχολεία μας με τα συγκεκριμένα μεθοδολογικά εργαλεία βοηθούν τους μαθητές και τις μαθήτριες να αναπτύξουν κριτική σκέψη και να προσδιορίσουν τη δική τους ταυτότητα μέσα στον κόσμο που ζουν και που διαμορφώνεται από παλαιά και σύγχρονα προβλήματα ανακαλύπτοντας την πολυπλοκότητα της κοινωνίας και των έργων των ανθρώπων. Οι μαθητικές ομάδες μέσα από την πραγματικότητα που βιώνουν διαμορφώνουν το δικό τους παρόν μαθαίνουν να κρίνουν αλλά και να σέβονται τις άλλες απόψεις, προετοιμάζονται να λάβουν ενεργή δράση στα πλαίσια της αστικής δημοκρατίας ως αυριανοί υπεύθυνοι και ενεργοί πολίτες, ερευνώντας και συζητώντας αμφισβητήσιμες πρακτικές και επιλογές που σχετίζονται με τη διατήρηση, επανάχρηση, αλλαγή χρήσης, εγκατάλειψη, καταστροφή.

Η εκπαίδευση μπορεί να συμβάλει σημαντικά στη διάσωση της βιομηχανικής κληρονομιάς, διαμορφώνοντας ενεργούς, ευαίσθητους και υπεύθυνους πολίτες.

Οι παιδαγωγοί επισημαίνουν πως όταν οι μαθητές προσεγγίζουν κριτικά τις ανθρώπινες ενέργειες στον τόπο όπου ζουν, αυτό τους βοηθά να αναπτύξουν περιβαλλοντική συνείδηση και διαμορφώνει βαθμιαία στάσεις και θετικές συμπεριφορές για συλλογική κοινωνική δράση και οικολογική στάση απέναντι στο δικό τους περιβάλλον και μέσα στην τοπική κοινωνία που ζουν και δρουν.

⁵ Ασωνίτης Σ. Ν., Παππάς Θ.Γ., Τοπική ιστορία, www.ionio.gr/tab/culture/ ανασύρθηκε 8/9/2007

Μακροπρόθεσμα η αλλαγή στάσεων και συμπεριφορών μπορεί να οδηγήσει σε μια ορθολογικότερη χρήση του περιβάλλοντος, καθώς και στην αιεφορική διαχείριση του φυσικού και ιστορικού τοπίου.

Η βιομηχανική κληρονομιά, αντικείμενο της βιομηχανικής αρχαιολογίας και της οικονομικής ιστορίας αποτελεί πεδίο μελέτης της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και του νέου τομέα της περιβαλλοντικής ιστορίας. Μελετώντας τους χώρους εργασίας, το εργοστάσιο ή το νερόμυλο αξιοποιούμε ένα σημαντικό κεφάλαιο των ανθρώπινων έργων και της επίδρασης τους στο φυσικό περιβάλλον. Η μελέτη αυτών των χώρων, σε συνδυασμό με άλλες πηγές, μπορεί να αναβιώσει συνθήκες και τρόπους ζωής, καταστάσεις και ανθρώπινες σχέσεις, ολόκληρο το κλίμα μιας εποχής, τις ελπίδες, τις φιλοδοξίες, την ανθρώπινη προσπάθεια και τον μόχθο για επιβίωση και δημιουργία. Οι μαθητές θα μιλήσουν με τους μάρτυρες, παλαιούς εργάτες και εργοστασιάρχες, θα μελετήσουν αρχεία με αποδείξεις πληρωμών, αριθμό προσωπικού, προέλευση, καταγωγή, κοινωνική τάξη, αλλά θα θέσει και ερωτήματα όπως: γιατί δημιουργήθηκε το εργοστάσιο στην περιοχή αυτή, από ποιον και με ποια κεφάλαια; Ποια ήταν η αρχική τεχνολογία, υπήρξε εξέλιξη; Επιπτώσεις από τη λειτουργία του εργοστασίου στην υγεία των εργατών, επίδραση στο περιβάλλον. Ποια ήταν η πρώτη ύλη του εργοστασίου, και από πού προερχόταν; Που διοχετεύονταν τα προϊόντα; Θέση της επιχείρησης στην τοπική οικονομία. Συνθήκες εργασίας, γενική ατμόσφαιρα στην επιχείρηση, θέσεις, άδειες, μισθοί. Πόσο διευκόλυνε τη ζωή στην περιοχή και πόσο την έβλαψε, όταν έκλεισε.⁶

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η έρευνα για τις μεθόδους και τις τεχνικές που χρησιμοποιούνταν στις καλλιέργειες, στις βιομηχανίες και στα διάφορα κοινοτικά ή δημόσια έργα. Μερικές από τις τεχνικές αυτές ήταν ιδιαίτερες, καθώς αφορούν συγκεκριμένες περιοχές, όπως η κατεργασία της πέτρας στην Ήπειρο (γεφύρια με καμάρες, παραδοσιακά σπίτια κ.τ.λ.), της γούνας στην Καστοριά, του μεταξιού στο Σουφλί, η παραδοσιακή ιχθυοκαλλιέργεια στο Μεσολόγγι κ.ά.

(π.χ. μελετώντας ένα γεφύρι της προβιομηχανικής εποχής. Αξιοποιούμε το γεφύρι για να μάθουμε την ιστορία του τόπου, τις μετακινήσεις των ανθρώπων, τους λόγους και τους τρόπους μετακίνησης, τις τεχνικές και τα εργαλεία κατασκευής γεφυριών, τα υλικά και τους μαστορες κ.λ.π.).

Στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο των σχολείων υπάρχουν τα κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Αποτυπώματα του βιομηχανικού πολιτισμού, μάρτυρες της προσπάθειας του ανθρώπου να επιλύσει βασικές του ανάγκες, να βελτιώσει την ποιότητα της ζωής του, να ασκήσει εξουσία, να υλοποιήσει τις φιλοδοξίες του, να διαμόρφωση την ταυτότητας της ομάδας στην οποία είναι ενταγμένος αυτός και η οικογένεια του.

⁶ Ασωνίτης Σ. Ν., Παππάς Θ.Γ. *Τοπική ιστορία*, www.ionio.gr/tab/culture/ ανασύρθηκε 8/9/2007

6. Θεματικά πεδία μελέτης

Οι θεματικές ενότητες του δικτύου μπορούν να ενοποιηθούν σε πέντε μεγάλα πεδία μελέτης όπως αυτά έχουν ήδη οριστεί από το Υπουργείο Πολιτισμού και την ομάδα Βιομηχανικής αρχαιολογίας.

A. Βιομηχανικά κτήρια.

Η αρχιτεκτονική των εργοστασίων ως αποτέλεσμα μιας σειράς παραγόντων πολύπλοκων και στενά συνδεδεμένων μεταξύ τους, με καθοριστικό παράγοντα κτηριακής διαμόρφωσης την κινητήρια δύναμη που χρησιμοποιούνταν και ο τρόπος μετάδοσης της κίνησης στη κάθε μηχανή χωριστά.

Οι αρχιτεκτονικές επιρροές, ευρωπαϊκά, παραδοσιακά και νεοκλασικά στοιχεία πως δένουν και διαμορφώνουν εντυπωσιακά δείγματα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής.⁷

B. Μηχανές – εργαλεία – βιομηχανικό προϊόν

Αποτελούν πολιτιστικά αγαθά που μαρτυρούν τα στάδια επιρροής της τεχνολογίας στην εξέλιξη της εργασίας, της παραγωγής, του κτιρίου. Η μηχανή είναι ωραία; Σήμερα χαρακτηρίζουμε έναν υπολογιστή ή ένα αυτοκίνητο ωραίο. Η ιδέα ότι μια μηχανή μπορεί να είναι ωραία είναι αρκετά πρόσφατη και ξεκίνησε από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης χωρίς βέβαια να έχει μια πορεία γραμμική. Φτάσαμε στον 20^ο αι. για να υποστηρίξουμε ότι η μηχανή είναι τόσο πιο ωραία όσο πιο αποτελεσματική είναι. Η καινούρια αισθητική ατμόσφαιρα το ιδεώδες ενός απέριπτου ντιζάιν εναλλάσσεται με εκείνο του στάιλινγκ καθώς το σχήμα της μηχανής δεν είναι απόρροια της λειτουργίας της αλλά της προσπάθειας να την καταστήσουν αισθητικά πιο ευχάριστη και ικανή να γοητεύσει τους χρήστες.⁸

Γ. Μέσα συγκοινωνίας και μεταφοράς.

Η θέση των μέσων μεταφοράς (τρένο, τραμ, αστικές συγκοινωνίες, πλοίο) στη νεώτερη κοινωνία και οικονομία είναι σπουδαία γιατί η εξέλιξη τους έχει άμεση σχέση με τα έργα υποδομής, τα μεγάλα έργα, τα δημόσια έργα, τις αλλαγές στην εικόνα των πόλεων, τις μεταβολές στη ζωή της πόλης, τον διαχωρισμό περιοχών κατοικίας με περιοχές εργασίας.

⁷ Δεμίρη Κ, *Τα ελληνικά Κλωστοϋφαντουργεία*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991

⁸ Έκο Ουμπέρτο, *Ιστορία της ομορφιάς* Καστανιώτης, Αθήνα 2004, σ.394

Δ. Εργατικές κατοικίες

Η οργάνωση της κοινότητας των εργαζομένων και η σχέση τους με την πολεοδομική ανάπτυξη των πόλεων. Η καθημερινή ζωή, η οργάνωση του ελεύθερου χρόνου, οι συνθήκες διαβίωσης. Οι σχέσεις εργοδοτών εργαζομένων, ο πατερναλισμός των εργοδοτών, η ζωή της γυναίκας εργάτριας κ.λ.π.

Η σπανιότητα των μαρτυριών για τις υπάλληλες τάξεις είναι πάντα ένα εμπόδιο. «Ποιος έχτισε τις εφτάφυλες Θήβες» ρωτούσε ο εργάτης αναγνώστης του Μπρεχτ. Οι πηγές δε λένε τίποτε για εκείνους του ανώνυμους χτίστες, μα το ερώτημα διατηρεί τη βαρύτητα του. Ευτυχώς όμως ακόμη και οι σιωπές αποτελούν πηγές⁹.

Η μνήμη της βιομηχανίας, της πόλης και της εργασίας βρίσκεται κρυμμένη και ξεχασμένη δίπλα μας, στους τελευταίους εργάτες και μηχανικούς που λειτούργησαν τα εργοστάσια, στα βιομηχανικά αρχεία που μοιάζουν ανάξια λόγου αλλά κρύβουν θησαυρούς, στις σκουριασμένες μηχανές που αμήχανα περιμένουν να διηγηθούν μια διόλου ασήμαντη ιστορία. Την ιστορία των παππούδων και των γιαγιάδων μας που άφησαν κομμάτια της νεότητας τους μέσα σε αυτούς τους χώρους, την ιστορία της πόλης που διαμόρφωσε την ταυτότητα της και μέσα από τη λειτουργία των βιομηχανικών μονάδων.

Ε. Φυσικοί τόποι βιομηχανικής εκμετάλλευσης – τεχνικά έργα και έργα υποδομής.

Σε διάφορες περιοχές της χώρας μας τμήματα του εδάφους και υπεδάφους τροφοδότησαν με πρώτες ύλες ή παράγωγα τους την ελληνική οικονομία και ανάπτυξη, επιφέροντας σοβαρές αλλαγές στο τοπίο. Μεταβολές στο περιβάλλον έχουμε και με τα μεγάλα τεχνικά έργα. Αποξηράνσεις, διώρυγες, γέφυρες, φράγματα προκάλεσαν αλλοιώσεις στο φυσικό περιβάλλον ενώ από την άλλη συνέβαλλαν αποφασιστικά στην εκβιομηχάνιση και τον εκσυγχρονισμό.

7. Το δίκτυο και οι εκπαιδευτικές προτάσεις του

Οι επιμορφωτικές προτάσεις που υλοποιεί το δίκτυο πιστεύουμε ότι δίνει την ευκαιρία σε όλους μας, να αντλήσουμε γνώσεις και εμπειρίες μέσα από συντονισμένες δημιουργικές δράσεις, καθώς και ευκαιρία να αναπτύξουμε ουσιαστική και εποικοδομητική συνεργασία και επικοινωνία.

⁹ Ginzburg Carlo, *Το τυρί και τα σκουλίκια, Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1994, σ.11-12

Στηριζόμενοι στη χάρτα του NIZHNY TAGIL για τη βιομηχανική κληρονομιά (Ιούλιος 2003) όπου αναφέρεται πως ειδικό εκπαιδευτικό υλικό πρέπει να παράγεται από και για τους σπουδαστές σε επίπεδο πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, το δίκτυο δημιούργησε επιμορφωτικό εκπαιδευτικό υλικό μέσα από το οποίο μελετούμε παραδείγματα από τα πέντε θεματικά πεδία με σημεία σταθμούς διαφορετικές πόλεις της χώρας μας.

Π.Χ. Μεταφορές – Πειραιάς

Μηχανές εργαλεία – Έδεσσα

Οι προτεινόμενες δραστηριότητες έχουν το πνεύμα και την επιρροή της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης κοινός παρανομαστής της ιδιότητας των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στη συγγραφική ομάδα.

Το Κέντρο Περιβαλλοντικής εκπαίδευσης Νάουσας ήδη έχει οργανώσει και υλοποιεί τριήμερο πρόγραμμα Περιβαλλοντικής εκπαίδευσης με τον αντίστοιχο τίτλο και ελπίζουμε και άλλα Κ.Π.Ε. με τα οποία συνεργαζόμαστε στα πλαίσια του δικτύου να οργανώσουν αντίστοιχα βιωματικά προγράμματα ή έστω να προσθέσουν στα προγράμματα που ήδη υλοποιούν στοιχεία μελέτης βιομηχανικών μνημείων.

Τέλος στόχος μας είναι το υλικό που θα παραχθεί από τις σχολικές ομάδες να συγκεντρωθεί, να αξιολογηθεί και να εκδοθεί (ήδη κάποιες εργασίες έχουν αναρτηθεί στην ιστοσελίδα του δικτύου).

8. Ιστορικό - δράσεις του δικτύου

Το δίκτυο ξεκίνησε την προσπάθεια του με ένα ενημερωτικό τριήμερο σεμινάριο στη Νάουσα τον Μάιο του 2005 με συμμετέχοντες στελέχη της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και φορείς σχετικούς με τη βιομηχανική αρχαιολογία και την τοπική ιστορία. Ακολούθησαν επιμορφωτικά σεμινάρια για τους εκπαιδευτικούς του δικτύου στη Νάουσα το Δεκέμβρη του 2005, στον Βόλο τον Δεκέμβρη του 2006 στο Πλωμάρι τον Μάρτη του 2007 και στην Ερμούπολη τον Ιούνιο του 2007. ταυτόχρονα με τα επιμορφωτικά σεμινάρια πραγματοποιήθηκαν συναντήσεις με τη μορφή ημερίδων της συντονιστικής επιτροπής του δικτύου στο Λαύριο, στο Βόλο, στη Μυτιλήνη, στην Ερμούπολη με σκοπό τον συντονισμό των δράσεων του δικτύου.

9. Η ευρωπαϊκή διάσταση του δικτύου

Στα πλαίσια της βιωσιμότητας του δικτύου, επόμενος στόχος μας είναι η διεύρυνση του σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η επικοινωνία με φορείς και σχολεία της Ευρώπης θα μας δώσει τη δυνατότητα να ανταλλάξουμε εμπειρίες, να μάθουμε από αυτές, να αξιολογήσουμε τις δράσεις μας και να προωθήσουμε τη δική μας βιομηχανική κληρονομιά, πάντα βέβαια με τη συνεργασία τοπικών φορέων.

Ως κοινωνοί της ευρωπαϊκής εμπειρίας τα οφέλη θα είναι όχι μόνο εκπαιδευτικά αλλά και κοινωνικά. Στην τοπική κοινωνία θα αναπτυχθεί διάλογος και προβληματισμός, θα προωθηθούν δράσεις και θα αναζητηθούν λύσεις με κατεύθυνση την προστασία του ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος, την ανάδειξη της ταυτότητας της τοπικής κοινωνίας, την προαγωγή του τουρισμού, την εκτίμηση της αξίας της βιομηχανικής κληρονομιάς.

10. Επίλογος

Μεγάλη και επίπονη η προσπάθεια για να στηθεί και να λειτουργήσει το δίκτυο μέσα σε ένα αξιοπρεπές πλαίσιο που δεν θα προσβάλει την εκπαιδευτική μας υπόσταση. Πολλά τα προβλήματα που συναντήσαμε στην πορεία μας κυρίως από ανθρώπους που δεν κατανοούν τη σημασία ανάδειξης και διατήρησης της Βιομηχανικής Κληρονομιάς του τόπου μας.

Διαπιστώσαμε την αμηχανία των πολιτικών φορέων μπρος στο άμεσο παρελθόν μας. Άγνοια και αδιαφορία για τους αγώνες και οι διαδικασίες που διαμόρφωσαν την υπάρχουσα κοινωνική δομή, την πολιτιστική ταυτότητα και οικονομία του τόπου τους, τα περιβαλλοντικά προβλήματα απόρροια της άγριας εκμετάλλευσης της φύσης από τον καπιταλιστή άνθρωπο.

Υλοποιώντας τους στόχους του δικτύου βήμα βήμα, πιστεύουμε και είναι κοινός τόπος πια, πως ο κύριος παράγοντας της καταστροφικής διαχείρισης των βιομηχανικών μνημείων του τόπου μας είναι η άγνοια, η αδυναμία αναγνώρισης της αξίας των κτηρίων, των μηχανών, του τοπίου. Η καινοτόμος περιβαλλοντική, ιστορική και γεωγραφική προσέγγιση του τεχνολογικού ανθρώπινου πολιτισμού είναι αναγκαία για τη διαμόρφωση θετικών στάσεων, δεξιοτήτων και αξιών για να βελτιώσουμε τη διαχείριση των φυσικών πόρων, της ενέργειας, να αναγνωρίσουμε το τοπίο ως πολιτιστικό αγαθό, να κάνουμε ένα βήμα προς την αιεθική διαχείριση του περιβάλλοντος.

Παρακολουθώντας μια σειρά παρουσιάσεων προγραμμάτων σχολείων εντύπωση μου έκανε η δουλειά της ομάδας εργασίας του 2^{ου} Λυκείου Ν. Ιωνίας Αττικής. Θέμα μελέτης τα κλωστοϋφαντουργεία της προσφυγικής συνοικίας της Ν. Ιωνίας. Η ευαισθησία με την οποία προσέγγισαν το θέμα βγαίνει μέσα από το

ποίημα που έγραψαν και αφορά ένα παλιό εργοστάσιο που γκρεμίζεται σταδιακά και ανάλογα με τα συμφέροντα της εκάστοτε δημοτικής αρχής.

Τι και αν σε ξέχασαν οι άνθρωποι,
τι κι αν ακόμα σε θυμούνται οι σκιές,
τι κι αν ο κήπος σου άνθισε και φέτος.

Εσύ στέκεις κάθε φορά εκεί, θυμάσαι και νοσταλγείς,
πονάς ακόμα όταν σε χτυπά ο αέρας, αλλά δε μιλάς.
Δε λες τίποτα, απλά περιμένεις.
Λες και το έχεις πάρει απόφαση
πως μια μέρα θα γίνεις κι εσύ
ένα μοντέρνο, ψηλό, γυάλινο κτήριο.

Ίσως ο μόνος που θα κλάψει όταν χαθείς
είναι ο ένας και μοναδικός σου φίλος:
Μια ζωγραφιά πάνω σ' έναν τοίχο,
ένα πολύτιμο γκράφιτι,
μια σφραγίδα αγάπης και παντοτινής φιλίας.
(για το παλιό εργοστάσιο της ΕΒΥΠ)

Λιάνα Στυλιανού, Εκπαιδευτικός, Υπεύθυνη Κ.Π.Ε. Νάουσας, Μέλος συντονιστικής επιτροπής του δικτύου

Βιβλιογραφία:

- Η χάρτα του NIZHNY TAGIL, επιμέλεια Χ. Αγριαντώνη, Ν. Μπελαβίλας, Ιούλιος 2003
- Δεμίρη Κ., *Τα ελληνικά Κλωστοϋφαντουργεία*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991
- Μπελαβίλας Ν. , «Δύο αιώνες βιομηχανικής ιστορίας», *Επτά Ημέρες – Καθημερινή* , τ. 2-32, (7/1/2003)
- Βιομηχανική αρχαιολογία, για τη μελέτη και ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς*, Αθήνα , Υπουργείο Πολιτισμού, 1989
- Έκο Ο., *Η ιστορία της ομορφιάς*, μτφρ. Δ. Δότση-Χ Ρομπότης, Αθήνα , Καστανιώτης, 2004
- Αγγελάκος Κ. , Κόκκινος Γ. (επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο & Η διδασκαλία της ιστορίας με τη χρήση πηγών*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004
- Ρεπούση Μ. , *Η τοπική Ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Αθήνα , ΟΕΔΒ
- Οικονόμου Α., *Βιομηχανική αρχαιολογία. Μια απόπειρα εισαγωγής στο θέμα*. Νάουσα, 1997
- Δελτίο του ελληνικού τμήματος του TICCIH* , τ.1, Αθήνα, 1994
- Δεληγιάννη Ό., *Μεταφορές. Λιμάνια – Σιδηρόδρομοι*, σεμινάριο επιμόρφωσης εκπαιδευτικών του εθνικού δικτύου σχολείων βιομηχανική κληρονομιά, Νάουσα, 16-18 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2005
- Στυλιανού Λ. *Βιομηχανικής Κληρονομιάς εωθινό*, Θεσσαλονίκη Μάρτιος 2006
- Στυλιανού Λ., *Εθνικό θεματικό δίκτυο σχολείων «βιομηχανική κληρονομιά»*, Αθήνα, Δεκέμβριος 2006
- Γεωργόπουλος Α.Δ. (επιμ), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*, Gutenberg, Αθήνα 2005
- Rinard J. *η βιομηχανική αρχαιολογία*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ , 1991.
- Ginzburg C., *Το τυρί και τα σκουλήκια, Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1994,
- Σπαρτινού Μαρία – Γεωργία Εισήγηση στην ιδρυτική συνάντηση του Εθνικού Δικτύου "Βιομηχανική Κληρονομιά" ΚΠΕ Νάουσας , 13 -15 Μαΐου 2005
- Η. Ευθυμιόπουλος, Μ. Μοδινός, (Επιμ.), *Οι δρόμοι της αειφορίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.
- Ασωνίτης Σ. Ν., Παππάς Θ.Γ. Τοπική ιστορία, www.ionio.gr/tab/culture/

Βιομηχανικά μνημεία και σχολική εκπαίδευση: σκέψεις με αφορμή μια πειραματική εφαρμογή στο Εργοστάσιο Παραγωγής Φωταερίου της Αθήνας (Γκάζι)

1. Εισαγωγικά

Η διάσωση, προστασία και ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς προϋποθέτει, μεταξύ άλλων, τη συνειδητοποίηση από ευρύτερα τμήματα της κοινωνίας της αξίας και της χρησιμότητάς της για τη γνωριμία με το πρόσφατο παρελθόν και για την κατανόηση και ερμηνεία του παρόντος. Σε μια περίοδο που οι παλιές βιομηχανικές εγκαταστάσεις εγκαταλείπονται και νεκρώνουν, ερειπώνουν ή απλώς περιμένουν την πλήρη κατάρρευση, η ενεργητική παρέμβαση και συλλογική δράση των πολιτών μπορεί να λειτουργήσει ανασχετικά σε μια ολοένα και ογκούμενη τάση απαξίωσης της βιομηχανικής κληρονομιάς, συνεπικουρούμενη από μια αποσπασματική και αντιφατική κρατική πολιτική και υπό την ασφυκτική κυριαρχία των νόμων της αγοράς.

Από την άποψη αυτή, ο σχεδιασμός και η υλοποίηση εκπαιδευτικών-ερμηνευτικών δράσεων με επίκεντρο βιομηχανικά μνημεία και σε σύνδεση με τη σχολική εκπαίδευση μπορεί να αποβεί πολλαπλά κρίσιμη: όχι μόνο γιατί μπορεί να επιτύχει εξαιρετικά αποτελέσματα τόσο σε γνωστικό επίπεδο όσο και ευρύτερα στην ανάπτυξη κριτικής και ιστορικής σκέψης (ειδικότερα όταν σε ανάλογα εγχειρήματα οι μαθητές εμπλέκονται ενεργά σε πολλαπλές ομαδοσυνεργατικές ερευνητικές δράσεις), αλλά και γιατί μπορεί -υπό προϋποθέσεις- να γονιμοποιήσει προβληματισμούς, να τροποποιήσει στάσεις και αντιλήψεις, να τροφοδοτήσει αντιστάσεις και πέρα από τα όρια του σχολείου, σε ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας.

Στην εισήγηση θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε πλευρές αυτής της προβληματικής, με αφετηρία την πειραματική εκπαιδευτική εφαρμογή που

υλοποιήθηκε στο Γκάζι της Αθήνας, στο πλαίσιο της ελληνικής συμμετοχής στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα «Το σχολείο υιοθετεί ένα μνημείο», με συντονιστή το Ελληνικό Τμήμα του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM). Θα επιχειρήσουμε ακόμη να εντάξουμε τη σχετική συζήτηση στον ευρύτερο προβληματισμό που αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια στους κόλπους της ελληνικής εκπαιδευτικής κοινότητας γύρω από τα θέματα της διαθεματικότητας, της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και της τοπικής ιστορίας στο πλαίσιο της σχολικής εκπαίδευσης.

2. Το μνημείο

Η ιστορία του Αθηναϊκού Εργοστασίου της Γαλλικής Εταιρείας Αερίοφωτος ξεκινά το 1857, όταν με διάταγμα του Όθωνα παραχωρείται στον Φραγκίσκο Φεράλδη το δικαίωμα σύστασης και εκμετάλλευσης του εργοστασίου παραγωγής αερίοφωτος για το φωτισμό της πόλης. Η ιστορία του εργοστασίου, με τις επεκτάσεις, τις τεχνολογικές εξελίξεις και τις αλλαγές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, κωδικοποιείται, με βάση τη μελέτη των κτισμάτων, των μηχανημάτων και του σχετικού αρχαιακού υλικού, σε τέσσερις φάσεις (φάση α': 1862-τέλη 19^{ου} αιώνα, φάση β': τέλη 19^{ου} αιώνα-1920, φάση γ': 1920-1952, φάση δ': 1952-1983).

Η μελέτη του ίδιου του εργοστασιακού συγκροτήματος παραγωγής Φωταερίου και η ιστορική διαδρομή του από νεωτερισμός των μέσων του 19^{ου} αι. μέχρι την παύση της λειτουργίας του το 1983 και την ανακήρυξή του σε ιστορικό διατηρητέο μνημείο το 1987, αναδεικνύει τις πολλαπλές σημασιοδοτήσεις του ως μνημείου (Μαχαίρας 1986, Πρέπης 1992, Prepis 1995, Πρέπης-υπό δημοσίευση). Πρόκειται για ένα βιομηχανικό συγκρότημα του οποίου η ιστορία εγγράφεται παράλληλα τόσο στην ιστορία της γέννησης και εξέλιξης της ελληνικής βιομηχανίας όσο και στην ιστορία της Αθήνας ως πρωτεύουσας του νεοελληνικού κράτους. Η ανάλυση της δομής του κτιριακού συγκροτήματος δείχνει ένα οργανωμένο κλειστό σύνολο που ανταποκρίνεται στις ανάγκες παραγωγής του φωταερίου, καθώς τα περισσότερα κτίσματα αποτελούν κελύφη των μηχανημάτων στις διάφορες φάσεις παραγωγής, ενώ τα υπόλοιπα καλύπτουν τις ανάγκες των εργαζομένων. Οι επεκτάσεις, προσθήκες και τροποποιήσεις στην κτιριακή υποδομή του εργοστασίου, κατά την πορεία του στο χρόνο, υπαγορεύονται από την ανάγκη προσαρμογής της παραγωγής στην αυξανόμενη ζήτηση και στις τεχνολογικές εξελίξεις. Εξάλλου, η συγκριτική μελέτη των επιμέρους χαρακτηριστικών των κτιρίων και των μηχανημάτων με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά παράλληλα οδηγεί στο συμπέρασμα πως, στην περίπτωση του Γκαζιού, έχουμε ένα τυπικό παράδειγμα εισαγωγής από την Ευρώπη όχι μόνο τεχνογνωσίας αλλά και των ίδιων των μηχανημάτων, ακόμη και δομικών υλικών, αρχιτεκτονικών λύσεων και, συνακόλουθα, αισθητικών επιλογών.

3. Το πλαίσιο της εκπαιδευτικής εφαρμογής και η πρόκληση της συγκυρίας

Το Γκάζι επιλέχθηκε ως ένα από τα δέκα μνημεία της ελληνικής εφαρμογής του ευρωπαϊκού προγράμματος «Το σχολείο υιοθετεί ένα μνημείο», που ξεκίνησε το 1992 στη Νάπολη της Ιταλίας και επεκτάθηκε την περίοδο 1995-1997 σε 15 πόλεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συμπεριλαμβανομένης της Αθήνας (Fondation Pegase 1997, Τσιτούρη 1997, Χατζηνικολάου 1998, Σελέντη και Τσιτούρη 2003). Στόχος του προγράμματος ήταν η συμβολή στην ανάδειξη υποβαθμισμένων, άγνωστων ή παραγνωρισμένων μνημείων της κάθε πόλης και η ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας σε ζητήματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Παρά τις επιμέρους διαφορές από χώρα σε χώρα, ο γενικός σχεδιασμός και η υλοποίηση του προγράμματος καθορίστηκε από δύο βασικές αρχές: την προσπάθεια κινητοποίησης αρχικά των μαθητών και στη συνέχεια ολόκληρης της κοινότητας γύρω από την προστασία της τοπικής και εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς και, παράλληλα, την αναζήτηση και ανάδειξη κοινών ευρωπαϊκών στοιχείων πολιτισμού, μέσα από τη συγκριτική μελέτη των μορφολογικών, λειτουργικών και άλλων χαρακτηριστικών των μνημείων.

Ως κοινοί άξονες της εφαρμογής ορίστηκαν: η προσπάθεια για όσο το δυνατόν σφαιρικότερη προσέγγιση των μνημείων, η ενθάρρυνση της αυτενέργειας των μαθητών, η εμπλοκή τους σε ποικίλης μορφής και χαρακτήρα δραστηριότητες και η προσπάθεια σύνδεσης των επιμέρους δραστηριοτήτων με διαφορετικά πεδία του αναλυτικού προγράμματος.

Το Γκάζι, ακριβώς λόγω του χαρακτήρα του ως εργοστασίου που ήταν σε λειτουργία μέχρι το 1983, επιβαρύνοντας περιβαλλοντικά μια ευρύτερη περιοχή, όχι μόνο ήταν συνυφασμένο στη συνείδηση της πλειονότητας των κατοίκων (επομένως και των μαθητών που θα συμμετείχαν στο πρόγραμμα) με την υποβάθμιση της περιοχής και της υγείας εργατών και περιοίκων, αλλά ούτε αναγνωριζόταν ως μνημείο της πολιτιστικής κληρονομιάς που άξιζε, τουλάχιστον με βάση αισθητικά κριτήρια, να διατηρηθεί. Πάντως, κατά την περίοδο εφαρμογής του προγράμματος βρίσκονταν σε εξέλιξη οι εργασίες αποκατάστασης και επαναχρησιμοποίησης του βιομηχανικού συγκροτήματος, επιτρέποντας την ενασχόληση με το θέμα αυτό και τον προβληματισμό που το συνοδεύει (Πρέπης 1992, Prepis 1995, Πρέπης-υπό δημοσίευση). Ωστόσο, το ζήτημα της διάσωσης και επανάχρησης του εργοστασίου είχε, αναπόφευκτα, συνδεθεί ήδη τόσο με το χαρακτήρα του ως μνημείου όσο και με την ευρύτερη ανάπλαση της περιοχής, στο πλαίσιο μιας δημόσιας συζήτησης από την οποία δεν έλλειπαν οι διαφορετικές προσεγγίσεις, οι παλινωδίες αλλά και οι εντάσεις (Σπανόπουλος 1985, Μπακογιαννοπούλου 1991, Χαραλαμπίδου 1993, Ξενάκη 1993, Ρηγόπουλος 1994, Φλέσσα 1996).¹

¹ Στη συζήτηση αυτή ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις των ίδιων των κατοίκων, που βίωναν καθημερινά τα προβλήματα μιας κατά γενική ομολογία υποβαθμισμένης περιοχής. Μάλιστα, ο Σύλλογος κατοίκων Κεραμεικού-Ρουφ «Μέγας Αλέξανδρος» οργάνωσε στις 14.6.1992 Ημερίδα για το Γκάζι, τα πρακτικά της οποίας δημοσιεύτηκαν στο *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων* (1993).

Την ίδια περίοδο, γύρω από το Γκάζι είχαν κιόλας αρχίσει να δημιουργούνται – τάση που αργότερα γενικεύτηκε στην ευρύτερη περιοχή – ιδιωτικοί ψυχαγωγικοί χώροι που εμπορεύονταν μια εξωραϊσμένη και νοσταλγική εκδοχή του βιομηχανικού παρελθόντος, αξιοποιώντας τα βιομηχανικά κελύφη ως φόντα ποικίλων δραστηριοτήτων, απογυμνωμένα από την ανθρώπινη παρουσία. Το γεγονός αυτό φαινόταν να υπονομεύει όχι μόνο μία βασική συνιστώσα των βιομηχανικών μνημείων αλλά, στην περίπτωση μας, και τη ζωντανή μνήμη, που υποθέταμε, βάσιμα όπως αποδείχθηκε, πως μπορεί να ανιχνευτεί στους κατοίκους της περιοχής από την μέχρι πριν από λίγα χρόνια λειτουργία του εργοστασίου. Η μνήμη αυτή, με πρόδηλα αρνητικό πρόσημο, θελήσαμε να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο του προγράμματος, με μια προσπάθεια επεξεργασίας και εξορθολογισμού της, με άλλα λόγια μετασχηματισμού της όσο ήταν εφικτό σε συστηματική γνώση, δηλαδή σε ιστορία (Λε Γκοφ 1988, 10).

4. Η εφαρμογή: το 63^ο Γυμνάσιο Αθηνών «υιοθετεί» το Γκάζι²

Η εκπαιδευτική εφαρμογή στο Γκάζι πραγματοποιήθηκε με ένα σχολικό τμήμα ενός τυπικού δημόσιου Γυμνασίου της ευρύτερης περιοχής, του 63^{ου} Γυμνασίου Αθηνών. Κατά την έναρξη του προγράμματος οι μαθητές και μαθήτριες τελείωναν την Α΄ τάξη του Γυμνασίου, ενώ η ολοκλήρωσή του θα τους έβρισκε να τελειώνουν την Γ΄ τάξη. Στη διάρκεια των σχολικών ετών 1995-96 και 1996-97, πραγματοποιήθηκαν 21 συνολικά εκπαιδευτικές συναντήσεις, συνήθως 2ωρης και σε ορισμένες περιπτώσεις 3ωρης ή 4ωρης διάρκειας. Συνολικά αφιερώθηκαν 52 διδακτικές ώρες, εκ των οποίων οι 14 στο χώρο του μνημείου και οι υπόλοιπες στο σχολείο.

Η εφαρμογή βασίστηκε σε γενικές γραμμές στα χαρακτηριστικά της μεθόδου project (Frey 1986, Χρυσ αφίδης 1994, Βαϊνά 1996), ενώ αποφασίστηκε να σχηματιστούν πέντε επιμέρους ερευνητικές ομάδες: αρχιτεκτονικής, λειτουργίας, ιστορίας, εργασίας και περιβάλλοντος. Η ομάδα της *αρχιτεκτονικής* ασχολήθηκε με τα κτίσματα (μορφή, υλικά κατασκευής, βιομηχανική αρχιτεκτονική, υφιστάμενη κατάσταση), τις διαφορετικές φάσεις στην κατασκευή τους, τη διαδικασία της κήρυξης τους, τις εργασίες αναστήλωσης και το ζήτημα των νέων χρήσεων. Η ομάδα της *λειτουργίας* ασχολήθηκε με την έννοια του εργοστασίου, το τρίπτυχο έρευνα/τεχνολογία/μαζική παραγωγή, τις οικονομικές παραμέτρους, την παραγωγή του φωταερίου στο χημικό εργαστήριο (στοιχεία, ενώσεις, αντιδράσεις), τη λειτουργία των κτιρίων και των μηχανημάτων στη διαδικασία παραγωγής του φωταερίου και υδαταερίου (θεωρία – πράξη). Η ομάδα της *ιστορίας* ασχολήθηκε με το θέμα της Βιομηχανικής επανάστασης στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, την ιστορία της Αθήνας την εποχή ίδρυσης του εργοστασίου, την ιστορία της κατασκευής του και τη διαχρονική πορεία του μέχρι το κλείσιμο. Η ομάδα της *εργασίας* ασχολήθηκε με

² Αναλυτικά για την εκπαιδευτική εφαρμογή στο Γκάζι βλ. Γκότσης και Τσιτούρη (υπό δημοσίευση).

τα χαρακτηριστικά των εργατών, τα ωράρια, τους μισθούς και τις συνθήκες εργασίας τους, τα εργατικά ατυχήματα, το εργατικό κίνημα, τις εργατικές κατοικίες και τη διαμόρφωση της ευρύτερης περιοχής Γκαζοχωρίου. Τέλος, η ομάδα του περιβάλλοντος ασχολήθηκε με τη διαμόρφωση της περιοχής την εποχή πριν το χτίσιμο του εργοστασίου, τους λόγους της χωροθέτησής του στο συγκεκριμένο σημείο, τις επιδράσεις από το χτίσιμο του εργοστασίου, τη μόλυνση του περιβάλλοντος και τις αντιδράσεις των κατοίκων.

Στο πλαίσιο της ερευνητικής-μαθησιακής διαδικασίας αξιοποιήθηκαν οι επιτόπιες στο μνημείο παρατηρήσεις και καταγραφές (ΦΩΤ. 1), φωτογραφικές και σχεδιαστικές αποτυπώσεις (ΦΩΤ. 2), αρχιτεκτονικά και τοπογραφικά σχέδια, παλαιότεροι και σύγχρονοι χάρτες της Αθήνας, φωτογραφικό και αρχαικό υλικό, φωτογραφικό και οπτικοακουστικό υλικό από αντίστοιχης τεχνολογίας εργοστάσια παραγωγής φωταερίου σε ευρωπαϊκές χώρες, προφορικές μαρτυρίες συγγενικών στα παιδιά προσώπων και περιοίκων, οι συνεντεύξεις που παραχώρησαν in situ στους μαθητές ειδικοί επιστήμονες και μελετητές του μνημείου (ΦΩΤ. 3)³. Έγιναν, επίσης, αποδελτιώσεις βιβλίων (ΦΩΤ. 4), εγκυκλοπαιδειών, λευκωμάτων, άρθρων, αποκομμάτων παλαιότερου και σύγχρονου τύπου, αλλά και σχολικών εγχειριδίων, σε μια προσπάθεια σύνδεσης της όλης εφαρμογής με πλευρές των διδασκόμενων στο σχολείο μαθημάτων (κυρίως της Ιστορίας και της Χημείας).

Η σταδιακή συγκέντρωση του υλικού με την ενεργητική συμμετοχή όλων των μαθητών, η γέννηση και επίλυση νέων ερωτημάτων, η συνδυαστική αξιοποίηση των στοιχείων που προέκυπταν από την έρευνα, η ένταξη των δεδομένων σε ευρύτερα πλαίσια, ο σχεδιασμός συμπληρωματικών δράσεων για την κατανόηση δυσνόητων σημείων (ΦΩΤ. 5)⁴, οδήγησαν κλιμακωτά σε μια κατά το δυνατόν σφαιρική προσέγγιση του μνημείου, που καταξίωσε τόσο το ίδιο το μνημείο όσο και τη διαδικασία προσέγγισής του στα μάτια των παιδιών που συμμετείχαν.

5. Προβάλλοντας το Γκάζι ως μνημείο

Το θέμα της προβολής τόσο του μνημείου όσο και της ίδιας της έρευνας των μαθητών άρχισε να απασχολεί την ομάδα από τα μέσα της πρώτης σχολικής χρονιάς, όταν είχε ήδη απαντηθεί καταφατικά το αρχικό ερώτημα του αν το Γκάζι αποτελεί πράγματι ένα μνημείο της βιομηχανικής κληρονομιάς, φορέα πολλαπλών

³ Ευχαριστούμε και από εδώ για τη πολύτιμη συμβολή τους στο όλο εγχείρημα τον (τότε) επικεφαλής του Τμήματος Παραδοσιακών Κτιρίων του Δήμου Αθηναίων και υπεύθυνο για την προμελέτη και την επίβλεψη της ανάπλασης του Εργοστασίου Γκαζιού, αρχιτέκτονα κ. Α. Πρέπη και τον (τότε) υπεύθυνο τύπου της Δημοτικής Επιχείρησης Φωταερίου Αθηνών (ΔΕΦΑ), κ. Κ. Σπανόπουλο.

⁴ Όπως το παιχνίδι ρόλων, όπου οι μαθητές πήραν τη θέση των χημικών στοιχείων που συγκροτούν χημικές ενώσεις και μετέχουν σε χημικές αντιδράσεις, ώστε να γίνει αντιληπτή η χημική αντίδραση $Fe_2(OH)_6 + 3H_2S \rightarrow Fe_2S_3 + 6H_2O$, που λαμβάνει χώρα κατά τον χημικό καθαρισμό, την τελευταία φάση στην παραγωγή του φωταερίου, για την απομάκρυνση από το καύσιμο αέριο μίγμα ανεπιθύμητων ουσιών όπως το θείο.

πληροφοριών που η μελέτη τους μπορεί να συμβάλει στην προσέγγιση και κατανόηση πλευρών της πιο πρόσφατης ιστορίας του τόπου, επομένως άξιο όχι απλώς διατήρησης και προστασίας, αλλά και ευρύτερης προβολής στους σημερινούς κατοίκους της πόλης. Για τη διαχείριση του ζητήματος της προβολής αποφασίστηκε η συγκρότηση παράλληλων ομάδων εργασίας για την ταξινόμηση, επεξεργασία, αξιολόγηση και επιλογή από το υλικό που σταδιακά συγκεντρωνόταν των στοιχείων εκείνων που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν για να γνωρίσουν και άλλοι το Γκάζι, με τη διαμεσολάβηση των μαθητών που συμμετείχαν στο πρόγραμμα.

Δεδομένου ότι η πραγματοποίηση ξεναγήσεων από τους μαθητές στο χώρο του εργοστασίου δεν ήταν εφικτή, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα των κτιριακών εγκαταστάσεων είχαν, κατά την περίοδο ολοκλήρωσης της εκπαιδευτικής εφαρμογής, τη μορφή εργοταξίου, αποφασίστηκε η οργάνωση στο χώρο του σχολείου μιας έκθεσης με τίτλο «Γκάζι, μνήμες και προοπτικές». Η έκθεση, που αποτέλεσε και την τελική δράση όλης της εφαρμογής, περιελάμβανε 20 πανό και μία μακέτα του εργοστασίου, οργανωμένα στις εξής ενότητες: *Η έκθεσή μας, Ταξίδι στο χρόνο, Το φωταέριο και... λίγη Χημεία, Το βιομηχανικό συγκρότημα (Κλίβανοι, Καμινάδες, Ψυκραντήρες, Φυσικός καθαρισμός, Χημικός καθαρισμός, Αεριοφυλάκια, Υδαταέρια, Άλλα κτίρια), Οι Γκαζιέρηδες, Γκάζι το ευρωπαϊκόν, Το Γκάζι αλλάζει πρόσωπο, Τι μας είπαν για το Γκάζι, Βιομηχανική αρχαιολογία, Πώς δουλέψαμε, Επίλογος*. Αποφασίστηκε ακόμη η παράλληλη πραγματοποίηση ξεναγήσεων (ΦΩΤ. 6) στους επισκέπτες της από τους μαθητές, καθώς και η έκδοση τετρασέλιδου ενημερωτικού φυλλαδίου, που μοιράστηκε στους επισκέπτες της έκθεσης.

Πριν από την έκθεση συντάχθηκε και διακινήθηκε σε μαθητές άλλων τάξεων του σχολείου, εκπαιδευτικούς, οικογενειακό περίγυρο και περιοίκους ένα ερωτηματολόγιο, προκειμένου να ανιχνευτούν, έστω και δειγματοληπτικά, οι σχετικές γνώσεις, τα ενδιαφέροντα, οι αντιλήψεις και προσδοκίες του εν δυνάμει κοινού της έκθεσης. Η διακίνηση του ερωτηματολογίου αποτέλεσε μια πρώτη ευκαιρία για την ενημέρωση τμήματος της ευρύτερης κοινότητας σχετικά με το πρόγραμμα, ενώ η επεξεργασία των δεδομένων που συγκεντρώθηκαν αποκάλυψε την ποικιλία των διαφορετικών απόψεων και στάσεων απέναντι στο Γκάζι, τόσο ως μνημείο της βιομηχανικής αρχαιολογίας όσο και αναφορικά με τις προοπτικές των κτιριακών του εγκαταστάσεων στο μέλλον. Τα στοιχεία που προέκυψαν συνυπολογίστηκαν στο σχεδιασμό των δράσεων προβολής, η προετοιμασία των οποίων αποτέλεσε και τον ασφαλέστερο τρόπο αξιολόγησης του βαθμού επίτευξης των επιμέρους γνωστικών στόχων της όλης εφαρμογής.

6. Μπροστά σε ένα νέο τοπίο;

Η εφαρμογή που παρουσιάστηκε παραπάνω αποτελεί μια πρόταση βιωματικής-ενεργητικής εκπαιδευτικής προσέγγισης ενός βιομηχανικού μνημείου, μέσα από ομαδοσυνεργατικές ερευνητικές δράσεις. Από την άποψη αυτή θα μπορούσε να

παραλληλιστεί με εκδοχές προγραμμάτων Περιβαλλοντική Εκπαίδευσης (ΠΕ) και Τοπικής Ιστορίας (ΤΙ), όπως τα γνωρίζουμε από την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα. Στην περίπτωση της ΠΕ, αντικείμενο μελέτης και έρευνας γίνεται συχνά ένα μνημείο, ένας παραδοσιακός οικισμός, ένα ανθρωπογενές, δομημένο ή μη, τοπίο και, ασφαλώς, ένα μνημείο της βιομηχανικής αρχαιολογίας. Το αποδεικνύει, μεταξύ άλλων, και η δημιουργία το 2005 του Εθνικού Θεματικού Δικτύου Σχολείων «Βιομηχανική κληρονομιά», από το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Νάουσας που ανέλαβε, από τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του σε εθνικό επίπεδο, τον συντονισμό των προγραμμάτων περισσότερων από 60 σχολείων από όλη τη χώρα (Στυλιανού 2006). Στην περίπτωση της ΤΙ, μνημεία, αρχαιολογικοί και ιστορικοί τόποι, μπορούν να αποτελέσουν επίσης τον πυρήνα μιας εκπαιδευτικής δράσης (Ρεπούση 2000, Γκότσης, Λέκκα και Σακαλή 2002, Ρεπούση 2004, Βλαχού 2006), όπως υποδεικνύει και το πρόσφατο σχολικό εγχειρίδιο για τη διδασκαλία της ΤΙ στη Γ΄ Γυμνασίου (Ασωνίτης και Παππάς 2006). Εκεί, περιλαμβάνεται εξάλλου και αναλυτική αναφορά στη βιομηχανική κληρονομιά, ως «σημαντικό πεδίο της τοπικής ιστορικής έρευνας» (Ασωνίτης και Παππάς 2006, 35), καθώς και πολλά επιμέρους σχετικά παραδείγματα στα προτεινόμενα δείγματα τοπικής ιστορίας.

Ωστόσο, ΠΕ και ΤΙ δεν συναντώνται μόνο στο πεδίο του περιεχομένου. Παρουσιάζουν ομοιότητες και συγκλίσεις και σε άλλα δομικά χαρακτηριστικά τους, όπως στη σκοποθεσία και την παιδαγωγική μεθοδολογία (με κυρίαρχη τη μέθοδο project), αλλά και ως προς τη θέση τους στην ιεραρχία της σχολικής γνώσης (Περδίκης 2005).

Πάντως, στη συγκεκριμένη εκπαιδευτική εφαρμογή στο Γκάζι, τα μεθοδολογικά εργαλεία που επιλέχθηκαν υπαγορεύτηκαν σε σημαντικό βαθμό τόσο από το γενικό πλαίσιο στο οποίο εντάχθηκε η εφαρμογή (το πρόγραμμα «Το σχολείο υιοθετεί ένα μνημείο») όσο και από την ενασχόληση ακριβώς με ένα μνημείο της βιομηχανικής αρχαιολογίας που θέτει εξ ορισμού τις δικές της ερευνητικές παραμέτρους (Υπουργείο Πολιτισμού 1989, Pinard 1991, Alfrey και Putnam 1996, TICCIH 2003). Στην κατεύθυνση αυτή η συγκεκριμένη εφαρμογή συναντάται και με τις αναζητήσεις της μουσειακής, κυρίως, εκπαίδευσης για τη μάθηση μέσα από τη χρήση στοιχείων του υλικού πολιτισμού, μουσειακών αντικειμένων (Hennigar Shuh 1982, Greenglass 1986, Durbin, Morris και Wilkinson 1990, Hooper-Greenhill 1994) ή/και μνημείων που προσφέρουν εγγενώς πολλαπλές δυνατότητες διαθεματικών ή διεπιστημονικών προσεγγίσεων (Keith 1991, Pownall και Hutson 1992, Alderton 1995, Σελέντη και Σταυρουλάκη 2002).

Η τελευταία, ωστόσο, παρατήρηση μεταφέρει αναπόφευκτα τη συζήτηση στο έντονο πεδίο αντιπαραθέσεων και προβληματισμού που προκάλεσε τα τελευταία χρόνια στην ελληνική εκπαιδευτική κοινότητα η εισαγωγή του νέου Πλαισίου Προγράμματος Σπουδών (Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών – ΔΕΠΠΣ), των νέων Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών (ΑΠΣ) και της Ευέλικτης Ζώνης (ΕΖ). Η κριτική προσέγγιση των νέων ρυθμίσεων και της επίσημης ρητορικής που τις συνοδεύει επισημαίνει τις θεωρητικές αδυναμίες, τις αντιφάσεις και ασάφειες, τις ιδεολογικές αφετηρίες και τις πρακτικές απολήξεις των αλλαγών στην υποχρεωτική εκπαίδευση, που, παρά την επίκληση βασικών αρχών της

προοδευτικής παιδαγωγικής, φαίνεται να στοιχειοθετούν μια συντηρητική εξέλιξη (Γρόλλιος 2003, Αγγελάκος 2004, Θεριανός 2004, Λιάμπας και Κάσκαρης 2006). Η συζήτηση αυτή υπερβαίνει τα όρια της εισήγησής μας, παρότι είναι προφανές πως επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό τους σχεδιασμούς εκπαιδευτικών δράσεων στο πλαίσιο της ΠΕ (Τρικαλίτη 2005) και άλλων προαιρετικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Για να επιστρέψουμε στην πειραματική εκπαιδευτική εφαρμογή στο Γκάζι, ας σημειώσουμε ορισμένες ιδιαιτερότητές της, οι οποίες συνδέονται με τη σχετική συζήτηση:

α) Σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε από στελέχη του Υπουργείου Πολιτισμού (και μέλη της επιτροπής εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Ελληνικού Τμήματος του ICOM) και όχι από τους εκπαιδευτικούς του σχολείου – με τους οποίους ωστόσο υπήρξε γόνιμη συνεργασία ως προς την αμοιβαία ανατροφοδότηση, με βάση τα στοιχεία που προέκυπταν κατά την πορεία εξέλιξης τόσο του προγράμματος όσο και της παράλληλης διδασκαλίας των σχολικών μαθημάτων. Κατά συνέπεια, ούτε οι υπεύθυνοι του προγράμματος είχαμε την ευθύνη για τη διδασκαλία συγκεκριμένης σχολικής ύλης σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα, αλλά ούτε και οι εκπαιδευτικοί του σχολείου επιβαρύνθηκαν με συμπληρωματικούς σχεδιασμούς και υποχρεώσεις.

β) Στο πλαίσιό της αξιοποιήθηκαν, όπως προαναφέρθηκε, στοιχεία από τα μαθήματα του σχολείου (κυρίως την Ιστορία και τη Χημεία), τα οποία όμως εντάχθηκαν στην προσπάθεια σφαιρικής προσέγγισης, δηλαδή ερμηνείας και κατανόησης της ιστορίας, δομής και λειτουργίας του βιομηχανικού συγκροτήματος και όχι το αντίστροφο, δηλαδή της διδασκαλίας των αντίστοιχων μαθημάτων δια της εκπαιδευτικής προσέγγισης του μνημείου.

Τα στοιχεία αυτά, σε συνάρτηση με την πλήρη αποδέσμευση του εγχειρήματος από διαδικασίες εξετάσεων και βαθμολογίας, την απουσία ελεγκτικών ή αξιολογητικών μηχανισμών και ασφυκτικών χρονοδιαγραμμάτων, συνέβαλαν στο να δημιουργηθούν ευνοϊκότερες συνθήκες ελεύθερης δημιουργικής δράσης σε όλους τους εμπλεκόμενους.

Το ερώτημα που επανέρχεται, με αφορμή τόσο τη συγκεκριμένη εφαρμογή όσο και ανάλογες προσπάθειες με επίκεντρο τα βιομηχανικά μνημεία του τόπου (και όχι μόνο), είναι κατά πόσο οι σχετικές εκπαιδευτικές δράσεις – που παραμένουν, εξάλλου, περιθωριακές στο πλαίσιο ενός νοησιαρχικού και εξεταστοκεντρικού σχολείου – μπορούν να εφοδιάσουν τους μαθητές με τα κατάλληλα εργαλεία διαχείρισης του υλικού της εκάστοτε έρευνάς τους σε σύνδεση με την κοινωνική πραγματικότητα, να ενισχύσουν, με άλλα λόγια, την κριτική σκέψη και (δυσνητικά) την ενεργητική στάση. Η απάντηση, που μένει να δοθεί από τους εκπαιδευτικούς της καθημερινής πράξης, δεν αφορά μόνο τη σχολική πραγματικότητα ή το μέλλον της καταρρέουσας βιομηχανικής κληρονομιάς. Μας αφορά όλους σε πολλά επίπεδα.

Στάθης Γκότσης, Ιστορικός, Υπεύθυνος του Γραφείου Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (ΥΠΠΟ)

Στο Γκάζι. Διαδικασία παρατήρησης και καταγραφής. (αρχείο Ελληνικού Τμήματος ICOM)

Φωτογραφική αποτύπωση των κτισμάτων και του χώρου από τους μαθητές και τις μαθήτριες. (αρχείο Ελληνικού Τμήματος ICOM)

Στο Γκάζι. Καταγράφοντας τη συζήτηση/συνέντευξη με τον κ. Κ. Σπανόπουλο.
(αρχείο Ελληνικού Τμήματος ICOM)

Στα γραφεία του Ελληνικού Τμήματος του ICOM. Μελέτη και επεξεργασία αρχειακού υλικού. (αρχείο Ελληνικού Τμήματος ICOM)

Στην τάξη. Παιχνίδι ρόλων για την κατανόηση των χημικών αντιδράσεων.
(αρχείο Ελληνικού Τμήματος ICOM)

Αίθουσα εκδηλώσεων του σχολείου. Ξεναγήση στην έκθεση Γκάζι, μνήμες και
προοπτικές. (αρχείο Ελληνικού Τμήματος ICOM)

Βιβλιογραφία

- Αγγελάκος, Κ., 2004, «Η διαθεματικότητα και τα "νέα" προγράμματα σπουδών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης: Κριτική προσέγγιση μιας ασύμβατης σχέσης», στο Αγγελάκος, Κ. και Κόκκινος, Γ. (επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*, Μεταίχμιο, Αθήνα, σσ. 43-54.
- Alderton, D., 1995, *A teacher's guide to Using Industrial Sites*, English Heritage, Λονδίνο.
- Alfrey, J. και Putnam, T., 1996, *Η βιομηχανική κληρονομιά*, μτφρ. Βλάχου, Ε., Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα.
- Ασωνίτης, Σπ. και Παππάς, Θ., 2006, *Τοπική Ιστορία* (Γ' Γυμνασίου, Βιβλίο εκπαιδευτικού), ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ, Αθήνα.
- Βαϊνά, Μ., 1996, «Μέθοδος project (σχέδιο δράσης): μια πρόκληση για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα», *Νέα Παιδεία* 80, σσ. 77-88.
- Βλαχού, Μ., 2006, «Η αξιοποίηση του τοπικού περιβάλλοντος και η οργανική ένταξή του στο μάθημα της Ιστορίας», στο Κόκκινος, Γ. και Νάκου, Ει. (επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα, σσ. 396-447.
- Γκότσης, Στ., Λέκκα, Α. και Σακαλή, Ό., 2002, «Υλικός πολιτισμός, τοπικές κοινωνίες και ερμηνευτικές δράσεις», στο Σύλλογος Ελλήνων Αρχαιολόγων, *Το μέλλον του παρελθόντος μας*, Πρακτικά 4^{ου} Συνεδρίου ΣΕΑ (24-26/11/2000, Αθήνα), Αθήνα, σσ. 298-304.
- Γκότσης, Στ. και Τσιτούρη, Α., «Προσεγγίζοντας εκπαιδευτικά ένα βιομηχανικό μνημείο: το παράδειγμα του εργοστασίου παραγωγής Φωταερίου της Αθήνας (Γκάζι)», στο Νικονάνου Ν. και Κασβίκης Κ. (επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο παρελθόν. Εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος*, (υπό δημοσίευση).
- Γρόλλιος, Γ., 2003, «Θεμελίωση, στοχοθεσία και διαθεματικότητα στο νέο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών για την υποχρεωτική εκπαίδευση». *Εκπαιδευτική Κοινότητα* 67, σσ. 30-37.
- Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, 1993, 6, (αφιέρωμα: Γκάζι, Κεραμεικός, Μεταξουργείο. Ανάγκη ολοκληρωμένου προγράμματος ανάπλασης).
- Durbin, G., Morris, S. και Wilkinson, S., 1990, *A Teacher's Guide to Learning from Objects*, English Heritage, Λονδίνο.
- Θεριανός, Κ., 2004, «Διαθεματικά Προγράμματα Σπουδών και Ευέλικτη Ζώνη: Διδακτικά μοντέλα διεργασίας στο σχολείο της μετρήσιμης αποτελεσματικότητας και των ωρομίσθιων εκπαιδευτικών», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης* 67, σσ. 24-33.
- Fondation Pegase, 1997, *L' ecole adopte un Monument*.
- Frey, K., 1986, *Η «μέθοδος Project». Μια μορφή συλλογικής εργασίας στο σχολείο ως θεωρία και πράξη*, μτφρ. Μάλλιου, Κ., εκδ. Οίκος Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Hooper-Greenhill, E., 1994, "Museum education", στο Hooper-Greenhill, E. (επιμ.), *The Educational Role of the Museum*, Routledge, Λονδον και Ν. Υόρκη, σσ. 229-257.
- Hennigar Shuh, J., 1982, "Teaching yourself to teach with objects", *Journal of Education* 7(4), σσ. 8-14.
- Greenglass, D., 1986, "Learning from Objects in a Museum", *Curator* 29(1), σσ. 53-66.

- Keith, C., 1991, *A Teacher's Guide to Using Listed Buildings*, English Heritage, Λονδίνο.
- Λιάμπας, Α. και Κάσκαρης Ι., «Κριτικός μεταμοντερνισμός, κριτική παιδαγωγική και τα ιδεολογικά σχήματα του νεοφιλελευθερισμού στην εκπαίδευση», εισήγηση στο 1^ο Εκπαιδευτικό Συνέδριο «Το Ελληνικό Σχολείο και οι προκλήσεις της σύγχρονης κοινωνίας» (Ιωάννινα, 12-14 Μαΐου 2006), Περιφερειακή Δ/ση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ηπείρου. Διατίθεται στον δικτυακό τόπο: <http://epirus.sch.gr/educonf-1/liabas-kaskaris.pdf> (25/10/2007).
- Λε Γκοφ, Ζ., 1988, *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Κουμπουρλής, Γ., εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα.
- Μαχαίρας, Γ., 1986, «Γκαζοχώρι: Η τελευταία φλόγα», *Αρχαιολογία* 18 (αφιέρωμα: Βιομηχανική Αρχαιολογία), σσ. 23-28.
- Μπακογιαννοπούλου, Σ., 1991, «Το Γκάζι αναζητεί πηγές χρηματοδότησης», εφ. *Το Βήμα* 27.1.1991, σ. Β8(32).
- Ξενάκη, Ε., 1993, «Γκάζι: επιστροφή στο μέλλον», εφ. *Ελευθεροτυπία* 24.12.1993, σσ. 28-29.
- Περδίκης, Γ., 2005, «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Τοπική Ιστορία – Η περίπτωση των προγραμμάτων στα σχολεία Β/θμιας εκπαίδευσης του Ν. Πιερίας», στο ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1^ο Συνέδριο Σχολικών Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (Ισθμός Κορίνθου, 23-25 Σεπτεμβρίου 2005), σσ. 615-624. Διατίθεται στον δικτυακό τόπο: http://kpe-kastor.kas.sch.gr/kpe/yliko/sppe1/oral/PDFs/615-624_oral.pdf (25/10/2007).
- Pinard, J., 1991, *Η βιομηχανική αρχαιολογία*, μτφρ. Σπανός, Γ., Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα.
- Pownall, J. και Hutson, N., 1992, *A Teacher's Guide to Science and the Historic Environment*, English Heritage, Λονδίνο.
- Prepis, A., 1995, "The Athens 19th century Gas Factory converted to a polydynamic, industrial, archaeological park", στο Centro de Estudios Historicos de Obras Publicas y Urbanismo και Ministerio de Obras Publicas, Transporte y Medio Ambiente, *VIII Congreso Internacional para la Conservacion del Patrimonio Industrial*, Πρακτικά συνεδρίου TICCIH (Μαδρίτη, Σεπτέμβριος 1992), Μαδρίτη, σσ. 371-384.
- Πρέπης, Α., 1992, «Το εργοστάσιο παραγωγής Φωταερίου (Γκάζι)», *Τεχνολογία* 5/6, σσ. 51-54.
- Πρέπης, Α., «Το εργοστάσιο παραγωγής φωταερίου στην Αθήνα και η επανένταξή του στη σύγχρονη ζωή της πόλης», στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, *Μουσεία σε μνημεία: μία πρόκληση*, Πρακτικά ημερίδας (25/4/2002, Αθήνα), Αθήνα (υπό δημοσίευση).
- Ρεπούση, Μ., 2000, «Εκπαιδευτικές διαδρομές στα ιστορικά μονοπάτια της πόλης της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων πόλις* 3, σσ. 59-80.
- Ρεπούση, Μ., 2004, «Πηγές του τοπίου: Τα μνημεία και οι μνημειακοί τόποι», στο Αγγελάκος, Κ. και Κόκκινος, Γ. (επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*, Μεταίχμιο, Αθήνα, σσ. 81-99.
- Ρηγόπουλος, Δ., 1994, «Φως από το Γκάζι στην πολιτιστική ζωή της Αθήνας», εφ. *Η Καθημερινή* 5.6.1994, σ. 26.

- Σελέντη, Ν. και Σταυρουλάκη, Φ., 2002, «Τα μυστικά ενός μνημείου», στο ΥΠΕΠΘ – ΥΠΠΟ – Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (ICOM)-Ελληνικό Τμήμα και Δημοτικό Μουσείο Καβάλας, *Μουσείο-Σχολείο, 6^ο Περιφερειακό Σεμινάριο* (Καβάλα 20-22/9/2002), Αθήνα, σσ. 40-44.
- Σελέντη, Ν. και Τσιτούρη, Α., 2003, «Το σχολείο υιοθετεί ένα μνημείο»: ένα παράδειγμα εκπαιδευτικής προσέγγισης της πολιτιστικής κληρονομιάς», στο Λαογραφικό Μουσείο Στεμνίτσας, *Μουσεία και Εκπαίδευση*, Πρακτικά Β΄ Συμποσίου για τους εκπαιδευτικούς του Νομού Αρκαδίας (22/11/1996), Στεμνίτσα, σσ. 20-25.
- Σπανόπουλος, Κ., 1985, «Το Γκάζι πρέπει να ζήσει», εφ. *Ελευθεροτυπία* 12.3.1985, σ.22.
- Στυλιανού, Λ., 2006, «Εθνικό θεματικό δίκτυο σχολείων "Βιομηχανική κληρονομιά". Το πώς και το γιατί», στο ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, *2^ο Συνέδριο Σχολικών Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης* (Αθήνα, 15-17 Δεκεμβρίου 2006), σσ. 656-662. Διατίθεται στον δικτυακό τόπο: http://kpe-kastor.kas.sch.gr/kpe/yliko/sppez/oral/PDFs/656-662_oral.pdf (25/10/2007).
- ΤΙCΣΙΗ, 2003, *Η χάρτα του Nizhny Tagil για τη βιομηχανική κληρονομιά*. Διατίθεται στον δικτυακό τόπο: <http://www.mnactec.com/ticcih> (25/10/2007).
- Τρικαλίτη, Α., 2005, «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών», στο Γεωργόπουλος, Α. (επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*, Gutenberg, Αθήνα, σσ. 293-319.
- Τσιτούρη, Α., 1997, «Το Σχολείο υιοθετεί ένα Μνημείο», στο ΥΠΕΠΘ – ΥΠΠΟ και Ελληνικό Τμήμα Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM), *Μουσείο-Σχολείο. 5^ο Περιφερειακό Σεμινάριο Καλαμάτας* (4-6 Απριλίου 1997), σσ. 22-24.
- Υπουργείο Πολιτισμού, 1989, *Βιομηχανική αρχαιολογία*, Αθήνα.
- Φλέσσα, Β., 1996, «Γκάζι: στο σκοτάδι τα έργα», εφ. *Η Καθημερινή* 12.5.1996, σ.27.
- Χαραλαμπίδου, Β., 1993, «Όπερα στο Γκαζοχώρι», εφ. *Το Βήμα* 5.12.1993, σ. Α66.
- Χατζηνικολάου, Τ., 1998, «Σχολείο και πολιτιστική κληρονομιά. Η ελληνική εμπειρία», στο Ελληνική Εταιρεία Αισθητικής, *Το παιδί και η αισθητική αγωγή*, Πρακτικά Συνεδρίου (25-27/4/96, Αθήνα), Αθήνα, σσ. 287-295.
- Χρυσ αφίδης, Κ., 1994, *Βιωματική-επικοινωνιακή διδασκαλία. Η εισαγωγή της μεθόδου project στο σχολείο*, Gutenberg, Αθήνα.

«Παραστάσεις και αντιλήψεις της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Τριτοβάθμια Τεχνολογική Εκπαίδευση»

1. Εισαγωγή

Ο πολιτισμός αποτελείται από ένα ευρύ φάσμα υλικών και άυλων πόρων. Οι πόροι αυτοί περιλαμβάνουν, ιστορικούς πόρους, εθνικά υλικά και άυλα χαρακτηριστικά, φυσικά χαρακτηριστικά, χαρακτηριστικά περιβάλλοντος χώρου, ορατές δραστηριότητες, φυσικούς παράγοντες και άυλα αγαθά (Jamieson, 1994). Ο Tomlinson (1991:4) επισημαίνει ότι υπάρχουν εκατοντάδες ορισμοί του πολιτισμού γεγονός που σημαίνει ή ότι υπάρχει σύγχυση ή ότι η έννοια «πολιτισμός» είναι τόσο ευρεία ώστε να περικλείει όλους αυτούς τους προσδιορισμούς (Ritchards, 2005:22). «Ο πολιτισμός είναι αυτό που μας κάνει αυτό που είμαστε σήμερα. Είναι το πώς ζούμε, μαθαίνουμε και παίζουμε. Είναι αυτό που μας διαμορφώνει – και που μας μετασχηματίζει, μας συγκινεί, μας αγγίζει, μας αλλάζει και που δίνει νόημα στη ζωή μας» (City of Bradford Metropolitan District Council, 2003:1).

Κατά συνέπεια, πολιτιστικά αγαθά είναι όλες οι σημαντικές πλευρές της ιστορίας, όχι εκείνες που συνδέονται με την «κουλτούρα της ομορφιάς» και των κυρίαρχων αισθητικών επιλογών, αλλά και εκείνες που συνδέονται με την «κουλτούρα του χρήσιμου», όχι μόνο εκείνες που ανήκουν στο μακρινό παρελθόν αλλά και εκείνες που ανήκουν σ' ένα παρελθόν που είναι ακόμα μέσα μας. Πολιτιστική κληρονομιά δεν είναι μόνο αντικείμενα προς διατήρηση και μουσειοποίηση, αλλά ιστορικές πορείες μέσα στις οποίες δρουν συγκροτημένα συστήματα αξιών. (Καλόγρη et al., 1986).

Η διεθνής κοινότητα διαπιστώνοντας ότι η πολιτιστική κληρονομιά και η φυσική κληρονομιά απειλούνται ολοένα και περισσότερο, όχι μόνο από τη συνήθη φθορά, αλλά και από την εξέλιξη της κοινωνικής και οικονομικής ζωής και θεωρώντας ότι η φθορά ή η εξαφάνιση κάποιου από τα αγαθά αυτά καθιστά *«ολεθρώως πτωχότερη την κληρονομιά όλων των λαών του κόσμου»* υπέγραψε στο

Παρίσι στις 16 Νοεμβρίου του 1972 τη «Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς»¹. Σύμφωνα με τη Σύμβαση, με τον όρο *πολιτιστική κληρονομιά* (Cultural Heritage) νοούνται τα μνημεία, τα αστικά σύνολα, τα πολιτισμικά τοπία, τα *βιομηχανικά μνημεία* και τα έργα τέχνης. (Μυλωνόπουλος, 2007).

Η κληρονομιά συγκροτείται από αυτό που κληρονομούμε από τις προηγούμενες γενιές και υπονοεί έναν πλούτο που μπορεί να είναι πνευματικής, πολιτιστικής ή υλικής φύσεως. Προκειμένου για τη *βιομηχανική κληρονομιά*, η έμφαση δίνεται σε ένα κληροδότημα που δεν είναι εκ πρώτης όψης καλλιτεχνικής ή εθνολογικής φύσεως. Το γεγονός αυτό θέτει κάποια προβλήματα όσον αφορά στις μεθόδους και στο περιεχόμενο του επιστημονικού αυτού πεδίου καθώς και το ποια είναι τα χωροχρονικά όριά του. Κατά κύριο λόγο, πρόκειται για τους τρεις τελευταίους αιώνες κατά τους οποίους αναδύθηκε και εξαπλώθηκε η εκβιομηχάνιση, πρώτα στην Ευρώπη και κατόπιν σε όλο τον κόσμο. Μιλάμε λοιπόν για τα κληροδοτήματα των βιομηχανικών κοινωνιών από τον 18^ο αιώνα και έπειτα (Dorrel-Ferré, 1998).

Η βιομηχανική κληρονομιά είναι αναπόσπαστο μέρος της πολιτισμικής κληρονομιάς, η οποία με τη σειρά της είναι το πρωταρχικό στοιχείο για τη βιώσιμη ανάπτυξη μιας κοινωνίας (Μιτζάλης, 2007). Σύμφωνα με το TICCIH είναι τα κατάλοιπα του βιομηχανικού πολιτισμού που έχουν ιστορική, τεχνολογική, κοινωνική, αρχιτεκτονική ή επιστημονική αξία και μπορεί να περιλαμβάνουν από κτίρια και μηχανήματα, μέχρι χώρους μεταποίησης και διύλισης καθώς και χώρους κοινωνικών δραστηριοτήτων σχετικών με τη βιομηχανία. Η σύγχρονη κοινωνία χρησιμοποιεί το παρελθόν με διάφορους τρόπους όπως για να ελέγξει, να επιβεβαιώσει ή να αντιπαρατεθεί με τις ισχύουσες δοξασίες, για ψυχαγωγία και γενικότερα για εκπαιδευτικούς λόγους, για να εκφράσει την εθνική υπερηφάνεια ή την ταυτότητα μιας ομάδας, παράγοντας «εθνικά παρελθόντα», και ως εμπορεύσιμο προϊόν (ιδιαίτερα στον τουρισμό) (McKercher & du Cros, 2002:77-78).

2. Η έρευνα

Θέλοντας να διερευνήσουμε το βαθμό ενημέρωσης των σπουδαστών για τη βιομηχανική κληρονομιά και το βαθμό ευαισθητοποίησης στην προστασία της διεξαγάγαμε έρευνα στην Τριτοβάθμια Τεχνολογική Εκπαίδευση. Διανεμήθηκε δομημένο ερωτηματολόγιο αποτελούμενο από 25 ερωτήσεις, σε δείγμα 100 σπουδαστών που σπουδάζουν στις Σπέτσες, στο Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων

¹ Τη Σύμβαση έχουν επικυρώσει μέχρι τώρα 183 κράτη. Η Ελλάδα επικύρωσε τη Σύμβαση στις 17/07/1981.

του Τ.Ε.Ι. Πειραιά. Οι ενεργοί φοιτητές στο εν λόγω τμήμα ανέρχονται συνολικά σε 203 δηλαδή 63 άνδρες (31%) και 140 γυναίκες (69%)².

Μετά τη σύνταξη του ερωτηματολογίου διεξήχθη μια *προ-έρευνα* («έρευνα πιλότος/ pilot test») σε 10 άτομα που συγκέντρωναν τα χαρακτηριστικά του τελικού δείγματος της έρευνας. Η προκαταρκτική αυτή έρευνα οδήγησε στον εντοπισμό «προβληματικών» ερωτήσεων και την αναδιατύπωσή τους, καθώς και στην επισήμανση (και διόρθωση) λαθών και παραλείψεων.

Με το ερωτηματολόγιο καταβλήθηκε αρχικά προσπάθεια να διαπιστωθεί αν οι φοιτητές είχαν διδαχθεί για τη βιομηχανική κληρονομιά κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Επίσης μέσα από μια σειρά ερωτήσεων έγινε απόπειρα διαπίστωσης των στάσεων απέναντι στη βιομηχανική κληρονομιά, τις απόψεις τους για τις πιθανές χρήσεις βιομηχανικών πόρων, για τη σημασία της βιομηχανικής κληρονομιάς για μια περιοχή, για το βαθμό προστασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα και για το βαθμό ευαισθητοποίησης των πολιτών για τη διατήρηση και προστασία της.

Η συλλογή των στοιχείων έγινε μεταξύ 15 και 30 Ιουνίου 2007 κατά τη διάρκεια των εξετάσεων της Α΄ εξεταστικής περιόδου, οπότε προσέρχεται στο ΤΕΙ το μεγαλύτερο μέρος των ενεργών φοιτητών.

3. Στατιστική περιγραφική ανάλυση αποτελεσμάτων

Το 66% των σπουδαστών ήταν γυναίκες. Το 83% των σπουδαστών ήταν ηλικίας από 19 έως 21 ετών. Το μεγαλύτερο μέρος δήλωσε ως τόπο καταγωγής την Αθήνα και τον Πειραιά ποσοστό 64% (56% και 8% αντίστοιχα). Το ποσοστό των αλλοδαπών ήταν 11%. Από την Αλβανία ήταν 5, από τη Βουλγαρία ένας, από τη Ρωσία δύο, από τη Σουηδία ένας, από την Κύπρο ένας και ένας από την Τυνησία.

3.1. Η εκπαίδευση για τη βιομηχανική κληρονομιά

Ακολούθησαν δύο ερωτήσεις για το αν οι σπουδαστές έχουν διδαχθεί για την πολιτιστική και για τη βιομηχανική κληρονομιά. Στις ερωτήσεις αυτές 35 άτομα (ποσοστό 35%) απάντησαν ότι έχουν διδαχθεί για την πολιτιστική κληρονομιά, 22 άτομα ότι έχουν διδαχθεί για την πολιτιστική και για την βιομηχανική κληρονομιά, ένα άτομο μόνο για τη βιομηχανική κληρονομιά και 42 άτομα απάντησαν ότι δεν έχουν διδαχθεί κανένα από αυτά. Προκύπτει επίσης ότι για την πολιτιστική κληρονομιά έχει διδαχθεί το 57% των σπουδαστών ενώ για τη βιομηχανική το 23%.

² Στατιστικά στοιχεία Τμήματος Τουριστικών Επιχειρήσεων για το ακαδημαϊκό έτος 2006-2007. Τα στοιχεία αφορούν τους φοιτητές που ανανέωσαν την εγγραφή τους στο Τμήμα κατά την έναρξη του ακαδημαϊκού έτους.

Είναι όμως επίσης σημαντικό ότι ένα ποσοστό 43% δεν διδάχθηκε για την πολιτιστική κληρονομιά ή δεν θυμάται, ίσως, γι' αυτή και 77% δεν διδάχθηκε για τη βιομηχανική κληρονομιά. Ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση των αποτελεσμάτων καθώς όσοι δήλωσαν ότι έχουν διδαχθεί για την πολιτιστική κληρονομιά ποσοστό 24,6%, δήλωσε ότι διδάχθηκε γι' αυτή στο δημοτικό, 52,6% στο Γυμνάσιο, 70,2% στο Λύκειο και 52,6% στην ανώτατη εκπαίδευση. Αντίθετα τα ποσοστά αυτά όσον αφορά τη διδασκαλία της βιομηχανικής κληρονομιάς ανέρχονται στο 4,4% στο Δημοτικό, στο 30,4% στο Γυμνάσιο, στο 73,9% στο Λύκειο και στο 21,7% στην ανώτατη εκπαίδευση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Διδασκαλία για την πολιτιστική και βιομηχανική κληρονομιά

	ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ				ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ			
	ΝΑΙ		ΟΧΙ		ΝΑΙ		ΟΧΙ	
	συχν ότητα	%	συχν ότητα	%	συχν ότητα	%	συχν ότητα	%
Δημ οτικό	14	2 4,6	43	7 5,4	1	4 ,4	22	9 5,6
Γυμ νάσιο	30	5 2,6	27	4 7,4	7	3 0,4	16	6 9,6
Λύκ ειο	40	7 0,2	17	2 9,8	17	7 3,9	6	2 6,1
ΤΕΙ	30	5 2,6	27	4 7,4	5	2 1,7	18	7 8,3

3.2. Τι είναι και τι περιλαμβάνει η βιομηχανική κληρονομιά

Θέτοντας την ερώτηση τι είναι και τι περιλαμβάνει η βιομηχανική κληρονομιά δόθηκαν 14 επιλογές βασισμένες σε όλα αυτά που συνιστούν τη βιομηχανική κληρονομιά σύμφωνα με το ισχύον θεσμικό πλαίσιο και τις υπάρχουσες θεωρητικές προσεγγίσεις. Υπήρχε η δυνατότητα να δοθούν περισσότερες από μία απαντήσεις.

Οι απαντήσεις παρουσίασαν ενδιαφέρον καθώς το 67% απάντησε ότι στη βιομηχανική κληρονομιά περιλαμβάνονται τα εργοστάσια και τα βιομηχανικά κτίρια, το 57% τα ορυχεία και μεταλλεία, το 52% οι παραδοσιακοί ανεμόμυλοι, το 60% τα παραδοσιακά βαγόνια και οι μηχανές τρένων και το 42% ο μηχανολογικός εξοπλισμός. Αντίθετα πολύ μικρά ποσοστά απάντησαν τα **παραδοσιακά γεφύρια (30%) και οι κατοικίες εργαζομένων (9%)**. Σημαντικό είναι και το ποσοστό αυτών που δήλωσαν **ότι δεν γνωρίζουν** αν κάποια δραστηριότητα ή κάποια εγκατάσταση ανήκει στη βιομηχανική κληρονομιά, (π.χ. 63% τα σύνολα κατοικιών εργαζομένων, 48% οι αποθήκες εμπορευμάτων και τα παραδοσιακά επαγγέλματα και ειδικότητες, 49% ο τρόπος ζωής και εργασίας του παρελθόντος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Τι περιλαμβάνει η βιομηχανική κληρονομιά

	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ	Ποσοστά %		
		ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΔΕΝ ΓΝΩΡΙΖΩ
α)	Εργοστάσιο/βιομηχανικό κτίριο	67	14	19
β)	Μηχανολογικός εξοπλισμός/μηχανήματα	42	23	35
γ)	Ορυχεία/Μεταλλεία	57	14	29
δ)	Αποθήκες εμπορευμάτων	18	34	48
ε)	Παραδοσιακοί ανεμόμυλοι, νερόμυλοι	52	15	33
στ)	Παραδοσιακά γεφύρια	30	27	43
ζ)	Παραδοσιακά βαγόνια/μηχανές τρένων	60	14	26
η)	Παραδοσιακά κτίρια επιβατικών και εμπορευματικών σιδηροδρομικών σταθμών	59	11	30
θ)	Παραδοσιακά σκάφη, καρνάγια	47	21	32
ι)	Παραδοσιακά επαγγέλματα ή ειδικότητες	37	15	48
ια)	Παραδοσιακές τεχνικές και μέθοδοι παραγωγής	53	5	42
ιβ)	Ο τρόπος ζωής και εργασίας του παρελθόντος	34	17	49
ιγ)	Σύνολα κατοικιών εργαζομένων	9	28	63
ιδ)	Άλλο	3	4	93

Στην ερώτηση αν τα βιομηχανικά κτίρια αποκτούν αξία ως κληρονομιά **μόνο όταν δεν χρησιμοποιούνται στην παραγωγική διαδικασία** απάντησε θετικά το 24% ενώ το 56% θεωρεί ότι αυτά έχουν αξία και κατά τη διάρκεια της χρήσης τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ3. Αξία βιομηχανικών κτιρίων

ΑΞΙΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ	%
ΝΑΙ	24	24
ΟΧΙ	56	56
ΔΕΝ ΓΝΩΡΙΖΩ	20	20
ΣΥΝΟΛΟ	100	100

3.3. Η διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς

Θέτοντας την ερώτηση για το τι περιλαμβάνει η διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς δόθηκαν 6 επιλογές σύμφωνα με τη θεωρητική προσέγγιση του

θέματος. Υπήρχε η δυνατότητα να δοθούν περισσότερες από μια απαντήσεις. Το μεγαλύτερο ποσοστό των απαντήσεων (64%) αφορούσε την προστασία και συντήρηση κτιρίων, περιοχών και μηχανημάτων, ένα ποσοστό 45%, αφορούσε τη συναρμολόγηση παλαιότερων και νεότερων καταλοίπων της βιομηχανίας, και 38% απάντησε πως είναι η καταγραφή της τεχνογνωσίας, των ειδικοτήτων και της εμπειρίας των βιομηχανικών πληθυσμών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Τι περιλαμβάνει η διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς;

	Διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς	συχνότητα και %	
		ΝΑΙ	ΟΧΙ
)	τη συναρμολόγηση παλαιότερων ή και νεότερων καταλοίπων της βιομηχανίας,	45	55
)	την προστασία και συντήρηση κτιρίων, περιοχών/μηχανημάτων	64	36
)	την εξεύρεση νέων χρήσεων για τα εγκαταλελειμμένα στοιχεία του βιομηχανικού τοπίου	33	67
)	την αποκατάσταση και την επαναλειτουργία αχρηστευμένων μηχανημάτων και εργασιακών διαδικασιών,	34	66
)	την καταγραφή της τεχνογνωσίας, των ειδικοτήτων και της εμπειρίας των βιομηχανικών πληθυσμών	38	62
τ)	δεν γνωρίζω	12	88

Στην επόμενη ερώτηση (αρ. 11) ζητήθηκε από τους φοιτητές να προσδιορίζουν τις πιθανές νέες χρήσεις των βιομηχανικών πόρων. Στις απαντήσεις που δόθηκαν διαπιστώνεται ότι οι πιθανές χρήσεις αναφέρονται σε ότι φαίνεται να έχει «άμεσα» σχέση με τον πολιτισμό δηλαδή μουσείο (73%), πολιτιστικό κέντρο (70%) και σε μικρότερο ποσοστό θεματικό πάρκο (43%). Αντίθετα άλλες χρήσεις όπως ξενοδοχεία (26%), γραφεία (13%), εστιατόρια και μπαρ (16%), κατοικίες (16%), για τα οποία δεν προκύπτει «σχέση» με τον πολιτισμό, συγκέντρωσαν πολύ μικρότερα ποσοστά απαντήσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Πιθανές νέες χρήσεις των βιομηχανικών πόρων (κτιρίων, μνημείων, χώρων ή τόπων)

	Χρήσεις	ΝΑΙ	ΟΧΙ	M/V
α)	Εμπορικό κέντρο	29	70	1
β)	Γραφεία	13	87	-
γ)	Εστιατόρια, μπαρ	16	84	-

δ)	Πολιτιστικό κέντρο	70	30	-
ε)	Θεματικό πάρκο	43	57	-
στ)	Κατοικίες	16	83	1
ζ)	Ξενοδοχείο	26	74	-
η)	Μουσείο	73	27	-
θ)	Άλλο	4	96	-
ι)	Δεν γνωρίζω	12	88	-

Στην ερώτηση που τέθηκε στους σπουδαστές όσον αφορά τη συμβολή της ανάδειξης και αξιοποίησης της βιομηχανικής κληρονομιάς μιας παρηκμασμένης περιοχής δόθηκαν 6 επιλογές με δυνατότητα να δοθούν περισσότερες από μια απαντήσεις. Οι απαντήσεις αναφέρονταν στην *οικονομική αναζωογόνηση (64%)*, στη βαθιά κατανόηση της ιστορίας και του χαρακτήρα της περιοχής (63%), στην ανάδειξη της συλλογικής μνήμης (47%) και στη διαφοροποίηση της τοπικής οικονομίας (30%). Μόνο 2% απάντησε ότι δεν συμβάλλει σε τίποτα από όλα αυτά.

3.4. Η προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς

Στις ερωτήσεις σχετικά με την προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς στη χώρα μας οι απαντήσεις ήταν καθοριστικές. Το 42% θεωρεί ότι στην Ελλάδα δεν προστατεύονται οι πόροι της βιομηχανικής κληρονομιάς, ενώ μόλις το 7% πιστεύει το αντίθετο. Μάλιστα το 51% δεν γνωρίζει αν υπάρχουν σχετικοί κανόνες και θεσμικό πλαίσιο στην Ελλάδα.

Από τους 42 σπουδαστές που απάντησαν ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς ζητήθηκε να αιτιολογήσουν την έλλειψη αυτή. Σύμφωνα με τις απαντήσεις η έλλειψη προστασίας αποδίδεται στην *αδιαφορία του κράτους 62,3%*, στο υψηλό κόστος 45,2%, στη ανεπάρκεια του θεσμικού πλαισίου 45,2%, στην απροθυμία των ιδιοκτητών για αξιοποίηση το 42,9%, στην αδιαφορία των τοπικών κοινωνιών 40,5%, στην έλλειψη κρατικής ενίσχυσης 30,9% και στην έλλειψη ενιαίου σχεδιασμού 21,4%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Λόγοι έλλειψης προστασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς

ΛΟΓΟΙ	ΝΑΙ		ΟΧΙ	
	συχν ότητα	%	συχν ότητα	%
α) ανεπαρκές θεσμικό πλαίσιο	19	45,2	23	54,8
β) έλλειψη ενιαίου σχεδιασμού	9	21,4	33	78,6
γ) απροθυμία ιδιοκτητών για αξιοποίηση	18	42,9	24	57,1
δ) υψηλό κόστος έργων διατήρησης	19	45,2	23	54,8

ε) αδιαφορία κράτους	27	62,3	15	37,7
στ) αδιαφορία τοπικών κοινωνιών	17	40,5	25	59,5
ζ) έλλειψη κρατικής ενίσχυσης	13	30,9	29	70,1
η) άλλο	1	2,4	41	97,6

Στην ερώτηση (22) ζητήθηκε από τους σπουδαστές να προσδιορίσουν το φορέα που φέρει την ευθύνη για την προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς δίδοντας επτά επιλογές με δυνατότητα πολλαπλής απάντησης. Στις απαντήσεις το 81% απάντησε ότι η προστασία αποτελεί ευθύνη του κράτους, το 70% ευθύνη των ΟΤΑ, το 60% ευθύνη των κατοίκων, και το 49% ευθύνη των τοπικών πολιτιστικών συλλόγων.

Ένα πολύ μικρό ποσοστό απάντησε ότι αυτό αποτελεί ευθύνη των ιδιωτικών επιχειρήσεων και φορέων (11%), ένα ποσοστό 7% ότι είναι ευθύνη των ΜΚΟ και ένα 5% των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Στην ερώτηση (15) σχετικά με την ευαισθητοποίηση των πολιτών όσον αφορά τη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς δόθηκαν επιλογές με τη χρήση κλίμακας Likert. Στις απαντήσεις που δόθηκαν **δεν υπήρξε απόλυτη συμφωνία με την παραπάνω πρόταση**. Ένα ποσοστό 5% διατύπωσε τη συμφωνία του, ένα ποσοστό 48% υπήρξε ουδέτερο, ένα ποσοστό 38% διαφώνησε και ένα 9% διαφώνησε απόλυτα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Ευαισθητοποίηση για τη βιομηχανική κληρονομιά

Βαθμός συμφωνίας	Συχνότητα	%
Συμφωνώ απόλυτα	0	0,0
Συμφωνώ	5	5,0
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	48	48,0
Διαφωνώ	38	38,0
διαφωνώ απόλυτα	9	9,0
ΣΥΝΟΛΟ	100	100

3.5. Η επίσκεψη στα μνημεία βιομηχανικής κληρονομιάς

Στην ερώτηση αν οι σπουδαστές έχουν επισκεφθεί μνημεία της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα δόθηκαν 11 επιλογές με δυνατότητα περισσότερων από μια απαντήσεων. Το μεγαλύτερο ποσοστό θετικών απαντήσεων συγκέντρωσε το Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης του Πειραιά (31%) και το Τεχνολογικό – Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (24%) που εξηγείται ίσως από την καταγωγή των φοιτητών καθώς το

77,42% των επισκεπτών του Πάρκου Ναυτικής Παράδοσης δήλωσε καταγωγή από την Αθήνα και τον Πειραιά. Αντίθετα τα υπόλοιπα συγκέντρωσαν μικρά ποσοστά επισκεψιμότητας, δηλ. Μουσείο Υδροκίνησης Δημητσάνας, Μουσείο Ελιάς και Λαδιού Σπάρτης και Βιομηχανικό Μουσείο Ερμούπολης Σύρου από 12% το καθένα, το Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου 4%, το Μουσείο Μετάξης Σουφλίου και το Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας Βόλου από 2% το καθένα. Το Μεταλλευτικό Πάρκο Φωκίδας δεν συγκέντρωσε καμία απάντηση.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το 44% απάντησε ότι δεν έχει επισκεφθεί κανένα από τα παραπάνω σημεία καθώς επίσης ότι το 57,1% αυτών (32 άτομα) που επισκέφθηκαν κάποιο από τα παραπάνω σημεία το επισκέφθηκαν μέσω εκπαιδευτικής επίσκεψης, ενώ το 41,1% ιδιωτικά.

Καθώς οι ερωτώμενοι ήταν σπουδαστές στο Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων στο Παράρτημα Σπετσών, όπου λειτουργεί το πολυτελές ξενοδοχείο «ΝΗΣΙΑ³» τέθηκε ερώτηση που αφορά τις προηγούμενες χρήσεις του. Οι φοιτητές αρχικά ερωτήθηκαν αν γνωρίζουν το ξενοδοχείο, αν και αυτό βρίσκεται στο δρόμο που συνδέει το λιμάνι με το Τ.Ε.Ι. Έτσι οι θετικές απαντήσεις ήταν καταφατικές σε ποσοστό 99%. Στη συνέχεια ρωτήθηκαν αν γνωρίζουν τη λειτουργία του κτιρίου πριν τη μετατροπή του σε ξενοδοχείο και αν ναι να γράψουν ποιά ήταν αυτή. Σκοπός ήταν να διαπιστωθεί αν γνωρίζουν έστω και μια από τις προηγούμενες χρήσεις και φυσικά αν ενδιαφέρθηκαν να μάθουν.

Από τα 99 άτομα που απάντησαν ότι γνωρίζουν το ξενοδοχείο, μόλις οι 22 (22,2%) προσδιόρισαν μία από τις προηγούμενες χρήσεις του, ενώ οι υπόλοιποι 77 (77,8%) δεν γνώριζαν.

Επίσης στην ερώτηση αν ο πολιτιστικός τουρισμός περιλαμβάνει την περιήγηση σε μνημεία της βιομηχανικής κληρονομιάς οι απαντήσεις ήταν θετικές σε ποσοστό 79%.

3.6. Η σπουδαιότητα των αρχαιολογικών και βιομηχανικών μνημείων

Με την επόμενη ερώτηση (23) ζητήθηκε να εκφραστεί σε κλίμακα σπουδαιότητας ο βαθμός συμφωνίας ή διαφωνίας με την πρόταση: «Τα αρχαιολογικά μνημεία της χώρας μας είναι σε σχέση με τα βιομηχανικά μνημεία». Η κλίμακα κυμαινόταν από το «περισσότερο σημαντικά» μέχρι το «καθόλου σημαντικά». Το μεγαλύτερο ποσοστό των απαντήσεων 55% έλαβε η απάντηση περισσότερο σημαντικά και πολύ σημαντικά (39 και 16%), που δείχνει την ιδιαίτερη σημασία που δίνουμε ως λαός στην κληρονομιά της αρχαιότητας παραγνωρίζοντας

³ Το ξενοδοχείο λειτούργησε το 1996. Προέρχεται από αναπαλαίωση και μετασκευή παλαιότερου κτίσματος. Το αρχικό κτίσμα λειτούργησε το 1921 ως εργοστάσιο κλωστουφαντουργίας το οποίο σταμάτησε να λειτουργεί μετά το Β΄ Π.Π. Στη συνέχεια λειτούργησε ως εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας μέχρι το 1950 οπότε και μετατράπηκε σε εργοστάσιο παγοποιίας μέχρι το 1960.

συχνά τις νεότερες πολιτιστικές δημιουργίες. Ένα ποσοστό 41% απάντησε εξίσου σημαντικά ενώ μόνο ένα 4% απάντησε λιγότερο σημαντικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Σημαντικότητα αρχαιολογικών/βιομηχανικών μνημείων

Βαθμός σημαντικότητας	συχνότη τα	%
περισσότερο σημαντικά	39	39
πολύ σημαντικά	16	16
εξίσου σημαντικά	41	41
λιγότερο σημαντικά	4	4
καθόλου σημαντικά	-	-
ΣΥΝΟΛΟ	100	100

Με την τελευταία ερώτηση ζητήθηκε από τους σπουδαστές να απαντήσουν αν κατά τη διάρκεια των διακοπών τους επισκέπτονται μνημεία ή χώρους βιομηχανικής κληρονομιάς. Οι απαντήσεις ήταν θετικές μόνο σε ποσοστό 33%.

4. Συμπεράσματα

Από την παραπάνω ανάλυση φαίνεται ότι η ενημέρωση και η ευαισθητοποίηση των σπουδαστών στο θέμα της βιομηχανικής κληρονομιάς δεν είναι ικανοποιητική. Αποδεικνύεται ότι η έλλειψη αυτή οφείλεται σε αδυναμίες του εκπαιδευτικού συστήματος σε όλες τις βαθμίδες του.

Ανάλογα προβλήματα διαπιστώνεται ότι υπάρχουν στη γνώση και στην κατανόηση της έννοιας της βιομηχανικής κληρονομιάς, ως λογική συνέπεια της μη διδαχής στην εκπαίδευση.

Επίσης σχετικά με το περιεχόμενο της έννοιας «βιομηχανική κληρονομιά», οι απαντήσεις των σπουδαστών αποδεικνύουν ότι αυτοί διακατέχονται από ένα «στενό» πλαίσιο αντίληψης της έννοιας της βιομηχανικής κληρονομιάς καθώς φαίνεται ότι αντιλαμβάνονται ως περιεχόμενο αυτής τα στοιχεία που έχουν πιο «άμεση» σχέση με τον πολιτισμό ή που αποτελούν μέρος της υλικής και όχι της άυλης πλευράς του πολιτισμού (π.χ. τρόπος ζωής και εργασίας, παραδοσιακές τεχνικές και μέθοδοι παραγωγής κ.λπ.). Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι δεν «αναγνωρίζουν» ως μέρη της βιομηχανικής κληρονομιάς τις εργατικές κατοικίες, τα μέσα επικοινωνίας-μεταφοράς, τις μηχανές-εργαλεία κ.λπ.

Επίσης αναγνωρίζεται η συμβολή της ανάδειξης και αξιοποίησης της βιομηχανικής κληρονομιάς στην οικονομική αναζωογόνηση μιας περιοχής (64%)

και στην κατανόηση της ιστορίας και του χαρακτήρα μιας περιοχής (63%) αλλά θεωρούν μικρότερη ή δεν κατανοούν τη συμβολή της στην ανάδειξη της συλλογικής μνήμης και στη διαφοροποίηση της τοπικής κοινωνίας (30%).

Όσον αφορά την προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα, αν και το 81% θεωρεί ότι αυτή αποτελεί ευθύνη του κράτους και το 70% ευθύνη των Ο.Τ.Α., ένα μεγάλο ποσοστό (51%) αγνοεί την ύπαρξη ή έλλειψη κανόνων προστασίας ενώ ένα ποσοστό 42% θεωρεί ότι δεν υφίσταται θεσμικό πλαίσιο προστασίας και αποδίδει το γεγονός αυτό κατά κύριο λόγο στην αδιαφορία του κρατικού μηχανισμού (62,3%).

Οι σπουδαστές δεν φαίνεται να έχουν επισκεφθεί, μουσεία βιομηχανικής κληρονομιάς αν και ο αριθμός των μουσείων και χώρων βιοτεχνικής και βιομηχανικής κληρονομιάς έχει αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία είκοσι χρόνια ενώ παράλληλα έχει βελτιωθεί η προσπέλαση σ' αυτά. Η καταγεγραμμένη επισκεψιμότητα συνδέεται κατ' εξοχήν με κάποια εκπαιδευτική επίσκεψη (57,1%). Επιπρόσθετα, φαίνεται να μην εκδηλώνεται εκ μέρους των σπουδαστών ανάλογο ενδιαφέρον για τη βιομηχανική κληρονομιά, ακόμα αν μνημεία της βρίσκονται στον τόπο σπουδών τους.

Τέλος, αξιολογούν τα αρχαιολογικά μνημεία της χώρας ως σημαντικότερα (55%) των μνημείων της βιομηχανικής κληρονομιάς.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις επιβεβαιώνουν την άποψη ότι «η βιομηχανική κληρονομιά δεν είναι οικεία και αποδεκτή από τους νέους. Αυτό, οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι δεν έγινε η απαιτούμενη ερμηνεία του τεχνικού πολιτισμού και δεν επιτεύχθηκε η «μετάγχιση των μηνυμάτων των μνημείων της εργασίας και της τεχνικής έμπνευσης σε όσους από τους νεότερους δεν είχαν την τύχη να ζήσουν αυτόν τον κόσμο της εργασίας» (Τραγανού-Δεληγιάννη, 2001:6).

*Πολυξένη Μοίρα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων Τ.Ε.Ι. Πειραιά
Σπυρίδων Παρθένης, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης*

Βιβλιογραφία

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- City of Bradford Metropolitan District Council, (2003). *A Cultural Strategy for the Bradford District*, Department of Arts, Heritage and Leisure, Bradford. Διαθέσιμο στο <<http://www.bradford.gov.uk>> (πρόσβαση στις 27 Ιουνίου 2007).
- Dorrel-Ferré, G. (1998). "Le Patrimoine Industriel", Bulletin de Liaison des Professeurs d'Histoire-Géographie de l'Académie de Reims, n°15. <<http://www.crdp-reims.fr/ressources/brochures/blphg/bul15/Pat-ind.htm>> (πρόσβαση στις 7 Απριλίου 2007).
- Jamieson, W. (1994). "The Challenge of Cultural Tourism", *Momentum*, 3(3). Διαθέσιμο στο <http://archive.canada.icomos.org/bulletin/vol3_no3_jamieson_e.html> (πρόσβαση στις 3 Ιουνίου 2007).
- McKercher, B. and du Cros, H. (2002). *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management*, Binghamton, NY: The Haworth Hospitality Press.
- Ritchards, Gr. (2005). *Cultural Tourism in Europe*, ATLAS.
- Tomlinson, J. (1991). *Cultural Imperialism: A Critical Introduction*, Pinter, London,

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Μυλωνόπουλος, Δ. (2007). «Η Διεθνής Προστασία της Παγκόσμιας Φυσικής Κληρονομιάς σε Περίοδο Εχθροπραξιών», ηλεκτρονικό περιοδικό *Νόμος και Φύση*, Φεβρουάριος. Διαθέσιμο στο <<http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=2728&lang=1&catpid=1>> (πρόσβαση στις 6 Απριλίου 2007).
- Τραγανού-Δεληγιάννη, Όλ. (2001). «Μουσεία τεχνικού πολιτισμού στην Ελλάδα: από το σχεδιασμό στη δημιουργία», *Τεχνολογία*, τεύχος 10-11, σσ. 6-8.

Ελληνικά ιστορικά βιομηχανικά αρχεία Ο εκπαιδευτικός τους ρόλος και η δυναμική τους

Τα ελληνικά ιστορικά βιομηχανικά αρχεία περιέχουν μια πληθώρα πληροφοριών για την ελληνική πραγματικότητα των τελευταίων εκατόν πενήντα χρόνων. Βρίσκονται σε διάφορους φορείς ανά τη χώρα- κυρίως κρατικούς- και σε κάποιες επιχειρήσεις, που τα έχουν διατηρήσει. Το πλήθος τους δεν είναι αντίστοιχο της βιομηχανικής δραστηριότητας της χώρας από την εκβιομηχάνιση της ως σήμερα, σύμφωνα με τις καταγραφές, που έχουν γίνει και τις πληροφορίες, που υπάρχουν. Παρόλα αυτά, τα αρχεία, που διασώζονται και αξιοποιούνται, είναι φορείς πολύτιμης πληροφορίας και δύνανται να παίξουν ένα πολύ σημαντικό ρόλο στη σύνδεση της ελληνικής κοινωνίας με τη βιομηχανική κληρονομιά της και στην ενασχόληση του κοινού με την μελέτη του ιστορικού παρελθόντος σε γενικότερο πλαίσιο.

Σε μια εποχή, όπου η ιστορία διδάσκεται μέσα από την τηλεόραση και από κινηματογραφικές υπερπαραγωγές και αποτελεί ένα, ίσως, βαρετό μάθημα στο σχολικό πρόγραμμα, υπάρχει η ανάγκη για μεγαλύτερη ενασχόληση του μέσου πολίτη με το ιστορικό παρελθόν του, με τη βοήθεια των πηγών, οι οποίες του δίνουν τη δυνατότητα να φτάσει, όσο γίνεται, πιο κοντά στην αλήθεια. Υπάρχει η αντίληψη ότι, μια τέτοια ενασχόληση αφορά μόνο σε ειδικούς επιστήμονες και ότι δεν είναι δυνατή για άτομα μη ειδικευμένα. Όμως, η πραγματικότητα αυτή έχει μια δυναμική να αλλάξει και τα ιστορικά βιομηχανικά αρχεία μπορούν να συμβάλουν σε αυτό.

Τα βιομηχανικά αρχεία έχουν μια σειρά χαρακτηριστικών, που τα κάνει προσιτά στον ενδεχόμενο χρήστη. Σχετίζονται με ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, που εργάστηκε στη βιομηχανία και τις οικογένειες τους. Καλύπτουν το σχετικά πρόσφατο παρελθόν και η γλώσσα των τεκμηρίων τους είναι, ως επί το πλείστον, απλή και δεν απαιτεί εξειδικευμένες γνώσεις για να γίνει αντιληπτή. Πραγματεύονται ένα ευρύ φάσμα γνωστικών πεδίων: από τα εργατικά ζητήματα ως την εξέλιξη της λογιστικής των επιχειρήσεων. Συνεπώς, απευθύνονται σε ένα

πλατύ κοινό, που μπορεί να αναπτύξει και μια συναισθηματική σχέση μαζί τους πέρα από την ερευνητική δραστηριότητα.

Με βάση αυτά τα δεδομένα, οι φορείς, που διαχειρίζονται τα ιστορικά βιομηχανικά αρχεία μπορούν να επιχειρήσουν διάφορες δράσεις ανάδειξης τους και σύνδεσης τους με το κοινό, που θα έχει διπλό όφελος. Τη συνειδητοποίηση για τη σπουδαιότητα της βιομηχανικής κληρονομιάς και την καλλιέργεια της αγάπης για την μελέτη του ιστορικού παρελθόντος.

Χρονικά καλύπτουν μια περίοδο από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως τις μέρες μας. Εντάσσονται, συνεπώς, στη νεότερη ιστορία του ελληνικού κράτους. Μαρτυρούν τη βιομηχανική δραστηριότητα, που έλαβε χώρα στα πρώτα εδάφη, που αποτέλεσαν το ελληνικό κράτος έως στα πιο πρόσφατα. Το διάστημα αυτό δεν είναι πολύ μεγάλο, είναι όμως πλούσιο σε γεγονότα και εξελίξεις, που απασχολούν σήμερα μια πληθώρα επιστημόνων διαφόρων γνωστικών πεδίων. Οι πληροφορίες, που προέρχονται από τα βιομηχανικά αρχεία για αυτή την περίοδο είναι πολύ σημαντικές καθώς καθρεφτίζουν την οικονομική και κοινωνική κατάσταση της χώρας. Αυτό το χαρακτηριστικό των βιομηχανικών αρχείων παραμένει αναλλοίωτο στο χρόνο. Στις επόμενες δεκαετίες, τα βιομηχανικά αρχεία, που τώρα συγκροτούνται, θα αποτελούν μια εξίσου πολύτιμη πηγή πληροφόρησης.

Σε ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας ή των πιθανών χρηστών, το αρχείο μιας βιομηχανίας έχει ταυτιστεί με λογιστικά βιβλία και εγγραφές, που ελάχιστους θα μπορούσαν να ενδιαφέρουν. Όμως, η αλήθεια είναι διαφορετική. Φυσικά και ένα τμήμα τους, διόλου ευκαταφρόνητο, αποτελείται από τα τεκμήρια οικονομικής διαχείρισης της βιομηχανίας. Όμως, υπάρχουν σειρές τεκμηρίων, που αφορούν στον μέσο χρήστη. Το πιο ελκυστικό, ίσως, τμήμα είναι αυτό που αφορά στο προσωπικό των βιομηχανιών. Αυτό καλύπτεται από στοιχεία μισθολογικά, ασφάλισης και γενικότερης σχέσης των εργαζομένων με την επιχείρηση. Όμως, υπάρχει και ένας μεγάλος αριθμός στοιχείων, πολύ πιο προσωπικών, ατομικών. Υπάρχουν πολλά έγγραφα όπως πιστοποιητικά δημοτολογίων, στράτευσης, οικογενειακής κατάστασης, φωτογραφικό υλικό, υπεύθυνες δηλώσεις διαφόρων τύπων, προσωπικές επιστολές εργαζομένων προς την επιχείρηση ποικίλου περιεχομένου. Αυτόματα, αποκαλύπτεται η ανθρώπινη διάσταση ενός επιχειρησιακού αρχείου.

Το τμήμα των βιομηχανικών αρχείων, που αφορά στο προσωπικό, είναι ένα από τα κλειδιά για την προσέγγιση περισσότερων χρηστών από την πλευρά των φορέων, που διαχειρίζονται τα αρχεία αυτά. Ιδιαίτερα, στο επίπεδο μιας μικρής κοινωνίας, όπως είναι μια επαρχιακή πόλη, όπου η επικοινωνία μεταξύ φορέων και πολιτών είναι αμεσότερη, μια τέτοια προσέγγιση θα είχε εμφανή αποτελέσματα και θα μπορούσε να αποτελέσει υπόδειγμα για την εφαρμογή της σε μεγαλύτερα κοινωνικά σύνολα. Πιο συγκεκριμένα, καθώς η γλώσσα των ιστορικών βιομηχανικών αρχείων είναι η νέα ελληνική, είναι προφανές ότι, το υλικό αυτό μπορεί να μελετηθεί με μια σχετική ευκολία από αρκετούς. Επίσης, αρκετοί άνθρωποι, που δεν έχουν ασχοληθεί ποτέ με την ιστορική έρευνα, προσπαθούν να μάθουν ή θα ήθελαν να ξέρουν στοιχεία για το παρελθόν τους. Πολλοί ίσως να είναι αδιάφοροι αλλά υπάρχουν και άλλοι που δεν ξέρουν που να ψάξουν ή θεωρούν ότι,

δεν έχουν τις γραμματικές γνώσεις καθώς δεν είναι απόφοιτοι πανεπιστημίου. Πολλές τοπικές κοινωνίες έχουν ταυτιστεί με τη βιομηχανική δραστηριότητα και για άλλες ήταν τμήμα της νεότερης ιστορίας τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις, καλούνται οι τοπικοί φορείς να συνδέσουν την ανάγκη του πολίτη με την ανάγκη για διάσωση της μνήμης μέσα από τη συμμετοχή. Το κίνητρο για συμμετοχή μπορεί εύκολα να γίνει προσωπικό. Το τμήμα των βιομηχανικών αρχείων, που αφορά στο προσωπικό του εργοστασίου μπορεί να γίνει το κίνητρο αυτό. Πολλές οικογένειες είχαν ένα ή περισσότερα μέλη τους, που εργάστηκαν στη βιομηχανία. Αντικρίζοντας τεκμήρια, που αφορούν άμεσα στην οικογένεια τους και τα οποία μπορούν να διαβάσουν και να κατανοήσουν, αποκτούν μια πιο άμεση σχέση με το υλικό του αρχείου. Δεν πρέπει να υποτιμάται το συναισθηματικό στοιχείο στη σύνδεση του χρήστη με το αρχειακό υλικό. Ο σκοπός εδώ δεν είναι η προσέγγιση ατόμων, που ούτως ή άλλως, λόγω της επαγγελματικής ή επιστημονικής τους δραστηριότητας, θα ασχολούνταν με αυτό το υλικό αλλά, η σύνδεση του μέσου πολίτη με τον αρχειακό φορέα μέσω του πολύτιμου εργαλείου των βιομηχανικών αρχείων. Ο μη εξειδικευμένος χρήστης νιώθει ότι, μέσα σε ένα αρχειακό φορέα, δεν υπάρχουν μόνο τεκμήρια, που αφορούν μια μειοψηφία ιδιαίτερης μόρφωσης, αλλά και ένα πλήθος που απευθύνεται σε αυτόν, με ένα πιο άμεσο τρόπο, τόσο τεχνικά όσο και χρονικά.

Βέβαια, δεν είναι μόνο τα στοιχεία που αφορούν στο προσωπικό των βιομηχανικών επιχειρήσεων, που έχουν τη δυνατότητα να προσελκύσουν το κοινό. Σε πολλά αρχεία υπάρχουν μοναδικοί χάρτες περιοχών ή τμημάτων πόλεων, άφθονο φωτογραφικό υλικό μηχανημάτων, εκδηλώσεων των επιχειρήσεων, κτιρίων, κατάλογοι καταστημάτων και επιχειρήσεων, που αποτελούσαν πελατεία των βιομηχανιών, διάφορα έντυπα, συνήθως εξειδικευμένα και τεχνικά αλλά και σπάνια. Όλο αυτό το υλικό είναι το κάτοπτρο των χρονικών περιόδων, κατά τη διάρκεια των οποίων, δραστηριοποιήθηκαν οι βιομηχανίες και που μπορεί να γίνει προσφιλές στο κοινό. Έχει μια αμεσότητα, καθώς δε χρειάζεται μεγάλη επεξεργασία για να γίνει κατανοητό από τους χρήστες και έχει το στοιχείο της μοναδικότητας.

Μια εκδήλωση ενός αρχειακού φορέα ή και άλλων, που έχουν στην κατοχή τους αρχειακό υλικό βιομηχανιών, σωστά οργανωμένη, που προορίζεται για όλους και όχι για μια ελίτ, μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για την ενασχόληση περισσότερων πολιτών με το παρελθόν τους. Αυτό όμως δεν είναι παρά μόνο η αρχή. Εφόσον η δραστηριοποίηση μείνει εκεί, δεν πρόκειται να υπάρξει το επιθυμητό αποτέλεσμα, η προσέλευση περισσότερων χρηστών σε αρχειακούς φορείς. Η συνεργασία των φορέων με την εκπαίδευση, όλων των βαθμίδων, είναι άλλη μια τακτική, η οποία αν εφαρμόζεται σε τακτική χρονική βάση, θα έχει πολύ θετικά αποτελέσματα.

Επίσης, η εφαρμογή παιδαγωγικών προγραμμάτων, με τη φιλοσοφία της μουσειοπαιδαγωγικής, είναι μια δραστηριότητα με τη δυναμική της προσέγγισης νεαρότερων κοινωνικών ομάδων, που είναι όμως δεκτικότερες στη γνώση. Αυτή η δραστηριότητα, βέβαια, απαιτεί αρκετή εργασία από την πλευρά των αρχειακών φορέων, για τον εντοπισμό των τεκμηρίων, πάνω στα οποία θα βασιστούν αυτά τα προγράμματα, η επεξεργασία τους και ο τρόπος παρουσίασης τους. Φυσικά,

γεννιέται και η ανάγκη για μια περαιτέρω εξειδικευμένη εκπαίδευση του προσωπικού των φορέων για να μπορέσει να ανταποκριθεί σε μια τέτοια δραστηριότητα.

Το αρχείο αποτελεί πολιτιστικό αγαθό, που ανήκει σε όλους και αποστολή των αρχειακών φορέων είναι να το κάνουν σαφές στην κοινωνία, που υπηρετούν. Η ομφαλοσκοπία δεν ωφελεί και οι αρχειακές υπηρεσίες έχουν χρέος να συνδεθούν με την κοινωνία προβάλλοντας τη σπουδαιότητα του αρχειακού πλούτου και να γίνουν οι ίδιες σημείο αναφορά της καθημερινής ζωής.

Σπυριδούλα Αράθυμου, υποψήφια διδάκτωρ τμήματος Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας πανεπιστημίου Αιγαίου

Βιβλιογραφία

- Jones, Arnita and Cantelon, Philip eds., 1993. *Corporate Archives and History: Making the Past Work*. Krieger Publishing Company
- Goodwin, Mary, 1999. Preserving and promoting history in a fast changing environment: An example from Cable & Wireless. *Business Archives. Principles and Practice*, 77. pp.47-56
- Green, Edwin , 2001. History and archives in the business environment. *Scottish Industrial History*, 22, pp.7-21
- Turton, Alison , 2000. Connecting with schools: Corporate archives as providers of educational resources. *Business Archives: Principles and Practice*, 79.
- Armstrong, John, Jones, Stephanie, 1987. *Business Documents. Their Origins, Sources And Uses In Historical Research*. London
- Fielder, Karen, 1995. Exhibiting business archives. *Business Archives. Principles and Practice*, 69, pp.31-40
- Archives de la Moselle, 1989. *Les Archives du monde du travail [Texte imprimé] : outil de gestion et patrimoine culturel : actes d'une journée d'information... organisée à Saint-Avold, le 16 mars 1988 / par le Centre de culture scientifique, technique et industrielle du Bassin houiller de Lorraine et la Direction des services d'archives de la Moselle. – Metz.*
- Bonfiglio-Dosio, Georgetta, 2003. *Archivi d'impresa. Studi e proposte*. Padova: Cleup.

